

Politechnika Wrocławska

DYSCYPLINA: Architektura i urbanistyka

ROZPRAWA DOKTORSKA

Przeobrażenia architektury kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu

TOM I

Mgr inż. Franciszek Hackemer

Promotor:

prof. dr hab. inż. arch. Ewa Łużyniecka

Słowa kluczowe: Wrocław, kościół św. Elżbiety, architektura gotycka, Średniowiecze

WROCŁAW 2025

Spis treści

TOM I

I. Wprowadzenie 4
I.1. Przedmiot, cel, zakresy: czasowy i terytorialny pracy 4
I.2. Metody i narzędzia badawcze 5
I.3. Struktura pracy 9
I.4. Teza i zagadnienia badawcze 10
II. Kontekst historyczny - zarys problemu 11
II.1. Kościół św. Elżbiety a lokacja Wrocławia 11
II.2. Zagadnienie pierwotnego wezwania 14
II.3. Zagadnienie fundacji i pierwotnej funkcji świątyni 15
II.4. Wzmianki o budowie kościoła w źródłach historycznych 17
III. Stan badań 19
IV. Opis badań 31
IV.1. Wstępna charakterystyka budowli 31
IV.2. Badania źródeł ikonograficznych 52
IV.3. Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne 82
IV.4. Analiza procesu narastania gruntu 126
V. Przeobrażenia kościoła - fazy budowlane, rekonstrukcje, analogie 129
V.1. Fazy budowlane i próby ich datowania 129
V.2. Zbiorcza stratygrafia budowli 170
V.3. Rekonstrukcje kolejnych faz budowlanych 180
V.4. Analogie stylowe i funkcjonalne w architekturze europejskiej 193
VI. Podsumowanie 202
VI.1. Konkluzje dotyczące tezy i zagadnień badawczych 202
VI.2. Zestawienie dawnych hipotez z interpretacjami autora 206
VI.3. Postulaty badawcze 209
VII. Bibliografia, wykaz skrótów, spis ilustracji 211
VII.1. Bibliografia 211
VII.2. Wykaz skrótów 221
VII.3. Spis ilustracji 222

TOM II – Dokumentacja Architektonicznych Jednostek Stratygraficznych

I. Tabele tekstowe……235
II. Tabele graficzne……293
III. Zbiorcze zestawienie AJS……419

TOM I

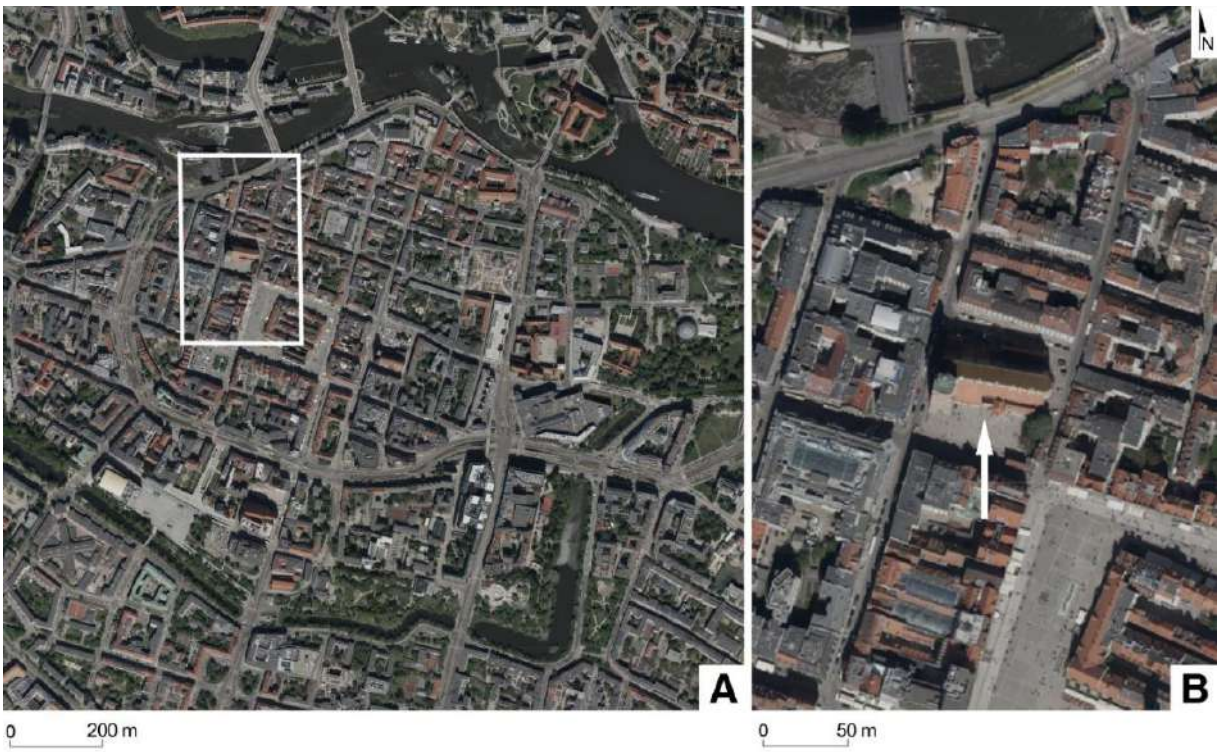

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej pracy, zarówno w całości, jak i we fragmentach, nie może być reprodukowana w sposób elektroniczny, fotograficzny i inny bez zgody właściciela praw autorskich.

I. Wprowadzenie

I.1. Przedmiot, cel, zakresy: czasowy i terytorialny pracy

Przedmiot pracy stanowią przemiany kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Koncentruje się ona na problematyce dziejów architektury świątyni. Jej celem jest więc prześledzenie i przedstawienie skomplikowanej historii budowlanej kościoła: od wzniesienia go w pierwotnej formie przez kolejne przebudowy i katastrofy, aż do jego obecnego kształtu. Zagadnienie to, mimo że pojawiające się w zbiorczych opracowaniach dość licznych badaczy, nigdy nie zostało przedstawione w ujęciu monograficznym. Co więcej, chronologia budowy kościoła nie została do tej pory przebadana przy pomocy współczesnych narzędzi cyfrowych. Najobszerniejsze dotychczas prace poświęcone historii kościoła wyszły spod piór badaczy historii sztuki: Mariana Kutznera i Jakuba Adamskiego. Były to fragmenty szerszych opracowań[1], co ograniczyło ich obszerność oraz możliwości badaczy do skoncentrowania się na zagadnieniu stratygrafii chronologicznej obiektu. Wziąwszy pod uwagę rangę kościoła w mieście oraz jego niepomijalny wpływ na architekturę regionu, brak monograficznego opracowania tego zagadnienia wydaje się pewnym niedostatkiem. Stąd też wyniknęła konieczność przeprowadzenia pogłębionych badań nad farą św. Elżbiety, które poruszyłyby problematykę przemian jej architektury.

Il. 1. Lokalizacja kościoła św. Elżbiety. A - na mapie Starego Miasta we Wrocławiu, B - zbliżenie północno-zachodniego narożа Rynku i przyległych kwartałów. Oprac. autora. Na podstawie SIP Wrocław.

[1] Opracowanie Mariana Kutznera (Kutzner 1996) jest częścią publikacji poświęconej w całości kościołowi św. Elżbiety. Ta z kolei jest jednak zakrojona szeroko i dotyczy całego szeregu zagadnień. Architektura kościoła stanowi jedynie pewną jej część. Badacz skoncentrował się w niej głównie na zagadnieniu powiązań stylowych kościoła.

Kościół św. Elżbiety znajduje się przy północno-zachodnim narożu wrocławskiego Rynku, między ulicami: Kiełbaśniczą, św. Mikołaja, Odrzańską i św. Elżbiety (Il. 1). Wypełnia obszerną, lokacyjną działkę niemal w całości w osi wschód-zachód, pozostawiając jednocześnie obszerne przedpole po stronie południowej. Miejsce to stanowiło niegdyś cmentarz. Ten był jeszcze w XIX w. otoczony wieńcem domów altarystów, które przylegały do murów kościoła i wyznaczały granicę działki. Dziś zachowane są jedynie dwa z nich, znajdujące się w narożu prowadzącym na Rynek (św. Mikołaja 1 i Odrzańska 39-40) znane jako „Jaś i Małgosia". Łącząca je brama prowadzi z głównego placu Wrocławia na dawny przykościelny cmentarz i dalej do głównych wejść do fary zlokalizowanych w jej południowej elewacji.

Zakres terytorialny pracy obejmuje kościół wraz z wieżą. W pracy poruszono również zagadnienia znajdujących się niegdyś na tej samej działce i związanych z nim kaplic: Krappów i św. Materna. Nie stanowiły one jednak przedmiotu badań a jedynie pozwoliły na głębsze zrozumienie przemian architektury samej świątyni.

Górną granicę zakresu czasowego wyznacza czas ukończenia badań terenowych, których wyniki zostały opisane w tej pracy – rok 2025. W opracowaniu wzięto pod uwagę ostatnie duże prace remontowe w świątyni, prowadzone jeszcze w początkach badań nad obiektem. Z kolei dolna granica jest nieco trudniejsza do precyzyjnego określenia. Wyznacza ją powstanie najstarszych zachowanych reliktów architektury kościoła, których datowanie, przedstawione w dalszej części pracy może nastręczać pewnych trudności. Jest jednak stosunkowo jasne, że nie powstały one przed początkiem XIII wieku. Dlatego też ramy czasowe przedstawionej pracy należałoby określić jako: ~1200 – 2025 r. Najsilniejszy nacisk położono na okres Średniowiecza, szczególnie zaś XIII i XIV w. Wtedy to bowiem dokonywały się najistotniejsze przemiany architektury kościoła – wzniesienie pierwszej i drugiej, zachowanej do dziś, fary.

I.2. Metody i narzędzia badawcze

Obiekt o takiej skali i poziomie skomplikowania – zarówno geometrii jak i dziejów, wymagał użycia szeregu metod i narzędzi, które wzajemnie się uzupełniały. Zastosowane wieloaspektowe podejście do jego historii było jedynym, które pozwalało na zarysowanie jej w dopuszczalnym przybliżeniu. Choć podstawową metodą stosowaną w opisanych tu badaniach była analiza struktury murów prowadząca do stratygrafii chronologicznej, potrzebowała ona obszernego uzupełnienia. Było to konieczne ze względu na skalę kościoła oraz szereg utrudnień w rozpoznaniu kolejnych nawarstwień budulca. Liczne przelicowania i pokrycie większości wnętrz tynkami skutecznie uniemożliwiły stworzenie spójnego modelu dziejów świątyni wyłącznie w oparciu o analizę murów. Konieczne i bardzo owocne było więc uzupełnienie tej metody o kolejne: studia synchroniczno-historyczne, badania porównawcze analogicznych obiektów, kwerendy materiałów archiwalnych, kwerendy bibliograficzne i kartograficzne, studia nad zachowaną ikonografią.

Kwerendy archiwaliów dotyczyły zbiorów: Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Archiwum Budowlanego we Wrocławiu, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu, Narodowego Archiwum Cyfrowego, Archiwum Herder-Institut w Marburgu

oraz zbiorów Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Szczególnie istotne okazały się zasoby zawierające dokumentację rysunkową kościoła z minionych wieków. W pracach nad archiwaliami (zwłaszcza najstarszymi) wyjątkowo przydatne były opracowania zasobów dokonane przez Romana Stelmacha (Stelmach 1991a; 2016). Wykonano foto- i kserokopie wybranych, najistotniejszych archiwaliów. Zostały one następnie skatalogowane.

Przeprowadzono również kwerendy zbiorów bibliograficznych szeregu instytucji naukowych: Wydziału Architektury i Biblioteki Głównej Politechniki Wrocławskiej, Instytutu Historii Sztuki, Instytutu Archeologii i Instytutu Historii Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytetu w Heidelbergu. Podczas kwerend wyłoniono zbiór pozycji o naukowym charakterze istotnych dla rozważań nad architekturą kościoła św. Elżbiety. Rósł on w trakcie kolejnych etapów badań, gdy kolejne zagadnienia ujawnione w trakcie prac wymagały konfrontacji z dotychczasową literaturą.

Po przeprowadzeniu niezbędnych kwerend przystąpiono do analizy ikonografii kościoła. Spośród bardzo licznych (zwłaszcza nowożytnych) przedstawień kościoła św. Elżbiety wybrano kilkadziesiąt, które miały znaczenie dla prowadzonych rozważań[2]. Zostały one podzielone na trzy grupy:

- wczesne źródła ikonograficzne – przedstawienia średniowieczne i nowożytne do ok. połowy XIX wieku,
- fotografie – XIX i XX-wieczne fotografie kościoła,
- dokumentacje projektów architektonicznych i techniczne rysunki inwentaryzacyjne – XIX, XX i XXI wiek.

Ten zbiór źródeł ikonograficznych został przeanalizowany ze szczególnym uwzględnieniem przedstawień nieistniejących już części kościoła oraz zachodzących przemian jego architektury. Wnioski skonfrontowano z wynikami badań stratygraficznych.

Podstawą badań były prace terenowe *in situ.* Podczas nich wykonano szereg pomiarów – zarówno dotyczących kościoła ogólnie jak i elementów jego detalu czy budulca. Podstawą tych działań były skany 3D obiektu wykonywane przy pomocy fotogrametrii cyfrowej i LiDAR. W pierwszym etapie wykonano skan zewnętrznej bryły kościoła. Powstał on z wykorzystaniem 1691 fotografii kościoła, z czego 1379 stanowiły zdjęcia lotnicze, wykonane przy użyciu drona (DJI Mavic Air 2). Pozostałe powstały przy użyciu cyfrowego aparatu lusterkowego z zachowaniem zasad stałej ogniskowej, szybkości migawki i ISO. Model trójwymiarowy został obliczony przy pomocy programu RealityCapture. Po utworzeniu chmury punktów została ona przekształcona w model siatkowy. Jego początkowa wielkość ponad 120 000 000 wierzchołków stanowiła wyzwanie dla optymalizacji sprzętowej. Został on więc uproszczony do poziomu 10 600 000 wierzchołków, co pozwoliło na właściwie bezstratne, wielokrotne przyspieszenie kolejnych czynności. Tak przygotowaną, siatkową geometrię uzupełniono o tekstury (8 plików w formacie .png o rozdzielczości 8192x8192 pikseli). Następnie model poddano obróbce (skalowanie, wycinanie niepożądanych elementów, orientacja) w programach: CloudCompare i Blender. Z tak przygotowanego skanu wygenerowano ortofotografie wszystkich elewacji i istotnych detali obiektu (Il. 2A, B).

[2] Faktyczna liczba przedstawień może być większa, gdyż część z nich stanowiła zbiory fotografii lub zestawy rysunków inwentaryzacyjnych czy projektowych.

W podobny sposób opracowano modele fotogrametryczne elementów wnętrza kościoła. Wykonano skany strychów naw bocznych i głównej, trzech zachodnich przęseł korpusu, obu naw bocznych, ambony, wszystkich filarów, krypty, wnętrz wieży (Il. 2C). Wykonanie wielu osobnych modeli w miejsce jednego, dużego wymogła skomplikowana geometria obiektu oraz wyjątkowo trudne warunki do skanowania metodą fotogrametryczną. Podstawową przeszkodą były charakterystyczne dla kościoła rozległe płaszczyzny białych, gładkich ścian. Jako pozbawione charakterystycznych punktów utrudniały wierne oddanie geometrii obiektu. Cały proces obliczania chmur punktów, modeli siatkowych i tekstur oraz późniejszej edycji modelu i eksportu ortofotografii przebiegł analogicznie do opisanego powyżej. Jedyną różnicą było użycie programu Agisoft Metashape Pro w miejscu wcześniej używanego RealityCapture. Wykonane na potrzeby modelowania 3D fotografie posłużyły również jako zbiór ogólnej dokumentacji stanu kościoła. Tę poszerzono o zdjęcia detali, budulca, czy ogólne widoki świątyni. W sumie w ramach opisanych tu prac inwentaryzacyjnych we wrocławskiej farze powstało 15 779 fotografii.

Na podstawie wyeksportowanych ortofotografii kościoła wykonano rysunki wektorowe w środowisku CAD, stanowiące kompletną inwentaryzację kościoła. Do tych prac zastosowano program AutoCAD (2021-2024). Rysunki stanowiły podstawę późniejszych ilustracji rozwarstwień kościoła. Sama inwentaryzacja w środowisku CAD służyła natomiast do nanoszenia kolejnych warstw informacji dotyczących stratygrafii. Na podkłady systematycznie nakładano kolejne odkryte zaburzenia wątków ceglanych, styki murów i inne, istotne dla analizy murów dane. Ostatecznie oznaczono na nich AJS i fazy budowlane.

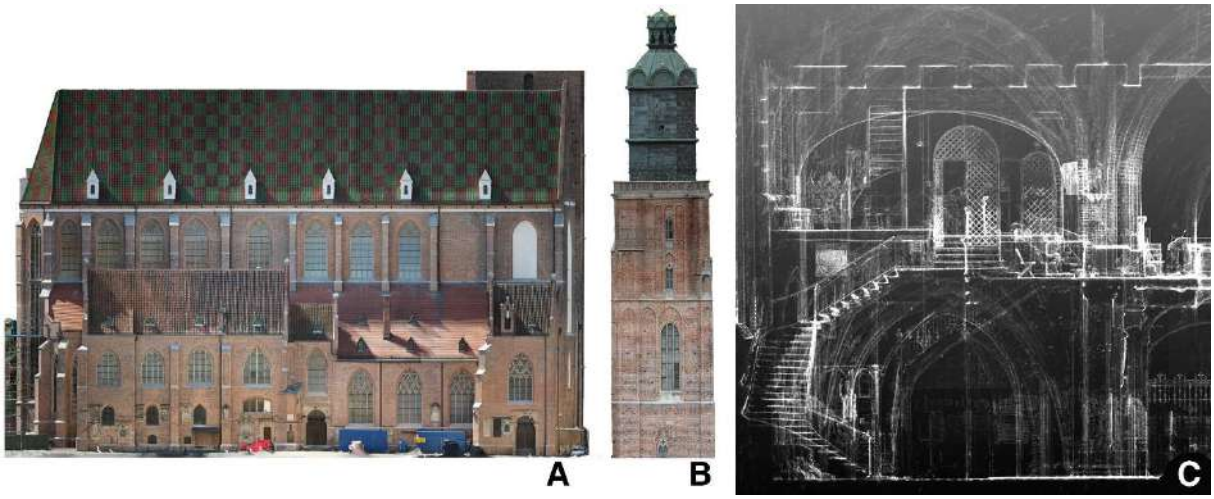
W trakcie prac inwentaryzacyjnych w kościele dokonano również pomiarów budulca. Pobrano wymiary cegieł, określono ich wątek oraz cechy charakterystyczne spoiny: rodzaj i kolor zaprawy, typ opracowania fugi. Wszystkie te dane zapisano w tabeli (Microsoft Excel) zawierającej również informacje o miejscu w kościele, którego dotyczą. W sumie pobrano wymiary 727 cegieł z 43 charakterystycznych miejsc w kościele. Tę obszerną tabelę w następnym kroku uproszczono ograniczając ją do skrajnych wymiarów cegieł w ramach każdego z punktów. Ten zbiór informacji stanowił podstawę dla późniejszych rozważań nad rozwarstwieniem chronologicznym murów.

Stratygrafię chronologiczną kościoła przeprowadzono z wykorzystaniem metody AJS opracowanej przez Ewę Łużyniecką (Łużyniecka 2022). Każdą z AJS opisano w rozdziale IV.3. Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne. Zawiera on informacje o podstawowych cechach i przebiegu granic jednostek. Prócz tego każda z nich została opatrzona ilustracją lub szeregiem ilustracji, podzielonych na dwie sekcje: lokalizacja i składowe. Zawierają one kolejno: położenie jednostki w kościele oraz jej charakterystyczne elementy. Wyjątek od tej reguły stanowią jednostki małe i pozbawione charakterystycznych elementów lub pomijalne w ogólnym rozwarstwieniu kościoła, których składowe zostały pominięte. Ostatnim elementem służącym do przedstawienia jednostki jest tabela, która zawiera pełną listę elementów składających się na AJS wraz z ich charakterystycznymi cechami. Ilustracje oraz tabele zostały zawarte w części katalogowej pracy (tom II). Tak przygotowany zestaw danych na temat każdej z jednostek powinien pozwolić na jasne określenie ich granic oraz odszukanie w obszernym gmachu kościoła. Pozwala on również na jednoznaczne przypisanie każdego z elementów do konkretnej jednostki.

W następnym kroku AJS zostały przypisane do znacznie obszerniejszych chronologicznie faz budowlanych. Przybliżony czas ich powstania określano przy pomocy metod datowania względnego opartego o badania stratygraficzne oraz kwerendy archiwaliów, studia ikonograficzne oraz analizę detalu architektonicznego.

Równolegle do prac terenowych w kościele przeprowadzano badania porównawcze obiektów analogicznych. W pierwszej kolejności wytypowano na podstawie dotychczasowej literatury oraz własnych poszukiwań szereg kilkudziesięciu obiektów potencjalnie stanowiących odniesienie dla wrocławskiej fary. Spośród nich określono 32 obiekty o szczególnym znaczeniu, które uwzględniono w wyjazdach badawczych. Zostały one sfotografowane, a ich kluczowe elementy zmierzono i zeskanowano metodami fotogrametrycznymi i LiDAR. Były to budowle na terenie Polski, Czech, Niemiec i wschodniej Francji. Dwa wyjazdy zagraniczne: do Niemiec i Francji (sierpień 2024) i do Czech (październik 2024) zostały sfinansowane w ramach konkursu Minigranty Politechniki Wrocławskiej (projekt „Błąd w sztuce czy moda warta ryzyka? Poszukiwania genezy nietypowej konstrukcji kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu”[3]). Fotografie oraz cyfrowe modele 3D obiektów zostały skatalogowane. Na podstawie zebranych danych przeprowadzono analizę potencjalnych związków formalnych i funkcjonalnych aspektów architektury fary św. Elżbiety z obiektami Śląskimi i zagranicznymi.

W trakcie finalnych etapów tworzenia rozwarstwienia chronologicznego kościoła badania uzupełniono o tworzenie cyfrowych rekonstrukcji 3D kolejnych faz budowy. Metoda ta pozwoliła na sprawdzenie geometrycznej spójności i logicznych konsekwencji rozważanych hipotez. Przewagą grafiki 3D nad rekonstrukcjami rysunkowymi jest możność potwierdzania zgodności wszystkich wymiarów i kształtów obiektu w tym samym momencie, w jednym modelu. W wyniku tego odwzorowania trójwymiarowe mają znacznie niższą tolerancję błędu, co pozwala na pewniejsze weryfikowanie koncepcji. Wyniki tych prac były konfrontowane z ustaleniami badań terenowych, kwerend archiwalnych i studiów nad ikonografią. W ostatecznym rozrachunku to właśnie tworzony zgodnie z proponowaną chronologią budowy model 3D wszystkich kolejnych jej faz umożliwił stworzenie i potwierdzenie spójnej rekonstrukcji dziejów kościoła.

Il. 2. Dokumentacja fotogrametryczna kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ortofotografia elewacji północnej na podstawie oteksturowanego modelu siatkowego, B - ortofotografia elewacji zachodniej wieży na podstawie oteksturowanego modelu, C - przekrój przez przęsło zachodnie korpusu (chmura punktów). Oprac. autora.

[3] Opiekun projektu: prof. dr hab. inż. arch. Ewa Łużyniecka; kierownik projektu: autor.

I.3. Struktura pracy

Na całość pracy składają się dwa tomy: pierwszy (część pisemna) oraz drugi (Dokumentacja Architektonicznych Jednostek Stratygraficznych). Pierwszy podzielono na sześć rozdziałów. W otwierającym (Wprowadzenie) określony został przedmiot, cel i zakres pracy. Opisano w nim metody i narzędzia przy pomocy których prowadzono badania oraz struktura pracy. Wskazano również pytania i zagadnienia badawcze oraz sformułowano główną tezę. Rozdział drugi poświęcony jest kontekstowi historycznemu dziejów kościoła św. Elżbiety. To bardzo szerokie zagadnienie przedstawione zostało w formie zarysu kluczowych momentów, pozwalającego na odniesienie późniejszych badań i wniosków do najistotniejszych wydarzeń w mieście i regionie. Rozdział ten zawiera również zestawienie znanych z archiwaliów wzmianek dotyczących bezpośrednio przemian architektury fary. Kolejny, trzeci rozdział (Stan badań) zawiera podsumowanie dotychczasowych poglądów badaczy na temat historii kościoła. Najobszerniejszym rozdziałem jest czwarty (Opis badań). Składa się na niego szereg podrozdziałów, w których opisano kolejno: wstępną charakterystykę obiektu, badania źródeł ikonograficznych, badania stratygraficzne (Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne) oraz analizę procesu narastania gruntu. W rozdziale piątym przedstawiono przeobrażenia kościoła w trakcie jego historii. Jego kluczowym elementem jest opis wydzielonych faz budowlanych i rozwarstwienia chronologicznego obiektu. Te stanowią wynik przedstawionych analiz ikonografii, archiwaliów, procesu narastania gruntu oraz, przede wszystkim, badań architektonicznych. Zawiera również przedstawienie rekonstrukcji kolejnych etapów budowy a także opis poszukiwań analogii stylowych i funkcjonalnych w architekturze Śląska, Polski i Europy. W rozdziale szóstym zawarto podsumowanie przeprowadzonych badań. Opisano w nim ustalenia płynące z przeprowadzanych prac oraz skonfrontowano je z dotychczasowymi poglądami badaczy. Zawiera on również postulaty badawcze, pytania i zagadnienia, które wymagają dalszych działań naukowych.

Tom drugi zawiera Dokumentację Architektonicznych Jednostek Stratygraficznych. Znajdują się w nim tabele opisowe i graficzne AJS oraz ich zbiorcze zestawienie na rysunkach inwentaryzacyjnych kościoła.

W ramach tej pracy, zwłaszcza w części katalogowej, ze względu na liczne opisy architektury kościoła przyjęto pewne uproszczenia.

- Przęsła kościoła numerowane są od zachodu na wschód.
- filary numerowane są od zachodu na wschód.
- Przyjęto (w części katalogowej) skróty nazw kierunków świata: PN – północ, PD – południe, WSCH – wschód, ZACH – zachód.
- Nawy kościoła oznaczane są trzema symbolami: PN – północna, PD – południowa, G – główna.

Dla przykładu zapis „Filar PN5” oznacza piąty od zachodu filar północnej ściany arkadowej kościoła.

I.4. Teza i zagadnienia badawcze

Podstawowym założeniem badań nad architekturą kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu było stworzenie w miarę możliwości kompletnego studium jej przeobrażeń. Główna postawiona teza brzmi następująco: Budowa kościoła św. Elżbiety była wielowątkowym, skomplikowanym procesem utrudnionym przez katastrofy budowlane i problemy konstrukcyjne.

W opisanych badaniach poruszono kluczowe dla przemian architektury kościoła zagadnienia:

1. fundator i pierwotna funkcja kościoła św. Elżbiety,
2. rekonstrukcja formy architektonicznej i datowanie pierwszego prezbiterium,
3. rekonstrukcja formy architektonicznej i datowanie pierwszego korpusu,
4. ustalenie chronologii powstawania gotyckiego kościoła,
5. datowanie i związki stylistyczne kościoła gotyckiego.

We wczesnym toku przeprowadzonych badań sformułowano szereg pytań badawczych, które służyć miały głębszemu zrozumieniu omawianych zagadnień oraz konfrontacji z dotychczasowymi poglądami badaczy. Zostały one przedstawione poniżej.

1. Czy rekonstrukcje korpusu i prezbiterium kościoła pierwotnego proponowane przez badaczy są uzasadnione i poprawne?
2. Która część obecnej świątyni powstała jako pierwsza – korpus czy prezbiterium?
3. Kiedy wznoszono kolejne części kościoła?
4. Czy między budową korpusu a prezbiterium miała miejsce przerwa w budowie?
5. Czy sklepienia nawy głównej zostały założone dopiero po wzniesieniu korpusu i prezbiterium, czy dla każdej z tych części wykonano je osobno?
6. Czy zachowane w zachodniej ścianie obecnego korpusu wiązki służek zostały wykorzystane wtórnie?
7. Czy pierwotnie planowano budowę korpusu halowego, a obecna bazylika powstała po gwałtownej zmianie koncepcji? Jak daleko posunęła się ewentualna realizacja kościoła halowego?
8. Jakie były powody kolejnych katastrof budowlanych kościoła? Jak daleko posunięte były prace przy odbudowach?

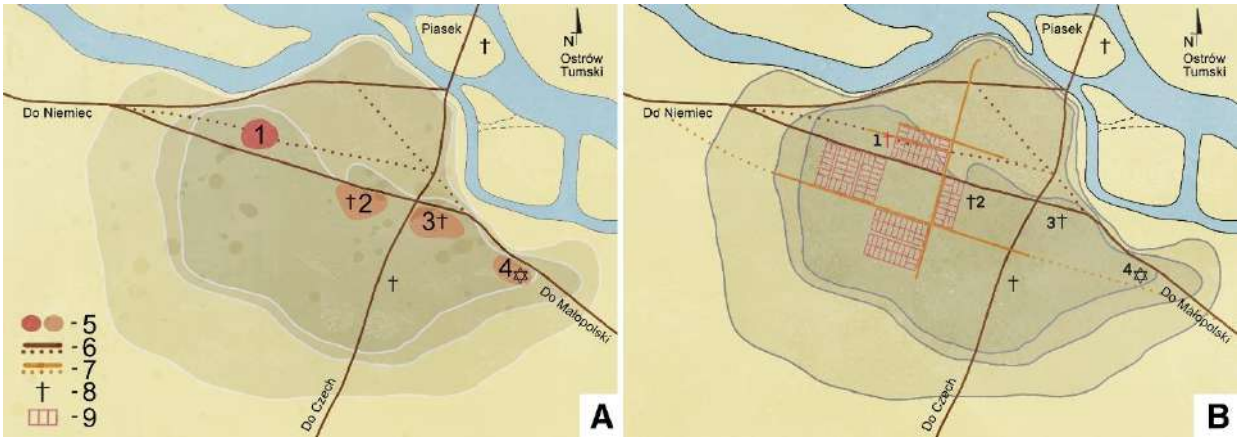
W przedstawionym opracowaniu omówione zostały wszystkie wymienione tu zagadnienia. Przedstawiono również odpowiedzi na pytania badawcze. Całość tych informacji składa się na zaproponowany przez autora model przemian architektury kościoła św. Elżbiety w wyznaczonym zakresie czasowym. Jego podstawowym elementem jest łączące wszystkie poruszone zagadnienia rozwarstwienie chronologiczne obiektu.

II. Kontekst historyczny - zarys problemu

Architektura kościoła św. Elżbiety ulegała w czasie licznym przemianom, które niejednokrotnie były związane z szerszymi procesami. Nie jest to zaskakujące, jeśli weźmie się pod uwagę jego położenie w samym środku Starego Miasta we Wrocławiu. Podczas ośmiu wieków historii kościoła miasto, stanowiące żywy organizm, było przedmiotem nieustających zmian. Niektóre z nich miały charakter spokojnych procesów, inne były nagłe, rewolucyjne. Fara św. Elżbiety jako budynek o kapitalnym znaczeniu, ściśle związana z Wrocławiem, funkcjonowała w tym zmieniającym się otoczeniu i ulegała jego licznym wpływom. Rozważania na temat jej architektury muszą więc być prowadzone z uwzględnieniem tych zewnętrznych uwarunkowań, w ograniczonym tematyką tego opracowania, ale koniecznym zakresie. Przedstawiony tu skrót najistotniejszych dla kościoła wydarzeń i zagadnień z wczesnych etapów jego funkcjonowania ma na celu określenie kontekstu w jakim świątynia powstawała.

II.1. Kościół św. Elżbiety a lokacja Wrocławia

Początki historii kościoła św. Elżbiety przypadają na pierwszą połowę XIII w.[4], a więc na okres wyjątkowo dynamicznego kształtowania się struktury miejskiej Wrocławia. W tym czasie powstała budowla późnoromańska, wznoszona dwóch fazach. Faza I obejmuje jedynie budowę i wczesne etapy funkcjonowania chóru (~1220-1240 r.) a faza II (ok. ~1241-1257) r. rozbudowę o część nawową i kolejne, mniejsze przekształcenia.

Il. 3. Zmiany rozplanowania miasta. A - Wrocław lewobrzeżny ok. 1200 r.; A - B - Wrocław lewobrzeżny ok. 1225 r.; 1 - kościół św. Elżbiety, 2 - k. św. Marii Magdaleny, 3 - k. św. Wojciecha, 4 - cmentarz żydowski, 5 - cmentarze, 6 – wcześniejsze trakty istniejące / rekonstruowane, 7 – najnowsze trakty istniejące / rekonstruowane, 9 – granice działek lokacyjnych. Przerys i oprac. za: (Chorowska 2010; Kastek i Mruczek 2019).

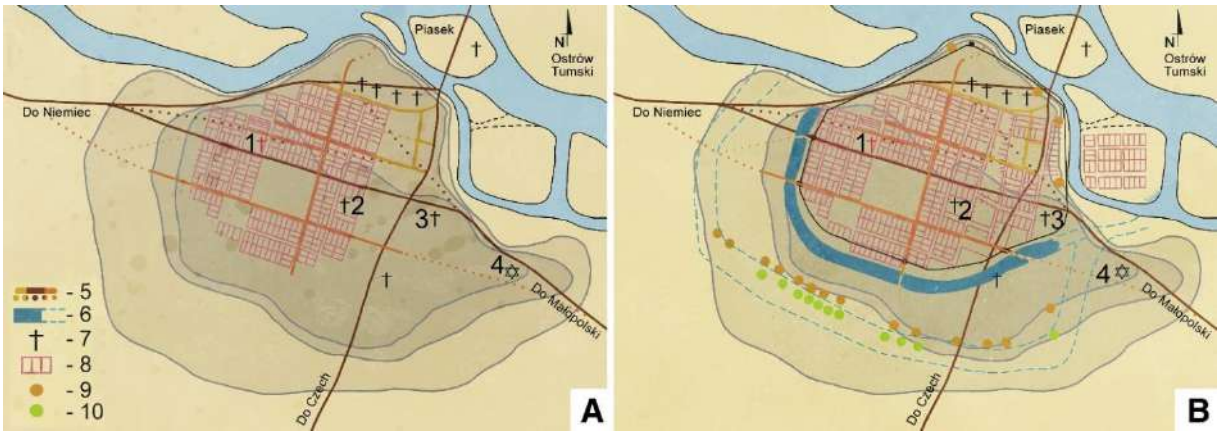
[4] Znane nam są ze źródeł pisanych (Irgang 1984, 50) i badań archeologicznych (Lasota i Rozpędowski 1980).

W podobnym okresie dokonano tzw. pierwszej lokacji miasta, która datowana była dotychczas szeroko na czasy rządów Henryka Brodatego lub Henryka Pobożnego (1201-1241 r.). Jest ona znana jedynie z późniejszych dokumentów, takich jak przywilej książąt Henryka III i Władysława z 16 grudnia 1261 r. Zawarte w nim są przytaczane wielokrotnie w literaturze przedmiotu, znamienne słowa *ante civitatis infra fossata prime locacionis* (Irgang 1984, 241–242).

W uściśleniu tego zakresu czasowego do lat ok. 1210-1230 mogą pomóc wyniki badań archeologicznych (Mruczek 2000; Piekalski 2016). Istotnym zapewne czynnikiem pobudzającym reformę przestrzenną były działania Henryka Pobożnego i księżnej Anny – formowanie „pasa ziemi książęcej" na lewym brzegu Odry. Rafał Eysymontt zasugerował związek tych procesów wskazując na nadanie prawa patronatu nad kościołem św. Elżbiety, położonym bezpośrednio przy rynku miasta lokacyjnego, Krzyżowcom z Czerwoną Gwiazdą sprowadzonym właśnie przez rodzinę książęcą (Eysymontt 2011a, 19).

Wszelkie rozważania na temat związków kościoła św. Elżbiety z lokacją miasta są jednak obarczone bardzo dużym ryzykiem wynikającym z niedostatku źródeł. Zapewne należałoby wiązać fundację fary z wytyczeniem regularnej siatki ulic i placu rynkowego, na co mogłoby wskazywać jej położenie w tak istotnym dla tego układu miejscu. Nie mamy jednak pewności czy te działania można wiązać z pierwszą lokacją (Piekalski 2016, 221), czy w ogóle z którąkolwiek z nich.

Małgorzata Chorowska postulowała rozdzielenie długotrwałego procesu parcelacji i aktu prawnego jakim były lokacje miasta. Podjęła również próbę rekonstrukcji przebiegu kształtowania się siatki ulic w 25-letnich interwałach na podstawie m.in. badań archeologicznych. Według badaczki między rokiem 1200 a 1225 wytyczono Rynek i ukształtowano sąsiadujące z nim kwartały. W tym samym mniej więcej czasie pojawił się (w miejscu dawnego cmentarza) kościół św. Elżbiety (Chorowska 2010, 76–79).

Il. 4. Zmiany rozplanowania miasta. A - Wrocław lewobrzeżny ok. 1250 r.; B - Wrocław lewobrzeżny ok. 1275 r. 1 - kościół św. Elżbiety, 2 - k. św. Marii Magdaleny, 3 - k. św. Wojciecha, 4 - cmentarz żydowski, 5 – trakty istniejące / rekonstruowane, 6 – fosy istniejące / rekonstruowane, 7 – kościoły, 8 – granice działek lokacyjnych, 9 – relikty wałów odkrytych podczas prac archeologicznych, 10 – relikty fos odkrytych podczas prac archeologicznych. Przerys i oprac. za: (Chorowska 2010; Kastek i Mruczek 2019).

Istotna i wymagająca wspomnienia jest również koncepcja Jerzego Rozpędowskiego, mówiąca o tzw. „wielkiej lokacji" Wrocławia lewobrzeżnego (Rozpędowski, 1995). Według badacza pierwsza lokacja, dokonana za czasów dynastii Henryków, obejmowała swoim zasięgiem późniejsze tereny miasta aż do zewnętrznego pierścienia murów. W świetle badań

archeologicznych Tomasza Kastka i Rolanda Mruczka nad południowym odcinkiem obwarowań ta koncepcja zyskuje na prawdopodobieństwie (Kastek i Mruczek 2012, 2016, 2019).

W 1241 r. przez Śląsk przetoczyła się nawała mongolska. Wrocławskie miasto lewobrzeżne zostało spalone (najpewniej przez samych mieszkańców) i opuszczone, a najeźdźcy nie przystąpili do oblężenia (Bojko 2020, 177-178; Heck 1978, 23; Labuda 1959, 211; Maleczyński, Morelowski, i Ptaszycka 1956, 69). Nie zachowały się żadne źródła pisane dotyczące zniszczeń kościoła podczas tych wydarzeń. Również badania archeologiczne nie pozwoliły jednoznacznie określić czy i w jakiej skali świątynia ucierpiała. Należy zaznaczyć, że w 1241 r. najpewniej nie istniała jeszcze w całości. Zapewne wybudowano już prezbiterium, być może rozpoczęto prace przy korpusie nawowym. Najazd najprawdopodobniej przerwał więc budowę.

Tzw. Druga lokacja Wrocławia nastąpiła krótko po nawale mongolskiej. Niestety, również ta reforma znana jest nam wyłącznie pośrednio z dokumentu z 10 marca 1242 r. (Irgang 1978, 138–39). Marta Młynarska-Kaletynowa domyślała się w nim początków miasta w jego zakresie terytorialnym wyznaczonym przez wewnętrzną fosę (Młynarska-Kaletynowa 1986, 125). Co więcej tej w właśnie lokacji widziała początek układu z wytyczonym rynkiem i siatką ulic. Trudno jednak pogodzić taką interpretację z przytaczanymi już badaniami Małgorzaty Chorowskiej, Tomasza Kastka i Rolanda Mruczka (Chorowska 2010; Kastek i Mruczek 2016, 2019).

Złożoność problematyki rozwoju przestrzennego i regulacji prawnych struktury Wrocławia w pierwszych czterech dekadach XIII wieku nie pozwala jednoznacznie wiązać fundacji kościoła z konkretnymi wydarzeniami z tego okresu. Najpewniej miała ona miejsce w trzeciej dekadzie XIII wieku lub w latach bezpośrednio po lub przed nią. Niezależnie od przyjętej rekonstrukcji miasta po pierwszej lokacji kościół św. Elżbiety znajdował się w jego zasięgu. Związek którejś z dwóch pierwszych lokacji z powstaniem kościoła św. Elżbiety w świetle źródeł pozostaje jednak w sferze domysłów. Nawet ustalenie jego powiązania z procesem parcelacji miasta jest czysto hipotetyczne.

Być może kościół z cmentarzem[5] istniał w tym miejscu wcześniej a późniejsza parcelacja została dopasowana do jego położenia. Takie rozwiązanie zostało zasugerowane przez Małgorzatę Chorowską i Mateusza Golińskiego, a poparte przez Rafała Eysymontta (Chorowska i Goliński 2017, 17; Eysymontt 2019, 31–32). Oparcie tej koncepcji o przebieg ulicy Igielnej zaburzający regularną siatkę ulic wydaje się przekonującym argumentem.

Należy tu również zaznaczyć, że odkrywcy pierwszego prezbiterium kościoła bardzo jasno określili swoje poglądy na ten temat, sugerując bezpośredni związek fundacji kościoła z pierwszą lokacją realizowaną przez Henryka Brodatego (Lasota i Rozpędowski 1980, 62–63). W świetle późniejszych badań ujawniających ogromną złożoność problemu lokacji, jej związków z parcelacją i powstaniem kościoła, taką koncepcję należałoby chyba traktować z dużą ostrożnością.

Trzecia lokacja miasta, która miała miejsce w 1261 r. (Irgang 1984, 241–242), nie miała raczej bezpośredniego wpływu na kościół. Nastąpiła cztery lata po jego konsekracji, co jest udokumentowane źródłowo. Był to akt regulujący przede wszystkim kwestie prawne. Włączył on w jurysdykcje miasta pas terenu między obwarowaniami wewnętrznymi a ich zewnętrznym pierścieniem[6] (Goliński 2001, 101). Wtedy więc ta część istniejącej struktury przestrzennej miasta została poparta odpowiednimi zapisami prawa.

[5] O istnieniu cmentarza, starszego niż murowany kościół, zaświadczają jasno odkrycia archeologiczne: (Lasota i Piekalski 1996; Lasota i Rozpędowski 1980; Piekalski 1994).

[6] Należy tu zauważyć, że zewnętrzny pierścień murów wówczas jeszcze nie istniał. Jego przebieg mógł jednak zostać wyznaczony wcześniej, wedle koncepcji tzw. „wielkiej lokacji" Jerzego Rozpędowskiego (Rozpędowski 1995).

II.2. Zagadnienie pierwotnego wezwania

Przy rozważaniu czasu powstania pierwszego kościoła św. Elżbiety warto przywołać postać samej patronki. Św. Elżbieta była córką króla Węgier Andrzeja II i Gertrudy z Meran, urodzoną w 1207 r. W wieku 14 lat została żoną landgrafa Turyngii Ludwika IV, zmarłego podczas wyprawy krzyżowej już sześć lat później (1227) (Mandziuk 1981, 26-31). Elżbieta miała od młodości wykazywać się głęboką religijnością, na rozwój której mogły mieć silny wpływ nauki św. Franciszka z Asyżu, z którymi księżna stykała się dzięki sprowadzonym w 1221 na tereny Niemiec Franciszkanom. Jej działalność polegała na fundacjach szpitali oraz własnej posłudze w nich, włączając w to opiekę nad dotkniętymi chorobami zakaźnymi (Puchalska-Dąbrowska 2021). Zmarła młodo, w wieku 24 lat. Cztery lata później (1235) została kanonizowana, do czego przyczynił się Konrad z Marburga – słynny Norbertanin i inkwizytor a w ostatnich latach jej życia spowiednik świętej (Dickmann 2014, 9; Mandziuk 1981, 30).

Ten skrót żywotu św. Elżbiety został tu przytoczony, aby nakreślić ramy czasowe jej działalności i początków rozwoju kultu. Rok kanonizacji – 1235 stanowi *terminus post quem* dla nadania jej wezwania kościołowi. Zapewne kult świętej pojawił się na Śląsku stosunkowo szybko za pośrednictwem powiązań dynastycznych. Co prawda dwa pozostałe śląskie kościoły pw. Św. Elżbiety są wzmiankowane znacznie później: w 1301 r. (Opawice) i 1319 r. (Klucz) (Mandziuk 1981, 32), jednak ufundowany najpewniej przez księżną Annę już przed 1248 r. wrocławski szpital również nosił to wezwanie (Kaczmarek i Witkowski 2011).

Należy tu zauważyć, że odkrywcy pierwotnego kościoła datowali jego prezbiterium na pierwszą tercję XIII wieku, czyli jeszcze przed kanonizacją, a nawet śmiercią św. Elżbiety. Sugerowali jednocześnie, że wezwanie to było wtórne wobec pierwotnego – św. Wawrzyńca (Lasota i Rozpędowski 1980, 63). Odmiennego zdania była Marta Młynarska-Kaletynowa, która wskazała, że pierwsze wzmianki o wezwaniu św. Wawrzyńca (dotyczącym zresztą nie kościoła jako całości, a jego części) pochodzą z końca XIV w. (Młynarska-Kaletynowa 1986, 104).

Wydaje się więc prawdopodobne, że prezbiterium kościoła powstało pod innym, nieznanym wezwaniem, które z czasem zostało zapomniane. Zapewne dynamiczny rozwój kultu św. Elżbiety, powiązanej rodzinnie ze śląską linią Piastów[7], skłonił fundatorów do tej zmiany. W dokumencie z 1253 r. mowa jest już o *parochia b. Elisabet* (Irgang 1984, 50).

[7] Matka św. Elżbiety – Gertruda von Andechs-Meran była siostrą Jadwigi Śląskiej (Bochnak 2003, 187–188).

II.3. Zagadnienie fundacji i pierwotnej funkcji świątyni

Dla próby rozpoznania początków historii fary św. Elżbiety podstawowym problemem jest brak zachowanego aktu fundacji kościoła. Nie znamy więc źródła, które bezpośrednio wskazałoby osobę fundatora. Przed przystąpieniem do rozważań na ten temat należy jednak dokonać pewnego rozróżnienia. Przyjęto, że pierwszym znanym obiektem o funkcji religijnej w tym miejscu było prezbiterium późnoromańskie fary z ok. 1220-1240 r. odkryte podczas prac archeologicznych. Korpus kościoła powstał później, zapewne już po najeździe mongolskim. Nie ma pewności, czy obie te budowle zostały ufundowane przez ten sam podmiot, w związku z czym należy brać pod uwagę możliwość wystąpienia dwóch fundatorów, co było już wcześniej sugerowane w literaturze.

Pierwsze prezbiterium było do tej pory uznawane przeważnie za fundację książęcą (Goliński 2001, 104; Lasota i Rozpędowski 1980, 61-63). Takie założenie wydaje się przekonujące. Chór ten powstał w czasie licznych przemian struktury miasta z inicjatywy rodziny książęcej. Należałoby tu przytoczyć powstanie zamku lewobrzeżnego (Eysymontt 2011b; Mruczek, Nowakowski i Stefanowicz 2005) i przesunięcie przeprawy przez Odrę na zachód (Kastek i Mruczek 2016, 15–16) czy pierwszą lokację miasta.

Również fakt nadania kościołowi wezwania św. Elżbiety, powiązanej z dynastią Henryków rodzinnie wydaje się znamienny. Co prawda najpewniej było to wezwanie wtórne, jednak wydaje się, że taka zmiana mogła mieć miejsce z inicjatywy fundatora. Najistotniejszym jednak argumentem jest chyba fakt przekazania prawa patronatu nad kościołem Krzyżowcom z Gwiazdą w 1253 r., dokonany przez księżną Annę wraz z synami (Irgang 1984, 50). Takie działanie wobec fundacji spoza rodziny książęcej wydaje się mało prawdopodobne. Prezbiterium kościoła św. Elżbiety zostało więc zapewne wzniesione z inicjatywy rodziny książęcej, być może samego Henryka Brodatego.

W większości dotychczasowych opracowań na temat kościoła panował pogląd, że został on wzniesiony jako świątynia parafialna. Wydaje się to być zasadne, biorąc pod uwagę jego późniejszą funkcję i położenie bezpośrednio przy centrum mieszczańskiego ośrodka lewobrzeżnego. Należy jednak przytoczyć odmienny głos w tej sprawie. Mateusz Goliński zasugerował dla pierwotnego chóru kościoła św. Elżbiety inną funkcję – klasztorną. Miałby on zostać wzniesiony na potrzeby franciszkanów. Badacz powołał się przy tym na rocznik franciszkański, mający wskazywać, że do 1240 r. bracia przebywali w okolicach Rynku (*in foro*) (Goliński 2001, 104). Zostali oni sprowadzeni do Wrocławia w między 1232 a 1239 r. [8] (Kantak 1937, 413), a kościół dla nich rozpoczęto przebudowywać, według najnowszych badań, ok. 1234 r. (Hoyenski 2023, 124). Został im również nadany opuszczony dom kupców, choć nie jest pewne czy mowa tu o budynku, czy działce pod nim (Goliński 1991, 15–16; Markgraf 1881, 532–33).

Marian Kutzner sugerował, że dom ten stanowił tymczasowe miejsce zamieszkania braci (Kutzner 1989, 36–37). Ustalenie lokalizacji miejsca określonego w tradycji kronikarskiej jako *foro* przysparzało badaczom pewnych trudności (Goliński 1991, 15–16). Być może warto rozważyć, czy ich bytowanie *in foro* było podyktowane tymczasową niedostępnością przeznaczonej im świątyni ze względu na prace budowlane. Takie wytłumaczenie wydaje się

[8] Więcej o obecności Franciszkanów we Wrocławiu oraz źródła: (Hoyenski 2023, 15; Jędrusik 2006, 17; Zgraja 2018, 17).

bardziej prawdopodobne niż fundacja dla zakonu kościoła przy Rynku, który funkcjonował tylko przez kilka lat, gdyż później bracia zostali przeniesieni do świątyni pw. św. Jakuba.

Zagadnienie początków obecności minorytów we Wrocławiu jest niestety trudne do rozpoznania. Należy tu natomiast zwrócić uwagę na faktyczne podobieństwo układu przestrzennego pierwszego prezbiterium kościoła św. Elżbiety do kościołów mendykanckich z tego okresu. Wydaje się jednak, że jest to wynik pewnej mody, nie zaś dowód na klasztorną fundację świątyni. Najpewniej chór kościoła św. Elżbiety wzniesiono jako świątynie parafialną.

Zagadnienie fundacji korpusu wrocławskiej fary prezentuje się nieco mniej zawile. Większość dotychczasowych badaczy poruszających temat zgadzała się, że został on wzniesiony z inicjatywy mieszczańskiej (Goliński 2001, 104; Lasota i Rozpędowski 1980, 63). Należy tu jednak zauważyć, że oparto te przypuszczenia o analizę „pozbawionej dekoracyjności architektury" (Lasota i Rozpędowski 1980, 63) korpusu, która została bardzo słabo rozpoznana.

Nie dysponujemy żadnymi informacjami na temat ukształtowania przestrzennego[9], fasady zachodniej, profili i rozstawu filarów, stropu lub systemu sklepiennego, czy też jego braku. W obliczu tak małej ilości informacji trudno jest wyciągać na ich podstawie wnioski dotyczące osoby fundatora. Co więcej, należy pamiętać, że przekazanie prawa patronatu nad świątynią przez księżną Annę i jej synów miało miejsce w 1253 r. (Irgang 1984, 50) a konsekracja w 1257 r. (Schmeidler 1857, 22–23, 36). Wzniesienie korpusu w czasie tak krótkim jak cztery lata byłoby stosunkowo trudne, zapewne był on wznoszony wcześniej. To z kolei kazałoby przypuszczać, że księżna Anna przekazała prawo patronatu nad kościołem co najmniej w części fundowanym przez kogoś innego. Być może prostszym rozwiązaniem jest założenie, że obie części zostały wzniesione z inicjatywy rodziny książęcej jako kościół parafialny kształtującego się właśnie miasta lewobrzeżnego.

Nie ma pewności, dlaczego obok istniejącej już parafii św. Marii Magdaleny powstała druga – św. Elżbiety. Koncepcja mówiąca o pierwotnym przeznaczeniu kościoła dla potrzeb Franciszkanów (Goliński 2001, 104), nawet przy założeniu jej prawdopodobieństwa, nie tłumaczy tego zagadnienia całkowicie. W pewnym momencie (a najpewniej od początku swego istnienia) kościół św. Elżbiety zaczął bowiem pełnić funkcje parafialne i miało to miejsce, gdy sąsiednia parafia św. Marii Magdaleny istniała już od dłuższego czasu. Być może to ogólna skala formującego się ośrodka miejskiego tłumaczy takie rozwiązanie. Dwie sąsiednie parafie miasta miałyby swoje uzasadnienie w skali i rozmachu całego lewobrzeżnego miasta.

[9] Nie ustalono, czy korpus miał układ bazylikowy czy halowy. Kolejni badacze wyrazili swoje opinie, w większości skłaniając się jednak do tego drugiego (Adamski 2017, 162–64; Kastek i Mruczek 2019, 74–77; Kozaczewska-Golasz 1997; 2013). Są to jednak wyłącznie przypuszczenia oparte o przykłady analogiczne, bez oparcia w słabo rozpoznanej architekturze korpusu.

II.4. Wzmianki o budowie kościoła w źródłach historycznych

Wczesne dzieje kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu są znane z niezwykle skromnych, co nie powinno dziwić, źródeł pisanych. Bezcenne są zasoby Archiwum Państwowego we Wrocławiu, w których odnaleźć można dokumenty średniowieczne i nowożytne dotyczące m.in. dziejów budowy, operacji finansowych związanych z kościołem itd. Poruszanie się po olbrzymim zbiorze źródeł ułatwia opracowanie Rościsława Żerelika i Andrzeja Derenia (Dereń, Żerelik 1996) a przede wszystkim wielotomowy, wyjątkowo cenny katalog dokumentów średniowiecznych Romana Stelmacha, Mieczysławy Chmielewskiej i Rościsława Żerelika (Stelmach 1991a, 1991b, 1991c, 1991d, 1993; Stelmach i Żerelik 1998; Żerelik 1991, 1998).

Niestety nieznany jest akt fundacyjny kościoła. Pierwszym źródłem, potwierdzającym istnienie świątyni jest zapis dotyczący przekazania przez książęta Henryka i Władysława patronatu nad parafią Krzyżowcom z Czerwoną Gwiazdą z 1253 r. (Irgang 1984, 50).

Znaczący jest dokument z 31 sierpnia 1293 r. poświadczający założenie szkoły przy kościele przez biskupa wrocławskiego Jana. Nie mniej ważki, zwłaszcza w kontekście badań nad przemianami architektury kościoła, jest akt zatwierdzający budowę kaplicy z 1317 r. Dokument nie zawiera precyzyjnych informacji dotyczących jej wezwania czy lokalizacji. Wskazówką może tu być kolejne źródło: akt zatwierdzenia przez papieża Jana XXII przynależności kaplicy św. Grzegorza przy kościele Henrykowi de Lacta, pochodzący z roku 1320 (Stelmach 1991a, 1991b).

Z lat 30 XIV wieku pochodzą pierwsze znane nam zapisy dotyczące fundacji ołtarzowych w kościele św. Elżbiety (CDS T.29 1923, 2, 124). Największą ich ilość znamy jednak z lat 1360-1390, kiedy to nastąpiło widoczne wzmożenie fundacyjne. Z tego okresu pochodzi kilkanaście dokumentów poświadczających operacje finansowe mające pokryć koszty wzniesienia i utrzymania altarii (Stelmach 1991b; 1991c; Chmielewska 1995). Należałoby również przywołać tutaj wzmiankę przytaczaną przez Kurta Bimlera, mówiącą o przekazaniu marki czynszu z dochodów kościoła św. Elżbiety na rzecz *magistro Peschel muratori* 3 lipca 1366 r. (Bimler 1941, 6). Mogłaby ona być odczytywana jako świadectwo jakichś prac prowadzonych w tym okresie w kościele przez mistrza Pieszkę.

Ze źródeł XV-wiecznych zachowały się przede wszystkim księgi rachunkowe. Mowa tu o *Libri signaturarum et excessum* z lat 1452-53 (APWr, AmWr, sygn. 82/28/0/7/675) oraz *Journal des Kirchevaters Antonius Hornig* z 1456 r, prowadzonej przez witryka kościelnego Antoniusa Horniga. (APWr, AmWr, sygn. 3991). W wieku XV nastąpił też szereg fundacji ołtarzowych. Było ich łącznie 21 i miały miejsce między 1404 a 1480 r.

Kolejne stulecie pozostawiło po sobie niezwykle skromne przekazy pisane dotyczące budowy. Zachowane źródła XVI-wieczne to księgi rachunkowe z lat 1514-1552 (APWr, AmWr, sygn. 82/28/0/15/3992-4008). Warto również ponownie zwrócić uwagę na opracowanie Kurta Bimlera, który przytoczył szereg wzmianek z tego okresu, wśród których przeważają te związane z pracami przy wieży kościelnej (Bimler 1936, 64–72).

Wśród źródeł XVII-wiecznych najistotniejsze są te dotyczące odbudowy kościoła po odnaleźć po katastrofie z 1649 r. (Bimler 1936, 73). W Archiwum Państwowym we Wrocławiu przechowywane są obszerne zapisy dotyczące datków na ten cel (APWr, AmWr, sygn. 82/28/0/15/3952-3962). Z tego samego roku prawdopodobnie pochodzi opis zabytków kościoła

- inwentarz epitafiów oraz inskrypcji na nich zawartych. Księga ta została przetłumaczona i precyzyjnie opracowana a następnie wydana przez Adama Górskiego i Janusza Gołaszewskiego (Gołaszewski i Górski 2016).

Ze wzmianek dotyczących prac budowlanych w XVIII wieku najpewniej warto przytoczyć zapiski dotyczące wymian okien po wybuchu wieży prochowej w 1749 r. oraz rachunki z 1752 r. dotyczące wykonania organów przez Englera. Prócz tego udokumentowane są mniejsze naprawy okien czy schodów wieży (Bimler 1936, 81-82).

Wgląd w historię kościoła w XIX i pierwszej połowie XX wieku umożliwiają liczniejsze źródła. Z perspektywy badań nad architekturą wartą odnotowania jest księga rachunkowa wydatków na remont świątyni z lat 1856-66 (APWr, AmWr, sygn. 82/28/0/15/4145). Należy tu zapewne przytoczyć również jednostkę archiwalną z lat 1897-1939 (APWr, PśEwW, sygn. 82/102/0/8/157), w której odnaleźć można szereg rysunków projektowych zawierających wariantowe rozwiązania dla placu przed kościołem. Co prawda nie zostały one zrealizowane, trudno więc mówić o ich wpływie na obecny kształt kościoła, jednak noszą pewną wartość historyczną ukazując rozważane kierunki rozwoju Starego Miasta. Przedstawione rysunki, fotografie i wizualizacje zawierają również szereg przedstawień kościoła, stanowią więc pewne źródło ikonograficzne.

Interesujące są również jednostki dotyczące remontów organów Englera z lat 1938-1941 (APWr, PśEwW, sygn. 82/102/0/8/196), zawierające oprócz pokaźnego zbioru rachunków także wysokiej klasy rysunki detali organów oraz ich wizualizację wykonaną na podkładzie fotograficznym.

Przytoczenie wszystkich źródeł powiązanych z kościołem św. Elżbiety nie jest celem tej pracy. Z tego powodu przywołano tu jedynie te najistotniejsze z perspektywy badań nad przemianami architektury obiektu. Poszukiwania dalszych źródeł bez wątpienia ułatwią odpowiednie katalogi (Dereń i Żerelik 1996; Żerelik 1991; Stelmach i Żerelik 1998; Żerelik 1998; Stelmach 1991a; 1991d; 1991b; 1991c; 1993; Chmielewska 1995) oraz internetowe bazy danych. Bezcenne jest opracowanie Kurta Bimlera, które zawiera wyłącznie wzmianki dotyczące prac budowlanych w kościele (Bimler 1936). Nie można tu także pominąć wyjątkowo pomocnego opracowania Romana Stelmacha z 2016 r., w którym badacz przytoczył wszystkie źródła dotyczące dziejów kościoła ze zbiorów Archiwum Państwowego we Wrocławiu (Stelmach 2016).

III. Stan badań

Kościół św. Elżbiety jako główna świątynia wrocławskiego patrycjatu, o skali, lokalizacji i architektonicznym rozmachu odpowiadającym tej funkcji był tematem wielu opracowań. Obszerna literatura przedmiotu sięga lat 20-tych XIX wieku, kiedy to Christian Frederic Paritius tworzy opis wyposażenia kościoła. Ważniejsze dla badań architektury kościoła opracowania autorstwa Johanna Gottlieba Kunischa, Johanna Carla Schmeidlera i Hermanna Luchsa powstają na przełomie pierwszej i drugiej połowy tego stulecia. Obiekt tak wysokiej rangi został również, co jasne, uwzględniony w inwentarzach zabytków Śląska i Wrocławia, autorstwa Hansa Lutscha (Lutsch 1886) oraz Ludwiga Burgemeistera i Guntera Grundmanna (Güttel 1933). Dzieła te, będąc niewątpliwie ważne, nie dostarczają jednak odpowiedniej ilości informacji nt. dziejów i architektury świątyni, co wynika z ich przekrojowego charakteru.

Jeszcze przed połową XIX wieku Johann Gottlieb Kunisch stworzył opracowanie dotyczące wyłącznie kościoła św. Elżbiety, w którym spisał jego znaną ze źródeł historię, a przede wszystkim opisał dokładnie wyposażenie wnętrza. Dzieje kościoła zostały przedstawione skrótowo. Kunisch domyślał się istnienia wcześniejszego kościoła pod wezwaniem św. Wawrzyńca, który według niego spłonął w 1241 r. podczas najazdu mongolskiego, w którego miejscu wzniesiono z inicjatywy rady miejskiej kolejną świątynię, już pod wezwaniem św. Elżbiety, w zaskakująco krótkim czasie czterech lat między 1253 a 1257 rokiem (Kunisch 1841, 6–7). Datowanie to zostało zapewne oparte na analizie źródeł pisanych. Dzieło Kunischa stanowi przede wszystkim wyjątkowo cenny zapis stanu świątyni przed połową XIX - wieku, zawierając m.in. opis zburzonej niewiele później kaplicy św. Materna. Autor zacytował również akt fundacyjny owej kaplicy (Kunisch 1841, 31–32).

Johann Carl Schmeidler stworzył najistotniejsze z XIX-wiecznych opracowań dziejów kościoła, opublikowane z okazji obchodów jego 600-lecia. Praca ta obejmuje swoim zakresem chronologicznym nie tylko historię kościoła gotyckiego - znanego autorowi, lecz również kościoła wcześniejszego. Wartym odnotowania jest zawarte w dziele Schmeidlera tłumaczenie na niemiecki dokumentu przekazania *parochia b. Elisabet* Krzyżowcom z Czerwoną Gwiazdą z 26 lutego 1253 r. (Schmeidler 1857, 15–20). Autor zwrócił również uwagę, że dokument ten nie wzmiankował samego kościoła, który zapewne wtedy jeszcze nie istniał, lecz parafię, której domniemane granice nakreślił. Czas trwania budowy Schmeidler, podobnie jak wcześniej Kunisch, na podstawie wcześniejszych opracowań, ocenił na cztery lata i siedem tygodni lub tyleż miesięcy. Jako datę jej zakończenia podaje datę konsekracji: 1257 r. (Schmeidler 1857, 22–23, 36). Schmeidler zgodził się z Kunischem i Luchsem twierdząc, że kościół został wzniesiony z inicjatywy rady miejskiej, choć zwrócił uwagę, że prawdopodobnie pierwotnie teren świątyni był własnością książęcą (Schmeidler 1857, 46).

Co istotne, badacz podjął się również próby rozwarstwienia chronologicznego kościoła. Przyjął, podobnie jak wcześniej Luchs, że jako pierwszy element istniejącej dziś świątyni wzniesiono prezbiterium, później zaś prace przesuwały się w kierunku zachodnim, co było zgodne z standardowym przebiegiem budowy podobnych obiektów tego okresu. Badacz przytoczył szereg potwierdzonych źródłowo dat, w tym fundacji obsługi liturgicznej głównego ołtarza dokonanej przez Heinricha von Banckow w 1359 r. Ostatnim etapem robót miało być powstanie wieży, której stosunkowo późna metryka została poświadczona w księgach rachunkowych z XV - wieku. Badacz zasugerował również, że w planach budowniczych

kościoła mogło być wzniesienie dwóch, symetrycznych wież zachodnich. Datę konsekracji świątyni (1257 r.) badacz wiązał właśnie z ukończeniem istniejącego chóru. W opinii Schmeidlera wieża zaczęła powstawać ok. dwieście lat później niż sam kościół - w 1452 r., a jej budowa trwała sześć lat. Stwierdzenie to dotyczy jednak tylko jej wyższych partii. Analiza murów oraz przywołane przez badacza źródła poświadczające używanie dzwonów w 1339 i 1390 r. skłoniły go do założenia, że pierwsze cztery kondygnacje dzwonnicy wzniesiono mniej więcej w tym samym czasie co korpus, lub niewiele później. Gotycka iglica według badacza została wybudowana w latach 1482-1486, co jest zgodne z wcześniejszymi założeniami (Schmeidler 1857, 38–44). Po katastrofie z 1529 r., kiedy to hełm zawalił się w wyniku silnej wichury, wzniesiono nowe, niższe zwieńczenie, którego oddanie do użytku Schmeidler datuje na 1535 r. (Schmeidler 1857, 55).

W opracowaniu znajduje się również opis skutków katastrofy z 1649 r. oraz odbudowy, oparty na dokumentach z owego czasu. Zniszczone wówczas trzy filary nawy północnej pociągnęły za sobą sklepienia i fragment dachu kościoła. Zdaniem Schmeidlera, opierającego się na zapisach kronikarskich, był to efekt nadmiernego obciążenia filarów zawieszonymi na nich organami oraz ogólnej słabości konstrukcji korpusu. Prócz tego autor przytoczył w formie harmonogramu całą historię katastrof budowlanych i zniszczeń wojennych obiektu do 1857 r. (Schmeidler 1857, 58–60).

Bez wątpienia monograficzne opracowanie Schmeidlera stanowi najważniejszą pozycję wśród całej XIX-wiecznej literatury poświęconej kościołowi. Jest również najobszerniejszym zapisem historii kościoła opartym na źródłach pisanych, jakie powstało do tej pory.

Hermann Luchs stworzył bardzo precyzyjny katalog zabytków kościoła, w którym, prócz licznych i dokładnych opisów wyposażenia świątyni, zawarł jej skróconą historię budowlaną. Próby datowania pierwotnego kościoła oparł na wystawionym 26 lutego 1253 roku dokumencie, zawierającym informację o przekazaniu prawa patronatu nad *parochia b. Elisabeth* Krzyżowcom z Czerwoną Gwiazdą. Badacz zasugerował, że budowę rozpoczęto między 1242 a 1253 rokiem. Za prawdopodobne uznał też, że zawarta w dokumencie data jest datą początku budowy kościoła, konsekrowanego w listopadzie 1257 roku przez biskupa Tomasza. Luchs zasugerował również istnienie w tym miejscu już wcześniej drewnianego kościoła. Za pewne uznał również pierwotne współistnienie dwóch wezwań: św. Wawrzyńca i św. Elżbiety. Badacz nie podzielił poglądu Schmeidlera, jakoby dokument z 1253 r. mógł dotyczyć jedynie parafii, a nie samego kościoła, ale także mu nie zaprzeczył. Co znamienne, Luchs na podstawie analizy stylowej detalu i konstrukcji kościoła uznał za jego najstarszą część prezbiterium i założył porządek wznoszenia kościoła ze wschodu na zachód, zgadzając się tym samym z koncepcją Schmeidlera (Luchs 1860, 2). Również w kwestii datowania elementów wieży oraz inicjacji budowy przez mieszczaństwo obaj autorzy byli ze sobą zgodni, co zapewne wynika z oparcia się na tych samych źródłach.

O historii i wyposażeniu kościoła pisał w wydanym w 1867 roku inwentarzu Colmar Grünhagen. Fragment jego pracy stanowił analizę historyczną i językową dokumentu poświadczającego przekazanie prawa patronatu nad *parochia b. Elizabeth* Krzyżowcom z Czerwoną Gwiazdą. Dla Grünhagena jasne było, że w chwili wystawienia owego dokumentu kościół św. Elżbiety musiał już istnieć. Opinia ta była opozycyjna w stosunku do poglądów Schmeidlera. Badacz założył, że fundacja świątyni musiała wiązać się z wzniesieniem we Wrocławiu kościoła pod tym samym wezwaniem, którego budowa trwała już w 1248 roku

i przypisywał ją jednemu z książąt, nie zgadzając się z Luchsem i Schmeidlerem. Za mało prawdopodobne i ryzykowne uznał twierdzenie o przekazaniu przez Henryka III kościoła ufundowanego przez mieszczan klasztorowi. Zakładając, że świątynia nie mogła raczej przetrwać najazdu mongolskiego badacz przyjął jej datowanie na lata 1241-1248 ze szczególnym uwzględnieniem wyznaczonej na podstawie XVII wiecznej kroniki Martina Koblitza daty: 1245 r. Silne przekonanie o wartości tego dzieła nie przełożyło się jednak na postrzeganie całej tradycji kronikarskiej regionu, którą ocenił bardzo surowo, silnie oponując przeciwko powszechnemu przyjmowaniu daty 26 lutego 1253 roku jako momentu rozpoczęcia budowy kościoła. Badacz był również pewien, że pierwotnie wezwanie kościoła było podwójne, a drugim patronem był św. Wawrzyniec. Datę rozbudowy świątyni, w wyniku której nabrała ona obecnego kształtu wyznaczył bardzo ogólnie na drugą połowę XIV wieku. Wieżę, również bardzo ogólnie datował na wiek XV (Grünhagen 1867, 35–43).

Hans Lutsch w pierwszym tomie swego monumentalnego katalogu zabytków Śląska przedstawił najważniejsze daty i skrótowy zapis historii kościoła oraz dość ogólny opis architektury kościoła z lat 80-tych XIX wieku. Autor poparł Grünhagena w kwestii przypisania fundacji kościoła księciu Bolesławowi II Rogatce, wiążąc jego budowę z *"neubegürndung der Stadt um das Jahr 1245"*(Lutsch 1886, 59) i tym samym datując początki budowy na okolice roku 1245. Badacz wypowiedział się również w kwestii wezwania kościoła, uznając za mało prawdopodobne poświęcenie go św. Elżbiecie, kanonizowanej w 1235 r. Dodatkowym argumentem przytoczonym w opracowaniu było pojawianie się wezwania św. Wawrzyńca jeszcze w źródłach XV-wiecznych. Przebudowę kościoła do formy gotyckiej badacz wiązał z ożywieniem w Śląskiej architekturze z czasów panowania Karola IV, co pokrywa się z datowaniem Grünhagena. Również Lutsch nie miał wątpliwości co do późniejszej metryki wieży, powołując się na zapisy dotyczące przekazów finansowych na cel jej budowy z 1397 r. oraz powtarzając datowanie gotyckiej iglicy na lata 1482-86 (Lutsch 1886, 59).

Obszerny opis całego kościoła autorstwa Wernera Güttela został przedstawiony w drugim tomie opracowania *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau* Ludwiga Burgemeistera i Günthera Grundmanna z 1933r. Z perspektywy badań nad przekształceniami architektury jest to dzieło wyjątkowo istotne, zawiera bowiem rozwarstwienie chronologiczne wraz z rysunkiem rzutu świątyni. Opisane zostały w porządku chronologicznym znane ze źródeł pisanych przebudowy i remonty kościoła oraz zniszczenia i katastrofy budowlane (Güttel 1933, 2:73–89). Dzieło Burgemeistera i Grundmanna zawiera również obszerny opis architektury kościoła, wraz z wszystkimi kaplicami, a także inwentarz całego wyposażenia świątyni (Güttel 1933, 2:86–154). Jest to najpełniejsze opracowanie dotyczące fary i jej zabytków, jakie do tej pory powstało.

Werner Güttel założył, że pierwszy kościół, być może drewniany, został wzniesiony z fundacji Bolesława II Rogatki w latach 1242-48 i poświęcony św. Wawrzyńcowi i św. Elżbiecie. Początki obecnego kościoła badacz wiązał z jednym z pożarów miasta z lat 1341, 1342, 1344 lub 1362 i tym samym z okresem panowania Karola IV, powtarzając w tej materii poglądy Grünhagena i Lutscha. Również co do ogólnego datowania chóru jako starszej części obiektu Werner Güttel zgodził się z wcześniejszymi badaniami. Dodatkowo argumentował ten pogląd różnicą w wykroju łuków przyporowych obu części kościoła. Na podstawie analizy systemu konstrukcyjnego doszedł też do wniosku, że początkowo kościół planowany był jako znacznie niższa budowla. Co więcej, w związku z tym interpretował

widoczne na strychach naw bocznych arkadowe wnęki jako zamurowane okna (Güttel 1933, 2:73–74). Początek budowy wieży badacz datował na 1387 rok, zwracając uwagę na poświadczone źródłowo ustanowienie przy głównym ołtarzu nabożeństwa poświęconego św. Wawrzyńcowi, który miał być jej patronem. W dalszej części opracowania pada w tej kwestii rok 1452, który jako początek budowy wyższych partii dzwonnicy za Polem postulował już Schmeidler. W kwestii historii budowy i katastrofy pierwszego hełmu wieży, a także jego odbudowy w latach 1534-35 badacz zgodził się z wnioskami poprzedników. Należy tu również zauważyć, że Werner Güttel postulował, że część kościoła zawaliła się jeszcze przed rokiem 1649, w którym nastąpiła szeroko opisana w źródłach i opracowaniach katastrofa. Autor obserwując szwy w południowej ścianie nawy głównej doszedł do wniosku, że szóste od zachodu przęsło korpusu musiało zawalić się wcześniej i zostać odbudowane (Güttel 1933, 2:80).

W 1951 r. ukazało się szerokie opracowanie Hansa Tintelnota „Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens"(Tintelnot 1951). Jego szerokie ramy czasowe i terytorialne pozwoliły autorowi na jedynie pobieżne omówienie zagadnienia kościoła św. Elżbiety. Poparł on wcześniejsze postulaty badaczy o chronologicznym pierwszeństwie prezbiterium nad korpusem (Tintelnot 1951, 90–94). W pracy Tintelnota pojawiła się również sugestia, że wiązki cylindrycznych służek w pierwszym przęśle korpusu stanowią spolia. Wypowiedział się również krytycznie o koncepcji wtórnego podwyższania nawy głównej kościoła, sformułowanej przez swoich poprzedników (Güttel 1933, 2:74). Zgodził się jednak z ich twierdzeniem, że wieża kościoła stanowiła osobny projekt i nie była planowana wraz z korpusem, argumentując to brakiem jakichkolwiek odmienności w konstrukcji zachodnich przęseł kościoła. Datowanie początku budowy wieży na rok 1387 Tintelnot powtórzył po ustaleniach Wernera Güttela, jednak jej koniec przesunął na rok 1496.

Po II Wojnie Światowej kościołowi uwagę poświęcili liczni badacze polscy. Należy tu zwrócić uwagę na szczególny udział Mariana Kutznera, piszącego o genezie stylowej kościoła jak i przekrojowo o zagadnieniu śląskiej architektury sakralnej w XIII-tym i XIV-tym stuleciu, którego poglądy dominują w literaturze przedmiotu do dziś. Najobfitszym w opracowania historyczno-architektoniczne okresem była ostatnia dekada tysiąclecia.

Prace wykopaliskowe w kościele prowadzili Jerzy Rozpędowski i Czesław Lasota w 1977 r., przy udziale Jerzego Piekalskiego. W ich efekcie odkryto relikty pierwszego, późnoromańskiego kościoła w postaci fragmentów ceglanych ścian, fundamentów i filarów tęczowych, żeber sklepiennych oraz granitowych baz i cokołów. Badacze rozróżnili trzy fazy budowy świątyni: I - wzniesienie prezbiterium w pierwszej tercji XIII-ego wieku, II - budowę korpusu w latach 1245-1257, III - budowę aneksu przy północnej ścianie prezbiterium w drugiej połowie XIII-ego stulecia. Takie datowanie zostało uzasadnione stratygrafią nawarstwień kulturowych, badaniami techniki murarskiej reliktów, znanymi źródłami pisanymi, związkami stylistycznymi detalu z kościołem cysterek w Trzebnicy oraz prawdopodobnym kontekstem historycznym. Badacze przypisali fundację kościoła Henrykowi I Brodatemu który w ten sposób "realizował ówczesny program działań lokacyjnych" lewobrzeżnego Wrocławia (Lasota i Rozpędowski 1980, 61–64).

Odkryte przez badaczy pierwotne prezbiterium miało prostokątny rzut o wymiarach 18,60 x 7,80 m i dwóch przęsłach wydzielonych gurtem. Jego mury wzniesiono z cegły w układzie wendyjskim ze spoiną o przekroju trójkątnym, a detale wykonano z granitu.

Na podstawie podobieństwa baz służek sklepiennych badacze zasugerowali autorstwo detali prezbiterium warsztatowi wznoszącemu również kościół cysterek w Trzebnicy (tzw. warsztat trzebnicko-legnicki), co potwierdzałoby fundatora w osobie Henryka Brodatego (Lasota i Rozpędowski 1980, 63). Z kolei fragmenty żeber sklepiennych przyrównano również do tych z kościoła św. Idziego i kaplicy zamkowej z wrocławskiego Ostrowa Tumskiego. Chór był oszkarpowany, o czym świadczy odkryty przez badaczy relikt przypory, na zewnętrznym licu muru północnego, na wysokości granicy przęseł. Według rekonstrukcji rzutu autorstwa badaczy przypory znajdowały się również w narożach ściany wschodniej (po dwie, w układzie ortogonalnym). Opracowana przez odkrywców kościoła rekonstrukcja zakłada w prezbiterium sklepienia sześciodzielne i po dwie ortogonalne przypory w każdym z naroży prostego zamknięcia. Przekątniowe żebra sklepienne były oparte na służkach pełnej wysokości z bazami ze szponem. Relikty trzech służek ściany północnej prezbiterium wraz z bazami ze szponami o motywach roślinnych i cokołami zostały odkryte przez badaczy.

Na podstawie prac wykopaliskowych badacze zrekonstruowali prostokątny rzut korpusu o wymiarach 28 x 20 m, co potwierdzają trzy odkryte przez nich naroża muru. Został on wzniesiony z cegieł w wątku wendyjskim. Prace wykopaliskowe nie ujawniły reliktów przypór. Nie odkryto również filarów międzynawowych, jednak rozstaw łuku tęczowego pozwolił na rekonstrukcję korpusu jako budowli trójnawowej o nawie północnej nieco szerszej od południowej. Według badaczy miał on mieć formę bazyliki, krytej stropami. W ścianie południowej wykopaliska ujawniły niewielki portal. Źródła pisane (m. in. kronikarski zapis o konsekracji w 1257 r. przez biskupa Tomasza), różnice w wymiarach użytych cegieł (te z korpusu wyższe od tych z prezbiterium), analiza styków murów i zasadnicze różnice w dekoracyjności skłoniły badaczy do przypisania korpusowi późniejszej metryki oraz fundacji mieszczańskiej (Lasota i Rozpędowski 1980, 63).

Prostokątny w rzucie aneks (być może zakrystia lub szkoła) o diagonalnej przyporze odkrytej podczas prac wykopaliskowych, który znajdował się między północną ścianą chóru a ścianą czołową nawy północnej korpusu, powstał według badaczy przy okazji odbudowy prezbiterium po pożarze. Badacze ograniczyli się do datowania tej fazy budowy na drugą połowę XIII - ego stulecia (Lasota i Rozpędowski 1980, 64).

Obok zapisu badań archeologicznych pierwotnego kościoła w swojej pracy Czesław Lasota i Jerzy Rozpędowski zawarli również przybliżone datowanie obecnej świątyni. Początek budowy korpusu przypadł wg nich na lata 1300-1330, a chór wzniesiono w drugiej połowie stulecia. Co znamienne, podczas prac wykopaliskowych na terenie dawnego cmentarza, bezpośrednio przyległego do bryły kościoła, odkryto trzy jamy grobowe ze zmarłymi pochowanymi w trumnach. Datowanie reliktów ceramiki w grobach pozwoliło ustalić czas ich powstania na X-XI w. Wskazuje to na istnienie cmentarza w tym miejscu jeszcze na długo przed lokacją miasta. Badacze wskazali również na datę kanonizacji św. Elżbiety Węgierskiej w 1235 r., zauważając, że w świetle przyjętego datowania jej wezwanie musiało być wtórne w stosunku do pierwotnego wezwania św. Wawrzyńca (Lasota i Rozpędowski 1980, 64).

Uzupełniające badania reliktów znajdujących się pod posadzką obecnego kościoła przeprowadzili w roku 1986 Czesław Lasota i Jerzy Piekalski. Przyniosły one silne uściślenie opisu odkrytych reliktów, zwłaszcza cmentarzyska sprzed budowy pierwszej świątyni. Pod pierwotnym prezbiterium odkryto i przebadano 47 grobów w nieregularnym układzie, przy czym wszystkie były orientowane głowami zmarłych na zachód. Analiza stratygraficzna

pozwoliła ustalić, że cmentarzysko było starsze od pierwotnej świątyni późnoromańskiej, a odnaleziona ceramika i brak wyposażenia grobów skłoniły badaczy do datowania go na pierwsze lata XIII-ego wieku (Lasota i Piekalski 1996, 13).

Badania potwierdziły wcześniejsze wnioski dotyczące architektury pierwotnego kościoła. Odkryto również relikt portalu w północnej ścianie prezbiterium oraz ołtarza w jego wschodniej części. Obszerna analiza stratygraficzna nawarstwień posadzki oraz tynków i farb na ścianie prezbiterium pozwoliła na rozwarstwienie pięciu kolejnych etapów użytkowania kościoła późnoromańskiego. Odkryto pozostałości pięciu posadzek: 1 - drewnianej, 2 - wapiennej, 3 - ceramicznej, 4 - stanowiącej w istocie uzupełnienia poprzedniej, 5 - o nieznanej formie. Między pierwszym a drugim z etapów według badaczy doszło do remontu prezbiterium - wymiany sklepień wraz ze skuciem przyściennych półfilarów między przęsłami. Pozostałe nawarstwienia dotyczą podnoszącego się poziomu kolejnych posadzek. Z istnieniem późnoromańskiego kościoła badacze powiązali 60 odkrytych w obrębie jego prezbiterium i wschodniej partii nawy głównej grobów. Datowali je na pięć warstw, związanych z kolejnymi poziomami posadzek. W pobliżu reliktu ołtarza pochówki były najpóźniejsze, miały też według badaczy inny charakter - stanowiły ceglane grobowce znaczniejszych rodzin mieszczańskich. Wśród nich odnaleziona została granitowa płyta nagrobna kupca Merkelo Grasevingira pochodząca z roku 1333. Została ona przypisana do okresu funkcjonowania trzeciej posadzki (Lasota i Piekalski 1996, 17).

Początki budowy istniejącej, gotyckiej świątyni badacze określili na "około połowy XIV w." co jest stosunkowo późną metryką. Za najstarszy jego element (spośród objętych zakresem prac) uznano wykop pod ławę fundamentową filarów. Zaobserwowano również warstwę wysoką na ok. 1,5m stanowiącą sztuczne podwyższenie i wyrównanie terenu po wyburzeniu kościoła romańskiego i posadowieniu fundamentów gotyckiego (Lasota i Piekalski 1996, 17–18).

Na temat pierwotnego kościoła św. Wawrzyńca kilkukrotnie wypowiadała się również Hanna Kozaczewska-Golasz, opierając się na wynikach badań archeologicznych Jerzego Rozpędowskiego, Czesława Lasoty i Jerzego Piekalskiego. Badaczka w próbie rekonstrukcji początkowo uznała, że odtworzenie pierwotnego układu przestrzennego jest niemożliwe (Kozaczewska-Golasz 1986, 34), jednak w późniejszych pracach wskazywała na układ halowy, argumentując to dużą popularnością tego typu obiektów w XIII-tym wieku na Śląsku, mającą mieć genezę w dwóch XIII - wiecznych farach Wrocławia (Kozaczewska-Golasz 2015, 232). Co więcej, autorka postulowała wpływ nowoczesnego, przybyłego z zachodu typu świątyni miejskiej na kościoły zakonne regionu - np. wrocławski kościół Franciszkanów (Kozaczewska-Golasz 2013, 37–38; 1986, 40). Według badaczki korpus kościoła miał być czteroprzęsłowy w układzie *travee*. W kwestii podziałów rzutu świeckiej partii kościoła autorka zmieniła swoje wcześniejsze poglądy, jakoby miała ona mieć jedynie 3 przęsła. Badaczka zgodziła się z wnioskiem Czesława Lasoty i Jerzego Rozpędowskiego o przekryciu prezbiterium kościoła dwoma przęsłami sklepień sześciodzielnych (Kozaczewska-Golasz 2013, 28), których żebra przekątniowe spływały na służki pełnej wysokości, a pozostałe na służki podwieszone (Kozaczewska-Golasz 2015, 230–32). Zasugerowała również, na podstawie obserwacji reliktów filarów tęczowych, że początkowo sklepienia miały również przekryć korpus, jednakże ostatecznie zrezygnowano z tej koncepcji i założono stropy, o czym świadczy brak pozostałości służek w narożach korpusu. Autorka zgodziła się z Czesławem Lasotą i Jerzym

Rozpędowskim w kwestii istnienia i układu przypór przy elewacjach prezbiterium. Analiza detali służek skłoniła autorkę do wyznaczenia czasu budowy prezbiterium z zakrystią na pierwszą ćwierć XIII wieku, korpusu zaś na drugą ćwierć stulecia. Należy zauważyć, że badaczka nie łączyła z pierwszą fazą budowy odkrytych przez Jerzego Rozpędowskiego i Czesława Lasotę reliktów zakrystii (czy też aneksu), uznając je za pozostałość po fazie III, przypadającej na drugą połowę XIII stulecia i sugerując, że wcześniej istniała przy kościele pierwotna, nieodkryta zakrystia, wzniesiona wraz z prezbiterium (Kozaczewska-Golasz 2015, 228).

W ostatnim czasie głos w sprawie pierwszego kościoła zabrał Jakub Adamski silnie wiążąc jego stylową genezę z architekturą świątyń mendykanckich (Adamski 2017, 160–165). Autor dostrzegł silną analogię między prezbiterium pierwotnej fary i chórem wrocławskiego kościoła dominikanów, na jej podstawie datując pierwszą fazę budowy na lata 30-te XIII wieku. Co znamienne, podtrzymał również tezę Hanny Kozaczewskiej-Golasz o halowym układzie przestrzennym korpusu wskazując na podobieństwo do partii nawowej kościoła Dominikanów w Igławie (Adamski 2017, 162, 165). Opinię tej samej badaczki na temat pionierskiej roli kościoła św. Wawrzyńca w szerzeniu na Śląsku halowego typu kościołów parafialnych określił jako noszącą "znamiona dużego prawdopodobieństwa" (Adamski 2017, 165).

Badacz wywodził genezę stylową świątyni z dwóch kierunków. Pierwszy z nich - westfalskie hale późnoromańskie i wczesnogotyckie (przytoczone kościoły Panny Marii zur Hohe w Soest i Busdorfkirche w Paderborn) miały wnieść do architektury świątyni wrocławskiej przysadzistość proporcji i centralizujący rzut, a także "wydęte" sklepienia. Drugiego kierunku badacz dopatrzył się w XII i XIII-wiecznych halach Bawarii i Górnego Palatynatu (k. Benedyktynów w Prull, św. Leonarda w Ratyzbonie, Benedyktynek w Bergen, Cystersów w Walderbach, św. Piotra w Nabburgu, św. Piotra am Perlach w Augsburgu), twierdząc, że "wobec nieznajomości partii naziemnych nawowej części pierwszego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu i jej wewnętrznego rozplanowania, nie można wykluczyć, że struktura budowli mogła stanowić przejęcie wzoru hali właśnie z kręgu bawarsko-palatynackiego" (Adamski 2017, 163). Co ważne, bezpośredni wpływ na kształt wrocławskiej fary, według badacza mogła mieć raczej świątynia Premonstratensów w Tepli, czerpiąca bez wątpienia z ww. założeń Bawarii i Górnego Palatynatu. Powołując się na badania Dalibora Prixa, który wskazał na kościół norbertrański jako źródło inspiracji dla far w Igławie i Głubczycach, autor ostrożnie zasugerował ich wspólną genezę ze świątynią wrocławską (Adamski 2016, 162–165).

Temat fary św. Elżbiety wielokrotnie poruszał w swoich tekstach Marian Kutzner, stawiając szereg tez powszechnie przyjętych i dominujących w późniejszej literaturze. Przede wszystkim autor wskazał na kościół cysterski w Zlatej Korunie, jako na bezpośredni wzorzec śląskiej bazyliki miejskiej, sugerując nawet autorstwo fary elżbietańskiej warsztatowi, który wzniósł wcześniej budowlę czeską (Kutzner 1996, 32–34; 1975, 294). Badacz ten dostrzegał genezę stylową wszystkich śląskich bazylik XIV i początków XV wieku w Czechach i Austrii, krytycznie oceniając wcześniejszą koncepcję tzw. śląskiej szkoły architektonicznej jako nurtu wykreowanego wyłącznie na kanwie lokalnych doświadczeń budowlanych (Kutzner 1975, 288–92). Co więcej, konsekwentne powtarzanie wzorców ze Zlatej Koruny i całej Korony Czeskiej przez XIV - wiecznych budowniczych Śląska, skłoniło autora do określenia ich dzieł

mianem “zjawiska zachowawczego i mało samodzielnego” (Kutzner 1975, 301). Opinia ta była zapewne związana z poglądami na temat architektury śląskiej Vaclava Mencla, określanymi przez Dalibora Prixa jako “bohemocentryczne” i silnie krytykowanymi (Prix 2006, 149–154). Mimo tej dość negatywnej, jak sam pisał, ocenie architektury całego nurtu Marian Kutzner dostrzegał jednak pionierską rolę kościoła św. Elżbiety jako budowli, której mistrzowie stworzyli (pod silnym wpływem czeskim) lokalny typ kościoła obowiązujący przez całe stulecie.

Badacz wiązał też wrocławską farę (jako część grupy śląskich bazylik XIV wieku) z tendencjami postromańskimi architektury środkowoeuropejskiej, zwłaszcza południowoniemieckiej z drugiej połowy XIII i pierwszej XIV wieku. Kościoły te miały wykazywać specyficzne cechy łączenia tradycji romańskiego kształtowania przestrzeni z “płaszczem nowych wartości wyrazowych”. Badacz nazywając ów nurt “stylem klasztornym” powołał się na mendykanckie i cysterskie budowle środkowej Europy z lat 1250-1350, które określił najdoskonalszą jego realizacją. W bazylikach XIV wieku na Śląsku autor dostrzegł regionalną odmianę “stylu klasztornego”, którego założenia ideowe szeroko omówił, a które można sprowadzić do sprzeciwu wobec katedralnej zdobności i obrazowości, wyrażonego jako mendykancką w swoich korzeniach funkcjonalność, prostotę i nastrojowość czerpiąca z tradycji romańskiej (Kutzner 1975, 302–303). Nurt ten miał być programowo w opozycji do architektury katedr i osadzony korzeniami w tradycji cysterskiej i mendykanckiej. Przyjęcie tak odmiennego od popularnych w innych regionach Europy modelu kościoła farnego autor przypisał skłonności świeżo wykształconej elity intelektualnej mieszczaństwa śląskiego do ascetycznych wzorców klasztornych. To wszystko osiągnięto według badacza poprzez wysmuklenie proporcji postromańskiego modelu bazyliki i nałożenie na obszerne płaszczyzny ścian pionowych elementów artykulacji - lizen i służek zwieńczonych sklepieniami, co tworzyło iluzję klasycznego baldachimu konstrukcji gotyckiej. Autor zwrócił też uwagę na negatywowe traktowanie krawędzi (Kutzner 1975, 304–309).

Marian Kutzner opisał precyzyjnie niemal wszystkie kluczowe detale kościoła, wraz z określeniem ich genezy stylowej powołując się na szereg czeskich budowli: kościoły Emmaus na Slovenach, i Matki Bożej przed Tynem w Pradze, w Zlatej Korunie, Czeskich Budziejowicach, Nymburku, Hradcu Kralove, Chrudimiu, Sazawie, Vyssim Brodzie itd. (Kutzner 1996, 40). Co istotne, autor przypisał całość korpusu jednemu warsztatowi budowlanemu a różnice w formach użytego detalu, które odpowiadają kolejnym etapom procesu budowy - “ewolucji modularnej” (Kutzner 1996, 28). Dekorację rzeźbiarską prezbiterium z kolei badacz uznał za dzieło dwóch mistrzów, dostrzegając wyraźną odmienność rozwiązań z naw bocznych i nawy głównej (Kutzner 1996, 38). Charakterystyczne wiązki służek przy ścianie zachodniej korpusu autor uznał za spolia, nie określając jednak ich pochodzenia (Kutzner 1996, 28).

Prócz bogatej analizy genezy stylowej obiektu, Marian Kutzner określił również kolejność wznoszenia poszczególnych elementów kościoła i ich datowanie. W jego interpretacji najwcześniej wzniesiono ścianę zachodnią, następnie północną i południową obwodową korpusu. Po zakończeniu tych prac przystąpiono do wznoszenia arkadowych murów międzynawowych (do wysokości parapetu pod oknami nawy głównej) oraz przekrywania sklepieniami naw bocznych. Następnie w analogiczny sposób przeprowadzono prace przy budowie prezbiterium, z tą różnicą, że zakończono je zasklepieniem również nawy

głównej. Po zakończeniu tych prac budowniczowie dokończyli działania przy korpusie, podwyższając ściany międzynawowe i zamykając całość sklepieniami, a następnie przekrywając dachem. Od tego momentu rozpoczęła się budowa aneksów kaplic i zakrystii oraz na końcu, wieży kościelnej, wg badacza nie przewidzianej w pierwotnym planie. Czas budowy badacz określił dość precyzyjnie na lata 1319-1350. Początek budowy miał nastąpić po zniszczeniu późnoromańskiej świątyni w pożarze miasta w 1319. Datę końca robót badacz wsparł analizą stylową detalu i treściową znaków heraldycznych na zwornikach sklepiennych południowej nawy chóru a także zapisem informującym o sprzedaży chaty ceglarskiej z terenu przykościelnego cmentarza (Kutzner 1996, 26–42).

Farze elżbietańskiej poświęcił rozdział swej rozprawy doktorskiej Stanisław Stulin. Badacz wyznaczył precyzyjnie datę rozpoczęcia budowy korpusu na lata 1309-1318, co wiązał z szeroko zakrojonymi pracami ziemnymi przeprowadzanymi w tym okresie na terenie wokół kościoła (o których wiemy z m.in. z badań archeologicznych Jerzego Rozpędowskiego i Czesława Lasoty). Na tak dokładne określenie czasu prowadzenia tych robót pozwoliły mu zapisy dotyczące dziejów kaplicy cmentarnej rodziny von Plessik, kolejno poświadczające jej przebudowę i powstanie. Nietypowa chronologia tych zdarzeń skłoniła badacza do założenia, że kaplica została wyburzona i wzniesiona na nowo, co musiało być w związku z podwyższaniem terenu wokół kościoła (Stulin 1982, 83).

Co istotne, badacz uznał zachodnie przęsło korpusu za należne do odrębnej, I fazy budowlanej, realizowanej według projektu, który następnie zmieniono. Do takiego założenia skłoniła go całkowita odmienność stylowa wiązek służek, znajdujących się na ścianie zachodniej korpusu (które Marian Kutzner uznał za wykorzystane wtórnie elementy kamieniarki z innej budowli). Każda z wiązek składa się z trzech służek o przekroju wałka, przy czym centralna jest nieco grubsza od flankujących ją bocznych. Wiązki są zwieńczone głowicami o smukłej, kielichowej konstrukcji i wielobocznych impostach. Te znajdujące się przy ścianach arkadowych nawy głównej owe kapitele posiadają, są jednak zachowane w gorszym stanie. Stanisław Stulin założył, że również owe kapitele istniały, lecz zostały skute przy zmianie koncepcji układu przestrzennego kościoła. Na podstawie różnicy w wysokości między górnymi kroćcami owych służek w nawach bocznych i nawie głównej autor przyjął, że pierwotny projekt kościoła również zakładał bazylikowy typ przestrzenny, nie został jednak nigdy zrealizowany.

Czas zmiany tej koncepcji i rozpoczęcia budowy istniejącego korpusu badacz wyznaczył na lata 1320-1330, sugerując, że być może wpływ na tę decyzję miał pożar miasta z 1319 r., lub osiągnięcie w owym czasie znacznej wysokości przez zabudowania pierzei rynku (Stulin 1982, 81–86). Na podstawie analizy stylowej maswerków ściany zachodniej i zamknięć naw bocznych Stulin wyznaczył datę ukończenia dolnych partii murów korpusu na lata 1330-1340, a początku budowy prezbiterium na lata 1350-1360. Sklepienia nawy bocznej zostały wg badacza założone przed 1387r. (Stulin 1982, 86).

Stanisław Stulin dostrzegał w budowli przede wszystkim wpływy górnoreńskie, pomijając sugerowane wcześniej przez Mariana Kutznera przykłady czeskie. I tak jako analogię dla profilowania filarów przytoczył kościół par. w Soultz, św. Marcina w Colmar, farę w Heilbronn, k. Cystersów w Salem i Franciszkanów w Bonn. Półośmioboczne służki korpusu badacz wywiódł z kolei z kościołów minoryckich w Konstacji i Szafuzie, Dominikanów w Esslingen i Wormacji a także far Heillbronn i Esslingen. Dalej z szeregiem świątyń

górnoreńskich autor łączył ukryte pod dachami naw bocznych łuki oporowe. Lizenową artykulacje wnętrza chóru wywodził natomiast z kościołów St. Pierre le Jeune w Strasburgu, St. Albon w Bazylei i Dominikanów w Bernie (Stulin 1982, 82–86). W analizie genetyki stylowej budowli Stulin zgodził się z Kutznerem jedynie dostrzegając potencjalny wpływ na architekturę fary elżbietańskiej kolegiaty świętokrzyskiej we Wrocławiu. Wskazał też na podobieństwa formalne zachodniego przęsła kościoła św. Elżbiety i korpusu katedry wrocławskiej (Stulin 1982, 87). Obaj badacze zachowali jednak powściągliwość w tej kwestii, sugerując raczej silne wpływy spoza Śląska.

Stanisław Stulin przypisywał autorstwo fary elżbietańskiej "budowniczym z różnych warsztatów, działających we Wrocławiu i Lubiążu" (Stulin 1982, 88). Badacz dopuścił udział warsztatu pracującego na rusztowaniach kolegiaty świętokrzyskiej przy maswerkach oraz portalu wieżowym, a z budowniczymi zatrudnionymi wcześniej przez Cystersów lubiąskich wiązał sposób profilowania filarów.

Precyzyjny opis dekoracji rzeźbiarskich kościoła zawarł w swojej obszernej pracy Romuald Kaczmarek. Badacz zaprezentował drobiazgową analizę rzeźb umieszczonych na wspornikach sklepiennych chóru oraz detali wieży. Wyjątkowo istotne są zawarte w opracowaniu próby datowania chóru na okres panowania Karola IV. Badacz zauważył, że przedstawione symbole heraldyczne na zwornikach nawy południowej musiały powstać raczej po 1347 r. czy nawet po 1355 r. (Kaczmarek 1999, 186–187). Romuald Kaczmarek datował na podstawie analizy stylistycznej również elementy wieży – portal w przyziemiu na ok. 1350 r. a znajdujące się w blendach okiennych popiersia dwóch mężczyzn na lata ok. 1380-1390 (Kaczmarek 1999, 189–192). W sprawie portalu badacz zauważył, że musiał on być restaurowany w XIX wieku, a figura św. Wawrzyńca we wnęce ponad nim musi pochodzić z 2 poł. XV wieku. Badacz podjął się też analizy rzeźby na wspornikach i zwornikach sklepiennych kaplic datując je w olbrzymiej większości na lata 1380-1390 (Kaczmarek 1999, 192–195).

Roman Stelmach omówił obecność kościoła św. Elżbiety w źródłach historycznych, przywołując cały szereg wzmianek dot. obiektu (Stelmach, 2016). Z jasnych przyczyn w większości dotyczą one raczej zarządzania kościołem niż jego architektury. Opracowanie ma jednak wartość dla badań nad tkanką budowlaną kościoła, prowadzonych przy użyciu ograniczonego warsztatu badacza architektury. W artykule przytoczone są w przystępnej formie m.in. datowane wzmianki o plebanach, fundacjach ołtarzowych i altarystach. Istotne jest również wskazanie przez autora konkretnych jednostek archiwalnych zawierających informacje o remontach i przebudowach z końca XIX i pierwszej połowy XX w. (Stelmach, 2016, 55).

Jakub Adamski obszernie wypowiedział się na temat gotyckiego kościoła św. Elżbiety, zarówno w jego istniejącej (Adamski 2017, 395–411, 448–454), jak i zaprojektowanej, lecz nigdy nie ukończonej wersji (Adamski 2017, 312–316). Za punkt wyjścia do rozważań o planowanej formie korpusu uznał, podobnie jak Stanisław Stulin, wiązki służek przy ścianie zachodniej. Badacz zauważył, że powyżej uszkodzonych i częściowo zasłoniętych kapiteli przy ścianach nawy głównej znajdują się dalsze elementy trzonów, sięgające ok. 200 cm powyżej głowicy. Na podstawie tej obserwacji założył, że początkowo korpus gotyckiej fary św. Elżbiety wznoszono jako halowy. Badacz poparł więc twierdzenie Hanny Kozaczewskiej-Golasz o pierwotnej dyspozycji przestrzennej planowanego korpusu jednocześnie odrzucając założenia

Mariana Kutznera o wtórnym użyciu służek w zachodnim przęśle. Według tego projektu udało się w całości wznieść ścianę zachodnią (o czym świadczyć mogą zachowane kapitele wiązek służek, mających w pierwotnym założeniu dźwigać sklepienia).

Następnie, według badacza, zarzucono koncepcję hali na rzecz projektu bazyliki i zaczęto wznosić dalsze fragmenty służek powyżej strefy kapiteli w nawie głównej. Nagłe urwanie tych przedłużeń, pozbawione zwieńczenia zinterpretował jako efekt nagłego zwolnienia warsztatu budowlanego (już po zmianie koncepcji). Z tym wydarzeniem badacz połączył domniemaną, całkowitą zmianę koncepcji wznoszonego korpusu, w wyniku której powstała istniejąca do dziś bazylika o wysokiej strefie okiennej. W efekcie konieczne było zwiększenie grubości murów arkadowych, mających przenosić znacznie większe obciążenie wysokiej strefy okiennej. Tym właśnie badacz tłumaczy nałożenie na przypory zachodnie ścian nawy głównej (powstałych wraz ze ścianą zachodnią korpusu) konsol o maswerkowych dekoracjach, na których została nadwieszona masa muru o większej grubości.

Na podstawie tych obserwacji Jakub Adamski wyznaczył zasięg pierwszej fazy budowy obecnego korpusu jako obejmujący: ścianę zachodnią, mury pierwszych przęseł naw bocznych, oraz być może fundamenty pod dalsze części murów obwodowych. Badacz zgodził się z Romualdem Kaczmarkiem w sprawie przynależności klatki schodowej w północno-wschodnim narożu wieży i służek z nawy południowej do tej samej fazy budowlanej. Zastrzegł jednak, że była to już faza wznoszenia kościoła bazylikowego. Zryzalitowanie ściany zachodniej korpusu w miejscu szwu muru z dostawionym później murem wieży, oraz przedłużenie w obrębie tego ryzalitu granitowego cokołu ściany badacz zinterpretował jako dowody na obecność, przynajmniej planowaną, wieży w tym miejscu już w pierwotnej, halowej koncepcji kościoła (Adamski 2017, 313–316). Badacz wskazywał też na związki stylowe służek z zachodniego przęsła z kościołami w Złotoryi i Lwówku Śląskim (Adamski 2017, 316).

W dalszej części swojej pracy Jakub Adamski omówił obszernie architekturę istniejącego korpusu kościoła. Co istotne badacz podjął próbę rekonstrukcji chronologii budowy w oparciu przede wszystkim o cechy stylowe kamieniarki. Kategorycznie odrzucił koncepcję Czesława Lasoty i Jerzego Rozpędowskiego wspartą przez Mariana Kutznera, według której nawę główną do pełnej wysokości wzniesiono dopiero po ukończeniu naw bocznych (Adamski 2017, 397). Badacz stwierdził, że w pierwszej kolejności wzniesiono południową ścianę obwodową, po czym przyległą do niej arkadową. W kolejnym etapie miała powstać nawa północna. Ostatnie, wschodnie przęsło korpusu wzniesiono według autora już po zburzeniu pierwotnego chóru, jednocześnie z należącymi już do fazy budowy gotyckiego prezbiterium filarami tęczowymi. Dopiero później przesklepiono w mniej więcej tym samym czasie wszystkie nawy korpusu (Adamski 2017, 398–400).

Badacz podjął też próby datowania korpusu na podstawie źródeł pisanych (fundacje ołtarzowe) oraz analizy stylowej dekoracji, sugerując, że już w 1330 r. przynajmniej jedna z naw musiała być w całości ukończona. Zakończenie całości prac w korpusie badacz datował na ok. 1340 r. (Adamski 2017, 401). Jakub Adamski wypowiedział się też bardzo obszernie na temat powiązań genetycznych stylu architektury części nawowej fary św. Elżbiety. Bardzo silnie sprzeciwił się twierdzeniom Mariana Kutznera o bezpośrednim związku z kościołem w Zlatej Korunie. Badacz, powołując się na Marca Carela Schurra dostrzegał w architekturze świątyni wrocławskiej emanację wpływów górnoreńskich, alzackich czy szwabskich.

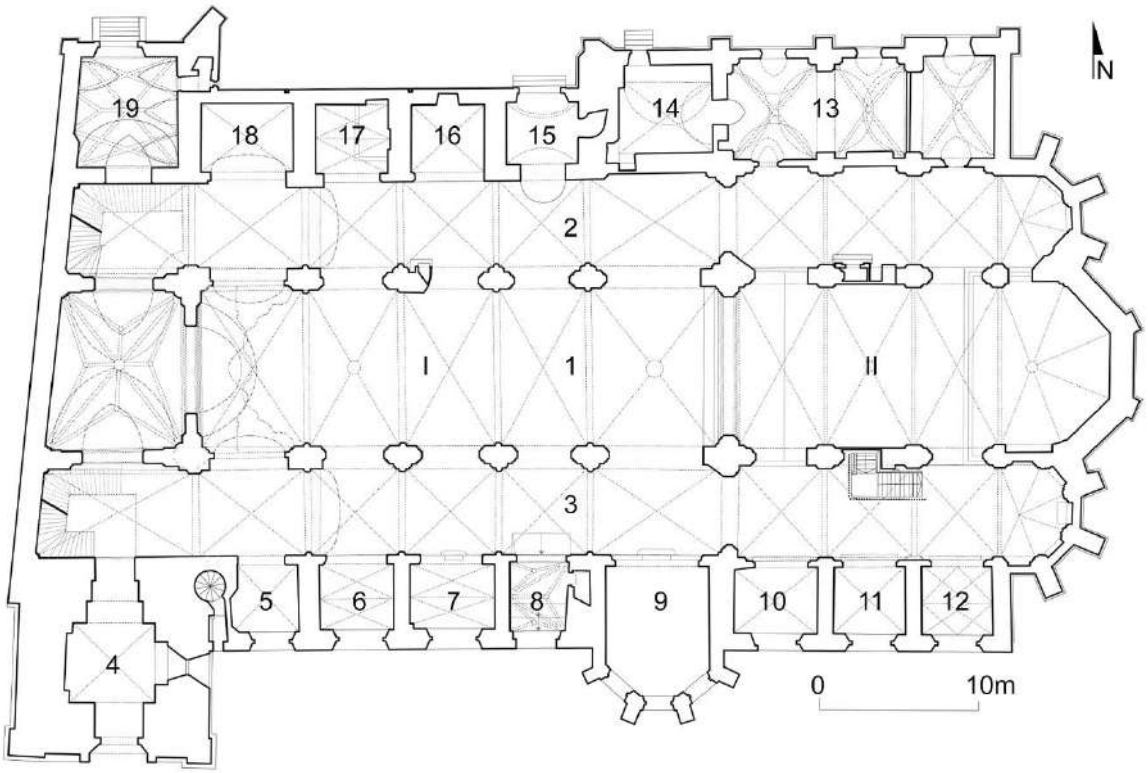
Przywołał również cały szereg świątyń z terenów południowych Niemiec i wschodniej Francji (Adamski 2017, 402–411).

Jakub Adamski w swoim opracowaniu omówił również prezbiterium fary św. Elżbiety. Stwierdził bardzo wyraźnie, że tę część kościoła wykonał inny warsztat niż korpus (Adamski 2017, 448). W kwestii datowania badacz sugerował powstanie chóru w ramach jednej akcji budowlanej w latach ok. 1340-1369 r. (Adamski 2017, 450). Dość obszerne były ponownie rozważania autora dotyczące analogii stylowych. Jeszcze raz badacz przytoczył przede wszystkim obiekty nadreńskie, szczególnie silnie wskazując na kościół St. Pierre le Jeune w Strasbourgu, zgadzając się tym samym ze Stanisławem Stulinem (Adamski 2017, 452). Autor podkreślał również bardzo silne związki między powstającymi w podobnym czasie obiektami wrocławskimi. Wskazał m.in. na podobieństwo cokołów filarów chóru do tych z kościoła Najświętszej Marii Panny na Piasku. Podsumowując, Jakub Adamski ponownie silnie nie zgodził się z Marianem Kutznerem, krytykując twierdzenia badacza o antygotyckiej formie kościoła św. Elżbiety (Adamski 2017, 454).

IV. Opis badań

Terenowe badania architektoniczne fary św. Elżbiety autor rozpoczął w 2021 roku, a trwały one do roku 2025. Były prowadzone równolegle w kilku obszarach problemowych. Punktem wyjściowym prac było wstępne rozpoznanie architektury budowli tak, aby można było ogólnie rozpoznać a później zaprezentować złożoną architekturę świątyni. W tym samym czasie wykonywano badania źródeł pisanych i ikonograficznych, włącznie z analizą współczesnych dokumentacji. Dokonano konfrontacji ustaleń z wynikami badań archeologicznych i znanymi wzmiankami w źródłach historycznych oraz znanym z wyników badań archeologicznych i własnych obserwacji procesem narastania gruntu. W efekcie opracowano stratygrafię chronologiczną kościoła z wykorzystaniem metody AJS i wydzielono 74 Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne.

IV.1. Wstępna charakterystyka budowli

Il. 5. Rzut przyziemia kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. I – korpus, II – prezbiterium, 1 – nawa główna, 2 – nawa północna, 3 – nawa południowa, 4 – wieża, 5 – kaplica Uthmannów (PD2), 6 – kaplica Mikołaja Gätke (PD3), 7 – kaplica Dompnigów (PD4), 8 – kruchta południowa, powyżej kaplica bogatych kupców (PD5), 9 – kaplica Dumlose (PD6), 10 – kaplica Pfinzigów (PD7), 11 – kaplica Huegelów (PD8), 12 – kaplica Saurmannów (PD9), 13 – zakrystia (PN7-9), 14 – mała zakrystia, niegdyś kaplica rodziny von Restis (PN6), 15 – kruchta północna, powyżej kaplica Ottona z Nysy (PN5), 16 – kaplica Prockendorffów (PN4), 17 – kaplica Rehdigerów (PN3), 18 – kaplica św. Anny (PN2), 19 – kruchta północno-zachodnia, powyżej kaplica Smedchina (PN1). Oprac. autora.

Fara św. Elżbiety jest orientowaną, trójnawową bazyliką trójnawową o dziesięciu przęsłach. Sześć zachodnich składa się na korpus, pozostałe zaś przynależą do części prezbiterialnej. Linia tęczy jest zaznaczona bardzo subtelnie przez smukłą, profilowaną arkadę. Kościół nie ma transeptu, choć przęsło szóste jest wyraźnie szersze od pozostałych, co było czasami interpretowane jako jego zalążek (Pilch 1978, 313). Ściana zachodnia nie jest

prostopadła do obwodowych a odchylona tak, że nawa północna jest nieco krótsza od południowej. Nawa główna ma szerokość mniej więcej dwukrotnie większą niż nawy boczne. Od wschodu wszystkie nawy kościoła zamykają się na rzucie 5/8. Wymiary całego rzutu to około 71,5 x 47,0 m.

Od strony południowej i północnej do korpusu i chóru przylegają pasy kaplic. Są one w większości otwarte do wnętrza kościoła wysokimi arkadami, które mają szerokość mniej więcej równą przęsłom naw bocznych. W partii chóru po stronie północnej w pasie tym znajduje się zakrystia wydzielona od nawy ścianą.

Kościół św. Elżbiety jest jedną z najwyższych świątyń średniowiecznych w Polsce. Sklepienia nawy głównej założone zostały na wysokości ok. 30,50 m powyżej posadzki. Wraz z dachem bryła fary sięga 46,50 m. Do pierwszego przęsła korpusu od południa dostawiona jest monumentalna wieża o wysokości ok. 90,50 m.

Elewacja południowa

Z Rynku na teren kościoła prowadzi brama między dwoma dawnymi domami altarystów - kamienicami przy Odrzańskiej 40 i św. Mikołaja 1. Miejsce to było wejściem na teren kościoła przynajmniej od początków lokacyjnej siatki ulic w mieście. Właściwie od początków istnienia fary jej najczęściej oglądaną i najbardziej reprezentacyjną elewacją była południowa - widoczna właśnie od strony Rynku i wspomnianej bramy. Ma ona obszerne przedpole, które obecnie jest miejskim placem, historycznie zaś pełniło funkcje cmentarza. Taki układ pozwolił na wyeksponowanie ogromnej bryły kościoła osadzonej w ciasnej zabudowie staromiejskiej. Fundatorzy i budowniczowie kościoła wykorzystali te warunki tworząc monumentalną i najsilniej dekorowaną elewację południową. To ona stanowi faktyczną fasadę fary, nie zaś jak zwykle w przypadku świątyń średniowiecznych, elewacja zachodnia. Oba najważniejsze wejścia - główne w przyziemiu wieży i boczne w przęśle piątym od zachodu, znajdują się właśnie w niej. Ma więc kluczowe znaczenie kompozycyjne, ale i funkcjonalne.

Elewacja południowa ma 10 osi okiennych, mierzy ok. 71,50 m długości i ok. 90,50 m wysokości wraz z wieżą. Wysokość do kalenicy nawy głównej to z kolei ok. 44,50 m. Sam dach jest ostro nachylony, a więc wysoki (ok. 14 m) - gzyms nawy głównej znajduje się na wysokości ok. 30 m. W przęśle zachodnim znajduje się wieża, której murowana część ma ok. 64,50 m wysokości i została nakryta ośmiobocznym hełmem wysokim na ok. 26,00 m.

Faktyczną ścianę nawy południowej oglądać można jedynie w jej wschodnim zamknięciu. Na pozostałej długości elewacji została zabudowana kaplicami. Mają one zróżnicowaną wysokość. Stałym elementem dekoracji jest cokół o wysokości od 0,70 m do 1,50 m, zwieńczony piaskowcowym, prostym gzymsem. Przytłaczająca większość dolnej partii elewacji została wykonana z cegieł maszynowych w wiśniowym kolorze o ostrych krawędziach. Elementy kamienne: portale, kamieniarka okien, gzymsy czy czapki przypór są piaskowcowe.

W przęsłach 2-4 (od zachodu) znajdują się kaplice o jednorodnym sposobie opracowania elewacji. Wspólna wysokość ich gzymsu to ok. 10,50 m. Te trzy kaplice przykryte są wspólną połacią dachu wraz z nawą południową. Każda z nich doświetlona jest jednym ostrołucznym oknem z maswerkiem. Nie są one rozdzielone przyporami - ściana obwodowa jest gładka.

W piątym przęśle kaplica Bogatych Kramarzy jest od południa zamknięta ścianą o dekoracji blendowej, za którą znajduje się jednospadowy dach, nachylony prostopadle do dachu nawy bocznej. Poniżej blend w szczycie ściany znajduje się maswerkowe okno, którego parapet jest mniej więcej na wysokości połowy okien w przęsłach 2-4. Pod nim znajduje się kamienny portal prowadzący do kruchty południowej.

Il. 6. Widok ogólny elewacji południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2025 r. Fot. autora.

Kaplica Dumlose (przęsło 6) jest najbardziej rozwinięta architektonicznie. Ma ona rzut półośmioboczny wystawiony przed lico ściany obwodowej kościoła, z każdym narożnikiem wzmocnionym przyporą. Szerokość kaplicy wraz z przyporami to ok. 10 m. W ścianach znajdują się smukłe, ostrołuczne okna z maswerkami. Pod środkowym znajduje się niewielki portal wejściowy o barokowej formie. Całość wieńczy dach pięciospadowy o dużym kącie nachylenia. W jego południowej połaci znajduje się niewielka lukarna. Kalenica dachu sięga wysokości 21,70 m. W narożniku między ścianą zachodnią kaplicy Dumlose, a południową sąsiedniej znajduje się niewielki wykusz mieszczący fragment klatki schodowej. Półośmioboczne zamknięcie kaplicy i wysunięcie jej w kierunku południowym tworzy silny akcent w elewacji kościoła, dzieląc ją jakoby na dwie połowy - wschodnią i zachodnią. Jest to o tyle istotne, że przęsło 6 jest granicą między korpusem a chórem kościoła. Co więcej, ma ono większą szerokość niż pozostałe. Kaplica podkreśla więc podział funkcjonalny świątyni.

Kaplice w przęsłach 7-9 mają jednolitą, ciągłą ścianę południową. W parterze pierwszej z nich (od zachodu) znajduje się niewielki portal zwieńczony trójkątnym naczółkiem. Trzy duże, ostrołuczne okna nie zostały rozdzielone przyporami. Powyżej nich znajduje się pas blend podparty gzymsem i zwieńczony prostym, tynkowanym fryzem. Całość nakryto dwuspadowym dachem, wspólnym dla trzech kaplic. W jego południowej połaci znajdują się trzy trójkątne lukarny. Ściana szczytowa (wschodnia) ma dekorację z trzech ostrołucznych blend, z których środkowa jest najszersza i przepruta dwoma oknami w układzie pionowym.

Ściana nawy głównej powyżej dachów kaplic i nawy południowej ma stosunkowo jednorodną architektonicznie i dekoracyjnie formę. Została wykonana w większości z cegły formowanej ręcznie w wątku gotyckim. Cegły są wypalone w różnym stopniu co daje efekt ich dość dużej różnorodności kolorystycznej. Wyraźny jest deseń ciemnych główek - zendrówek. Dziesięć przęseł ściany arkadowej rozdzielają przypory, których dolne partie znikają pod

połacią dachu nawy bocznej. Wieńczą je kamienne, proste czapki, a mniej więcej w 1/3 wysokości dostrzec można jednolite, proste gzymsy. Między przyporami znajdują się duże, ostrołuczne okna z dekoracją maswerkową. Jedynie w przęsłach 1 i 2 od zachodu zamiast otworów widoczne są blendy pokryte tynkiem. Parapety znajdują się na jednej wysokości odpowiadającej kalenicy dachu nawy południowej. Zostały one połączone ciągłym, piaskowcowym gzymsem. Z tego samego materiału wykonano maswerki i laski okien.

Powyżej okien przebiega prosta, tynkowana wnęka fryzu. Nad nią z kolei wzniesiono sześć lukarn w mniej więcej równych odstępach. Ich układ nie odpowiada układowi przęseł kościoła. Zachodnia stanowi wejście na strych nawy głównej i jest połączona z wieżą niewielką kładką. Pozostałe są węższe i mają jednakową, smukłą formę zwieńczoną trójkątnym naczółkiem i gzymsem z simą. W każdej znajduje się niewielkie okno o pełnym łuku. Dach nawy głównej pokryty jest ceramicznymi, glazurowanymi dachówkami typu mnich-mniszka. Wykorzystano dwa kolory glazury – czerwony i zielony, tworząc wzór szachownicy.

Wieża kościoła jako bardzo mocny element w pewnym stopniu kompozycyjnie oderwany od pozostałej bryły została opisana w osobnym podrozdziale „Wieża". Należy tu jednak zauważyć, że jako dominanta jest ona bez wątpienia kluczowa dla kompozycji elewacji południowej.

Elewacja wschodnia

Elewacja wschodnia fary św. Elżbiety ma ok. 40 m szerokości. Największą wysokość osiąga w środkowej części, na kalenicy dachu nad nawą główną i jest to 46,50 m. Wysokość nawy do gzymsu wynosi ok. 31,50 m, a naw bocznych – ok. 15,00 m. Szerokość nawy głównej to 13,50 m, nawy południowej – 8,30 m, północnej – 8,20 m, południowych kaplic – 4,50 m, północnych – 8,80 m.

Każda z trzech naw kościoła została na wschodzie zamknięta na rzucie 5/8. Naroża zamknięć wschodnich wzmocnione są przyporami. Ściany wykonano w większości z cegieł o cechach zbliżonych do tych z południowej ściany arkadowej. Są one ręcznie formowane, nierówno wypalone i ułożone w wątku gotyckim. Widoczne główki są wyraźnie ciemniejsze. W nawach bocznych znajdują się po trzy, bardzo smukle, ostrołuczne okna z dekoracją maswerkową. Zarówno po stronie południowej jak i północnej parapety znajdują się na tej samej wysokości. Na południu są spięte wspólnym, piaskowcowym gzymsem. Z kolei po przeciwnej stronie gzyms ten przebiega ok. 80 cm poniżej parapetów. Zamknięcie nawy głównej również zostało przeprute trzema oknami, przy czym mają one odmienną formę. Są znacznie wyższe, sięgające fryzu nawy głównej a na wysokości parapetów okien ścian arkadowych rozdzielone gzymsem wspartym na lancetowatych maswerkach. Część okien powyżej niego ma proporcje zbliżone do pozostałych otworów nawy głównej, jednak o bogatszej dekoracji. Parapety znajdują się wyżej niż w nawach bocznych (ok. 6,10 m) i zostały połączone gzymsem. Nad oknem środkowym znajduje się lukarna o formie analogicznej do tych z elewacji południowej. Nie jest ona umieszczona centralnie, a ok. 0,60 m na południe od osi kościoła.

Półszczyty wschodnie naw bocznych zostały rozwiązane podobnie. Mają one największą wysokość przy ścianie arkadowej kościoła i stopniowo opadają ku ścianom obwodowym. Oba są nieco wysunięte przed lico ściany i nadwieszone na dwuwklęskowym

gzymsie. W obu znajdują się też półkoliście zwieńczone otwory dla dźwigów zamknięte drzwiami. Powyżej południowego zachowane jest drewniane ramie wyciągu. W odpowiadającym miejscu po stronie północnej znajduje się wyłącznie otwór po belce. Szczyt południowy założony jest jedynie na ścianie wschodniej nawy. Opada pod ostrym kątem w kierunku ściany południowo-wschodniej i urywa się powyżej przypory. Jego górna partia została wykończona w formie kociego biegu. Szczyt północny z kolei wieńczy zarówno część wschodnią jak i północno-wschodnią zamknięcia, mając nieco łagodniejszy kąt. Nakryty jest czapką z cegły na sztorc.

Il. 7. Widoki ogólne elewacji wschodniej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - od południa, B - od północy, 2025 r. Fot. autora.

Wschodnia ściana południowej kaplicy w przęśle dziewiątym od zachodu jest bardzo prosta. W jej dolnej partii, tak jak w pozostałych częściach ścian obwodowych kościoła, przebiega cokół. Powyżej znajduje się gładka, pozbawiona okien i innej dekoracji ściana. Jedynie szczyt ozdobiono trzema ostrołucznymi blendami, z których środkowa jest najwyższa. Znajdują się w niej dwa niewielkie okna, jedno nad drugim. Niższe jest zwieńczone odcinkowo, a wyższe to szczelinowy, smukły otwór pozbawiony dekoracji. Szczyt przykryto kocim biegiem i trzema fialami z piaskowcowymi czapkami. Większość lica tej ściany jest wykonana z maszynowych cegieł w wiśniowym kolorze i o ostrych krawędziach, która pokrywa również południową elewację kaplic.

Nieco silniej rozbudowane jest zamknięcie wschodnie zakrystii po stronie północnej. Powyżej cokołu ściana jest gładka, ozdobiona jedynie epitafium i opasającym je gzymsem. Ponad nimi znajduje się duże, ostrołuczne okno z czterema lancetami. Naroże północno-wschodnie wzmocniono szeroką przyporą. Szczyt ma dekorację złożoną z trzech

otynkowanych blend opartych na wspólnym gzymsie. Środkowa z nich jest najwyższa i przepruta trzema otworami w układzie pionowym. Na dole znajduje się otwór zamknięty drewnianymi drzwiami, powyżej ostrołuczne okno a nad nim wąski, szczelinowy otwór. Blendy boczne przepruto jedynie ostrołucznymi oknami. Nieco poniżej widoczny jest jeszcze jeden, prosty gzyms ceglany z dwoma opartymi na nim półfilarkami przykrytymi czapkami z piaskowca. Flankują one dolne partie blend.

Elewacja północna

Elewacja północna przylega do stosunkowo wąskiej ulicy św. Elżbiety. Ma ok. 67,50 m długości i 10 osi okiennych, których układ odpowiada przęsłom kościoła, podobnie jak w przypadku elewacji południowej. Wysokość gzymsu nawy głównej to ok. 31 m powyżej poziomu ulicy. Należy tu zauważyć, że teren przy kościele opada w kierunku północnym – ku Odrze. Różnica w wysokościach elewacji północnej i południowej wynika więc przede wszystkim z tego. Parapety okien nawy głównej znajdują się na poziomie 21,50 m. Wysokość całej elewacji to ok. 46,50 m. Ogólna kompozycja elewacji w pewnym stopniu jest zbliżona do strony południowej. Mowa tu głównie o widocznym, bazylikowym podziale na partię nawy bocznej i nawy głównej, a także o wysokości poszczególnych kaplic.

W widoku północnym kościoła dominują jego wschodnie i zachodnie obrzeża. W pierwszym przęśle od zachodu rzuca się w oczy kaplica Smedchina, o rzucie prostokątnego ryzalitu nawy bocznej z bardzo wyraźną, trzypoziomową, diagonalną przyporą północno-wschodnią. Kaplica jest zwieńczona dachem dwuspadowym, ustawionym kalenicowo, z dwiema lukarnami. Mniejsza jest trójkątna i ma formę standardową dla wszystkich dachów naw bocznych kościoła. Większa to jakby miniatura szczytów kaplicy. Ma ona otwór na wyciąg dźwigu oraz trójkątny szczyt z kocim biegiem i trzema fialami krytymi czapkami z piaskowca. Kalenica dachu znajduje się na poziomie 21,50 m a gzyms – 15,00 m. Ściana kaplicy przepruta jest dwoma otworami: na parterze portalem o barokowym charakterze a powyżej ostrołucznym oknem z maswerkiem. Lico muru w przeważającej części wykonane jest z maszynowej, wiśniowej cegły. Dach pokryto dachówką typu mnich-mniszka.

Il. 8. Widoki ogólne elewacji północnej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2025 r. A - od zachodu, B - od wschodu. Fot. autora.

W przęsłach 2-4 od zachodu, analogicznie do elewacji południowej, znajdują się kaplice przykryte tą samą połacią dachu co nawa boczna. Ich północna ściana ma wysokość ok. 11,50 m i nie jest podzielona przyporami. W każdym z przęseł jest duży, ostrołuczny otwór okienny wypełniony maswerkiem. Parapety znajdują się mniej więcej na wysokości 3 m nad gruntem i są połączone wspólnym gzymsem. Powyżej nich, w połaci dachu, zauważyć można trójkątne, niewielkie lukarny. Po dwie nad przęsłami 3 i 4 oraz jedną nad przęsłem 2. Powyżej dachu wznosi się też ceglany komin. Lico ściany wykonano podobnie jak w przypadku pozostałych kaplic z cegły maszynowej, nie licząc niewielkich pozostałości pierwotnego, gotyckiego wykończenia ściany z cegły ręcznie formowanej.

Kaplica w piątym przęśle od zachodu po stronie północnej, podobnie jak ta południowa, pełni obecnie funkcję wejścia do kościoła. W parterach obu znajdują się takie same, barokowe portale. Ta forma została również użyta w kaplicy Smedchina. Podobnie jak tam i tutaj powyżej wejścia znajduje się ostrołuczne okno z kamiennym maswerkiem. Ściana kaplicy ma wysokość 13,50 m i niesie niewielki, dwuspadowy dach. Od zachodu jest on zamknięty trójkątnym szczytem z trzema fialkami nakrytymi piaskowcowymi czapkami. Kalenica dachu znajduje się na poziomie ok. 18,50 m. Podobnie jak przy kaplicy Dumlose i po stronie południowej w załamaniu muru między przęsłem piątym i szóstym znajduje się niewielkie nadwieszenie muru mieszczące fragment klatki schodowej.

Zakrystia przylegająca do nawy północnej w przęsłach 6-9 została rozwiązana w jednolity architektonicznie sposób. Ściana została podzielona na cztery przęsła i dwie kondygnacje. Wysokość zakrystii do gzymsu wynosi 14,20 m, a szerokość – 27,30 m. Kalenica dwuspadowego dachu, od wschodu i zachodu zamkniętego szczytami, mieści się na wysokości ok. 22,50 m. Na północnej połaci dachu znajdują się równomiernie rozstawione, cztery trójkątne lukarny oraz niewielki, ceglany komin. Przęsło wschodnie zostało nieznacznie zryzalitowane. Okna górnej kondygnacji są duże i ostrołuczne a każde dekorowane jest czterema lancetami. Poniżej znajdują się mniejsze otwory dzielone na trzy lancety. Ich podziały wykonane zostały z metalu, nie zaś, jak w przypadku wyższych okien, kamienia. Przęsło zachodnie różni się na parterze od pozostałych. Znajduje się tam zwieńczone odcinkowo okno o szerokości odpowiadającej ostrołucznemu na poziomie +1. Również kamienne laski wyznaczają podziały odpowiadające temu otworowi. Można tam również zauważyć niewielki, barokowy portal. Przęsło wschodnie zakrystii, w przeciwieństwie do pozostałych nie zostało wydzielone przyporą. Zamiast niej w elewacji widoczne jest wspomniane zryzalitowanie bryły.

Elewacja zachodnia

Zwykle bardzo istotna w architekturze sakralnej Średniowiecza elewacja zachodnia w kościele św. Elżbiety jest skromna. Funkcję fasady pełni ściana południowa. Przylegająca do wąskiej ul. Kiełbaśniczej zachodnia elewacja jest mniej reprezentacyjna. Ma ona jednak szereg istotnych dla badań nad przemianami architektury cech, co czyni ją wyjątkowo interesującą.

Ściana zachodnia korpusu nie jest prostopadła do murów arkadowych i lateralnych. Takie ułożenie wymuszone zostało przebiegiem ulicy i chęcią wykorzystania maksymalnie powierzchni działki. Elewacja ma szerokość 45,20 m i wysokość ok. 46,85 m do zwieńczenia szczytu. Od strony południowej zamyka ją wieża, opisana w podrozdziale „Wieża”. Po stronie północnej kompozycję domyka bryła kaplicy Smedchina. Całość elewacji wyraźnie wskazuje na bazylikowy typ przestrzenny kościoła.

W centralnej części znajduje się wysoki szczyt dekorowany siedmioma ostrołucznymi, tynkowanymi blendami. Od góry zabezpieczony jest kocim biegiem, w podstawie trójkąta umieszczono zaś prosty, tynkowany fryz, przerwany dwukrotnie w części centralnej. Poniżej w ścianie również umieszczona jest bardzo obszerna, tynkowana blenda. Stanowi ona centralny punkt kompozycji ściany.

Il. 9. Widok elewacji zachodniej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu., 2025 r. Fot. autora.

Bardzo interesujące są niższe partie ściany. Ok. 4,70 m nad poziomem ulicy znajduje się centralnie umieszczona, niewielka rozeta o średnicy ok. 240 cm. Ponad nią widoczne jest okno ostrołuczne z kamiennymi laskami wyznaczającymi podział na trzy lancety. Zarówno ponad jak i pod tymi dwoma otworami ciągną się gzymsy. Wyższy ma szerokość nawy głównej, niższy rozpościera się na całą szerokość kościoła bez wieży i kaplic północnych. Nawa główna wydzielona jest powyżej niższego z nich dwiema lizenami, sięgającymi wysokości dachu nad nawą boczną i przykrytymi kamienną czapką.

W szerokości obu naw bocznych w ścianie zachodniej przepruto okna – wysokie, ostrołuczne i wypełnione kamiennymi maswerkami. Powyżej, nieco w kierunku środka kościoła widoczne są znacznie mniejsze otwory techniczne prowadzące na strych. Są one szerokie na jedną cegłę i zamknięte półkoliście.

Bardzo interesujący jest cokół kościoła widoczny wyłącznie w ścianie zachodniej, tylko w szerokości głównej bryły korpusu, bez wieży i kaplic północnych. Są to trzy pasy ciosów kamiennych o opracowanych zwierciadłach. W części południowej ściany zaczyna się on na wysokości gruntu, jednak wraz z opadaniem ulicy w kierunku północnym, jego dolna krawędź odrywa się od posadzki. Ściana poniżej wymurowana jest z cegieł. Przyziemie wieży ma również podobny cokół na zbliżonej wysokości. Jest on jednak wykonany z zupełnie innych ciosów kamiennych – większych i tylko z grubsza opracowanych. Zachowany jest wyłącznie jeden pas tego cokołu i nieznaczne pozostałości drugiego.

Zachodnia elewacja kaplicy Smedchina jest stosunkowo prosta. Ma trójkątny szczyt z trzema ceglanymi fialami zwieńczonymi czapkami z piaskowca. Mur w tym miejscu ma silnie zaburzony wątek, daje się jednak dostrzec pozostałości wykonanego z zendrówek symbolu (Il. 10). Poniżej ściana ma regularny wątek gotycki. Widoczne jest miejsce dostawienia kaplicy do przypory korpusu, wzmocnione na wysokości ok. 9,70 – 13,00 m kamiennymi ciosami.

Il. 10. Zachodni szczyt kaplicy Smedchina przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu. W dolnej części widoczna pozostałość po dekoracji z zendrówek. 2022 r. Fot. autora.

Il. 11. Elewacja zachodnia kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu Styk kaplicy Smedchina z nawą północną. 2022 r. Fot. autora.

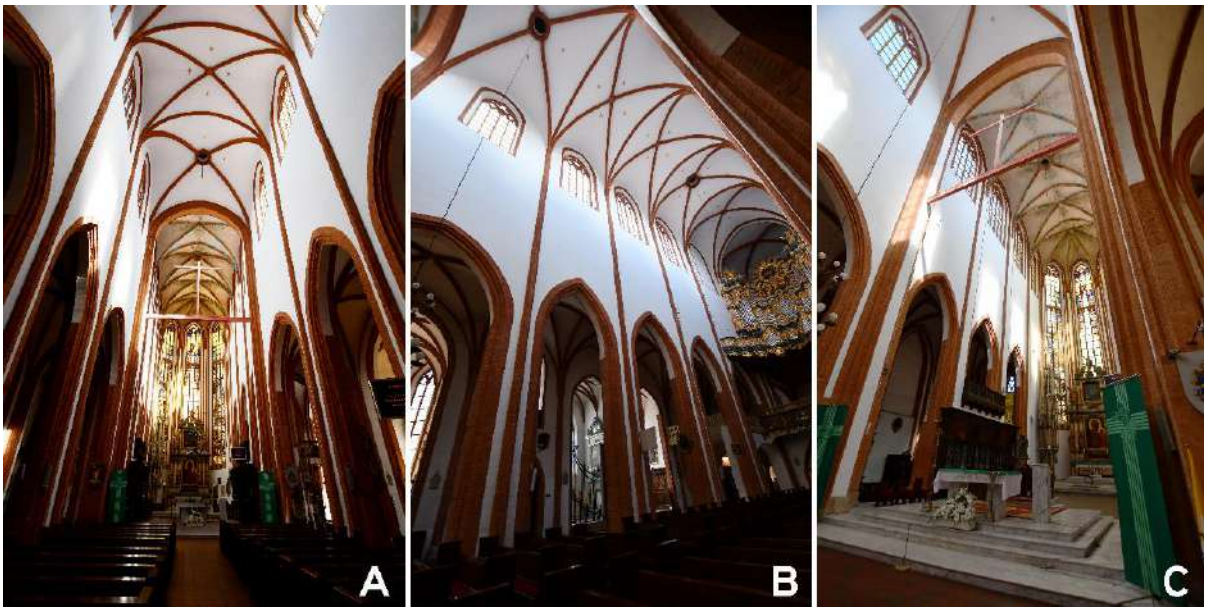
Wnętrza

Il. 12. Widok nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z empory cesarskiej w kierunku wschodnim. 2022 r. Fot. autora.

Wnętrze fary św. Elżbiety jest stosunkowo jednorodne architektonicznie. Dekoracja oraz artykulacja ścian korpusu i prezbiterium różni się oczywiście, jednak są to w gruncie rzeczy różnice niewielkie, jeśli weźmie się pod uwagę ogólną zgodność szerokości i wysokości naw, jednolitość materiału i bardzo delikatne wydzielenie chóru łukiem tęczy. Istotną cechą kościoła jest duża różnica w wysokości między nawami bocznymi a główną, stanowiąca o monumentalnym charakterze centralnej części świątyni. Nawy boczne mają proporcje dość klasyczne, a ich pośrednie doświetlenie poprzez okna kaplic sprawia, że są dość ciemne. Mają one wysokość ok. 13,40 m i szerokość ok. 5,80 m. Z kolei nawa główna ma olbrzymią wysokość ok. 29,50 m, szerokość ok. 10 m i jest doświetlona rzędami bardzo wysoko umieszczonych okien. Wrażenie świetlistego, pionowo wyciągniętego wnętrza jest bardzo silne, zwłaszcza w kontraście ze stosunkowo niskimi nawami bocznymi. Wszystkie sklepienia naw są krzyżowo-żebrowe w systemie przechodzącym. Długość wnętrza w nawie głównej wynosi ok. 66,5 m.

Artykulacja ścian wnętrza kościoła jest w ogólnym założeniu spójna i konsekwentna. Widoczna jest różnica między korpusem a chórem, wyraźna, choć dotycząca głównie detalu. W części nawowej ściany obwodowe, arkadowe i filary mają nałożone półośmioboczne służki (od strony naw bocznych na tzw. „czeskiej podkładce"), zaś w prezbiterium ich miejsce zajmują lizeny obustronnie profilowane wlęskami. Należy tu zauważyć, że podobna forma powtarza się też między pierwszym a drugim przęsłem korpusu w nawie głównej. Tam do boków lizeny dostawiono proste kapitele z profilowanymi gzymsami. W chórze zaś, u szczytu lizen, znajdują się wsporniki o dekoracji roślinnej z twarzami ludzkimi, na których spoczywają żebra sklepień. Dotyczy to zarówno naw bocznych jak i środkowej.

Il. 13. Widoki nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, A - z korpusu w kierunku wschodnim, B – ściana południowa korpusu, C - prezbiterium widziane z przęsła szóstego w kierunku wschodnim. 2022 r. Fot. autora.

Zespół wsporników sklepiennych prezbiterium stanowi najbogatszy pod względem dekoracji rzeźbiarskiej element kościoła. Jest to łącznie 38 konsolek podpierających żebra sklepień trzech naw (Il. 69, Il. 70, Il. 76). W ogólnym zarysie powtarzają one w większości jeden model. Kielichowe trzony podpierają u dołu przedstawienia figuralne – twarze kobiet i mężczyzn, zaś ich środkową część ujęto w bogatą dekorację roślinną. Całość wieńczą wieloboczne, profilowane imposty. Wsporniki we wschodnich zamknięciach naw zwykle pozbawione są elementów figuralnych.

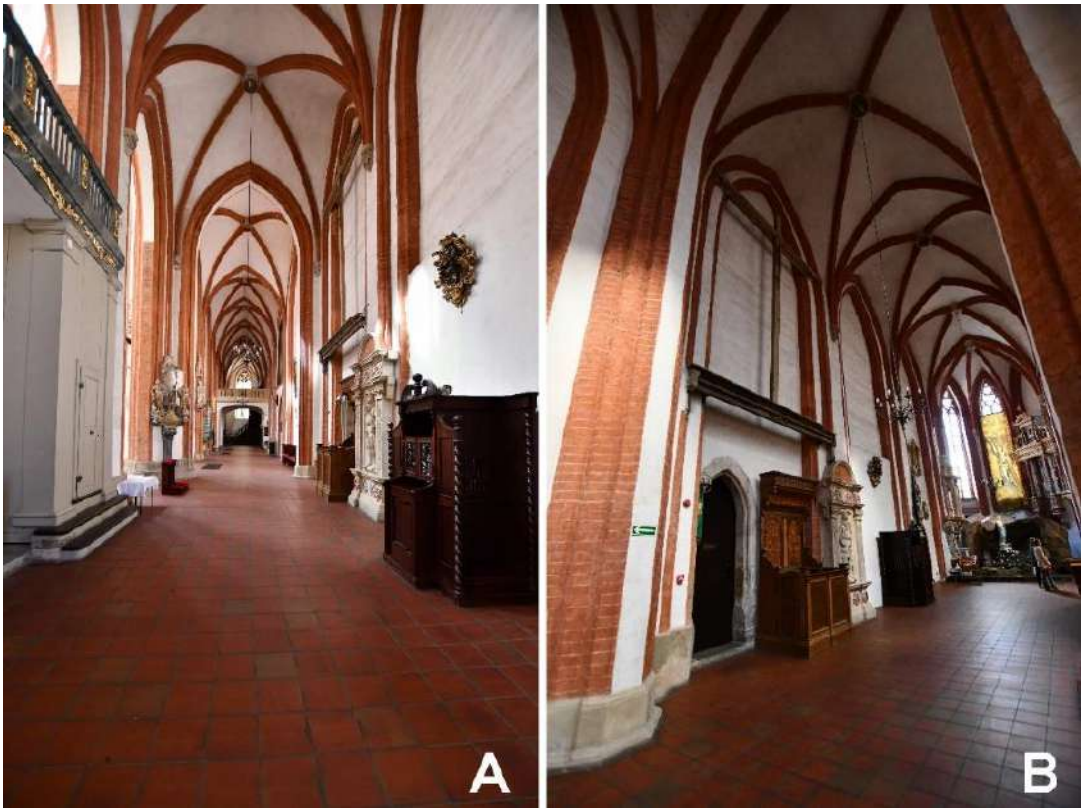
Służki korpusu w nawie głównej pozbawione są kapiteli – żebra spływają bezpośrednio na ich trzony. W nawach bocznych jest jednak inaczej. Po stronie południowej wszystkie mają pseudokapitele a ich formy są zróżnicowane. Na filarach są to grupy pięciu konsolek z maswerkowymi żłobieniami nakryte wielobocznymi, profilowanymi impostami. Na ścianie obwodowej z kolei, w przęsłach od pierwszego do piątego są to, również zgrupowane po pięć, lejkowate wsporniczki o zgrubieniach w dolnej części. Je również nakrywają wieloboczne imposty. Wyróżnia się pseudokapitel między przęsłami piątym i szóstym o skromnej dekoracji roślinnej. W nawie północnej z kolei jedyną półośmioboczną służką z kapitelem jest ta wydzielająca przęsła pierwsze i drugie na ścianie obwodowej. Wieńczy ją grupa lejkowatych konsolek taka, jak w tym samym miejscu po stronie południowej.

Zupełnie odmienne są służki przy ścianie zachodniej i zaczątkach ścian obwodowych i międzynawowych. Są to wiązki trzech cylindrycznych, kamiennych trzonów zwieńczone bardzo smukłymi, kielichowymi kapitelami z kryzą i wielobocznym, sfazowanym impostem. Ta forma nie powtarza się w innych partiach kościoła. W nawie południowej wiązkę służek północną wieńczą masywne, wieloboczne, żłobione maswerkowo kapitele. Są one podobne do tych z filarów w nawie, jednak znacznie większe.

Filary kościoła zostały opracowane negatywowo. Ich naroża są ujęte profilami z dwiema wklęskami rozdzielonymi uskokiem. Podpory nie mają strefy kapiteli. Arkady międzynawowe fary św. Elżbiety są wysokie - ok. 11,7 m w strzałce. Ich szerokość różni się w zależności od przęsła – pierwsze i szóste są wyraźnie szersze. Sposób ich profilowania jest wyprowadzony bezpośrednio z filarów, mają więc profil o dwóch wklęskach i uskoku.

Elementem odróżniającym obecne dekoracje chóru i korpusu są cokoły filarów. Co do zasady powtarzają one rzut trzonów, które podpierają, jednak różni je sposób opracowania. W części nawowej mają one formę baz o dwóch strefach zwieńczonych gzymsami z simą. Są to bez wątpienia nowożytne bazy. Trzy z nich, po północnej ścianie korpusu są oznaczone jednakowymi znakami kamieniarskimi. Ostatni od zachodu filar w tym ciągu ma natomiast cokół o jednakowej formie, jednak wykonany ze sztucznego kamienia. W prezbiterium, również dwustrefowe cokoły, znacznie wyższe, wieńczą gotyckie gzymsy z fazą i wklęską. Warte wspomnienia są masywne bazy filarów tęczowych, które w osi tęczy zmieniają swoją wysokość. Mają one dekorację typową dla cokołów chóru, której dolna strefa w części zachodniej jest niższa, pogrążona w posadzce.

Wzdłuż naw północnej i południowej ciągną się pasy kaplic. Są one, z wyłączeniem zakrystii (przęsła PN6-9) i trzech krucht (PN1, 5 i PD5) otwarte do wnętrza kościoła i mają szerokość jednego przęsła. Od przestrzeni nawy oddzielają je arkady sięgające kap sklepiennych, o profilowanych krawędziach. Niemal wszystkie mają rzut prostokąta. Wyjątek stanowi kaplica rodziny Dumlose (przęsło 6 po stronie południowej), która została wzbogacona dodatkowym, wysuniętym przed elewację kościoła przęsłem na rzucie 5/8. Kaplice stanowią najsilniej zróżnicowane elementy architektury kościoła. Mają zróżnicowane systemy sklepień, dekorację kamieniarską i ceramiczną.

Il. 14. Widoki nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, A - w kierunku wschodnim, B - w kierunku zachodnim. 2022 r. Fot. autora.

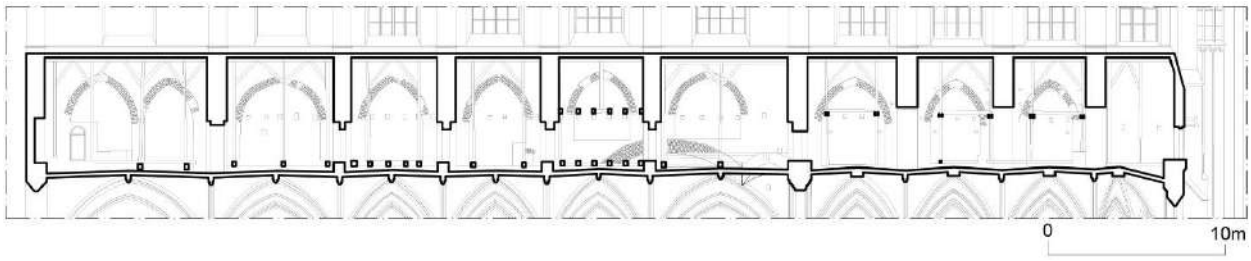
W pierwszych dwóch przęsłach korpusu znajdują się empory, w tym największa, cesarska w nawie głównej z wieńczącym ją prospektem organowym powyżej. Mniejsze wzniesiono również w przęśle ósmym w nawach bocznych.

Wnętrza kościoła są pokryte tynkami w jednolitym, białym kolorze. Na ich tle wyróżniają się elementy artykulacji, profile arkad i żebra sklepienne, które nie zostały przykryte i eksponują wątek ceglany. W nawie głównej prezbiterium sklepienia pokrywa starszy tynk z zachowaną polichromią o dekoracji roślinnej.

Il. 15. Widoki nawy północnej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, A - w kierunku zachodnim, B - w kierunku wschodnim. 2022 r. Fot. autora.

Strychy

Il. 16. Południowa ściana arkadowa kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022 r. Oprac. autora.

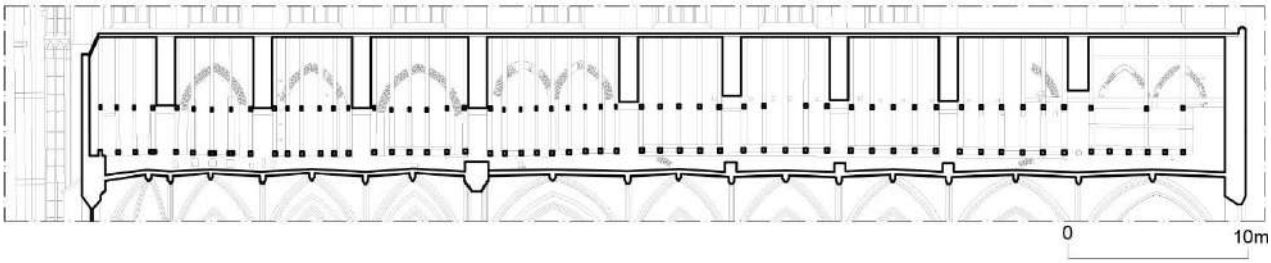
Istotne elementy południowej przegrody międzynawowej znajdują się przede wszystkim na strychu nad nawą boczną. Lico ściany dostępne w tym miejscu jest pozbawione tynków, przez co potencjalnie istotniejsze dla badań architektonicznych. Przegroda ta w części powyżej sklepień nawy a poniżej jej dachów w każdym przęśle ma widoczne ostrołuczne wnęki konstrukcyjne. Są to ślepe blendy mające na celu zmniejszenie masy murów opartych na filarach. W przęsłach piątym i szóstym poniżej tych wnęk widoczny jest bardzo interesujący, szeroki i wysoki łęk konstrukcyjny łączący czwarty filar korpusu z filarem tęczowym. Tuż obok niego, po stronie wschodniej w narożu między ścianą arkadową a linią tęczy rozpięta jest pojedyncza kapa sklepienna zawieszona powyżej wysklepek nawy bocznej. Łuki oporowe nad nawą mają zamurowane światło, tworząc z każdego przęsła strychu jakby osobne pomieszczenie. Zamurowania te mają jednak przeprute otwory o półkolistych zamknięciach. Same łuki mają wykroje ostrołuczne (między przęsłami: 1 i 2, 2 i 3, 3 i 4, 5 i 6, 6 i 7) i półokrągłe.

Il. 17. Strych nawy południowej kościoła. A, B - przęsło 8, C - przęsło 6. 2022 r. Fot. autora.

Na strychu północnej nawy różnice są wyraźniejsze. Przede wszystkim widoczny jest brak wnęk konstrukcyjnych w przęsłach od drugiego do piątego i odmienność wątku cegły w tej części. Jest on główkowo-wozówkowy, podczas gdy w pozostałych fragmentach muru użyto wiązania gotyckiego. Na granicach tych przęseł w ścianie powyżej wysklepek widoczne są również niewielkie łęki konstrukcyjne. Światła łuków oporowych po tej stronie kościoła nie zostały zamurowane. Wszystkie z nich, prócz pierwszego, mają wykrój ostrołuczny. Więźba dachowa drewniana jest częściowo zachowana, z obszernymi uzupełnieniami. Warto zwrócić uwagę na zachowany w zamknięciu wschodnim strychu drewniany kołowrót pionowy. Jest to jedyny obecnie znajdujący się tam fragment mechanizmu wyciągowego[10].

[10] Z literatury znane jest naczynie do podnoszenia materiałów z kościoła, które obecnie nie znajduje się już na strychach (Sładziak 1966, 60; Tajchman i Jurecki 2020, 44).

Il. 18. Północna ściana arkadowa kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022. Oprac. autora.

Nawa główna nakryta jest dwuspadowym dachem o stalowych więzarach, których smukła konstrukcja tworzy obszerną przestrzeń strychu. Wraz z więźbą dachową wykonano szereg podestów stalowych pozwalających na swobodne poruszanie się powyżej wysklepek sklepiennych. Koronę muru zabezpiecza na całym obwodzie masywny, żelbetowy wieniec. Od zachodu przestrzeń zamyka potężna płaszczyzna szczytu zachodniego kościoła. W bocznych połaciach dachu znajduje się 12 lukarn o prostym, trójkątnym szczycie i dwuspadowym zamknięciu. Jedna z nich została umieszczona również we wschodniej połaci dachu. Na linii tęczy znajduje się mur wyniesiony do wysokości korony ścian nawy głównej. Spoczywa on bezpośrednio na arkadzie tęczowej wydzielającej korpus i prezbiterium.

Wieża

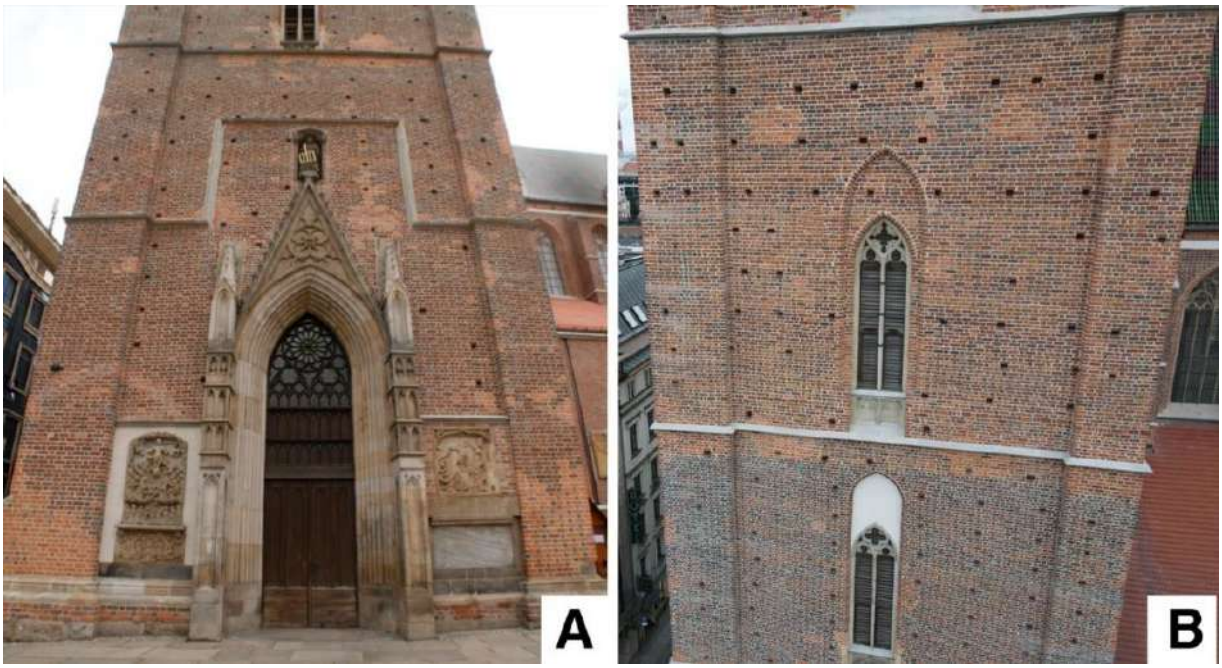
Wieża fary św. Elżbiety stanowi dominantę nie tylko samego kościoła, ale również całej kompozycji urbanistycznej Wrocławia. Jej olbrzymia wysokość – ok. 90,50m, sprawiła, że jest ona widoczna z bardzo dużych odległości, stanowiąc nieodłączny element sylwety miasta. Również jej widok z bliska, zwłaszcza od strony Rynku, stał się popularnym, rozpoznawalnym symbolem Wrocławia, jednym z kilku na Starym Mieście.

Wieża jest podzielona na 7 murowanych kondygnacji i zwieńczona wysokim na ok. 26 m hełmem. Jej przyziemie ma prostokątny rzut o wymiarach 13,30 x 13,30m, w narożach uzupełniony stosunkowo płytkimi lizenami. Pozostaje on właściwie niezmieniony aż do piątej kondygnacji. Powyżej naroża prostokąta zostają rozdrobnione, tworząc w rzucie ośmiobok, którego trzy boki wzbogacono trójkątnymi ryzalitami. Do czwartego zaś dostawiono bryłę klatki schodowej. Jest ona również ośmioboczna i wtopiona częściowo w ścianę. Biegnie od parteru do szóstej kondygnacji wieży, gdzie wieńczy ją stożkowy dach. Dzwonnica jest dostawiona od południa do korpusu kościoła. Powierzchnia styku jest stosunkowo nieduża. Dwa elementy połączone są ze sobą jedynie do wysokości gzymsu nawy bocznej. W efekcie wieża wydaje się niemal oderwaną od kościoła, samotną kampanilą.

Elewacja parteru ma dwupasowy, kamienny cokół. Jego dolny pas widoczny od strony południowej i zachodniej, gdzie teren jest nieco niższy, składa się z szeregu masywnych ciosów kamiennych o nieopracowanych zwierciadłach. Powyżej wymurowano trzy warstwy cegieł a nad nimi umieszczono drugi, również kamienny pas cokołu. Ma on profil dwustrefowy. Podstawę stanowią bloki kamienne o silnie sfazowanej górnej krawędzi. Powyżej widoczny jest profil z wałkiem i wklęską.

Parter wieży mieści w sobie główne wejście do kościoła. Jego południową elewację zdobi wyjątkowo wysoki (ok. 13,50 m), piaskowcowy, gotycki portal. Ościeża są drobno laskowane, pozbawione strefy kapiteli i wsparte na prostym cokole. Flankują je dwa filarki podzielone na pięć poziomów, zdobione dekoracją blendową (maswerkową) oraz figuralną – po dwie głowy postaci umieszczone w maswerkowych ramach. Szczyty filarków wieńczą ostrosłupowe pinakle zdobione czołgankami. Powyżej otworu wykonano wyciągniętą silnie ku górze wimpergą wypełnioną dekoracją z czteroliściem w okręgu. Ten element również został pokryty czołganką. Na szczycie wimpergi umieszczono we wnęce figurę św. Wawrzyńca, którego identyfikację umożliwia trzymany w prawej ręce ruszt. Portal jest zaskakująco smukły (proporcje szerokości do wysokości światła ~2:7), wyciągnięty w kierunku pionowym silniej niż w analogicznych obiektach wrocławskich (Bernaś 2005). Wejście flankują dwa kamienne epitafia.

Zachodnia elewacja wieży w parterze jest bardzo prosta. Poza opisanym cokołem i pojedynczym epitafium nie nosi żadnej dekoracji. Widoczne jest łączenie jej muru ze ścianą korpusu wzmocnione kamiennymi ciosami. Wschodnia elewacja jest przepruta niewielkim oknem ostrołucznym podzielonym prostą laską. Prócz niego znajduje się tam również wspomniany cokół, choć widoczny jest wyłącznie jego górny pas.

Il. 19. Elewacja południowa wieży kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - kondygnacje 1 i 2, B - kondygnacje 3 i 4. 2022 r. Fot. autora.

Wnętrze parteru wieży znajduje pełni funkcję kruchty, która jest wysokim pomieszczeniem o rzucie zbliżonym do kwadratu, doświetlonym od wschodu pojedynczym oknem. Wieńczy je sklepienie krzyżowo-żebrowe, którego cztery wsporniki mają formę podciętych wiązek żeber. Do wnętrza nawy prowadzi smukły, ostrołuczny otwór o proporcjach znanych z portalu wieży.

Drugi, stosunkowo niski poziom wieży jest z zewnątrz pozbawiony dekoracji. Po stronie południowej jedynie gzyms opasający całość zmienia swój przebieg tak, aby jego ciągłości nie zaburzył wysoki portal. W ścianie wschodniej znajduje się okno ostrołuczne, wysokie na ok. 3,80 m osadzone w blendzie z wklęskowym profilem, szerokości okna i wysokości ok. 6,20 m. Jest ono dwudzielne, z prostym maswerkiem. Taka forma okna umieszczonego w wyższej blendzie powtarza się na wszystkich poziomach wieży.

W trzeciej kondygnacji na elewacji znajdują się trzy okna: wschodnie, południowe i zachodnie. Mają one zbliżoną formę. Są wysokie, ostrołuczne i dwudzielne. W górnej partii mają maswerki z motywem czteroliścia. Parapety są z kolei podparte na kamiennych, dwudzielnych płycinach. W oknie południowym pola te zdobią dwa płaskorzeźbione popiersia mieszczan (?). Całość umieszczona jest w blendach o opisanej wyżej formie. Ich części powyżej łęków otworów są tynkowane, a krawędzie wykonane z wklęskowych kształtek ceramicznych.

Interesujące jest wnętrze poziomu trzeciego wieży (Il. 20A). Jest to wysokie, sklepione pomieszczenie o rozbudowanym rzucie. Naroża kwadratu wieży mają bardzo mocne, grube na ponad 2m mury, które w środkach jego boku przerwane są wysokimi wnękami okiennymi bez parapetów, więc ciągnącymi się od samej posadzki. W każdej z tak zaplanowanych nisz, w jej bocznych ścianach znajdują się symetrycznie osadzone wnęki. Są to niewielkie (ok. 100x150 cm) otwory zwieńczone odcinkowymi łękami o dolnych krawędziach ok. 50 cm powyżej posadzki. Po stronie południowej dolna część wnęki okiennej została wydzielona ścianą i zwieńczona kolebkowym sklepieniem. Powstało w ten sposób niewielkie pomieszczenie, którego wnętrze nosi ślady dawnej dekoracji malarskiej na resztkach tynków. Łączy je z pozostałą częścią kondygnacji prosty, piaskowcowy portal.

Stosunkowo podobna do poprzedniej jest kondygnacja czwarta. Na jej elewacji również od wschodu, południa i zachodu znajdują się okna umieszczone w blendach. Mają one podobną formę i zbliżone wymiary. Różnią się formą czteroliścia w maswerku, tutaj bardziej rozwiniętą, z dodatkową wklęską. Blendy nie są tynkowane, a ta po stronie południowej jest również nieco szersza od okna. Nie ma również w polach pod parapetami płaskorzeźbionych postaci, które zastąpione zostały prostą, lancetowatą dekoracją płycin. Po stronie północnej znajdują się proste, prostokątne drzwi prowadzące na kładkę łączącą wieżę ze strychem nawy głównej.

Również wnętrze czwartej kondygnacji wieży ma ogólny układ bardzo zbliżony do trzeciej (Il. 20B). Żadna z wnęk okiennych nie została tu przebudowana. Jedynie w północnej, pozbawionej okna, znajdują się drewniane schody prowadzące do niewielkiego otworu w ścianie. Jest to wyjście na kładkę łączącą wieże ze strychem nawy głównej. Poziom czwarty nie jest sklepiony. Od góry zamyka go strop oparty na drewnianych belkach i stalowej podkonstrukcji. Posadzka została wykonana z kraty WeMa.

Na poziomie piątym wieży elewacje są znacząco odmienne od tych na pozostałych kondygnacjach (Il. 20A). Choć ogólna zasada osadzania okien w blendach została utrzymana, zmienia się skala. Centralnie osadzone okna o wysokości ok. 9 m po stronie południowej, wschodniej i zachodniej są największymi przepruciami w wieży. Mają bardzo prostą kamieniarkę złożoną wyłącznie z laskowania pozbawionego maswerku oraz dekoracji blend poniżej parapetów. Prócz blend, w których są one osadzone na kondygnacji piątej pojawiają się też inne, pozbawione przepruć. Są to cztery nisze osadzone symetrycznie po dwie z obu stron okien. Wewnętrzne blendy mają większą szerokość, podczas gdy zewnętrzne są wyraźnie węższe. W elewacji wschodniej skrajna, północna wnęka nie powstała, gdyż w jej miejscu znajduje się wieżyczka klatki schodowej.

Wnętrze piątego poziomu wieży, w przeciwieństwie do czwartego, jest zamknięte krzyżowym sklepieniem pozbawionym dekoracji rzeźbiarskiej. Kapy opierają się bezpośrednio na masie murów nie na wspornikach a w strzałce nie osadzono dekorowanego zwornika. Na tym poziomie znajdują się dzwony kościelne wsparte na drewniano-stalowej konstrukcji (Il. 21C).

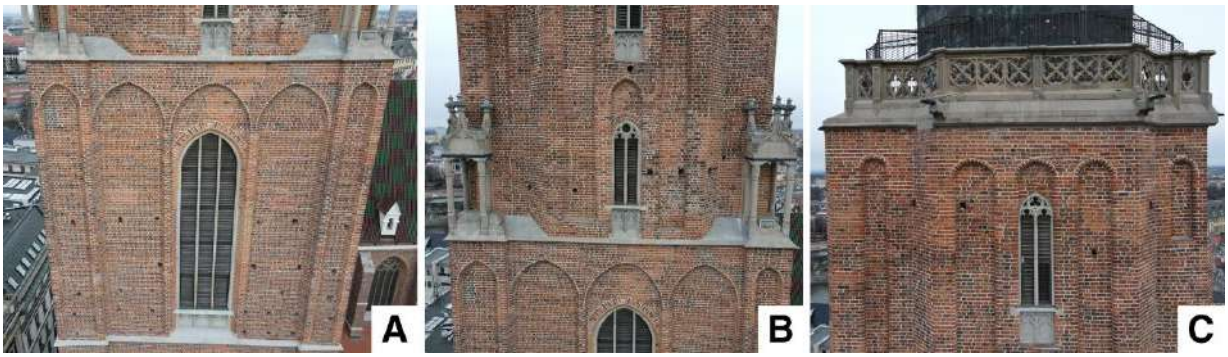
Szósta kondygnacja wieży ma najsilniej dekorowaną elewację. Choć okna są wyraźnie mniejsze, elewacja jest bardziej rozbudowana. Na tym poziomie rzut wieży zmienia się z prostokąta wzmocnionego lizenami w narożach w ośmiobok, z którego czterech boków wyprowadzono trójkątne lub wieloboczne zryzalitowania. W efekcie powstała skomplikowana powierzchnia elewacji o licznych załamaniach i bogatym światłocieniu. U dołu kondygnacji, w miejscu zmiany rzutu, trzy naroża elewacji zostały zwieńczone baldachimami. Nakrywają je szczyciki o maswerkowej dekoracji z łukiem w ośli grzbiet, czołganką i kwiatonami (Il. 20B).

Na kondygnacji szóstej widoczna jest także zmiana wnętrza wieży. W czterech bokach znajdują się wnęki okienne rozpoczynające się od poziomu posadzki. Południowa różni się nieco od pozostałych. Wszystkie są ostrołuczne, smukłe i zdecydowanie mniejsze od tych z poziomów 3, 4, 5, jednak ta w dolnej partii ma niewielkie, murowane sedillia. Ściany zostały ściągnięte poprzecznie belkami o profilach dwuteowych i śrubami rzymskimi. Od góry kondygnację zamyka żelbetowy strop (Il. 21D).

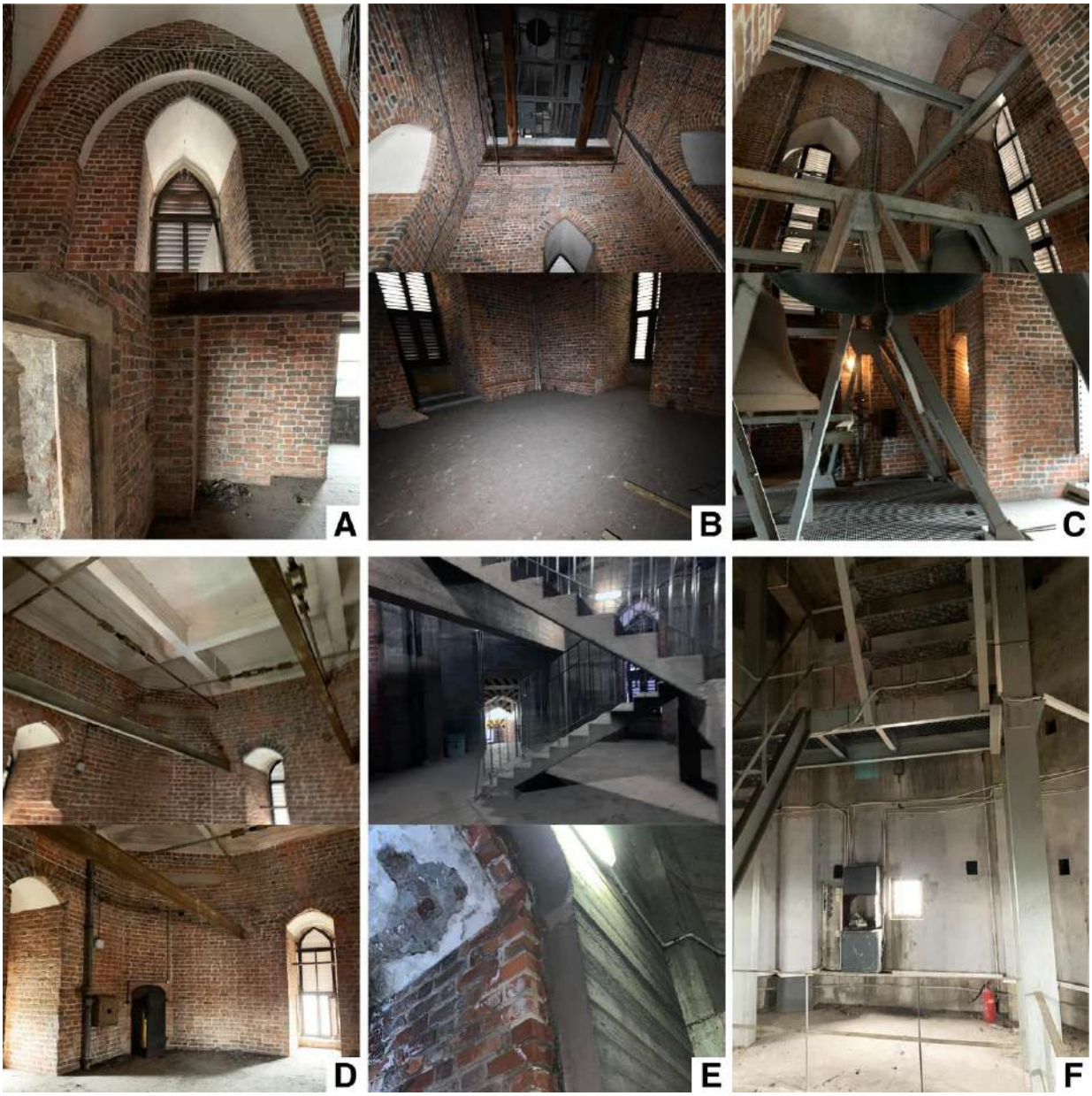
Poziom siódmy elewacji wieży – ostatnia murowana kondygnacja - nie został wydzielony od szóstego gzymsem. Oba poziomy łączy wspólna dekoracja blendowa – po dwie wysmukłe blendy na każdej elewacji ciągną się przez całą ich wysokość. Kondygnacja siódma elewacji powtarza skomplikowany rzut szóstej z jedną różnicą – wieżyczka klatki schodowej kończy się na niższym piętrze. Murowaną część wieży wieńczy taras o balustradzie z bogatą, maswerkową dekoracją, wydatnej podstawie i prostych, geometrycznych rzygaczach (Il. 20C).

Poziom siódmy wnętrza powtarza rzut niższego. Jego charakterystyczną cechą jest rozpoczynająca się w nim konstrukcja żelbetowa hełmu. Większość historycznych, ceglanych ścian znika pod masą betonu z wyraźnym rysunkiem szalunku. Jedynie bezpośrednie sąsiedztwo wnęk okiennych pozwala na obserwacje ceglanego muru wieży. Tu również rozpoczynają się żelbetowe schody prowadzące na taras (Il. 21E). Powyżej mają one konstrukcję stalową i wiodą do wyższych partii zwieńczenia. Konstrukcja hełmu jest wykonana z żelbetowych słupów na rzucie ośmioboku, spiętych poprzecznie belkami i uzupełnionych na obwodzie ścianami.

Hełm wieży ma rzut ośmioboczny i jest zwieńczony półkolistą czaszą, w której środku znajduje się latarnia, również ośmioboczna. Również i ją wieńczy półkolista kopułka. Zarówno niższą – większą, jak i mniejszą czaszę ujęto w szeregi ośmiu szczytów o wykroju półkola, które zwieńczone są kulistymi gałkami. Również szczyt latarni wieńczy gałka. Masywny oktagon hełmu dzieli pojedynczy, prosty gzyms o dwóch wklęskach. Całość kryta jest miedzianą blachą.

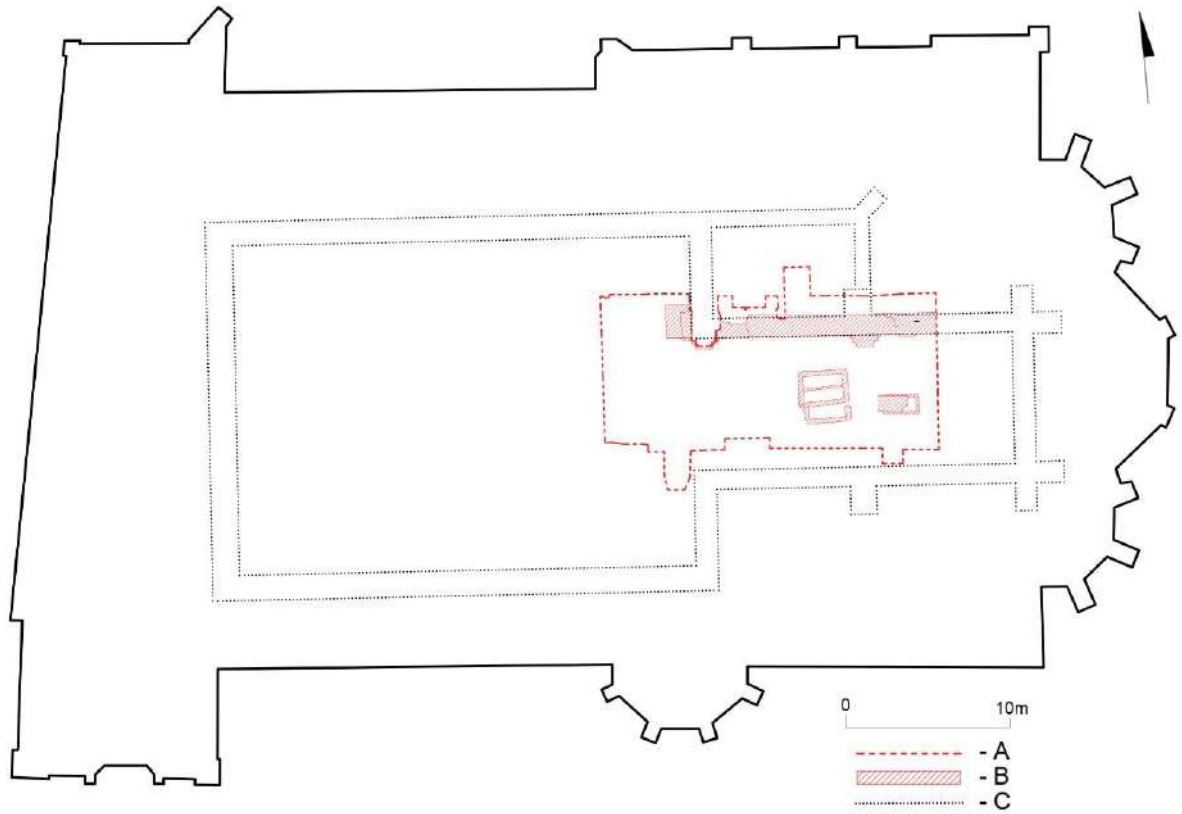

Il. 20. Elewacja południowa wieży kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - kondygnacja piąta, B – kondygnacja szósta, C – kondygnacja siódma. 2022 r. Fot. autora.

Il. 21. Widoki wnętrz wieży. A - kondygnacja 3; B - kondygnacja 4, C - kondygnacja 5, D - kondygnacja 6, E - kondygnacja 7 (detal betonowej okładziny gotyckiej ściany), F - wnętrze hełmu. 2022-2023 r. Fot. autora.

Krypta

Il. 22. Lokalizacja krypty na rzucie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – zasięg krypty, B – dostępne relikty kościoła pierwotnego, C – rekonstrukcja rzutu pierwotnego kościoła. 2022 r. Oprac. autora.

Pomieszczenie pod posadzką kościoła św. Elżbiety nie spełnia w gruncie rzeczy definicji pojęcia krypta – nie było bowiem projektowane jako miejsce pochówku, choć te się w nim znajdują. Jest to jednak, jak się wydaje, najodpowiedniejsze określenie, trudno bowiem byłoby nazywać je piwnicą. W istocie stanowi zabezpieczony stropem wykop archeologiczny, którego przygotowania do udostępnienia zwiedzającym niestety zostały porzucone. Krypta znajduje się pod przęsłami piątym, szóstym i siódmym nawy głównej (Il. 22). Ma szerokość 9,5m, długość 20,4m i wysokość maksymalną 3,1m. Jej północną i południową ścianę tworzą stopy fundamentów filarów międzynawowych, uzupełnione odcinkami murów. Ściany wschodnia i zachodnia są jednolite, wymurowane regularnie z cegły i wzmocnione elementami żelbetowymi. Od góry kryptę zamyka strop gęstożebrowy. Dostęp do niej zapewniają schody prowadzące między siódmym a ósmym filarem prezbiterium w nawie południowej.

Najistotniejszym elementem podziemi kościoła są bez wątpienia relikty pierwotnej, późnoromańskiej fary odkryte podczas prac archeologicznych z lat 70-tych XX wieku, które stały się powodem utworzenia krypty. Znajdują się one głównie w części północnej pomieszczenia. Jest to mur obwodowy dawnego prezbiterium, zachowany do wysokości ok. 150 cm, który w części wschodniej niknie w masie wtórnej ściany a na zachodzie kończy się reliktem filara tęczowego. Tam właśnie znajdują się kamienne, attyckie bazy niosące

pozostałości cylindrycznych, ceramicznych służek, które stanowią najważniejszy zachowany element dawnej świątyni. W mniej więcej połowie długości tego muru zachowała się pozostałość cokołu lizeny, o wysokości ok. 60 cm. W narożniku północno-zachodnim można z kolei dostrzec fragment ławy fundamentowej piątego filara gotyckiego korpusu, wykonanej z eratyków, wraz z jego kamienną bazą i ceglanym trzonem, który znika w stropie krypty.

Ściana południowa z kolei składa się w większości z potężnych, ceglanych stóp filarów chóru o licznych odsadzkach. Spoczywają one na ławie z eratyków, wspólnej dla wszystkich z nich. W narożniku południowo-zachodnim krypty znajduje się stopa filaru piątego korpusu. Jest ona masywna i wykonana z cegły maszynowej, co wyraźnie odróżnia ją od ławy po stronie północnej tego przęsła. Obie ściany krypty przecinają pozostałości po dawnych kanałach centralnego ogrzewania. Tylko jeden z nich jest wciąż drożny i prowadzi do kotłowni pod zakrystią.

W części centralnej i wschodniej krypty znajdują się pozostałości pochówków – cztery jamy grobowe, murowane z cegieł. Trzy z nich stanowią spójną grupę. Czwarta jest osobna, wysunięta dalej na wschód i nakryta płytą nagrobną. Jest ona kamienna i opatrzona inskrypcją identyfikującą pochowanego jako Merkelo Grasevingira, zmarłego w 1333 r. rajcę miejskiego.

Il. 23. Widoki ogólne krypty w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu. A - w kierunku zachodnim, B - w kierunku wschodnim. Widoczne komory grobowe oraz relikty kościoła późnoromańskiego. 2022 r. Fot. autora.

IV.2. Badania źródeł ikonograficznych

Gotycki kościół św. Elżbiety, ze względu na swoją rangę i architektoniczny rozmach stanowił popularny temat przedstawień ikonograficznych. Tak jak w przypadku przytłaczającej większości obiektów zabytkowych najmniej źródeł przypada na początkowe lata jego istnienia, najwięcej zaś na czasy najnowsze. Niestety nie zachowało się żadne przedstawienie kościoła w formie późnoromańskiej, co wynika z jej zastąpienia kościołem gotyckim jeszcze w XIV wieku. Wciąż jednak zbiór znanej ikonografii obiektu jest dość obszerny. Skala fary św. Elżbiety oraz położenie w bezpośrednim sąsiedztwie Rynku zagwarantowały jej bowiem obecność na licznych przedstawieniach Wrocławia jako całości – wedutach, panoramach, planach itd.

Wczesne źródła ikonograficzne – grafiki, obrazy, mapy, plany i inne

Il. 24. Widok Wrocławia z Liber Chronicarum Hartmanna Schedla z 1493 r. (Schedel 1493).

Najstarsze znane przedstawienie kościoła stanowi panorama miasta od strony Bramy Świdnickiej z *Liber Chronicarum* Hartmanna Schedla z 1493 r. (Il. 24). Fara stanowi na niej niemal centralny element, a jej wieża, zwieńczona jeszcze pierwotnym hełmem, wyraźnie dominuje skalą w kompozycji. Przedstawienie pokazuje kościół od strony południowo-wschodniej, częściowo zasłonięty przez wieżę ratusza i niższą zabudowę. Widoczna jest wieża oraz zachodnia część nawy głównej korpusu. Rycina jest schematyczna, niesie jednak pewne interesujące informacje. Na wysokim dachu środkowej nawy widoczne są dwie lukarny obecne w tym miejscu (choć w formie zrekonstruowanej) do dziś. Gotycki, wyjątkowo wysoki i smukły hełm wieży jest wyraźnie podzielony w połowie wysokości przezroczem. U podstawy hełm flankują pinakle, czy też inne elementy dekoracji o zbliżonej formie. Artykulacja elewacji wieży została przedstawiona w sposób ewidentnie uproszczony – z trzema kondygnacjami (w rzeczywistości jest ich siedem, rozdzielonych pięcioma gzymsami).

Wieżę kościoła św. Elżbiety z czasów przed zawaleniem się pierwotnego hełmu (początek XVI wieku) przedstawia zaginiony obraz nieznanego malarza znany jako „Jan Kapistran adorowany przez mieszczan na tle widoku perspektywicznego Wrocławia od południa" (Barthel, 1944; Czerner, 1989, 61) . Pozostała część świątyni kryje się za postacią Jana Kapistrana, jednak istotne jest przedstawienie wieży. Widoczny jest dawny, strzelisty hełm z przezroczem w połowie wysokości, flankowany większymi pinaklami w narożnikach podstawy i mniejszymi na jej bokach. Co ważne, malarskie przedstawienie, choć wyraźnie uproszczone i znane z reprodukcji, umożliwia dokładniejsze rozpoznanie materiału elewacji. Większość wieży jest wykończona licem ceglanym, jednak blendy, w których osadzono okna zostały przedstawione jako tynkowane (Il. 25).

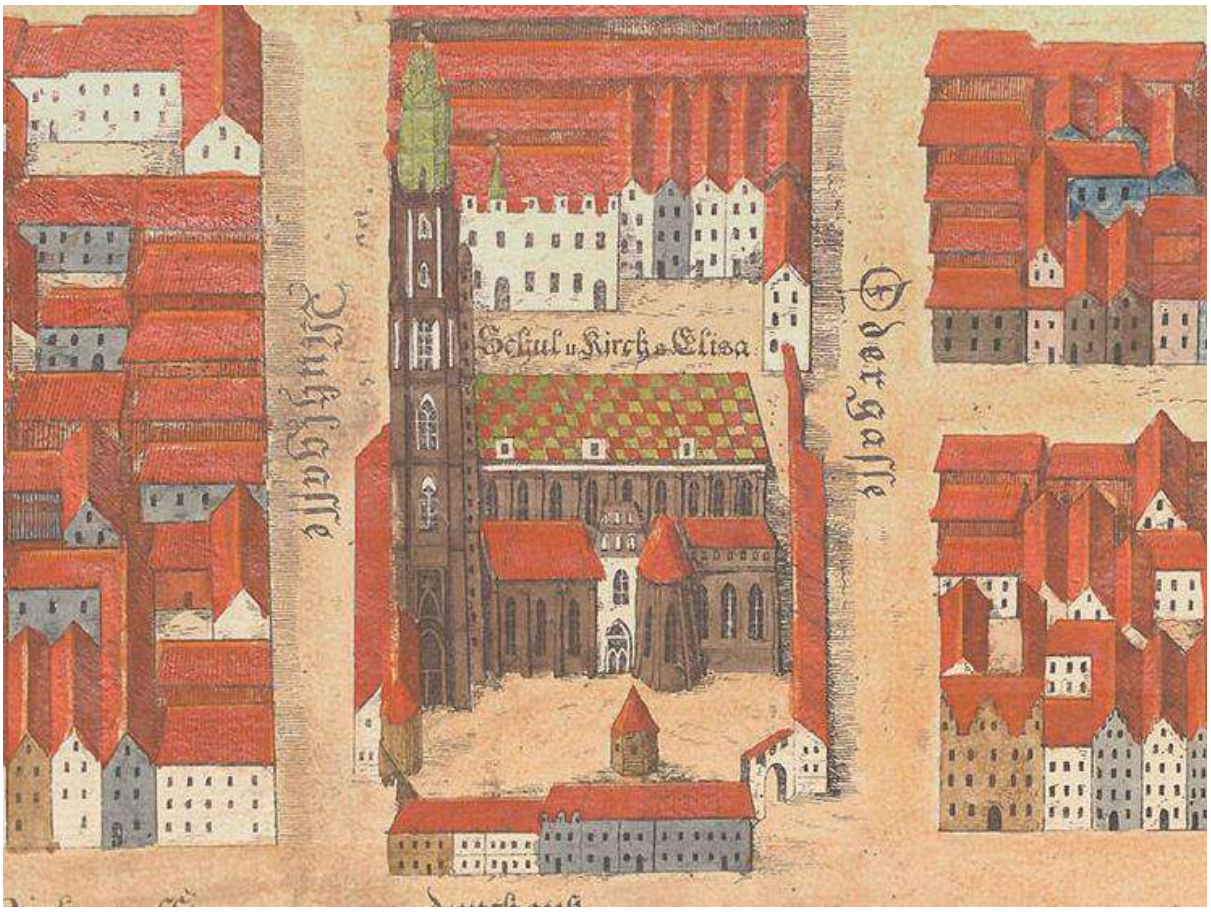

Il. 25. Jan Kapistran adorowany przez mieszczan na tle widoku perspektywicznego Wrocławia od południa. Obraz nieznanego malarza z początku XV w. Za: (Czerner, 1989, 61).

Interesującym, choć nieprecyzyjnym w formie źródłem ikonograficznym jest tzw. „epitafium wieży" kościoła (Il. 26). Jest to płaskorzeźba wykonana dla upamiętnienia tragicznego zawalenia się hełmu wieży, zapewne kilka lat po tym wydarzeniu, być może w 1534 r. Jego autorstwo jest tematem dyskusji. Można tu wspomnieć dominujący chyba pogląd, przypisujący to dzieło Andreasowi Waltherowi (Oszczanowski 2012, 92). Przedstawia ono wyłącznie wieżę kościoła w momencie katastrofy. Płaskorzeźba jest schematyczna, trudno więc odczytać z niej precyzyjne informacje. Murowana partia wieży jest przedstawiona jako trójkondygnacyjna. Na gzymsie poniżej ostatniego piętra widoczne są z lewej strony dwa uproszczone elementy, które można chyba interpretować jako baldachimy flankujące południową ścianę na wysokości piątego piętra. Ukazany w momencie upadku hełm jest regularnym ostrosłupem, z przeźroczem powyżej połowy wysokości. Ponad nim widoczna jest tarczowa dekoracja złożona z naprzemiennie ułożonych tarczek w dwóch rozmiarach.

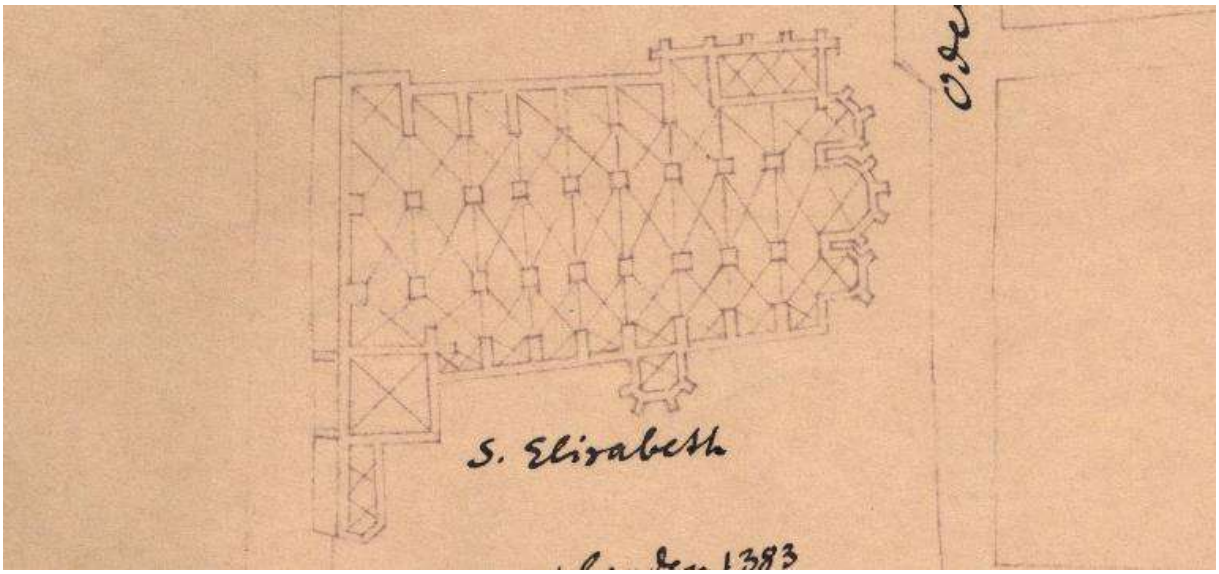

Il. 26. "Epitafium wieży" płaskorzeźba o autorstwie przypisywanym Andreasowi Waltherowi na wschodniej elewacji wieży kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Fot. autora.

Il. 27. Fragment tzw. planu Weinerów przedstawiający kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w 1562 r. (Weiner i Weiner 1826).

Cały zespół kościoła, domów altarystów i dwóch kaplic: Krappów i św. Matterna widoczny jest na panie Barthela Weinera z 1562 r. (Il. 27). Plan ukazuje miasto, a więc i farę św. Elżbiety od południa. Hełm wieży został przedstawiony w formie wzniesionej po katastrofie z 1529 r. Wydaje się to naturalne, ale jest ciekawe ze względu na równoczesne zawarcie na planie opactwa Premonstratensów na Ołbinie, zburzonego w tym samym, tragicznym dla architektury miasta roku, w którym zawaliła się wieża. Dokładność przedstawienia kościoła, ze względu na skalę całego planu nie jest duża. Rzuca się w oczy pokryta tynkiem ściana obwodowa w piątym przęśle korpusu oraz podobnie zapewne wykończony fryz powyżej okien nawy głównej. Również blendową dekorację wieży, podobnie jak na wcześniejszej ikonografii, pokrywa tynk. Dach kościoła pokrywa dwubarwna, czerwono-zielona dachówka w układzie szachownicowym. Na teren cmentarza prowadzą dwie bramy: zachodnia – od strony ulicy Kiełbaśniczej, przy kaplicy Krappów oraz wschodnia – od rynku. Niewiele więcej można powiedzieć o kościele z roku 1562 na podstawie planu Weinera, gdyż nie pozwala na to jego dokładność.

Il. 28. Rzut kościoła św. Elżbiety na planie Wrocławia z 1578 r. (Herder, 1578, sygn. 127510).

Pierwszym znanym planem kościoła jest fragment szerszej mapy, obejmującej swoim zasięgiem całe Stare Miasto, sporządzonej w 1578 r. (Il. 28). Jeden z dziewięciu arkuszy, obecnie znajdujących się w zbiorach Herder Institut (Herder, 1578, sygn. 127510), przedstawia rynek wraz z przyległościami, w tym kościołem św. Elżbiety. Ten schematyczny rzut stanowi pierwsze przedstawienie kościoła w formie rysunku technicznego, inwentaryzacyjnego. Jego silnie uproszczona forma niewiele mówi o architekturze kościoła, możliwe jest jednak odczytanie rysunku sklepień, podziałów przęseł i ogólnego narysu budowli. Należy tu zauważyć istniejące już w pełnym, zachowanym do dziś zakresie pasy kaplic po obu stronach naw bocznych. Wszystkie z nich, z wyjątkiem dwóch północno-wschodnich (zakrystia) oraz kaplicy rodziny Dumlose są otwarte do wnętrza kościoła. Widoczna jest również kaplica Krappów z dwuprzęsłowym sklepieniem krzyżowo-żebrowym i jakaś forma domów altarystów przy zachodniej elewacji kościoła. Niewielka dokładność tego źródła zmusza do powściągliwości w wyciąganiu wniosków.

Kościół z wieżą w formie z 1452 roku[11], zapewne na podstawie rysunku Biebera (Czerner 1989, 43), został przedstawiony na grafice Petera Tröschela (Il. 29). Nawet pobieżne studia ryciny pozwalają ustalić, że jedynie górne partie wieży zostały przedstawione retrospektywnie, pozostałe części kościoła wydają się być współczesne autorowi (1620-1667). Zaskakująca jest duża precyzja przedstawienia, która pozwala dostrzec np. figuralną dekorację płycin pod parapetem południowego okna trzeciej kondygnacji wieży. Kościół na widoku przedstawiony jest od strony południowej.

Hełm został zilustrowany jako ostrosłup, o regularnym kształcie, nieco ponad połową wysokości przebity przezroczem. U podstawy jest on flankowany masywnymi pinaklami (w narożnikach wieży), między którymi umieszczono po trzy mniejsze, smuklejsze fiale. Poniżej widoczna jest balustrada o maswerkowej dekoracji. Stosunkowo schematycznie zostały przedstawione baldachimy szóstej kondygnacji i blendy w elewacji górnych pięter. U podstawy wieży widoczny jest portal główny z wieńczącą go figurą św. Wawrzyńca. Nie wykazuje

[11] Tytuł grafiki umieszczony w jej górnej części brzmi: „Thurm an der Kirchen St. Elisabeth in Breslau wie de nach dem ersten Bau ao 1452 gestalt gewese". Rok 1452 został zapewne powtórzony za tradycją kronikarską, która podaje go jako czas rozpoczęcia budowy (Pol 1815, 2; Güttel 1933, 2:76).

on odstępstw od stanu obecnego. Jedynie stolarka drzwi wydaje się inna. W górnej części przedstawiono naświetle z ortogonalnym podziałem szklenia, poniżej zaś zdwojony otwór drzwiowy. Tuż obok portalu, po stronie zachodniej do wieży przylega na rycinie kaplica Krappów. Ma ona rzut prostokątny ze ściętym południowo-wschodnim narożem. Jest to wysoka budowla ze spadzistym dachem, którego kalenica sięga niemal trzeciej kondygnacji wieży. W ścianie wschodniej widoczne są dwa, wysoko umieszczone okna oraz wysoki portal wejściowy. Po drugiej stronie portalu widoczne jest wejście do klatki schodowej wieży.

Il. 29. Widok kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony południowej na grafice Petera Tröschela (najpewniej na podstawie rysunku Biebera), za: (Czerner, 1989, 43).

Nawa główna kościoła została na grafice przedstawiona z dachem pokrytym dwukolorową dachówką w układzie szachownicowym, w którego dolnej części widoczny jest szereg lukarn. W drugim przęśle od zachodu widoczna jest ostrołuczna wnęka o wymiarach zbliżonych do otworów okiennych, którą trudno precyzyjnie zinterpretować. Nie ma w niej maswerkowej dekoracji, jednak wydaje się, że jest w niej jakaś forma uproszczonej stolarki okiennej i szklenie. Nie jest jednak wykluczone, że jest to ślepa blenda o bardzo prostej dekoracji ceglanej czy kamiennej. Przy ścianie nawy głównej, na wysokości szóstego przęsła widoczna jest niewielka, cylindryczna klatka schodowa zwieńczona stożkowym dachem, dziś już nieistniejąca.

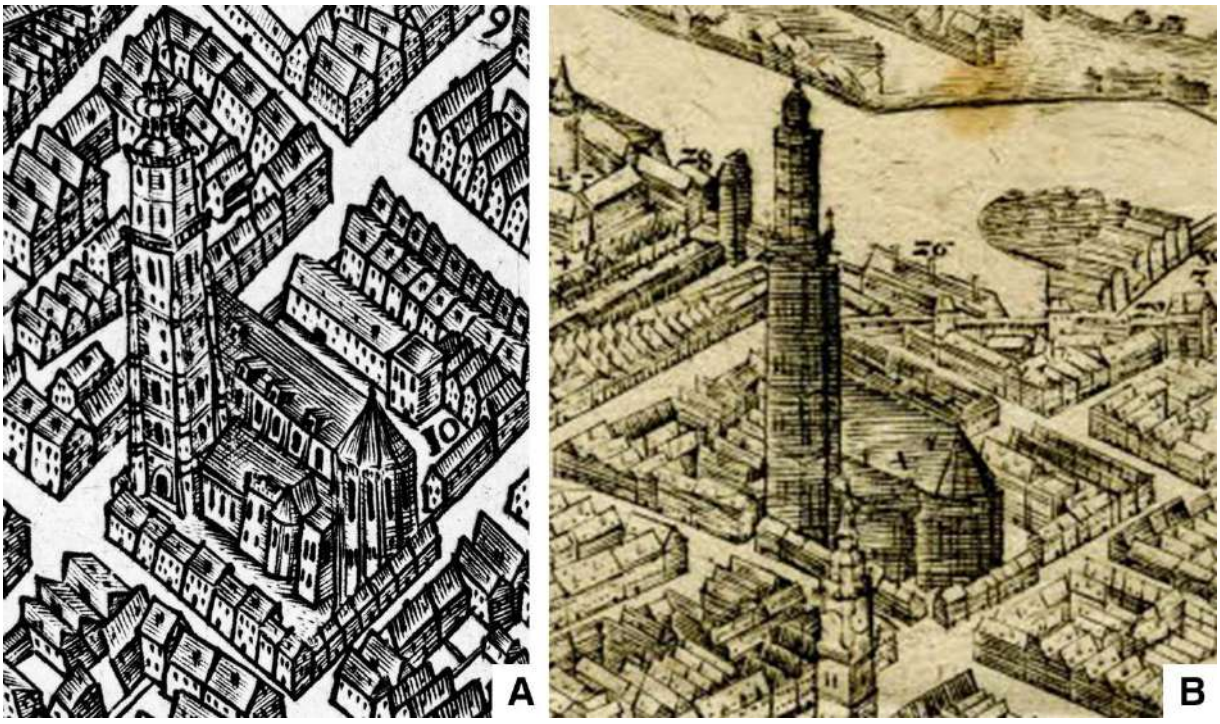
Południowa ściana obwodowa kościoła ma na rycinie kształt zbliżony do obecnego. Widoczne są już wszystkie kaplice. Zwraca uwagę fakt, że ściana została przedstawiona inaczej niż nawa główna – prawdopodobnie grafika przedstawia ją jako otynkowaną. Okna kaplic zachodnich ujęte są w dekorację (wstęgową?), natomiast wschodnich w kostkowe ościeża. Co istotne, wschodnie, trójboczne zamknięcie nawy opina niska zabudowa o jednospadowym dachu i kilku otworach drzwiowych i okiennych, która niweluje w poziomie parteru uskok między kaplicą a ścianą właściwej nawy.

Warta wspomnienia jest również kaplica św. Materna, stojąca na rycinie przy ścieżce prowadzącej od południowego wejścia do korpusu kościoła w kierunku Rynku. Została przedstawiona jako wieloboczna budowla o dwustopniowym cokole i oknach umieszczonych wysoko w ścianach południowych. Wieńczy ją wysoki, strzelisty dach kryty dachówką.

Stworzony w 1587 roku plan Wrocławia autorstwa Frederika Hendriksa Vrooma i Friedricha Grossa (Braun 1594) przedstawia kościół św. Elżbiety w charakterystycznym, graficznym stylu całego dzieła. Niewiele można z niego odczytać informacji o szczegółach architektury świątyni. Pewne jego elementy wydają się być nieco przerysowane – jak na przykład cebulasta forma zwieńczenia latarni hełmu. Można jednak zauważyć, że plan przedstawia całe założenie – kościół wraz z kwartałową zabudową domów altarystów, które po

stronie wschodniej ciasno przylegają do nawy głównej. Co ciekawe, od strony Rynku na teren cmentarza nie prowadzi brama obecna na większości przedstawień świątyni z tego kierunku (Il. 30).

Nieco dokładniejszy obraz kościoła zawiera plan Georga Hauera z 1591 r. (Il. 30), którego wydruk z 1613 r. znajduje się obecnie w zbiorach British Museum w Londynie. Widok, klasycznie dla planów Wrocławia, ukazuje kościół od strony południowo-wschodniej. Widoczne są domy altarystów wraz z bramą prowadzącą z Rynku na teren kościoła. Plan nie niesie szczegółowych informacji o architekturze kościoła.

Il. 30. A - Plan Wrocławia autorstwa Frederika Hendriksa Vrooma i Friedricha Grossa. Fragment przedstawiający kościół św. Elżbiety. (Braun, 1594), B - Fragment planu Georga Hauera z 1591 r. przedstawiający kościół św. Elżbiety. (British Museum, sygn. 548424001).

Istotnym źródłem ikonograficznym jest obraz „*Ruina Templi Elisabethani (...)*" przedstawiający stan fary po katastrofie budowlanej w 1649 roku (Il. 31), przechowywany obecnie w zbiorach Muzeum Historycznego we Wrocławiu. Kościół został na nim ukazany nietypowo od strony północnej, była to bowiem część świątyni, która ucierpiała najsilniej. Widoczne są trzy (3-5 od zachodu) zawalone przęsła nawy głównej, z zerwanymi sklepieniami i wyrwą w dachu. Podobny zakres zniszczeń jest widoczny w nawie północnej. Ważnym fragmentem obrazu jest przedstawiona na nim kaplica o dwuspadowym dachu, ustawionym prostopadle do kalenic korpusu i bardzo wysokim, maswerkowym, ostrołucznym oknie. Znajduje się ona na wysokości drugiego od zachodu przęsła kościoła. Trudno orzec w jakim stanie przetrwała katastrofę. Jej wschodnia ściana wydaje się zniszczona, jest to jednak zbyt mały fragment obrazu, aby móc to stwierdzić z pewnością.

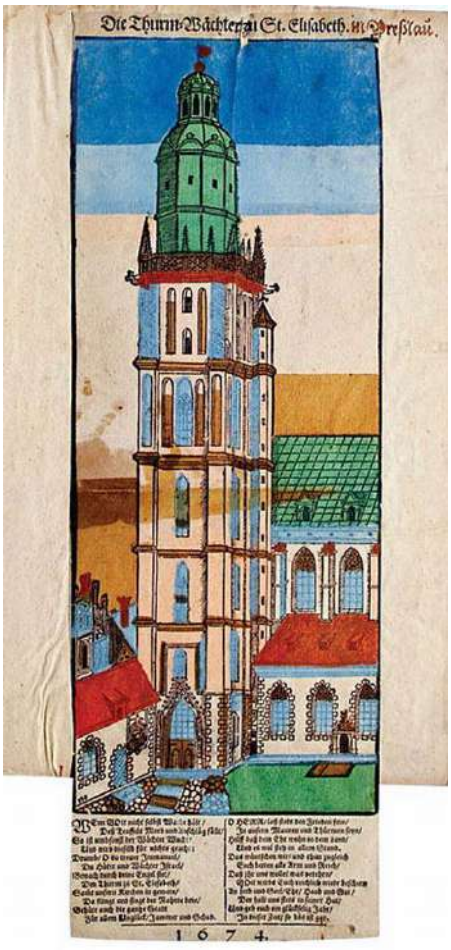
Widoczne są natomiast dwa portale północnej strony kościoła w ich wcześniejszej formie, niezachowanej do dzisiaj. Portal kaplicy Smedchina (pierwsze przęsło od zachodu) jest najpewniej ostrołuczny. Drugi z portali (przęsło piąte od zachodu) wydaje się zamknięty łukiem pełnym, jednak schematyczność przedstawienia nie pozwala na precyzyjne określenie jego kształtu[12]. Co znaczące, do żadnego z wejść do kościoła nie prowadzą na obrazie schody.

Il. 31. Obraz "Ruina Templi Elisabethani (...)" z 1649 r. Autorstwo nieznane. https://fotopolska.eu/376602,foto.html?s=0.99&cx=659&cy=486. Dostęp: 14.06.2025 r.

Kolejnym XVII-wiecznym przedstawieniem kościoła jest kolorowy drzeworyt z 1674 r., ilustrujący wieżę od strony południowej, z widocznymi zachodnimi przęsłami korpusu i kaplicą Krappów (Il. 32). Wieża jest na nim zwieńczona hełmem renesansowym, o formie znanej z całej późniejszej ikonografii. Ma on rzut ośmioboczny i formę graniastosłupa o dwóch kondygnacjach rozdzielonych opinającym całość gzymsem, powyżej których znajduje się charakterystyczna attyka o półokrągłych tarczach. Powyżej attyki widnieje kopulaste zwężenie hełmu i wieńcząca je latarnia, również ośmioboczna i ukoronowana attyką o formie analogicznej, choć odpowiednio przeskalowanej. Latarnia zamknięta jest kopulaście, a na jej szczycie widoczna jest chorągiewka z kulą. Kule znajdują się również na szczytach tarczek. Hełm otacza balustrada o formie znanej z wcześniejszej ikonografii. Również pinakle, zarówno

[12] Wszystkie okna nawy głównej – bez wątpienia ostrołuczne – również mają na obrazie łuki półkoliste.

Il. 32. Drzeworyt "Die Thurm Wächten zu St. Elisabeth in Bresslau" z 1674 r., autorstwo nieznane.

narożne jak i drobniejsze, pośrednie, są przedstawione tak jak w poprzednich źródłach. Bardzo wyraźnie widoczne jest naświetle w portalu południowym wieży.

Rysunek Johanna Stridbecka z 1691 roku (Il. 33) jest kolejnym przedstawieniem kościoła ukazującym go od strony południowej. Jest on stosunkowo mało precyzyjny. Warto odnotować, że jest na nim widoczna klatka schodowa przy szóstym od zachodu przęśle korpusu oraz parterowa zabudowa przylegająca od wschodu do nawy południowej kościoła. Portal w przęśle piątym jest przedstawiony w formie, która nie przetrwała do dzisiaj. Ma dwa otwory drzwiowe i jest zamknięty łukiem pełnym, lub, co bardziej prawdopodobne – ostrym. Kaplica św. Materna ma z kolei formę znaną już z wcześniejszych przedstawień, jednak w ścianie południowej nie ma okna. W ścianach południowo-zachodniej i południowo-wschodniej okna zostały przedstawione bardzo schematycznie, jako wąskie, szczelinowate otwory.

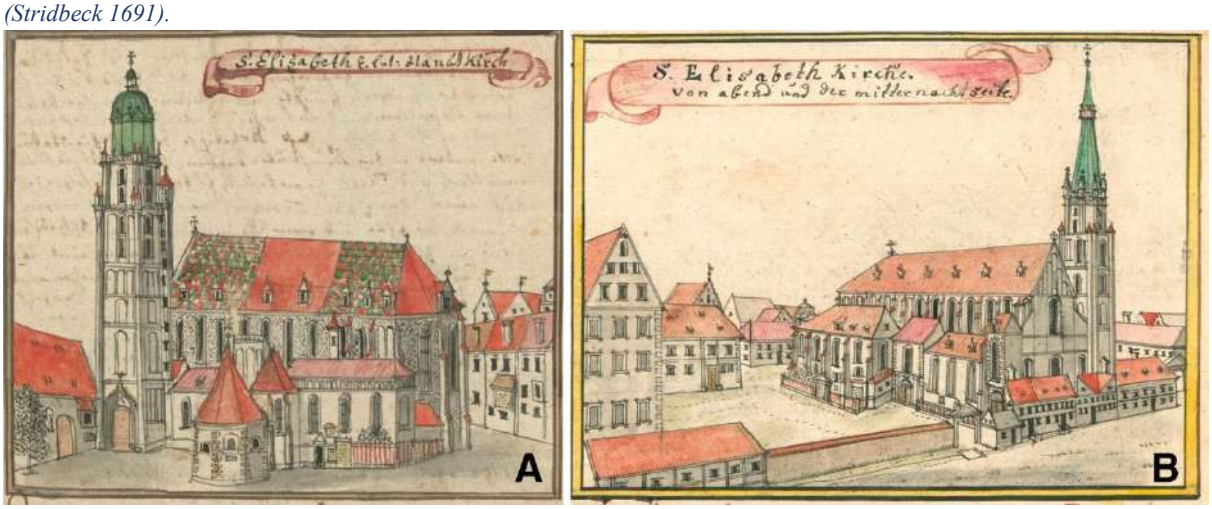
Tak jak liczne zabytki Śląska, kościół św. Elżbiety został przedstawiony przez Friedriecha Bernharda Wernera. Siedem rysunków jego autorstwa ukazuje farę wrocławskiego patrycjatu, choć tylko na dwóch z nich stanowi ona główny motyw. Pozostałe stanowią weduty z widoczną w sylwecie miasta wieżą kościoła oraz przedstawienia zachodniej pierzei rynku i pałacu Schmettau'ów, na których bryła świątyni stanowi element drugiego planu i nie jest ukazana w całości. Dwa rysunki poświęcone kościołowi są oczywiście najdokładniejsze i tym samym – najistotniejsze.

Widok kościoła od strony południowej (Il. 34A) jest przedstawieniem zupełnie standardowym. Można zauważyć, że w połowie XVIII wieku wciąż istniała parterowa zabudowa przy wschodnim krańcu południowej nawy oraz klatka schodowa w szóstym od zachodzie przęśle korpusu. Uwieczniona została również kolorystyka pokrycia dachu. Dachówki w kolorach: zielonym i czerwonym zostały ułożone na dachu nawy głównej w układzie szachownicowym. W części centralnej[13] i wschodniej widoczne jest jednak pokrycie jednolite w kolorze czerwonym czy też ceglastym.

[13] Ma to związek z katastrofą z 1649 r., gdyż zaburzenie w charakterystycznym, szachownicowym układzie dachówek przypada mniej więcej na obszar zawalonych wówczas przęseł.

Il. 33. Rysunek z widokiem kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony południowej autorstwa Johanna Stridbecka z 1691 r. (Stridbeck 1691).

Il. 34. Dwa rysunki kościoła autorstwa F. B. Wernhera. A - od strony południowo-wschodniej (Wernher, n.d., 171)*, B - od strony zachodniej* (Wernher, n.d., 170).

Drugi rysunek F. B. Wernera przedstawia kościół św. Elżbiety od strony północno-zachodniej (Il. 34B). Jest to rzadkość, gdyż od tej strony gęsta zabudowa miasta utrudniała twórcom uchwycenie bryły świątyni w odpowiedni sposób. Co zastanawiające, na rysunku widoczna jest wieża ze strzelistym zwieńczeniem sprzed katastrofy w 1529 r. Poza tą zmianą forma wieży nie odbiega od tej znanej z poprzednich przedstawień. Zachodnia elewacja kościoła, choć przedstawiona z pewnym błędem perspektywy, stanowi najbardziej interesujący, bo najrzadszy w ikonografii element rysunku. Bezpośrednio do jej muru dostawiona jest na nim zabudowa o wysokości dwóch kondygnacji. Już poza zasięgiem ściany zachodniej kościoła zabudowa ta przechodzi w mur wydzielający plac po północnej stronie fary z bramą o trójkątnym zwieńczeniu.

Powyżej kalenicy dachów domków altarystów przy elewacji zachodniej widoczne są trzy symetrycznie umieszczone, łukowato zamknięte okna. Nad nimi na widoku przedstawione zostało poprzedzone gzymsem wysokie okno nawy głównej. W elewacji północnej istotne są dwie zmiany w stosunku do wcześniejszych źródeł ikonograficznych. Na rysunku nie ma kaplicy sąsiadującej na „*Ruina Templi Elisabethani (...)*" z kaplicą Smedchina, co może mieć związek z katastrofą kościoła w 1649 roku. Również dwa portale północne na przedstawieniach Wernera mają już inną formę. Widoczne są klucze łęków i flankujące wejścia pilastry.

Frapujące są dwa wyjątkowo podobne do siebie rysunki F. B. Wernera przedstawiające zachodnią pierzeję Rynku (Il. 35). Informacje o formie kościoła, które niosą, są skąpe, gdyż ten stanowi na nich jedynie tło dla architektury kamienic. Należy jednak odnotować, że na jednym z nich w miejscu zawalonych w katastrofie z 1649 roku partii dachu widoczny jest wykonany z zielonej dachówki na ceglastym tle krzyż. Taka dekoracja pokrycia przyciąga wzrok, gdyż na żadnym innym znanym przedstawieniu kościoła nie została uwieczniona. Jest to tym bardziej zaskakujące w zestawieniu z drugim widokiem Wernera, wykonanym z niemal tego samego punktu i przedstawiającym kościół i Rynek z tej samej perspektywy, na którym krzyża tego nie widać. W jego miejscu, jak w innych przedstawieniach tego autora widnieje gładka, pozbawiona jakiejkolwiek dekoracji połać ceglastych dachówek.

Warto tu również wspomnieć plan Wrocławia wykonany przez Wernera i opublikowany w drugiej części *Topographia seu Compendium Silesiae* (Wernher, b.d.-b). To przedstawienie kościoła, klasyczne dla kartografii miasta – od strony południowo-wschodniej, pozwala dostrzec cały zespół świątyni, cmentarza, domów altarystów i kaplicy Krappów. Widoczna jest brama prowadząca z Rynku na teren kościoła. Pokrycie dachu nawy głównej zostało przedstawione jako jednolite, w kolorze ceglastym, co zapewne wynika z niskiej dokładności powodowanej skalą całego rysunku.

Il. 35. Dwa rysunki z widokiem Rynku wrocławskiego z kościołem św. Elżbiety w tle autorstwa F. B. Wernera (fragmenty). A - (Wernher, b.d., 187), B - (Wernher, b.d.-b, 99).

Grafika autorstwa Jana Dawida Schleuena (najpewniej) przedstawiająca kościół od strony północno-zachodniej z 1757 r. (Il. 36) jest bardzo podobna do rysunku F. B. Wernera. Jedyną różnicą wydaje się przedstawienie hełmu kościoła w jego renesansowej formie. Subtelne zmiany widoczne są również w przebiegu linii dachów domów altarystów po zachodniej stronie kościoła. Źródło to należałoby traktować jako potwierdzające wiarygodność rysunków Wernera, jednak nie niosące zbyt wielu nowych informacji.

Il. 36. Grafika z widokiem kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony północno-wschodniej. Najpewniej autorstwa Jana Dawida Schleuena według rysunku F. B. Wernera. 1751 r. (Czerner 1989, 105).

Podobnie należy chyba podchodzić do grafiki nieznanego autora powstałej najpewniej w ok. 1760 r., która przedstawia targ wełniany na Rynku wrocławskim (Il. 37). Nie widnieje na nim krzyż w centralnej części dachu, który należy chyba uznawać raczej za niemający pokrycia w rzeczywistości przejaw artystycznego talentu rysownika. Należy jednak zwrócić uwagę na odmienną kolorystykę pokrycia nad ostatnim, wschodnim przęsłem nawy głównej, która na widoku jest powtórzeniem tej z centralnej części dachu. Może to być oczywiście spowodowane bezpośrednią inspiracją dziełami Wernera, na co wydaje się wskazywać ogólna kompozycja obu przedstawień, jednak nie należy wykluczyć, że szachownicowa dekoracja faktycznie nie pokrywała tej partii dachu w XVIII wieku. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że układ ten powtarza się w wielu pracach Wernera, nie zaś – jak w przypadku krzyża z zielonej dachówki – jednym.

Il. 37. Targ wełny na rynku wrocławskim z kościołem św. Elżbiety w tle. Grafika nieznanego autorstwa z ok. 1760 r. na podstawie rysunku F. B. Wernera. (Czerner, 1989, 125).

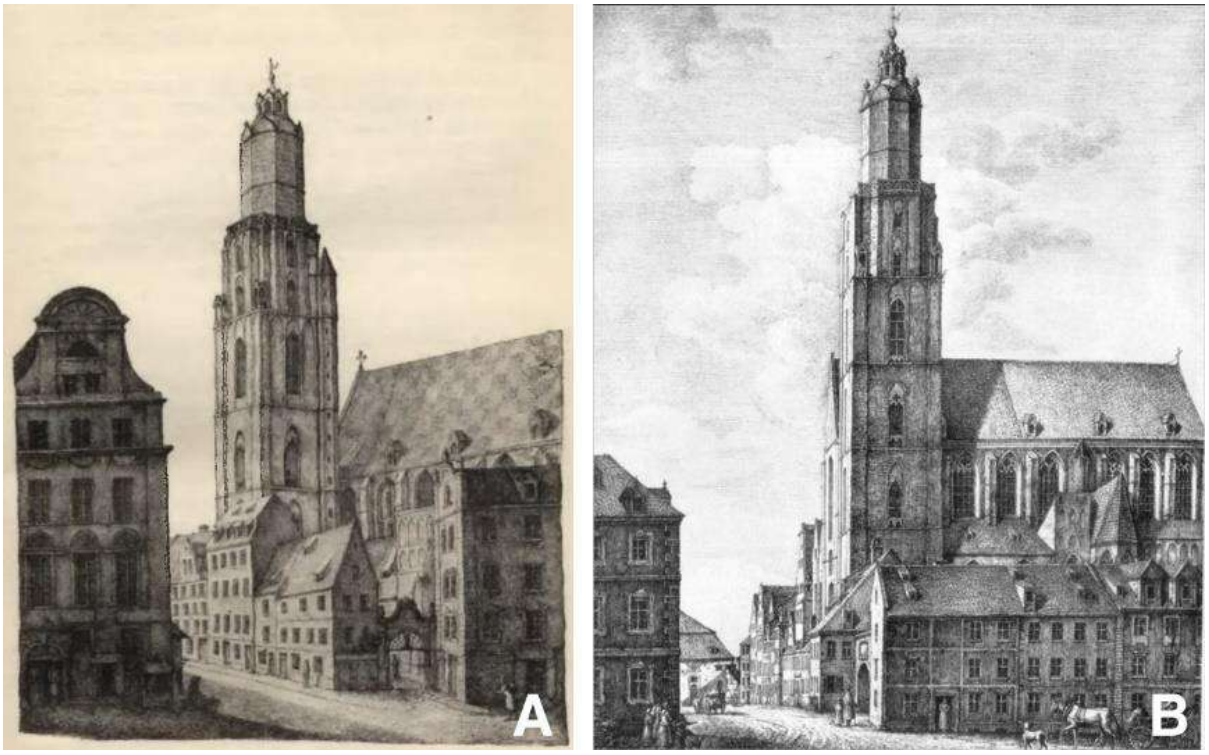
Il. 38 Grafika z frontyspisu Episteln und Evangelia, wie man sie durchs ganze Jahr an Sonntagen und andern Festen pflegt zu lesen. Wie auch Historia der Passion. (...)" z "Allgemeines und vollständiges Evangelisches GesangBuch" z lat 1767-1774. (Burg, b.d.).

Il. 39. Grafika z widokiem kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony południowo-wschodniej. Wykonana przez Maxa von Grossmanna na podstawie niezachowanego rysunku. Ok. 1820 r. (Czerner, 1989, 195).

Prosta grafika z widokiem kościoła od strony południowej, która ozdabia frontyspis *„Episteln und Evangelia, wie man się durchs ganze Jahr an Sonntagen und andern Festern pflegt zu lesen. Wie auch Historia der Passio. (...)”* wydanego w latach 1767-1774 we Wrocławiu, nie niesie wielu informacji o kościele (Il. 38). Można na jej podstawie postulować, że w owym czasie wciąż istniała zabudowa domów altarystów, która otaczała wschodnie przęsło nawy południowej przylegając do niego zwarcie. Istniała wówczas bez wątpienia również klatka schodowa przy szóstym przęśle korpusu oraz fiale na tarasie wieży. Nie można jednak nic pewnego powiedzieć o ich formach.

Wykonany przez Maxa Grossmanna ok. 1820 roku kolorowy miedzioryt przedstawiający kościół jest pierwszym ikonograficznym źródłem wyróżniającym się poziomem szczegółowości (Il. 39). Fara została przedstawiona od strony południowo-wschodniej. W kadrze mieści się jedynie zachodnia część świątyni – bez zamknięcia prezbiterium. Dzięki kolorystyce i poziomowi precyzji wykonania można na przedstawieniu zauważyć, że właściwie cała południowa ściana obwodowa świątyni była w tym czasie otynkowana. Co ciekawe, również pierwsze dwa przęsła korpusu zdają się być pokryte tynkiem. Bardzo wyraźnie widoczna jest różnica w kolorze dachówek w części środkowej dachu nad nawą główną. Co również istotne –dostrzegalna jest jeszcze istniejąca w owym czasie zewnętrzna klatka schodowa przy ścianie korpusu. Kaplica św. Materna została przedstawiona w sposób nieodbiegający od znanego z poprzednich źródeł. Jest to również pierwszy wizerunek kościoła z tarasem wieży pozbawionym fial.

Il. 40. Dwa rysunki z widokami kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu autorstwa Heinricha Mützela. A - z widokiem kościoła a od południowego wschodu w 1824 r. (Kühnau 1929, 37), B – widok od południa z 1827 r. (Czerner, 1989, 194).

Imponujące warsztatem rysunkowym, ale również cenne ze względu na precyzyjne przedstawienie kościoła są dwie grafiki Heinricha Mützela z 1824 i 1825 roku. Pierwsza (Il. 40A) zawiera widok kościoła od strony Rynku, druga (Il. 40B) - od strony skrzyżowania ulic św. Mikołaja i Kiełbaśniczej. Na grafice z 1824 roku interesujące są zachodnie okna nawy głównej. W pierwszym przęśle rysunek jest stosunkowo niewyraźny, wydaje się jednak, że okno jest przeszklone. Przęsło drugie ma w miejscu okna blendę, przeprutą jedynie dwoma, osiowo umieszczonymi prostokątnymi otworami. W przęśle trzecim widoczna jest uproszczona stolarka lub kamieniarka o ortogonalnych podziałach. Poza tym grafika nie wykazuje rozbieżności z poprzednimi przedstawieniami kościoła.

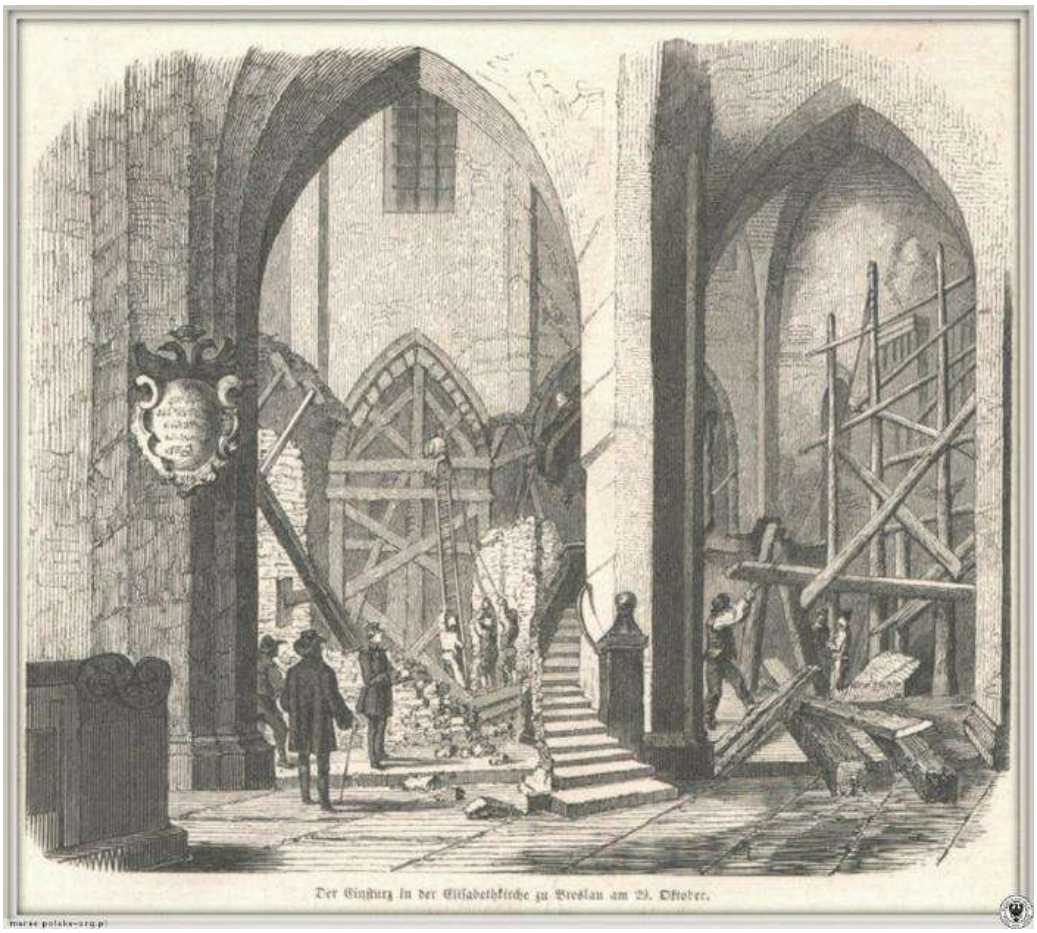
Widok kościoła z roku 1827 przedstawia go z innej perspektywy, przez co jest nieco pełniejszy. Niewiele można powiedzieć na jej podstawie o ścianie zachodniej, która widziana w bardzo silnym skrócie perspektywicznym jest trudna w interpretacji. Wydaje się, że jej układ pozostał niezmieniony od czasów F. B. Wernera. Istotne natomiast jest przedstawienie klatki schodowej przy szóstym przęśle korpusu. Grafika jest pierwszym źródłem, którego dokładność pozwala rozpoznać właściwy narys jej rzutu. Nie jest ona na tym widoku cylindryczna – jej ściana zachodnia łączy się ze ścianą nawy głównej pod kątem prostym i jedynie zewnętrzna ściana została wykonana na rzucie półokręgu. Jeszcze czytelniejsze jest to w przypadku grafiki z 1837 r. Na tym przedstawieniu widoczne są nawet trzy niewielkie okna klatki schodowej. Co również ciekawe, widoczne są ortogonalne podziały kamieniarki czy stolarki okien przęsła piątego i czwartego. Pozostałe widoczne okna mają dekorację maswerkową. Zarówno zabudowa domów altarystów i kaplicy Krappów czy ściany zachodniej nie różnią się od znanych z poprzednich przedstawień.

Il. 41. Widok ul. św. Elżbiety we Wrocławiu w kierunku wschodnim na miedziorycie Maxa von Grossmanna z lat 1830-1840. https://polska-org.pl/745405,foto.html, dostęp: 24.06.2025 r.

Pochodzący z lat 1830-1840 kolorowy miedzioryt Maxa Grossmanna „*Das neue Elisabetanische Gymnasium zu Breslau*" (Il. 41) z widokiem ulicy św. Elżbiety w kierunku wschodnim stanowi cenne źródło informacji, ukazuje bowiem, co rzadkie, północą ścianę kościoła. Uwagę natychmiast zwraca portal umieszczony w piątym przęśle korpusu, który na grafice różni się wyraźnie od tego z przęsła pierwszego. Wydaje się, że jest on ostrołuczny i nie ma klucza w szczycie łęku, ma natomiast, zupełnie inaczej opracowane, uskokowe (?) ościeża. Wydaje się więc być gotycki. Nie prowadzą do niego też schody. Jest to istotne w kontekście jego obecnej formy. Dziś portal ten ma formę w zasadzie identyczną w stosunku do tego z kaplicy Smedchina (przęsło 1). Być może został przedstawiony na grafice retrospektywnie lub zwyczajnie niedokładnie. Byłoby to tym bardziej prawdopodobne, że na wcześniejszych rysunkach F. B. Wernera portal miał już kształt barokowy. Największe wątpliwości budzi brak w przedstawieniu schodów wejściowych. Istotnym elementem grafiki wydają się być również okna – w kaplicach i zakrystii wypełnione ortogonalną, uproszczoną kamieniarką. Budzi to pewne obawy dotyczące zbyt daleko posuniętego uproszczenia przedstawienia detalu. Jednak okno położone dokładnie powyżej portalu w przęśle piątym ma zaznaczony rysunek maswerku, mimo że znajduje się dalej niż uproszczone okna np. Kaplicy Smedchina. Być może jest to zapis stanu kamieniarki w czasach Maxa Grossmanna. Filigranowe formy maswerków mogły bez wątpienia ulec zniszczeniu i zostać zastąpione prostszymi. Należy również zauważyć, że cała ściana obwodowa po stronie północnej, z wyjątkiem przęsła pierwszego jest na widoku Maxa Grossmanna tynkowana.

Grafika opublikowana w artykule *„llustrirte Zeitung”* z 1857, choć stosunkowo nieprecyzyjna zasługuje na uwagę (Il. 42). Jest to przedstawienie ważne dla zrozumienia powodów katastrofy z 1857 roku oraz zasięgu jej zniszczeń. Daje się na nim zauważyć, że górne partie ściany arkadowej pozostały niezniszczone, podczas gdy wspierające je filary zawaliły się. Było to możliwe dzięki działaniom budowniczych, którzy podstemplowali arkady drewnianą konstrukcją widoczną na rycinie, dzięki czemu nie dopuścili do dalszych zniszczeń. Następnie ponownie posadowiono pierwszy od zachodu filar nawy południowej i rozebrano kolejny, podstemplowując go (Güttel 1933, 2:86). Prawdopodobnie to właśnie działanie doprowadziło do zawalenia się kolejnych dwóch filarów oraz sklepień nawy południowej.

Il. 42. Grafika przedstawiająca wnętrze kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu po katastrofie z 1857 r. (*Illustrirte Zeitung* 1857, 413)

Fotografie

Il. 43. Fotografia stereoskopowa z widokiem północno-zachodniego naroża Rynku we Wrocławiu z widocznym kościołem św. Elżbiety autorstwa Hermanna Krone (ok. 1860-1870 r.) (Krone, b.d.).

Historię fotografii kościoła, które mają wartość dla badań jego architektury, rozpoczyna zdjęcie autorstwa Hermanna Krone z czasów przed 1870 rokiem (Il. 43). Jako pierwsze tego typu źródło stanowi bardzo ważne źródło informacji. Fara została na nim przedstawiona od strony Rynku, w związku z czym zabudowa pierzei północnej i domów altarystów (już częściowo wyburzonych) zasłania dużą część kościoła. Dobrze widoczna jest wieża i zachodnie przęsła korpusu. Rzucają się w oczy ubytki w kamieniarce wieży – brak maswerków w oknach czterech górnych kondygnacji po stronie wschodniej i trzech po stronie południowej. Zerwany jest fragment gzymsu powyżej czwartego poziomu wieży. Baldachimy na kondygnacji szóstej wydają się mieć zerodowne szczyty. Widoczna jest, po raz pierwszy w znanej ikonografii, lukarna w pierwszym przęśle korpusu, przez którą możliwe jest wejście z wnętrza wieży na strych nawy głównej. Okno drugiego przęsła jest zamurowane, jednak w blendzie widoczne są dwa prostokątne otwory, znane już z wcześniejszych grafik. Południowa ściana obwodowa, widoczna jedynie w niewielkim fragmencie jest już pozbawiona tynku. Bardzo wyraźnie odznacza się granica uzupełnionego po katastrofie z 1649 r. pokrycia dachu.

Opublikowana w książce Richarda Konwiarza i Heinricha Goetza (Konwiarz i Goetz 1913) fotografia kościoła z lat. ok. 1885-1890 (Il. 44) obrazuje stan kościoła jeszcze przed generalnym remontem elewacji. Widok przedstawia kościół od strony Rynku, z perspektywy umożliwiającej dostrzeżenie centralnych części kościoła – wschodnich przęseł korpusu i zachodnich prezbiterium. Widoczne jest szóste przęsło – już bez klatki schodowej, za to z jasnym śladem w murze, świadczącym o jej rozbiórce. Uważna lustracja lica muru w tym miejscu pozwala również dostrzec otwory maczulcowe, których obecnie już w tym miejscu nie ma. Fotografia utrwaliła również tynk na wschodniej części południowej ściany obwodowej (przy kaplicy Dumlose). Widoczne są również uproszczone, ortogonalne podziały okien w trzecim, czwartym, piątym i siódmym przęśle nawy głównej. W przęsłach szóstym i ósmym widoczna jest zachowana dekoracja maswerkowa, podobnie jak w oknie kaplicy Pfintzigów.

Il. 44. Fotografia z widokiem kościoła od strony rynku, ok. 1885-1890 r. (Konwiarz i Goetz, 1913).

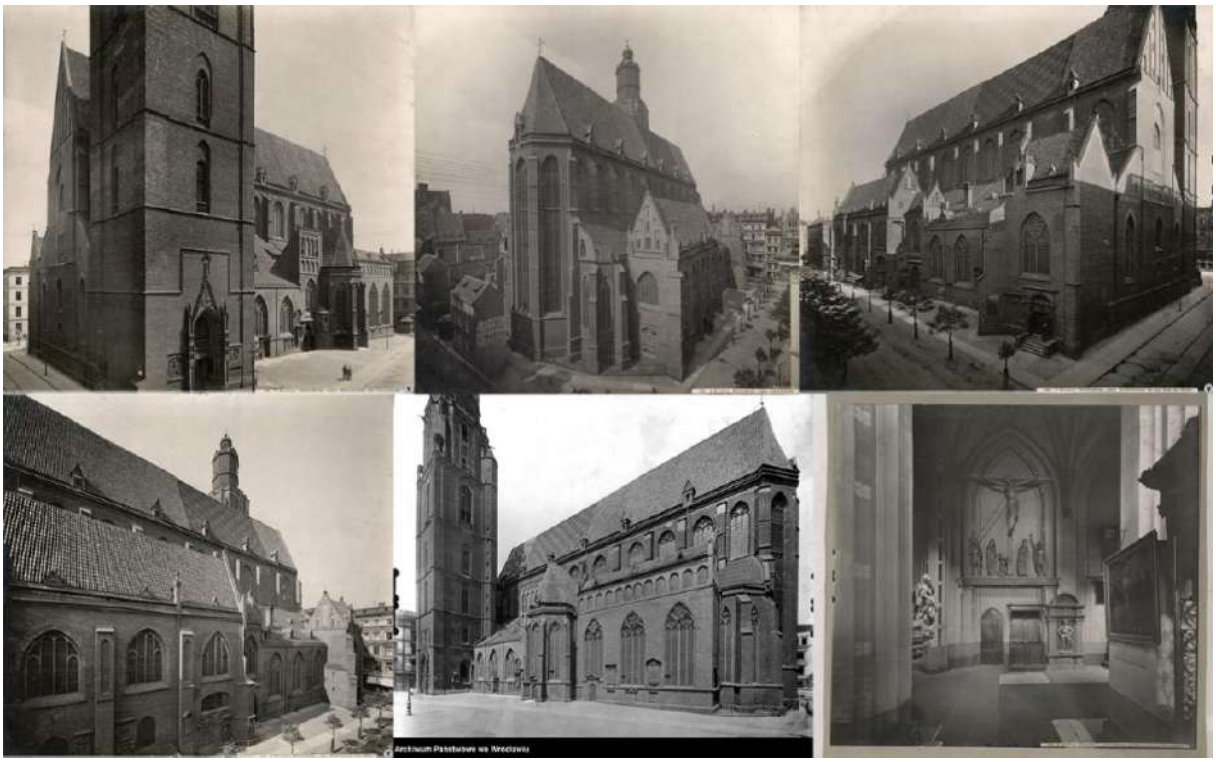

Il. 45. Fotografia wnętrza korpusu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z przełomu XIX i XX wieku. (Gurlitt, 1906).

Wczesnym fotograficznym zapisem wnętrza kościoła są dwa zdjęcia opublikowane w ósmym tomie „*Historische Städtebilder*" Corneliusa Gurlitta (Gurlitt 1906). Jedno z nich przedstawia wyłącznie nagrobek Heinricha Rybischa i niesie niewiele informacji o architekturze fary. Drugie zaś, jest ogólnym widokiem nawy głównej widzianej mniej więcej z linii tęczy ku zachodowi (Il. 45). Jest cenne, gdyż przedstawia m.in. pełną polichromię ścian arkadowych, organy Englera, pierwotne wsporniki przy lizenie przęsła zachodniego w nawie głównej, przeszklenia ściany zachodniej oraz fragmenty artykulacji ściany zewnętrznej północnej nawy bocznej – w tym uciętą w połowie wysokości służkę półośmioboczną.

Kluczowe znaczenie dla rozpoznania historii przemian architektury kościoła ma szereg fotografii wykonanych w roku 1910, już po zakończeniu prac przy elewacjach kościoła z lat 1890-1893 (Il. 46). Fotografie są przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu i oznaczone sygnaturami 82/1868/0/7/767 – 774, 781. Bardzo wysoka ich jakość robi wrażenie nawet w porównaniu do dzisiejszych przedstawień kościoła. Wykonanie zdjęć stosunkowo niedługo po remoncie elewacji pozwala również dość precyzyjnie wyróżnić elementy wtórne. Gdzieniegdzie nowe, maszynowe cegły wręcz błyszczą. Jasna kamieniarka nie zdążyła jeszcze pokryć się warstwami zanieczyszczeń. Doskonale widoczne jest to na fotografii wykonanej od północnego-zachodu, gdzie ściana północna kaplicy Smedchina jest wyraźnie odcięta kolorystycznie od ściany zachodniej. Zestaw siedmiu fotografii z 1910 roku ukazujących zewnętrze kościoła pozwala więc ze stosunkowo dużą dokładnością wyznaczyć zakres zmian, które przyniósł remont z lat 1890-1893 r.

Warto tu zwrócić uwagę na brak otworów maczulcowych w ścianach obwodowych i arkadowych, których istnienie potwierdza wcześniejsza ikonografia. Wśród pozostałych, istotnych widocznych elementów kościoła można wymienić: pokrycie jednolitą, pozbawioną szachownicowej dekoracji dachówką mnich-mniszka połaci dachu w częściach, które przetrwały XVII-wieczną katastrofę budowlaną, brak domów altarystów przyległych bezpośrednio do kościoła (z obu stron), kaplicy Krappów, kaplicy św. Materna. W elewacji zachodniej widoczna jest niewielka rozeta, umieszczona bardzo nisko nad ziemią. W wysokiej blendzie ściany można dostrzec dwa przeprute otwory – niższy, prostokątny oraz wyższy zamknięty ostrołucznie. Na uwagę zasługuje również zmiana w stolarce portalu wieży – na fotografiach już w formie neogotyckiej. Żadna ze ścian zewnętrznych kościoła nie była już w 1910 r. pokryta tynkiem.

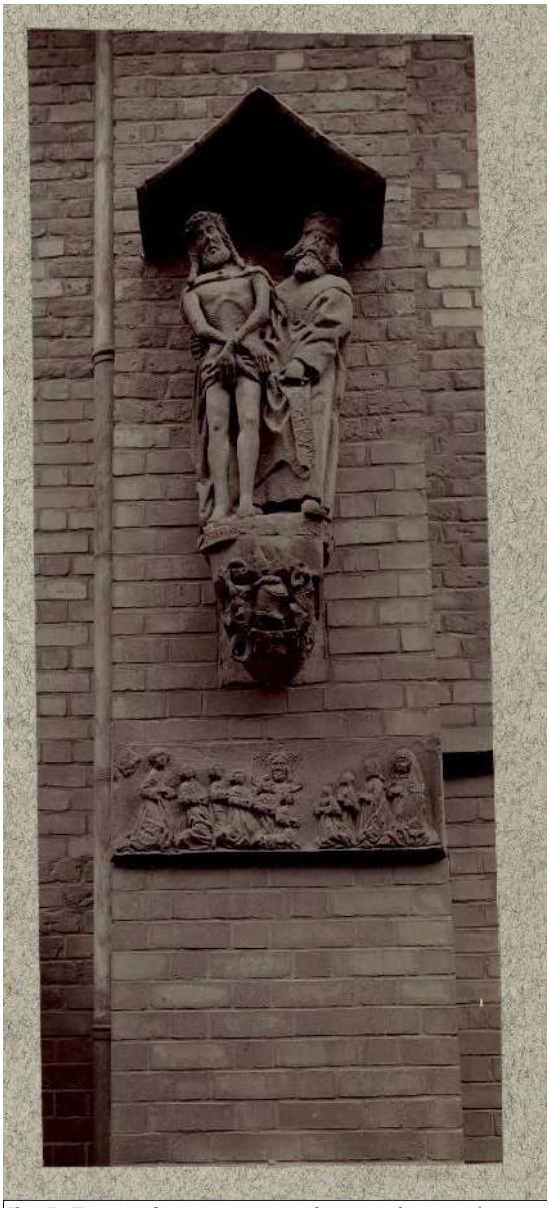

Il. 46. Fotografie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu ze zbiorów APWr (APWr, sygn. 82/1868/0/7/767-774, 781). A - widok od strony południowo-zachodniej, B - widok od strony północno-wschodniej, C - widok od strony północno-zachodniej, D - widok od strony północnej, E – widok od strony południowej, F – wnętrze korpusu, przęsło 6, widok w kierunku północnym.

W zbiorze fotografii wykonanych w tym czasie znaleźć można również trzy przedstawiające wnętrze świątyni. Bardzo istotne jest zdjęcie wykonane w szóstym przęśle korpusu, na którym widoczne są dwa filary ściany międzynawowej, wejście do zakrystii oraz zawieszona nad nim grupa ukrzyżowania – obecnie już poza kościołem. Poza nią i neogotycką polichromią pokrywającą ściany warto odnotować szczegół znajdujący się w lewym dolnym rogu fotografii. Filar między piątym a szóstym przęsłem korpusu, po stronie północnej nie ma cokołu. Dwa pozostałe ujęcia wnętrza z roku 1910 przedstawiają widok prezbiterium w kierunku wschodnim (z widocznymi witrażami zamknięcia) oraz stalle chóru. Niosą one informacje przede wszystkim o wystroju – polichromii i elementach ruchomych wyposażenia kościoła.

Wśród obszernego zbioru fotografii kościoła z lat 20-tych XX wieku należy zwrócić uwagę na jedną, przedstawiającą przyporę zewnętrzną między szóstym a siódmym przęsłem (od zachodu) po stronie północnej (Il. 47). Jest ona przechowywana w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu i oznaczona sygnaturą 82/1868/0/7/780. Interesująca jest w niej, z perspektywy tego opracowania, nie tyle przyciągająca wzrok rzeźba, co wyraźna i widoczna bardzo dokładnie różnica w licu muru pochodzącego z XIX-wiecznej interwencji konserwatorskiej, oraz partii oryginalnych. Gotyckie cegły o ciastowatej fakturze odcinają się od maszynowych, gładkich cegieł późniejszych.

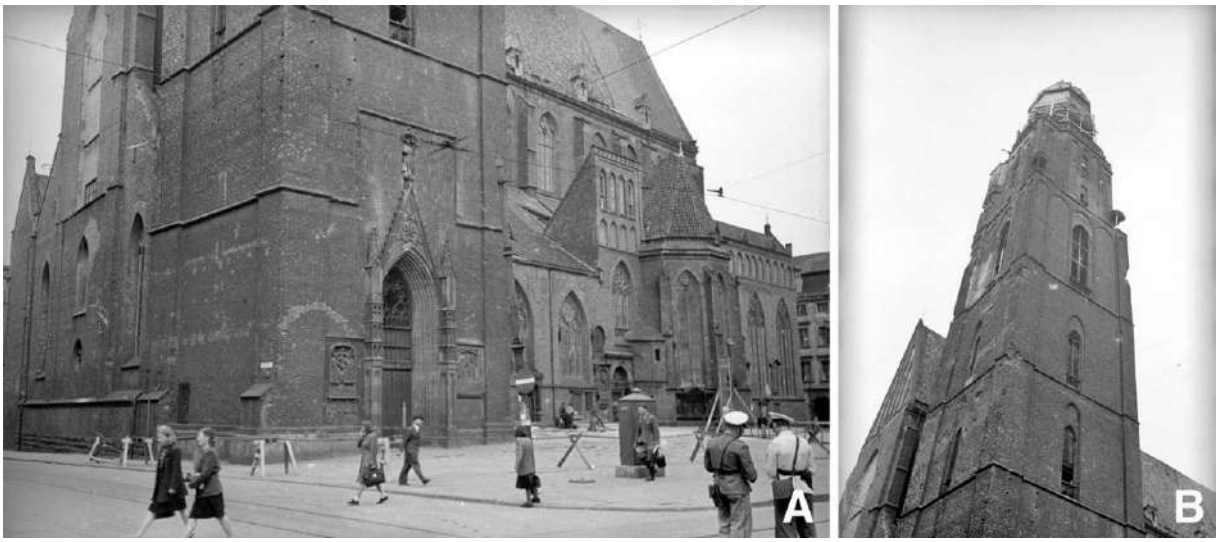
Od lat 20-tych XX wieku liczba fotografii kościoła bardzo szybko wzrasta. Próba opisu ich wszystkich byłaby skazana na ciągłe powtarzanie tych samych informacji, w związku z czym przytoczone zostaną jedynie najznaczniejsze zestawy fotografii. Spośród nich, pojedyncze zdjęcia o największej wartości zostaną opisane szczegółowo.

Il. 47. Fotografia przypory między przęsłami: szóstym a siódmym od zachodu po stronie północnej (zakrystia) kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z lat 20-tych XX wieku. (APWr, sygn. 82/1868/0/7/780).

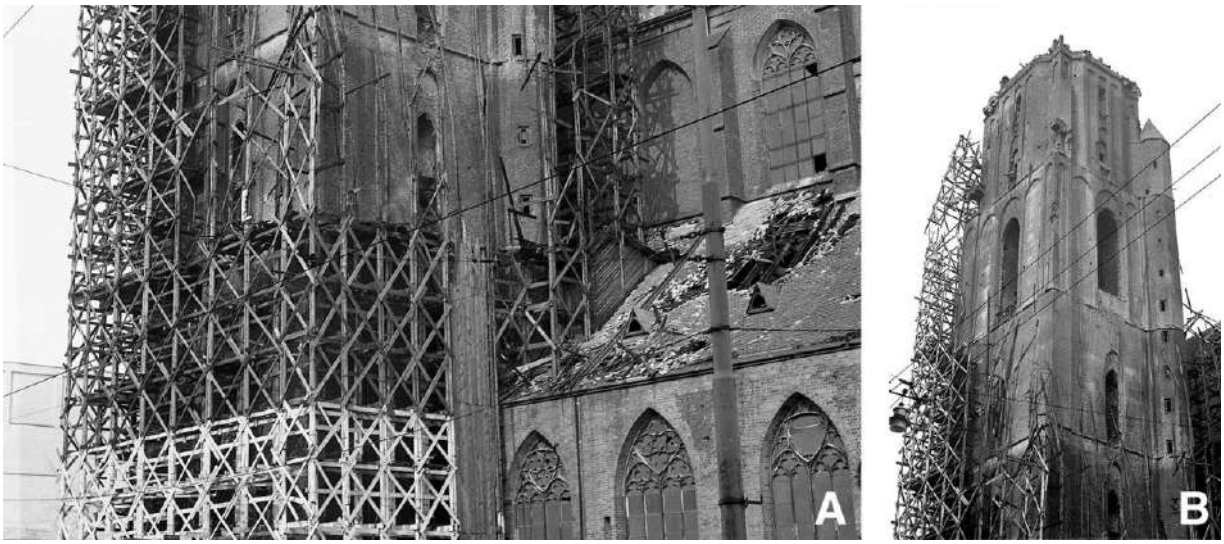
Przechowywane w Instytucie Herdera (Herder, sygn. 240208, 240209, 240210, 240211) fotografie przedstawiające wnętrza kościoła z lat 40-tych XX wieku są istotne ze względu na uwieczniony na nich moment remontu organów Englera w latach 1939-1941. Widoczne są na nim konsole przy gurcie między pierwszym a drugim przęsłem korpusu w ich ówczesnej formie. Ta jest trudna do określenia – być może zawierają przedstawienie twarzy ludzkiej lub dekorację roślinną. Jasne jest natomiast, że mają formę zupełnie odmienną od obecnej. Konstrukcja pod emporą organów Englera w nawie głównej jest niewidoczna, choć rys łuku ściany powtarza jej obecny kształt. Zapewne w owym czasie była ona pokryta jakąś lekką powłoką i tynkiem. Warte odnotowania jest również zdjęcie z roku 1910 przedstawiające wnętrza biblioteki znajdującej się powyżej zakrystii kościoła (Herder, sygn. 240130), będące znanym zapisem fotograficznym tego wnętrza.

Niewiele fotografii przedstawia kościół bezpośrednio po zakończeniu Drugiej Wojny Światowej. Oblężenie i zdobycie miasta przez wojska sowieckie, rujnujące dla tak wielu zabytków, kościół przetrwał w stosunkowo niezmienionym kształcie. Dowodem tego jest fragment kroniki filmowej nagrany przez Henryka Makarewicza w 1945 r. z wieży Ratusza, dostępny obecnie w zbiorach Repozytorium Cyfrowego (Makarewicz 1945). Bryła świątyni jest na niej w zasadzie nienaruszona. Jedyne poważniejsze uszkodzenia to zerwane gdzieniegdzie pokrycie dachu nawy głównej oraz duża (zapewne o średnicy ok. 6 m) wyłom po uderzeniu pocisku artyleryjskiego w południowej elewacji wieży, bezpośrednio przy wschodnim baldachimie szóstej kondygnacji. Widoczne są również drobniejsze uszkodzenia lica muru, głównie na wieży. Na podstawie tego krótkiego nagrania nie jest oczywiście możliwe wysnucie wniosków dotyczących zniszczeń wszystkich elewacji fary. Niestety, skąpa ikonografia z lat 1945-1947 nie dostarcza odpowiedniej ilości informacji. Można jedynie zauważyć, że elewacje zachodnia i północna, niewidoczne na omawianym zdjęciu, jako bardziej osłonięte gęstą zabudową miasta były zapewne mniej narażone na zniszczenia wojenne.

Il. 48. Dwie fotografie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony skrzyżowania ulic Kiełbaśniczej i św. Mikołaja w 1948 r. A - wieża, B - przyziemie kościoła. (NAC, sygn. 3/39/0/-/2438-13).

Bardzo istotne dla badań przemian architektury fary św. Elżbiety są dwa zdjęcia z 1948 roku, wykonane ze skrzyżowania ul. Kiełbaśniczej z ul. Świętego Mikołaja. Jedno z nich przedstawia elewacje zachodnią i południową wieży, a drugie – niższe partie kościoła z tego samego kierunku (Il. 48). Oba przechowywane są obecnie w zbiorach Narodowego Archiwum Cyfrowego (NAC, sygn. 3/39/0/-/2438-13). Na fotografiach widoczne są dość obszerne, choć raczej powierzchowne uszkodzenia zachodniej strony wieży. Na całej wysokości widać liczne ślady po kulach i partie zerwanego lica, brak jednak poważniejszych uszkodzeń. Warto zauważyć, że uwieczniona zdjęciem z 1945 roku wyrwa w szóstej kondygnacji na fotografiach z 1948 r. jest już zamurowana. Może to sugerować, że inne tej skali uszkodzenia kościoła również były już wówczas naprawione, a skromna ikonografia okresu bezpośrednio po zakończeniu walk nie pozwala na ich zlokalizowanie. Silnie uszkodzony musiał być baldachim wschodni na szóstej kondygnacji wieży, gdyż na omawianej fotografii jest wyraźnie pozbawiony dekoracji oraz prowizorycznie podstemplowany drewnianym słupkiem w miejscu kamiennej kolumny. W niższych partiach kościoła należy zwrócić uwagę na doskonale widoczne w murze miejsca osadzenia nieistniejących już sklepień i kalenic kaplicy Krappów i domów altarystów. Dokładność fotografii oraz, niestety tylko częściowe, zachowanie tych śladów do dzisiaj pozwalają na dokładne odtworzenie wysokości nieistniejącej zabudowy przylegającej do zachodniej elewacji kościoła.

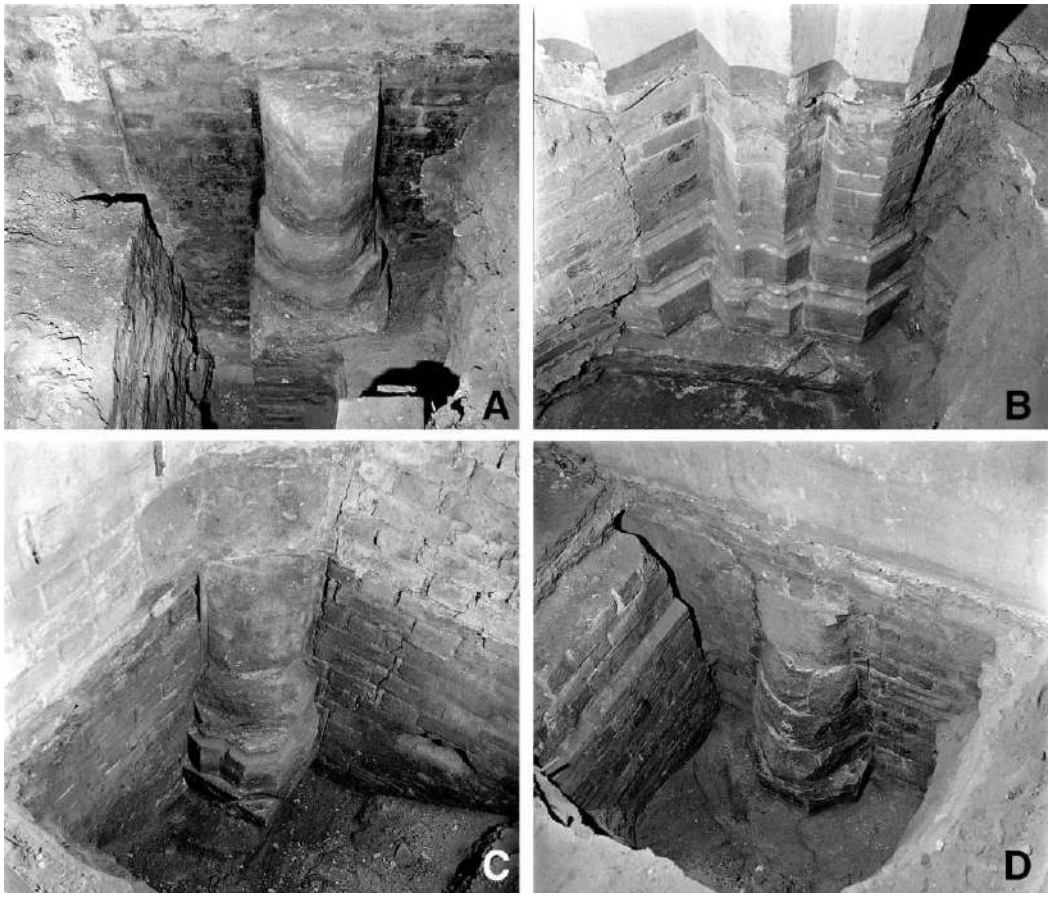
Il. 49. Dwa widoki kościoła po zniszczeniach z 1976 r. A - widok przyziemia wieży, B - widok wieży od strony południowo-wschodniej w 1977 r. Fot. Z. Łabęcki (Łabęcki 1976)

Kolejny, obszerny i bardzo znaczący zbiór fotografii kościoła powstał po pożarze w 1975 r. Wysokiej jakości zdjęcia dokumentujące straty dla Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej wykonał Z. Łabęcki. Widoczne są na nich zniszczenia wieży. Ich zasięg określają częściowo spalone drewniane rusztowania ustawione wokół niej. Największe straty dotyczyły wyższych partii dzwonnicy (powyżej trzeciej kondygnacji), zwłaszcza po stronie południowej i wschodniej. Spłonął doszczętnie hełm (rekonstrukcja po wcześniejszym pożarze), z którego na fotografiach dostrzec można jedynie arkusze zgniecionej blachy. Widoczne jest również niemal całkowite zniszczenie balustrady górnego tarasu. Otwory okienne od drugiej kondygnacji wzwyż po stronie południowej pozbawione są kamieniarki. To samo dotyczy okien dwóch najwyższych poziomów wschodniej i zachodniej elewacji. Niewielkie zniszczenia widoczne są również w połaci dachowej nawy południowej, bezpośrednio przy wieży. Zapewne były to ślady po spadających fragmentach płonącego rusztowania. Co jednak istotne, na żadnym ze zdjęć nie widać uszkodzeń dachu nawy głównej.

Kluczowe znaczenie dla rozpoznania przemian architektury fary św. Elżbiety ma obszerny zbiór fotografii po pożarze z 1976 r. stworzony przez Elżbietę Biskup dla Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Co ważne, zdjęcia te przedstawiają kościół nie tylko z zewnątrz, lecz również od środka. Skala strat uwieczniona w tym zbiorze zdjęć jest ogromna, trudna do całościowego opisania. Do najpoważniejszych bez wątpienia należy całkowite wypalenie dachu nawy głównej wraz z więźbą dachową oraz organów i empory zachodniej. Widoczne są również obszerne ubytki w dachach naw bocznych (prawie całkowicie spalony dach nad nawą południową) oraz duże straty w kamieniarce okien, zwłaszcza w przęsłach trzecim, czwartym i piątym korpusu po stronie południowej. Poza ogniem kościół niszczyła również woda gaśnicza. Pożar spowodował odspojenia olbrzymich połaci tynków ze sklepień oraz ścian arkadowych, co jest widoczne na zdjęciach. Tragiczne wydarzenia z 1976 r. i ich fotograficzny zapis pozwalają więc dostrzec tkankę muru od wnętrza kościoła, co dziś po odbudowie i szeregu remontów jest niemożliwe. Dokumentacja Elżbiety Biskup umożliwia więc m.in. ustalenie zasięgu odbudowy po katastrofie z 1649 r., która w murze wyróżnia się blokowym wątkiem cegieł.

Il. 50. Fotografie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu po zniszczeniach z 1976 r. A - przęsła zachodnie nawy głównej, B - widok od strony północno-zachodniej, C - zniszczenia chóru cesarskiego, D – widok od strony kwartału (obecnie zabudowanego) między ulicami: Kiełbaśniczą, Rzeźniczą, Ruską i św. Mikołaja, E - zamknięcie wschodnie nawy głównej, F - zamknięcie wschodnie od strony południowej. Fot. Elżbieta Biskup. (Biskup 1976)

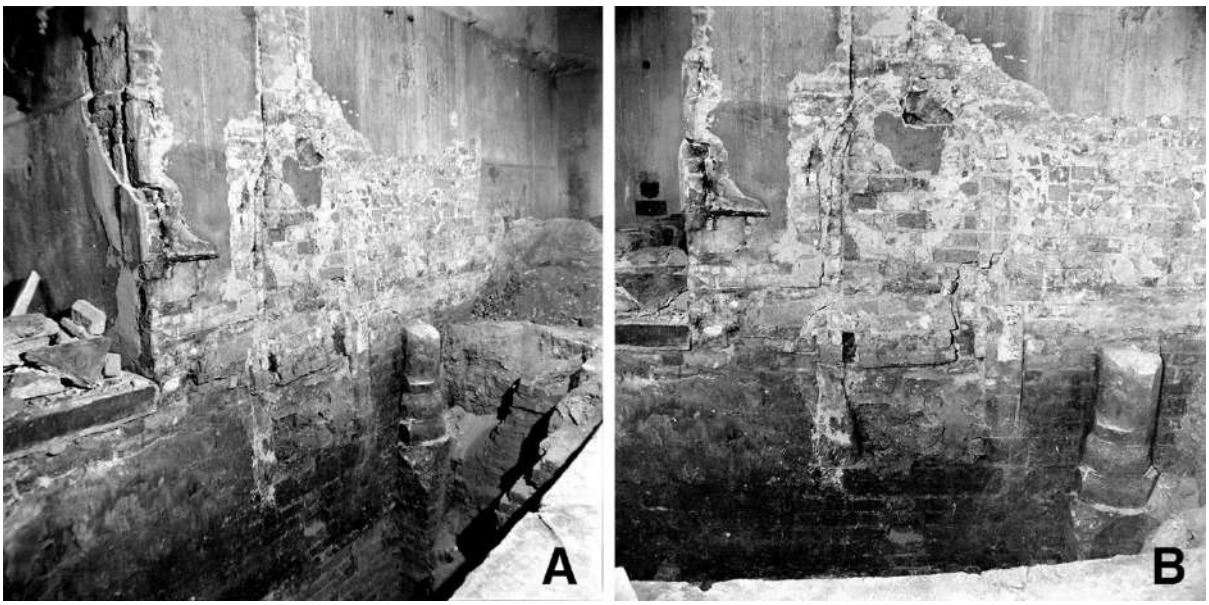
Il. 51. Dokumentacja fotograficzna wykopów archeologicznych w kościele, 1977 r. Niedostępne dziś elementy architektury korpusu gotyckiego. A, D - służki ścian obwodowych, B - cokół filara, C - narożna służka między ścianą zachodnią a północną. Fot. Grzegorz Wdowiak. (Wdowiak 1977)

Więcej uwagi należy poświęcić również fotografiom ze zbiorów Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej autorstwa Grzegorza Wdowiaka dokumentującym wykopy archeologiczne z 1977 roku. Ich znaczenie jest olbrzymie, gdyż uwieczniły fragmenty kościołów – pierwotnego i obecnego, dziś niedostępne. Tylko pewna część rozległych wykopów archeologicznych została ostatecznie przekryta stropem i zachowana w postaci krypty. Mniejsze odkrywki zasypano i ukryto pod powierzchnią obecnej posadzki świątyni.

Szereg fotografii (Il. 51) z tego zbioru przedstawia bazy służek sklepiennych korpusu gotyckiego. Ich podstawy znajdują się o około 130cm poniżej poziomu dzisiejszej posadzki, co potwierdza przede wszystkim zachowany w krypcie kościoła i do dziś dostępny cokół jednego z filarów nawy północnej. Zgodność jego poziomu z bazami przedstawionymi na fotografiach z 1977 sprawdzić można licząc na zdjęciach warstwy ciemniejszych cegieł, których kolor wyznacza głębokość wykopu.

Bardzo ważna jest fotografia „Widok na bazę służki przy ścianie północnej" (Il. 51C) przedstawiająca nietypową w stosunku do pozostałych formę. Jej fazowo-wklęskowy profil jest zgodny z pozostałymi, ukrytymi pod posadzką bazami korpusu i położonymi wyżej cokołami chóru. Wyraźnie odmienny jest jednak rzut. Jest to element narożny – a więc znajdujący się najpewniej przy łączeniu obwodowej ściany nawy północnej ze ścianą zachodnią. Wyraźnie widoczna jest trójdzielność rzutu, zdająca się sugerować pierwotne uformowanie bazy do dźwigania elementu złożonego z trzech równych sobie służek. Górna partia cokołu jest silnie zniszczona, jednak wyraźnie powtarza dobrze zachowany kształt dolnej. Destrukty służki w formie zupełnie skutego (kamiennego!) trzpienia osadzonego w murze są widoczne. Mniej więcej na wysokości dzisiejszej posadzki kościoła (co można poznać po ciemniejszym kolorze cegieł) wstawiony jest szerszy, wzmacniający wiązanie blok, o również całkowicie skutym licu. Można zauważyć podobieństwo destruktu służki do znajdujących się powyżej, w dolnych partiach również zniszczonych, wiązek potrójnych służek z kielichowymi kapitelami. Przebieg gzymsu impostowego wieńczącego te charakterystyczne głowice zdaje się powtarzać kształt rzutu sfotografowanej w 1977 roku bazy.

W zbiorze tym zawarte jest również zdjęcie znajdującego się poniżej obecnej posadzki cokołu filaru korpusu (Il. 51B). Wszystkie te elementy mają ten sam, fazowo-wklęskowy profil, znany z wyżej położonych i do dziś widocznych służek i filarów prezbiterium.

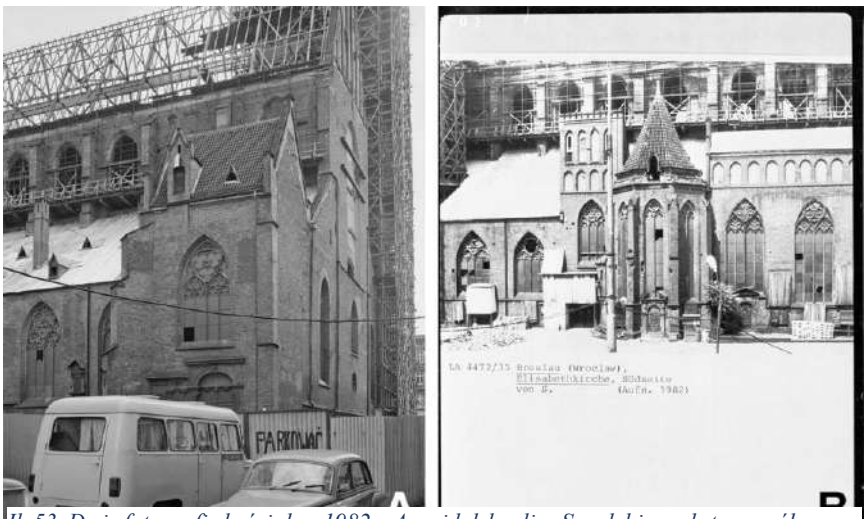

Il. 52. Dwie fotografie ściany południowej kościoła (przyziemie wieży) z 1977 r. A – ogólny widok wykopu i ściany, B – zbliżenie służki i zamurowanego portalu. Fot. Grzegorz Wdowiak. (Wdowiak 1977)

Bardzo istotne są również dwie fotografie opatrzone adnotacją „Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Widok z północy na bazę służki przyściennej w nawie południowej, zamurowany portal i okno" (Il. 52). Wyraźnie widoczna jest na nich różnica wysokości między obecną posadzką a progiem zamurowanego portalu i bazą służki. Na podstawie adnotacji, konfrontacji jej z rzutem kościoła oraz widocznymi w tle jednego ze zdjęć epitafiami we wnętrzu kaplicy daje się łatwo ustalić, że fotografia przedstawia fragment ściany obwodowej nawy południowej na wysokości granicy pierwszego i drugiego przęsła korpusu. Wyraźnie widoczny jest zamurowany portal na wysokości klatki schodowej wieży. Adnotacja mówi również o zamurowanym oknie, jednak jakość fotografii nie pozwala na jednoznaczne określenie jego lokalizacji. Jest to zapewne otwór, o którym wspominali już badacze przedwojenni, a który w ich opinii doświetlał niegdyś pierwsze przęsło korpusu od południa (Güttel 1933, 2:75).

Fotografie znajdujące się w omawianym zbiorze, które przedstawiają relikty kościoła pierwotnego są mniej zajmujące. Większość utrwalonych na nich elementów jego architektury jest dostępna dziś w krypcie. Nie jest jednak możliwe dotarcie do wszystkich z nich, więc poszczególne fotografie z 1977 roku mają znaczenie dla badań nad pierwotną świątynią. Do takich należą np. przedstawienia narożnej bazy w północno-wschodnim krańcu pierwszego prezbiterium, styków murów chóru z korpusem w nawie południowej, wnęki sakramentarium w czołowej ścianie tejże nawy czy łączenia murów aneksu z korpusem.

Przechowywane obecnie w zbiorach Bildarchiv Foto Marburg (Marburg, sygn..: mi05049d03, fmb1820_06, mi05049d02, mi05049d04, mi05049d05, mi05049d06) fotografie kościoła z 1982 r., wykonane przez Paula Haaga i Ramesha Amrutha (Il. 53) przedstawiają prace przy odbudowie kościoła. Widoczna jest na nich już założona na mury nawy głównej, monumentalna, stalowa konstrukcja więźby dachowej, zachowana do dzisiaj. Co jednak istotniejsze – na zdjęciach dostrzec można również, że w latach 1976-1982 usunięto relikty wypalonej kamieniarki z okien pierwszych siedmiu przęseł świątyni. Można więc na ich podstawie określić zakres wymiany maswerków, które nie zostały całkowicie zniszczone w pożarze.

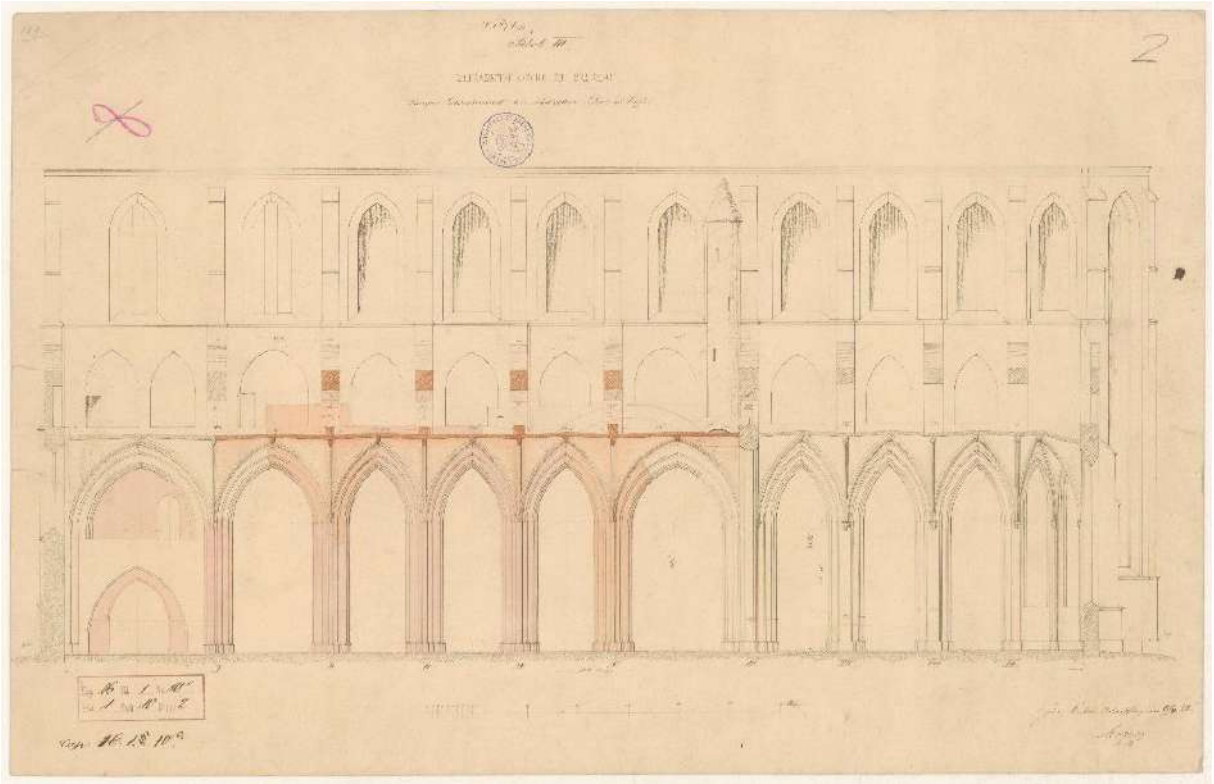

Il. 53. Dwie fotografie kościoła z 1982 r. A - widok kaplicy Smedchina od strony północno-zachodniej, B - widok kaplicy Dumlose od strony południowej. Fot. Paul Haag, Ramesh Amruth. (Marburg, sygn..: mi05049d03, fmb1820_06, mi05049d02, mi05049d04, mi05049d05, mi05049d06).

Dokumentacje projektów architektonicznych i techniczne rysunki inwentaryzacyjne

W związku z tragiczną historią kościoła, który wyjątkowo często nawiedzany był przez pożary i katastrofy budowlane, powstał w ciągu ostatnich dwóch wieków stosunkowo szeroki zbiór rysunków technicznych i stosownych opisów, zawierających projekty architektoniczne, techniczne czy inwentaryzacje. Dokładność tego typu źródeł jest bezcenna dla badań nad przemianami architektury świątyni. Należy jednak zauważyć, że większość z nich stanowią projekty – a więc zapisy pewnych zamiarów, zrealizowanych w późniejszym czasie w większym lub mniejszym stopniu. Pamięć o tym jest fundamentalnie ważna dla analizy całej dokumentacji technicznej kościoła, bowiem szereg z jej założeń nie został zrealizowany. Przykry jest więc brak dostępnych w archiwach rysunków powykonawczych dla większości przedsięwzięć budowlanych w murach kościoła.

Bardzo wczesny rysunek inwentaryzacyjny przechowywany jest w Archiwum Budowlanym Miasta Wrocławia (ABMW, Magistrat, sygn. Cap.16.1.8.). Nie przedstawia on co prawda samego kościoła, jednak zawiera rzut i przekroje kaplicy Krappów i domów altarystów przy jego zachodniej elewacji. Na jego podstawie możliwa jest rekonstrukcja kształtu i wymiarów nieistniejącej już zabudowy wzdłuż ul. Kiełbaśniczej.

Il. 54. Przekrój podłużny nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z czasu po katastrofie z 1857 r. (ABMW, Magistrat: TECZKA 1461; 1 MAt-VI; SYGNATURA 30946).

W zbiorach Archiwum Budowlanego Wrocławia (ABMW, Magistrat: TECZKA 1461; 1 MAt-VI; SYGNATURA 30946, TECZKA 166 sygn. 4633) znajdują się również dwa bardzo cenne rysunki przedstawiające zakres zniszczeń kościoła po katastrofie budowlanej z 1857 r.

Pierwszy z nich jest przekrojem przez nawę główną w kierunku południowym (Il. 55). Widnieją na nim trzy zawalone filary międzynawowe oraz widoczne również na wyżej omówionej rycinie z *Illustrirte Zeitung* drewniane stemple arkad. Co istotne, dokładność rysunku pozwoliła również na oznaczenie na nim przebiegu spękań murów. Drugi rysunek - przekrój przez nawę południową w kierunku północnym wymaga nieco dokładniejszej analizy (Il. 54). Pojawiają się na nim oznaczenia kolorystyczne – różowe i pomarańczowe wypełnienia. Niestety na rysunku nie przedstawiono odpowiedniej legendy, która pozwoliłaby jednoznacznie określić znaczenie tych oznaczeń. Jedynym filarem w strefie objętej katastrofą oznaczonym na pomarańczowo jest piąty od zachodu. Tym samym kolorem oznaczono sklepienia nad wszystkimi przęsłami nawy południowej z wyłączeniem zachodniego oraz przynależne im łuki oporowe. Kolorem różowym wypełniono pozostałe podpory oraz dwie przeprute mniejszymi arkadami ściany przęsła zachodniego. Taki układ kolorystyki nie jest możliwy do pogodzenia z istniejącym w kościele obecnie wyraźnym podziałem na części odbudowane i oryginalne (wytyczonym na podstawie odmienności użytej cegły). Nie daje się on również pogodzić ze zrelacjonowanym przez Wernera Güttela przebiegiem katastrofy (Güttel 1933, 2:86). Oba rysunki zostały jednak wykonane w trakcie prac, o czym świadczy bardzo precyzyjne oddanie zawalonych filarów, rys i konstrukcji stemplujących. W związku z tym prawdopodobnie nie zawierają one pełnej informacji dotyczącej przebiegu tamtych wydarzeń. Być może kolorem różowym oznaczono elementy już zawalone czy rozebrane, natomiast pomarańczowym – zagrożone lub przeznaczone do wymiany.

Il. 55. Przekrój podłużny nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w kierunku południowym z czasu po katastrofie z 1857 r. (ABMW, Magistrat: TECZKA 166 sygn. 4633).

Należy zwrócić również uwagę, że pokazana na rysunku zewnętrzna klatka schodowa prowadząca na strych nawy głównej, znajdująca się w przęśle szóstym została skreślona serią czerwonych kresek. Prawdopodobnie jest to oznaczenie jej planowanego wyburzenia. Oznaczałoby to, że jej usunięcie miało miejsce ok. roku 1857, co zgadza się z informacjami z pozostałych źródeł ikonograficznych. Przęsło szóste i piąte na obu rysunkach połączone są szerokim łękiem rozpiętym w murze ponad ich filarami. Jest to zapewne element konstrukcyjny, mający na celu odciążenie podpory znajdującej się bezpośrednio pod jego środkiem.

Co interesujące, oba rysunki, poświęcone z oczywistych przyczyn głównie korpusowi, dość precyzyjnie oddają dekoracje rzeźbiarską prezbiterium. Zasygnalizowane są wszystkie wsporniki żeber sklepiennych w obu nawach: głównej i południowej. Również znajdujące się wysoko w przęśle zachodnim wsporniki jego sklepienia zostały oznaczone. Nie ma jednak na przekroju przez nawę południową wsporników żeber sklepiennych na filarach międzynawowych. Żebra, co jest odwzorowane z dużą precyzją, przechodzą bezpośrednio w półośmioboczne służki. Jest to warte odnotowania, gdyż obecnie wszystkie podpory międzynawowe po tej stronie fary mają charakterystyczne, żłobione, maswerkowe pseudokapitele.

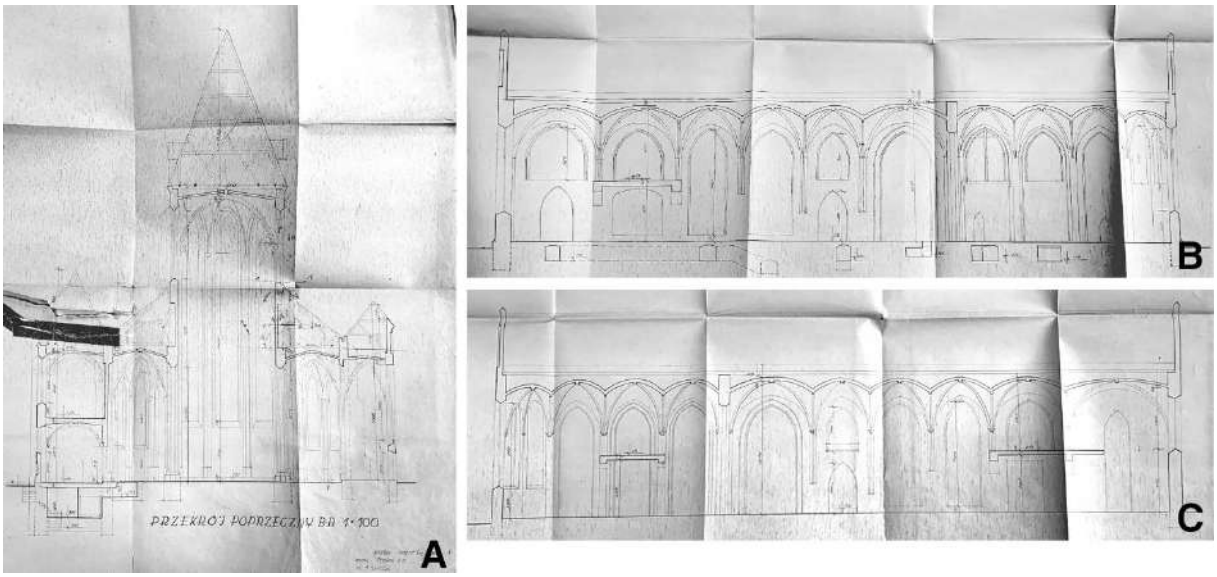
Żaden z rysunków nie zawiera istniejących obecnie w narożu między południową ścianą międzynawową a ścianą zachodnią: wiązek cylindrycznych służek, masywnych maswerkowych wsporników (o formie analogicznej do tej znanej z filarów) ani prostego wspornika uskokowego żebra blendy. Brak potrójnej wiązki służek na przekroju przez nawę główną można tłumaczyć nieprostopadłym łączeniem ściany arkadowej i zachodniej. Być może w przekroju przez środek nawy głównej skrywają się one za masą muru fasady bądź przykryciem drewnianej konstrukcji organów Englera jakąś formą lekkiej ścianki, zapewne tynkowanej, która widoczna jest na fotografiach przedstawiających remont w 1941 r. Być może wiązka służek w nawie południowej została przedstawiona na przekroju przez nią w sposób uproszczony – jako proste, pionowe kreski w lewej części rysunku, powyżej narożnej bazy. Dziwi jednak całkowite pominięcie masywnych, maswerkowych wsporników. Ich brak budzi pewne wątpliwości w zestawieniu z dość drobiazgowym przedstawieniem pozostałych elementów kamieniarki kościoła.

Przy analizie przedstawionej dekoracji kamieniarskiej należy też wspomnieć o konsolach sklepień w przęśle pierwszym i po zachodniej stronie przęsła drugiego. Na przekroju przez nawę główną wyraźnie mają one odmienne formy. Konsole przęsła pierwszego prawdopodobnie zostały przedstawione jako dekorowane ludzkimi twarzami, podczas gdy w przęśle drugim dekoracja jest mało czytelna, ale wspornik jest wyraźnie mniejszy. Obecnie w tych miejscach znajdują się jednolite, geometryczne pseudokapitele.

W Archiwum Państwowym we Wrocławiu przechowywane są również rysunki niezrealizowanego ogrodzenia przy północnej ścianie budynku oraz, co ważniejsze, notatki z lat 1861-1898 opatrzone ilustracjami dotyczące odchylenia się górnych partii ściany arkadowej od pionu. Problem ten, wywoływany przez niskie osadzenie łuków oporowych w stosunku do sklepień nawy głównej, był więc wówczas rozpoznany. Co więcej, podjęto próby przeciwdziałania projektując stalowe ściągi mocowane do więźby dachowej, których projekt również jest zachowany (APWr, PśEwW, sygn. 82/102/0/8/189).

Z roku 1960 pochodzi niewielki projekt odbudowy górnych partii hełmu wieży, który w tym samym roku został zniszczony przez pożar wywołany uderzeniem pioruna. Jego dokumentacja przechowywana jest w archiwum wrocławskiego oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID 160, sygn. 152/2). Projekt zakładał wtórne wykorzystanie zachowanych w lepszym stanie dolnych części drewnianej konstrukcji hełmu oraz wykonanie w tej samej technice uzupełnienia jej górnych części. Jest to istotne, gdyż dziś ta struktura już nie istnieje. Rysunki oryginalnej konstrukcji można co prawda odnaleźć w literaturze, ale wyłącznie w niewielkiej skali umożliwiającej jedynie jej ogólne rozpoznanie (Güttel 1933, 2:88).

W zasobach archiwalnych wrocławskiego oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa znajduje się również zestaw rysunków inwentaryzacyjnych kościoła z 1969 roku (NID 1969, sygn. 152/16). Niewielka dokładność wynika z przyjętej skali (1:100) ogranicza ich wartość dla badań nad historią fary, jednak zawierają pewne ciekawe informacje z okresu, z którego nie zachowało się szczególnie dużo fotografii wnętrz. Najistotniejszym bodajże detalem są zawarte na rysunkach przekrojów przez nawy boczne ubytki w służkach na ścianach obwodowych korpusu. Po żadnej ze stron świątyni nie spływają one do posadzki, ale są urwane na różnych wysokościach. W związku z tym nie mają również baz. Niska dokładność rysunku nie pozwala stwierdzić jakiego działania jest to wynik, jednak na podstawie fotografii wnętrz można ustalić, że miało to związek z montażem epitafiów. W nawach południowej i głównej nie ma widocznych potrójnych, cylindrycznych służek. Może to być jednak, ponownie, efekt braku prostopadłości między ścianami obwodowymi i arkadowymi a ścianą zachodnią lub małej skali rysunków. W nawie północnej element ten, jak się zdaje jest widoczny, chociaż bardzo silnie uproszczony. Na przekroju poprzecznym wrysowana została bardzo schematycznie więźba dachowa w swojej pierwotnej, drewnianej formie (Il. 56).

Il. 56. Inwentaryzacja kościoła z 1969 r. autorstwa M. Tomczyka i Z. Biernackiego. A - przekrój poprzeczny przez prezbiterium, B - przekrój podłużny nawy północnej, C - przekrój podłużny nawy południowej. (NID 1969, sygn. 152/16).

Z 1974 r. pochodzi przechowywana w tym samym archiwum inwentaryzacja wieży (NID, 1974, sygn. 152/33). Cechuje ją wyższa dokładność (skala 1:50) oraz ogólna staranność wykonania. Szczęśliwie powstała ona na rok przed tragicznym pożarem wieży i dwa lata przed kolejnym – jeszcze tragiczniejszym, który objął cały kościół. Rysunki prezentują więc nie tylko wnętrza wszystkich kondygnacji wieży, lecz także konstrukcję hełmu, przynajmniej częściowo wtórną. Są na tyle dokładne, aby móc w pełni zrozumieć i zrekonstruować tę skomplikowaną strukturę. Na imponującym rysunku przekroju przez całą wieżę widoczny jest stan zachowania kamieniarki jej zachodniej elewacji, ale także spękania muru, dziś przykryte wtórnymi przelicowaniami.

W 1975 roku, jeszcze przed wrześniowym pożarem, wykonano inwentaryzację detali wieży (NID, 1975, sygn. 152/75). Zestaw rysunków jest wyjątkowo precyzyjny – wiele profili kamieniarskich odwzorowano w skali 1:1, dokładność przedstawień większych elementów budzi podziw. Warto zwrócić uwagę na imponujący widok portalu głównego. Jednak ważniejsze dla badań historii kościoła wydają się rysunki kamieniarki wyższych partii wieży, która została jeszcze w tym samym roku zrujnowana tragicznym pożarem. Precyzyjne odwzorowania maswerków, balustrady czy północnego portalu na trzecim piętrze pozwalają nie tylko określić dokładnie ich formę, ale przede wszystkim stan zachowania. Wyraźnie zaznaczono np. uszkodzenia maswerku w oknie południowym drugiej kondygnacji czy pęknięcia w kamieniarce po stronie wschodniej. Inwentaryzacja ta musiała okazać się wyjątkowo pomocna przy odbudowie kościoła po pożarze. Z perspektywy badań nad jego historią pozwala przede wszystkim na rozpoznanie stanu technicznego kamieniarki przed pożarem.

Projekt koncepcyjny odbudowy wieży po pożarze w 1975 r. wykonany w tym samym roku (NID, 1985, sygn. 152/34) nie został ostatecznie zrealizowany, gdyż rok później wybuchł kolejny pożar kościoła, tym razem największy i najtragiczniejszy w skutkach. Zachowany projekt techniczny elewacji z roku 1978 (NID, 1978, sygn. 152/86) nie wskazuje na opracowanie z 1975 r. w sekcji „6. Materiały wyjściowe". Biorąc pod uwagę, że ostatni z pożarów objął trzy najwyższe kondygnacje wieży, należy chyba założyć, że projekt odbudowy z 1978 r. zarzucił wskazania poprzedniego opracowania. Pytanie o zakres prac wykonanych przed pożarem według projektu z 1975 r. pozostaje bez odpowiedzi, gdyż szeroki rozmach późniejszej przebudowy i wynikające z oczywistych przyczyn duże podobieństwo między efektami jednych i drugich prac uniemożliwia rozpoznanie ich w oparciu o ikonografie. Należy jednak zauważyć, że precyzyjnie wyznaczone w projekcie z 1978 roku przelicowania, wymiany kamieniarki itd. Są cennym źródłem informacji. Na podstawie ich konfrontacji ze stanem obecnym da się bowiem łatwo wyznaczyć cechy materiałowe i technologiczne elementów wzniesionych w tym czasie, co umożliwia rozpoznanie ich w całym kościele.

Absolutnie kluczowe znaczenie dla badań architektury kościoła ma projekt techniczny rewaloryzacji kościoła z 1981 r. Powstał on w Pracowni Projektów we Wrocławiu, głównym projektantem był Andrzej Kamiński (NID, 1981, sygn. 152/168). Zawiera on w sobie informacje, przedstawione zarówno w formie tekstu jak i rysunków projektowych, na temat całego szeregu zmian w kościele dokonanych w ramach napraw po ostatnim pożarze, zabezpieczania wykopów archeologicznych i przygotowań do ekspozycji pierwszej świątyni oraz ogólnej rewaloryzacji. Istotne zmiany w strukturze kościoła planowane projektem to przede wszystkim stworzenie krypty. Jej forma co prawda w znacznym stopniu odbiega

od zrealizowanej[14], jednak ogólna koncepcja udostepnienia reliktów została podtrzymana. Równocześnie zaprojektowano nowy system ogrzewania z rozległą siecią kanałów pod posadzką, które istnieją do dzisiaj.

Należy tu również wspomnieć o kompletnym projekcie nowej, żelbetowej konstrukcji hełmu wieży wraz z pokryciem, który został zrealizowany. Prócz niego opracowanie zawiera również plany stalowej, istniejącej więźby dachowej ponad nawą główną. W projekcie odnaleźć można również bardzo szeroki zakres wymiany kamieniarki – maswerków, gzymsów, parapetów, czapek przypór czy zworników i wsporników sklepiennych. Podobnie stolarka drzwiowa przeznaczona do wymiany została precyzyjnie wyliczona w rysunkach zestawczych. Prócz tego projekt zawiera cały szereg mniejszych zmian – napraw ciesielskich, flekowania okien, wymiany posadzek, konserwacji wyposażenia i elementów kamieniarskich. Nie wszystkie te wytyczne zawarte w opracowaniu z 1981 r. zostały ostatecznie zrealizowane, co dobitnie pokazuje ostateczny kształt krypty. Ich konfrontacja ze stanem obecnym kościoła pozwala jednak na ustalenie zakresu robót poprzez np. analizę budulca, różniącego się od historycznego. Dzięki temu możliwe jest nie tylko potwierdzenie, które zawarte w opracowaniu zmiany zostały wprowadzone, ale także odnalezienie efektów prac nie uwzględnionych w projekcie a wykonanych w ramach tej samej akcji budowlanej. Mowa tu np. o partiach kamieniarki wymagających wymiany, których zły stan został odkryty dopiero podczas trwania robót.

Należy tu wspomnieć również projekt techniczny i inwentaryzację zwieńczenia wieży z 1984 r. (NID, 1984, sygn. 152/85). Jego niewątpliwą zaletą jest wskazanie na rzucie tarasu elementów kamieniarki przeznaczonych do wymiany oraz tych zachowanych w stosunkowo dobrym stanie, które według autorów należało zachować. Przy zachowaniu pewnej ostrożności, wynikającej ze świadomości częstych zmian w ocenie stanu technicznego podczas prac remontowych, rysunki te stanowią cenne źródło informacji o stopniu i zakresie wymiany kamieniarki w górnych partiach wieży.

Przywołać należy też projekt zamienny ściany wschodniej krypty (NID, 1992, sygn. 152/200). Jest to korekta wcześniejszych założeń według których krypta miała objąć zasięgiem wszystkie odkryte elementy pierwotnego prezbiterium. Powodem ograniczenia tych zamiarów była negatywna opinia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Ściana oporowa przewidziana w tym projekcie została ostatecznie zrealizowana i dziś ogranicza kryptę od wschodu. Analogicznej korekty projektem zamiennym dokonano w sprawie schodów prowadzących do podziemi kościoła. W 1993 r. opracowana została dokumentacja, której założenia ostatecznie zostały zrealizowane (NID, 1993, sygn. 152/202). Mowa tu o schodach prowadzących do krypty kościoła zlokalizowanych w nawie południowej. Projekt zamienny został opracowany po odkryciu w trakcie prac, że fundamenty filarów: siódmego i ósmego od zachodu stanowią dwie osobne stopy a nie jedną, wspólną ławę, co umożliwiło przeprowadzenie między nimi mało inwazyjnie biegu schodów.

[14] Projekt został negatywnie zaopiniowany przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, co zmusiło projektantów do znacznego zmniejszenia zakresu krypty (NID, 1984, sygn. 152/191).

IV.3. Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne

Kluczowym etapem badań architektonicznych fary św. Elżbiety było opracowanie stratygrafii budowli. Polegało ono na wydzielaniu ze struktury obiektu kolejnych Architektonicznych Jednostek Stratygraficznych (AJS)(Łużyniecka 2022). Są to części budynku związane ze sobą bezpośrednio poprzez spojenie zaprawą lub innym materiałem spajającym. W obliczu skali kościoła oraz wyjątkowo licznych przemurowań i wtórnych uzupełnień jego murów do jednej AJS przypisywano również niezwiązane ze sobą fizycznie partie, które wykazywały ze sobą całkowitą zgodność użytego materiału. Dwa fragmenty muru, które nie są ze sobą połączone, jednak wykonano je z cegieł o jednakowych wymiarach, poziomie wypalenia i fakturze związanych taką samą zaprawą o tak samo opracowanej spoinie stanowią więc część jednej jednostki. Dodatkowym warunkiem jest, aby tych elementów nie dzieliły styki murów wykonanych jednoznacznie w dwóch różnych akcjach budowlanych. Prace nad wydzieleniem kolejnych AJS i opracowaniem stratygrafii obiektu przeprowadzano *in situ.*

W poniższym rozdziale przedstawiono ogólne opisy jednostek. Pełna dokumentacja tego etapu badań została zaprezentowana w drugim tomie dysertacji **(**zob. tom II - Dokumentacja Architektonicznych Jednostek Stratygraficznych). Tam umieszczono tabelaryczne zestawienia w formie tekstowej i graficznej oraz rysunki zbiorcze.

W czasie opracowywania rozdziału zdecydowano się na scalenie niektórych jednostek w wyniku czego usunięto niektóre z nich (15, 67, 68, 72, 74, 77). W efekcie numeracja jednostek uległa pewnemu zaburzeniu.

AJS 1

AJS 1 to zachowany do wysokości ok. 160 cm powyżej posadzki fragment muru wykonanego w technice *opus emplectum* z cegły pełnej o licu w wątku wendyjskim, wraz z wieńczącym go od zachodu, wysokim na ok. 235 cm reliktem filara wykonanego w analogiczny sposób, z ceramicznymi, cylindrycznymi służkami w uskokach i granitową bazą attycką z żabkami (Il. 57A). Charakterystyczna jest faktura ściany z wysokich cegieł w wątku dwuwozówkowym z trójkątnymi spoinami. Niektóre cegły w bardziej eksponowanych partiach (obramienia portalu i filar) zostały pokryte drobną szrafurą.

W części środkowej dostępnego reliktu ściany znajduje się cokół półfilara, którego powiązanie z licem muru wskazuje na wykonanie w ramach jednej akcji budowlanej. Do niej też należą, obecnie niezwiązane trwale z cokołem, dwa fragmenty granitowej bazy o profilu bliźniaczym do detalu z filara zachodniego. Ok. 130 cm od wschodniej ściany krypty w murze romańskim widoczny jest relikt portalu o jednym uskoku, wykonanym ze szrafowanej cegły i ceramicznym progu, noszącym ślady silnego zużycia. W koronie muru, ok. 120 cm powyżej owego progu zachowała się pozostałość po kieszeni belkowej zasuwy drzwi. O takiej funkcji podłużnego wgłębienia świadczą charakterystyczne zarysowania na licu kształtek ceramicznych (Il. 58).

Również zaczątek czołowej ściany północnej korpusu kościoła należy do AJS 1, na co wskazuje jednolity wątek muru i brak śladów wtórnego wiązania z północnym filarem tęczowym. W zachodnim licu muru czołowego północnej nawy korpusu można dostrzec styk. Jest to zapewne łączenie zaczątku tej ściany, przynależnego do AJS 1, z jednostką AJS 2.

Niewiele można powiedzieć o dekoracji z AJS 1. Jedyne detale, które do dziś pozostają dostępne to attyckie kamienne bazy dźwigające pozostałości filara tęczowego i półfilara przy północnej ścianie prezbiterium. Mają one profil dość standardowy dla pierwszej połowy XIII wieku na Śląsku (Il. 136). Ich partie dźwigające ceramiczne służki w uskokach filara zostały wzbogacone szponami o formach roślinnych[15].

Il. 57. Bazy pierwotnego prezbiterium kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - północny filar tęczowy, B - półfilar między przęsłami przy ścianie północnej. 2021 r. Fot. autora.

Wspomniane elementy są reliktami systemu sklepiennego, który ze względu na zachowanie reliktów murów jedynie do niewielkiej wysokości jest trudny do zrekonstruowania. Większość badaczy skłaniała się ku istnieniu w tym miejscu sklepień sześciodzielnych (Adamski, 2017, 161–162; Kozaczewska-Golasz, 2015, 229; Lasota i Rozpędowski, 1980, 63). Nie jest to jednak jedyne możliwe rozwiązanie. Lico muru północnej ściany chóru nie nosi śladów po służkach, które miałyby nieść żebra poprzeczne. Jest oczywiście możliwe, że były one podwieszone, a niewielka wysokość do jakiej zachowała się ściana nie pozwala na odnalezienie ich reliktów. Jednak z kolei służki żeber diagonalnych ciągną się od samej posadzki, gdzie podpierają je attyckie bazy. Przyjmując, że sklepienia chóru były sześciodzielne, konieczne jest założenie, że co druga służka była podwieszona, a co druga spływała do posadzki[16]. Rozwiązanie to jest możliwe, ale wydaje się mniej prawdopodobne niż prostsze sklepienie czteropolowe[17].

[15] Należy tu zauważyć, że baza półfilara w połowie ściany chóru została odnaleziona w wykopie archeologicznym u jego podstawy i obecnie nie jest z nim stale związana. Kamienny blok pękł lub został złamany przy rozbiórce i w dwóch partiach spoczywa luźno na ceglanym cokole. Zgodność wymiarów i miejsce odnalezienia jasno wskazują jednak, że są to pozostałości jednego półfilara.

[16] Za takim rozwiązaniem bezpośrednio opowiedziała się Hanna Kozaczewska-Golasz (Kozaczewska-Golasz 1997, 34).

[17] Uzasadnieniem dla rekonstrukcji sklepień sześciodzielnych w dotychczasowej literaturze były zwykle analogie dla chórów kościołów wrocławskich Franciszkanów i Dominikanów z tego samego okresu. Te jednak znamy wyłącznie z rekonstrukcji teoretycznych. Wśród przykładów istniejących trudno o analogię dla rozwiązania, w którym służki żeber poprzecznych podwieszono, podczas gdy pozostałe spuszczono do posadzek.

Prócz wspomnianych baz wśród zachowanych detali z AJS 1 wymienić należy bardzo prosty portal o pojedynczym uskoku z zachowanym węgarem i kieszenią zasuwy drzwi. Ich wzajemne położenie wskazuje, że prezbiterium było niegdyś zamykane blokadą od zewnątrz, a więc na tej wysokości musiało znajdować się tam jakieś pomieszczenie. Jako że portal nie nosi śladów wtórnego osadzenia w dwuwozówkowym licu muru, a wysokość położenia zasuwy względem progu wynosi optymalne 120 cm, można zakładać, że otwór ten został wymurowany równocześnie z prezbiterium. Z portalu przetrwał jedynie ceramiczny próg, silnie wytarty i przysłonięty częściowo destruktami późniejszych posadzek. Stan zachowania progu wskazuje, że był używany przez wiele lat, więc przerwa między wzniesieniem pierwszej i drugiej posadzki kościoła musiała być znacząca.

Z kolei od strony północnej, w zewnętrznym licu dostępnej dziś ściany prezbiterium ocalał relikt tynkowanej niszy o wymiarach 60 x 85 cm, interpretowany jako pozostałość po jakiejś funkcji użytkowej – np. armarium (Hackemer, 2023, 162).

Il. 58. Relikty fragmentów portali; A, B – kościół św. Elżbiety we Wrocławiu: kieszeń zasuwy, węgar i uskok portalu (rys. i fot. autor), C – kościół Franciszkanów w Głogowie, kieszeń zasuwy. 2022 r. Fot. Zygmunt Łuniewicz.

AJS 2

Il. 59. Styk zaczątku ściany czołowej nawy północnej pierwotnego korpusu (AJS 1) z jej kontynuacją (AJS 2), 2022 r. Krypta kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Fot. autora.

Jedyny zachowany i obecnie dostępny fragment pierwszego korpusu znajduje się przy północnej ścianie krypty, w linii tęczy dawnego kościoła. Jest to pozostałość ściany czołowej północnej nawy i stanowi AJS 2. Fragment ceglanego muru jest na tyle niewielki, że trudno rozpoznać jego wątek. Czytelny jest natomiast styk z zaczątkiem ściany wzniesionej jeszcze w etapie budowy prezbiterium (AJS 1), który można zobaczyć na jej zachodnim licu. Przeciwna strona muru została wtórnie pokryta tynkiem.

AJS 3

AJS 3 to bardzo mała jednostka składająca się wyłącznie z połaci wapiennego tynku na ścianie, filarze tęczowym i służkach pierwszego prezbiterium (AJS 1). W niektórych miejscach zachowały się na nich nikłe ślady polichromii: beżowej oraz różowej.

AJS 4

Na AJS 4 składają się dwa elementy: destrukt posadzki powyżej progu portalu w północnej ścianie pierwotnego prezbiterium oraz relikty tynku na zerwanym licu tej ściany. Zerwanie nastąpiło przy skuciu półfilara, którego cokół zachowany jest do tej pory (AJS 1). Nieco powyżej niego można zauważyć połacie tynku pokryte polichromią imitującą wątek ceglany. Wysokość destruktu wapiennej posadzki i poziom, do którego skuto półfilar są zbliżone do siebie. Destrukt posadzki jest zapewne pokryty pozostałościami podsypu pod kolejny poziom użytkowy. Odnalezienie zatartej czasem granicy między jednym a drugim jest obecnie bardzo trudne. Warto jednak odnotować, że mniej więcej w połowie wysokości destruktu widoczna jest pozioma linia, mogąca stanowić pozostałość po niej. Została ona oznaczona przerywaną linią na ilustracji składowych AJS 4.

Il. 60. Destrukt posadzki powyżej wytartego, ceramicznego progu portalu. Północna ściana krypty w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu. 2021 r. Fot. autora.

AJS 5

AJS 5 to niewielki fragment muru w świetle portalu w północnej ścianie pierwszego prezbiterium (AJS 1). Jest wymurowany w wątku gotyckim z nieopracowaną spoiną z wapiennej, żółto-beżowej zaprawy. Granice jednostki wyznacza przede wszystkim bardzo wyraźny styk murów z ościeżem portalu. Na górnej warstwie cegieł oraz warstwie nad nią (przynależnej już do AJS 9) widoczny jest bardzo nikły ślad po posadzce.

AJS 6

W środkowej części krypty znajduje się grupa trzech murowanych komór grobowych, równoległych do siebie (Il. 22, Il. 23, Il. 61). Są to otwory sięgające głębokością ok. 1 m poniżej obecnej posadzki krypty, z wysokimi na ok. 0,7 m powyżej niej ścianami murowanymi z cegieł. Wątek muru jest nieregularny. Jamy są obecnie odsłonięte, choć pierwotnie musiały być zasłonięte kamiennymi płytami nagrobnymi. Te grobowce przypisano do AJS 6.

AJS 7

Podobnie jak AJS 6, AJS 7 to jednostka, do której przypisano pozostałości grobowca w krypcie kościoła. Jest on położony nieco na wschód od grupy trzech jam grobowych opisanych powyżej. Wyróżnia się na ich tle przede wszystkim zachowaną płytą nagrobną z inskrypcją, pozwalającą zidentyfikować pochowanego w niej człowieka jako Merkelo Grasevingira – rajcę miejskiego zmarłego w 1333 r. (Il. 61). Ściany grobowca wykonane zostały w technice zbliżonej do pozostałych, jednak ich chaotyczny wątek oraz szeroko rozpięte wymiary cegieł nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić, że powstały w ramach jednej akcji budowlanej.

Il. 61. Płyta nagrobna Merkelo Grasevingira w krypcie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2021 r. Fot. autora.

AJS 8

AJS 8 to wyjątkowo istotna jednostka, do której przynależą niektóre partie korpusu gotyckiego. Jej zasięg jest bardzo trudny do określenia ze względu na późniejsze, daleko idące zmiany w architekturze tej części kościoła. Największym utrudnieniem jest tu pokrycie murów tynkiem, które uniemożliwia rozpoznanie styków technologicznych. Stąd też zasięg jednostki nie jest pewny, a jej nieustalone granice i domniemane elementy oznaczono w rysunkach linią przerywaną i szrafowaniem.

Mur AJS 8 został wykonany w wątku gotyckim z cegły pełnej o wymiarach 8-9 x 11-12 x 25-26 cm. Jest on widoczny jedynie w elewacji zachodniej kościoła. Nie jest znana forma pierwotnej spoiny, gdyż została ona wymieniona. Warto zwrócić uwagę na dość regularny wzór tworzony z zendrówek. Cegieł tych użyto gęsto - wszystkie widoczne główki są silnie wypalone.

Do AJS 8 przynależą przede wszystkim wiązki cylindrycznych służek przy ścianie zachodniej, umieszczone po obu stronach wszystkich naw (Il. 62). Część z nich, zewnętrzne w nawach bocznych i obie w nawie głównej, mają kielichowe kapitele. Te zachowane w nawie głównej są nieco odmienne, jednak można chyba uznać, że pełnią taką samą rolę (Il. 62C, D).

Kamienne służki przęsła zachodniego mają strukturę, która przeczy logice konstrukcji. Powyżej kapiteli tych z nich, które osadzono w nawie głównej ciągną się wyżej trzony. Wszystkie głowice znajdują się na równej wysokości ok. 8 m powyżej posadzki. Znajdujące się w środkowej nawie przedłużenia służek mają ok. 200-250 cm długości. Pozwala to przypuszczać, że w trakcie prac dokonano jakiejś zmiany koncepcji, mniej więcej w momencie, w którym ściana zachodnia była wymurowana do poziomu tych kapiteli. Zagadnienie to było już poruszane w literaturze[18]. To nietypowe działanie budowniczych wydaje się być możliwe do wytłumaczenia jedynie zmianą poprzedniego założenia i porzucenia koncepcji halowej na rzecz bazylikowej, czy też pseudobazylikowej.

Na podstawie tej konstrukcyjnej nieścisłości wyznaczono górną granicę jednostki, trudną do ustalenia poprzez analizę techniki murarskiej. Założono, że AJS 8 powinna kończyć się mniej więcej na wysokości kapiteli wiązek cylindrycznych służek. Styk poziomy w murze ceglanym elewacji zachodniej jest bowiem niemal niewidoczny. Można jednak dostrzec odcinek warstwy wyrównawczej cegieł między oknem nawy północnej a wzmocnieniem łączenia muru kaplicy Smedchina (przęsło 1, strona północna) ze ścianą korpusu wykonanym z dwóch bloków piaskowca. Jej wysokość odpowiada mniej więcej górnej granicy kapiteli. Poziom ten odpowiada też gzymsowi przypory korpusu, widocznemu w kaplicy Smedchina, co wydaje się w pewnym sensie wzmacniać to założenie. Należy jednak zauważyć, że ostatecznie granice tej jednostki wymagają potwierdzenia poprzez szczegółową analizę muru pozbawionego tynków.

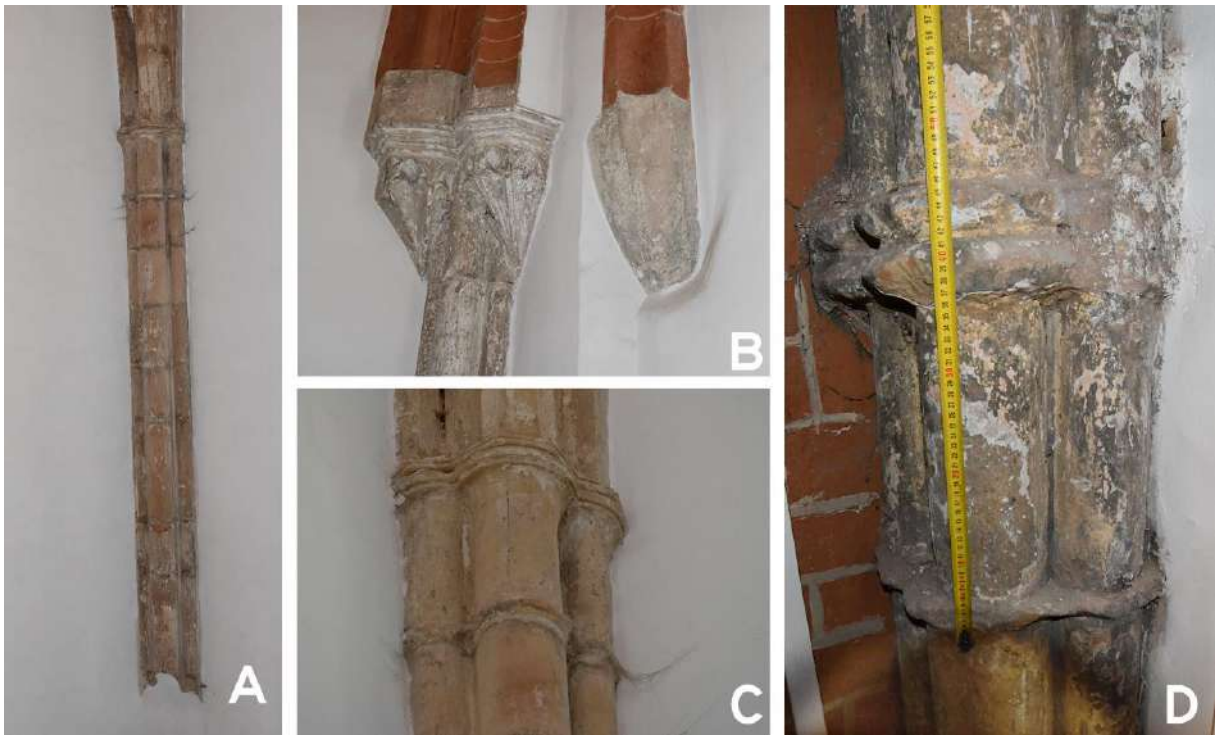
Wiązki służek zostały osadzone w ścianie zachodniej i ścianach obwodowych oraz arkadowych. Widoczne na emporze styki ceglanego, częściowo odsłoniętego muru z kamieniarką wskazują, że jej segmenty były osadzane w ścianie wraz ze wznoszeniem kolejnych warstw cegieł. Byłoby to zgodne ze średniowieczną praktyką murarską. Każe

[18] Na to zwrócili już uwagę badacze (Adamski, 2017, 314; Kozaczewska-Golasz, 2015, 230; Stulin, 1982, 82). Podobny zabieg przedłużenia służek powyżej kapiteli miał miejsce np. w farze w Żorach (Prix 2011, 24; Adamski 2017, 233).

to przypuszczać, że do AJS 8 należą również przynajmniej fragmenty tych ścian. Najpewniej jednostka obejmuje swoim zakresem niższe partie ściany zachodniej korpusu oraz zaczątki ścian obwodowych i arkadowych. Niestety nie jest obecnie pewne jak daleko mogły one sięgać.

Dość archaiczna forma służek i kapiteli ściany zachodniej zaskakuje badaczy i nie daje się łatwo połączyć z żadną ze współistniejących w kościele. Ich odległość stylowa od półośmiobocznych służek sąsiedniego przęsła skłaniała niektórych autorów do założenia, że owe elementy kamieniarki zostały użyte wtórnie. Co jednak bardzo ważne, służki te były najpewniej podparte na cokołach o formie znanej zarówno z zachowanych w krypcie dolnych partii piątego, północnego filara jak i całego prezbiterium[19]. Oznacza to, że mimo dość dużej rozpiętości stylowej trzonów i kapiteli, w obrębie kościoła konsekwentnie powtórzono profil cokołów. Były one dwustrefowe. Podstawa była zwieńczona gzymsem z wklęską i fazą, a partia górna, nieco węższa – fazą, wklęską i fazą. Powtarzały one rzut filarów, w efekcie czego we wklęskach przybierały charakterystyczne, żłobkowate formy.

Koncepcję wtórnego wykorzystania tych elementów należy raczej odrzucić. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że służki cylindryczne są pozostałością po wcześniejszej koncepcji. Można rozważać ich wykorzystanie w charakterze spolium, jednak jest to chyba mniej zasadne.

Il. 62. Detale architektoniczne ściany zachodniej korpusu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - służki przy południowej ścianie obwodowej, B - kapitele służek przy południowej ścianie arkadowej (od strony nawy bocznej), C – kapitele służek służka przy południowej ścianie obwodowej, D – kapitele (?) służek przy południowej ścianie arkadowej (od strony nawy głównej). 2023 r. Fot. autora.

[19] Wynika to z analizy fotografii dokumentujących wykopy archeologiczne w kościele autorstwa Grzegorza Wdowiaka. Szerzej o tym w podrozdziale IV.2.

Co ciekawe, kapitele w nawie głównej mają nieco odmienną formę w porównaniu do tych z naw bocznych (Il. 62C, D). Ich gzymsy i kołnierze są grubiej ciosane, mniej rozdrobnione, a sam trzon kapitela jest prosty, nie rozszerza się kielichowo ku górze. Jest to trudne do wytłumaczenia. Jest możliwe, że miały one stanowić pierwotnie nie kapitel, a przewiązkę, co dowodziłoby raczej bazylikowej formy pierwotnie planowanego korpusu. Należy tu jednak zaznaczyć, że forma taka w tym okresie jest rzadko spotykana. Ostatecznie najbardziej prawdopodobne wydaje się uznanie tych elementów za kapitele, z jakiejś, nieznanej przyczyny nieco odmienne od tych z nawy głównej.

Trudne do wytłumaczenia są także maswerkowe pseudokapitele przy ścianie zachodniej nawy południowej. Zostały one jakby nałożone na istniejącą wiązkę służek (Il. 62B). Ich forma jest bardzo odległa od kielichowych głowic po drugiej stronie nawy. Pojawiły się one w tym miejscu najpewniej w związku ze zmianą koncepcji i potrzebą zwiększenia grubości muru, mającego nieść teraz znacznie większe obciążenie wysokiej nawy głównej, o czym pisał już Jakub Adamski (Adamski, 2017, 314-315).

Nie jest pewna przynależność do AJS 8 kamiennego, rustykowanego cokołu elewacji zachodniej. Stratygrafia muru wskazuje, że element ten był osadzony w licu jeszcze przed budową kaplic i wieży. Partie ściany zachodniej ich obu nachodzą bowiem na cokół w sposób, który wskazuje na pierwszeństwo cokołu. Zaskakująca jest jednak jego forma. Trzy pasy kamiennych bloków o zwierciadłach opracowanych na wzór rustyki budzą pewne wątpliwości jako niemające analogii w architekturze Śląska z około 1300 r. Znacznie ważniejsza jest jednak wysokość cokołu. Jego dolny pas znajduje się w części północnej ok. 50 cm powyżej ulicy. Poniżej znajduje się pas muru ceglanego, o cechach takich samych, jak ten powyżej cokołu. Należy tu jednak zauważyć, że poziom gruntu zmieniał się.

Pierwotna posadzka gotyckiego korpusu, której poziom da się obserwować w krypcie, a która przynależy najpewniej do mniej więcej tego samego okresu co ściana zachodnia, znajdowała się ok. 130 cm poniżej obecnej. Świadczy o tym również analiza ikonografii[20]. Trudno zakładać, aby do kościoła wchodziło się schodami w dół, po takim rozwiązaniu nie zostały również żadne ślady w tkance architektonicznej. Jasne jest, że poziom ulicy Kiełbaśniczej w początku budowy musiał być znacznie niższy niż dzisiaj. Należy więc zastanowić się, czy cokół zawieszony ok. 180 cm powyżej ulicy mógł być czymś uzasadniony.

Wszystko to sprawia, że przynależność tego elementu do tej jednostki jest mocno wątpliwa. Nie ma jednak żadnych śladów pozwalających wiązać go silniej z innym etapem budowy. Być może jego zaskakująca forma miała inne, nieznane uzasadnienie.

Za część tej jednostki należy również uznać fundament piątego od zachodu filara po stronie północnej (widocznego w krypcie). Poziomy styk z AJS 11, do którego zaliczono znajdującą się powyżej płytę posadzkową i cokół nie jest możliwy do wyznaczenia, jednak takie rozgraniczenie wydaje się najbardziej prawdopodobne. Poziom stropu fundamentów wskazuje na ich wykonanie stosunkowo wcześnie, natomiast spoczywająca na nim macewa (płyta posadzkowa – AJS 11) jest najprawdopodobniej późniejsza[21].

[20] Mowa tu o zbiorze fotografii Grzegorza Wdowiaka wykonanych w 1977 r (Il. 51, Il. 52).

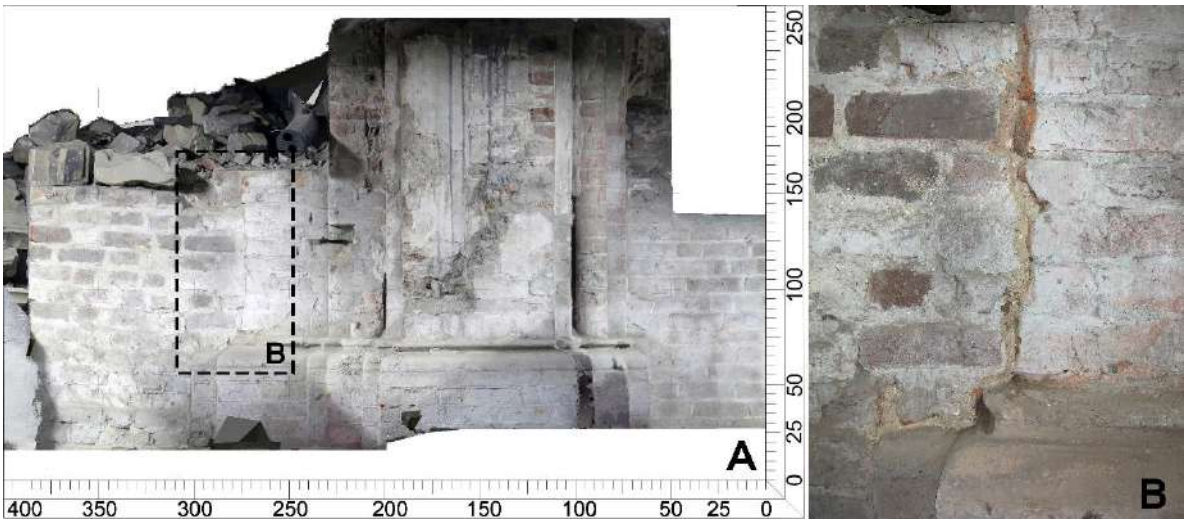
[21] Przemiany poziomu gruntu opisano w rozdziale IV.4. Analiza procesu narastania gruntu, natomiast przypuszczenia dotyczące pochodzenia i datowania macewy w rozdziale V.2. Faza III (ok. 1320 – ok. 1350 r.).

AJS 9

AJS 9 to kolejne zamurowanie portalu w ścianie pierwszego chóru kościoła (AJS 1). Znajduje się ona bezpośrednio nad AJS 5. Ich cechy materiałowe i budowlane – wymiary cegieł, typ zaprawy oraz wątek są zbliżone. Lico muru AJS 9 jest jednak nieco cofnięte. Co więcej, na dolnej warstwie cegieł widoczny jest, już wspomniany, ślad po posadzce. Wskazuje to na różnice w czasie powstania tych dwóch jednostek.

AJS 10

Do AJS 10 przynależy prostopadłościenny fragment muru interpretowany jako stopa fundamentowa. Przylega on bezpośrednio od zachodu do północnego filara tęczowego pierwszego prezbiterium (AJS 1). Styk murów wskazuje na dostawienie AJS 10 do wcześniej istniejącego filara (Il. 63). Na interpretację tego elementu wpłynęła jego całkowicie utylitarna forma – został wymurowany z cegieł o zróżnicowanych rozmiarach, być może rozbiórkowych. Wątek jest bardzo silnie zaburzony a spoiny nieopracowane. Pewną wskazówką jest również wysokość odpowiadająca fundamentom korpusu gotyckiego.

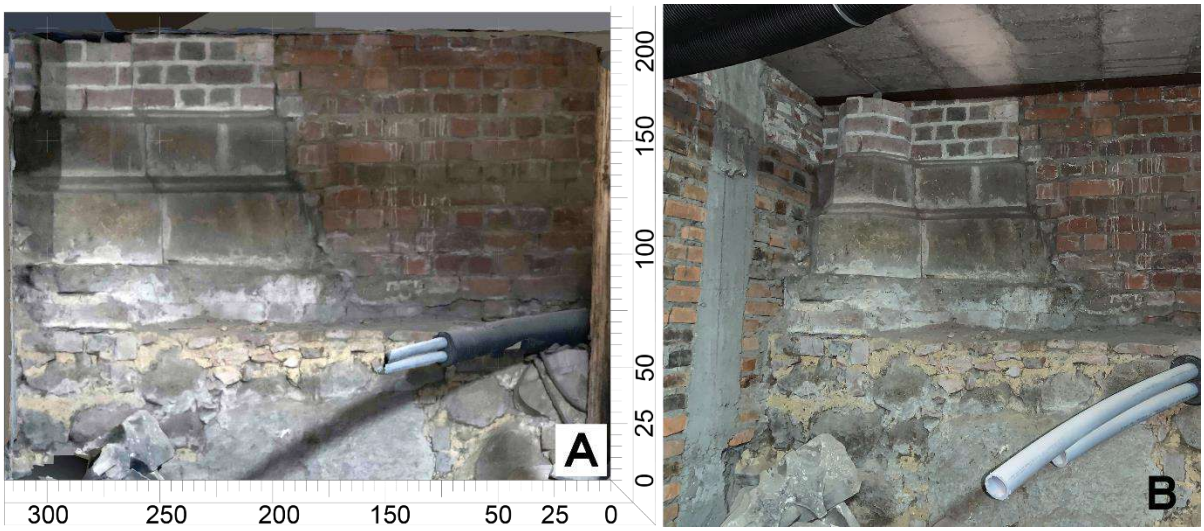

Il. 63. Styk muru fundamentowego z filarem tęczowym pierwotnego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ortofotografie na podstawie skanu fotogrametrycznego, B - widok styku (zbliżenie). 2022 r. Fot. i oprac. autora.

AJS 11

AJS 11 to obszerna jednostka, do której należą duże partie gotyckiego korpusu. Są to przede wszystkim ściany obwodowe wraz z przyporami. Do jednostki przypisano również obszerne fragmenty przegród międzynawowych do wysokości parapetów okien. Pozioma granica między AJS 11 a AJS 14, do której przynależą wyższe partie ścian międzynawowych korpusu, jest trudna do ustalenia. Jest jednak właściwie pewne, że te górne części murów wzniesiono później, równocześnie z takimi samymi pracami w chórze. Świadczy o tym szereg śladów w murze opisanych w ramach omówienia kolejnych jednostek.

W południowej ścianie arkadowej AJS 11 rozciąga się na szerokości czterech pierwszych przęseł. Są to zachowane fragmenty muru powyżej łęków arkad w przęsłach 1-4. Te partie ściany można obserwować na strychu. Ich dolna granica jest trudna do ustalenia. Nie jest widoczna, ponieważ wnętrze kościoła pokrywają wtórne tynki. Wiadomym jest jednak, że gdy w XIX wieku zawaliły się filary nawy południowej, jej górne partie zostały podstemplowane i przetrwały. Świadczy o tym zarówno analiza ikonografii, jak i struktury i materiału muru, odmiennych w części ściany widocznej na strychu od tej z odbudowanych filarów. Co istotne, do AJS 11 nie zaliczono ławy fundamentowej pod piątym od zachodu filarem po stronie północnej (widocznym w krypcie - Il. 64). Różnica w technice ich wykonania w stosunku do posadowienia chóru oraz zbyt mała nośność[22] skłaniają raczej do uznania ich za część AJS 8.

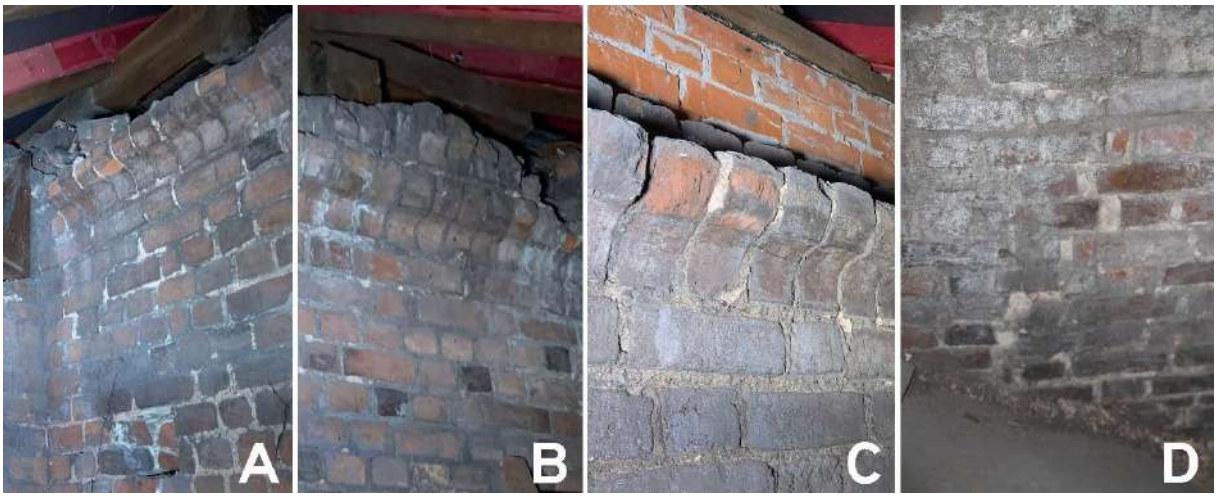
Il. 64. Pierwotna baza piątego od zachodu filara korpusu po stronie północnej. Północno-zachodnie naroże krypty kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ortofotgrafie na podstawie skanu fotogrametrycznego, B - widok. 2022 r. Fot. i oprac. autora.

W północnej ścianie arkadowej AJS 11 rozciąga się jedynie w pierwszym i niewielkiej części drugiego przęsła oraz w dolnych partiach piątego od zachodu filara. Co istotne, nie ustalono górnej granicy z AJS 17 w tym miejscu. Odszukanie poziomego styku jest trudne, a pokrycie podpory tynkami i uzupełnienia kitami właściwie uniemożliwiają jego rozpoznanie. Do jednostki przypisano również wyższe partie ściany zachodniej – od wysokości ok. 9,5 m nad poziomem chodnika aż do poziomu parapetów ścian arkadowych.

Szew ściany obwodowej korpusu na wysokości granicy przęseł czwartego i piątego widoczny jest na strychu nad nawą południową (Il. 65D). Powyżej pachy sklepienia można zauważyć ciąg wyraźnie grubszych spoin pionowych (3 – 4 cm). Granicę AJS 11 w północnej ścianie arkadowej wyznacza styk z późniejszym (AJS 53) murem w wątku kowadełkowym przebiegający przez całą jej wysokość w przęśle drugim. Można go dostrzec w części poniżej dachów naw bocznych – na strychu.

[22] Wniosek o zbyt małej nośności posadowienia został wyciągnięty na podstawie całościowej stratygrafii murów kościoła oraz analizy jego systemu konstrukcyjnego, co zostało opisane w rozdziale V. Przeobrażenia kościoła – fazy budowlane, rekonstrukcje, analogie.

Ściany obwodowe obecnie są ukryte pod zabudową kaplic, dostęp do nich jest jednak możliwy ze strychów, gdzie obserwować można wyznaczające granice jednostki styki murów oraz ślady dawnego wystroju elewacji kościoła. Mowa tu przede wszystkim o zamurowanych otworach po oknach naw bocznych, których ostrołuczne zamknięcia widoczne są powyżej sklepień kaplic. Nad nimi z kolei, można dostrzec silnie zniszczony gzyms z kształtek ceramicznych (Il. 65A-C), którego forma jest jednak możliwa do odtworzenia.

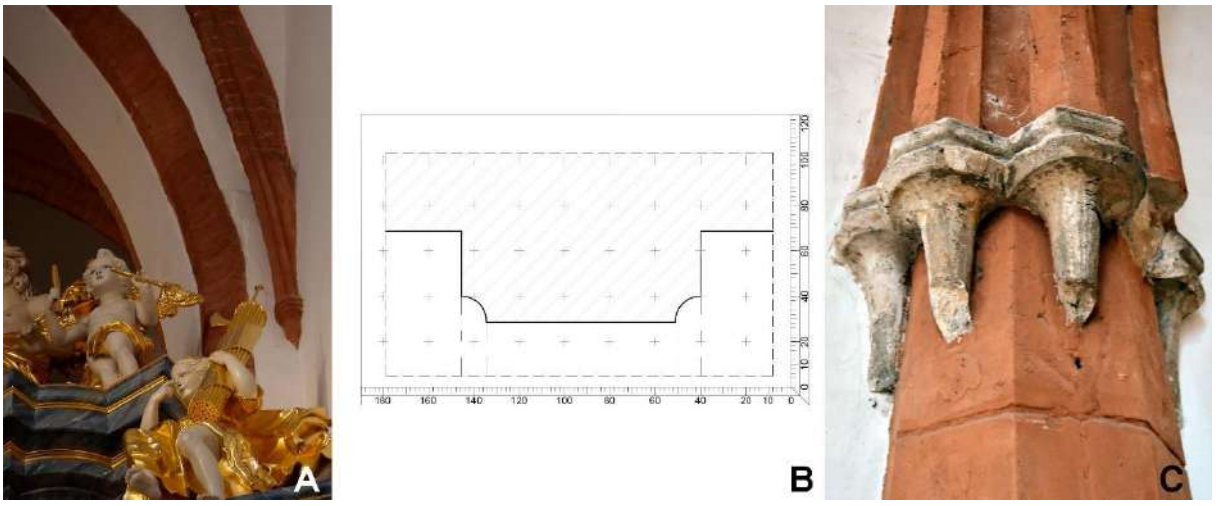

Il. 65. Detale południowej ściany obwodowej korpusu na strychach nawy i kaplic kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – gzyms, przęsło 2, B, C – gzyms, przęsło 3. D - Styk dwóch etapów budowy południowej ściany obwodowej korpusu w przęśle piątym. 2023 r. Fot. autora.

Mury AJS 11 wykonano z cegieł pełnych o wymiarach: 8-9,5 x 10,5-11,5 x 25-26 cm w wątku gotyckim. Nieopracowane spoiny widoczne na strychach zdradzają użycie przez budowniczych zaprawy wapiennej o beżowym zabarwieniu z widocznymi dużymi grudkami niezlasowanego wapna. Partie ściany zachodniej przynależne do jednostki zostały przespoinowane, zaś wnętrza kościoła są wtórnie otynkowane, trudno więc określić jakie były pierwotnie spoiny w eksponowanych licach muru. Powtórzony został po częściach elewacyjnych AJS 8 motyw gęsto użytych zendrówek.

Zarówno ściany arkadowe jak i obwodowe naw bocznych i głównej, w częściach, które należą do AJS 11 mają wspólną artykulację. Nawy i poszczególne przęsła różnią się między sobą formami kapiteli, choć ogólna zasada podpierania sklepień na półośmiobocznych służkach jest stała dla całej jednostki. Wyjątek stanowi przęsło pierwsze wydzielone od drugiego szeroką lizeną z wklęską po obu stronach. Ma ona formę podobną do lizen artykułujących ściany prezbiterium i podkładek pod służki naw bocznych korpusu, jest przy tym nieco silniej wysunięta przed lico muru (Il. 66). Co więcej, pierwotnie lizenę flankowały wsporniki o dekoracji przypominającej tę z części chórowej[23]. Obecnie w ich miejscach znajdują się wtórne, geometryzowane konsolki.

[23] Jest to widoczne na zachowanych fotografiach sprzed ostatniego pożaru oraz archiwalnych rysunkach inwentaryzacji kościoła. Szerzej o tym w rozdziale IV.2.

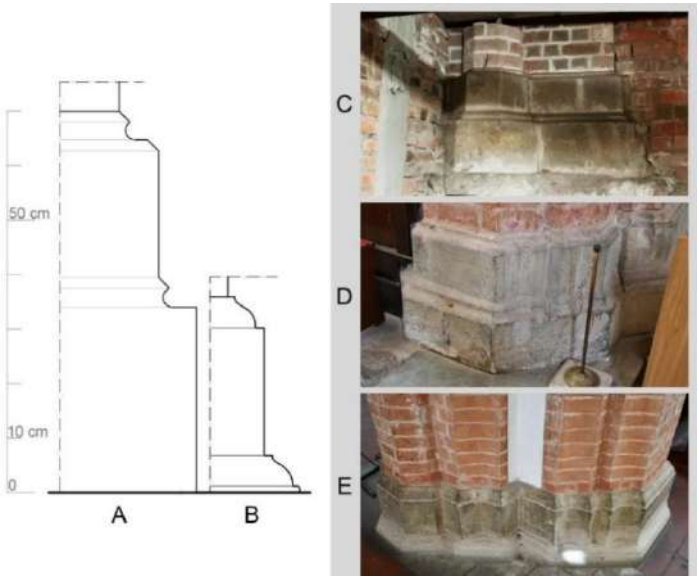

Il. 66. Formy artykulacji wnętrz korpusu zastosowane w AJS 11. A - widok północnej strony arkady spływającej na lizenę z wspornikiem żebra sklepiennego, B - przekrój lizeny, C – lejkowate konsolki z naw bocznych (przęsło 1 w nawie północnej i przęsła 1-4 w nawie południowej). 2022 r. Fot. i oprac. autora.

W nawie południowej, w pierwszym przęśle, na ścianie arkadowej dostrzec można ostrołuczny łęk podparty na zachodzie masywnymi, ostrosłupowymi kapitelami o maswerkowych żłobieniach (Il. 62B). Zostały one nałożone na wiązkę cylindrycznych służek (AJS 8) i niosą ciężar wspomnianego łęku. Zarówno on, jak i same kapitele również należą do AJS 11. Są one interpretowane jako wtórne zwiększenie grubości muru, który pierwotnie był cieńszy (AJS 8).

Również inne elementy kamieniarki należą do AJS 11. Są to przede wszystkim znane z przęsła 1 nawy północnej i czterech pierwszych przęseł nawy południowej kapitele półośmiobocznych służek z grupami lejkowatych konsolek o zgrubionej dolnej partii, zwieńczonych wielobocznym impostem (Il. 66C). Zaskakująca jest ich forma, tak odmienna od maswerkowych konsol wspomnianych powyżej. Nie ma jednak powodów innych niż ta stylowa rozpiętość, aby przypuszczać, że zostały one wzniesione w ramach innej akcji budowlanej. W pierwotnej formie AJS 11 najpewniej wieńczyły one wszystkie służki naw bocznych. Zostały one jednak uszkodzone i wtórnie wymienione, co zostało szerzej opisane przy omawianiu zasięgu katastrofy z 1649 r. (AJS 53).

Forma cokołów filarów w AJS 11 jest możliwa do obserwacji w krypcie, pod postacią ostatniego, dostępnego gotyckiego cokołu korpusu (Il. 64, Il. 67A, C). Jest on jednoznacznie zbieżny z formami znanymi z dzisiejszego prezbiterium i odmienny od obecnych, nowożytnych podpór części nawowej (Il. 67B, E).

Il. 67. Profile cokołów filarów kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - pierwotne cokoły korpusu, B - obecne cokoły korpusu, C - zachowany, pierwotny cokół piątego filara od zachodu po stronie północnej widoczny w krypcie, D - cokół filara prezbiterium, E - cokół filara korpusu (obecny). 2022 r. Oprac. i fot. autora.

AJS 12

AJS 12 to jednostka, do której należy większa część gotyckiego prezbiterium kościoła. Jej zasięg obejmuje ściany obwodowe chóru – zarówno w nawach bocznych jak i głównej oraz arkadowe do wysokości parapetów okien. Zamknięcie wschodnie nawy głównej zostało w całości przypisane do tej jednostki, wraz z obszernymi fragmentami kamieniarki okien. Należy tu jednak zauważyć, że były one częściowo wymienione. Ustalenie, które partie są ponad wszelką wątpliwość pierwotne nie jest prostym zadaniem. Maswerki trzech strzelistych okien najpewniej zostały wymienione w XIX w., podobnie jak niektóre części pionowych lasek lancetowatych podziałów okna. Widoczne w krypcie stopy i ławy fundamentowe prezbiterium też są objęte zakresem AJS. Do jednostki należą również sklepienia naw bocznych chóru.

Mury jednostki wykonano z cegieł pełnych o wymiarach: 25-26 x 10,5-11,5 x 8-9cm w wątku gotyckim. Spoiny ścian na strychach oraz stóp fundamentowych w krypcie nie zostały opracowane i pozwalają ustalić pierwotne cechy zaprawy. Jest ona beżowa, wapienna i ma w sobie duże grudki niezlasowanego wapna. Fugi w innych częściach murów w większości wymieniono lub otynkowano. W niektórych, rzadkich partiach filarów można dostrzec pozostałości rysy na spoinie, jednak nie ma pewności, czy nie jest to konserwatorska interwencja. Ponownie pojawia się tu, w zewnętrznym licu muru i na filarach gęsty wzór zendrówek. Fundamenty mają dwustrefowy charakter – na ławie z eratyków wykonanej w wąskoprzestrzennym wykopie posadowiono masywne, ceglane stopy (Il. 68B).

Il. 68. Fundamenty obecnego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu widoczne w krypcie. A - ława fundamentowa, płyta posadzki i cokół filara korpusu; B - ława fundamentowa i spoczywająca na niej stopa fundamentowa (ceglana) filara prezbiterium. Ortofotografie na podstawie skanu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora.

Filary chóru, których formę określono podczas prac budowlanych przynależnych do AJS 12, są nieco odmienne od tych znanych z korpusu[24]. Ogólna zasada kształtowania pozostała niezmieniona. Tu również filary pozbawione są strefy kapiteli, a arkady są opracowane negatywowo, jakby wycięte z masy ściany. Profil tych otworów, a tym samym naroży podpór, również jest powtórzony i ponownie stanowi zestaw dwóch wklęsek rozdzielonych uskokiem. Zmieniona jest natomiast forma artykulacji ściany arkadowej, w której zamiast półośmiobocznych służek zastosowano szerokie lizeny ujęte dwiema wklęskami. Taka forma pojawia się po obu stronach filarów chóru.

Cokoły podpór chóru mają formę właściwą gotyckim fazom całego kościoła – od ściany zachodniej po zamknięcie wschodnie. Jest to dwustrefowy cokół, którego niższa, masywniejsza część zwieńczona jest gzymsem z wklęską i fazą, zaś wyższa – smuklejsza, gzymsem z dwiema fazami rozdzielonymi wklęską (Il. 67A, C, D). Powtarza on rzut filarów, w partiach wklęsek i uskoków będąc uformowanym w charakterystyczne żłobienia. Interesujące są cokoły filarów tęczowych, w większości swoich brył przynależne do AJS 12. Są one silniej rozbudowane, krzyżowe, dźwigają bowiem również arkady tęczowe nawy głównej i bocznych. W linii tej arkady mają one wyraźne uskoki wysokości. Ich zachodnie partie są częściowo ukryte pod obecną posadzką kościoła, podczas gdy wschodnie eksponowane są w pełnej wysokości.

Sklepienia nawy północnej przynależne do AJS 12 są krzyżowo-żebrowe, wykonane z cegły pełnej i kształtek ceramicznych. Żebra mają profile o dwóch wklęskach i są podparte na wspornikach osadzonych w opisanych wyżej lizenach.

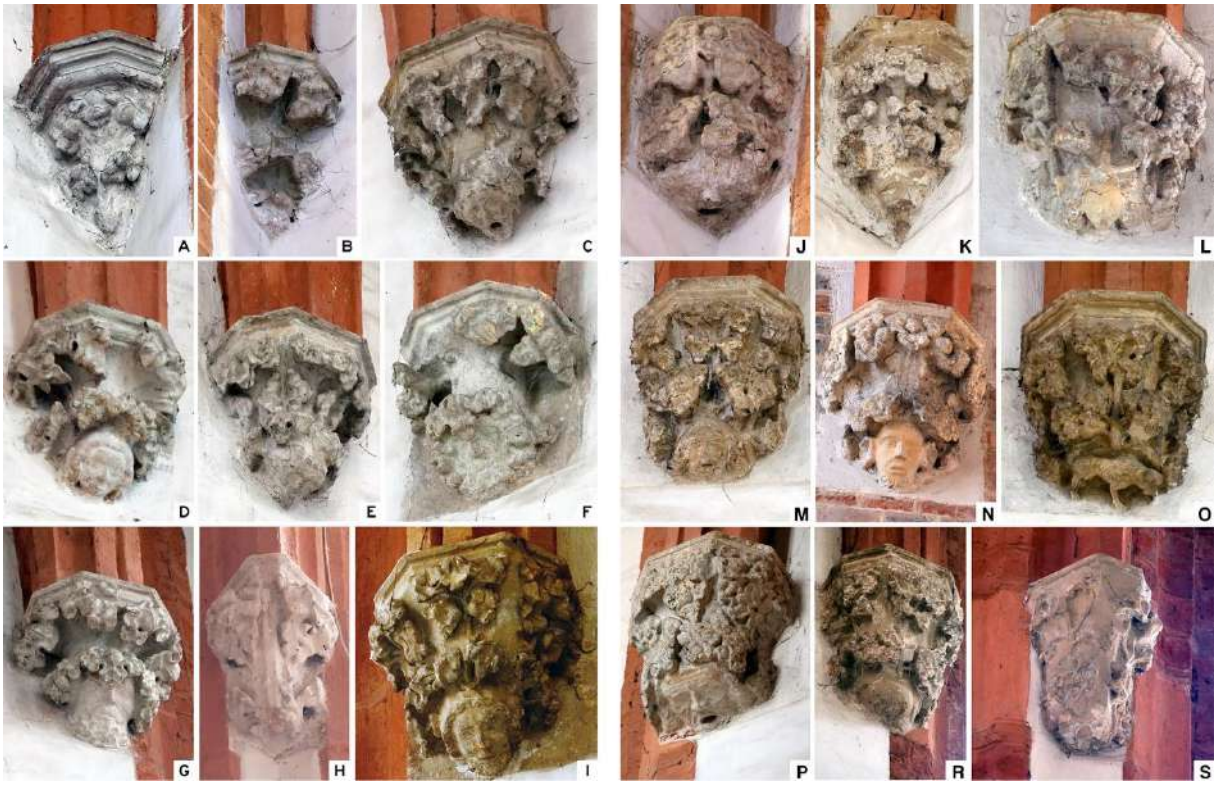
Sklepienie nawy południowej różni się od północnej wyłącznie dekoracją zworników (Il. 70) oraz nieznacznie, wsporników. Zarówno technika murowania kap, profile żeber jak i ogólny motyw dekoracji konsol są jednakowe. Należy tu zauważyć, że sposób w jaki wyrzeźbione są wsporniki pokryte płaskorzeźbioną roślinnością i ludzkimi twarzami, różni się nieco (Il. 69). Są to jednak zmiany niewielkie, które można przypisać pracy dwóch różnych kamieniarzy, bądź niewielkiej odległości czasowej [25].

Wyjątkowo istotne są spostrzeżenia Romualda Kaczmarka dotyczące programu ikonograficznego zworników nawy południowej. Zawiera on szereg symboli heraldycznych wiązanych bez większych wątpliwości z Karolem IV. Mowa tu przede wszystkim o czeskim lwie, który wskazuje na powstanie zworników po 1347 r., kiedy to nastąpiła koronacja luksemburczyka na króla Czech, czy parze orłów dzierżących w dziobach taśmę z zawieszoną tarczą herbową z cesarskim orłem. Takie wyobrażenie mogło natomiast powstać raczej po 1355 r., kiedy to nastąpiła koronacja Karola na cesarza w Rzymie. Jednocześnie przyjęto wielką pieczęć cesarską, która zdaje się być inspiracją dla zwornika (Kaczmarek 1999, 186–187).

Zworniki nawy północnej prezbiterium zbliżone są do tych znanych z korpusu. Zostały pozbawione dekoracji, o której pierwotnym istnieniu mogą świadczyć kwadratowe otwory do montażu podwieszanych tarcz zworników. Podobnie jak w pozostałych przęsłach nawy północnej i w prezbiterium zworniki zostały wtórnie pokryte malaturami o motywach roślinnych (Il. 70A-D).

[24] Forma filarów korpusu znana jest przede wszystkim z zachowanej, piątej od zachodu podpory północnej (Il. 64, Il. 67) oraz z fotografii Grzegorza Wdowiaka z 1977 r. dokumentujących odkrywki archeologiczne niższych partii pozostałych filarów (Il. 51). Pozostałe podpory przęseł 2-6 zostały niestety zniszczone w czasie dwóch katastrof z 1649 i 1857 r. Powtórzyły one jednak, w generalnym zarysie, rzut swoich poprzedników.

[25] Zauważył to już Romuald Kaczmarek (Kaczmarek, 1999, 185-186).

Il. 69. Wsporniki sklepienne naw bocznych prezbiterium A – przęsło PD6/7, ściana obwodowa; B – przęsło PD 6/7, filar; C – przęsło PD 7/8, ściana obwodowa; D – przęsło PD 7/8, filar; E – przęsło PD 8/9, ściana obwodowa; F – przęsło PD8/9, filar; G – przęsło PD 9/10, filar; H – zamknięcie wschodnie południowej; I – przęsło PD 9/10, ściana obwodowa, J – przęsło PN6/7, filar; K – przęsło PN 6/7, ściana obwodowa; L – przęsło PN 7/8, filar; M – przęsło PN 7/8, ściana obwodowa; N – przęsło PN 8/9, filar; O – przęsło PN 8/9, ściana obwodowa; P – przęsło PN 9/10, filar; R – przęsło PN 9/10, ściana obwodowa; S – zamknięcie wschodnie północne. 2023 r. Fot. i oprac. autora.

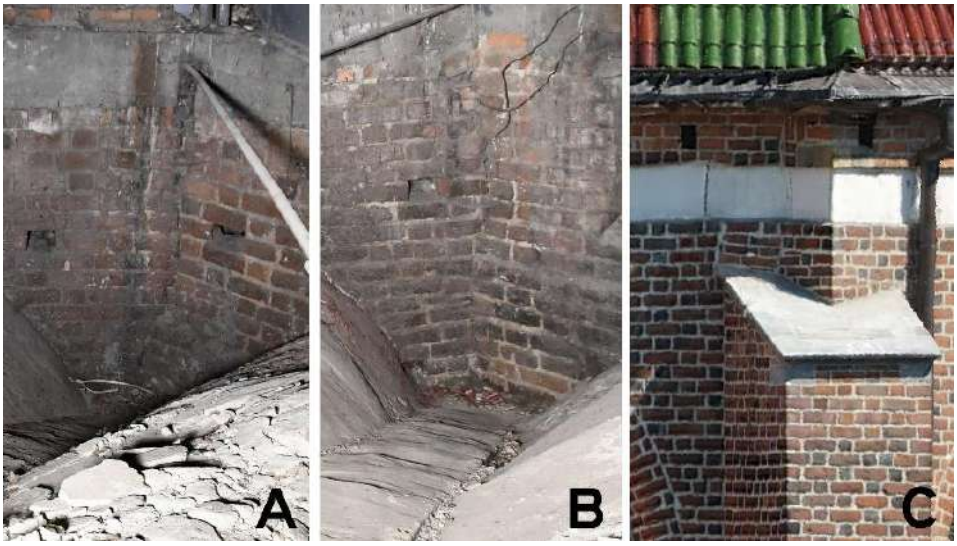
Il. 70. Zworniki naw bocznych prezbiterium. A - przęsło PN7, B - przęsło PN8, C - przęsło PN9, D - przęsło PN10, E - przęsło PD7, F - przęsło PD8, G - przęsło PD9, H - przęsło PD10. 2023 r. Fot. i oprac. autora.

AJS 13

Do AJS 13 przypisano partie ścian arkadowych prezbiterium powyżej dachów naw bocznych. Zastanawiająca jest kolejność budowy północnej ściany arkadowej powyżej parapetów okiennych. W przęśle szóstym widoczny jest charakterystyczny ślad zdwojonych główek (Il. 75). W obrębie kościoła takie zaburzenie wątku zwykle pojawia się w miejscach, w których uzupełniono strzępia dostawiając do nich mur. Jakość tych uzupełnień i brak śladów po nierównomiernym osiadaniu pozwala przypuszczać, że późniejszy mur wzniesiono w stosunkowo krótkim czasie po pozostawieniu strzępi. Przebieg tych strzępi w górnej części północnej ściany międzynawowej w przęśle szóstym nie jest pionowy. Zdwojone główki biegną pod kątem ok. 30-40 stopni, zarówno w jednym jak i drugim kierunku, w zależności od wysokości (Il. 75). Taki przebieg strzępi da się wytłumaczyć zniszczeniem partii muru, które później uzupełniano.

Zasięg jednostki oraz jej wtórność wobec elementów AJS 12 określają przede wszystkim widoczne na strychu nawy głównej styki murów (Il. 71). Ściany arkadowe są dostawione do ściany obwodowej w jej wschodnim zamknięciu, wyłącznie w górnych partiach. Jest to bardzo widoczne zwłaszcza w przypadku przegrody północnej. Ściana południowa w górnych partiach wydaje się być nieco sprawniej przewiązana z zamknięciem wschodnim, choć wciąż sprawia wrażenie dostawionej. Fragmenty widoczne poniżej, na strychach naw bocznych były murowane w tym samym czasie i są przewiązane.

Granicę zachodnią jednostki w południowej przegrodzie międzynawowej wyznacza z kolei niewielkie zaburzenie wątku elewacji powyżej zamurowanego otworu po klatce schodowej w przęśle szóstym. Należy też zwrócić uwagę, że łęk wieńczący ten otwór jest wtórny wobec części ściany arkadowej na wysokości łuku tęczy. Jest to widoczne na strychu nawy głównej (Il. 72D). Mur został skuty tak, aby oprzeć w nim późniejszy łęk. Z kolei druga strona łuku jest wyprowadzona z muru bardzo starannie, widoczny jest ślad po krążynie. W ścianie północnej granicę zachodnią jednostki wyznacza wyraźny szew z późniejszą ścianą w wątku kowadełkowym widoczny na całej wysokości piątego przęsła.

Il. 71. Styki ścian arkadowych z zamknięciem wschodnim na strychu nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ściana północna, B, C - ściana południowa. 2022 r. Fot. autora.

AJS 13 to jednostka o cechach bardzo zbliżonych do AJS 12. Jej mury wykonano z cegieł pełnych 25-26 x 10,5-11,5 x 8-9 cm, w wątku gotyckim z zendrówkowymi główkami. Spoiny po raz kolejny zostały w większości zatarte, jednak analiza muru na strychach pozwala zaobserwować, że raz jeszcze użyto beżowej zaprawy wapiennej o dużych grudkach niezlasowanego wapna.

AJS 14

Jednostka ta zawiera w sobie górne partie ścian arkadowych i zachodniej korpusu. AJS 14 ma zasięg trudny do jednoznacznego ustalenia. Jej pozioma granica z AJS 11 nie została odnaleziona, choć o ich odrębności świadczą pewne detale możliwe do odnalezienia na strychu nawy głównej[26].

Zasięg jednostki po stronie wschodniej ograniczają bardzo wyraźne szwy murów. Mowa tu przede wszystkim o widocznych na elewacji południowej w przęśle piątym uzupełnionych strzępiach. Bardzo wyraźne jest późniejsze dostawienie muru przęsła piątego (AJS 16) do czwartego (Il. 72A-C).

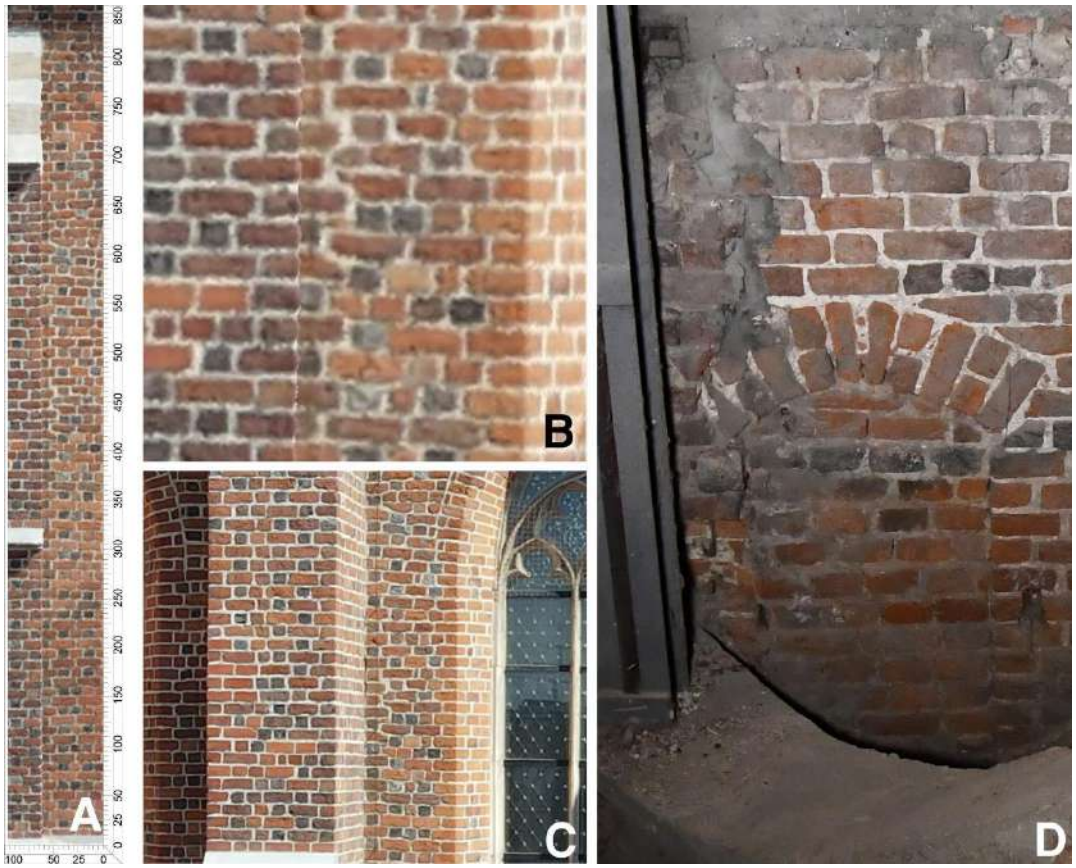
Zarówno technologiczne cechy murów AJS 14 jak i zachowany skromny detal są zbliżone do AJS 11 oraz AJS 13. Zgodne są wymiary cegieł, typ użytej zaprawy i wątek.

AJS 16

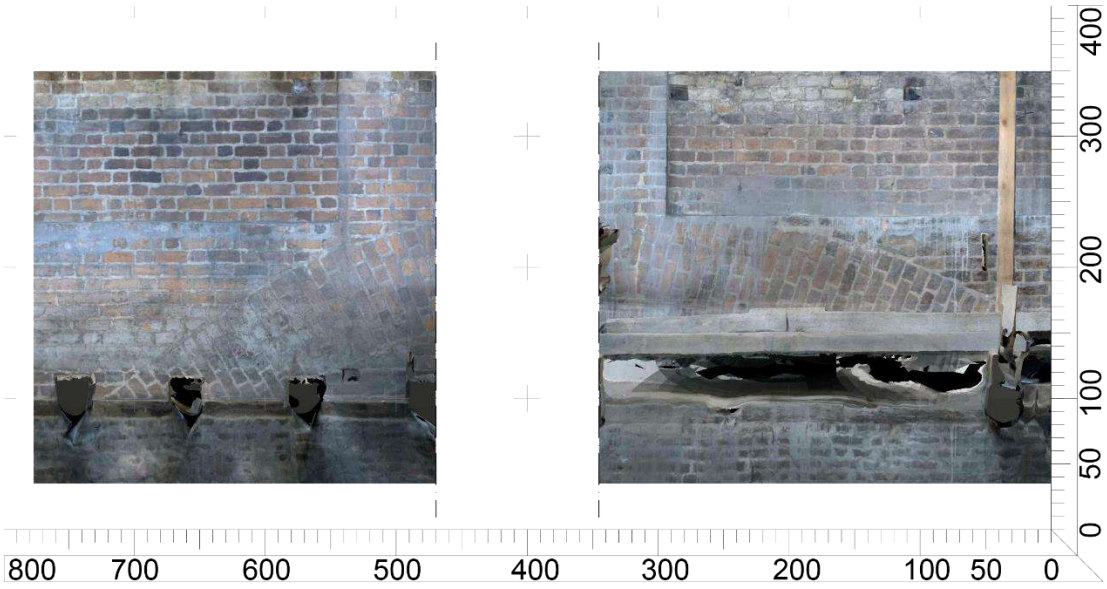
Fragmenty południowych ścian arkadowej i obwodowej w szerokości przęseł piątego i szóstego zaliczono do AJS 16. Zasięg tej jednostki wyznaczają przede wszystkim czytelne szwy muru z AJS 11, AJS 13 i AJS 14, które zostały dokładniej opisane przy okazji omawiania tych jednostek. Mowa tu o widocznym na strychu nawy głównej, wtórnym osadzeniu łęku otworu klatki schodowej (Il. 72D), szwie w ścianie obwodowej (Il. 65D) i wyraźnie widocznym w elewacji nawy głównej szwie z przęsła piątego (Il. 72A-C). Wspomniany otwór, później zamurowany, został najpewniej wymurowany równolegle ze ścianą przynależną do AJS 16, w której był osadzony. Jego eleganckie wyprowadzenie z wątku muru po stronie zachodniej, widoczne przede wszystkim na strychu nawy głównej, zdaje się wykluczać możliwość wykucia go w istniejącej już ścianie. Skoro jednak jego strona wschodnia została oparta na murze AJS 13 po jego wcześniejszym podkuciu, można wnioskować, że AJS 16 zostało dostawione do istniejącego muru AJS 13.

Najsilniej jednak przekonującym o tym elementem AJS 16 jest szeroki na dwa przęsła i wysoki na trzy cegły łęk konstrukcyjny osadzony w grubości południowej ściany arkadowej (Il. 73). Został on rozpięty między filarami czwartym i szóstym (tęczowym). Ze względu na swoje rozmiary jest on łatwy do odszukania na strychu nawy południowej. Miał on zapewne na celu odciążenie filara piątego, być może już na etapie budowy zwiastującego problemy z nośnością. Prawdopodobnie jest to efekt ostrożniejszej odbudowy po zawaleniu się części kościoła. Istotne jest jednak, że wykonanie takiego łęku ma sens jedynie w sytuacji, w której jego oparcie – a więc ściany w przęsłach czwartym i szóstym, już istnieje.

[26] Więcej o tym: (AJS 11).

Il. 72. Granice AJS 16 (szwy murów). A - ortofotografia szwu w przęśle 5 południowej ściany nawy głównej, B - zbliżenie szwu z przęsła 5 ściany południowej nawy głównej, C - fotografia lotnicza szwu z przęsła 5 ściany południowej nawy głównej, D - łęk otworu nieistniejącej klatki schodowej w przęśle 6 ściany południowej nawy głównej. 2022 r. Fot. i oprac. autora.

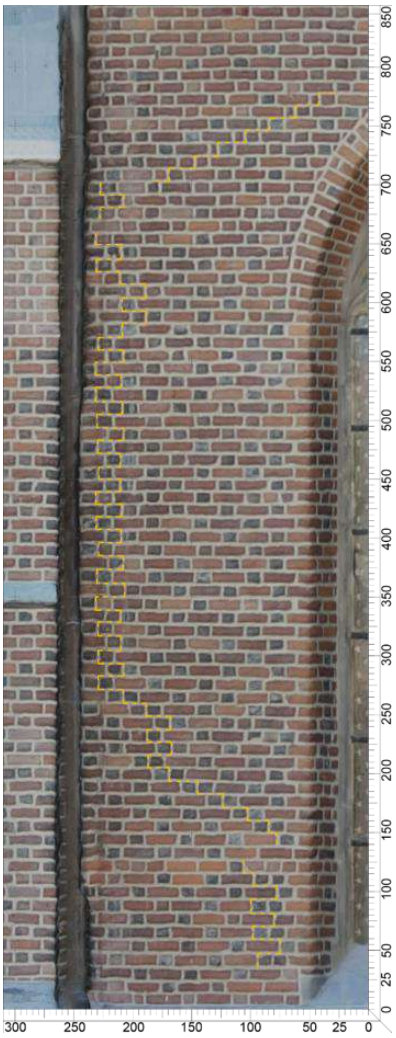
Il. 73. Łęk odciążający piąty od zachodu filar po stronie południowej, Ortofotografia na podstawie skanów fotogrametrycznych strychów nad przęsłami piątym i szóstym nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2022 r. Oprac. autora.

Co interesujące, jedyny użyty w AJS 16 i zachowany element dekoracji kamieniarskiej – wspornik sklepienny na ścianie obwodowej między przęsłami piątym i szóstym, ma nietypową formę (Il. 74). Jest to, wzorem tych z korpusu, grupa pseudokapiteli nałożona na półośmioboczną służkę. Noszą one jednak dekorację roślinną, zupełnie odmienną od lejkowatych i maswerkowych konsol korpusu. Tu należy jednak zauważyć, że odmienność ta, wskazująca na nieco późniejszą metrykę tego detalu jest kolejnym dowodem na późniejsze dostawienie przęsła szóstego i partii przęsła piątego do istniejących już z obu stron przęseł sąsiednich.

Il. 74 Wspornik sklepienia między 5 i 6 przęsłem nawy południowej, ściana obwodowa. 2022 r. Fot. autora

AJS 17

Do tej jednostki przypisano mury szóstego i częściowo piątego przęsła korpusu po stronie północnej. Mowa tu o fragmentach ściany obwodowej oraz arkadowej, łukach przyporowych, sklepieniu przęsła szóstego w nawie bocznej.

Mury jednostki zostały wykonane z cegieł o wymiarach 8-9 x 10,5-11,5 x 25-26 cm na beżowej zaprawie z widocznym drobnym kruszywem i grudkami niezlasowanego wapna. Cegły zostały ułożone w wątku gotyckim.

Granice jednostki wyznaczają pionowe szwy muru czytelne w ścianie arkadowej. Od strony zachodniej graniczy ona z murem o wątku kowadełkowym, szew jest więc wyraźnie czytelny nawet z poziomu ulicy. Po stronie wschodniej zaś widoczny jest charakterystyczny ciąg zdwojonych główek, opisany powyżej (AJS 13, Il. 75). Nie udało się ustalić granicy poziomej jednostki. Być może ciągnie się ona ku dołowi aż do poziomu fundamentów (widocznych w krypcie). Jest jednak bardziej prawdopodobne, że dolne partie piątego od zachodu filara po stronie północnej należą do AJS 11. Granica między jednostkami nie została ustalona, ze względu na pokrycie większej części powierzchni podpory tynkiem.

Il. 75. Szew muru w przęśle szóstym północnej ściany nawy głównej. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2022 r. Oprac. autora.

AJS 18

Il. 76. Dekoracja rzeźbiarska sklepień nawy głównej prezbiterium. Wsporniki: A – przęsło 6/7, strona PD; B – przęsło 6/7, strona PN; C – przęsło 7/8, strona PD; D – przęsło 8/9, strona PD; E – przęsło 9/10, strona PD; F – zamknięcie wschodnie, strona PD; G – przęsło 7/8, strona PN; H – zamknięcie wschodnie, strona PN; I – przęsło 9/10, strona PN. Zworniki: J - przęsło 7, K - przęsło 8, L - przęsło 9, M - przęsło 10. 2023 r. Fot. i oprac. autora.

Do jednostki AJS 18 przypisano sklepienia nawy głównej, z których zachowały się te w przęsłach chóru oraz pierwszym korpusu. Sklepienia wykonano z cegły i kształtek ceramicznych. Dostęp do nich jest obecnie ograniczony przez pokrywającą je od góry warstwę termoizolacji. Z kolei spód kap sklepiennych pokrywają tynki.

Sklepienia chóru przetrwały i mają zachowaną dekorację kamieniarską – wsporniki i zworniki (Il. 76). Co do zasady jest ona podobna do tych ze sklepień naw bocznych prezbiterium. Konsole są wieloboczne, pokryte dekoracją roślinną, a u spodu – twarzami ludzkimi. Wszystkie wieńczą wieloboczne, profilowane imposty. Podobne wsporniki, co można wywnioskować z ikonografii (Il. 55), wspierały być może również sklepienia przęseł pierwszego i drugiego korpusu. Niestety nie zachowały się do dzisiaj, przez co nie jest możliwe ich porównanie. Zworniki są w większości (prócz przęsła ósmego) zamknięte. Dwa z nich (przęsła: 7 i 9) noszą silnie zniszczoną dekorację rzeźbiarską. Na zworniku siódmego przęsła dostrzec można przedstawienie orła w aureoli, z kolei w dziewiątym należałoby dopatrywać się uskrzydlonego wołu. Najpewniej są to więc przedstawienia ewangelistów Jana i Łukasza. Zwornik umieszczony w przęśle ósmym jest otwarty i ma profil dwuwklęskowy. Z kolei w zamknięciu nawy widoczny jest jedynie destrukt zwornika pozbawiony dekoracji (Il. 76M).Również tynki na kapach noszą dekorację malarską o motywach roślinnych, która jednak również przynależy do późniejszego okresu (Żelbromski 1996, 145).

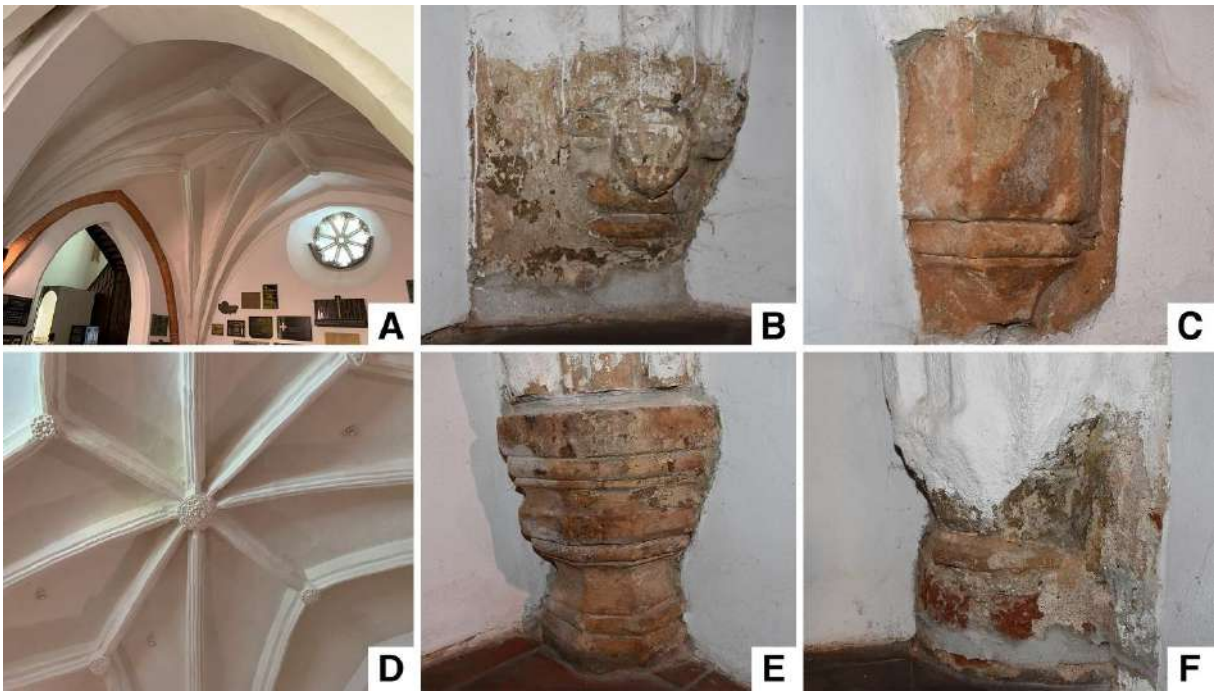
Nasuwać się może pytanie o zasadność uznania sklepień korpusu i chóru za równoczasowe, jeśli weźmie się pod uwagę ich odmienną dekorację rzeźbiarską. Należy tu zwrócić uwagę, że słaby stan zachowania górnych partii korpusu ogranicza nieco możliwość odpowiedzi. Należy natomiast zwrócić uwagę na dwa istotne aspekty zagadnienia. Po pierwsze lizenę między pierwszym a drugim przęsłem od zachodu do czasu tragicznego pożaru z 1976 r. flankowały wsporniki podobne raczej do chórowych niż tych znanych z korpusu. Po drugie zaś wynoszenie ścian arkadowych zostało najpewniej wykonane po ukończeniu dolnych partii obu części świątyni. Zasadnym jest więc założenie, że przesklepiano je również w podobnym czasie. Dodatkowo zarówno lizena w pierwszym przęśle, jak i łuk tęczy zdają się być zaprojektowane jako wyższe niż ostatecznie wykonane, o czym świadczą widoczne na strychu strzępia. Są one wyciągnięte wysoko powyżej sklepień. Te partie ścian powstawały jako części dwóch osobnych członów kościoła – chóru i korpusu. Skoro więc w momencie wznoszenia ich obu ostateczna wysokość posadowienia sklepień nie była zdefiniowana przez któryś z nich, który byłby już wcześniej zamknięty sklepieniem, można wnioskować, że przesklepienie obu nastąpiło w tym samym czasie.

AJS 19

Do AJS 19 przypisano trzy ołtarze wykonane jednakową techniką, zachowane |w prezbiterium kościoła gotyckiego. Dwa z nich znajdują się w nawie południowej, jeden w północnej. Wszystkie wykonano jako prostopadłościenne bloki z cegieł o wymiarach: 8-9 x 11-11,5 x 25,5-27 cm nakryte kamienną płytą z oprofilowaną dolną krawędzią. Spoiny ołtarzy – zagładzone z rysą, są zapewne wynikiem konserwatorskiej interwencji. O wtórności tych części kościoła wobec zabudowy chóru świadczy ich widoczne nałożenie na np. cokoły filarów.

AJS 20

W pierwszym przęśle nawy głównej znajduje się rozpięte nisko nad posadzką sklepienie gwiaździste. Bezpośrednio nad nim położona jest empora zachodnia. Tę część kościoła przypisano do AJS 20. Niestety niewiele daje się powiedzieć o cechach materiałowych czy technologicznych sklepienia. Jest ono w całości pokryte wtórnym tynkiem, zaś wgląd od góry uniemożliwia posadzka empory. Żebra diagonalne mają silnie rozczłonkowany profil złożony z szeregu wklęsek i półwałków, pozostałe zaś – standardowy w kościele profil wklęska-wklęska. Zworniki sklepienne zdobią z kolei płaskorzeźbione kwiatony i gmerki. Kamienne wsporniki są obecnie na poziomie posadzki. Mają wieloczłonowy profil złożony z wklęsek, półwałków i faz. Jeden z nich ma półośmioboczny trzon niesiony przez wałek na wklęskowym wspomiczku. Dwa wschodnie, niestety bardzo silnie zabrudzone wtórnymi nawarstwieniami (farby, zaprawy), noszą dekorację z tarczką herbową (Il. 77).

Il. 77. Kruchta zachodnia kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - widok ogólny w kierunku zachodnim, B - wspornik sklepienia (południowo-wschodni), C - wspornik sklepienia (południowo-zachodni), D - sklepienie, E - wspornik sklepienia (północno-zachodni), F – wspornik sklepienia (północno-wschodni). 2022 r. Fot. autora.

AJS 21

AJS 21 to jednostka o zasięgu bardzo trudnym do jednoznacznego ustalenia. Należą do niej niższe partie murów zakrystii (przęsła 7-9 po północnej stronie) oraz sklepienie na jej parterze. Większość lica muru została wtórnie wymieniona. Zachowane partie wykonano z cegły o wymiarach 25-26 x 11 x 7,5-8,5 cm. Wnętrze zostało wtórnie otynkowane. Wieńczące zakrystię sklepienie jest krzyżowo-żebrowe, a poszczególne przęsła zostały wydzielone szerokimi gurtami. Żebra sklepień mają profil o dwóch wklęskach. Niestety i tutaj wewnętrzne lica ścian pokryto tynkiem, zaś zewnętrzne zostały w dużej mierze wymienione i całkowicie przespoinowane. Na strychach można co prawda oglądać wapienną, beżową zaprawę, jest to jednak zapewne element innej jednostki (AJS 51), której styk z AJS 21 nie został potwierdzony z całkowitą pewnością. Biorąc pod uwagę powszechność występowania tego typu spoiny w kościele można podejrzewać, że również i dolne partie zakrystii są związane taką samą zaprawą, jest to jednak wyłącznie domniemanie.

AJS 22

Oryginalne partie kaplicy dobudowanej do korpusu po stronie południowej w szerokości trzeciego przęsła zaliczono do AJS 22. Mury zostały wymurowane z cegły o wymiarach: 8,5-9,5 x 11,5-12,5 x 26-27 cm wiązanej w wątku gotyckim zaprawą wapienną, beżową, z widocznymi grudkami niezlasowanego wapna. Ceglane lico widoczne jest jedynie w niewielkiej części elewacji, gdyż jej większość została przelicowana. Nawet te zachowane

partie mają wymienione spoiny. Wnętrze kaplicy zostało wtórnie pokryte tynkiem. Partie ceglanego lica w środku są w dużej mierze uzupełnione kitami, a wątek jest częściowo wymalowany. Informacje o zaprawie pochodzą z badań nad górną częścią ściany widoczną na strychu.

Kaplica ma rzut prostokąta zbliżonego do kwadratu. Została przykryta pojedynczym przęsłem sklepienia krzyżowo-żebrowego. Opiera się ono na wspornikach z wyobrażeniami ludzkich twarzy u podstawy, wyżej rozszerzającymi się i opatrzonymi dekoracją roślinną. Każda konsola zwieńczona jest wielobocznym, profilowanym impostem. Wsporniki zachowane są w niezbyt dobrym stanie, co utrudnia dokładne rozpoznanie ich form. Arkada oddzielająca kaplicę od nawy południowej ma krawędzie o profilu wklęskowym. Został on wtórnie przykryty wykonanym sztukateryjnie profilem wałkowym.

Granice jednostki wyznacza przede wszystkim bardzo dobrze widoczny na strychu ślad dostawienia murów kaplicy do istniejących przypór nawy południowej.

AJS 23

Do AJS 23 przypisano zachowane elementy dawnej kaplicy von Restis, znajdującej się po stronie północnej w przęśle szóstym. Została ona wzniesiona w wątku gotyckim z cegieł o wymiarach: 25,5-27 x 12-12,5 x 7,5 x 8,5 cm. Podobnie jak w poprzednich jednostkach, tu również zastosowano wapienną, beżową zaprawę. Sposób wykończenia fug jest trudny do ustalenia, gdyż na zewnątrz zostały wymienione, wewnątrz zaś pokryte tynkami.

Zakres jednostki nie jest stuprocentowo pewny. Nie ustalono czy górne partie kaplicy oraz rozpięte ponad jej parterem sklepienie należą do AJS 23. Mogła ona zostać wymurowana jako wysoka kaplica, a następnie wtórnie podzielona na dwie kondygnacje. Takie rozwiązanie, powtarzające się w kościele, wydaje się być prawdopodobne. Stąd przypuszczenie o przynależności wyższych części do tej jednostki. Jest jednak możliwe, że początkowo wymurowano tylko jej niższe partie. Niestety bardzo słaby dostęp do tkanki średniowiecznych murów nie pozwala tego jednoznacznie określić.

AJS 24

AJS 24 zawiera w sobie zachowane partie kaplicy w szerokości piątego przęsła korpusu po stronie północnej. Ma ona mury wykonane z cegieł o wymiarach: 7,5-9,5 x 11-12,5 x 25-26 cm w wątku gotyckim. Ponownie zostały one związane beżową, wapienną zaprawą, którą znamy jedynie z analizy budulca strychu. Wnętrze kaplicy pokrywają wtórne tynki, zaś zewnętrzne lico zostało przespoinowane. Arkada wydzielająca kaplicę od korpusu jest obecnie (najpewniej wtórnie) zaślepiona. Ma ona profil wklęskowy, widoczny choć ceramiczne kształtki są w większej mierze przykryte tynkami i kitami, na których wymalowano wątek cegieł.

Granice AJS 24 ponownie są wytyczone przez widoczne na strychach styki murów. Kaplica została dostawiona do już istniejącego muru AJS 23 i przypory korpusu. Nie jest pewna przynależność do jednostki maswerkowego okna kaplicy.

AJS 25

Znajdująca się po południowej stronie czwartego przęsła korpusu kaplica, czy raczej jej oryginalne partie, przynależy do AJS 25. Liczne przebudowy oraz problemy z dostępem do pierwotnej tkanki muru utrudniają jednoznaczne rozpoznanie zakresu. Jasne jest, że mury wzniesiono z cegieł o wymiarach: 8,5-9,0 x 11-12 x 25-26 cm w wątku gotyckim, spajanej zaprawą wapienną o beżowym zabarwieniu. Stosunkowo duże partie pierwotnego lica zachowane są w elewacji. Ponownie nie ustalono formy oryginalnej fugi ze względu na jej konserwatorską wymianę i pokrycie tynkami. Arkada wydzielająca kaplicę od nawy ma profil wałkowy i została wykonana z kształtek ceramicznych, na których dostrzec można nikłe ślady glazury. U podstawy opiera się ona na kształtkach piaskowcowych. Mury kaplicy wieńczy sklepienie o krzyżowo-żebrowe o dwóch przęsłach wsparte na konsolach z wyobrażeniami ludzkich twarzy i dekoracją roślinną powyżej. Ponownie wsporniki wieńczą profilowane, wieloboczne imposty. Niestety płaskorzeźbiona kamieniarka została pokryta tynkiem i pobiałą, co uniemożliwia dokładne rozpoznanie jej form. Zworniki sklepienne noszą dekorację heraldyczną – herb rodziny Dompnig oraz garnczkowy hełm ze skrzydłami i labrami.

Granice zasięgu jednostki wytyczają dobrze widoczne na strychu styki murów, wskazujące na jej dobudowanie do istniejącej już kaplicy w przęśle trzecim (AJS 22) i przypory korpusu.

AJS 26

AJS 26 zawiera w sobie zachowane elementy najbardziej reprezentacyjnej kaplicy Dumlose. Znajduje się ona po stronie południowej, w szerszym od pozostałych przęśle szóstym korpusu. Jest wysunięta przed lico pozostałych kaplic w tej elewacji i zamknięta półośmiobocznie. Jej mury wykonano z cegieł o wysokości 8,5-9,5 cm w wątku gotyckim. Dostęp do strychu kaplicy niestety jest silnie utrudniony, wnętrze tynkowane, a lico zewnętrzne – wymienione. Trudno jest więc powiedzieć wiele o materiale budowlanym. Arkada oddzielająca kaplicę od nawy ma profil wklęskowy. Została silnie uzupełniona kitami i zaprawą z imitowanym malarsko wątkiem muru. Dwuprzęsłowe sklepienie krzyżowo-żebrowe ma bogatą dekorację rzeźbiarską. Wsporniki pokrywa dekoracja z ludzkimi głowami, męskimi i kobiecymi. Te drugie wieńczą korony i diademy. Powyżej wsporniki zdobi płaskorzeźbiona roślinność i wieloboczne, profilowane imposty. Konsole na ścianie obwodowej korpusu są dekorowane wyłącznie roślinnie – bez przedstawień ludzkich. Zworniki pokryto dekoracją heraldyczną – jeden z nich przedstawia herb rodziny Dumlose, drugi jego klejnot – garnczkowy hełm z labrami. Żebra sklepienne mają profile o dwóch wklęskach. Wszystkie elementy pokryte są wtórną, konserwatorską polichromią.

AJS 27

Do AJS 27 przypisano elementy pierwotne kaplicy przy przęśle piątym korpusu po stronie południowej. Zostały one wymurowane z cegieł o wymiarach: 24,5-25 x 10,5-11 x 7,5-8,5 cm w wątku gotyckim na beżowej, wapiennej zaprawie. Nieznana jest pierwotna forma wykończenia spoin, obecnie ukrytych pod tynkami lub wymienionych. Parter kaplicy pełni obecnie funkcję kruchty. Jego wydzielenie dziewięciopolowym sklepieniem jest jednak

wtórne i nie dotyczy AJS 27. Do jednostki należą zatem: mury do wysokości mniej więcej gzymsu sąsiedniej kaplicy Dumlose i sklepienie nad poziomem +1 oraz górne partie arkady w ścianie obwodowej korpusu. Przynależność do jednostki klatki schodowej wymurowanej we wschodniej ścianie kruchty nie jest potwierdzone.

Jednoprzęsłowe, krzyżowo-żebrowe sklepienie jest wsparte na wspornikach. Północno-wschodni z nich ma dekoracje z kobiecą głową zwieńczoną gzymsem. Pozostałe z nich są nieco zatarte, co utrudnia rozpoznanie pierwotnego zdobienia. Zachowały się górne partie arkady wydzielającej kaplicę od nawy bocznej. Ma ona profil z jedną wklęską i została wymurowana z cegły, choć silnie uzupełnionej kitami i zaprawą. Dolna część została wtórnie przebudowana w związku z wydzieleniem kruchty sklepieniem.

AJS 28

Kaplica w szerokości przęsła dziewiątego po stronie południowej została przypisana do AJS 28. Niestety rozpoznanie jej cech materiałowych utrudnia ograniczony dostęp do strychu oraz całkowite przelicowanie zewnętrznej powierzchni muru. Wnętrze kaplicy zostało otynkowane. Po stronie wschodniej widoczny jest fragment muru pokryty wyłącznie pobiałą, z którego można odczytać gotycki wątek muru i rozmiary cegieł. Jest to jednak część AJS 12 – przypora ściany obwodowej chóru.

Najistotniejszym elementem jednostki jest sieciowe sklepienie kaplicy. Ma ono żebra z dwiema wklęskami i dwa cylindryczne zworniki z pozostałościami polichromii. Jeden z nich jest ozdobiony przedstawieniem męskiej twarzy na błękitnym tle (*facie Christi?)*, drugi zaś przedstawieniem Baranka Bożego. Wsporniki sklepienne wyróżniają się spośród pozostałych użytych w kościele. Można je podzielić na dwa typy. Pierwszy to mniejsze wsporniki narożne z profilowanym impostem podpartym rzeźbionymi wyobrażeniami potworów. Drugi to wsporniki masywniejsze, pokryte w całości dekoracją roślinną.

AJS 29

AJS 29 to jednostka, do której zaliczono pierwotne mury kaplicy Smedchina w szerokości pierwszego przęsła po stronie północnej. Zostały one wymurowane z cegieł o wymiarach: 8-9 x 11,5-12,5 x 25,5-27,5 cm w wątku gotyckim, spajanych wapienną, beżową zaprawą z dużymi grudkami niezlasowanego wapna. Informacje o pierwotnej spoinie zostały zatarte przez przespoinowania, wymianę lica i pokrycie go tynkami. Do jednostki przynależą, prócz ścian, również arkada oddzielająca kaplicę od nawy (wtórnie zamknięta), wsporniki i zaczątki sklepienia, dwa proste portale z łączącą je klatką schodową oraz być może ostrołuczne, gotyckie okno z maswerkiem.

Granica jednostki jest widoczna na strychu sąsiedniej kaplicy jako wyraźny styk murów. Również pokryta tynkiem przypora korpusu na piętrze kaplicy Smedchina pozwala ocenić zasięg AJS 29. Istotne wydaje się sklepienie (górne). Jedynie jego dolne, niewielkie fragmenty przynależą do tej jednostki. Wspornik zaczątku sklepienia do tej jednostki jest wieloboczny i przykryty profilowanym impostem. Na nim opierają się krótkie zaczątki żeber sklepiennych. Pozostała część powstała w ramach innej akcji budowlanej opartej o odmienny projekt, o czym świadczy gwałtowna zmiana profilu żeber. Sklepienie sieciowe nad parterem, będącym dziś kruchtą, jest wtórne i nie należy do AJS 29

AJS 30

AJS 30 to jednostka składająca się wyłącznie z górnego sklepienia kaplicy Smedchina w pierwszym przęśle po stronie północnej. Jest ono dwuprzęsłowe, krzyżowo-żebrowe. Zostało wykonane na wcześniej istniejących wspornikach i zaczątkach żeber, przynależnych do AJS 29. Wyraźna różnica w planowanej wysokości sklepienia i profilach żeber wyznacza granicę jednostki. Niestety sklepienie nie jest dostępne od strychu, gdzie spoczywa na nim drewniana posadzka, nie można więc określić parametrów cegieł i zaprawy, z jakich zostało wymurowane. Do jednostki przynależą natomiast dwa cylindryczne zworniki pokryte polichromią (być może wtórną) z przedstawieniami Oblicza Chrystusa i gmerku w bordowej tarczy.

AJS 31

Do AJS 31 przynależy dolne sklepienie w kaplicy Smedchina w pierwszym przęśle po północnej stronie korpusu. Wydziela ono kruchtę prowadzącą do kościoła od strony ul. Św. Elżbiety. Jest to sklepienie sieciowe o nietypowych dla kościoła wałkowatych żebrach. Te nie są podparte konsolkami a urywają się nagle i łączą z płaszczyzną ściany wklęskowym uskokiem. Zworniki są najpewniej cylindryczne, jednak wszystkie pokrywa późniejsza dekoracja z drewnianymi, podwieszonymi puttami (AJS 44)

AJS 32

Oryginalne partie kaplicy w szerokości drugiego przęsła po stronie północnej zostały określone jako AJS 32. Do jednostki przynależą przede wszystkim mury kaplicy z cegieł o wymiarach: 7,5-8,5 x 11-12 x 26-27 cm w wątku gotyckim na beżowej, wapiennej zaprawie z grudkami niezlasowanego wapna. Pierwotne wykończenie spoiny nie zostało ustalone, gdyż zatarły je przelicowania, przespoinowania i tynki.

Do jednostki należą, prócz murów, również arkada wydzielająca kaplicę od nawy oraz sklepienie. Jest ono krzyżowo-żebrowe, jednoprzęsłowe i wsparte na dwustrefowych, kamiennych wspornikach o geometrycznej formie. Zwornik sklepienny jest bardzo prosty, cylindryczny i pozbawiony dekoracji (być może w wyniku uszkodzeń). Z kolei arkada ma profil o pojedynczym uskoku i wklęsce i została wymurowana z cegieł i kształtek ceramicznych. Podobnie jak w innych kaplicach i tutaj pokrywa je w znacznej mierze tynk i kity, na których wymalowano wątek. Dolne partie arkady zostały ukryte pod nawarstwieniami muru w wyniku wzniesienia empory (AJS 56).

Zasięg jednostki wyznaczają styki murów widoczne na strychach kaplic w przęsłach drugim i trzecim. Jasno wskazują one na dostawianie kolejnych z nich od strony zachodniej. Widoczne są też przemurowania wykonane z cegieł o cechach AJS 32, na znacznie jaśniejszej zaprawie. Jest to zapewne pozostałość po katastrofie z 1649 r. Po zawaleniu się górnych partii murów kaplicy najpewniej odbudowano je z cegieł rozbiórkowych. Zasięg zniszczeń byłby zgodny z ikonografią.

AJS 33

AJS 33 to jednostka, do której przypisano pierwotne partie północnej kaplicy w przęśle trzecim. Należą do niej wzniesione z cegieł o wymiarach 25-26,5 x 10,5-11 x 8-8,5 cm ściany, wydzielająca kaplicę od nawy arkada oraz dwuprzęsłowe, krzyżowo-żebrowe sklepienie. Arkada została ujęta pojedynczą wklęską wykonaną z kształtek ceramicznych.

Istotna jest obserwacja murów na strychu kaplicy. Wyraźny jest tam zasięg zerwanego muru i dostawionego do niego późniejszego, w wątku kowadełkowym na znacznie jaśniejszej zaprawie, choć z cegieł o wymiarach takich jak w AJS 33. Podobnie jak w AJS 32 jest to pozostałość po katastrofie z 1649 r.

AJS 34

Do AJS 34 przypisano partie oryginalne kaplicy północnej w czwartym przęśle korpusu. Do jednostki przynależą mury wykonane w wątku gotyckim z cegieł o wymiarach: 8-8,5 x 11,5 x 25,5-27 cm na beżowej, wapiennej zaprawie z dużymi grudkami niezlasowanego wapna. Niestety, podobnie jak w przypadku pozostałych murów średniowiecznych kościoła i tutaj pierwotne fugi zostały zatarte tynkami i przespoinowaniami.

AJS obejmuje również arkadę wydzielającą kaplicę od nawy oraz sklepienie krzyżowo-żebrowe o jednym przęśle. Interesujący jest niepowtórzony nigdzie w kościele sposób opracowania arkady. Do wysokości ok. pięciu metrów ma ona standardowy profil z jedną wklęską, powyżej jednak jest on bardziej rozbudowany i przybiera formę znaną z arkad międzynawowych z dwiema wklęskami rozdzielonymi uskokiem. Dodatkową masę muru wymaganą do takiego poszerzenia podpierają wsporniczki. Po stronie zachodniej jest to wieloboczna konsolka z maswerkowymi żłobieniami zwieńczona profilowanym impostem. Strona wschodnia nosi ślady podobnego rozwiązania. Niestety sam wspornik nie zachował się w całości.

Sklepienie kaplicy jest proste, pozbawione dekoracji. Żebra wtapiają się w masę muru bez wsporników a zwornik jest bardzo prosty, cylindryczny i pozbawiony dekoracji. Pokrycie wszystkich elementów sklepienia i ścian tynkiem nie pozwala na ustalenie czy pierwotnie istniały w tym miejscu jakieś konsole.

Granice jednostki są czytelne przede wszystkim na strychu, gdzie dostrzec można wyraźne styki murów z kaplicami sąsiednimi. Ich przebieg wskazuje na wypełnienie luki między dwiema istniejącymi już ścianami przez AJS 34.

AJS 35

AJS 35 to jednostka związana z początkami budowy wieży, która obejmuje jej parter i większość kondygnacji +1. Jej mury wykonano z cegieł o wymiarach 7,5-8,5 x 11-12,5 x 25-26 cm w wątku gotyckim. Prócz masywnych murów wieży z kamiennym, profilowanym cokołem do jednostki przypisano również sklepienie nad jej parterem, niższe partie klatki schodowej oraz elementy dekoracji: portal południowy, gzymsy i dwa okna po stronie wschodniej. Należy tu zwrócić uwagę na bardzo duży stopień wymiany elementów kamieniarki kościoła. Jej pierwotne partie, które można z całą pewnością kwalifikować do tej AJS, obejmują jedynie niewielki procent całości.

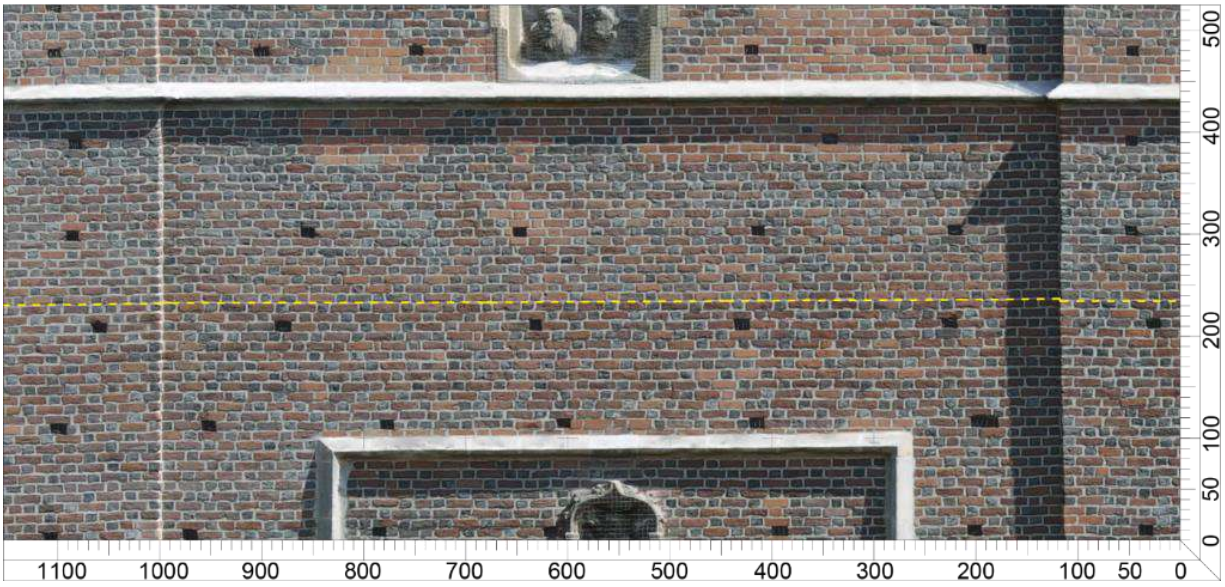
Gzymsy zostały wymienione niemal w zupełności. Nawet pobieżna obserwacja portalu ujawnia wyraźne różnice w stopniu zachowania i sposobie opracowania piaskowca. Jego większa część, ze szczególnym uwzględnieniem elementów bogato dekorowanych, została wymieniona. Zapewne nie przyniosło to jednak ogólnych zmian w formie oprawy wejścia.

Górną granicę jednostki wyznacza wyraźne zaburzenie wątku muru i zmiana użytego materiału. Ta pozioma linia znajduje się 21 warstw cegieł poniżej gzymsu wieńczącego poziom +2 (Il. 78). Powyżej niej cegły są nieco jaśniejsze, co jest widoczne zarówno przy obserwacji obecnego stanu kościoła jak i na zachowanej ikonografii.

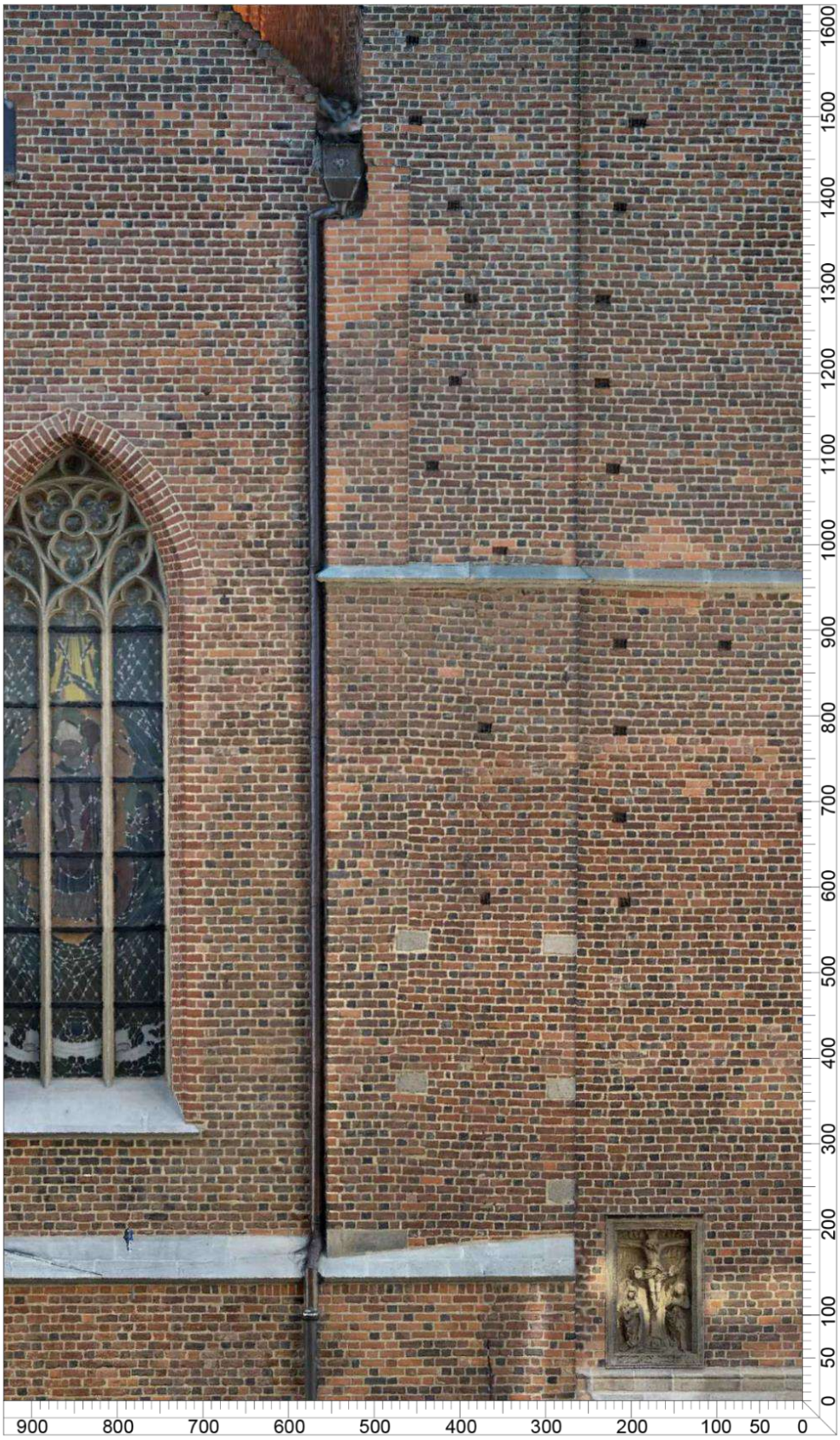
Z kolei granicę pionową jednostki, a więc jej styk z murem korpusu, obserwować można w elewacji zachodniej (Il. 79), między półszczytem nawy południowej a gzymsem powyżej poziomu +1 wieży. Ma on formę sugerującą dostawienie ściany dzwonnicy do istniejącego lica.

Poniżej, aż do szerokiego, dolnego gzymsu ciągnącego się na całej szerokości korpusu, ma on formę dość nieregularnego szwu. Jego nieregularna struktura świadczy o wtórnym skuciu niektórych cegieł z lica i przeszycia muru z wykorzystaniem luk po nich. Jest on też wzmocniony dwoma kamiennymi blokami.

W dolnej części szew ten ma formę ciągu zygzakowato przeskakujących między warstwami cegieł zdwojonych główek. Takie zaburzenie w kościele pojawia się zwykle w miejscach, w których uzupełniono przygotowane wcześniej strzępia. Poniżej dolnego gzymsu granica jest bardzo słabo czytelna, z powodu dużej wymiany lica. Wyznacza ją jednak zasięg cokołów – trójwarstwowego, przynależnego do korpusu (AJS 8) i profilowanego cokołu wieży (AJS 35).

Il. 78. Elewacja południowa wieży. Zaznaczony poziomy styk murów.. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora.

Il. 79. Styk wieży z korpusem w elewacji zachodniej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Ortofotografia na podstawie modelu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora.

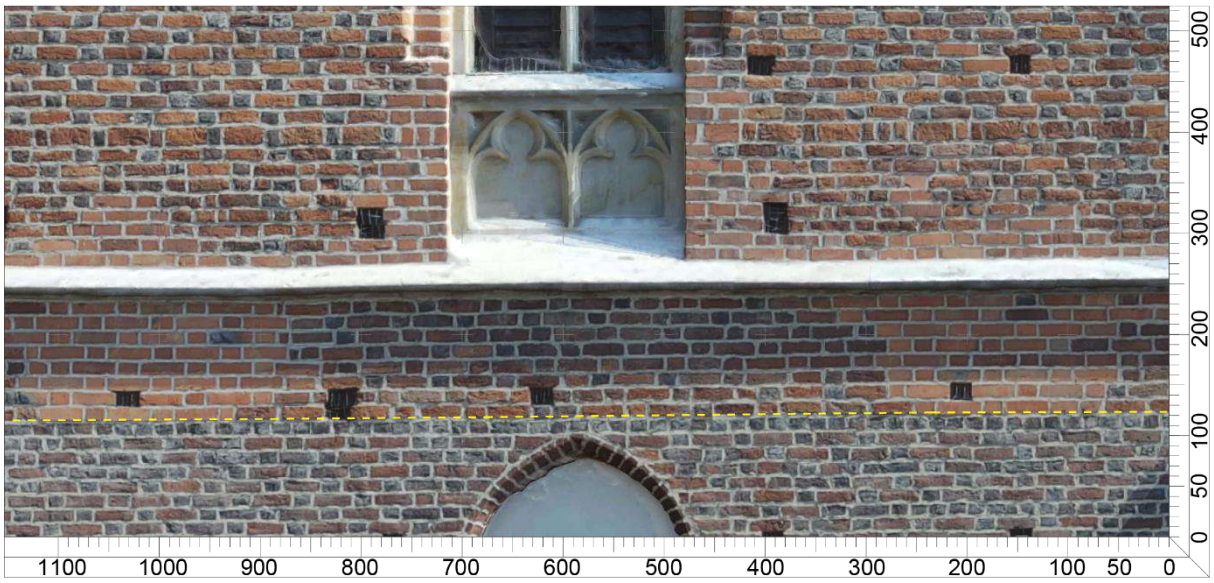
AJS 36

AJS 36 to jednostka znajdująca się bezpośrednio powyżej swojej poprzedniczki, obejmująca kondygnację +2 wieży wraz z zamykającym ją sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Jej mury wykonano z cegieł o wymiarach 8-9 x 11-12 x 25-26 cm na beżowej zaprawie wapiennej o nieznanym pierwotnym wykończeniu fugi. Niestety zarówno z zewnątrz jak i wewnątrz dokonano szeroko zakrojonych wymian lica i spoin.

Sklepienie wieńczące kondygnację +2 jest krzyżowo-żebrowe podparte na wspornikach dwóch typów. Po stronie wschodniej są to wieloboczne konsolki z płytkimi, maswerkowymi żłobieniami. Stronę zachodnią podtrzymują wsporniki o złożonym, zgeometryzowanym profilu złożonym z faz, wklęsek i półwałków. W zworniku widoczny jest prosty kwiaton.

Kamieniarka okien i gzymsy AJS 36 zostały w dużej części wymienione i przynależą do AJS 73. Należy jednak wspomnieć je tutaj, gdyż formy partii wtórnych zostały powtórzone po zachowanych w złym stanie oryginalnych[27]. Ogólna forma okien jest spójna dla całej wieży. Są to smukłe, ostrołuczne otwory osadzone w blendach o równych im szerokościach, ale wyższych. Wnęki te mają wklęskowy profil. Szczególnie interesujące wydaje się okno południowe z dekoracją figuralną w blendach pod parapetem, przedstawiającą popiersia dwóch mieszczan.

Dolną granicę jednostki wyznacza omówione w podrozdziale poświęconym AJS 35 zaburzenie wątku muru. Z kolei od góry ogranicza ją bardzo wyraźnie warstwa cegieł ułożonych główkami i jeszcze silniejsza zmiana w kolorze budulca (Il. 80). Linia ta przebiega osiem warstw cegieł poniżej gzymsu nad kondygnacją +2.

Il. 80. Elewacja południowa wieży, gzyms powyżej poziomu +2. Widoczna warstwa główek - granica etapów budowy. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego, 2022 r. Oprac. autora.

[27] Stopień wymiany kamieniarki oraz jej związek z pierwotnymi formami potwierdzają zachowane projekty architektoniczno-budowlane, których opis i analiza zostały zawarte w rozdziale poświęconym analizie ikonografii.

AJS 37

Oryginalne, murowane partie wieży znajdujące się powyżej AJS 36 przynależą do AJS 37. Jest to bardzo obszerna jednostka, której zasięg jest bardzo trudny do potwierdzenia. Nie jest pewne, czy faktycznie ostatnie cztery kondygnacje wieży wzniesiono w ramach jednej akcji budowlanej. Mury tych części kościoła zbudowano w wątku gotyckim z cegieł o wymiarach: 6,5-8,5 x 11,5-13 x 25-27 cm. Duży rozrzut tych wielkości może świadczyć o zawarciu w tej jednostce kilku etapów prac. Struktura muru nie nosi natomiast żadnych śladów dłuższych przestojów, które pozwoliłyby wyznaczyć wyraźną granicę między dwiema jednostkami. Być może zatem faktycznie powyżej kondygnacji +2 budowa wieży nabrała tempa. Należy tu zwrócić uwagę na widoczną ok. 70 cm powyżej gzymsu nad trzecia kondygnacją rolkę cegły na sztorc (Il. 80), której pierwotne przeznaczenie nie zostało rozpoznane.

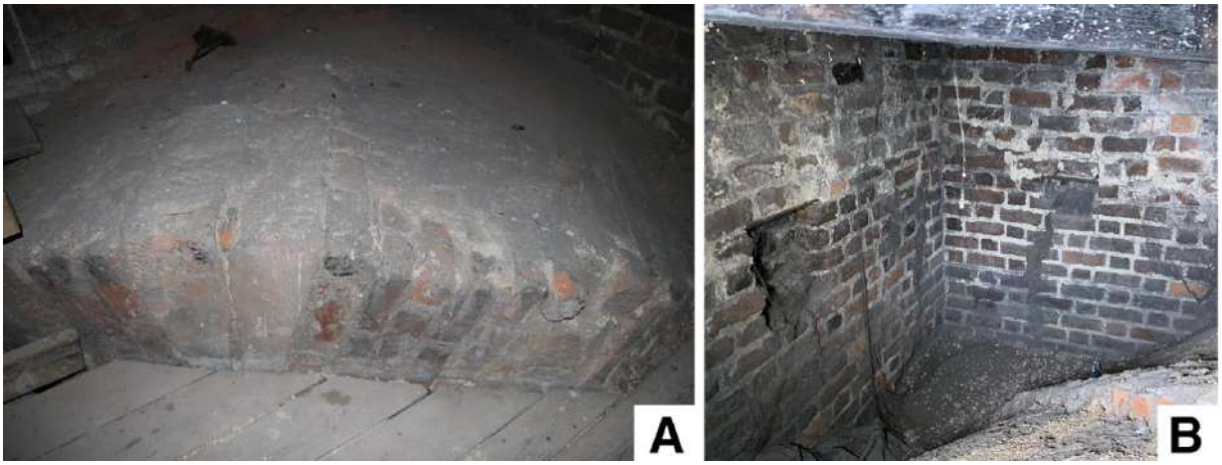
Górne partie dzwonnicy przez wieki służyły jako punkt orientacyjny dla artylerii kolejnych armii zdobywających miasto i były niszczone w skutek wichur i pożarów. Nie dziwi więc bardzo słaby stan zachowania oryginalnej kamieniarki. Jej przytłaczająca większość została wymieniona w ramach AJS 73. Okna podobnie jak w pozostałych poziomach wieży są ostrołuczne, maswerkowe i osadzone w blendach z wklęskowym profilem. Wyjątek stanowią otwory najwyższej, piątej kondygnacji, znacząco większe od pozostałych i pozbawione maswerków. Większość lasek i ościeży jest wtórna, choć powtarza formy oryginalne. Baldachimy zwieńczone ostrołukami z czołganką i kwiatonami na poziomie szóstym zostały niestety całkowicie wymienione.

AJS 38

AJS 38 to niewielka, ale bardzo ciekawa jednostka zawierająca pozostałości po nieistniejącej już klatce schodowej przy południowej ścianie arkadowej w przęśle szóstym. Można je odnaleźć na strychu nawy południowej. Jest to niewielka kapa sklepienia rozpostarta między ścianą międzynawową a murem dociążającym łuk tęczy (Il. 81A). Została ona wymurowana z pełnych cegieł i piaskowcowych ciosów w kluczu, na zaprawie wapiennej o beżowym zabarwieniu. Co zaskakujące w miejscu, które nie jest eksponowane, spoiny zostały starannie opracowane i wykończone rysą. Funkcja tego dość nieoczekiwanego elementu konstrukcji była prosta i zaświadcza o niej analiza górnych partii ściany arkadowej (AJS 16) oraz ikonografia. Stanowiła ona podstawę dla znajdującej się tu niegdyś cylindrycznej wieżyczki klatki schodowej.

Aby dostrzec styk AJS 28 z AJS 16, do której należy ściana międzynawowa, należy spojrzeć w ciasny narożnik między sklepieniem nawy południowej, dwiema ścianami i wysklepką (Il. 81B). Fragment muru mniej więcej od wysokości punktów osadzenia łęku w ścianie ma tam wyraźnie zaburzony wątek i został najpewniej wymurowany z cegły rozbiórkowej. Widoczna jest również warstwa wyrównawcza. Świadczy to o wtórności AJS 38 wobec już istniejących, dolnych partii ściany międzynawowej AJS 16. Jest to interesujące, gdyż związany z tą samą klatką schodową otwór w tej przegrodzie, który można obserwować na strychu nawy głównej, został bez wątpienia przewidziany podczas jej budowy. Prowadzi

to do wniosku, że decyzję o umieszczeniu klatki schodowej w tym miejscu podjęto w trakcie murowania ściany międzynawowej, kiedy jej dolne partie już istniały a górne jeszcze nie. Jest to również kolejna przesłanka wskazująca na pewną przerwę między wzniesieniem dolnej części ścian korpusu a wyniesieniem ich do pełnej wysokości. Dlatego kapa sklepienna AJS 38, stanowiąca podstawę wieżyczki z klatką jest wtórna wobec AJS 16, ale otwór prowadzący na strych nawy głównej nie.

Il. 81. Kapa sklepienna rozpięta w przęśle szóstym na strychu nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022. A - Dawna podstawa klatki schodowej istniejącej w tym miejscu, B – przestrzeń między sklepieniem nawy a kapą sklepienną widoczną na fot. A. 2023 r. Fot. autora.

AJS 39

Pierwotne partie kaplicy w drugim przęśle korpusu po stronie południowej przypisano do AJS 39. Jest to niewielka jednostka o bardzo skromnej dekoracji. Jej mury wzniesiono z cegieł o wymiarach: 7,5-8,5 x 11-12,5 x 24,5-25 cm w wątku gotyckim, na beżowej, wapiennej zaprawie. Ponownie pierwotna forma fugi nie mogła zostać potwierdzona w wyniku licznych przespoinowań i przelicowań murów kaplicy. Arkada wydzielająca kaplicę od nawy ma prosty profil ze sfazowaną krawędzią. Sklepienie kaplicy jest krzyżowo-żebrowe, jednoprzęsłowe. Żebra pozbawione wsporników wtopione są bezpośrednio w ścianę. Prosty, cylindryczny zwornik nosi bardzo nikłe ślady polichromii.

Granice jednostki wyznaczają styki murów widoczne na strychu. Sugerują one, że została ona dostawiona do sąsiedniej kaplicy (AJS 22). Z kolei styk z klatką schodową przynależną do AJS 35 i przebiegającą przez strych wskazuje na pierwszeństwo wieży przed kaplicą (Il. 82). Wyraźne jest też przerwanie dawnego łuku okna nawy bocznej przez ośmioboczny masyw wieżyczki klatki schodowej.

Il. 82. Styk ośmiobocznej klatki schodowej wieży (po lewej) z łękiem dawnego okna ściany obwodowej korpusu (po prawej). Strych kaplicy w przęśle drugim po stronie południowe. 2023 r. Fot. autora.

AJS 40

Do AJS 40 przypisano pierwotne partie kaplicy w siódmym przęśle po stronie południowej. Niestety bardzo niewiele można powiedzieć o jej cechach materiałowych – utrudniony dostęp do strychów oraz całkowita wymiana lica zewnętrznego i otynkowanie wnętrza nie pozwala na potwierdzenie ich z całą pewnością. Zapewne mury kaplicy wzniesiono z cegieł o wymiarach zbliżonych do pozostałych w kościele w wątku gotyckim. Najpewniej była ona uzupełnieniem między kaplicami w przęsłach szóstym i ósmym.

Krzyżowo-żebrowe sklepienie kaplicy niosą wsporniki o formie powtarzającej profil żebra. Cylindryczny zwornik dekoruje tarcza herbowa rodziny Pfintzigów. Interesująca jest kamieniarka okna o bardzo bogatym maswerku. Piaskowiec, z którego ją wykonano różni się nieco od tego użytego w sąsiednich oknach przynależących do AJS 66, obejmującej prace renowacyjne z XIX w. Być może jest to okno zachowane, pierwotnie użyte w ramach AJS 40. Stanowiłoby to rzadkość w skali kościoła.

AJS 41

Do AJS 41 przynależą zachowane partie oryginalne kaplicy rodziny Heugel w ósmym przęśle po stronie południowej. Podobnie jak w AJS 40 i tutaj dostęp do tkanki muru średniowiecznego był niemożliwy. Prócz murów do jednostki przynależy najpewniej jedynie sklepienie krzyżowo-żebrowe, o jednym przęśle. Jego dekoracja jest dość skromna. Ciężkie wsporniki mają silnie zgeometryzowaną formę o profilu złożonym z faz i wklęsek, zwornik zaś jest cylindryczny i pozbawiony dekoracji.

AJS 42

Do AJS 42 przypisano górne partie ścian nad kaplicą w przęśle piątym po stronie południowym. Jej dekorowany szczyt najpewniej powstał później niż sama kaplica w swoim podstawowym zrębie. Wzniesiono go z cegieł o wymiarach: 26,5-27,5 x 11-11,5 x 8-9,5 cm w wątku gotyckim, na beżowej zaprawie wapiennej. Na zewnętrznym licu muru została ona wymieniona w ramach akcji związanych z AJS 73, więc pierwotne wykończenie fugi nie jest znane. Szczyt zdobią cztery ostrołuczne blendy o wklęskowym profilu, które zaliczać należy właśnie do AJS 42.

Granice jednostki wyznacza widoczne przede wszystkim w zachodnim półszczycie kaplicy zaburzenie wątku. Jest to styk AJS 27 – pierwotnego zakresu kaplicy i AJS 42. Wysokość pierwotnej ściany wyznacza wyraźnie rolka cegły na sztorc.

AJS 43

AJS 43 to wyjątkowo interesująca, choć niewielka jednostka. Przypisano do niej tynki pokrywające wnętrze górnego poziomu kaplicy Smedchina w pierwszym przęśle po stronie północnej. Utworzenie osobnej jednostki wyłącznie dla wierzchniej warstwy wykończeniowej nie byłoby uzasadnione, gdyby nie wyjątkowo bogata dekoracja malarska, która ją pokrywa. Jest to istotny element architektury kościoła, pozwalający na wysnucie wniosków dotyczących jego historii budowlanej. Z perspektywy rozważań nad stratygrafią istotne jest, że pokrywają wyłącznie górną kondygnację, zapewne powstały więc później niż wydzielające je sklepienie. Pokrywają również powstałe w dwóch etapach sklepienie.

AJS 44

Na AJS 44 ponownie składają się wyłącznie polichromowane tynki w kaplicy Smedchina, w tym przypadku pokrywające sklepienie wydzielające kruchtę w jej przyziemiu. Jednostka ta została wydzielona ze względu na wysoką rangę malatur, stan zachowania oraz potencjalną użyteczność przy datowaniu tych partii kościoła ze względu na wyraźne cechy stylowe.

AJS 45

AJS 45 stanowi bardzo drobną i w zasadzie pozbawioną wpływu na rozważania dotyczące ogólnej chronologii budowy jednostkę. Składa się na nią ceglane wypełnienie profilowania filaru tęczowego nawy południowej. Zostało ono wykonane od jego południowo-zachodniej strony jako podmurówka dla epitafium. Jest ono jednak najpewniej odrębne od samego filara i wobec niego wtórne, dlatego wydzielono je jako osobną jednostkę.

AJS 46

Jednostka AJS 46 ma tylko jeden element – portal w ścianie kaplicy w przęśle trzecim po stronie południowej. Jest on ewidentnie wtórny wobec ściany, w której się znajduje. Świadczy o tym przede wszystkim jego renesansowa dekoracja oraz nałożenie jego naczółka na światło okna kaplicy.

AJS 47

Do AJS 47 przypisano sklepienie wydzielające kruchtę w przyziemiu kaplicy Bogatych Kramarzy w przęśle piątym po stronie południowej. Jest ono dziewięciopolowe, pokryte polichromiami. Zostało ono najpewniej osadzone w tym miejscu już po wzniesieniu kaplicy. Do tej samej jednostki zaliczyć należy zapewne prowadzący z nawy do kruchty portal, asymetryczny, o prostym wklęskowym profilu. Jego szerokość jest znacznie większa niż arkady wydzielającej kaplicę (AJS 27). Najpewniej świadczy to o jej wtórnym poszerzeniu, bowiem arkada zwężająca się ku górze nie jest rozwiązaniem standardowym w obrębie kościoła.

Żebra sklepienia mają profil prostokątny, który w spływach sklepiennych został wzbogacony poprzez sfazowanie krawędzi ze śmigą. Zworniki są w większości pokryte wtórną dekoracją. Jedyny z nich, który nosi oryginalną płaskorzeźbę przedstawia wagę szalową.

AJS 48

AJS 48 to niewielka jednostka, której jedynym elementem jest kamienny portal w ścianie kaplicy w przęśle siódmym po stronie południowej. Jest on wyraźnie wtórny wobec samej kaplicy, o czym świadczą nie tylko cechy stylowe, ale również jego wysokość, która zaburza światło gotyckiego otworu okiennego.

AJS 49

Portal osadzony wtórnie w ścianie czołowej kaplicy Dumlose w przęśle szóstym po stronie południowej został zaliczony do AJS 49. Jest on barokowy i tak jak w przypadku AJS 46 i AJS 48, wtórny wobec ściany, w której został osadzony.

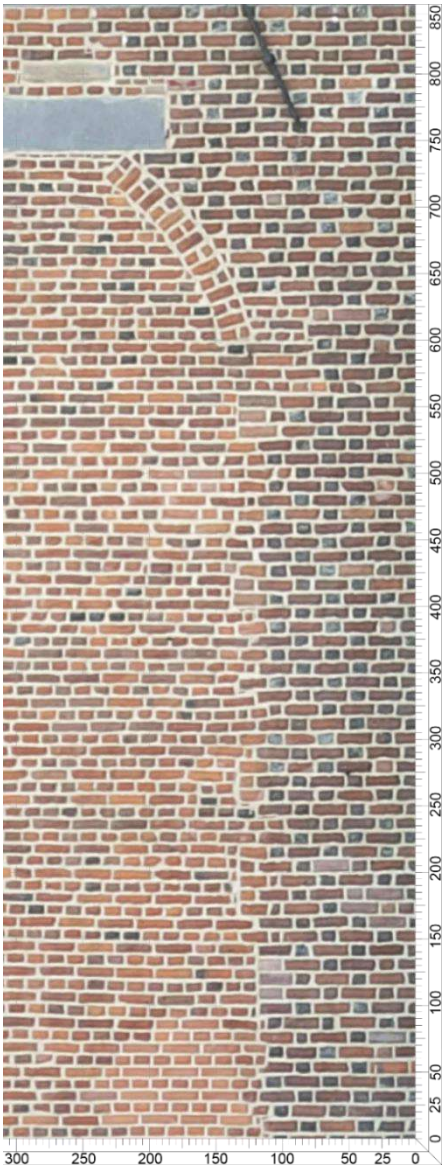
AJS 50

AJS 50 to niewielka, interesująca jednostka. Znajduje się ona w całości w południowej wnęce okiennej na poziomie +2 wieży. Składają się na nią: sklepienie, ściana działowa i osadzony w niej niewielki portal, które wydzielają wnękę od pozostałej części kondygnacji tworząc z niej niewielkie (2,25 x 2,00 m) pomieszczenie. Wnętrze to zostało pokryte częściowo zachowanymi, polichromowanymi tynkami o dekoracji roślinnej. Prostokątny portal jest wykonany z piaskowca a jego jedyną dekorację stanowi sfazowanie krawędzi.

Granicę jednostki wyznacza bardzo wyraźny styk muru wieży ze ścianą i sklepieniem AJS 50. Jest to dostawienie bardzo wyraźne. Znaczna jest też różnica w wysokości cegieł, która dla murów wieży (AJS 36) wynosi 8-9 cm, a dla AJS 50– 6,5-7 cm.

AJS 51

Do AJS 51 przypisano niewielkie fragmenty murów i sklepienie górnej kondygnacji zakrystii w przęsłach od szóstego do dziewiątego po stronie północnej. Zakres tej jednostki jest bardzo niepewny. Duży stopień wymiany lica, całkowite otynkowanie wnętrza oraz trudności w dostępie do strychów uniemożliwiły określenie przebiegu jej granicy z AJS 21 zawierającą dolne partie zakrystii. Mury AJS 51 zostały wzniesione z cegły o wymiarach: 7,5-8 x 10,5-12 x 24-25,5 cm w wątku gotyckim, na beżowej, wapiennej zaprawie. Cechy te są bardzo zbliżone do AJS 21. Za wtórnością sklepienia w stosunku do murów dolnej partii zakrystii przemawia jednak znacznie bardziej rozwinięty układ sklepienia – na górze gwiaździstego, na dole zaś krzyżowo-żebrowego. Nie jest to jednak argument pozwalający na całkowitą pewność. Wnętrze poziomu +1 zakrystii (biblioteka) zostało pokryte wtórnymi, polichromowanymi tynkami o motywach roślinnych i architektonicznych (boniowanie).

Il. 83. Styk muru w ścianie północnej nawy głównej, przęsło drugie od zachodu. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora.

AJS 52

Do AJS 52 przynależy jedynie barokowy portal znajdujący się w dawnej bibliotece powyżej zakrystii. Łączy on ze sobą dwa pomieszczenia w przęsłach szóstym i siódmym od zachodu. Jest to obszerny portal o koszowym łuku, dekorowany pilastrami zwieńczonymi klasycznymi gzymsami. W ościeżach znajdują się dwie symetrycznie ustawione wnęki zamknięte pełnymi łukami.

AJS 53

Jednostką o wyjątkowym znaczeniu jest AJS 53. Zawiera ona w sobie obszerne partie kościoła odbudowane po katastrofie z 1649 r. Jej zasięg obejmuje przęsła od drugiego do piątego w nawach głównej i północnej, a także w przyległych kaplicach. Przynależą do niej duże fragmenty ścian, sklepienia, filary, łuki oporowe i arkady międzynawowe.

Ogólna forma architektoniczna została podtrzymana. Wymiary naw, profile filarów czy ogólna artykulacja wnętrza są tożsame z pierwotnymi, średniowiecznymi. Odmienny jest natomiast detal oraz cechy materiałowe i konstrukcyjne.

Mury AJS 53 wyróżnia przede wszystkim kowadełkowy wątek i bardzo jasna, biała zaprawa z drobnym, ciemnym kruszywem. Również rozmiary cegieł (8-8,5 x 14 x 28-29 cm) wyraźnie odróżniają się od murów średniowiecznych. Filary zostały wzniesione na

bazach o nowożytnej formie o dwóch strefach, z których każda zwieńczona jest gzymsem z simą (Il. 67B). Są one oznaczone jednakowymi gmerkami. Same podpory wyróżniają się na tle pozostałych użyciem w nich kamiennych przekładek, zapewne celem zwiększenia wytrzymałości. Wyjątkowo istotne jest, że bazy filarów odbudowanych w ramach AJS 53 znajdują się na wysokości dzisiejszej posadzki, a więc ok. 1,30 m wyżej niż cokoły średniowiecznego korpusu (AJS 8, AJS 11).

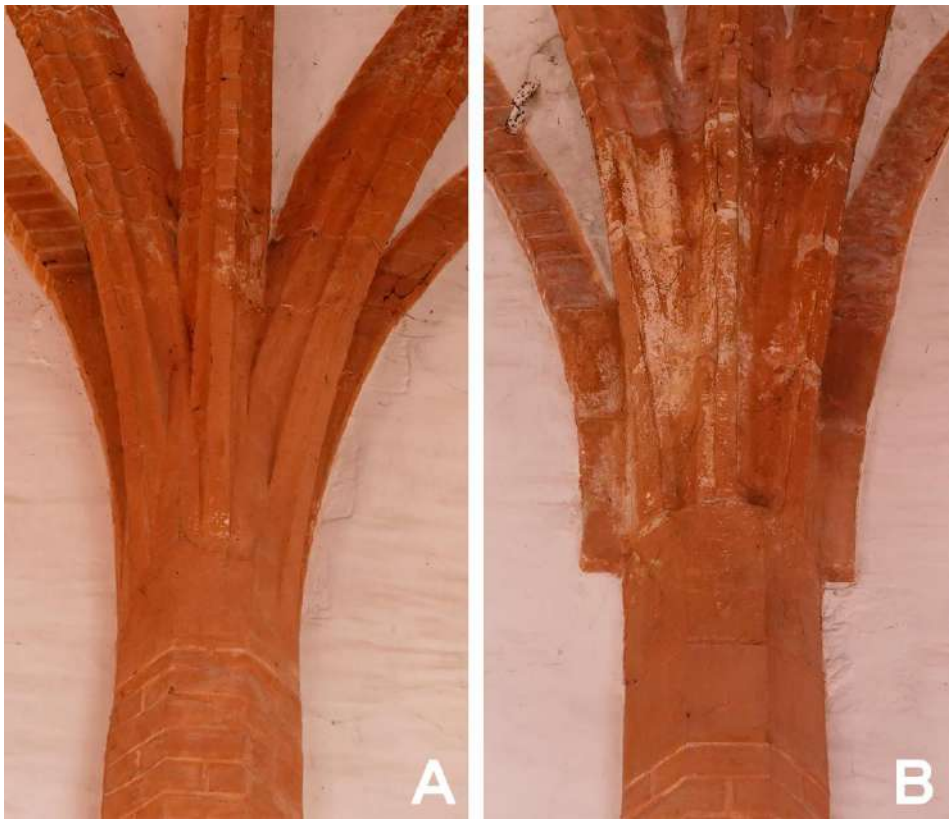
Granice jednostki są bardzo wyraźnie czytelne. W elewacji północnej gołym okiem dostrzegalne są szwy murów w wątku kowadełkowym i gotyckim w przęsłach drugim (Il. 83) i piątym. Jest to również zupełnie czytelne na strychu nawy bocznej. Przy granicach jednostki na wysokości szczytu wysklepki sklepienia widoczne są nawet niewielkie łęki konstrukcyjne, które miały zapewne za zadanie przenieść większość obciążenia na nowe, mocniejsze filary.

Zmiany w architekturze kościoła przynależne do AJS 53 miały znaczący wpływ na dekorację korpusu, ze szczególnym uwzględnieniem naw bocznych. Należałoby zwrócić uwagę przede wszystkim na zwieńczenia służek ścian obwodowych. Jako że większość ich odpowiedników na filarach nie przetrwała do dzisiaj, to właśnie ich analiza powinna być kluczowa. Porównanie z zachowanym wspornikiem użytym na filarze (pierwszy od zachodu po stronie północnej, AJS 11) wykazuje interesujące różnice. Wsporniki ścian obwodowych nie przekształcają wiązki żeber w półośmiobok tak płynnie, jak ma to miejsce na filarze. Linia łączenia części żebrowej z częścią o przekroju służki jest lepiej widoczna. Co więcej, mają również dodatkowe elementy w postaci zaczątków osadzonych w płaszczyźnie ściany ceglanych profili opasających tarcze sklepienne (Il. 84).

Wsporniki w południowej ścianie obwodowej i pierwszym przęśle północnej mają lejkowate (AJS 11) lub dekorowane roślinnie (przęsło PD5, AJS 16) konsolki. Z kolei w ścianie północnej taka dekoracja nie występuje poza pierwszym przęsłem od zachodu. W pozostałych żebra wychodzą prosto ze służek. Te fragmenty są jednak bardzo interesujące. Można zaobserwować ich dwa typy. Różni je obecność flankujących wiązkę służek zaczątków obramień ścian tarczowych lub ich brak (Il. 84). Te, które są w nie wyposażone stanowią formę znaną z nawy południowej, ale pozbawioną konsolek. Pozwala to ostrożnie przypuszczać, że te w pierwotnym założeniu się tam znajdowały. Nasuwa się pytanie, dlaczego konsolki znajdują się obecnie tylko w pierwszym przęśle, skoro forma wsporników wskazuje, że były one przystosowane do ich wykorzystania w całej rozciągłości ściany obwodowej. Należy tu zauważyć, że przęsła 2-5 po stronie północnej zostały zniszczone w katastrofie z 1649 r. Sklepienia nawy północnej były więc odbudowywane.

Zasięg katastrofy, określony w AJS 53 pokrywa się z zasięgiem występowania w kościele opisanych tutaj elementów kamieniarki o formie wskazującej na pierwotne pokrycie ich dekoracją. Odbudowa sklepień poniosła za sobą ograniczenie dekoracyjności wsporników, być może ze względu na ich uszkodzenia. Segmentowość tych elementów pozwala na wymianę tylko partii z konsolkami, z zachowaniem zaczątków żeber sklepiennych. Wszystko to pozwala ostrożnie wnioskować, że w pierwotnej formie pierwszych czterech przęseł bazylikowego korpusu gotyckiego ściany obwodowe nosiły jednakową dekorację wsporników z lejkowymi konsolkami[28].

[28] Być może użycie tej dość już archaicznej w XIV wieku formy mogłoby wskazywać na pierwszeństwo budowy ścian obwodowych przed arkadowymi, na co wskazywał Marian Kutzner (Kutzner 1996, 26–28). Nie jest to jednak zupełnie pewne, bowiem oryginalne filary korpusu zostały niemal w całości zniszczone w biegu dziejów, co uniemożliwia jednoznaczne rozpoznanie różnic w dekoracji.

Il. 84. Wsporniki sklepień nawy północnej korpusu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - przęsło 5/6, ściana obwodowa, B -przęsło 3/4, ściana obwodowa. 2022 r. Fot. autora.

AJS 54

AJS 54 to niewielka jednostka znajdująca się w krypcie kościoła. Na jej północnej ścianie, po wschodniej stronie linii tęczy pierwotnego kościoła dostrzec można odcinkowy łęk łączący ze sobą jego relikty (AJS 1) ze stopą fundamentową filara prezbiterium (AJS 12). Został on wymurowany z cegły o wymiarach: 24 x 12 x 7cm i jest ewidentnie wtórny wobec obu wymienionych jednostek. Zaprawa, którą został związany nosi wszystkie obserwowalne gołym okiem cechy zaprawy z AJS 53 – jest jasna i ma drobne, ciemne kruszywo. Granice jednostki wyznacza bardzo czytelnie styk murów z obu jej stron. Funkcja tego łęku była zapewne czysto konstrukcyjna.

AJS 55

AJS 55 to jednostka złożona wyłącznie z jednego elementu. Jest to fragment muru z cegły o bardzo różnych wymiarach, zapewne rozbiórkowej, w wątku kowadełkowym na białej, czy też srebrzystej zaprawie podobnej do tej z AJS 53 i AJS 54. Mur ten łączy ze sobą stopy filarów kościoła gotyckiego: piątego i szóstego po stronie południowej, widoczne w południowej ścianie krypty. Jego styk ze stopą wschodnią przebiega w załamaniu muru i jest prosty do odnalezienia. Nieco trudniej jest dostrzec styk z AJS 64 – przebiega on mniej więcej pod zachodnią ścianą kanału centralnego ogrzewania w ścianie krypty. Podobnie jak AJS 54 ta jednostka jest interpretowana jako wzmocnienie posadowienia kościoła po katastrofie z 1649 r.

AJS 56

Wzniesioną w drugim przęśle nawy północnej emporę zaliczono do AJS 65. Niestety niewiele wiadomo o cechach budowlanych i materiałowych tej jednostki. Jest ona niemal całkowicie pokryta tynkiem. Wyraźne różnice stylowe i nieorganiczne nałożenie dodatkowej masy muru na profilowane arkady międzynawowe i kapliczne pozwalają jasno określić jej wtórność wobec otaczającej ją, średniowiecznej architektury (AJS 11) i jej nowożytnej odbudowy (AJS 53). Formy balustrady i sztukaterii zdobiącej sufit pod emporą (ewidentnie restaurowanych) są już w pełni barokowe. Konstrukcja samej empory to zapewne drewniany strop na murowanych, koszowych łukach rozpiętych w poprzek nawy.

AJS 57

Do AJS 57 przypisano trzy portale o niemal identycznej formie. Dwa z nich znajdują się w elewacji północnej (przęsła pierwsze i piąte), trzeci w południowej (przęsło piąte). Jednakowość ich formy, materiału i sposobu obróbki kamienia pozwala przypisać je do jednej jednostki stratygraficznej, odrębnej od partii muru w których zostały osadzone.

AJS 58

Do tej jednostki należy wyłącznie niewielkie uzupełnienie luki między wieżą a kaplicą w drugim przęśle po stronie południowej. Znajduje się tam niewielki portal zamknięty pełnym łukiem z puttem w kluczu i prostokątnym oknem powyżej. Forma ta, ewidentnie wtórna wobec średniowiecznych murów, w których została umieszczona, nie została powtórzona nigdzie w kościele. Każe to przypisać ją do osobnej jednostki stratygraficznej.

AJS 59

Do AJS 59 przypisano tak zwany „chór cesarski”, czyli emporę w pierwszym i drugim przęśle nawy głównej. Podobnie jak w przypadku nawy północnej (AJS 56) rozpoznanie cech konstrukcyjnych i materiałowych jest bardzo trudne. Jasnym jest, że empora została wtórnie nałożona na mury i filary nawy. Zapewne była ona rozbudową wcześniej istniejącego w tym miejscu chóru powyżej sklepienia w pierwszym przęśle. Najważniejszym jej elementem jest balustrada o bogatej dekoracji wstęgowo-cęgowej i małżowinowo-chrząstkowej, z liśćmi akantu i kartuszem herbowym.

AJS 60

Do AJS 60 zaliczają się trzy wtórne zamurowania okien nawy głównej w przęsłach pierwszym i drugim. Jest to jednostka bardzo słabo rozpoznana. Jej zasięg daje się bez kłopotu określić na podstawie ikonografii, jednak obecnie wszelkie badania jej struktury uniemożliwia obustronne pokrycie tynkiem. Jest jednak jasne, że zamurowania te powstały w miejscu dawnych okien i jako takie stanowią element jakiejś innej akcji budowlanej. Być może było to związane z którąś z innych AJS, nie jest to jednak możliwe do potwierdzenia.

AJS 61

Drewniana konstrukcja pod emporę organową w zachodnim przęśle nawy głównej została zaliczona do AJS 61. Jest to jedyny element dawnych organów Englera, który przetrwał do dziś. Składa się z dwóch ram drewnianych z belek o monumentalnych, prostokątnych przekrojach. Wtórność wobec ścian i filarów, przy których zostały osadzone potwierdza celowe podkucie lizen (AJS 11) i przerwanie ciągów cylindrycznych służek (AJS 8) tak, aby zrobić miejsce dla konstrukcji drewnianej.

AJS 62

AJS 62 jest jednostką o funkcji i ogólnej formie analogicznej do AJS 45. Również tu jest to ceglane wypełnienie profilowania filaru tęczowego. W przypadku tej jednostki jest to filar północny, a uzupełnienie to znajduje się po jego północno-wschodniej stronie. Ponownie zostało ono wydzielone do osobnej jednostki ze względu na niepomijalną wtórność wobec samego filaru.

AJS 63

Na AJS 63 składa się wyłącznie drewniana empora umieszczona między siódmym a ósmym filarem po stronie północnej. Jest to niewielka, drewniana konstrukcja osadzona w podporach międzynawowych i obudowana deskowymi ścianami działowymi. Mieści w sobie schody prowadzące na emporę. Cechy stylowe i sposób rozwiązania konstrukcji pozwala na ustalenie z całą pewnością, że jest to efekt osobnej akcji budowlanej prowadzonej przy istniejącym już prezbiterium.

AJS 64

Jednostka AJS 64 to rozległa sieć kanałów centralnego ogrzewania, która ciągnie się pod posadzką kościoła. Niestety dostępna obecnie jest jedynie jej niewielka część widoczna w krypcie. Większość kanałów została wtórnie zamurowana. Tylko jeden z dostępnych zachował swój przebieg i łączy kryptę z pomieszczeniem kotłowni w piwnicach pod zakrystią.

Kanały mają przekroje ok. 180 x 200 cm i są zwieńczone odcinkowo. Zostały wymurowane z cegieł o wymiarach: 27 x 12,5 x 7 cm na jasnej zaprawie w wątku kowadełkowym. W obrębie krypty można zaobserwować liczne styki tych murów z jednostkami z innych okresów: AJS 16, AJS 55 czy AJS 71.

AJS 65

Do AJS 65 przypisano bardzo obszerne partie nawy południowej w szerokości całego korpusu. Są to zmiany wprowadzone w ramach odbudowy po katastrofie z 1857 r. Jednostka obejmuje więc fundamenty, filary, bazy, obszerne partie ściany arkadowej, emporę i sklepienia.

Mury AJS 65 powstały przy użyciu maszynowej cegły o wymiarach: 26 x 6,5 x 12,5 cm na jasnoszarej zaprawie. Jako że eksponowane partie jednostki to głównie filary, trudno określić wątek jakiego użyto. Stopa fundamentowa piątego filara po stronie południowej widoczna w krypcie murowana jest w wątku krzyżowym.

Ogólna forma architektury w ramach jednostki AJS 65 jest spójna z pierwotną formą kościoła. Wysokości i szerokości naw, typ i układ sklepień i przekroje filarów nie uległy zmianie. Zapewne najsilniejsze przemiany dotknęły kamieniarki.

Zakres jednostki wyznacza przede wszystkim materiał – maszynowa cegła o bardzo powtarzalnych wymiarach na jasnoszarej zaprawie. Styki murów są ukryte pod tynkami i uzupełnieniami z kitów. Mowa tu zwłaszcza o granicy poziomej AJS w ścianie międzynawowej. Nie jest pewne jak duża część tej przegrody runęła wraz z filarami. Jej górne partie przetrwały dzięki wcześniejszemu podstemplowaniu ich przez XIX-wiecznych budowniczych. Styk ten uwidacznia się szczycie arkady szóstego przęsła, gdzie widoczna jest wyraźna zmiana wysokości cegieł. Nie jest pewna przynależność do AJS 65 ostrołucznych otworów pod emporą w przęśle pierwszym nawy głównej. Użyto w nich cegły o podobnych wymiarach, a całość może stanowić efekt konieczności przebudowy pierwszego filara po stronie południowej. Nie jest to natomiast całkowicie pewne, gdyż większość tych partii ścian jest pokryta tynkami. Podobnie z emporą w przęśle drugim – całkowite zakrycie konstrukcji uniemożliwia jednoznaczne wyrokowanie. Przebieg cokołów filarów uwzględniający już nieorganiczne dołożenie masy muru podtrzymującej koszowe łuki sugeruje, że ta została odbudowana w tym samym etapie co sam filar.

Cokoły korpusu w nawie południowej zostały wykonane w ramach AJS 65 podczas odbudowy po zawaleniu z 1857 r. Za wzór przyjęto XVII-wieczne bazy z nawy północnej[29]. W momencie zawalenia się kościoła nowożytne cokoły z XVII wieku były jedyną formą obecną w korpusie, co tłumaczy postępowanie budowniczych. Przed zawaleniem jednak filary nawy południowej najpewniej w ogóle nie miały widocznych baz. Ich pierwotne podstawy zostały ukryte pod posadzką przy odbudowie z 1649 r. (AJS 53).

Il. 85. Maswerkowe konsolki na pierwszym od zachodu filarze nawy południowej. 2022 r. Fot. autora.

[29] Działanie to dodatkowo zatarło pamięć o dawnej formie cokołów. Jedynie filar piąty po stronie północnej, który szczęśliwie przetrwał, ma cokół pierwotny (AJS 11) widoczny w krypcie, a powyżej wtórny, wykonany ze sztucznego kamienia wokół istniejącego trzonu. To uzupełnienie o imitację cokołu miało jednak miejsce już po ostatnim pożarze kościoła.

Niejako odrębnym stylowo elementem dekoracji kamieniarskiej korpusu z AJS 65 są pseudokapitele filarów w nawie południowej. Mają one formę grup konsolek wielobocznych o maswerkowych żłobieniach i profilowanych impostach (Il. 85). Jest to zapewne powtórzenie po konsolach nałożonych wtórnie na cylindryczne służki przy ścianie zachodniej w tej właśnie nawie (Il. 62B). Są one w oczywisty sposób interwencją konserwatorską, ich przynależność do AJS 65 nie budzi wątpliwości. Zostały wmurowane w filary będące w całości rekonstrukcją po katastrofie z 1857 r. Przynajmniej częściowo są one wykonane z gipsu czy też sztucznego kamienia. Nie są również przedstawione na dość dokładnym rysunku wykonanym po katastrofie (Il. 54). Wobec tych faktów należałoby raczej uznać je za neogotyckie powtórzenie formy znanej ze ściany zachodniej, niekoniecznie zgodne z oryginalną dekoracją tej części kościoła. Oczywiście nie można całkowicie wykluczyć, że odbudowa była wierna i kapitele mają kształt oryginalnych, zniszczonych w katastrofie. Wydaje się jednak, że wyciąganie jakichkolwiek wniosków na temat chronologii na tej podstawie nie jest uzasadnione.

AJS 66

AJS 66 to bardzo rozległa jednostka, której zakres dotyczy niemal całego kościoła. Ma ona związek z XIX-wiecznymi pracami konserwatorskimi przy elewacjach świątyni i jest pozbawiona elementów w jej wnętrzach. Podstawowym wyróżnikiem jest lico muru wykonane z wiśniowych, maszynowych cegieł o wymiarach: 9 x 12,5 x 28,5 cm. Pokrywa ono większość powierzchni elewacji naw bocznych i kaplic. W elewacjach wschodniej i zachodniej zmiany dotyczą głównie wyższych partii lica, ze szczególnym uwzględnieniem charakterystycznych dla tej jednostki kocich biegów. W nawie głównej lico wymieniono na części przypór chóru.

Bardzo szerokie są zmiany w kamieniarce kościoła, które zaliczyć należy do AJS 66. Rozpoznanie zakresu tych wymian jest bardzo trudne, ale możliwe. W większości przypadków piaskowiec przynależny do AJS 66 ma chłodniejszy odcień niż beżowy, pierwotny kamień. Zmiana ta jest widoczna w oknach kaplic w przęsłach siódmym, ósmym i dziewiątym elewacji południowej. Pierwsze z nich wyraźnie wyróżnia się gorszym stanem zachowania i kolorem kamienia. Większość okien została jednak wymieniona później. Pewnych problemów nastręczają te fragmenty kamieniarki, które zostały jedynie uzupełnione, jak na przykład maswerki i laskowanie zamknięcia wschodniego nawy głównej. Rozpoznanie elementów oryginalnych jest tu bardzo trudne. Niektóre otwory zaś zostały przywrócone, lub też wykonane od nowa. Mowa tu przede wszystkim o oknach naw bocznych i rozecie w elewacji zachodniej. Prócz okien wymieniono i zaprojektowano na nowo również szereg innych detali kamieniarskich – większość gzymsów, niemal wszystkie kamienne czapki, obszerne partie portalu południowego wieży.

Prócz elementów wymienionych do AJS 66 należą również zupełnie nowe, obszerne fragmenty murów i dekoracji elewacji fary. Wymienić tu należy przede wszystkim półszczyty i szczyty kaplic – w większości całkowicie przynależne do AJS 66.

AJS 69

AJS 69 to jednostka, której zasięg mieści się całkowicie na strychu nawy południowej kościoła. Jest to wtórne zamurowanie światła łuków przyporowych między przęsłami korpusu (wliczając łuk w linii tęczy kościoła). Zostało ono wykonane z cegieł maszynowych o wiśniowym kolorze i wymiarach: 6 x 14 x 22/29 cm w wątku kowadełkowym. Spojono je szarą, cementową zaprawą o nieopracowanej spoinie. W każdej z tak powstałych tarcz wykonano otwór zwieńczony pełnym łukiem. Zasięg jednostki określa materiał – charakterystyczna, wiśniowa cegła oraz wyraźne styki z murami gotyckiego korpusu. Na średniowiecznym, piaskowcowym wsporniku pod łukiem oporowym w przęśle szóstym wykuto datę – 1939 r. Nie jest pewne, czy określa ona czas wykonania opisanych tu zamurowań, choć znajduje się w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Być może jest ona z nimi zupełnie niezwiązana. Mimo tego warto odnotować jej obecność.

AJS 70

AJS 70 to jedna warstwa cegły (lico) w części muru pierwszego prezbiterium (AJS 1), powyżej cokołu półfilara. W miejscu tym zapewne kiedyś widoczne było zerwanie lica, powstałe po skuciu podpory gurtu (AJS 3). Obecnie znajduje się tam łata z cegły maszynowej o intensywnym, pomarańczowym kolorze i ostrych krawędziach. Została wymurowana w wątku gotyckim na jasnoszarej zaprawie z zagładzoną spoiną.

AJS 71

Do AJS 71 przypisano dwa wtórne zamurowania kanałów centralnego ogrzewania widoczne w północnej ścianie krypty. Są one wyraźnie dostawione do wcześniejszego muru, o czym świadczą styki po obu ich stronach. Obie te przegrody wykonano z maszynowej cegły o wymiarach: 27 x 8,5 x 13 cm na szarej, cementowej zaprawie. Zachodni kanał zamurowano z użyciem wątku wozówkowego, wschodni zaś – gotyckiego.

AJS 73

Najobszerniejszą jak się wydaje jednostką jest AJS 73, na którą składa się cały szereg zmian kościoła powstałych podczas jego odbudowy po ostatnim pożarze. Ma ona charakter rozproszony i prócz kilku kluczowych elementów składa się w głównej mierze z uzupełnień i przemurowań obecnych w każdej części kościoła. Do jej najistotniejszych elementów należą: konstrukcja i poszycie hełmu wieży, więźba dachowa, wieniec, lukarny i fryz na nawie głównej, części więźb nad nawami bocznymi, większość okien nawy głównej i wieży, kładka łącząca wieżę z dachem nawy, posadzki kościoła oraz strop nad kryptą i jego konstrukcja. Prócz nich jednostka zawiera bardzo obszerne wymiany lica średniowiecznych murów, wyróżniające się charakterystyczną, rudą cegłą maszynową o wymiarach: 8,5 x 12 x 26,5 cm z zagładzoną fugą. Spoiny wymagają tu komentarza. W ramach prac zaliczonych do AJS 73 wymieniono je we wszystkich elewacjach kościoła. Wszystkie są beżowe, wapienne o bardzo gładkiej strukturze. Zachowane partie oryginalne lica oznaczono spoiną z rysą, zaś uzupełnienia jedynie zagładzoną.

Opisanie wszystkich styków i granic jednostki nie wydaje się konieczne. Większość jej elementów czytelnie wyróżnia się użytym materiałem a ich rozproszenie w całym kościele wymusiłoby wydłużenie tego opisu do poziomu, który zmniejszyłby czytelność pracy.

AJS 75

Do AJS 75 przypisano kolejne zamurowanie kanału centralnego ogrzewania w południowej ścianie krypty. Jest to niewielki fragment muru wykonany z cegieł o wymiarach: 24 x 12 x 6 cm w wątku krzyżowym na jasnoszarej zaprawie. Odmienność użytego materiału nie pozwala przypisać tej ściany do AJS 71, zapewne jednak był on wykonany w mniej więcej tym samym czasie. Granice jednostki wyznacza czytelnie wątek muru, rodzaj cegły i styki murów.

AJS 76

Jednostka AJS 76 to wykonane między stopami południowych filarów (siódmego i ósmego) schody prowadzące do krypty. Są one monolityczne, trójbiegowe, betonowe oraz pozbawione warstwy wykończeniowej.

AJS 78

Do AJS 78 przypisano posadzki i stopnie schodów prowadzących do dwóch kaplic po stronie południowej – w przęśle czwartym i szóstym. Wykonano je z gładkich, precyzyjnie opracowanych płyt kamiennych. Stopnie oznaczono piaskowana datą – 2008 r.

AJS 79

AJS 79 to bardzo obszerna jednostka zawierająca w sobie olbrzymią większość pokryć dachowych kościoła. Zostały one wymienione w latach 2021-2023, prace przypadły więc na czas badań. Zakres tych zmian został udokumentowany. W pracach użyto dachówek ceramicznych mnich-mniszka. Na dachu nawy głównej są one glazurowane dwukolorowo, tworząc wzór czerwono-zielonej szachownicy znany z zachowanej ikonografii. Dachy naw bocznych i kaplic są jednolite w kolorze ceglastym. Jednostka obejmuje również obróbki blacharskie i orynnowanie kościoła.

AJS 80

Do AJS 80 przypisano zrekonstruowane organy w przęsłach zachodnich nawy głównej. Instrument ten został wzniesiony w miejscu dawnych organów Englera. Prace rekonstrukcyjne zakończyły się w 2022 r. Do jednostki prócz samego mechanizmu zaliczono również wszystkie elementy konstrukcji, prospekt oraz oprawy przejść z empory organowej do naw bocznych.

IV.4. Analiza procesu narastania gruntu

Funkcjonowanie pierwotnego kościoła św. Elżbiety oraz budowa drugiego – gotyckiego przypadły na okres dynamicznych zmian w wysokości gruntu w tej części miasta. Świadectwem tych procesów są relikty architektury obu świątyń – posadzek, portali czy cokołów, które odnaleźć można na wysokościach o rozpiętości ok. 3 m. Powstawały one w czasie, który można ogólnie określić na ok. 200 lat między rokiem 1200 a 1400. W tym okresie poziom gruntu zmieniał się więc bardzo szybko. Nie należy przy tym zakładać, że był to postęp liniowy w tempie ok. 1,5 cm na rok. Badania archeologiczne jasno dowodzą bowiem, że w trakcie prac przy budowie kościoła dokonywano obszernych niwelacji zmieniających jednorazowo wysokość posadzki o nawet ponad metr (Lasota i Piekalski 1996, 17). Rozpoznanie tego skomplikowanego procesu zapewne nie jest do końca możliwe bez przeprowadzenia dodatkowych prac archeologicznych. Należy jednak przytoczyć tu szereg znaczących dla chronologii i logiki budowy kościoła faktów znanych z już przeprowadzonych wykopalisk oraz źródeł pisanych, a także skonfrontować je z wynikami badań stratygraficznych architektury. Narastanie gruntu jest bowiem przynajmniej częściowo związane z budową kolejnych partii kościoła i jako takie – kluczowe do zrozumienia jego historii.

Fara św. Elżbiety jest położona na pochyłym terenie, który opada na północ, w kierunku Odry. Obecny poziom przed portalem w przyziemiu wieży to 120,16 m n. p. m. a po przeciwnej stronie pierwszego przęsła korpusu, przed wejściem do kruchty w przyziemiu kaplicy Smedchina jest to 118,90 m n. p. m. U wylotu ulicy Kiełbaśniczej do Nowego Światu jest to już 117,71 m n. p. m. W ostatniej partii tego przekroju spadek jest łagodniejszy, teren wypłaszcza się na nabrzeżu Odry. W szerokości zachodniej elewacji kościoła zmiana wysokości jest mniej więcej stała i wynosi około 2%. W kierunku wschód-zachód teren jest znacznie mniej nachylony. W osi nawy głównej przed elewacją zachodnią wysokość wynosi 119,27 m n. p. m., przed wschodnią zaś 119,67 m n. p. m. Również w czasach wznoszenia kościoła, co nie dziwi, teren, na którym prowadzono prace opadał ku rzece. Mniej więcej na wysokości północnej ściany obwodowej korpusu na ul. Kiełbaśniczej poziom calca znajdował się na 116,80 m n. p. m. Nieco dalej (14m) na północ było to już 116,30 m n. p. m. (Konczewski i Piekalski 2010, 95–97)(Il. 86, 0).

Najistotniejsze dla zrozumienia historii budowy kościoła są poziomy kolejnych jego posadzek – zarówno tych związanych z budowlą późnoromańską jak i gotycką. Wszystkie pięć poziomów pierwotnej świątyni zostało dokładnie opisanych przez Jerzego Piekalskiego i Czesława Lasotę (Lasota i Piekalski 1996). W opracowaniu tym zawarty jest również wyjątkowo cenny rysunek profilu pozwalający na odniesienie odkryć do obecnie dostępnych partii świątyni. Odkryte przez badaczy poziomy pięciu posadzek dają się więc skonfrontować ze stanem obecnym i badaniami architektonicznymi kościoła. Ich orientacyjne wysokości bezwzględne i ogólny charakter prezentują się następująco:

Pierwszą znaną posadzką (Il. 86, 1) była drewniana podłoga wiązana z ceramicznym progiem portalu w północnej ścianie dawnego prezbiterium. Próg ten znajduje się mniej więcej na wysokości 117,25 m n. p. m., poziom posadzki można więc oceniać na ok. 117-117,10 m n. p. m.

Drugą, wapienną posadzkę (Il. 86, 2), wiązaną przez odkrywców kościoła pierwotnego z jego przebudową i skuciem gurtu prezbiterium, można umiejscowić na poziomie około 117,45 m n. p. m. Uzasadnia to jej zachowany relikt w portalu ściany północnej chóru oraz wysokość, do jakiej skuto gurt. Powiązanie tego zabiegu z tym etapem podnoszenia podłogi kościoła nie budzi bowiem większych wątpliwości.

Poziom trzeciej posadzki (Il. 86, 3) na ok. 117,70 m n. p. m. wyznacza przede wszystkim nagrobek Merkelo Grasevingira z 1333 r.

Czwarta posadzka nie jest prosta do zlokalizowania. Już podczas prac archeologicznych badacze napotkali na pewne trudności z jej wyznaczeniem. Miało ono raczej

charakter poszlakowy (Lasota i Piekalski 1996, 17). Posadzka piąta nie została w ogóle odnaleziona. W wykopach archeologicznych nie ustalono jej ze względu na zmieszanie reliktów z gruzem rozbiórkowym. Warto tu zauważyć, że niewielki, trudno dostrzegalny ślad po jakimś poziomie użytkowym znajduje się około 40 cm powyżej destruktu wapiennej posadzki w portalu północnym dawnego prezbiterium. Jego wysokość przypada na mniej więcej 117,9-118,0 m n. p. m. Być może jest to właśnie owa piąta posadzka.

Kościół gotycki w czasie swojego około 700-letniego trwania ulegał zdecydowanie rzadszym zmianom poziomu użytkowego. Były one jednak bardziej dramatyczne, a ich skutki są widoczne w farze do dzisiaj. Należy wyróżnić dwa poziomy:

Pierwotny poziom korpusu gotyckiego (Il. 86, 5). Znajdował się on na wysokości ok. 118,80 m n. p. m., co jest wyraźnie określone przez zachowany fragment płyty posadzkowej i cokołu filara w północno-zachodnim narożniku krypty. Potwierdzają to również fotografie dawnych cokołów filarów i służek wykonane przez Grzegorza Wdowiaka w czasie prac wykopaliskowych w latach 70-tych XX wieku.

Poziom prezbiterium gotyckiego (Il. 86, 6), który nie uległ zmianie od momentu powstania. Znajduje się on na poziomie ok. 120,10 m n. p. m. i obecnie stanowi poziom posadzek całego korpusu i naw bocznych chóru oraz przyziemia wieży. W nawie środkowej prezbiterium jest nieco wyniesione, są to jednak działania wtórne i nie mające znaczenia dla dziejów budowy kościoła.

Wyjątkowo istotny jest poziom, na którym położono płytę nagrobną Merkelo Grasevingira - 117,70 m n.p.m. (Buśko i Niegoda 1999, 346; Lasota i Piekalski 1996, 17). Różnica między nim a posadzka gotyckiego korpusu, wynosząca powyżej 1 m wydaje się sugerować pewną odległość w czasie użytkowania tych dwóch poziomów oraz pierwszeństwo pochówku przed wytyczeniem posadzek korpusu. Oznaczałoby to, że budowę części zachodniej fary św. Elżbiety rozpoczęto jakiś, zapewne dłuższy czas po 1333 r. Należy jednak zwrócić uwagę, że z lat 30-tych XIV wieku znane są już fundacje ołtarzy w kościele (CDS T.29, 2, 124), co może, choć nie musi, świadczyć o ukończeniu jakiejś jego części. Jest bardzo możliwe, że przez pewien czas pierwotne prezbiterium funkcjonowało jako częściowo pogrążone w gruncie. W obliczu narastającego poziomu użytkowego i rozpoczętych, lub planowanych prac nad nową świątynią, kolejne podnoszenie poziomu posadzki mogło nie być konieczne. Zapewne w takich właśnie warunkach pochowano Merkelo Grasevingira.

Warto tu również wspomnieć badania archeologiczne Cezarego Buśki i Jerzego Niegody nad kaplicą św. Materna, znajdującą się na południowym przedpolu fary św. Elżbiety. Podczas prac wykopaliskowych badacze ustalili wysokość stropu fundamentów tej budowli na 117,75 m n. p. m. i dowiedli, że musiała być ona starsza od gotyckiego kościoła, wiążąc ją z poziomem trzeciej posadzki pierwotnej fary (Buśko i Niegoda 1999, 347)(Il. 86, 4).

Opisane powyżej kolejne poziomy użytkowe obu kościołów (pierwotnego i gotyckiego) wskazują na wyraźny wzrost poziomu gruntu w tej części Wrocławia w okresie budowy kościoła. Początkowo był on stosunkowo niewielki. Między pierwszymi dwiema posadzkami różnica wyniosła jedynie ok. 35-45 cm, kolejna zaś została założona ok. 25-35 cm wyżej. Mniej więcej podobny dystans dzielił trzecią i piątą posadzkę. Gwałtowne zmiany przyniosła budowa nowej, monumentalnej fary, której pierwszy poziom użytkowy znajdował się już 80-90 cm wyżej. Największa zmiana nastąpiła w kolejnym etapie, kiedy wyznaczono posadzkę chóru na ok. 130 cm powyżej korpusu. Mniej więcej w tym samym czasie musiał nastąpić kres narastania gruntu, bowiem wysokość dzisiejszego placu przed kościołem zgodna jest z wysokością prezbiterium.

Interpretacja tych danych bez dalszych, szeroko zakrojonych prac archeologicznych może być dokonana jedynie w ogólnym zarysie. Należy zwrócić uwagę przede wszystkim na dwa kluczowe momenty: porzucenie systematycznego podwyższania posadzki co 25-45 cm na rzecz gwałtownych zmian o 80-130 cm oraz całkowite zatrzymanie przyrastania gruntu.

Zatrzymanie przyrostu wiązać należy najpewniej z pojawieniem się bruków kamiennych. Datowanie tego momentu może być oparte wyłącznie na wcześniejszych pracach archeologicznych. Niektóre partie Rynku miały kamienną nawierzchnię już u schyłku wieku XIII, jednak pokrycie nią całego miasta lewobrzeżnego trwało aż do końca wieku XIV (Konczewski i Piekalski 2010, 154; Mruczek 2000, 271). Proces ten nie był jednostajny i różnice w wykończeniu nawierzchni nawet jednej ulicy były codziennością miasta w owym okresie. Ważne jest, aby odnotować, że fragment ulicy Kiełbaśniczej bezpośrednio przyległy do kościoła św. Elżbiety został wybrukowany zapewne w drugiej połowie XIV w., gdyż z pierwszej połowy stulecia pochodzą pierwsze drewniane pomosty odkryte w tym miejscu (Konczewski i Piekalski 2010, 156). Konstrukcje tego typu nie hamowały jednak narastania gruntu i były regularnie podnoszone (Kastek i Mruczek 2019, 67).

Trudniejsze w interpretacji jest gwałtowne zwiększenie tempa przyrostu w ostatnich jego fazach. Jest raczej pewne, że musiało być to efektem zorganizowanych akcji niwelacyjnych. Wskazuje na to jednolitość warstwy w całej jej wysokości, na którą wskazali odkrywcy pierwotnego kościoła (Lasota i Piekalski 1996, 17–18). Przyrost organiczny musiałby pozostawić po sobie ślady w postaci kolejnych nawarstwień. Takie założenie nasuwa pytanie o powód tak szeroko zakrojonych prac niwelacyjnych na tym terenie. Należy tu przypomnieć różnicę w sposobie posadowienia korpusu i prezbiterium kościoła. Filary części nawowej spoczywają na fundamencie z eratyków wykonanym w wąskoprzestrzennym wykopie. Tę metodę zmodyfikowano przy wznoszeniu korpusu poprzez ustawienie na niemal identycznej ławie masywnych, ceglanych stóp fundamentowych murowanych z wolnej ręki. Należy więc chyba uznać, że prace niwelacyjne miały związek z potrzebą wykonania znacznie mocniejszego posadowienia dla części chórowej. Być może miało przyczynę w obserwowanych już podczas budowy korpusu problemach z jego konstrukcją.

Il. 86. Kolejne poziomy użytkowe na przekroju przez nawę główną (C-C) kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022. 0 - 116,75 m n.p.m., pierwotny poziom gruntu; 1 - 117,25 m n.p.m., pierwszy próg kościoła pierwotnego; 2 - 117,45 m n.p.m., druga posadzka kościoła pierwotnego; 3 - 117,70 m n.p.m., trzecia posadzka kościoła pierwotnego (~1333 r.); 4 – 117,95 m n.p.m., posadzka kaplicy św. Materna (przed 1358 r.); 5 – 118,80 m n.p.m. poziom korpusu gotyckiego (pierwotny); 6 – 120,10 m n.p.m., prezbiterium gotyckie oraz korpus obecnie. Oprac. autora.

V. Przeobrażenia kościoła - fazy budowlane, rekonstrukcje, analogie

Naznaczona szeregiem katastrof historia wrocławskiej fary św. Elżbiety utrudnia rozpoznanie kolejności budowy jej poszczególnych partii. Jasnym jest, że obiekt o tak dużej złożoności i rozmachu nie powstał w ramach jednej, czy nawet kilku akcji budowlanych. Już same dzieje powstawania gotyckiego zrębu kościoła w XIV w. stanowią skomplikowany proces, którego rozpoznanie nastręcza wielu trudności. Wszystkie kolejne katastrofy, przebudowy i interwencje konserwatorskie zacierały informacje o przebiegu budowy oryginalnej formy gotyckiego chóru i korpusu. Również późniejsze przemiany obarczone są tym problemem. Jedynie zakresy ostatnich remontów świątyni są możliwe do rozpoznania w całości.

Wszystkie opisane w rozprawie etapy wznoszenia, przebudów, odbudów i remontów kościoła składają się w całość dziejów jego architektury, których wynikiem jest dzisiejsza forma świątyni. Są one wzajemnie powiązane. Odtworzenie przebiegu tych zmian jest możliwe właściwie wyłącznie poprzez badania dotyczące wszystkich etapów i elementów fary. W poniższych częściach tego rozdziału zostaną przedstawione wyniki badań architektonicznych autora. Złożyły się one na zaprezentowaną poniżej próbę rekonstrukcji przeobrażeń świątyni od jej początków aż po czasy dzisiejsze.

Najważniejsza częścią rozdziału jest prezentacja dziewięciu faz budowlanych, utworzonych w wyniku połączenia grup Architektonicznych Jednostek Stratygraficznych. Przybliżone datowanie faz określano przy pomocy kwerendy archiwaliów, studiów ikonograficznych oraz analizy detalu architektonicznego.

Omówienie faz budowlanych zostanie następnie uzupełnione ukazaniem stratygrafii całej budowli oraz prezentacją prób rekonstrukcji kościoła w kolejnych fazach. Te zostały przedstawione zarówno w postaci rzutów, elewacji i przekrojów budynku jak i modeli trójwymiarowych. W końcowej części rozdziału zawarto opis poszukiwań obiektów analogicznych wśród kościołów europejskich.

V.1. Fazy budowlane i próby ich datowania

Wyznaczono dziewięć faz budowlanych kościoła, które obejmują całą jego historię – od reliktów pierwotnej fary aż po najnowsze prace remontowe. Faza druga dzieli się na etapy: II.1 i II.2. Ich wydzielenie było konieczne, ze względu na potrzebę precyzyjnego wyznaczenia kolejności budowy poszczególnych części kościoła. Jednocześnie jednak objęte nimi działania nie były od siebie najpewniej szczególnie oddalone czasowo. Nie stanowią więc oddzielnej fazy rozbudowy kościoła, a raczej wydzielone jakąś, krótszą lub dłuższą, przerwą akcje budowlane. Również fazy III, IV i V mają wydzielone etapy. W efekcie uzyskano dziewięć faz z czternastoma etapami.

Na fazy budowlane składają się wcześniej wydzielone Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne. Każda AJS została przypisana w całości do jednej fazy. Przydział ten ilustruje odpowiednia tabela (Tabela 1).

Faza	AJS	Faza	AJS
I	1	V.2	20
			37
II.1	2		42
II.2	3		47
	4		51
	5	VI	43
	6		44
	7		45
III.1	8		46
III.2	9		50
	10	VII	48
	11		49
IV.1	12		52
IV.2	13		53
	14		54
	35		55
IV.3	16		56
	17		57
	18		58
	19		59
V.1	21		60
	22		61
	23		62
	24		63
	25		64
	26		
	27	VIII	65
	28		66
	29		69
	30	IX	70
	31		71
	32		73
	33		75
	34		76
	36		78
	38		79
	39		80
	40	-	
	41		

Tabela 1. Zestawienie faz budowlanych kościoła św. Elżbiety i ich powiązanie z Architektonicznymi Jednostkami Stratygraficznymi. Oprac. autora.

Faza I (ok. 1220 – ok. 1240 r.)

Do fazy I zakwalifikowana została wyłącznie AJS 1. Faza obejmuje jedynie budowę i wczesne etapy funkcjonowania pierwotnego chóru. Jedyne relikty z tego okresu działania fary św. Elżbiety, które są dostępne, znajdują się obecnie w krypcie. Jest to fragment północnego muru dawnej części chórowej.

Prezbiterium pierwotnego kościoła było pierwszą murowaną świątynią w tym miejscu. Wykopaliska archeologiczne nie przyniosły żadnych informacji o ewentualnym wcześniejszym, drewnianym kościele. Być może taki istniał, na co wskazywać by mogła obecność w tym miejscu starszego niż murowana fara, chrześcijańskiego cmentarza. Nie znamy jednak żadnych bezpośrednich dowodów. Dlatego też uprawnione wydaje się nazywanie pierwszym czy też pierwotnym kościoła, którego relikty znajdują się w krypcie.

Czas powstania tej części fary był do tej pory wyznaczany na podstawie analizy stylowej elementów kamieniarki – baz o attyckich profilach ze szponami oraz struktury muru. Wnioski, do których doszli poprzedni badacze (Adamski 2017, 162; Kastek 2019, 73–74; Lasota i Rozpędowski 1980, 63) nie budzą wątpliwości. Przyjęcie ogólnego czasu powstania chóru kościoła św. Elżbiety na lata 1220-1240 wydaje się uzasadnione. Takie założenie wymusza stwierdzenie, że początkowo kościół miał zamierzone, lub nawet nadane inne, nieznane wezwanie[30].

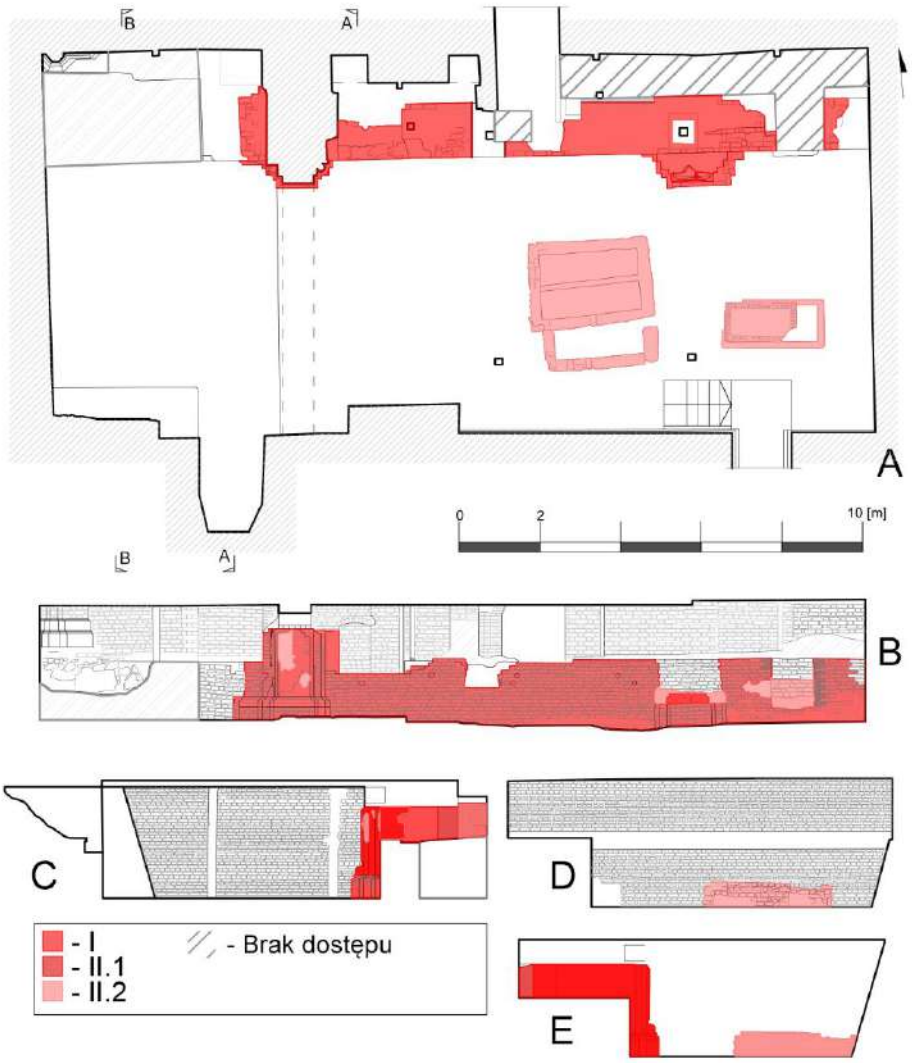
Faza II (ok. 1241 – ok. 1300 r.)

Do istniejącego już prezbiterium kościoła pierwotnego dobudowano część nawową, o czym świadczy widoczny w krypcie styk murów. Niestety korpus ten znamy wyłącznie z prac archeologicznych. Obecnie dostępny jest jedynie niewielki fragment jego północnej ściany czołowej (AJS 2). To właśnie on styka się z murem prezbiterium w krypcie. Należy do etapu II.1.

Przeprowadzone badania nie wniosły nowych informacji na temat architektury pierwszego korpusu kościoła św. Elżbiety. Jest jasne, że został on dostawiony do istniejącego już prezbiterium. Miał rzut prostokąta o wymiarach ok. 21 x 31m. W zasadzie nic nie można powiedzieć o jego formie przestrzennej. Najpewniej, jak sugerowali już badacze, miał on formę halową (Kozaczewska-Golasz 2015, 232; Adamski 2017, 162; Kastek i Mruczek 2019, 74), lecz jest to przypuszczenie oparte wyłącznie o przykładny analogiczne. Odkrywcy kościoła postulowali zresztą, że korpus był w istocie bazylikowy (Lasota i Rozpędowski, 1980, 63). Brak dostępu do reliktów korpusu uniemożliwia obecnie dalsze badania. Kwestię pierwotnego układu części nawowej należy uznać za otwartą, choć przywoływane przez dotychczasowych badaczy analogie do zbliżonych realizacji halowych wydają się być przekonujące.

Czas powstania korpusu pierwszego kościoła (etap II.1) należy widzieć w latach ok. 1241-1257 r. Wskazuje na to datowanie lepiej zachowanego chóru, stratygrafia muru wykazująca, że korpus został dostawiony do prezbiterium oraz źródła pisane podające datę konsekracji na 1257 r. Nie jest wykluczone, że część nawową rozpoczęto nieco wcześniej, lecz prace przerwane zostały nawałą mongolską w 1241 r.

[30] Szerzej o tym zagadnieniu w podrozdziale II.2. Zagadnienie pierwotnego wezwania.

Il. 87. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu, zasięg faz: I, II w krypcie. A – rzut, B – rozwinięcie ściany północnej, C – przekrój A-A, D – rozwinięcie ściany wschodniej, E – przekrój B-B. Oprac. autora.

Wyjątkowo enigmatycznie przedstawiają się dzieje pierwotnego kościoła w drugiej połowie XIII i początkach XIV w. Jasnym jest, że dokonano wówczas przynajmniej dwóch przebudów części prezbiterialnej. Daje się odtworzyć ich zakres, jednak określenie precyzyjnych dat tych działań jest trudne. Bez wątpienia był to jednak ciąg kolejnych akcji budowlanych w dynamicznie zmieniającym się obiekcie.

Szereg razy podnoszono poziom posadzki[31], pokrywano wnętrze tynkami i polichromiami. Za najważniejszą należy uznać przebudowę, podczas której najpewniej zmieniono sklepienia prezbiterium, skuto półfilary i otynkowano wnętrze (II.2). Najpewniej w ramach tej akcji budowlanej skuto lico północnego filara tęczowego. Takie działanie dotknęło jedynie jego zachodniej połowy. W ramach tego samego remontu skuto też półfilar wydzielający przęsła prezbiterium. Zapewne miało to związek ze zmianą sklepień, co uzasadniałoby tak silną ingerencję w konstrukcyjnie istotny element budowli.

[31] O czym szerzej w rozdziale: V.1. Analiza procesu narastania gruntu.

Być może miało to związek również z przebudową aneksu, który w pewnym momencie został poszerzony. Nie jest pewne czy w ramach tego działania wyburzono pierwotną zakrystię, czy może jedynie uzupełniono przestrzeń między nią a ścianą czołową korpusu. W każdym razie najpewniej wzniesiono wówczas jakieś sklepione pomieszczenie przylegające od północy do zachodniego przęsła chóru. Przy braku dostępu do reliktu jego przypory dopuszczalne jest również domniemanie, że w przęśle wschodnim pojawiła się półośmioboczna kaplica. Wydaje się to jednak mniej prawdopodobne niż rozwiązanie prostsze z poszerzeniem zakrystii o prostokątną dobudówkę z pojedynczą przyporą. Te działania przy przekształceniach chóru, zakrystii i (być może) korpusu przypisano do etapu II.2. Nie jest pewne, kiedy opisana przebudowa miała miejsce. Większość badaczy szacowała, że miało to miejsce w końcówce XIII wieku. Być może należałoby ostrożnie wiązać całą przebudowę z założeniem przykościelnej szkoły przez biskupa Jana (Stelmach 1991, 154).

Faza III (ok. 1320 – ok. 1350 r.)

Pierwszym wydzielonym etapem budowy kościoła gotyckiego jest faza III, do której przypisano szereg jednostek związanych jego korpusem (AJS 8, AJS 9, AJS 11). Do niej należą obszerne partie pierwszych czterech przęseł kościoła. Są to przede wszystkim ściany obwodowe oraz niektóre partie południowej przegrody międzynawowej.

Prace nad budową nowej, gotyckiej świątyni rozpoczęto zapewne od ściany zachodniej, w którą wmurowano nieco, jak się wydaje, zapóźnione stylowo wiązki służek. Ich kapitele we wszystkich nawach znajdują się na jednakowej wysokości, co najpewniej należy interpretować jako ślad po początkowo planowanym halowym korpusie kościoła. Co prawda wiązki cylindrycznych trzonów w nawie głównej znajdują się również powyżej kapiteli, jest to jednak zapewne działanie wtórne, podjęte już po zmianie koncepcji na bazylikową. Nie można wykluczyć, że omawiane tutaj części kamieniarki stanowią spolia. Najpewniej są to jednak pozostałości po pierwszej koncepcji formy korpusu. Nawet jednak założenie, że cylindryczne służki ściany zachodniej zostały użyte wtórnie nie zmienia faktu, że stanowią świadectwo zmiany planowanego typu przestrzennego świątyni. Efekty prac nad halowym założeniem przypisano do etapu III.1.

Niestety ustalenie zakresu w jakim zrealizowano halowy korpus jest bardzo trudne ze względu na słaby stan zachowania średniowiecznej tkanki ścian arkadowych. Najpewniej jednak prace nad gruntem nie wyszły poza pierwsze przęsło, o czym świadczą użyte w nawach bocznych, zachowane służki półośmioboczne, stanowiące już element projektu bazylikowego. Dłuższa przerwa w budowie musiałaby pozostawić po sobie poważniejsze ślady – zmianę poziomu posadzki, szwy murów, zmiany w parametrach użytych cegieł. Między ścianą zachodnią korpusu a jego kolejnymi przęsłami takich śladów nie udało się odnaleźć. Z tego powodu zarówno pierwszy – halowy (III.1) jak i drugi – bazylikowy (III.2) etap wznoszenia korpusu przypisano do jednej fazy.

Po zmianie koncepcji prace najpewniej nie zostały przerwane. Wiązki cylindrycznych służek wzniesione w ścianie zachodniej przedłużono przy pomocy już wcześniej odkutych trzonów o analogicznej formie. Ściany arkadowe w pierwszym przęśle pogrubiono zastępując (przynajmniej po stronie południowej) kapitele kielichowe masywnymi, maswerkowymi konsolami niosącymi dodatkową masę muru (III.2).

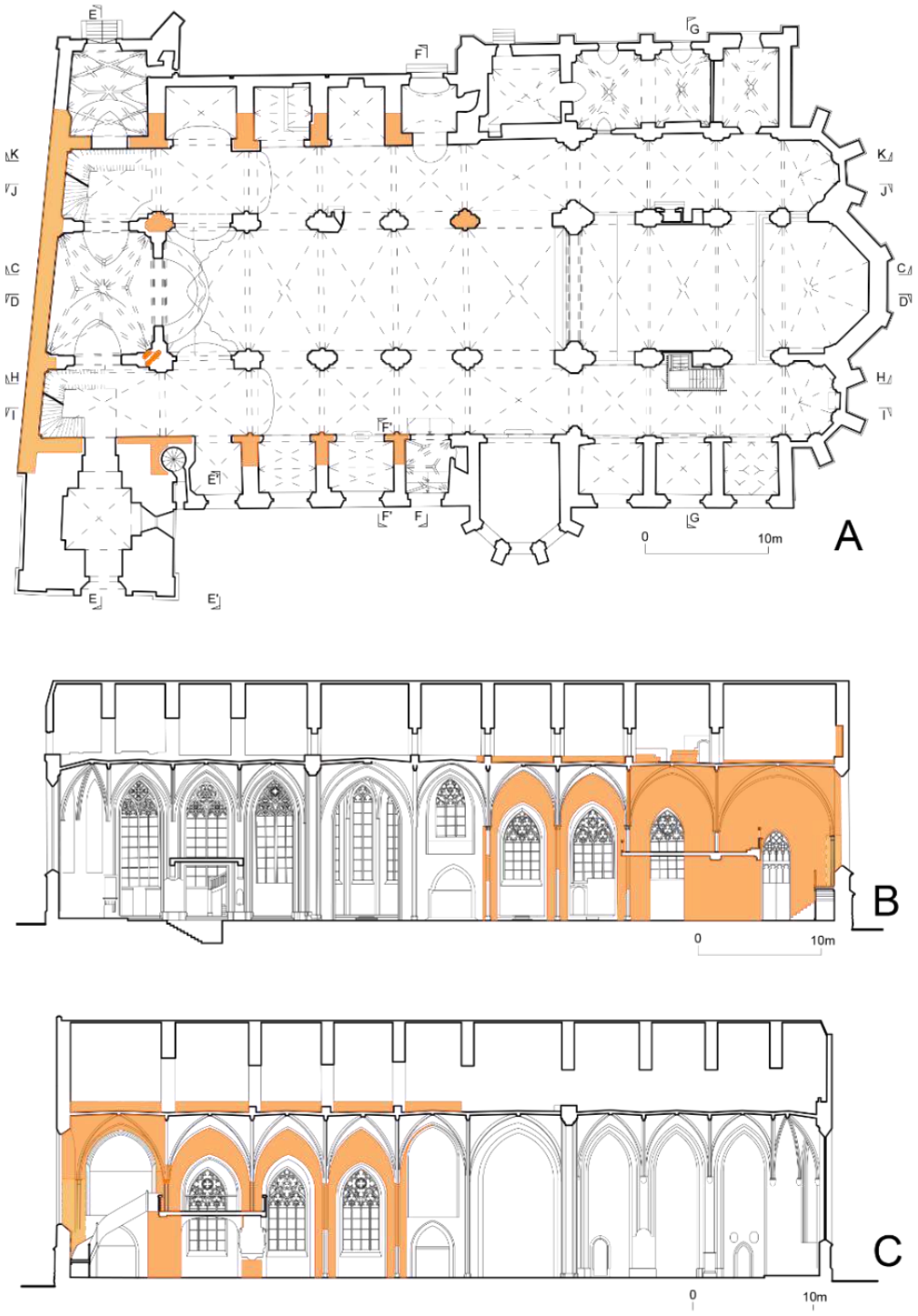
Najpewniej do budowy kościoła bazylikowego użyto przygotowanych dla halowej świątyni ław fundamentowych z etapu III.1. Świadczy o tym fragment tego posadowienia, wyraźnie inny od tego z części chórowej, zachowany i widoczny pod piątym filarem północnym. Jest to prosta ława wykonana z eratyków na jasnobeżowej zaprawie wapiennej. Dostęp do pozostałych części tego systemu fundamentów nie jest obecnie możliwy, jednak jest wysoce prawdopodobne, że powstały w ramach jednej akcji budowlanej. Najpewniej wykop prowadzono od strony zachodniej a prace te poprzedziło wyburzenie pierwotnego korpusu.

Po zarzuceniu koncepcji halowej wznoszono ściany obwodowe i arkadowe korpusu w kolejnych przęsłach. Nie jest zupełnie pewne do jakiej wysokości wymurowano przegrody międzynawowe. Najpewniej jednak ich górne partie, powyżej dachów naw bocznych, powstały później. Na filarach oraz na ścianach arkadowych i lateralnych wykonano (równolegle z murowaniem samych ścian i filarów) charakterystyczne dla korpusu, służki półośmioboczne. Na ścianach obwodowych wieńczyły je grupy lejkowatych konsolek zwieńczonych wielobocznymi impostami.

Ustalenie, w jakiej kolejności prowadzono prace w obrębie każdej z naw korpusu wydaje się trudne. Być może były one wznoszone równocześnie. W każdym razie badania architektoniczne nie wykazały żadnych przesłanek, aby miało być inaczej. Różnice w detalu kamieniarskim naw, które przytaczał Jakub Adamski (Adamski 2017, 398–401) są wtórne i wynikają z katastrof budowlanych, które dotknęły każdej z nich. W nawie północnej lejkowate konsolki na wspornikach na ścianie obwodowej mogły i najpewniej istniały jeszcze przed 1649 r. Z kolei maswerkowe, żłobione wsporniczki na filarach nawy południowej są XIX-wieczną interwencją konserwatorską. Całe filary zostały odbudowane po katastrofie z 1857 r. Trudno na podstawie analizy detalu wyciągać jakiekolwiek wnioski na temat chronologii budowy, bowiem nie mamy pewności, czy taka forma kapiteli istniała w tym miejscu przed katastrofą. Zachowana ikonografia z czasu katastrofy przedstawia filary pozbawione wsporniczków. Koncepcja Mariana Kutznera mówiąca o wzniesieniu filarów międzynawowych korpusu dopiero po ukończeniu ścian lateralnych (Kutzner 1996, 28) nie zyskała potwierdzenia w badaniach stratygraficznych. Być może budowa faktycznie przebiegła w ten sposób, jednak ewentualne przestoje nie spowodowały żadnych widocznych obecnie śladów w tkance muru.

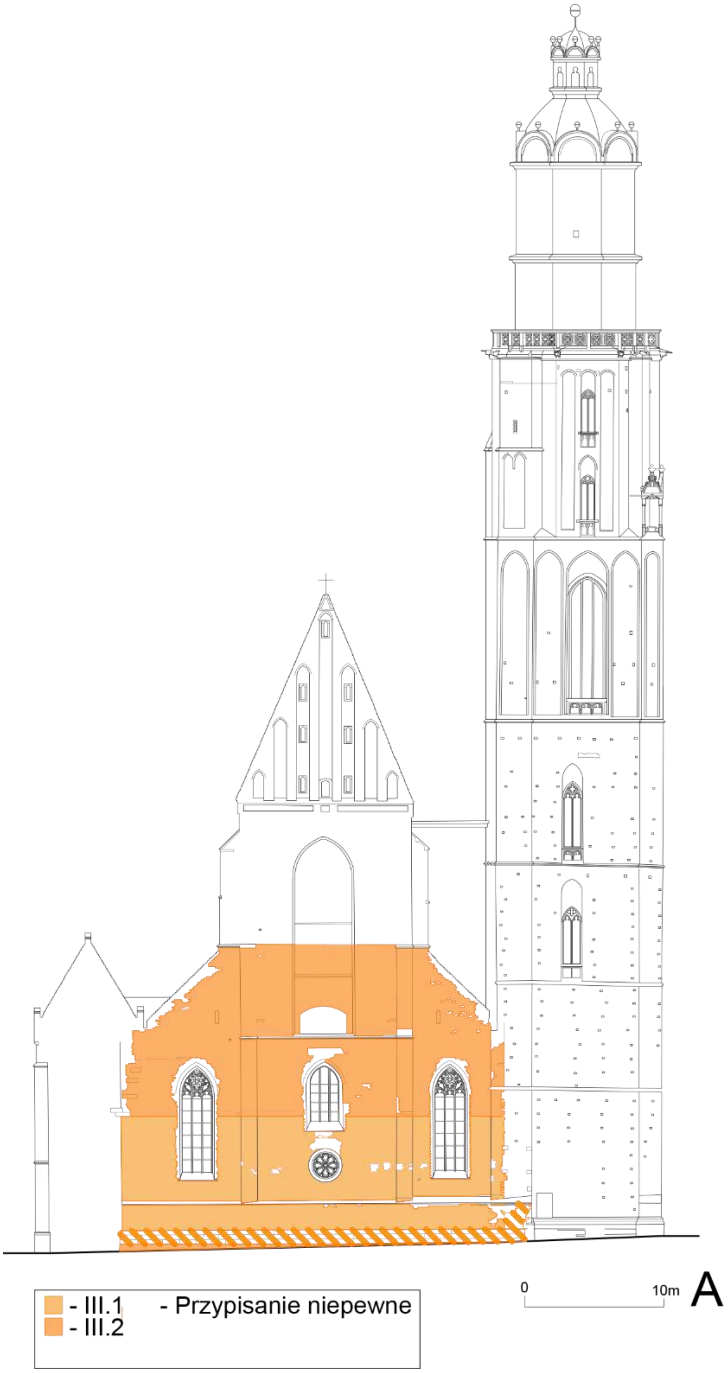
Sklepienia krzyżowo-żebrowe naw bocznych korpusu również przynależą do fazy III[32]. Nawę główną przesklepiono natomiast później, i nawet jej niezniszczone podczas późniejszych katastrof sklepienia należą już do późniejszych etapów budowy. Nie jest z kolei pewna przynależność do etapu III.1. kamiennego cokołu korpusu na ścianie zachodniej[33].

[32] Mowa tu o sklepieniach, które przetrwały katastrofy z XIV, XVII i XIX wieku.
[33] To zagadnienie zostało szerzej opisane przy okazji omówienia AJS 8 w podrozdziale IV.3.

Il. 88. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy III. A- rzut, B – przekrój K-K; C – przekrój I-I. Oprac. autora.

Datowanie początków budowy korpusu nie jest proste i przysparzało dotychczasowym badaczom świątyni pewnych trudności. Zwłaszcza bardzo szeroki wachlarz użytych form detalu kamieniarskiego utrudnia jednoznaczne określenie, kiedy prowadzono prace. Kielichowe, smukłe kapitele i wiązki cylindrycznych służek ściany zachodniej wydają się formą archaiczną w zestawieniu ze służką półośmioboczną, choć obie spoczywały na takich samych cokołach. Również lejkowate konsolki założone w nawach bocznych wydają się przystawać raczej do schyłku wieku XIII. Należy jednak zauważyć, że dekoracja większości elementów korpusu kościoła św. Elżbiety została zniszczona w katastrofach budowlanych. Następujące po nich odbudowy nie musiały stuprocentowo przywrócić stanu sprzed zawalenia i najpewniej tego nie zrobiły, czego ślady w dekoracji np. sklepień nawy północnej widoczne są do dziś. Datowanie korpusu kościoła św. Elżbiety na podstawie form stylowych jest więc wyjątkowo trudne.

Il. 89. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy III. A – elewacja zachodnia, Oprac. autora.

Badania archeologiczne ujawniły, że wykop pod fundamenty gotyckiego kościoła wykonano z poziomu ok. 118,80 m. n. p. m. (Buśko i Niegoda 1999, 345; Lasota i Piekalski 1996, 17), czyli znacząco wyższego, niż datowany na 1333 pochówek Merkelo Grasevingira z poziomu ok. 117,7 m. n. p. m. Taki stan rzeczy skłonił badaczy do datowania początku budowy kościoła gotyckiego na około połowę XIV wieku. Stoi to w jasnej sprzeczności z bardzo wczesnymi datowaniami niektórych badaczy.

Dość nieprawdopodobnym wydaje się założenie, że poziom posadzki kościoła gotyckiego został założony jeszcze w końcu XIII wieku, jak sugerowała Hanna Kozaczewska-Golasz. W tym czasie różnica poziomów między planowanym dla korpusu, a rzeczywistym otoczenia musiałaby wynosić ok. 130-150 cm. Wymagałoby to olbrzymich prac niwelacyjnych, które podjęto nieco później przy budowie prezbiterium i które pozostawiły po sobie ślady archeologiczne. Stopy fundamentowe chóru zostały wymurowane swobodnie, nie w wąskoprzestrzennych wykopach, jak ława pod filarami korpusu. Dopiero po ich wykonaniu

dokonano niwelacji. Taka kolejność wydaje się uzasadniona. W korpusie zaś nie ma śladu po takich działaniach. Być może należałoby raczej ostrożnie założyć, że korpus fary św. Elżbiety był wznoszony od ok. lat 1320 r., co postulował Marian Kutzner, wiążąc początki budowy z pożarem z 1319 r. (Kutzner 1996, 42).

Nie jest jednak pewne czy pożar ów dotknął kościoła św. Elżbiety. Ślad po tym nie zachował się w źródłach pisanych. Być może warto zwrócić uwagę, że użyte w szlichcie ławy fundamentowej prezbiterium kościoła gotyckiego relikty dachówek były miejscami osmolone, co może sugerować rozbiórkę pierwotnej świątyni po pożarze (Il. 90). Nie ma jednak pewności, że materiał ten faktycznie pochodzi z pierwszego kościoła, ani że ten spłonął w 1319 r. a nie wcześniej.

Należy również omówić zagadnienie macewy znajdującej się pod piątym filarem korpusu. Istotną datą jest rok 1345, kiedy to Jan Luksemburski zniósł obowiązującą przez 30 lat nietykalność kirkutu, zezwalając na użycie kamieni nagrobnych do budowy obwarowań miasta. Macewy te odnaleziono jednak głównie w budowlach użyteczności publicznej z tego okresu. Wśród nich dwie w kościele św. Elżbiety (Wodziński 1996, 165, 197–198; Łagiewski 1991, 32).

Jedna z nich znajduje się podobno w południowo-wschodnim narożniku fundamentu wieży (Lutsch 1886, 5). Zapewne chodzi o jedną z płyt, których boki widoczne są na styku z dzisiejszą posadzką placu. Potwierdzenie jej obecności w tym miejscu wymagałoby jednak badań archeologicznych.

Dostępny za to jest relikt macewy użytej jako płyta posadzkowa pod piątym od zachodu filarem północnym korpusu gotyckiego. Cokół i fundament tego filara są dziś częściowo dostępne w północno-zachodnim narożniku krypty. Poniżej dwustrefowej bazy dostrzec można fragment płyty z inskrypcją: ”צק *(...)* מל” (Il. 91). Fragment tekstu jest niestety zbyt krótki, aby móc powiedzieć coś o jego treści lub użytym liternictwie[34].

Il. 90. Dachówka ze szlichty fundamentu chóru gotyckiego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Fot. autora.

Nie można mieć całkowitej pewności, że macewy użyte w kościele św. Elżbiety pochodzą z 1345 r. Od ok. 1315 r. obowiązywała umowa gwarantująca nietykalność kirkutu, co obniża prawdopodobieństwo wykorzystania tych płyt między tą datą a 1345 r. Nie jest jednak pewne, że umowa ta była przestrzegana. Daje się jednak zauważyć, że częstotliwość powstawania kamiennych macew w tym czasie wzrasta, co może wskazywać na rzeczywistą moc umowy.

Nie można natomiast wykluczyć, że płyty te mogłyby stanowić materiał rozbiórkowy. Być może usunięto je z kirkutu znacznie wcześniej, użyto w innej budowli a następnie, wtórnie, w kościele św. Elżbiety. Trzeba tu jednak zauważyć, że najbardziej prawdopodobne wydaje się powiązanie ich z rozbiórką cmentarza w 1345 r. Nie oznacza to oczywiście, że jeszcze w tym samym roku wmurowano je w kościele. Być może należałoby ostrożnie przyjąć, że zostały wykorzystane po 1345 r. Istnieje możliwość, że została ona tam osadzona w czasie

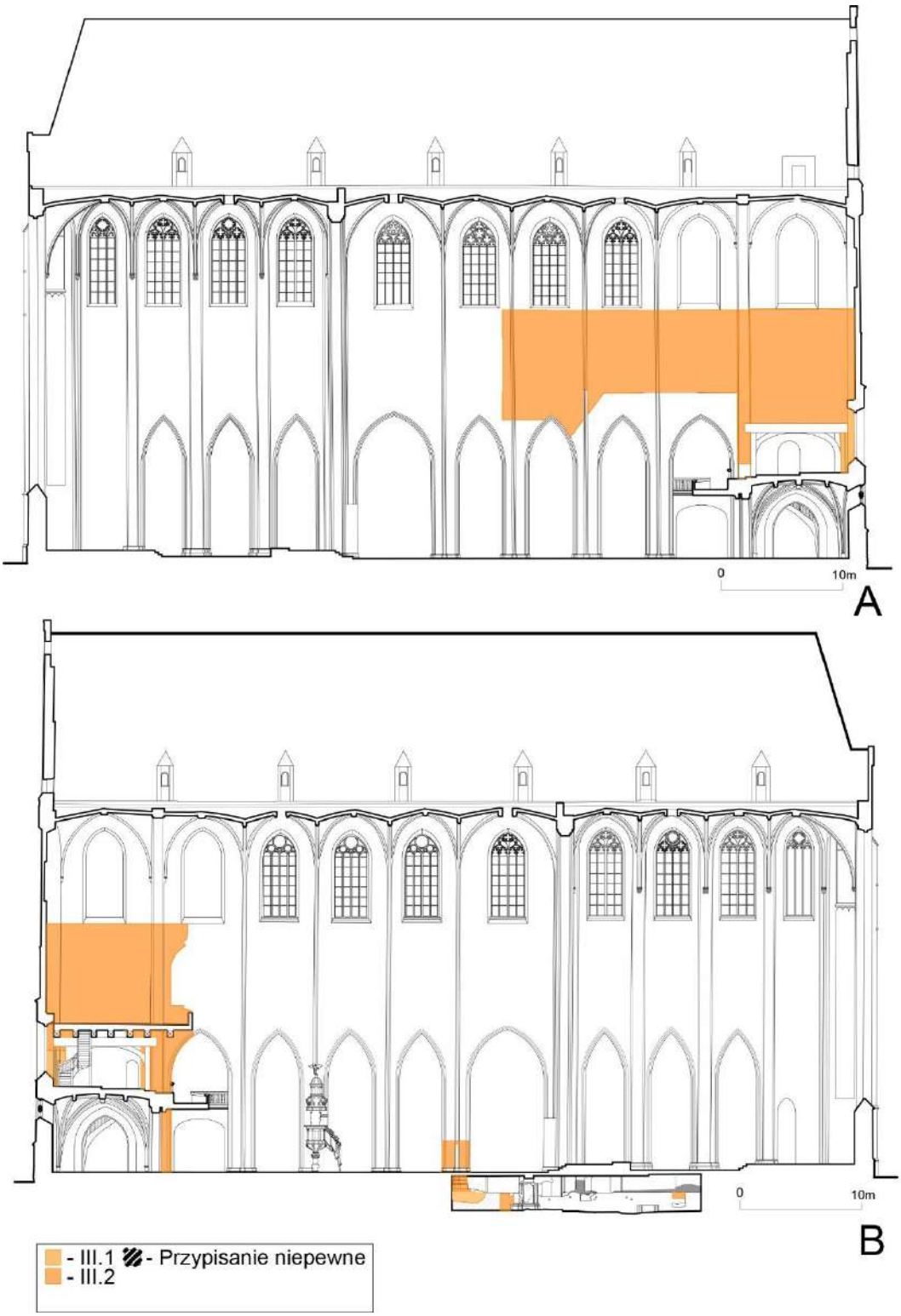
[34] Za konsultacje dotyczące inskrypcji i dziejów kirkutu wrocławskiego chciałbym serdecznie podziękować prof. Marcinowi Wodzińskiemu.

odbudowy przęsła piątego i szóstego (etap IV.3). Jest jednak mało prawdopodobne, że podczas odbudowy rozebrano cały filar, łącznie z bazą i posadzką, fundament zaś pozostał bez zmian. Zapewne ostatnie przęsła korpusu, przynależne do etapu III.2. wznoszono jeszcze w drugiej połowie lat 40-tych, czy nawet początku lat 50-tych. Uprawdopodabnia to nieco późniejsze datowanie początku budowy.

Założenie nawet późniejszej metryki korpusu zmusza do uznania, że Merkelo Grasevingir został pochowany już w trakcie prac przy nim. Co więcej należy również przyjąć, że w momencie, w którym dokonano tego pochówku, teren wokół dawnego prezbiterium był już znacząco wyżej niż jego posadzka. Tych samych jednak założeń trzeba byłoby dokonać przy datowaniu wcześniejszym. Co więcej, wówczas okazałoby się, że prace w nowym korpusie musiałyby być mocno zaawansowane w chwili pochówku. Późniejsza metryka części nawowej gotyckiego kościoła wydaje się nieco bardziej przekonująca. Prace przy zachodnich partiach korpusu, prowadzone wedle projektu halowego (etap III.1) rozpoczęłyby się w okolicach roku 1320. Etap III.2 obejmujący realizację pozostałych przęseł według koncepcji bazylikowej (do wysokości parapetów okien nawy głównej) trwałby do ok. 1350 r. Należy tu jednak zaznaczyć, że ta propozycja wymaga weryfikacji przy użyciu metod datowania bezwzględnego, które jako jedyne mogą przynieść konkretne rozstrzygnięcie.

Il. 91. Fragment macewy z inskrypcją użyty jako płyta posadzkowa pod cokołem filara PN5. Krypta kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2021 r. Fot. autora.

Il. 92. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy III. A – przekrój D-D, B - przekrój C-C. Oprac. autora.

Faza IV (ok. 1350 – ok. 1370 r.)

Faza IV została podzielona na trzy etapy. Były one zapewne wykonywane po sobie w stosunkowo krótkim czasie, jednak ślady w zachowanej tkance muru pozwalają je zidentyfikować. Określenie ich zasięgu jest istotne dla zarysowania skomplikowanych dziejów budowy kościoła, jednak ich ogólna spójność każe przypisać je do jednej fazy. Obejmuje ona zasięgiem całe prezbiterium kościoła a także partie korpusu i przyziemie wieży.

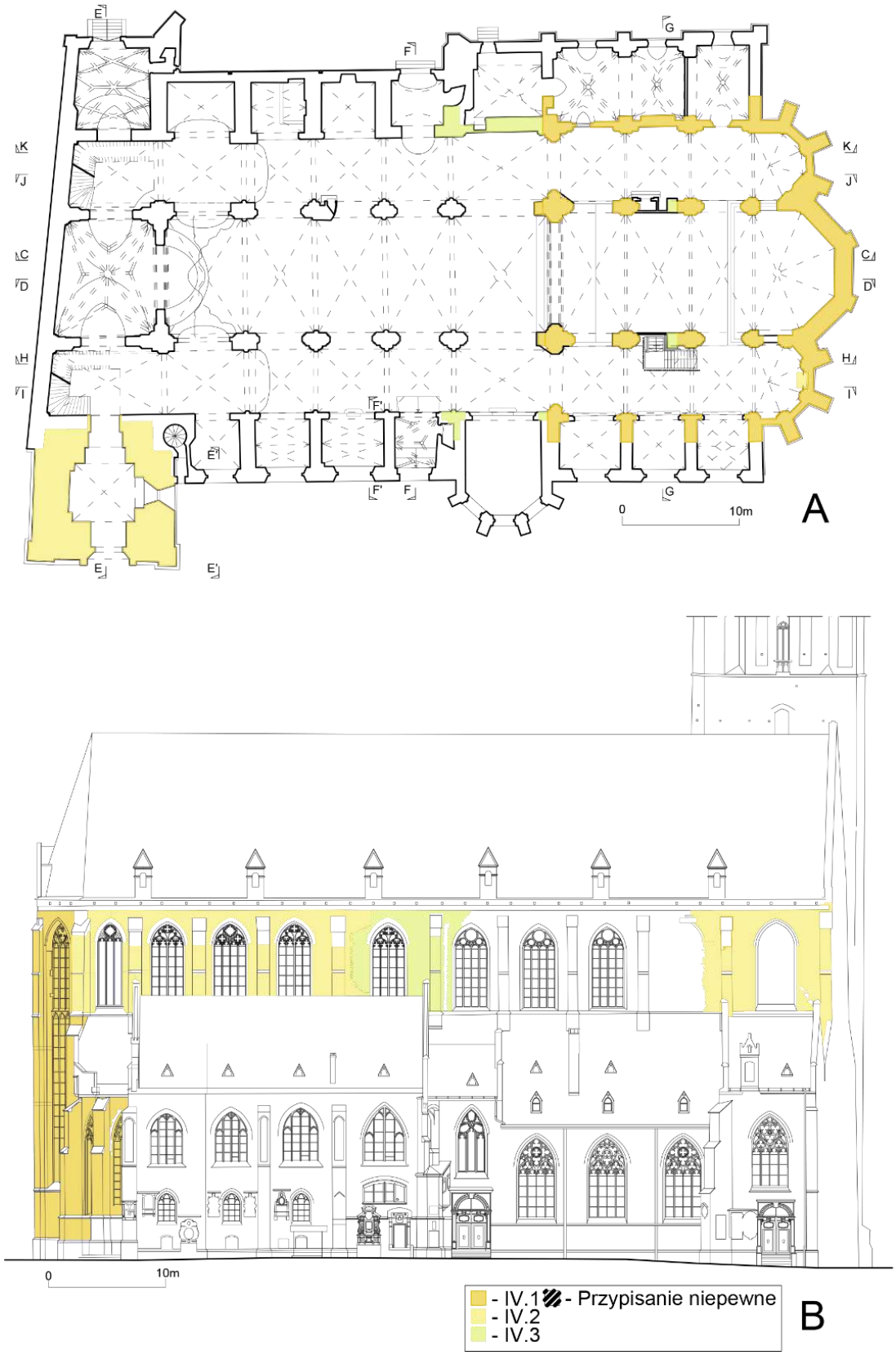
Do etapu IV.1 przypisano wyniki pierwszej akcji budowlanej związanej z budową chóru. Wzniesiono wtedy dolne partie ścian arkadowych i obwodowych oraz zamknięcie wschodnie wszystkich trzech naw. Wykonano fundamenty ścian obwodowych i przegród międzynawowych chóru oraz niesione przez nie mury do wysokości okien nawy głównej. Te prace musiało poprzedzić wyburzenie istniejącego jeszcze chóru poprzedniego kościoła. Być może zwlekano z tym wznosząc w pierwszej kolejności ściany obwodowe i północną ścianę arkadową. Nie odnaleziono jednak bezpośrednich, mocnych dowodów na poparcie takiej koncepcji, należy więc uznać ją jedynie za domniemanie.

Zapewne już podczas budowy części nawowej gotyckiego kościoła napotkano jakieś problemy konstrukcyjne związane być może z nadmiernym osiadaniem murów. Ich nastąpienie skłoniło budowniczych do zmiany sposobu posadowienia w części prezbiterium. Tym razem na wykonanej w wąskoprzestrzennym wykopie ławie fundamentowej z eratyków wzniesiono masywne, ceglane stopy niosące filary. Było to dodatkowe wzmocnienie posadowienia, które nie pojawiło się w korpusie.

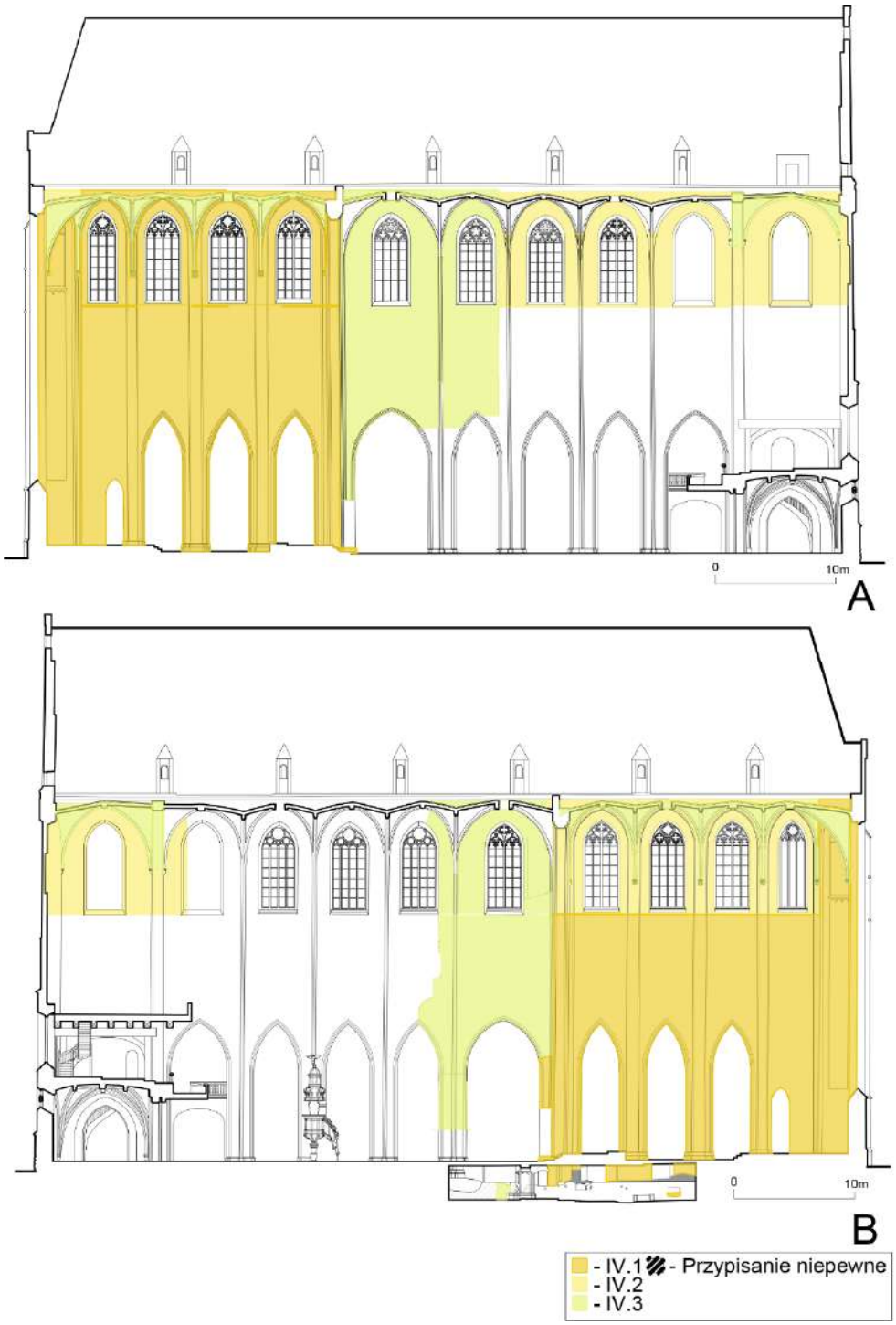
Po wyburzeniu późnoromańskiego prezbiterium i wymurowaniu stóp fundamentów nowego chóru dokonano szeroko zakrojonej akcji niwelacyjnej. Najpewniej była to wymuszone przez jednoczesne narastanie gruntu wokół kościoła oraz, przede wszystkim, bardzo silne wzmocnienie posadowienia w stosunku do tego z korpusu. Nowe, masywne stopy fundamentowe sięgały wyżej, a prezbiterium wyniesiono ku górze. Poziom posadzki był wówczas wyraźnie wyższy niż w korpusie. Świadczą o tym wykonane do odpowiedniej wysokości stopy fundamentowe prezbiterium oraz kształt cokołów filarów łuku tęczy. W mniej więcej połowie ich szerokości w osi wschód-zachód widoczny jest wyraźny, kilkudziesięciocentymetrowy uskok wysokości. Część wschodnia jest wyższa od zachodniej. Te elementy kamieniarki były zapewne przygotowane z pewnym wyprzedzeniem a ich charakterystyczny kształt miał być przystosowaniem dekoracji do zmiany w poziomie posadzki kościoła w linii tęczy. Po ukończeniu prac fundamentowych i niwelacyjnych wymurowano ściany prezbiterium do wysokości parapetów okien nawy głównej oraz jej zamknięcie wschodnie (IV.1).

Górne części ścian międzynawowych – powyżej parapetów okien, zostały wzniesione później. Wraz z zachodnim szczytem kościoła zostały przypisane do etapu IV.2. Choć nie udało się ustalić dokładnego przebiegu poziomego szwu między tym, a wcześniejszym etapem, jest raczej jasne, że musiał on znajdować się mniej więcej na wysokości parapetów. Świadczą o tym widoczne na strychu nawy głównej styki ścian arkadowych z obwodową w zamknięciu wschodnim. Przegrody międzynawowe zostały dostawione do wcześniej istniejącego muru. Natomiast na strychach naw bocznych między ścianami arkadowymi i obwodową w tym samym miejscu nie ma śladu przerwy w budowie. Wyraźnie świadczy to o jakimś przestoju pomiędzy wzniesieniem niższych i wyższych partii przegród międzynawowych.

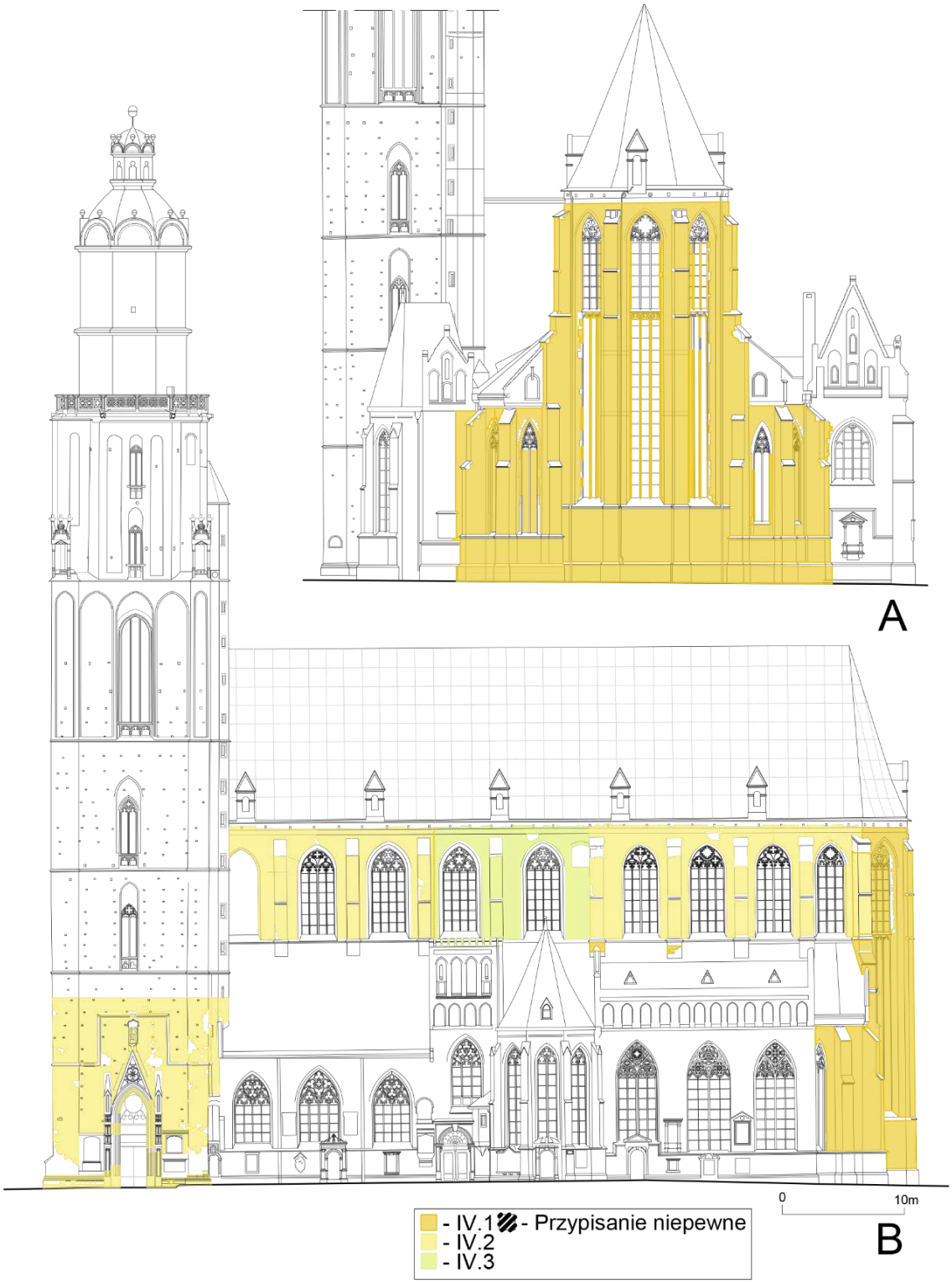
Nie jest zupełnie pewne, kiedy powstały sklepienia naw bocznych prezbiterium. Najpewniej miało to miejsce jeszcze przed wyniesieniem ścian arkadowych do pełnej wysokości.

Il. 93. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora.

Il. 94. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - przekrój D-D (południowa ściana arkadowa), B - przekrój C-C (północna ściana arkadowa). Oprac. autora.

Il. 95. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zakres fazy IV. A - elewacja wschodnia, B - elewacja południowa. Oprac. autora.

Do etapu IV.2. przypisano też najniższe partie wieży. Jej budowę rozpoczęto zapewne gdy powstawało prezbiterium. Została ona dostawiona do istniejącego już korpusu w momencie, w którym ustabilizował się już poziom gruntu, a więc bez wątpienia już w czasie budowy chóru. Wskazuje na to wysokość posadowienia portalu wejściowego w elewacji południowej. Wznoszenie części murowanej dzwonnicy trwało, co jest jasno określone w źródłach pisanych i było wielokrotnie przytaczane przez badaczy, do 1458 r. Musiała więc ona odbywać się stopniowo, zapewne w miarę pozyskiwania funduszy. Przyziemie wieży musiało istnieć już gdy w latach 1371-1374 dobudowywano do niego kaplicę ogrójcową (Kostowski 1997, 111). Następnie dzwonnice podwyższano w co najmniej dwóch akcjach budowlanych, przypisanych już do fazy V. Etap IV.2. obejmuje tylko jej dolne partie.

Etapem IV.3 określono obszerne części przęseł piątego i szóstego od zachodu. Zostały one dostawione do istniejącego już chóru i pierwszych czterech przęseł korpusu, o czym świadczą widoczne styki murów. Taką nietypową kolejność budowy można tłumaczyć działaniem celowym - pozostawieniem otworu do transportu materiałów budowlanych w tej części świątyni. Musiałby on jednak obejmować obie nawy boczne i główną oraz mieć aż dwa przęsła szerokości. Wydaje się to znacznie mniej prawdopodobne niźli alternatywne wytłumaczenie – katastrofa budowlana.

Zapewne w czasie murowania strefy okiennej nawy głównej doszło do nadmiernego obciążenia fundamentów, przygotowanych w korpusie dla budowli halowej, nie zaś ponad dwukrotnie wyższej bazyliki. Zawaliły się wówczas obszerne partie przęseł piątego i szóstego od zachodu. Na podstawie przebiegu widocznych przeszyć muru można postulować, że ściana arkadowa północna miała już wówczas pełną, lub niemal pełną wysokość, podczas gdy ściana południowa wciąż pozostawała niższa. Zapewne dość szybko przystąpiono do odbudowy. Prace te były opóźnione w stosunku do pozostałych partii świątyni, więc na całej wysokości ścian można odnaleźć ślady ich wtórnego dostawiania do pozostawionych obustronnie strzępi.

W południowej ścianie arkadowej na tym odcinku rozpięty został między czwartym a szóstym od zachodu filarem łęk konstrukcyjny (AJS 16), mający bez wątpienia interwencyjny charakter. Pierwszy z filarów znajduje się w korpusie, drugi zaś stanowi podporę łuku tęczy. Przynależy jednak do fazy budowy prezbiterium. Wspomniany łęk został bezsprzecznie wymurowany równocześnie ze średniowiecznym murem, w którym został osadzony. Musiał on zostać oparty na obu istniejących już filarach (czwartym i szóstym). Należy więc zakładać, że w momencie murowania południowej ściany arkadowej w przęśle piątym i szóstym była ona już ukończona w przęsłach czwartym i siódmym, przynajmniej do pewnej wysokości.

Co ciekawe, służka między przęsłami piątym i szóstym na południowej ścianie obwodowej jest jedyną zwieńczoną niewielkimi konsolkami z dekoracją liściastą przypominającą raczej tę znaną z prezbiterium, niż któryś z elementów korpusu. Z kolei po stronie północnej zachował się jedynie szew po stronie wschodniej przęsła szóstego, gdyż przęsło piąte w większości zostało odbudowane po katastrofie z 1649 r. Najpewniej jednak sytuacja tutaj była analogiczna a lukę między korpusem a chórem zamknięto w mniej więcej podobnym czasie. Warto zauważyć, że we wschodniej części piątego przęsła w elewacji północnej widoczny jest pionowy pas maszynowych cegieł, który najpewniej jest efektem przelicowania w drugiej połowie XX wieku. Być może pierwotnie w tym miejscu znajdował się styk muru, który ze względu na zły stan został przemurowany.

Przypuszczenia o jakimś zawaleniu się tych części kościoła znalazły się już w opracowaniu Günthera Grundmanna i Ludwiga Burgemeistra (Güttel 1933, 2:80). Badacze uznali, że musiało mieć to miejsce przed 1649 r. Po wydarzeniu tym nie zachowały się ślady w znanych źródłach pisanych, należałoby jednak uznać, że miało ono miejsce jeszcze podczas budowy.

Po ukończeniu odbudowy przystąpiono najpewniej do założenia sklepień we wszystkich przęsłach nawy głównej. Te z nich, które przetrwały do dziś również przypisano do etapu IV.3. Co istotne obie części nawy głównej– wschodnią i zachodnią zamknięto zapewne sklepieniami w tym samym czasie. Świadczą o tym niezachowana, znana z ikonografii dekoracja wsporników pierwszego przęsła, analogiczna do tej z prezbiterium oraz wyciągnięte powyżej pach sklepiennych strzępia w ścianach arkadowych, przygotowane do murowania lizeny pierwszego przęsła i łuku tęczy. Jeszcze przed przesklepieniem nawy głównej przykryto ją dachem. Zachowane w sklepieniu prezbiterium i pierwszym przęsła korpusu otwory świadczą o wykonywaniu prac z podwieszanych do więźby dachowej rusztowań.

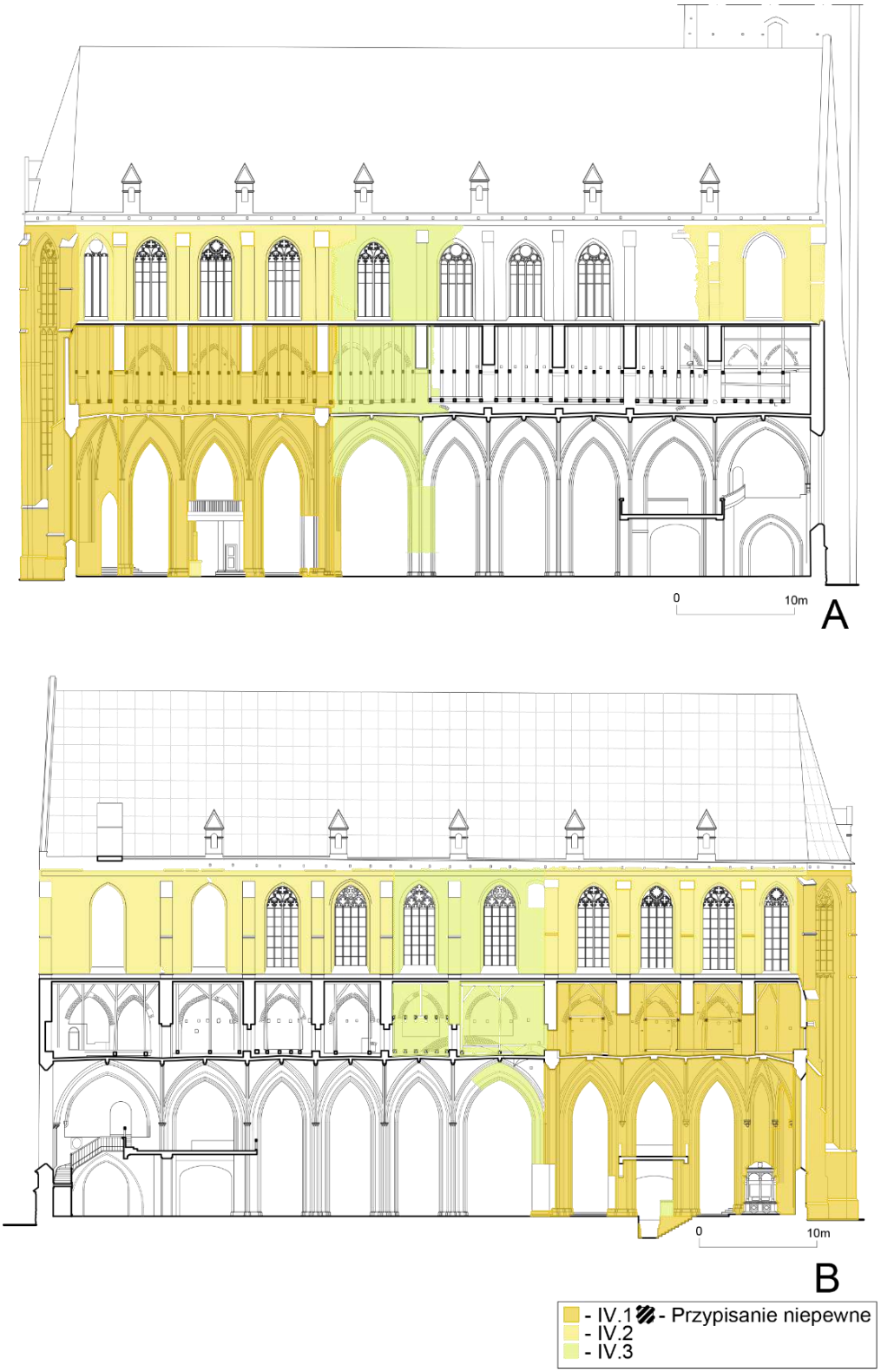
Datowanie części kościoła przypisanych do fazy IV, a więc przede wszystkim gotyckiego prezbiterium, górnych partii nawy głównej i przęseł piątego i szóstego jest nieco prostsze niż w przypadku korpusu. Budowę najpewniej rozpoczęto po 1333 r., kiedy to jeszcze w pierwotnym chórze pochowano rajcę Merkelo Grasevingira. Na przynależność jego nagrobka do pierwszego kościoła wskazuje przede wszystkim stratygrafia archeologiczna oraz położenie centralnej części dawnego prezbiterium. Można więc bezpiecznie zakładać, że w 1333 r. to jeszcze istniało. Bardzo istotne są obserwacje Romualda Kaczmarka dotyczące heraldycznych przedstawień cesarskich w zwornikach sklepień nawy południowej chóru gotyckiego. Badacz zauważył, że te musiały powstać po 1347 lub nawet 1355 r. (Kaczmarek 1999, 186). Z kolei przytaczana przez Schmeidlera data ufundowania obsługi liturgicznej dla głównego ołtarza – 1361 r. wskazuje przynajmniej teoretycznie na jego istnienie w tym momencie. Ołtarz w nawie południowej został ufundowany w 1369 r. (Schmeidler 1857, 74, 80).

Podsumowanie przytoczonych powyżej datowań przedstawia się następująco: prezbiterium pierwotne istniało jeszcze w 1333 r., dekoracja naw bocznych mogła być wykonywana najwcześniej w 1347 r. a znajdująca się pod filarem macewa (przynależna jeszcze do korpusu) została wykorzystana najpewniej po 1345. Fundacje ołtarzowe z chóru datowane są na lata 1361 i 1369. Wydaje się więc zasadne założenie, że chór fary św. Elżbiety wznoszony był od ok. 1350 r. (etap III.1). Następnie rozpoczęto wynoszenie do pełnej wysokości całości nawy głównej (etap III.2), co miało najpewniej miejsce na przełomie lat 50-tych i 60-tych XIV wieku.

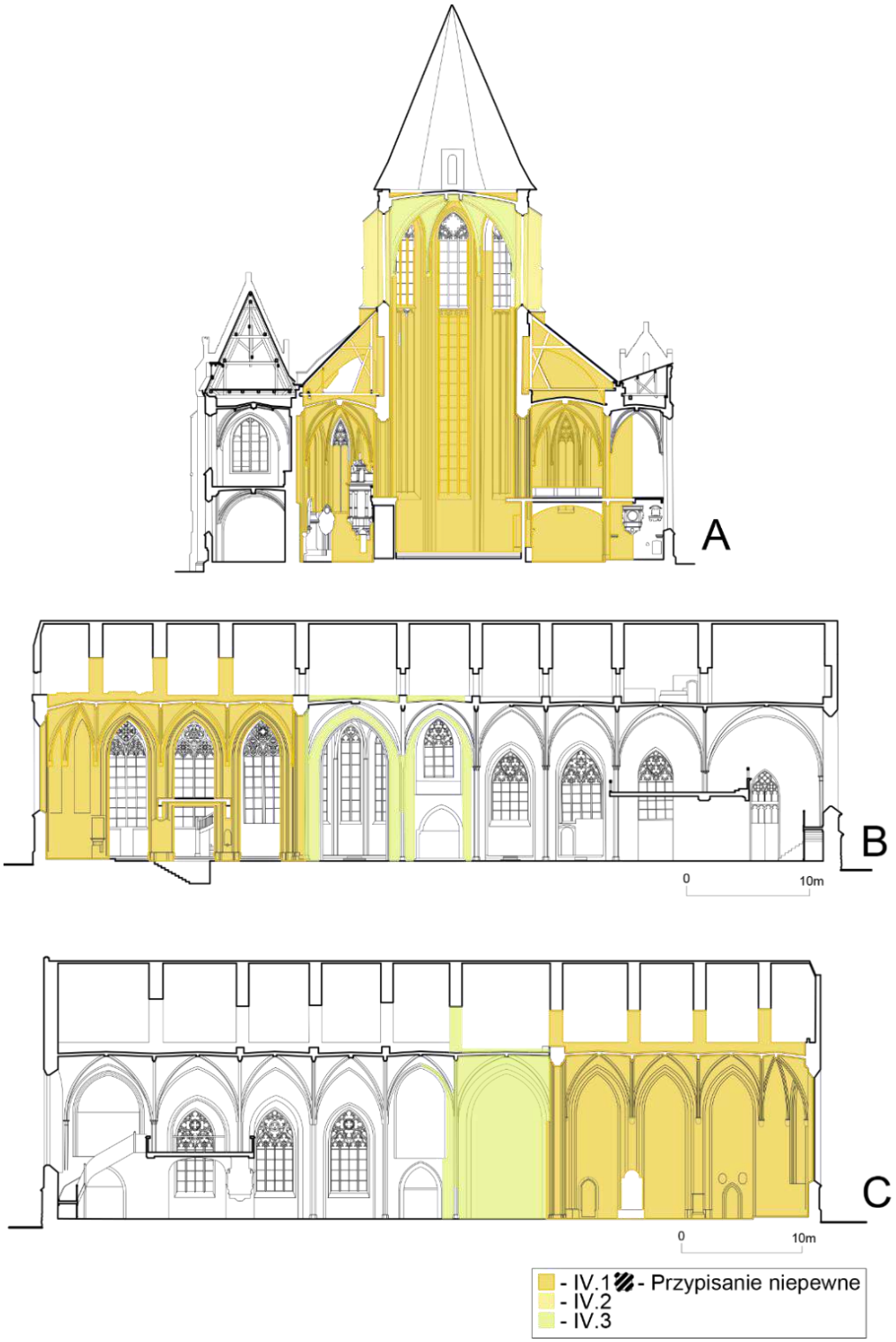
Odbudowa przęseł piątego i szóstego w korpusie nastąpiła najpewniej bezpośrednio po katastrofie. Ta zaś miała miejsce jeszcze w trakcie budowy. Świadczy o tym różnica w przebiegu styku murów z sąsiednimi przęsłami w ścianach arkadowych. W południowej ścianie uzupełniono przygotowane wcześniej pionowe strzępia, co sugeruje, że jej górne partie w momencie zawalenia się dwóch przęseł jeszcze nie istniały. Z kolei po stronie północnej przebieg styku jest nieregularny, poszarpany. Wskazuje to na prace naprawcze po zawaleniu się tej partii ściany. Odbudowa musiała więc postępować częściowo równolegle z nadbudową górnych partii południowej ściany arkadowej. Etap ten (IV.3) należałoby więc chyba datować na lata 60-te XIV stulecia, lub początek lat 70-tych.

Il. 96. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - elewacja wschodnia wieży, B – elewacja zachodnia. Oprac. autora.

Il. 97. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - przekrój H-H (południowa ściana arkadowa), B - przekrój J-J (północna ściana arkadowa). Oprac. autora.

Il. 98. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - przekrój G-G, B- przekrój I-I, C - przekrój K-K. Oprac. autora.

Faza V (ok. 1370 r. - lata 80-te XV wieku)

Faza V jest obszerna i różnorodna stylistycznie. Podzielono ją na dwa etapy, które choć są czytelnie wydzielone w tkance muru nie mogą być uważane za osobne fazy. Oba bowiem powstały w zbliżonym czasie, w ramach dość spójnych kampanii budowlanych. Faza V obejmuje przede wszystkim kaplice boczne oraz murowane partie wieży w jej zasadniczym zrębie.

Do pierwszego etapu fazy V przypisano przede wszystkim rzędy kaplic wzdłuż naw bocznych. Ich górne partie w dużej części były wtórnie przebudowywane w fazach późniejszych, jednak ogólny kształt uzyskały one w większości jeszcze przed końcem XIV wieku. Prace nad nimi rozpoczęły się właściwie bezpośrednio po ukończeniu głównego zrębu kościoła. Za ich początek zapewne można uznać trwającą w latach 1371-1376 budowę kaplicy ogrójcowej (późniejszej Krappów) (Kostowski 1997, 111). Została ona dostawiona do południowej elewacji wieży, której budowa z pewnością była wówczas na początkowym etapie. Od lat 70-tych XIV wieku wznoszone były kaplice przylegające do naw bocznych kościoła. Jednymi z pierwszych, co wynika z obserwacji styków murów, były zapewne kaplica Smedchina (przęsło pierwsze, strona północna), zakrystia i kaplica Mikołaja Gätke (przęsło trzecie, strona południowa). Budowa kaplic Dumlose (przęsło 6, strona południowa), Dompnig (przęsło czwarte, strona południowa), Uthmann (przęsło drugie) najprawdopodobniej rozpoczęły się jeszcze w XIV w. [35]. Stosunkowo szybko cała przestrzeń wzdłuż naw bocznych została zabudowana. Mimo braków źródeł pisanych mówiących o czasie powstania aneksów przy np. zachodnich partiach nawy północnej można chyba ostrożnie zakładać, że powstały one przed końcem drugiej dekady XIV wieku.

Do etapu pierwszego przypisano też wyraźnie zaznaczoną w strukturze muru partię wieży na wysokości mniej więcej jej trzeciej kondygnacji (AJS 36). Jej poziome granice wyznaczają dwie warstwy wyrównawcze cegieł, stanowiące ślad po jakimś przestoju w budowie (etap V.1). Najpewniej już po całkowitym ukończeniu prac nad zasadniczym zrębem kościoła wieże podniesiono o jedną kondygnację (AJS 36). Być może miało to związek z darowizną z 1397 r. (Kutzner 1996, 26). Jednak bardziej prawdopodobne wydaje się, że miało to miejsce w latach ok. 1380-1390. Wskazywałby na to przekonujący wywód Romualda Kaczmarka dotyczący dekoracji rzeźbiarskiej blend pod parapetem okna drugiej kondygnacji (Kaczmarek 1999, 189–192).

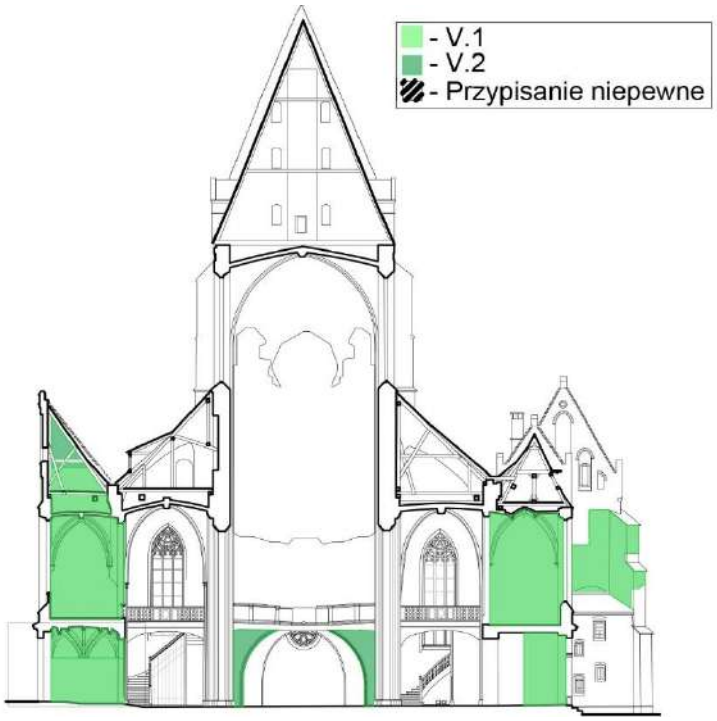
Następnie, w ramach najpewniej kilku akcji budowlanych wzniesiono pozostałą, murowaną część wieży. Te prace przypisano do etapu 2 fazy V. Należy tu zauważyć, że odnalezienie szwów poziomych w murze jest bardzo trudne, zwłaszcza w tak silnie przelicowanej ścianie. Nie udało się to podczas badań z powodu problemów z dostępem do elewacji[36] oraz silnego zatarcia oryginalnego lica wtórnymi uzupełnieniami. Być może w owym czasie nastąpiły przestoje, lecz nie udało się odnaleźć ich śladów. Ostatnia kampania budowlana udokumentowana jest źródłowo na lata 1452-1458. Wtedy to prace nad murowaną partią wieży zakończył Hans Berthold zakładając górny taras. Nie jest pewne, jaki konkretnie zakres prac (prócz tarasu) wtedy przeprowadzono. Trudno zakładać, że 2/3 wysokości dzwonnicy z etapu V.2 powstały w tak krótkim czasie. Najpewniej zapis ten dotyczy jednej z kilku akcji budowlanych, które wchodzą w skład etapu. Należy do niego również sklepienie gwiaździste pod emporą w pierwszym przęśle nawy głównej, wzniesione przed połową XV wieku oraz szczyt kaplicy Bogatych Kramarzy.

[35] Przeglądu dotyczących budowy kaplic wzmianek w źródłach dokonali Günther Grundmann i Ludwig Burgemeister (Güttel 1933, 2:89–96) oraz Roman Stelmach (Stelmach 2016, 50–53).

[36] Fotografia lotnicza z wykorzystaniem drona ma pewne ograniczenia wynikające z jakości zdjęć i bezpiecznej odległości, na jaką można zbliżyć się do muru.

Ze źródeł pisanych znana jest data wzniesienia pierwotnego hełmu wieży – 1482-1486 (Güttel 1933, 2:76). Był to strzelisty ostrosłup na rzucie ośmiokąta, wysoki na ok. 60 m. Mniej więcej w połowie wysokości przepruto go przezroczem. Hełm wzniósł warsztat mistrza ciesielskiego Franzke Frobela[37] (Güttel 1933, 2:77).

Prace przy wieży ciągnęły się, co wiemy ze źródeł pisanych, do lat 80-tych XV wieku, choć najpewniej jej murowany trzon ukończono w 1458 roku (Güttel 1933, 2:76; Schmeidler 1857, 45). Datowanie fazy V mieści się więc w ogólnym zrębie między 1370 r. i latami 80-tymi XV wieku. Można podejrzewać, że etap pierwszy trwał od ok. 1370 do ok. 1400 r. Drugi etap należałoby najpewniej datować na lata ok. 1400 - 1486. Należy tu jednak zauważyć, że duże rozproszenie powstałych wtedy elementów nie pozwala na jednoznaczne określenie względnej chronologii. Nie należy wykluczać, że część prac uznanych za efekty etapów V.1 i V.2 mogła być prowadzona równocześnie.

Il. 99. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. Przekrój E-E korpusu. Oprac. autora.

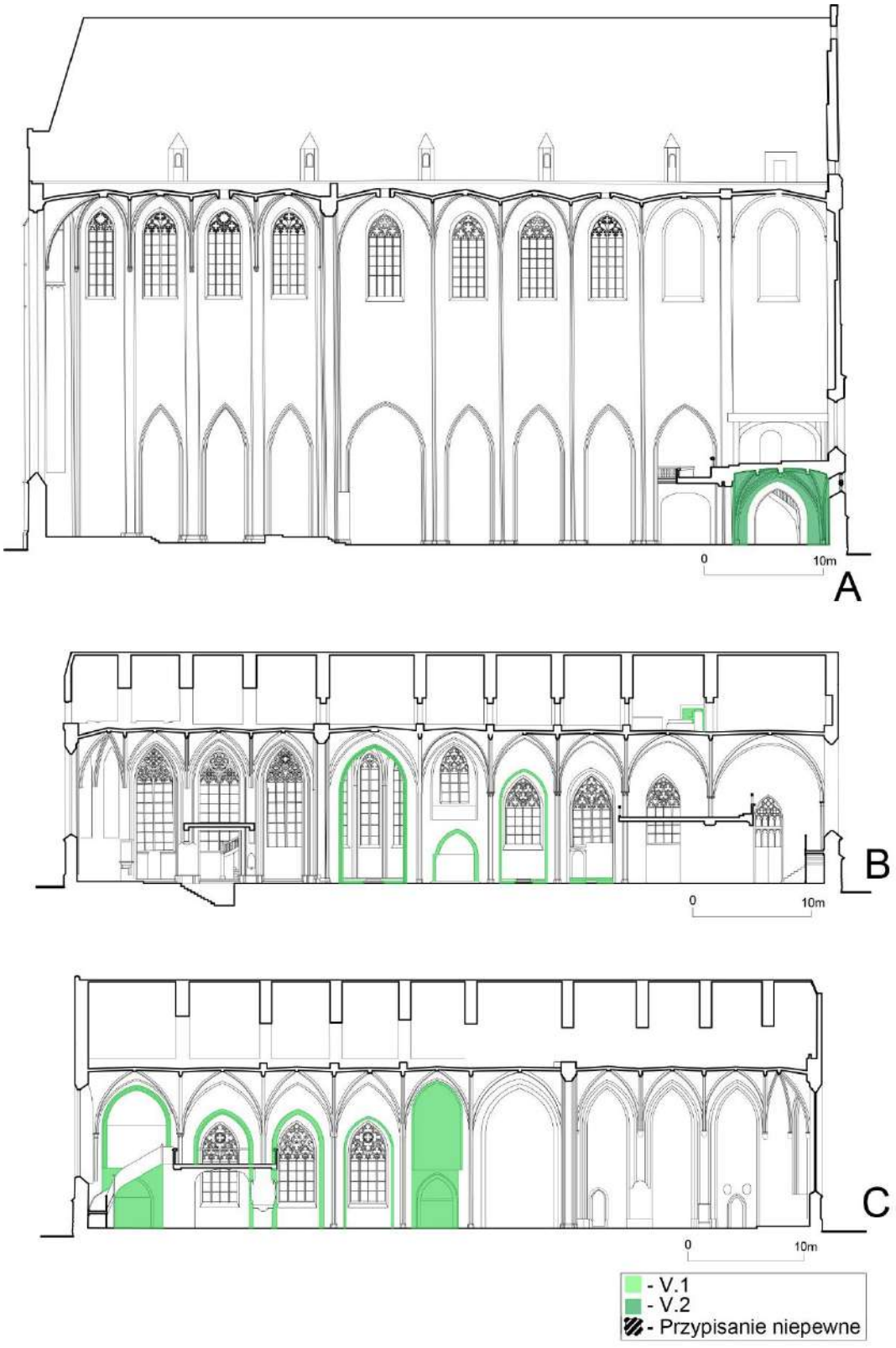
[37] Zwieńczenie wieży bez iglicy, czyli zapewne taras wraz z fialami wzniósł podobno mistrz kamieniarski Hans Berthold, znany z prac przy wrocławskim ratuszu, zachodnim ganku katedry czy kościele św. Barbary, o czym pisał Marian Kutzner (Kutzner 1967, 99) niestety bez podania źródeł.

Il. 100. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora.

Il. 101. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. Elewacja południowa. Oprac. autora

Il. 102. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. A – przekrój D-D, B – przekrój I-I, C – przekrój K-K. Oprac. autora.

Faza VI (1529 – 1599 r.)

Jedyną istotną zmianą w architekturze kościoła, z fazy VI jest zmiana hełmu wieży. Cztery lata po przejęciu przez protestantów kościoła nastał tragiczny dla średniowiecznej architektury Wrocławia rok 1529. 24 lutego wichura[38] strąciła strzelisty hełm wieży fary św. Elżbiety. Wysoka na ponad 60m (Małachowicz 1974, 275; 1976, 24) konstrukcja spadła w dwóch lub trzech częściach na teren przykościelnego cmentarza, szczęśliwie nie raniąc ani nie zabijając nikogo. Była to pierwsza oświetlona źródłowo katastrofa w dziejach kościoła.

Dwa lata później, w 1531 r. rozpoczęto budowę znacznie niższego, ośmiobocznego hełmu, którego zrekonstruowana forma wieńczy dziś wieżę kościoła. Co interesujące, już przed katastrofą istniały plany rozbiórki poprzedniego zwieńczenia, być może w związku z jakimiś problemami konstrukcyjnymi (Güttel 1933, 2:78). Prace nad nowym hełmem rozpoczął mistrz Josaf, który jednak dość szybko porzucił swój urząd (Bimler 1936, 69–70). Roboty zakończono do końca lipca 1535 r. (Güttel 1933, 2:78; Schmeidler 1857, 55). Hełm powstał jako kryta blachą miedzianą konstrukcja drewniana. Należy również zauważyć, że w księgach rachunkowych wymieniani są również mistrz murarski Scherschmidt oraz mistrz kamieniarski Andreas pobierający opłaty za naprawy kamieniarki w górnej partii wieży uszkodzonej w 1529 r. (Bimler 1936, 70). Problematykę genezy artystycznej zwieńczenia podjął i szeroko omówił Zygmunt Łuniewicz, wskazując na istotną rolę Heinricha Rybischa w powstaniu nowej formy hełmu (Łuniewicz 2019, 204–11).

Być może do tej fazy należałoby przypisać również górne partie trzech wschodnich kaplic po stronie południowej (Il. 134), choć nie jest to zupełnie pewne. Połączenie ich wspólnym, dwuspadowym dachem w latach 1542-1543 proponowali już badacze niemieccy (Güttel 1933, 2:78). Sama wtórność górnych części kaplic nie budzi raczej wątpliwości, gdyż ich dolne partie powstawały w różnym czasie. Czy jednak miało to miejsce w 1542 czy 1543 roku nie jest jasne. Prace te jednak zostały wykonane przed 1562 r., kiedy to powstał plan Weinerów, można więc uznać to datowanie za dość wiarygodne.

W 1545 z kolei mistrz Antoni pobrał wynagrodzenie za pobielenie kościoła (Bimler 1936, 72; Güttel 1933, 2:78). Być może mowa tu o tynkowaniu niektórych fragmentów elewacji. Z analizy znanej ikonografii wynika co prawda, że pokrycie tynkiem większych partii ścian zewnętrznych miało miejsce nieco później, jednak nie wyklucza to wykonania takich prac na ich części. Na planie Wrocławia autorstwa Barthela Weinera z 1562 r. białym tynkiem wyróżnia się jedynie kaplica południowa w piątym przęśle kościoła. Być może o tego typu pracach mowa w przytoczonej wzmiance. Nie należy jednak wykluczać, że w 1545 r. miały miejsce szerzej zakrojone roboty tynkarskie.

Do fazy VI należy również zaliczyć portal prowadzący do kaplicy w przęśle trzecim po stronie południowej oraz szereg drobniejszych zmian powstałych z inicjatywy prywatnych użytkowników kościoła. Mowa tu przede wszystkim o znajdujących się na ścianach kościoła epitafiach i podmurowaniach pod nie. W tym okresie powstał również nagrobek Heinricha Rybischa w nawie południowej. Z kolei w samej końcówce XVI wieku dach pokryto glazurowaną, czerwono-zieloną dachówką (Luchs 1860, 5)

[38] Większość przekazów mówi o strąceniu hełmu podczas silnej burzy. Należy jednak zauważyć, że Johann Carl Schmeidler sugerował też, że hełm zawalił się pod własnym ciężarem (Schmeidler 1857, 43).

Faza VII (XVII- XVIII wiek)

Do fazy VII przypisano przede wszystkim elementy kościoła odbudowane po zawaleniu się korpusu. Miało to miejsce 10-15 sierpnia 1649 r. (Luchs, 1860, 6). W 1627 roku ściany tej części kościoła zostały dodatkowo obciążone organami, w czym dopatrywano się przyczyny katastrofy. Zawaliły się trzy filary północne, ściana powyżej nich oraz założone na niej sklepienia naw. Również dwie kaplice w przęsłach drugim i trzecim od zachodu po stronie północnej straciły w wyniku katastrofy sklepienia (Güttel 1933, 2:80). Do odbudowy przystąpiono niezwłocznie. Już z 1649 r. znane są rachunki dla kamieniarzy, opłaty za piwo i wyżywienie dla murarzy i cieśli (Bimler 1936, 73). Znani z imienia są mistrzowie Hans Hentsch, Friedrich Wolff oraz David Roch prowadzący prace przy odbudowie. 23 sierpnia przybył do Wrocławia budowniczy twierdzy legnickiej Joachim Wolffgang aby dokonać, za stosowną opłatą, inspekcji kościoła. Prace zakończone zostały w 1653 r.

Warto odnotować wzniesienie w owym czasie przy jednym z odbudowywanych filarów ambony oraz opłatę dla mistrza kamieniarskiego Davida Rocha za duże okno znajdujące się „za organami" z tego czasu (Güttel 1933, 2:82). To dziś już nie istnieje. Hermann Luchs opisywał również dekorację rzeźbiarską zworników sklepiennych w odbudowanych partiach kościoła, wraz z jednym opatrzonym datą (Luchs 1860, 6).

Do fazy VII przypisano również drobniejsze prace tynkarskie – w 1611 r. zlecono odnowienie tynków i wykonanie dekoracji, zapewne sgrafitto (Güttel 1933, 2:80). Dziewięć lat później wykonano jakieś prace remontowe, choć bliżej niesprecyzowane. Miały zostać one podjęte ku czci Fryderyka V. W 1627 roku wykonano nowe organy (Luchs 1860, 5–6). Niestety ślady tych działań nie zachowały się do dziś.

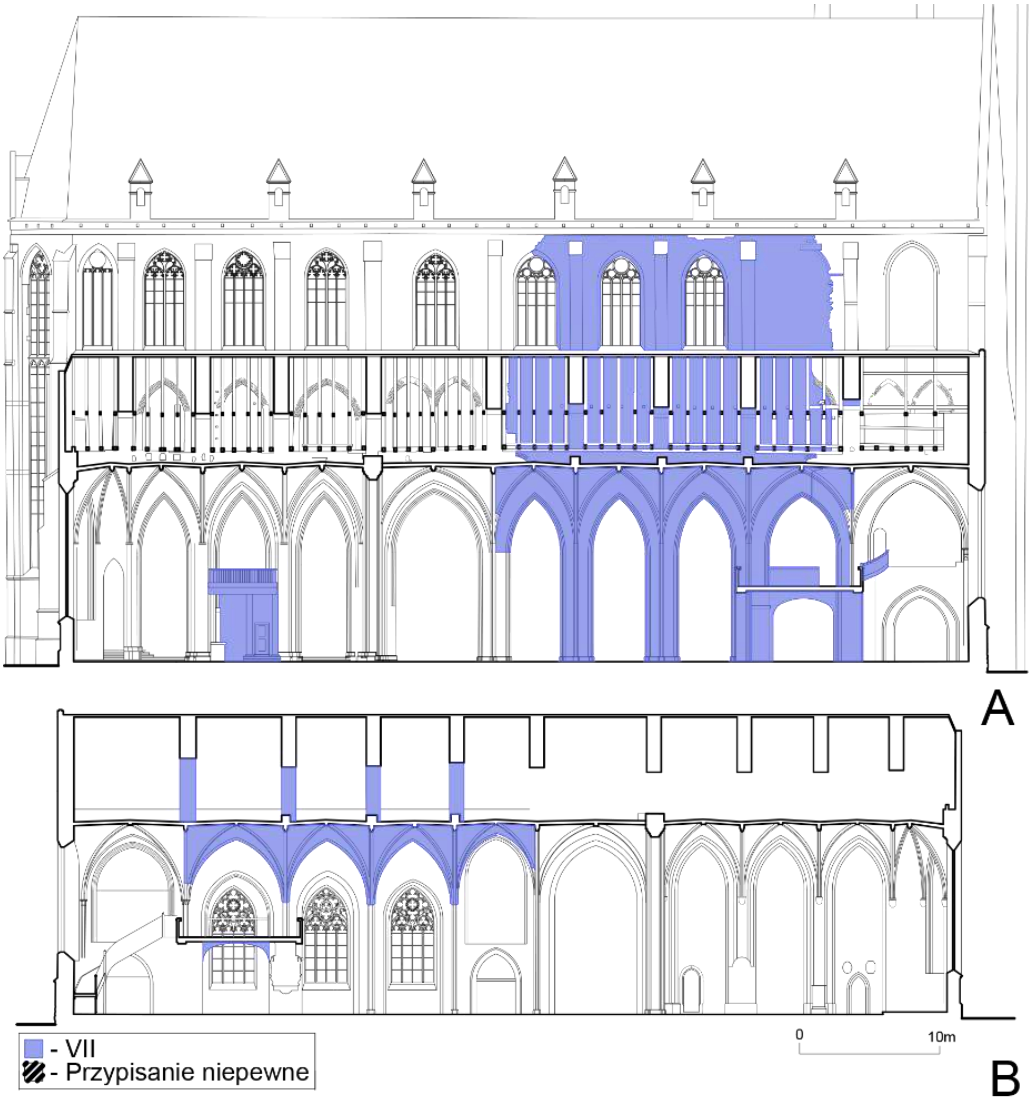
Z kolei w 1691 roku podjęto jakieś trudne do sprecyzowania prace przy wieży. Dokonano oceny jej stanu i zadecydowano o konieczności napraw. Księgi rachunkowe przekazują informacje o wzniesieniu rusztowania, zakupie cegieł i kamienia oraz opłatach dla kamieniarzy (Bimler 1936, 78). Dokonano więc zapewne jakichś przemurowań i uzupełnień kamieniarki. Ich ślady nie zostały rozpoznane.

W 1672 r. powstały przy udziale mistrzów Binnera i Tschernicha dwie empory w zachodniej części naw bocznych. Ich fundatorem miał być rajca Miltner von Miltenberg (Güttel 1933, 2:83). Co prawda południowa, znajdująca się w części korpusu zniszczonej w wieku XIX, nie przetrwała do dzisiaj, była jednak wzniesiona w tym samym czasie, co jej północna odpowiedniczka. Empora cesarska, znajdująca się w nawie głównej (przęsła pierwsze i drugie) jest znacznie późniejsza – pochodzi z 1745 r. Wszystkie poddawano późniejszym działaniom konserwatorskim, jednak ich zasadnicza forma powstała właśnie na przełomie wieków.

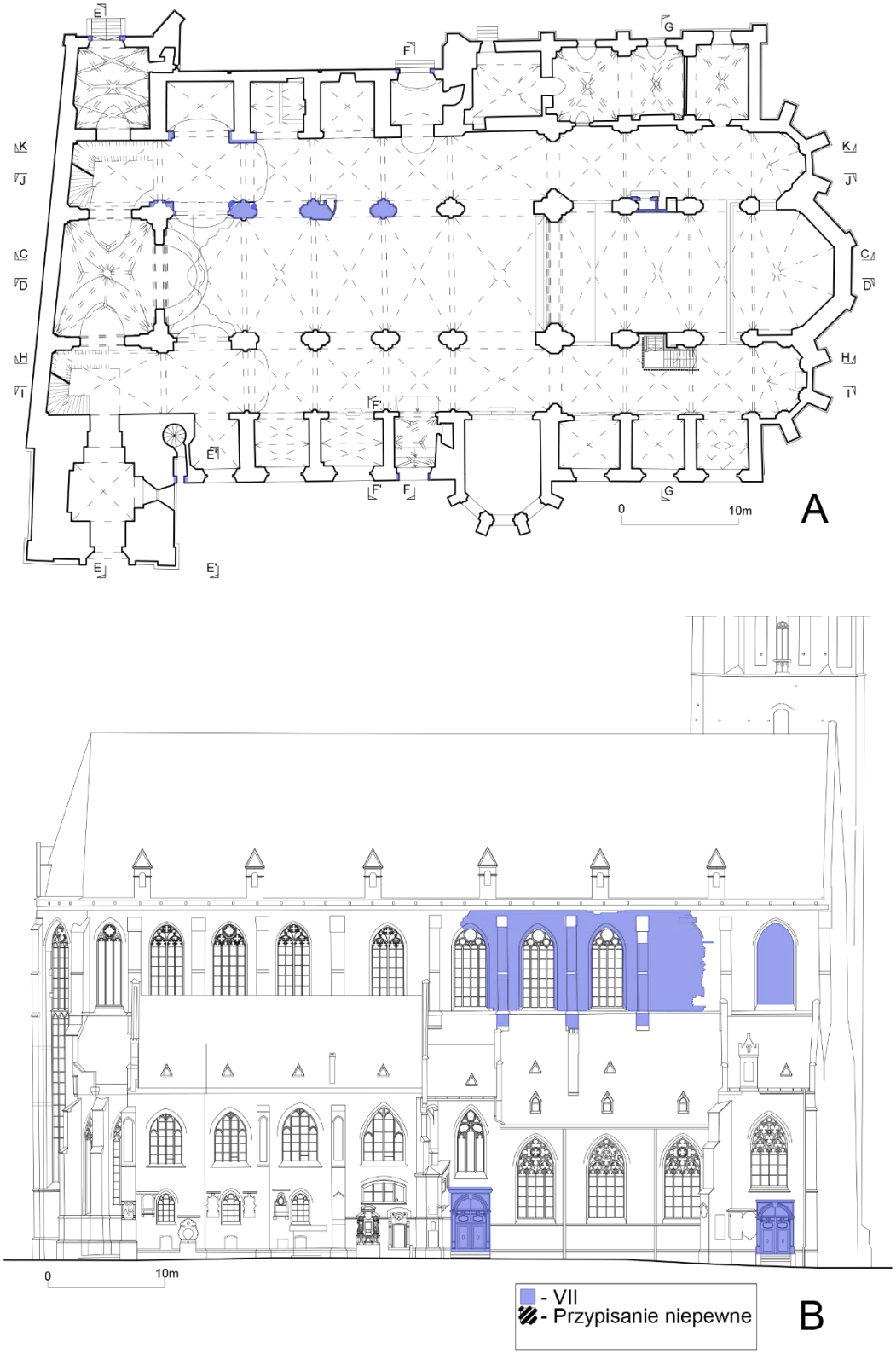
Wiek XVIII nie dotknął fary św. Elżbiety tak dotkliwie, jak XVII, XIX czy XX. Choć i w tym stuleciu kościół ucierpiał, to zniszczenia nie były tak dramatyczne. Następowały natomiast zmiany w wystroju świątyni. W latach 1712-1713 dokonano jakiejś przebudowy empory organowej oraz wykonano trzy kamienne portale – dwa w elewacji północnej i jeden w południowej. W 1738 roku dokonano prac renowacyjnych we wnętrzu świątyni. W pięć lat później z kolei rozbudowano emporę pod organami w nawie głównej i wykonano balustradę z kartuszem (Güttel 1933, 2:83).

21 czerwca 1749 roku miał miejsce wybuch w wieży prochowej w południowo-zachodniej partii obwarowań miejskich. Fala uderzeniowa zniszczyła większą część tego kwartału miasta. Wybuch zabił ponad 50 osób i ranił około 300 (Musiał 2015, 99–100). Choć odległość dzieląca kościół od baszty prochowej wynosiła ponad 500 m, świątynia również ucierpiała w wyniku tej katastrofy. Zniszczone zostały maswerki południowej ściany nawy głównej oraz okno biblioteki powyżej zakrystii (Güttel 1933, 2:83). Znane są rachunki dla kamieniarza i szklarza, którzy podjęli się naprawy okien jeszcze w tym samym roku (Bimler 1936, 81).

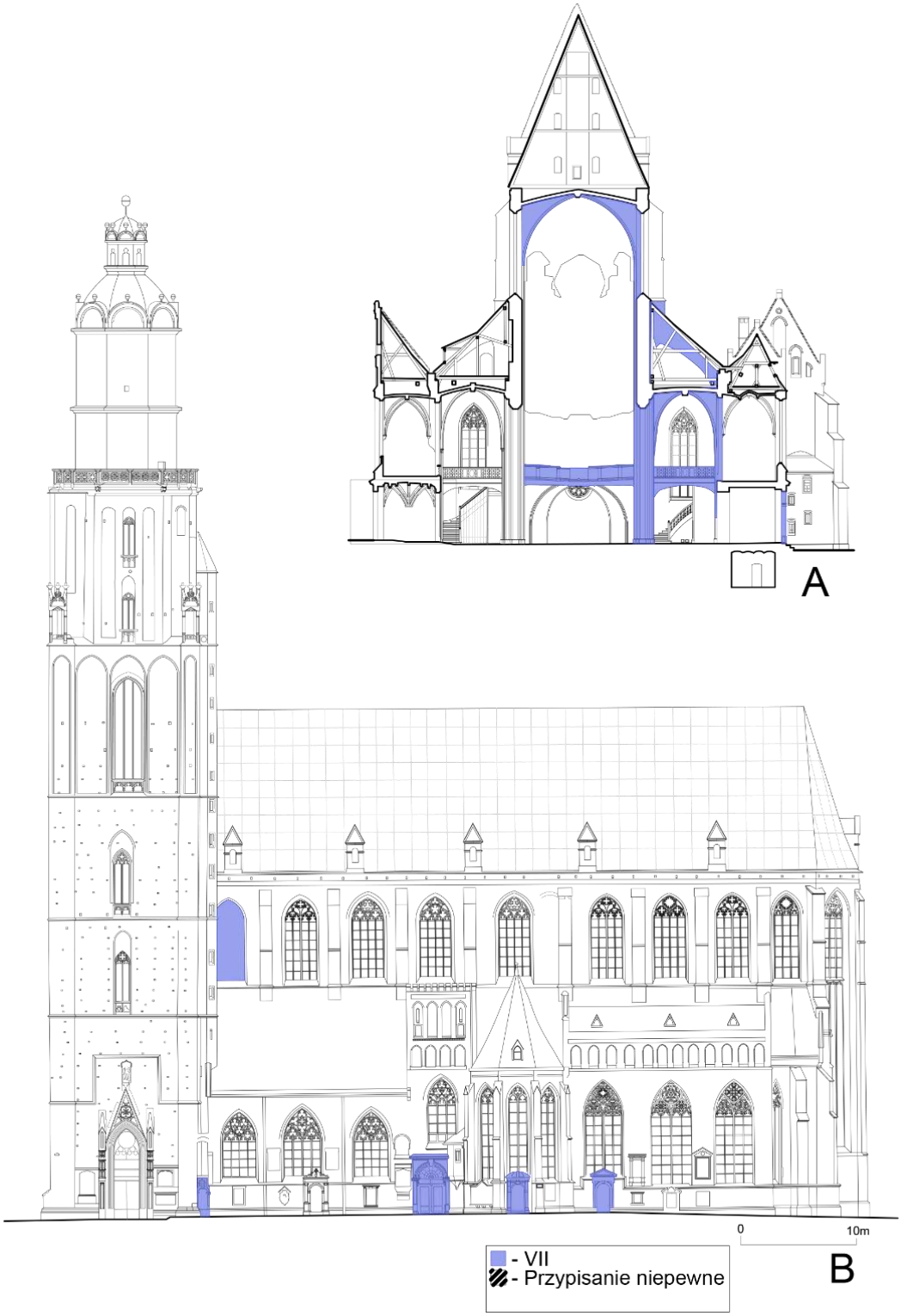
Bez wątpienia najistotniejszym dla wystroju kościoła wydarzeniem XVIII wieku było wzniesienie organów zwanych „Głosem Śląska". Prace przy wykonaniu instrumentu były początkowo prowadzone przez Michaela Englera, a po jego śmierci jego syna - Gottlieba Benjamina. Kontrakt został podpisany w 1750 r., a oddanie organów nastąpiło w 1761 r. (Szostak 2022, 6). Instrument został umieszczony w zachodnim przęśle nawy głównej, w miejscu poprzedniego i pozostał tam do czasu pożaru w 1976 r.

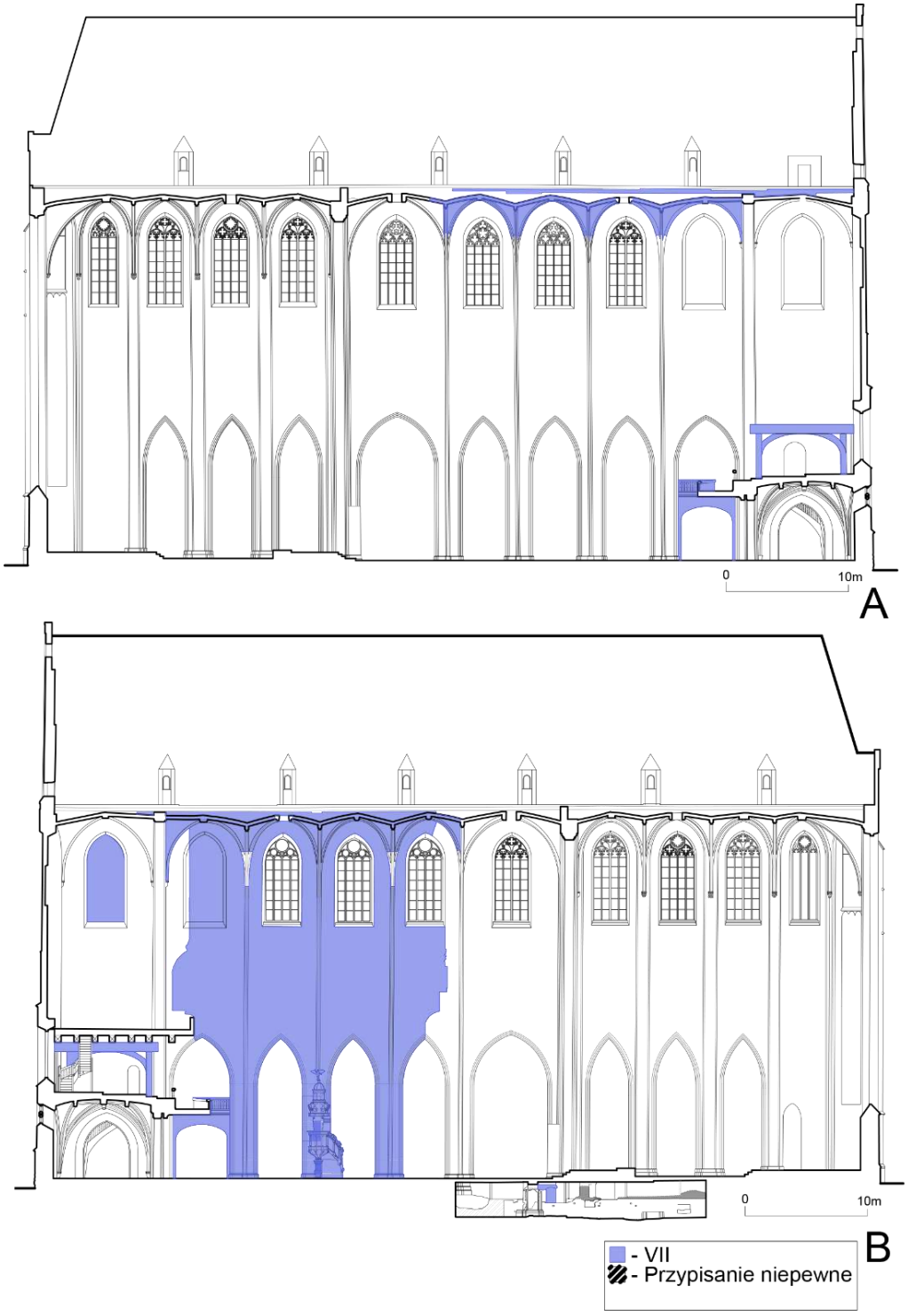
Il. 103. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VII. A – przekrój J-J, B – przekrój K-K. Oprac. autora.

Il. 104. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu, zasięg fazy VII. A - rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora.

Il. 105. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VII. A- przekrój E-E; B - Elewacja południowa. Oprac. autora.

Il. 106. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VII. A – przekrój D-D, B – przekrój C-C. Oprac. autora.

Faza VIII (XIX wiek)

Faza VIII ma bardzo duży zasięg a liczne źródła pisane pozwalają na bardzo precyzyjne datowanie kolejnych działań budowlanych podjętych w XIX wieku.

Stosunkowo krótkie, ale skuteczne oblężenie miasta przez wojska Hieronima Bonaparte w 1806 roku wywarło wpływ na stan zachowania fary św. Elżbiety. Wieża kościoła jako wysoki cel w pobliżu centrum stanowiła punkt orientacyjny dla francuskiej artylerii, przez co kościół został wielokrotnie trafiony. Uszkodzone zostały fiale na tarasie wieży, jej okna oraz biblioteka Rehdigera (Güttel 1933, 2:83–84). Być może ucierpiały również organy Englera, których naprawa w 1809 r. jest poświadczona w rachunkach kościoła (Bimler 1936, 83).

W roku 1823 odnowiona została gałka hełmu wieży. Rok później wzniesiono dwie empory w nawach bocznych prezbiterium. Wyjątkowo istotny jest rok 1839, kiedy to wyburzono przylegającą do południowej elewacji wieży kaplicę Krappów oraz sąsiadujące z nią domy altarystów (Güttel 1933, 2:85). Rozpoczęło to proces usuwania kolejnych zabudowań wokół kościoła. W 1841 dokonano podziału zakrystii na dwa pomieszczenia (Bimler 1936, 83). W siedem lat później rozebrana została kaplica św. Materna, średniowieczny karner stojący na cmentarzu przed południową elewacją kościoła (Schmeidler 1857, 35; Walter 1971, 69).

Najistotniejszym elementem z VIII fazy są filary południowe korpusu, odbudowane po katastrofie z 1857 r. Z okazji 600-lecia kościoła w latach 1856-1857 dokonano pod kierunkiem radcy budowlanego von Rouxa bardzo szeroko zakrojonej konserwacji wnętrza. Usunięto wówczas polichromowane tynki i zastąpiono je nowymi, o jasnej kolorystyce. Wymieniono również uszkodzone partie okien oraz szklenie i posadzki kościoła. Niestety, prace te stały się również przyczyną kolejnej katastrofy budowlanej w kościele. Po odkuciu tynków na południowej ścianie arkadowej zauważono poważne zarysowania. Podjęto decyzję o bezzwłocznej naprawie i wykonano drewniane stemple podpierające łęki arkad. Po usunięciu jednego z filarów (drugiego od zachodu) runęły dwa sąsiednie (trzeci i czwarty), pociągając za sobą sklepienia nawy południowej. Do odbudowy ponownie przystąpiono błyskawicznie. Już w 1858 r. oddano do użytku korpus kościoła (Güttel 1933, 2:85–86).

Kolejna renowacja przypadła na lata 1890-1893 i była dziełem architekta R. Leitholda. Konserwatorzy przyjęli bardzo szeroki program prac. Przelicowano duże połacie murów, wymieniono szereg szczytów kaplic ujednolicając ich wysokość, wykonano na nowo zaprojektowane maswerki. Wymienione zostały niektóre detale kamieniarskie. Wnętrze kościoła ogrzano budując pod jego posadzkami szerokie kanały centralnego ogrzewania. Wykonano również nowe tynki z polichromią roślinną opasającą arkady, imitującą pasowe gzymsy powyżej nich i podkreślającą żebra sklepień oraz łuk tęczowy. Kapy sklepienne również opatrzono roślinnymi bordiurami (Güttel 1933, 2:86).

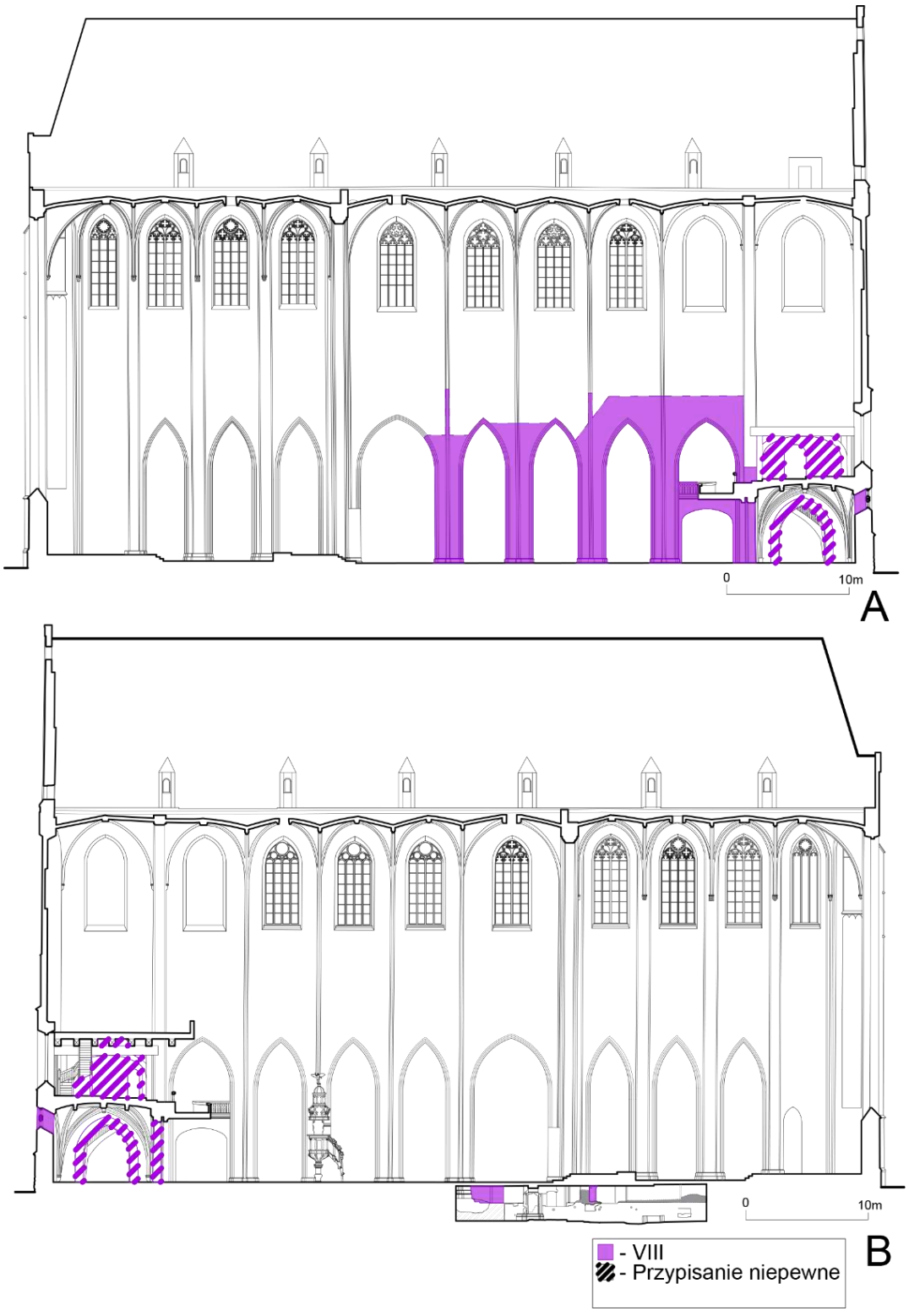
Il. 107. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora.

Il. 108. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. Elewacja południowa. Oprac. autora.

Il. 109. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. A – przekrój F-F, B – przekrój E-E. Oprac. autora.

Il. 110. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. A – przekrój D-D, B – przekrój C-C. Oprac. autora.

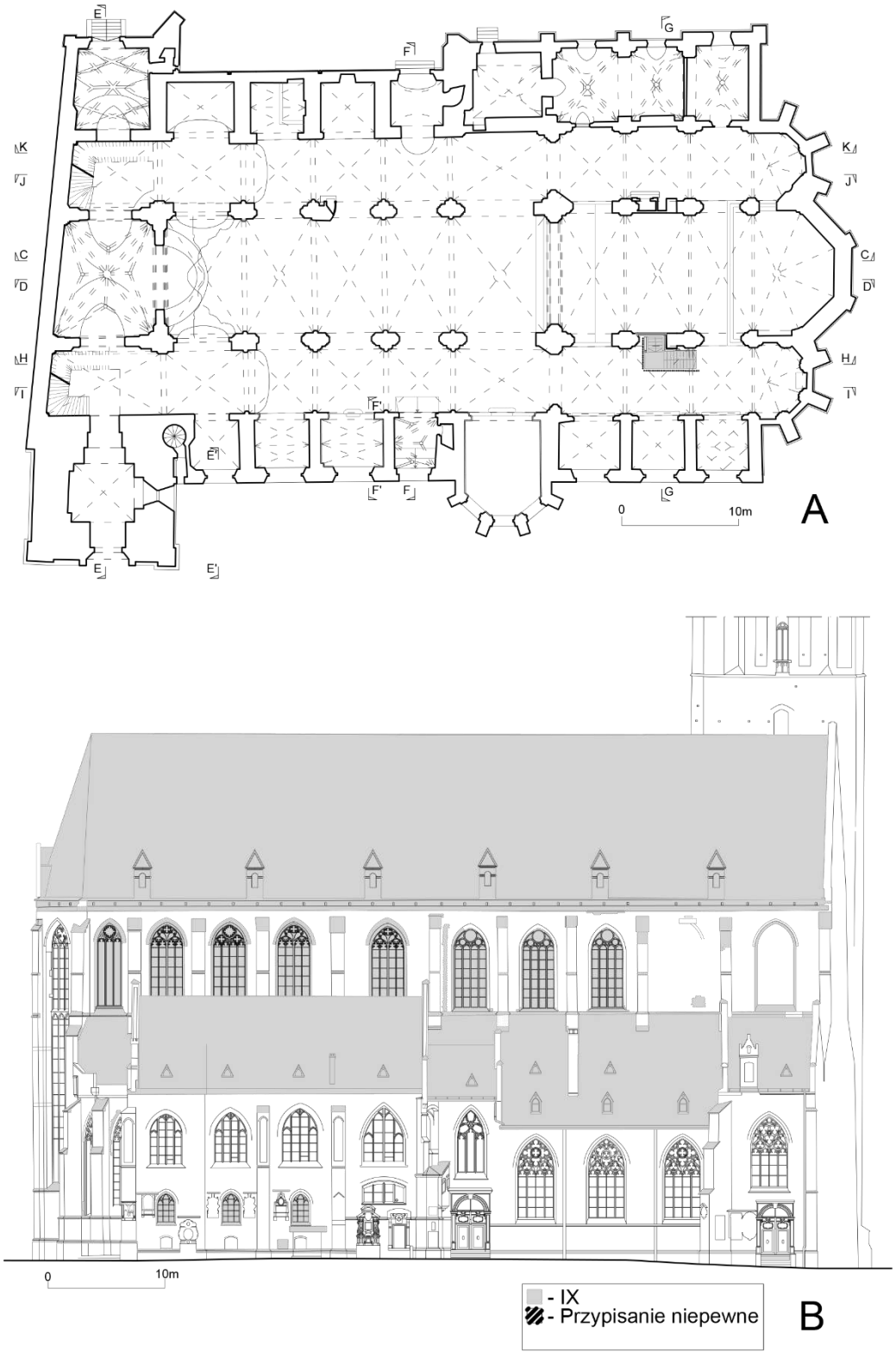
Faza IX (1945- 2025 r.)

Faza IX ma w dużej części charakter rozproszony. Poza dużymi obszarami odbudowanymi po pożarach z 1960, 1975 i 1976 r. (dach nawy głównej, hełm wieży) i ogólną wymianą pokryć dachowych składa się ona z bardzo dużej liczby drobnych przemurowań, uzupełnień i detali. W tej fazie rozbudowy świątyni wymieniono liczne elementy kamieniarki: gzymsy, czapki przypór, parapety i przede wszystkim – maswerki. Dokonano również przelicowań uszkodzonego lica muru. Obszary poddane temu zabiegowi wyróżnia pomarańczowa, maszynowa cegła, której połacie można dostrzec przede wszystkim na wieży kościoła oraz w łękach okiennych. Wymieniono również posadzki, wzniesiono strop powyżej krypty, stworzono nową sieć kanałów centralnego ogrzewania.

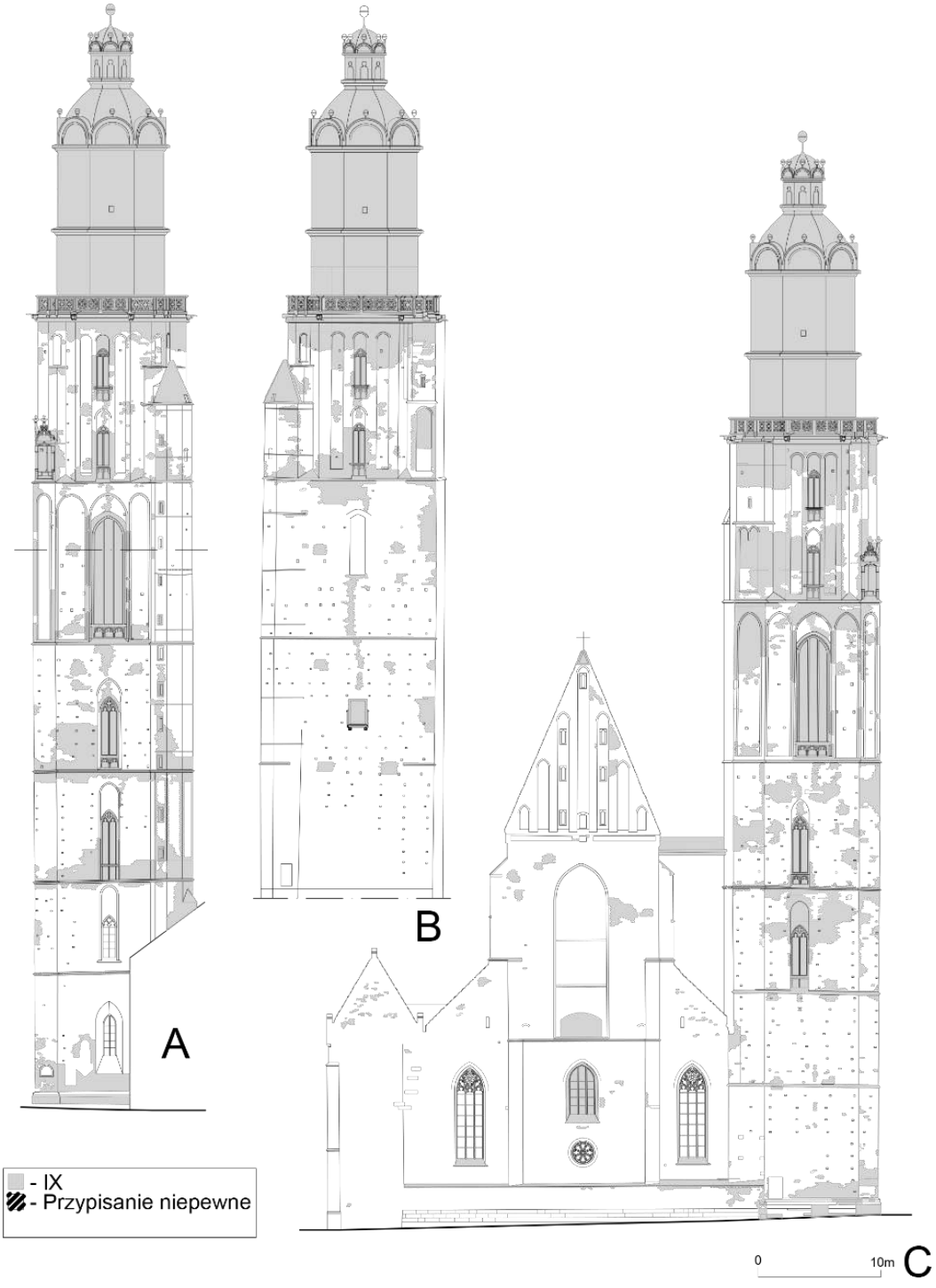
Walki o Wrocław w 1945 r. szczęśliwie oszczędziły kościół św. Elżbiety. Oczywiście niektóre części fary, szczególnie wieża, ucierpiały podczas ostrzału miasta, jednak ogólny stan po zakończeniu wojny nie był znacząco gorszy niż przed jej rozpoczęciem. Bezpośrednio po wojnie przeprowadzano drobne prace naprawcze. W 1960 r. piorun uderzył w wieżę kościoła. Zainstalowana bardzo wcześnie (1790) (Güttel 1933, 2:83) instalacja odgromowa wieży nie uratowała jej przed skutkami wyładowania i pożar strawił górne partie hełmu. Szybko podjęto się naprawy i w 1962 r. hełm został zrekonstruowany.

Dziesięć lat później rozpoczęto szeroko zakrojone prace renowacyjne w kościele. Zostały one przerwane kolejnym pożarem w 1975 r., który pochłonął cały hełm wieży. Już rok później wybuchł następny, największy z dotychczasowych. Spłonęły barokowe organy Michała Englera i więźba dachowa nad nawą główną. Ogólne straty spowodowane ogniem i wodą użytą do gaszenia były olbrzymie. Prace nad rekonstrukcją trały między 1981 a 1997 r. (Kaczmarek 2011, 244). W ich trakcie i nieco wcześniej przeprowadzono we wnętrzu kościoła badania archeologiczne, w wyniku których odkryto relikty pierwszego kościoła (Lasota i Rozpędowski 1980).

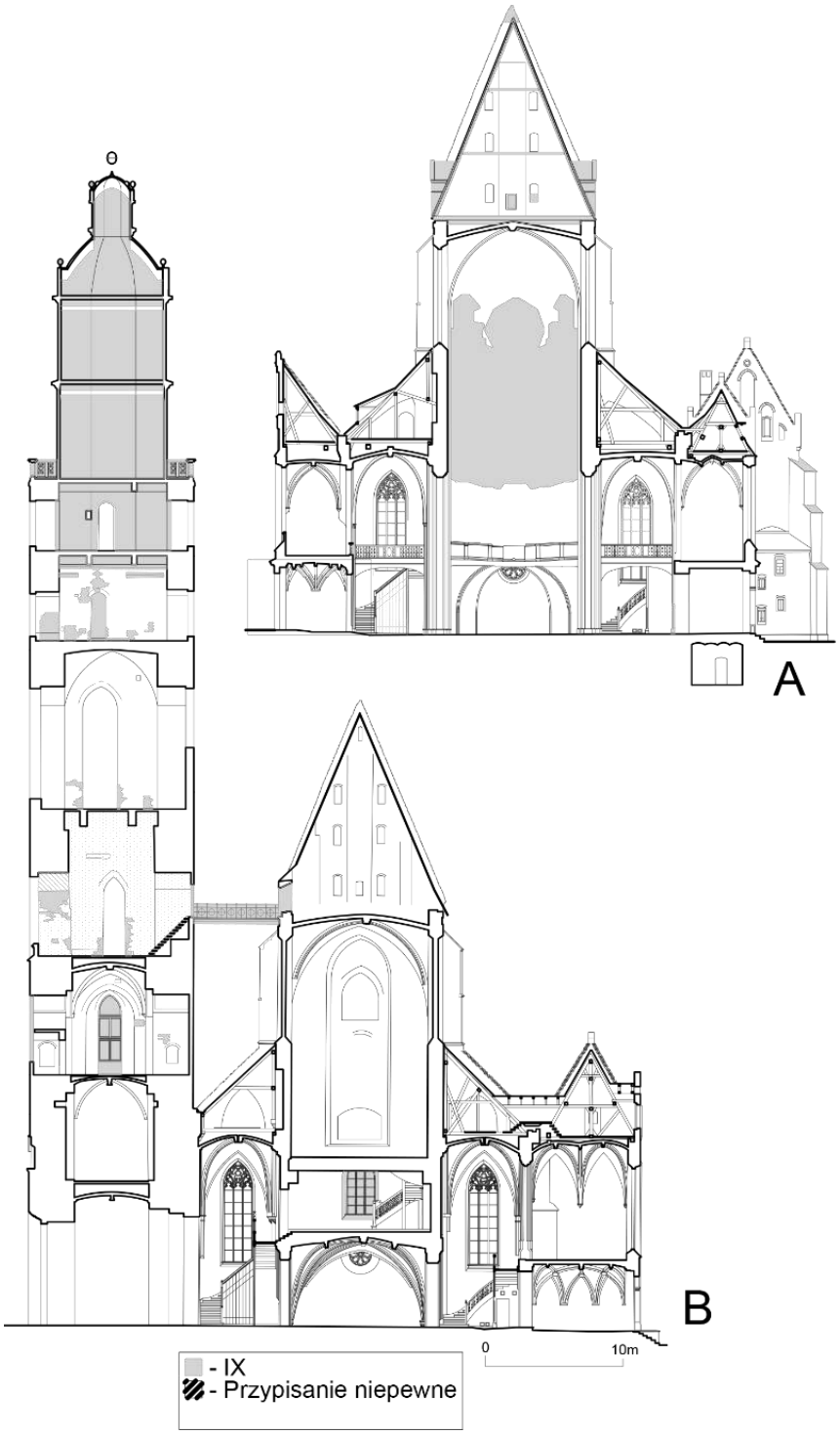
Zwieńczeniem długiego procesu przywracania farze św. Elżbiety jej formy sprzed 1976 r. była rekonstrukcja organów Englera. Proces inwestycyjny rozpoczął się w 2011 r. Skonstruowanie instrumentu odbyło się z użyciem tradycyjnych technik i narzędzi, co wydłużyło prace. Ostatecznie ukończono je w 2022 r. oddając do użytku organy o wadze ponad 30 ton i bogatej, barokowej dekoracji (Szostak 2022, 13–17). W 2018 roku podjęto się prac przy elewacjach kościoła, podczas których wymieniono większość spoin, uzupełniono ubytki kamieniarki i tynków, oczyszczono i osuszono mury. Do 2023 trwał remont dachów nad nawami bocznymi i główną. Wymieniono wówczas pokrycie, łacenie i obróbki blacharskie.

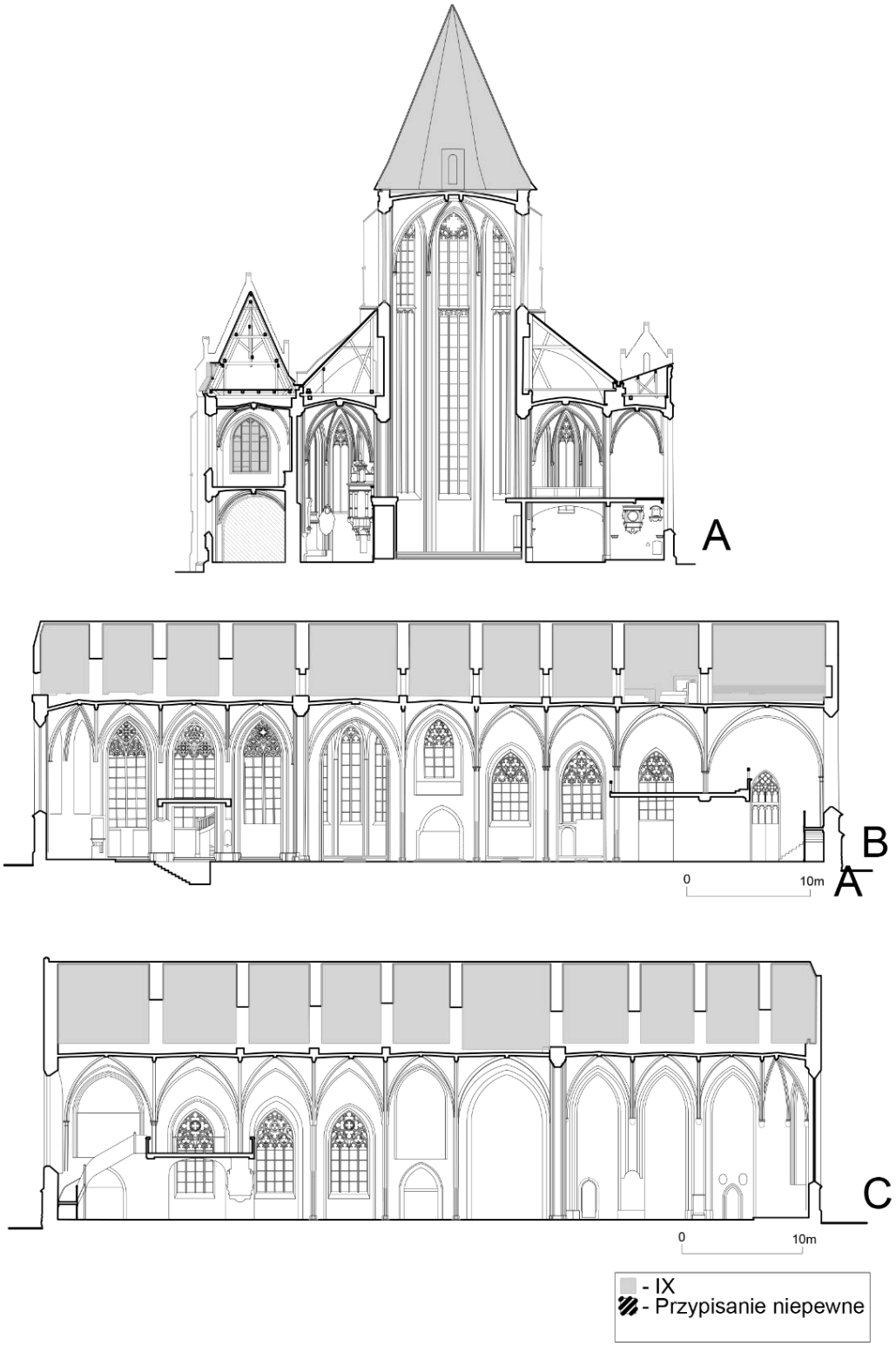
Il. 111. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autor.

Il. 112. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – elewacja wschodnia wieży, B – elewacja północna wieży, C – elewacja zachodnia. Oprac. autora.

Il. 113. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – przekrój F-F, B - przekrój E-E. Oprac. autora.

Il. 114. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – przekrój I-I, B - przekrój K-K. Oprac. autora.

V.2. Zbiorcza stratygrafia budowli

Opisane badania pozwoliły przede wszystkim na określenie faz budowy kościoła św. Elżbiety. Te były datowane w oparciu o chronologię względną nawarstwień, wzmianki znane ze źródeł pisanych, konfrontację ze znanymi z przemianami otoczenia kościoła oraz znane z prac archeologicznych przemiany poziomu gruntu. Mury powstałe w różnych fazach zachowały się w różnym stopniu i często w odległych od siebie miejscach. Poziom skomplikowania układu warstw ukazuje zbiorcza stratygrafia budowli.

Najmniej zachowanej substancji murowanej pochodzi z fazy I i II, co ukazuje dobrze rzut przyziemia budowli z rozwarstwieniem. W poziomie parteru niemożliwa jest obserwacja jakichkolwiek reliktów pierwszych dwóch faz, czyli reliktów kościoła pierwotnego. Te znajdują się dopiero w krypcie, która obecnie jest niedostępna dla publiczności**.** Rozwinięcie ściany północnej tego pomieszczenia (Il. 115B) obrazuje najlepiej zasięg dostępnych dziś reliktów prezbiterium późnoromańskiego, które przypisano do fazy I. W niektórych miejscach pokrywają je tynki z fazy II.2. Powyżej widoczne są stopy fundamentowe filarów z fazy IV.1. Po lewej (zachodniej) stronie widoczny jest oryginalny cokół filara z fazy III.2 oraz fundament z fazy III.1. Widoczne są również zamurowania z fazy VII, VIII i IX. W ścianie południowej (Il. 115C) dominuje faza IV.1 w postaci masywnych, murowanych stóp fundamentowych filarów obecnego prezbiterium. W części zachodniej jedno z posadowień zostało całkowicie przykryta obmurówką z fazy VIII. Prócz nich w ścianie tej znajduje się wejście do krypty z fazy IX.

Na rzucie krypty (Il. 115A) najistotniejsze są relikty późnoromańskiego prezbiterium (I) oraz cztery jamy grobowe, w tym jedna z płytą nagrobną Merkelo Grasevingira, przypisane do fazy II.2. W części północno-zachodniej dostrzec można gotycki cokół filara i fundament ołtarza dostawiony do filara tęczowego dawnego chóru (III.2).

Dwa przekroje przez kryptę unaoczniają przede wszystkim wtórne, pochodzące z fazy IX ściany wschodnią i zachodnią tego pomieszczenia. Na przekroju a-a (Il. 115D) widoczne jest również masywne wzmocnienie gotyckiej stopy fundamentowej z fazy VIII oraz fragmenty filara tęczowego z fazy I i wzmocnienia konstrukcji z fazy VII.

Charakterystyczną cechą stratygrafii chronologicznej kościoła św. Elżbiety jest znacząca rozbieżność między korpusem a prezbiterium. O ile chór stanowi spójne dzieło jednej fazy budowlanej (IV), to część nawową znaczą ślady kolejnych katastrof i przekształceń. Osiem z dziesięciu jej filarów zostało w trakcie ok. 700 lat historii wymienionych. Po stronie północnej miało to miejsce w wieku XVI, po stronie południowej w XIX. Filary przęsła piątego i szóstego przynajmniej w górnych partiach powstały z pewnym opóźnieniem wobec pozostałych oryginalnych partii korpusu i chóru. To z kolei efekt katastrofy XIV-wiecznej. Te przekształcenia są bardzo czytelnie widoczne na rzucie (Il. 116) i przekrojach przez kościół (Il. 120, Il. 121, Il. 122, Il. 123). Wielokrotne uszkodzenia konstrukcji korpusu, wywołane przez niewłaściwe posadowienie przygotowane na potrzeby planowanej, niższej, halowej budowli, miały najsilniejszy wpływ na przekształcenia wrocławskiej fary. Ta obserwacja, możliwa do potwierdzenia wyłącznie po całościowej stratygrafii kościoła, stanowi jeden z najistotniejszych wniosków płynących z przeprowadzonych badań.

Elewacje kościoła na rysunkach rozwarstwień chronologicznych (Il. 116, Il. 117, Il. 118, Il. 119, Il. 120, Il. 121, Il. 122) dominuje fioletowy kolor, którym oznaczono fazę VIII. Przyczyną tego stanu rzeczy są rozległe prace przy licach zewnętrznych kościoła prowadzone przez XIX-wiecznych konserwatorów. Ściany kaplic zostały w olbrzymiej większości przelicowane w trakcie tego stulecia z wykorzystaniem wiśniowej, maszynowo produkowanej cegły o silnym wypale. Było to bardzo silne utrudnienie dla badań nad historią przekształceń kościoła w ostatniej ćwierci XIV wieku, kiedy to dobudowywano kolejne mieszczańskie kaplice. Również maswerki oznaczone w części fioletową szrafurą były wtedy wymienianie, przynajmniej w części. Okna nawy głównej z kolei, z wyłączeniem zamknięcia wschodniego, są oznaczone szarością przypisaną fazie IX. Niestety żadne z nich nie przetrwało tragicznego pożaru z 1976 r.

Prócz fazy VIII elewacje kościoła noszą obszerne, szare pola fazy IX. Należą do niej głównie pokrycia dachowe wymieniane po pożarach w drugiej połowie XX wieku oraz w ramach szeroko zakrojonego remontu w ostatnich latach (2021-2023). Również bardzo liczne, choć rozproszone przemurowania lica wieży miały swój wpływ na badania stratygraficzne. Gęsta sieć wymienionych cegieł, zwłaszcza w górnych partiach dzwonnicy (Il. 118, Il. 119) uniemożliwiła całkowite rozpoznanie historii jej budowy. Zapewne etap V.2 winien być podzielony na kolejne, krótsze akcje budowlane. Niestety badania tej części utrudniła duża wysokość i bardzo silne działania konserwatorskie z ostatniej ćwierci XX wieku.

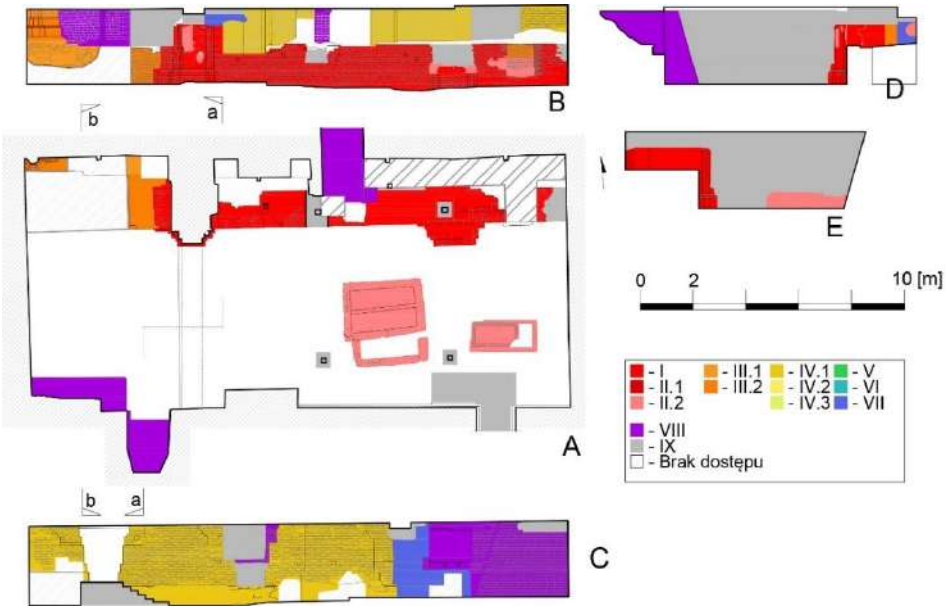
Stosunkowo spójnie przedstawia się stratygrafia elewacji wschodniej (Il. 118A). Większa jej część to zachowane, oryginalne lico XIV wieczne (choć z wymienionymi spoinami) przypisane do fazy IV.1. Jedynie półszczyty naw bocznych oraz elewacje kaplic zostały oznaczone jako faza VIII, ze względu na bardzo obszerne przekształcenia konserwatorskie z XIX wieku, opisane powyżej. Do efektów tych działań zaliczono także drobniejsze elementy kamieniarki – gzymsy i maswerki, które przynajmniej częściowo wymieniono w tym czasie. Na wschodnim zamknięciu nawy głównej w oczy rzuca się lukarna z fazy VI. Jest to jedyna z renesansowych lukarn, która przetrwała (w części) do dziś. Z tej fazy pochodzi jednak najpewniej tylko dekoracja, bowiem jakiś rodzaj otworu w połaci dachu bez wątpienia istniał tu już wcześniej.

Elewacja zachodnia kościoła (Il. 119) stanowi kluczowy, choć nie do końca rozpoznany element przeprowadzonych badań. Istotne wnioski przedstawione na tym rysunku to przede wszystkim przynależność dolnych partii ściany korpusu do fazy III, a górnych do fazy IV. Co więcej, jej najniższe części to oddzielny etap III.1 będący bezpośrednim śladem po realizacji halowej koncepcji części nawowej. Przedstawiona stratygraficzna struktura tej ściany ma kluczowe znaczenie dla pozostałych partii kościoła. Stanowi bowiem bezpośredni zapis przyczyn licznych katastrof związanych z ustrojem konstrukcyjnym korpusu. Początkowo planowana, halowa budowla musiałaby być znacząco niższa, co na elewacji zachodniej jest wyraźnie czytelne. Prócz tej istotnej informacji, na rysunku można odnaleźć wątpliwość w ostatecznym przypisaniu rustykalnego cokołu korpusu do fazy III. Niejasności co do tego zostały opisane szerzej w opisie AJS 8. Ściana zachodnia korpusu w rozwarstwieniu chronologicznym obrazuje również wtórność wieży oraz północnych kaplic wobec zasadniczego zrębu kościoła.

Na przekrojach poprzecznych przez korpus (Il. 120) stratygrafia ponownie obrazuje zarzucenie halowej koncepcji na rzecz bazyliki. Widać to w pasowej strukturze etapów III.1, III.2 i IV.1. Czytelny jest również proces dobudowania kaplic do istniejącego już zrębu kościoła w fazie V. Również charakterystyczne przekształcenie kaplicy Smedchina w dwupoziomową oraz wtórne pokrycie jej polichromowanymi tynkami ujawnia się w tym widoku. Na trzeciej kondygnacji wieży widoczna jest niewielka ingerencja z fazy VI – polichromowane, sklepione zamknięcie niszy okiennej o renesansowych formach. Jego funkcja nie została ustalona.

Dwa rysunki rozwarstwień chronologicznych na przekrojach przez nawę główną (Il. 121) stanowią potwierdzenie wcześniejszych wniosków płynących z analizy rzutu. Ponownie bardzo czytelna jest ogólna spójność prezbiterium i rozdrobnienie kolejnych etapów budowy korpusu. Wielofazowość części nawowej w kontraście do jednolitego niemal chóru unaocznia jak silne były problemy konstrukcyjne w zachodnich partiach fary św. Elżbiety. Istotny jest niewielki, dolny fragment filara między przęsłami piątym i szóstym w nawie północnej (Il. 121B) przypisany do etapu III.2. Jego cokół jest widoczny w krypcie i stoi na fundamencie, który przypisany jest z kolei do wcześniejszej akcji budowlanej (III.1). Jest to jedyne miejsce, w którym w obecnym kościele można obserwować posadowienie korpusu. Ważnym elementem przekrojów przez nawę główną jest również przypisanie sklepień w prezbiterium i przęśle pierwszym od zachodu do tego samego etapu (IV.3).

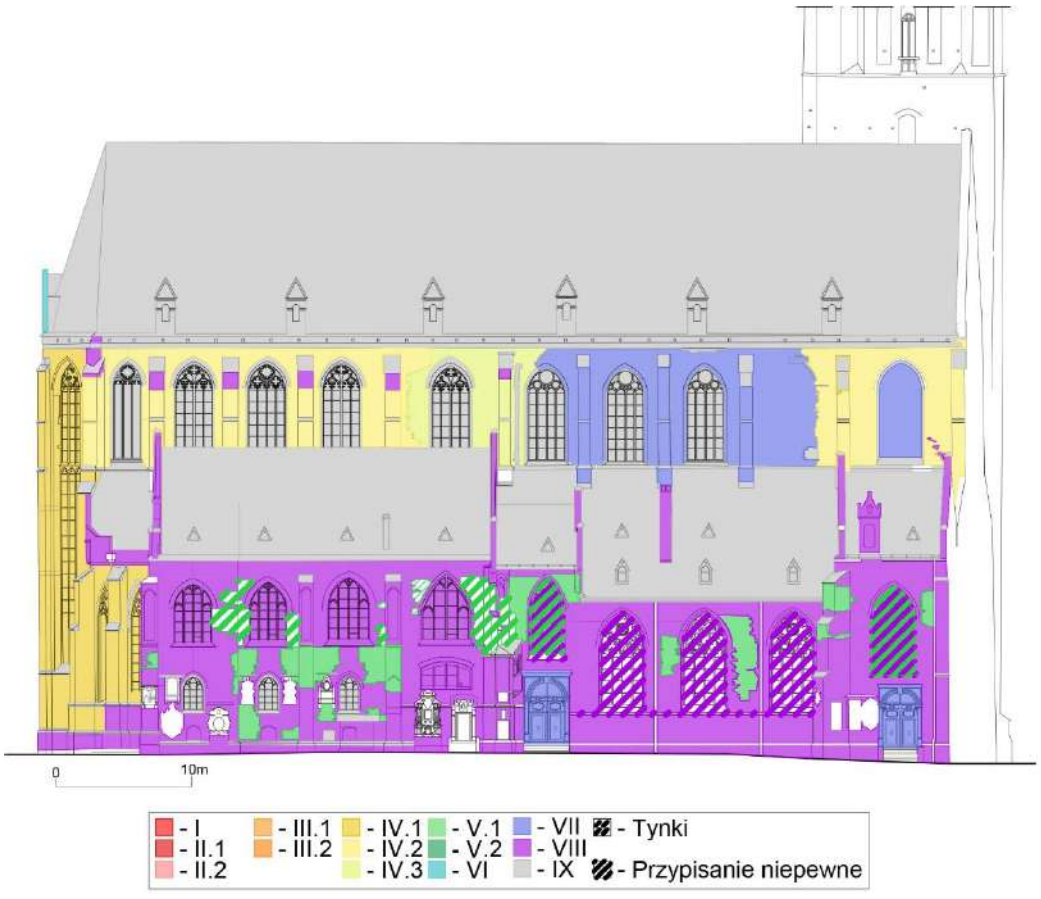
Bardzo ważne dla prowadzonych badań było rozwarstwienie chronologiczne przekrojów podłużnych przez nawy boczne z widokiem na ściany arkadowe (Il. 122). Obrazują one ponownie wielofazowość korpusu. Jest to też najdokładniejszy zapis zasięgów wszystkich trzech katastrof. Widoczna jest również jednoczasowość wznoszenia górnych partii ścian arkadowych w korpusie i prezbiterium. Prócz tego widoczna jest wtórność większości sklepień naw bocznych. Po stronie południowej pochodzą one z fazy VIII, zaś po północnej z fazy VII. Z kolei przekroje przez nawy boczne z widokiem na ściany obwodowe (Il. 123) uwidaczniają również wtórność dolnych partii służek w korpusie oraz przeprucia i przelicowania arkad prowadzących do kaplic w fazie V.

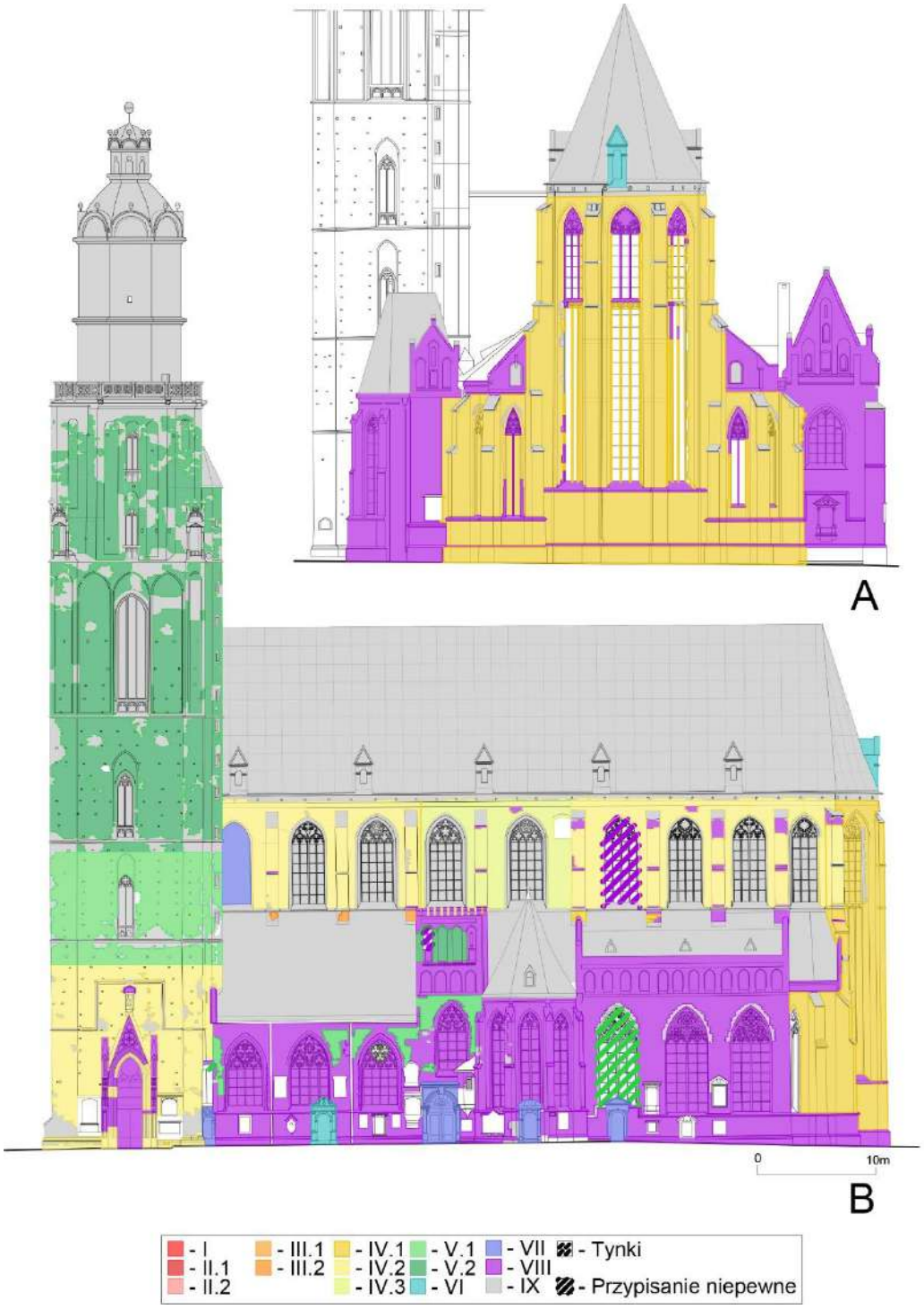
Il. 115. Rozwarstwienie chronologiczne krypty kościoła. A - rzut, B - rozwinięcie ściany północnej, C - rozwinięcie ściany południowej, D - przekrój A-A, F - przekrój B-B. Oprac. autora.

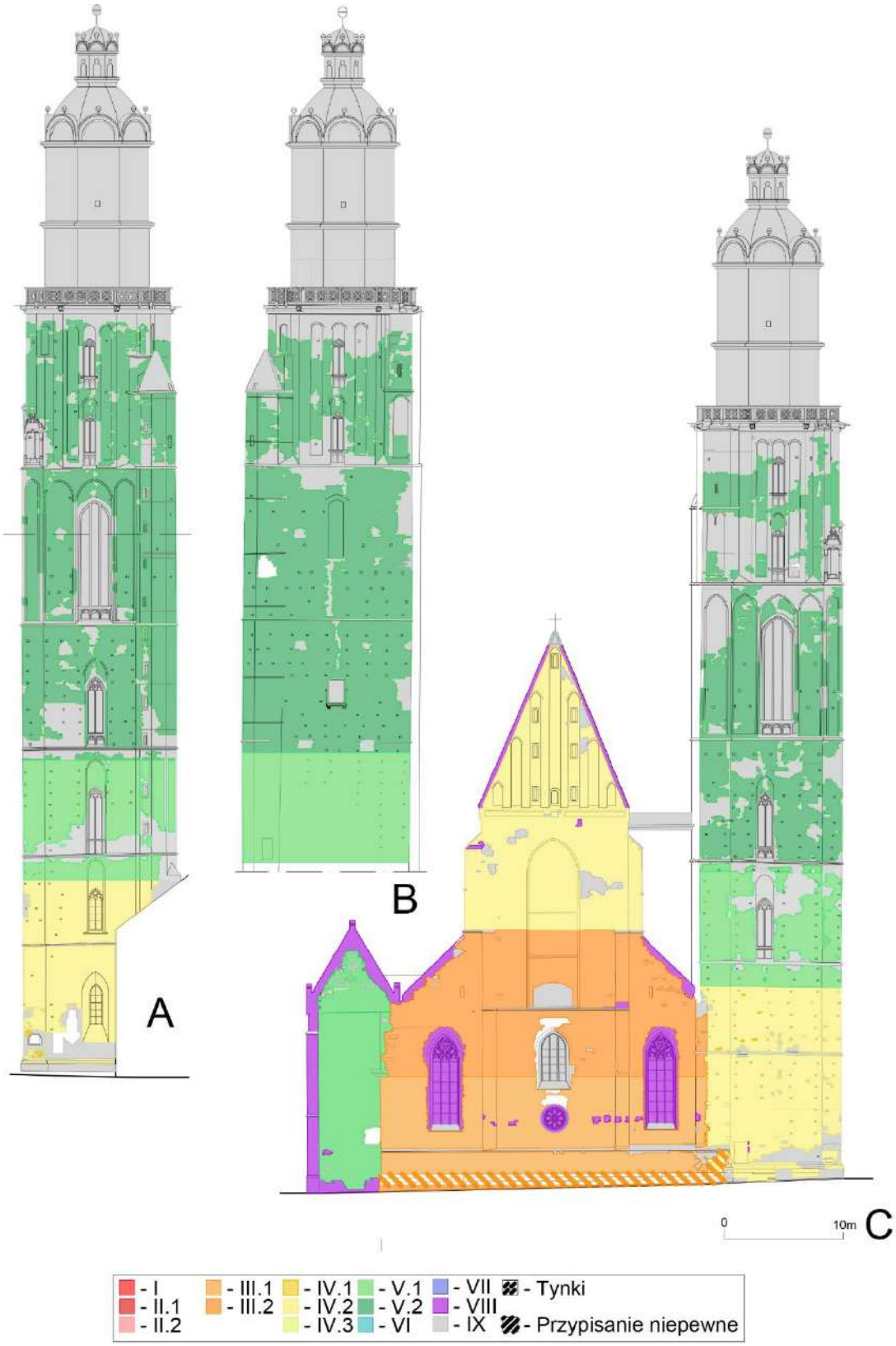
Il. 116. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. Autora.

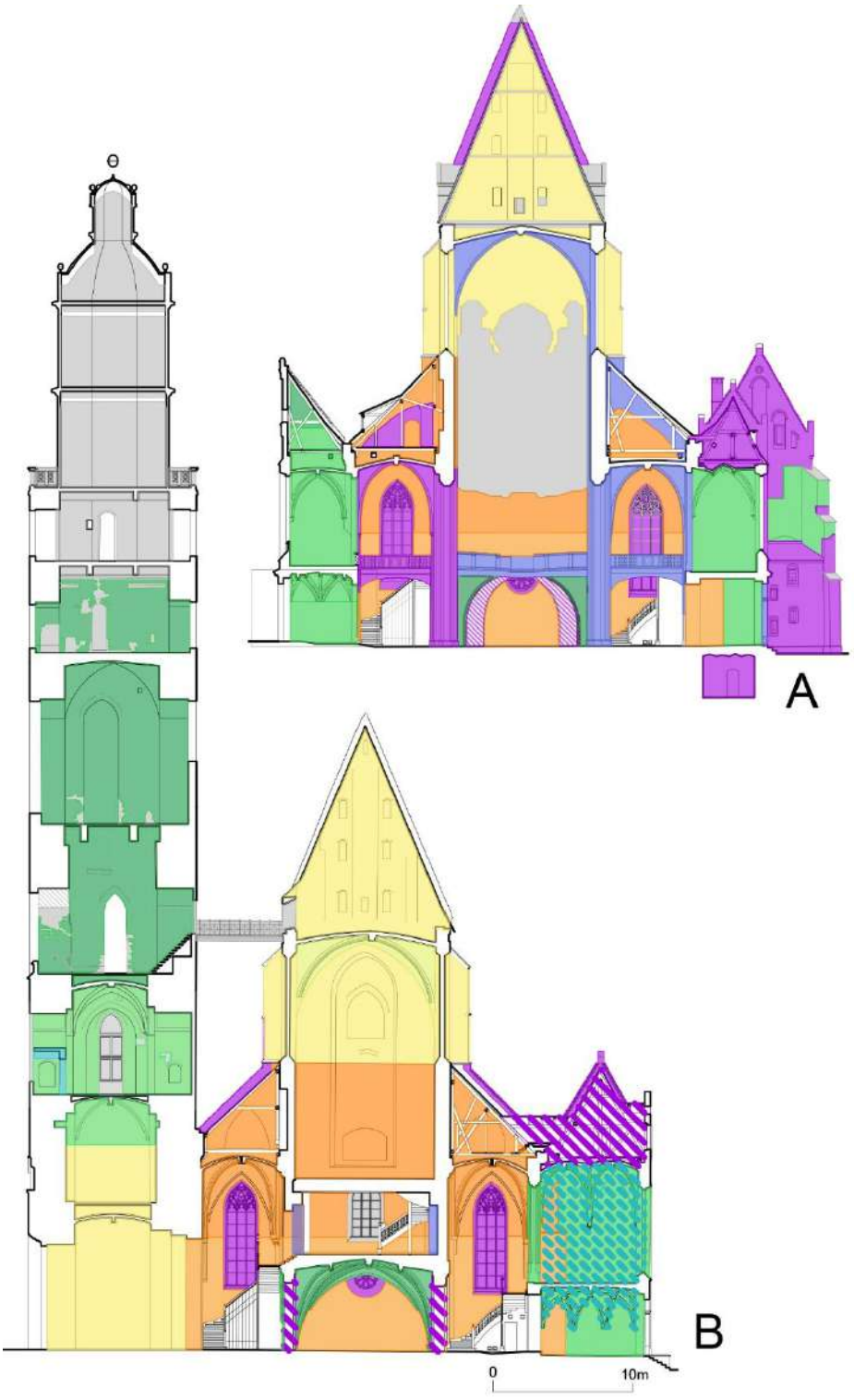
Il. 117. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora.

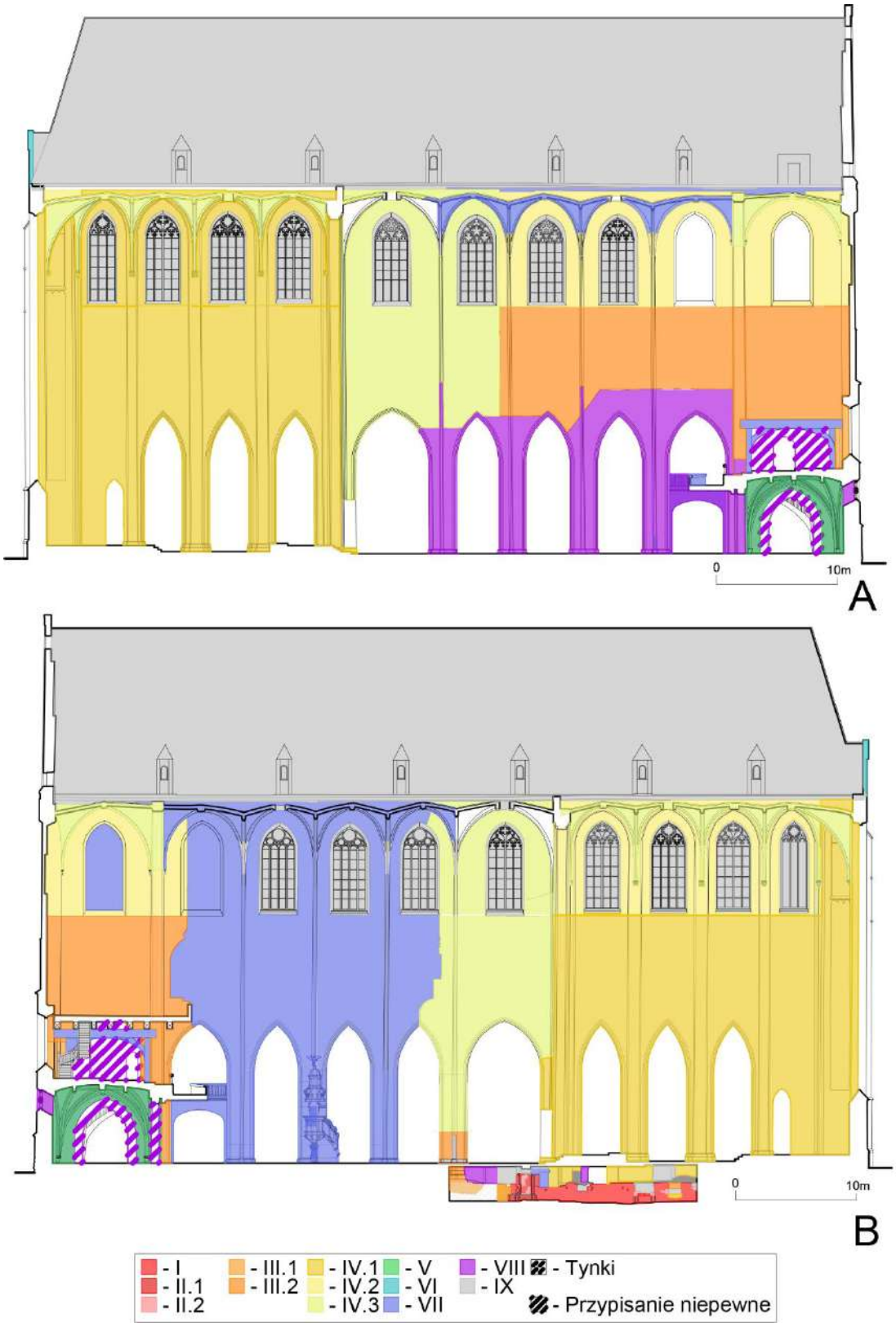
Il. 118. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – elewacja wschodnia, B – elewacja południowa. Oprac. autora.

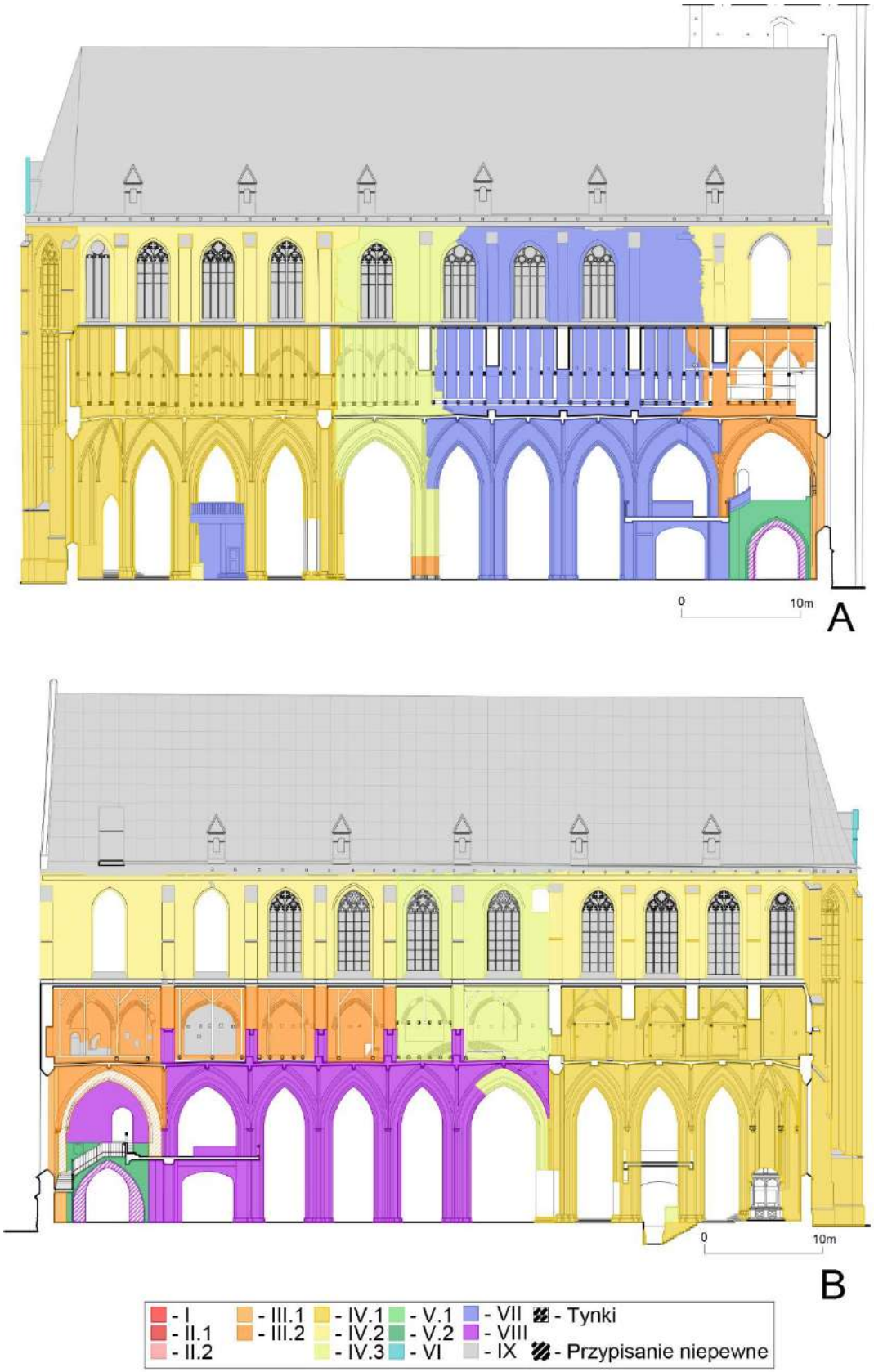
Il. 119. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – elewacja wschodnia wieży, B – elewacja północna wieży, C – elewacja zachodnia. Oprac. autora.

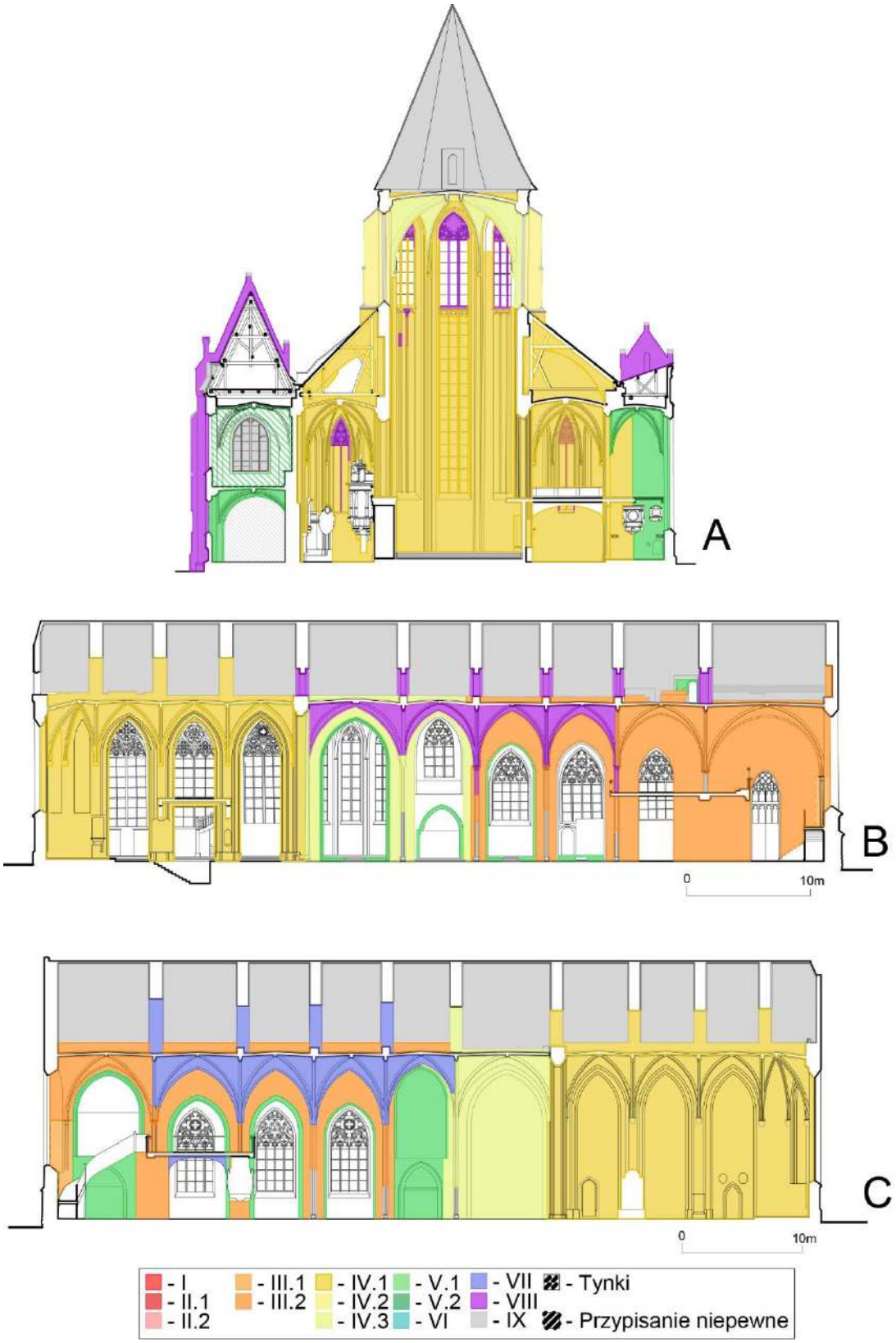
Il. 120. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – przekrój F-F, B – przekrój E-E. Oprac. autora.

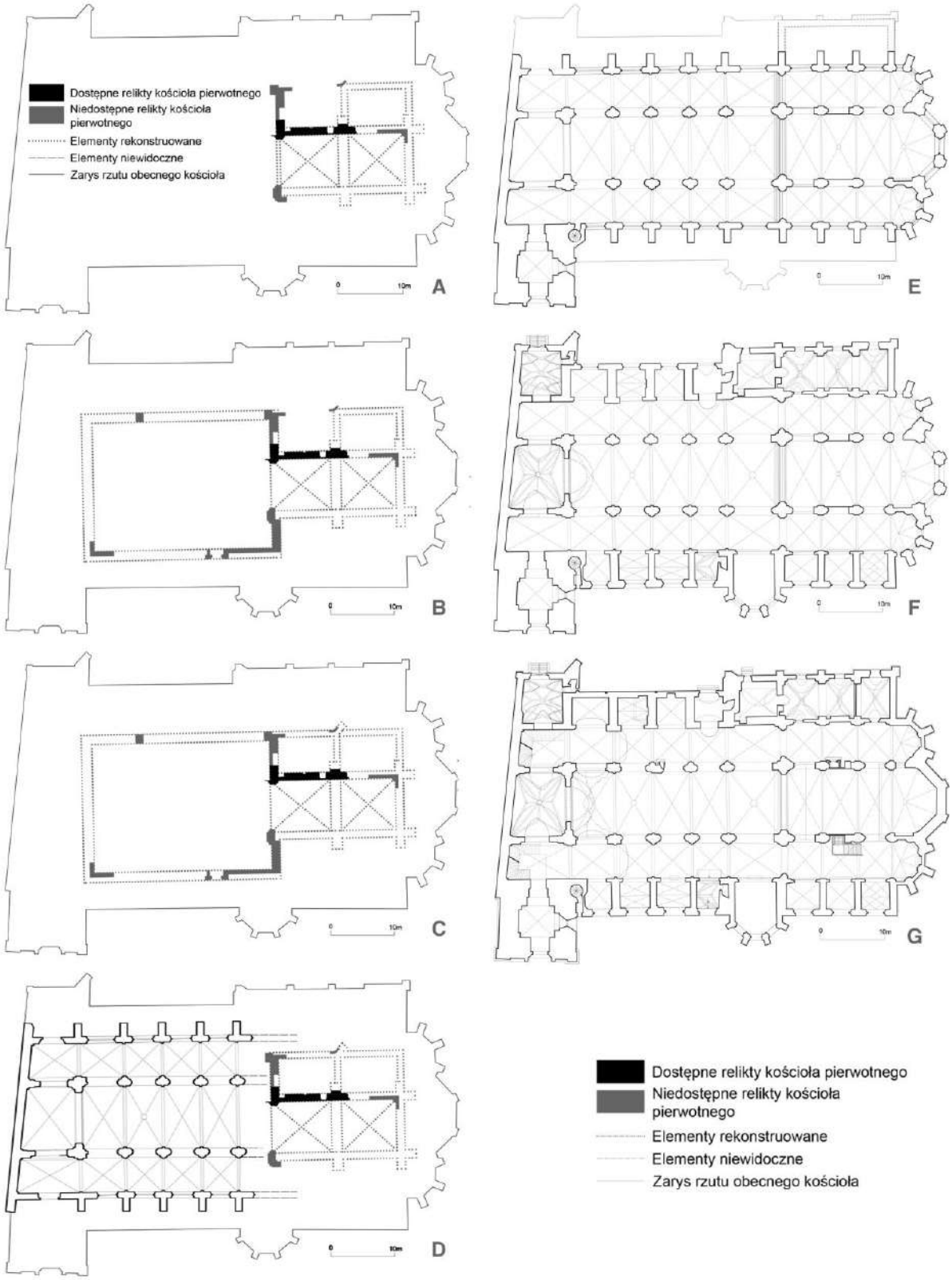
Il. 121. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu..A - przekrój D-D, B - przekrój C-C. Oprac. autora.

Il. 122. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - przekrój J-J (ściana arkadowa północna), B - przekrój H-H (ściana arkadowa południowa). Oprac. autora.

Il. 123. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - przekrój G-G, B- przekrój I-I, C - przekrój K-K. Oprac. autora.

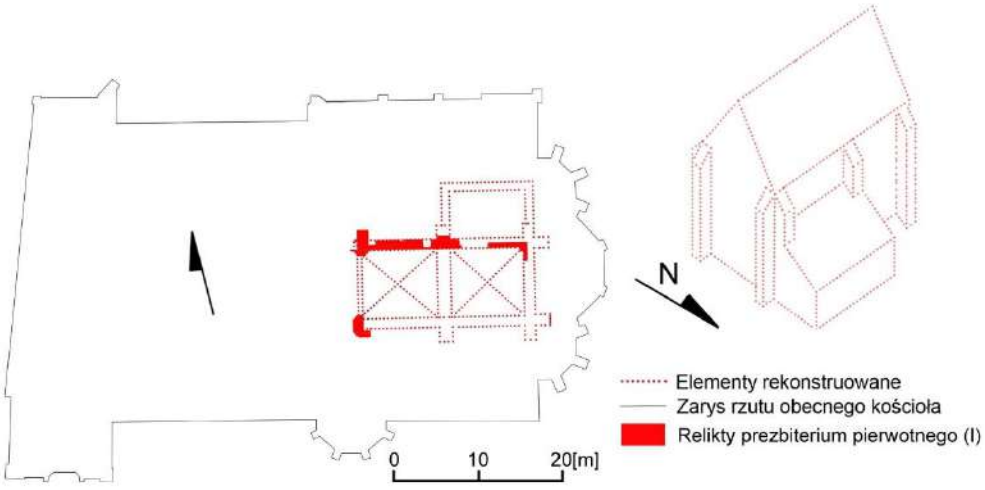

Il. 124. Propozycja rekonstrukcji kolejnych etapów wznoszenia kościoła św. Elżbiety. A - faza I, B - faza II, C - faza II.2, D - faza III, E - faza IV, F - faza V, G - stan obecny. Oprac. autora.

Faza I (ok. 1220 – ok. 1240 r.)

W fazie pierwszej (ok. 1220-1240 r.) powstało pierwsze prezbiterium, z którego przetrwały jedynie nieliczne relikty przyziemia. Ich część jest dostępna w krypcie. Miało ono rzut prostokąta o wymiarach ok. 18,60 × 7,80 m i było podzielone na dwa przęsła szerokim gurtem opartym na półfilarach. Najpewniej wieńczyło je sklepienie krzyżowo-żebrowe, choć w dotychczasowej literaturze pojawiły się propozycje przekrycia sześciodzielnego[39].

Jednocześnie z wznoszeniem prezbiterium wybudowano przylegający od północy aneks, czy też zakrystię. Taki wniosek można wysnuć z obserwacji zamurowanych reliktów portalu w ścianie chóru, zwłaszcza kieszeni zasuwy drzwi. Ta umożliwia zamknięcie prezbiterium od zewnątrz. Wszystkie elementy: ściana chóru wraz z portalem i aneksem zostały więc wzniesione w tym samym czasie. Zakrystia (taka funkcja wydaje się najbardziej prawdopodobna) miała wymiary ok. 6,7 x 9,5 m i zajmowała szerokość wschodniego przęsła prezbiterium (Il. 125).

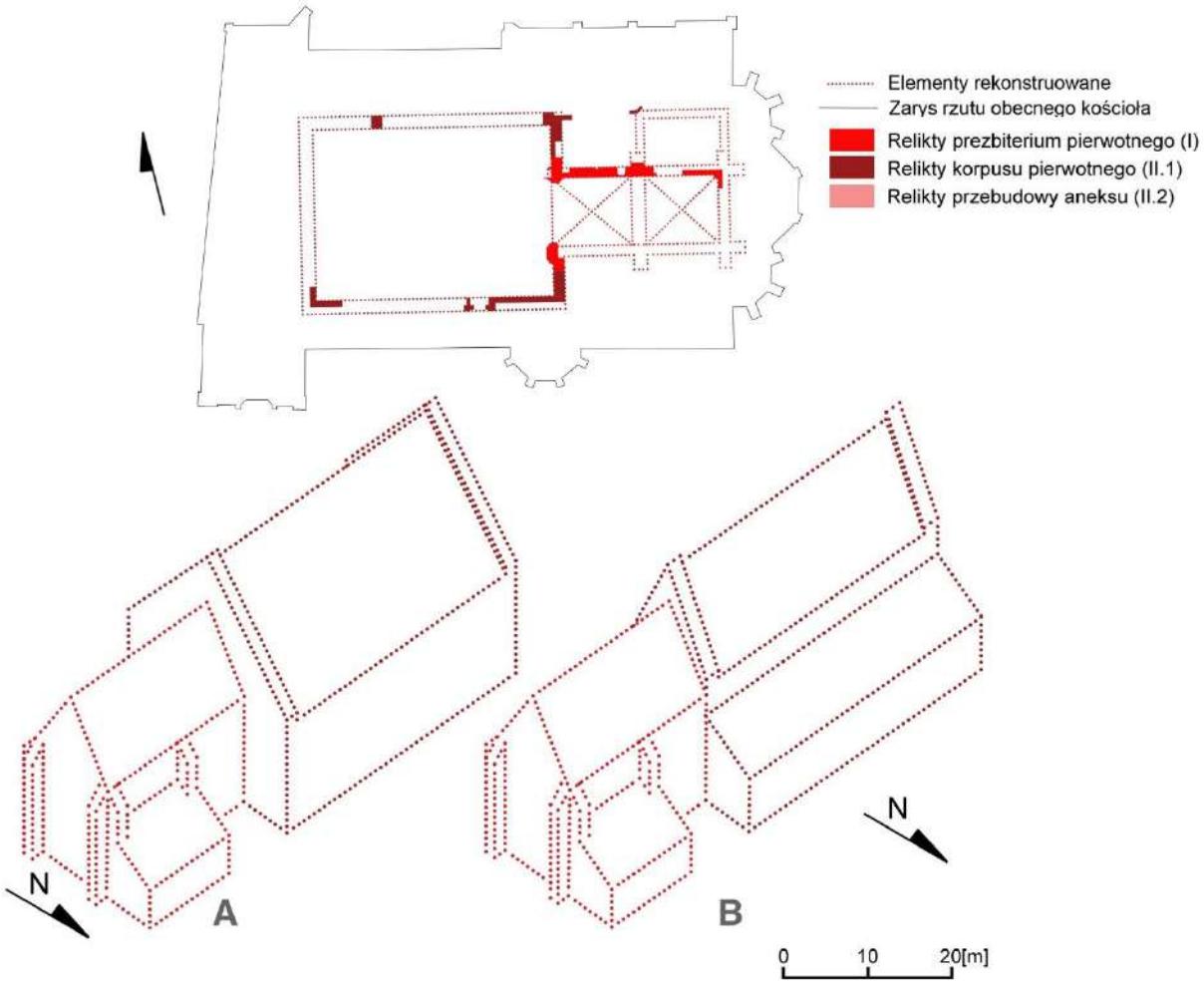
Il. 125. Propozycja rekonstrukcji kościoła w fazie I. Oprac. autora.

[39] Za takim rozwiązaniem opowiedzieli się: Czesław Lasota i Jerzy Rozpędowski, Hanna Kozaczewska-Golasz czy Jakub Adamski (Adamski, 2017, 161–162; Kozaczewska-Golasz, 2015, 229; Lasota i Rozpędowski, 1980, 63). Szerszy opis problemu w podrozdziale opisującym AJS 1.

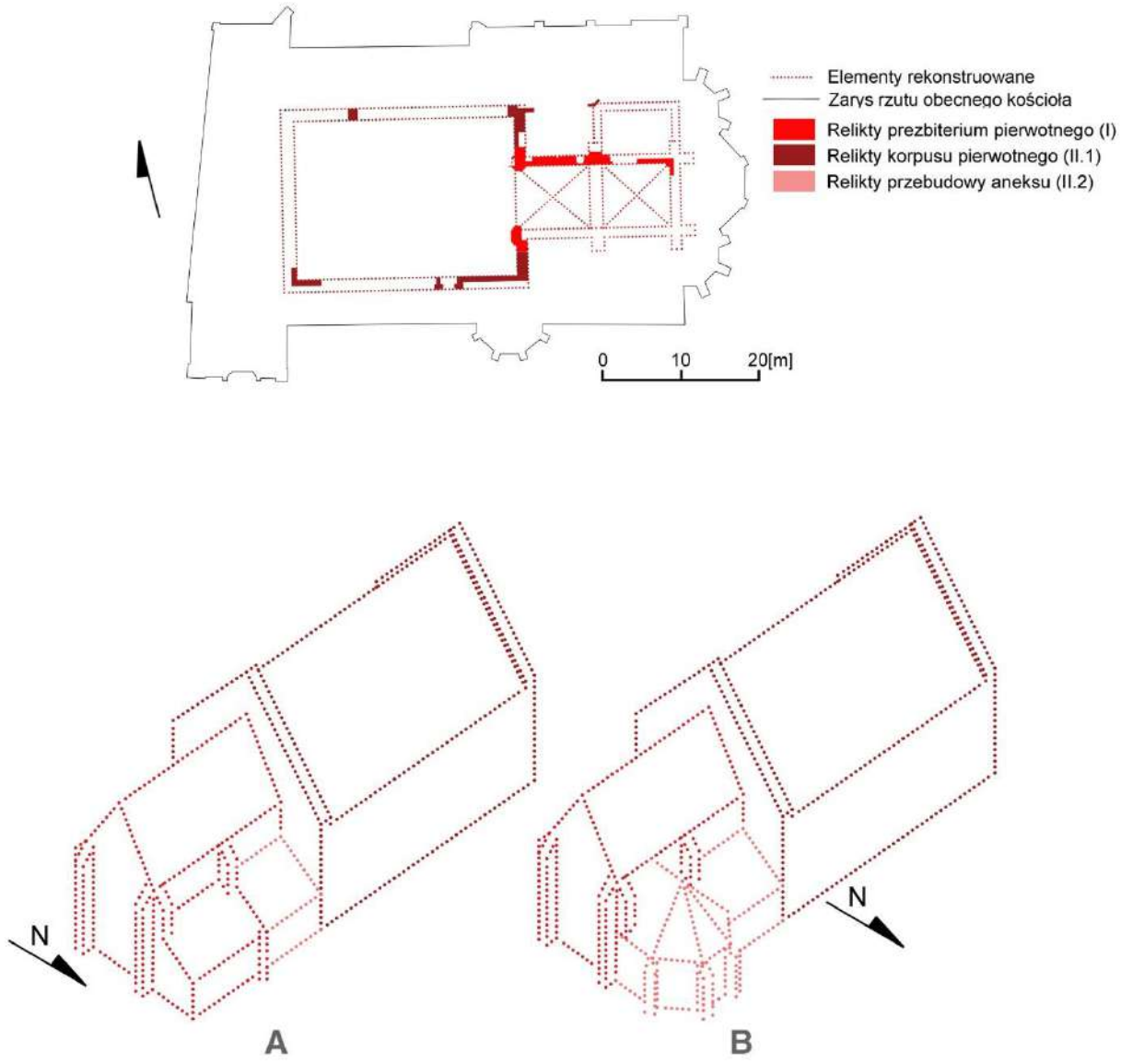
Faza II (ok. 1241- ok. 1300 r.)

W fazie drugiej (ok. 1241- 1300 r.) do istniejącego już prezbiterium kościoła dobudowano część nawową. Miała ona wymiary prostokątnego rzutu ok. 20,0 x 28,0 m. W tym okresie dokonano też przynajmniej dwóch przebudów części prezbiterialnej. Niestety korpus znamy wyłącznie z prac archeologicznych, dlatego przedstawiono schematycznie dwa warianty rekonstrukcji pierwszego kościoła – bazylikowy i halowy (Il. 126). Wszelkie rozważania na temat bryły czy sposobu przekrycia wydają się nieuprawnione, gdyż jedyny dostępny dziś relikt korpusu jest bardzo mały (ok. 50cm muru). Nieznany jest nawet rozstaw filarów części nawowej. Jasne jest, że prowadził do niej przynajmniej jeden portal od strony południowej.

W trakcie fazy drugiej dokonano również przebudowy czy rozbudowy aneksu po stronie północnej prezbiterium. Najpewniej przestrzeń między ścianą czołową korpusu a istniejącą zakrystią została uzupełniona sklepionym pomieszczeniem o rzucie prostokąta (Il. 127A). Nie można jednak wykluczyć mniej prawdopodobnej, ale dopuszczalnej koncepcji przebudowy istniejącej zakrystii w półośmioboczną kaplicę z jednoczesną rozbudową w szerokości przęsła zachodniego (Il. 127B).

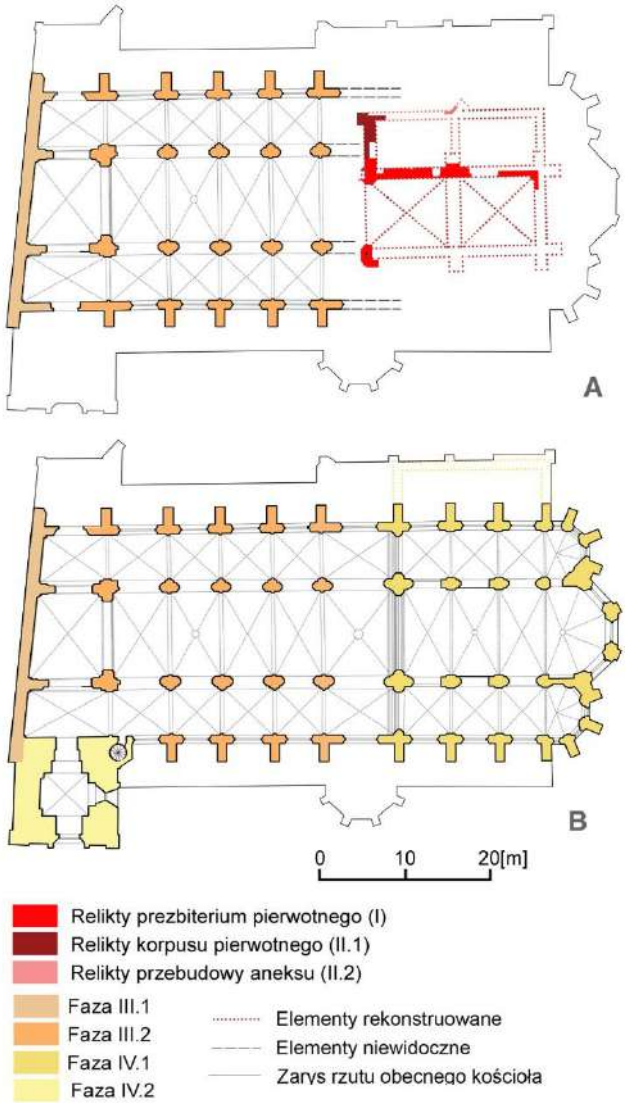
Il. 126. Propozycja rekonstrukcji kościoła w fazie II.1. A – korpus halowy, B – korpus bazylikowy. Oprac. autora.

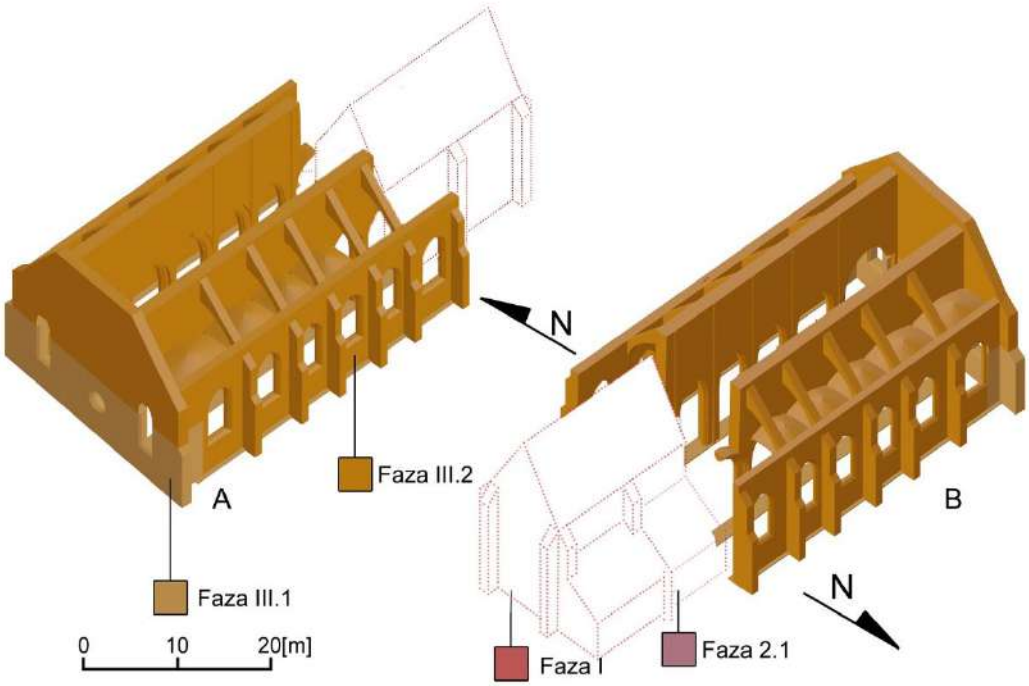
Il. 127. Propozycja rekonstrukcji kościoła w fazie II.2. A – rozbudowa o prostokątny, sklepiony aneks, B – rozbudowa o kaplicę półośmioboczną. Oprac. autora.

Faza III (ok. 1320 – ok. 1350 r.)

Prace nad wznoszeniem nowej, gotyckiej świątyni rozpoczęto zapewne od ściany zachodniej. Najpewniej zmiana koncepcji z halowej na bazylikową w początkach budowy nie pociągnęła za sobą długotrwałej przerwy w pracach. Na wykonanych już fundamentach kościoła halowego zaczęto wznosić wyniosłą bazylikę, której sylweta do dziś dominuje nad wrocławskim rynkiem. Prace te prowadzono po wyburzeniu korpusu późnoromańskiego. Prezbiterium pierwszego kościoła, zgodnie ze średniowieczną praktyką, jeszcze wtedy funkcjonowało (Il. 128A). Korpus wyniesiono najpewniej tylko do wysokości parapetów naw bocznych, po czym rozpoczęto prace nad częścią chórową (Faza IV). Zapewne jednak przesklepiono nawy boczne korpusu, aby przyspieszyć jak najbardziej możliwość funkcjonowania nowej świątyni.

Il. 128. Propozycja rekonstrukcji kolejnych etapów budowy kościoła (Fazy III i IV). A - budowa korpusu przy istniejącym, pierwotnym prezbiterium (III.1, III.2); B - rzut kościoła gotyckiego przed zawaleniem się przęseł 5 i 6 korpusu (IV.1, IV.2). Oprac. autora.

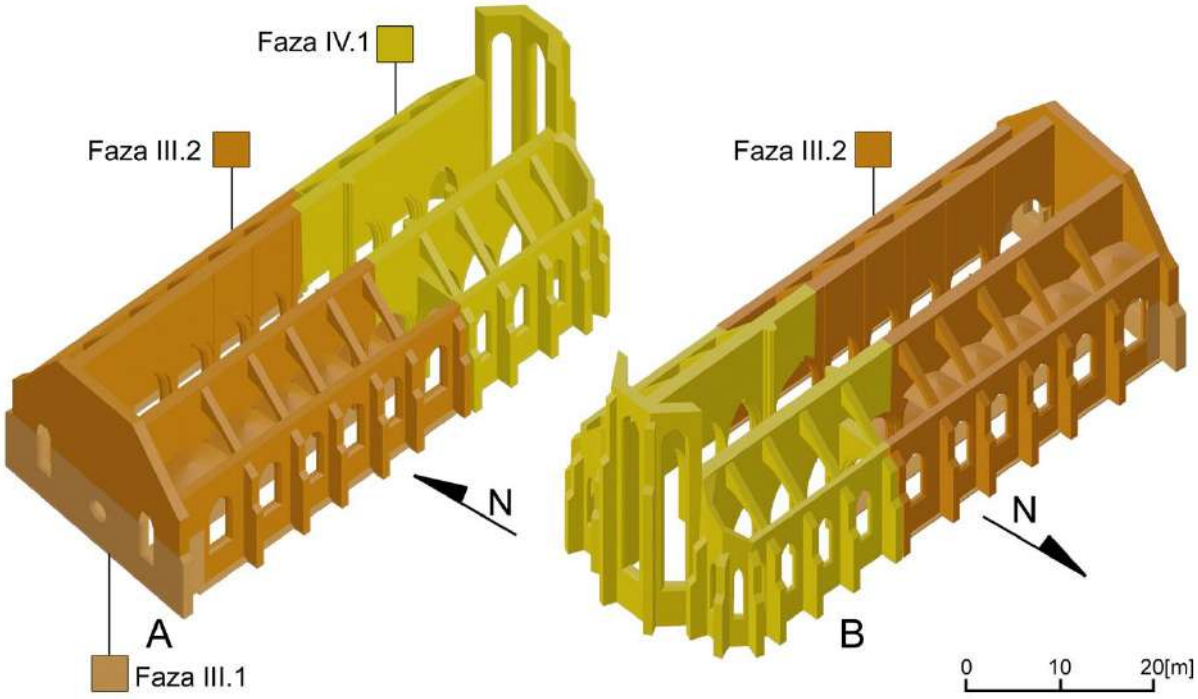

Il. 129. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza III. A - widok od strony południowo-zachodniej, B - widok od strony północno-wschodniej; Oprac. autora.

Faza IV (ok. 1350 – ok. 1370 r.)

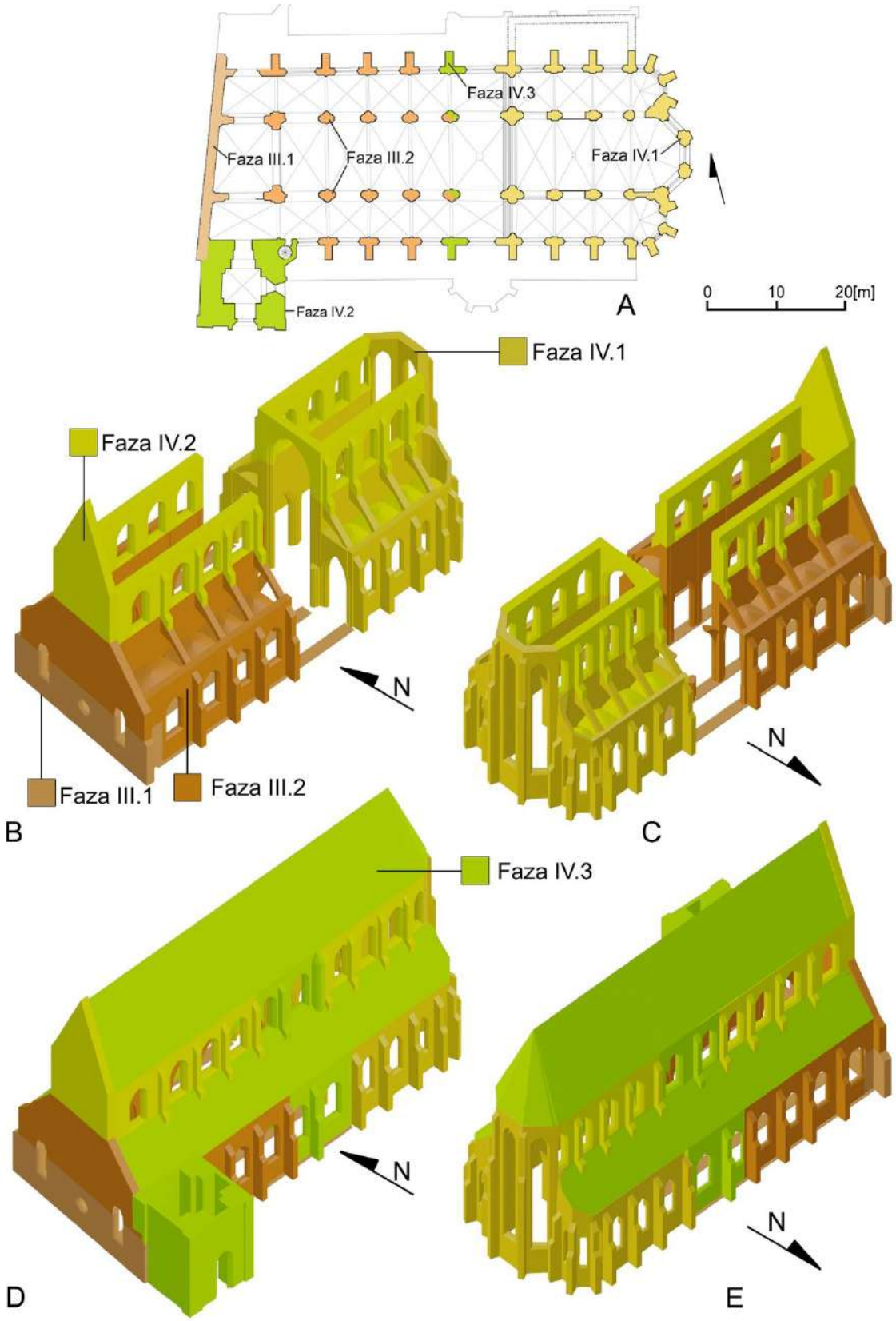
W pierwszym etapie fazy IV (lata 50-te XIV wieku) wzniesiono dolne partie ścian arkadowych i obwodowych oraz zamknięcie wschodnie wszystkich trzech naw (Il. 130). Następnie (etap IV.2, przełom lat 50-tych i 60-tych XIV wieku) powstały górne części ścian międzynawowych, powyżej parapetów okien, zachodni szczyt i najniższe partie wieży. Podczas wynoszenia nawy głównej do pełnej wysokości runęły dwa przęsła korpusu – piąte i szóste (Il. 131A, B). Do odbudowy przystąpiono natychmiastowo, jednak ślady po opóźnieniu prac w tej części kościoła są do dziś czytelne. Te prace, przypisane do etapu IV.3 stanowiły domknięcie zasadniczej bryły gotyckiej świątyni. Zapewne miały one miejsce w końcówce lat 60-tych lub początku lat 70-tych XIV wieku.

Należy tu zaznaczyć, że granice między kolejnymi fazami średniowiecznych dziejów kościoła nie oznaczają długotrwałych przestojów w budowie. Wydaje się raczej, że gotycka fara w swoim podstawowym zrębie chóru i korpusu powstawała raczej szybko, bez dłuższych przerw. Fazy III i IV zapewne nie były od siebie odległe czasowo, choć, co zupełnie normalne dla inwestycji tej skali, nie zostały zrealizowane bez trudności i zmian projektu. Ślady tych komplikacji pozwoliły na wyznaczenie kolejnych etapów jego wznoszenia. Wydaje się ono być złożonym, dynamicznym procesem, którego ostateczne potwierdzenie wymagać będzie dalszych badań.

Il. 130. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza IV.1. A - widok od strony południowo-zachodniej, B - widok od strony północno-wschodniej; Oprac. autora.

Przedstawiony tu model przebiegu budowy korpusu i prezbiterium gotyckiego potwierdza wnioski wszystkich badaczy powojennych (poza Hansem Tintelnotem) co do starszej metryki części nawowej. Należy jednak zauważyć, że najpewniej budowa nie była prowadzona według prostego założenia z zachodu na wschód. Był to proces bardziej skomplikowany. Niektóre elementy znajdujące się po przeciwnych stronach arkady tęczowej były wznoszone równolegle. Inne zaś zostały wzniesione już po rozpoczęciu prac w prezbiterium, mimo że znajdują się w korpusie kościoła. Pozwala to wysnuć wniosek, że fara, mimo pewnych różnic stylistycznych w obrębie swoich dwóch podstawowych części, była co do zasady wznoszona według dość spójnego projektu w ramach jednego zamierzenia budowlanego. Warsztaty kamieniarskie czy murarskie, zmieniały się w trakcie prac, robiły to jednak bez większych przestojów i kontynuowały, w ogólnym zarysie, plany budowy. Korpus i chór zdają się być mniej odległe czasowo i stylowo niż mogłaby to sugerować lustracja ich dekoracji, w dużej mierze uszkodzonej podczas licznych katastrof. Wspólny profil cokołów w obrębie całego założenia, mniej więcej równoczasowe wyciągnięcie ścian międzynawowych obu partii ku górze, bardzo silne podobieństwo użytego materiału oraz wtórne wypełnienie luki w przęsłach piątym i szóstym, sugerują architektoniczną spójność, przy zachowaniu pewnego zróżnicowania form detalu i artykulacji.

Il. 131. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza IV.2 i IV.3. A – rzut kościoła po ukończonej odbudowie w fazie IV.3. Filary między przęsłem 5 i 6 najpewniej w dolnych partiach z fazy III, w górnych – IV.3. B – widok po katastrofie budowlanej od strony południowo-zachodniej (z pominięciem dachów naw bocznych), C - widok po katastrofie budowlanej od strony północno-wschodniej (z pominięciem dachów naw bocznych); D – widok po odbudowie (IV.3) od strony południowo-zachodniej; E – widok po odbudowie (IV.3) od strony północno-wschodniej. Oprac. autora.

Faza V (ok. 1370 r. - lata 80-te XV wieku)

Po wzniesieniu majestatycznej bryły gotyckiego kościoła przystąpiono, w ramach mniejszych akcji budowlanych, do rozbudowy go o kaplice. Działania te, przypisane do etapu V.1 oparte były o prywatne fundacje i miały dość rozproszony charakter. Kaplic nie wznoszono według konkretnego porządku. Po stronie północnej widoczne jest dobudowywanie kolejnych brył od zachodu (Il. 116), jednak po stronie południowej proces ten był nieco bardziej chaotyczny.

Potężną dzwonnicę kościoła wznoszono etapami aż do lat 80-tych XV wieku, choć jej murowany trzon ukończono w 1458 roku. Bez wątpienia pierwsze jej podwyższenie po budowie przyziemia objęło wysokość jednej kondygnacji (V.1). Przez kolejne lata wieża najpewniej była rozbudowywana systematycznie mniejszymi akcjami budowlanymi, choć nie udało się odnaleźć śladów dłuższych przestojów w budowie (V.2). W tym czasie założono też sklepienie pod emporą w przęśle zachodnim i dokonano drobniejszych przebudów kaplic. Założenie w latach 80-tych XV wieku strzelistego, gotyckiego hełmu stanowiło godne zakończenie średniowiecznego procesu budowy kościoła (Il. 132).

Murowany trzon wieży niestety w toku dziejów był wielokrotnie narażony na zniszczenia, przez co pierwotne lico ścian i kamieniarka zachowały się w bardzo małym stopniu. Jest jednak raczej jasne (o czym świadczy zachowana ikonografia), że początkowo wnęki okien i blendy dekorujące mury dzwonnicy były tynkowane.

Istotna była dekoracja tarasu, która nie zachowała się do dzisiaj. Obejście wokół hełmu ograniczała balustrada o maswerkowej dekoracji, zapewne zbliżonej do tej, którą można w tym miejscu oglądać i dziś[40]. W czterech narożach znajdowały się ostrosłupowe pinakle na rzucie kwadratu zdobione czołgankami i wieńczone kwiatonami. Pomiędzy nimi w linii balustrady ustawione były po trzy smuklejsze fiale. Ta dekoracja otaczała najpierw gotycką iglicę a po niej (zapewne częściowo odtworzona po katastrofie z 1529 r.) hełm renesansowy (faza VI). Uległa zniszczeniu najpewniej podczas ostrzału przez wojska Napoleona.

Faza VI (1529 - 1599 r.)

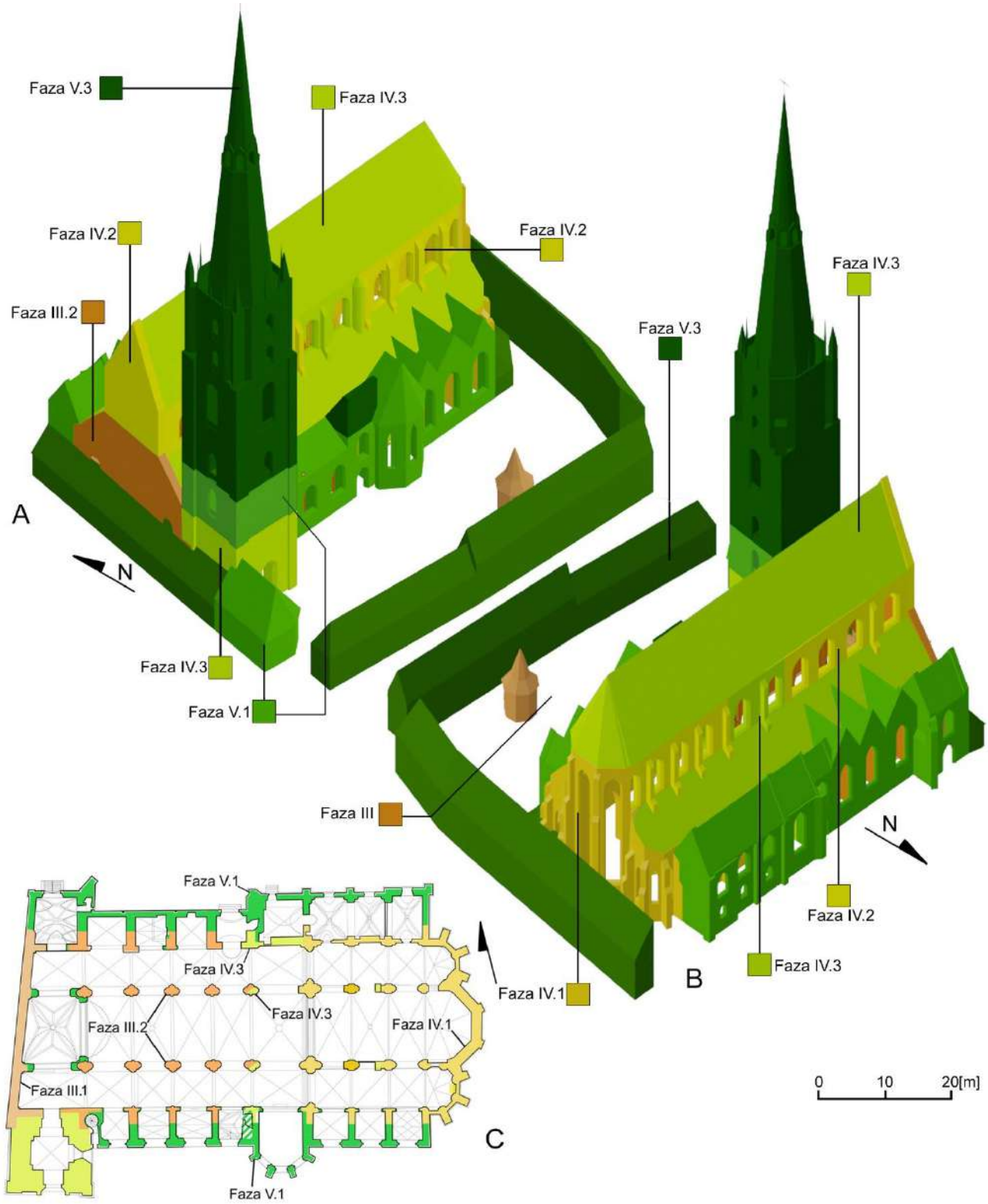
Renesansowe dzieje budowlane kościoła naznaczone zostały pierwszą szeroko znaną katastrofą budowlaną. Strzeliste zwieńczenie dzwonnicy runęło i zostało odbudowane w formach renesansowych. Przeprowadzono również drobniejsze prace przy kaplicach po stronie południowej, ujednolicając nieco bryłę świątyni (Il. 33, Il. 34). Najprawdopodobniej dokonano również szeregu drobniejszych prac, z których udokumentowane zostały np. roboty tynkarskie. Niestety odnalezienie faktycznych śladów po nich w tkance muru nie udało się.

Faza VII (XVII-XVIII w.)

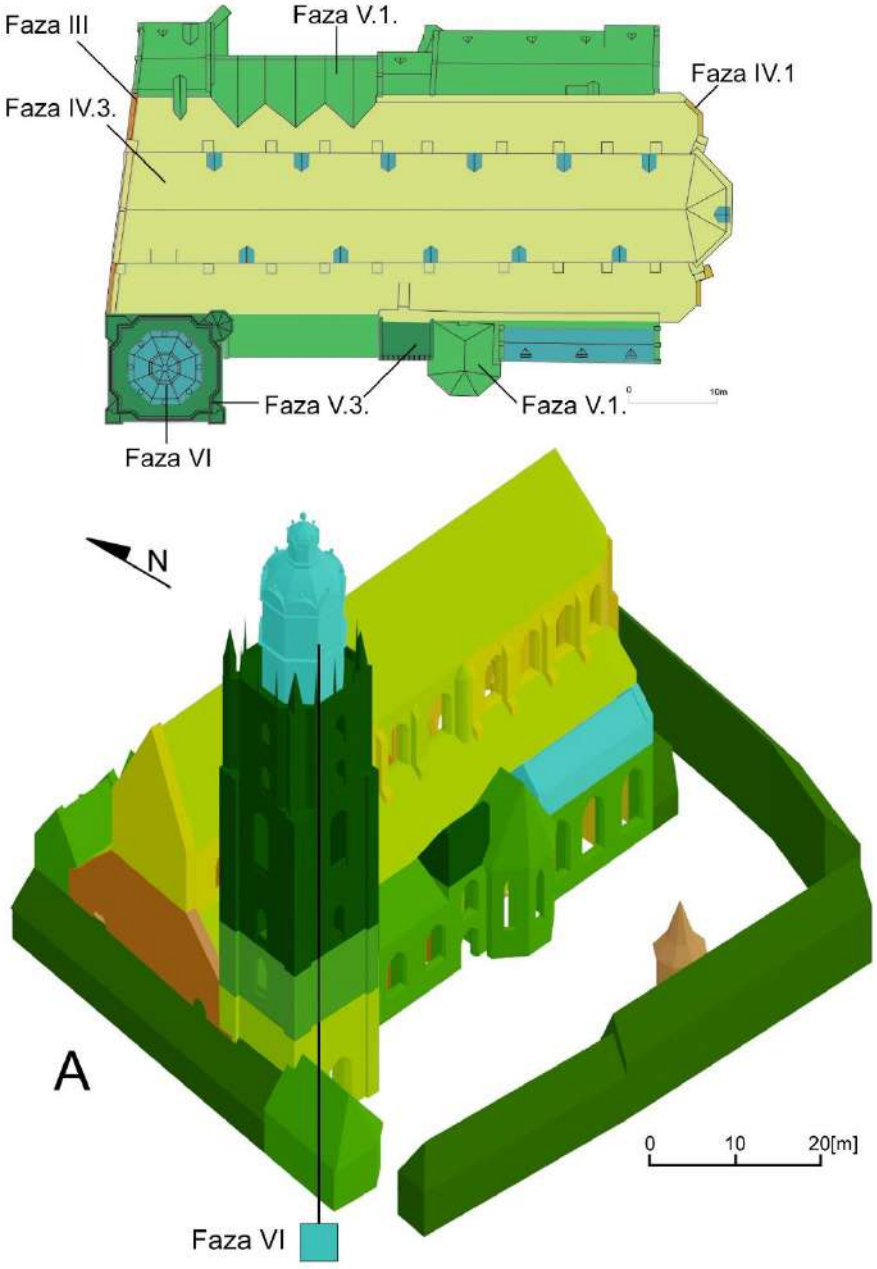
W 1649 roku korpus kościoła runął. Była to olbrzymia katastrofa, której skutki są do dziś widoczne w murach kościoła. Runęły trzy filary korpusu, niesione przez nie przęsła nawy głównej i północnej oraz część przyległych kaplic (Il. 34). Szybko podjęte prace przy odbudowie otworzyły barokową fazę VII dziejów kościoła. Na nowo wzniesiono filary, wzmacniając je kamiennymi przekładkami oraz wznosząc ambonę. Wymieniono również cokoły oraz podniesiono poziom posadzki korpusu. Prócz tego odbudowano sklepienia i dachy. Na nawie głównej założono przekrycie o jednolitym, ceglastym kolorze, które wyróżniło się od

[40] Obecna balustrada stanowi przynajmniej w dużej większości wtórne uzupełnienie.

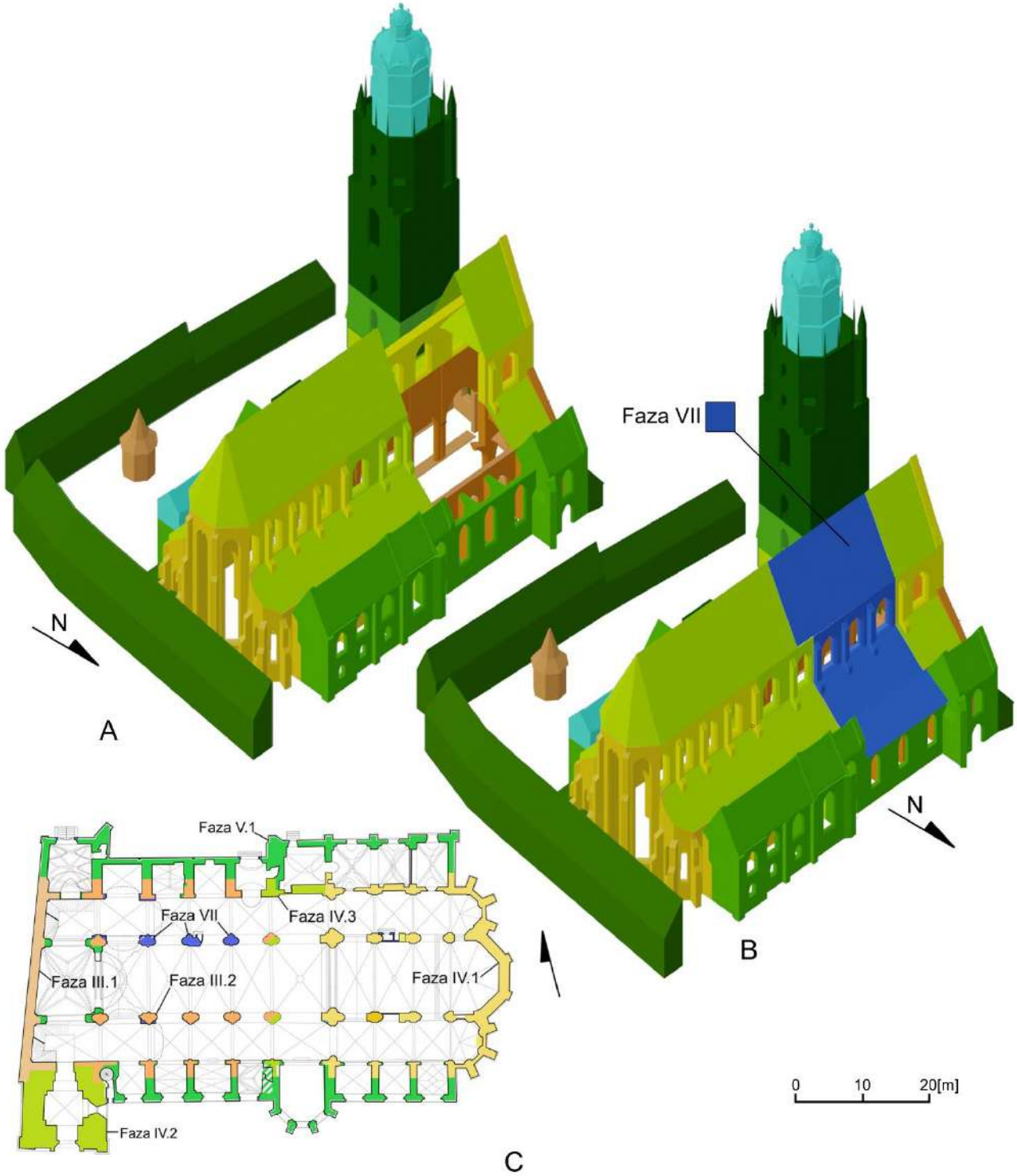
szachownicowo zdobionych partii oryginalnych. Dokonano też wzmocnień w posadowieniu kościoła (AJS 54, AJS 55). Było to największe zniszczenie w dziejach kościoła, które pociągnęło za sobą częściowe zatarcie dekoracji części nawowej. Pozostałe prace przeprowadzone w ramach fazy VII dotyczyły głównie wyposażenia wnętrza – wznoszono empory i organy, co zostało szerzej omówione w opisie stratygrafii kościoła.

Il. 132. Rekonstrukcja faz budowy kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza V. A - widok od północnego-wschodu, B - widok od południowego zachodu. C – rzut. Oprac. autora.

Il. 133. Rekonstrukcja faz budowy kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, przed katastrofą z 1649. Faza VI. A – rzut dachu, B - widok od strony południowo-zachodniej. Oprac. autora.

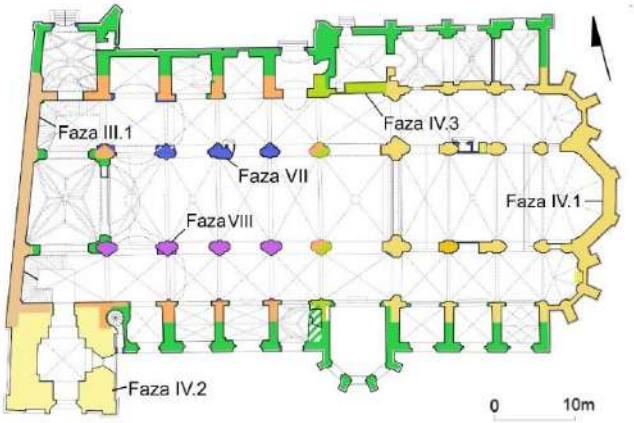

Il. 134. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu – fazy VI i VII. A - widok od strony północno-wschodniej, skutki katastrofy; B – rekonstrukcja fazy VII, widok od strony północno-wschodniej, C – rekonstrukcja fazy VII, rzut. Oprac. autora.

Faza VIII (XIX w.)

Wiek XIX rozpoczął nowy okres w konserwacji zabytków. Gwałtowne dyskusje nad doktrynami i dominująca od ok. połowy stulecia koncepcja puryzmu dotarły na Śląsk szybko. Czołowe przykłady architektury średniowiecznej były poddawane konserwacji w duchu oceny wartości faz historycznych i stylowej czystości, postulowanych wprost przez Eugeune Viollet-le-Duca. W Niemczech, pośród rodzącego się nacjonalizmu i realizacji takich jak ukończenie katedry w Kolonii (1808) kościoły gotyckie stały się obiektami żywego zainteresowania badaczy i konserwatorów (Jokilehto 1986, 243, 246, 279–81). Fara św. Elżbiety jako jeden z najistotniejszych zabytków Średniowiecza we Wrocławiu, wielokrotnie uszkadzany, została w trakcie tego stulecia poddana szeregowi przekształceń. Przemurowano szczyty szeregu kaplic, wymieniono lico części murów, założono instalację ogrzewania czy wymieniono elementy kamieniarki.

Najistotniejszym wydarzeniem tego okresu było jednak zawalenie się kolejnych, tym razem południowych, filarów korpusu w 1857 r. Ponownie do prac przystąpiono niemal niezwłocznie. Odbudowane filary wykonano z dekoracją zaczerpniętą z innych części kościoła (cokoły XVII wieczne, maswerkowe konsole z przęsła zachodniego). Nie ma pewności jak wiernie je odtworzono i czy tak faktycznie mogły wyglądać te podpory przed zawaleniem.

Il. 135. Rekonstrukcja kościoła w fazie VIII. Rzut. Oprac. autora.

Faza IX (1945 - 2025 r.)

Poza dużymi obszarami odbudowanymi po pożarze z 1976 r. (dach nawy głównej, hełm wieży) i ogólną wymianą pokryć dachowych składa się ona z bardzo dużej liczby drobnych przemurowań, uzupełnień i detali. W tej fazie rozbudowy świątyni wymieniono liczne elementy kamieniarki: gzymsy, czapki przypór, parapety i przede wszystkim – maswerki. Dokonano również przelicowań uszkodzonego lica muru. Obszary poddane temu zabiegowi wyróżnia pomarańczowa, maszynowa cegła, której połacie można dostrzec przede wszystkim na wieży kościoła oraz w łękach okiennych. Wymieniono również posadzki, wzniesiono strop powyżej krypty, stworzono nową sieć kanałów centralnego ogrzewania.

Większość tych działań została podjęta w latach 1976-2000 i stanowiła element długich prac przy odbudowie świątyni i badaniach archeologicznych w jej wnętrzu. W ostatnim czasie podjęto się rekonstrukcji organów i wymiany pokryć dachowych, co stanowiło ostatni udokumentowany podczas badań etap przebudowy kościoła.

V.4. Analogie stylowe i funkcjonalne w architekturze europejskiej

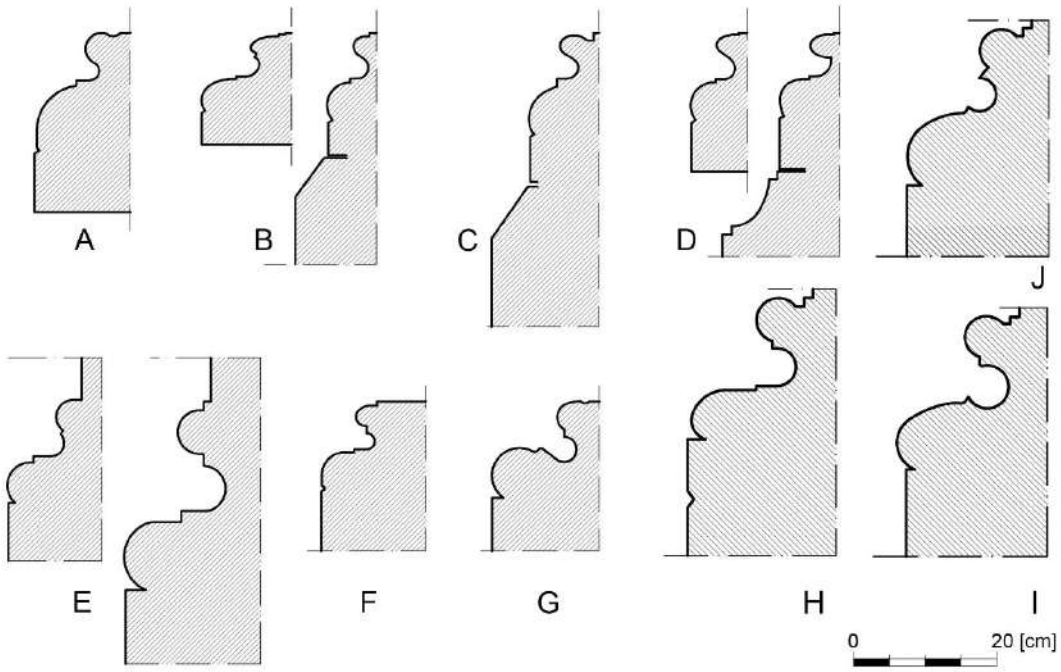
Zagadnienie genezy stylu poszczególnych części kościoła św. Elżbiety było chyba najczęściej poruszanym w dotychczasowej literaturze. Nakreślona przez poprzednich badaczy kościoła mapa jego powiązań stylowych jest dość zawiła i stanowi obiekt pewnej różnicy poglądów. Być może stan taki należy uznać za naturalny. Obiekt o takiej skali, wzniesiony w czasach politycznych i stylowych przemian zapewne nie powinien być postrzegany jako efekt inspiracji jedną tylko budowlą. Należy jednak zauważyć, że w dotychczasowych publikacjach na drugi plan spadły zagadnienia konstrukcyjne i czysto architektoniczne.

Niewiele można z całą odpowiedzialnością powiedzieć o analogiach dla kościoła późnoromańskiego. Wynika to w jasny sposób z jego bardzo słabego stanu zachowania, zwłaszcza w części nawowej. Nieco lepiej jest zachowane prezbiterium, choć trzeba zauważyć, że dysponujemy obecnie jedynie dolnymi partiami jednej jego ściany. Nie znamy wysokości chóru, typu sklepień[41], formy okien, detalu górnych partii murowanych czy artykulacji elewacji. Możliwe są rekonstrukcja wymiarów rzutu oraz próby poszukiwań analogii dla zachowanego detalu.

Dwuprzęsłowe, sklepione, prostokątne prezbiterium wydaje się mieć analogię przede wszystkim w kościołach klasztornych, z czołową rolą Dominikanów i Franciszkanów na co zwracano już uwagę (Kastek i Mruczek 2019, 79–80; Adamski 2017, 161). Mowa tu m.in. o kościołach: św. Wojciecha i św. Jakuba we Wrocławiu, Dominikanów i Franciszkanów w Głogowie, Franciszkanów w Lwówku Śląskim, św. Franciszka w Schwäbisch Gmünd, Franciszkanów w Würzburgu, św. Jakuba w Sandomierzu, Dominikanów w Sieradzu czy św. Dominika w Poznaniu. Przyjęcie takiego modelu chóru w kościele parafialnym nie jest jednak rzadkie (Grodków, Kożuchów, Byczyna, Żory, Gubin, Lubsko, Dzierżoniów). Fara wrocławska stanowiłaby najpewniej jeden z najwcześniejszych przykładów przyjęcia tego rozwiązania. Nie jest to jednak zaskakujące, biorąc pod uwagę rangę ośrodka oraz powstający w bezpośrednim sąsiedztwie chór kościoła św. Wojciecha, na co wskazywał już Jakub Adamski (Adamski, 2017, 161-162). Wpływ architektury mendykanckich *langechöre* na prezbiterium późnoromańskiego kościoła św. Elżbiety wydaje się być niepomijalny.

Zachowane partie cokołowe z attyckim profilem baz ze szponami mają liczne analogie w architekturze pierwszej połowy XIII wieku na Śląsku (Il. 136). Należy tu wymienić przede wszystkim: kościół św. Idziego i kaplicę (tzw. Relikwiarzową) z Ostrowa Tumskiego, kościół św. Jakuba i Wincentego we Wrocławiu, cysterek w Trzebnicy, portal kościoła NMP w Środzie Śląskiej, kościół narodzenia NMP w Złotoryi, kościół cysterski w Henrykowie. Również niedawno odkryte relikty pierwotnego kościoła pod posadzkami katedry w Opolu noszą ślady bardzo wyraźnego podobieństwa. Skala popularności tego typu profilu bazy w świątyniach Śląska z pierwszej połowy XIII wieku uniemożliwia wskazanie pojedynczych analogii i zmusza do traktowania tego elementu architektury jako rozwiązania standardowego.

[41] Szerzej o zagadnieniu pierwotnych sklepień kościoła w podrozdziałach: IV.3. AJS 1 i V.4.Faza I (ok. 1220 – ok. 1240 r.) oraz (Hackemer 2023).

Il. 136. Zestawienie profili baz z XIII-wiecznych kościołów Wrocławia; A – pierwotny kościół św. Elżbiety, B – Kościół św. Idziego, C – kaplica (tzw. Relikwiarzowa) z Ostrowa Tumskiego, D – kościół św. Jakuba i Wincentego, E – kościół cysterek w Trzebnicy, F – portal kościoła NMP w Środzie Śląskiej, G – kościół narodzenia NMP w Złotoryi; H-J – kościół cysterski w Henrykowie; A, F, G – oprac. autor; B–D – przerys za E. Małachowiczem (Małachowicz 1994, 45), E – przerys za: (Świechowski 1955, 283), H-J – przerys za E. Łużyniecką (Łużyniecka 1995, 94).

W kwestii korpusu wszelkie poszukiwania analogii są wyjątkowo trudne, czy nawet nieuzasadnione. Z odkrytych podczas badań archeologicznych fragmentów ścian (wszystkich obecnie niedostępnych) można zrekonstruować wyłącznie wymiary rzutu kościoła. Większość badaczy zakładała, że była to budowla halowa kryta stropem, jednak są to przypuszczenia oparte wyłącznie o luźne przesłanki i przykłady analogicznych świątyń z tego okresu. Być może faktycznie jest to najbardziej prawdopodobna forma świątyni. Należy jednak podkreślić, że nie znamy nawet formy i rozstawu filarów nawy, co dość jasno ilustruje skąpy stan wiedzy na temat części nawowej kościoła. Brak służek w narożach korpusu był interpretowany jako dowód na pierwotne przekrycie kościoła stropem. Warto jednak odnotować, że brak śladów po służkach potwierdzono wyłącznie w dolnych, zachowanych partiach muru. Służki mogły być podwieszone. Mogły też zostać zrealizowane w pierwotnym założeniu budowniczych lub w ramach jakiejś późniejszej przebudowy. Nie jest więc znany sposób domknięcia naw od góry. Propozycją nieco bezpieczniejszą, ze względu na brak odkrytych przypór, jest jednak strop.

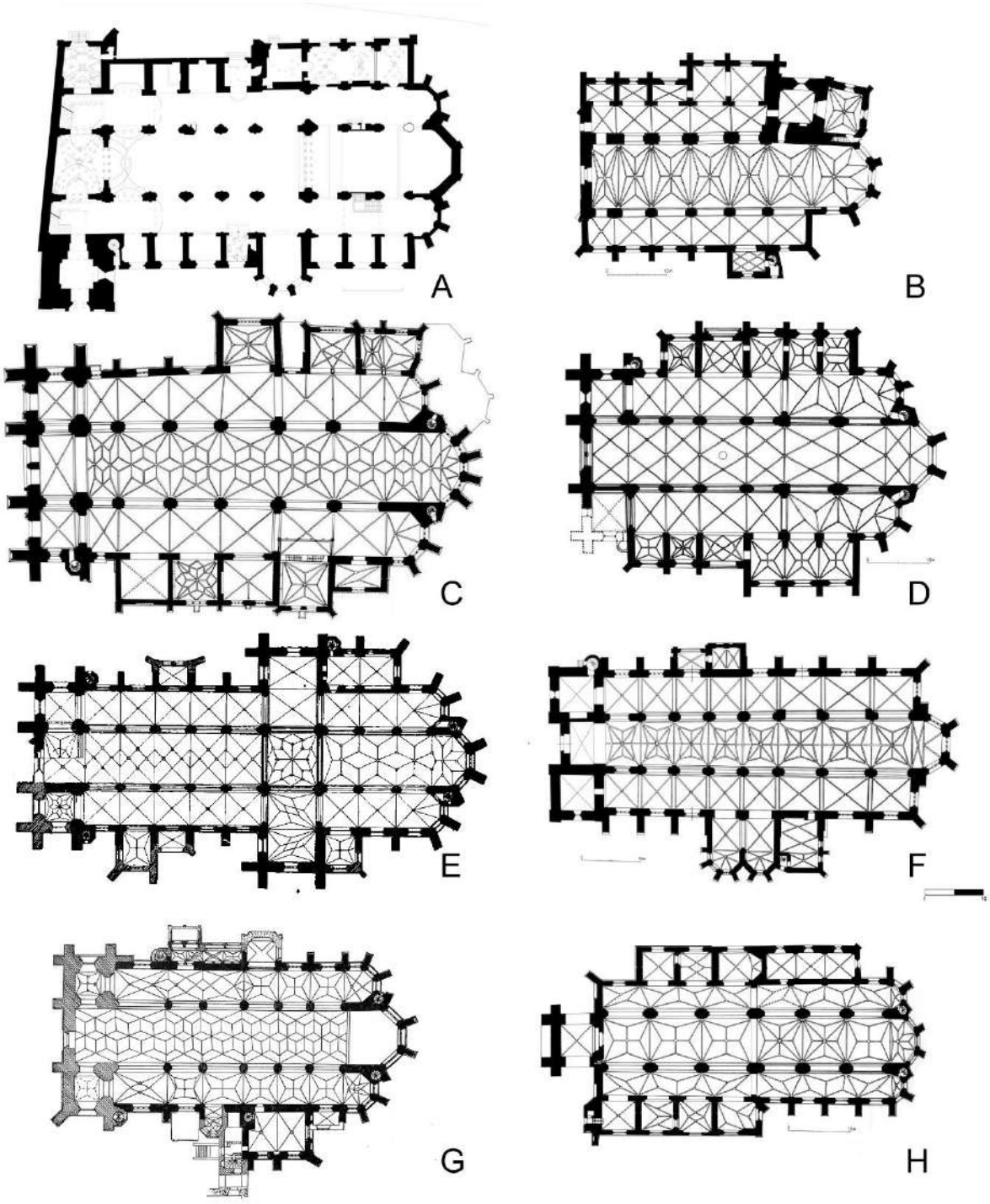
Odczytywanie skąpej dekoracji korpusu jako świadectwa fundacji mieszczańskiej (Lasota i Rozpędowski 1980, 63) wydaje się być nieco zbyt daleko idące w świetle całkowitej niemal nieznajomości jego architektury. Halowa rekonstrukcja korpusu wydaje się nieco bardziej uzasadniona przez bardzo liczne przykłady analogicznych realizacji o podobnych proporcjach z tego okresu (Adamski 2017, 162–163; Kozaczewska-Golasz 2013). Z drugiej zaś strony wydaje się jednak, że rekonstrukcja całej bryły obiektu na podstawie tak skromnych reliktów jest bardzo trudna i nie należy wykluczać innych dyspozycji przestrzennych: pseudobazyliki lub bazyliki. Próby przywoływania analogii dla tak niepewnej formy wydają się być bardzo narażone na błąd. Uczynili to już badacze historii sztuki, wydaje się więc, że na tym tle przywoływanie kolejnych obiektów nie byłoby uzasadnione.

Kluczową grupą obiektów, które należy przywołać przy rozważaniu gotyckiej architektury kościoła św. Elżbiety w szerszym kontekście są śląskie fary XIV i XV wieku. Mowa tu o kościołach we Wrocławiu (św. Marii Magdaleny), Legnicy, Świdnicy, Strzegomiu, Brzegu, Kłodzku czy Oleśnicy. Obiekty te, tradycyjnie opisywane pojęciem „śląskiej szkoły architektonicznej XIV w." (Kutzner 1975, 288; 1996)[42] zostały wzniesione na przestrzeni niemal 150 lat wariantowo powtarzając szereg rozwiązań. Mowa tu przede wszystkim o elementach wiązanych głównie z tzw. gotykiem redukcyjnym – negatywowym profilowaniem arkad, braku strefy kapitelowej filarów, formie cokołów, artykulacji ścian lizenami o wklęskach w narożnikach, profilowaniami wnęk okiennych i obramień portalowych. Również rozplanowanie przestrzenne świątyni jako trójnawowej bazyliki z trzema półośmiobocznymi zamknięciami na wschodzie w większości tych obiektów jest zbliżone. Do zestawu tych cech należałoby dopisać również wyjątkową wysokość nawy głównej, eksponowanie gładkich powierzchni ścian arkadowych, ukrycie łuków przyporowych pod dachami naw bocznych.

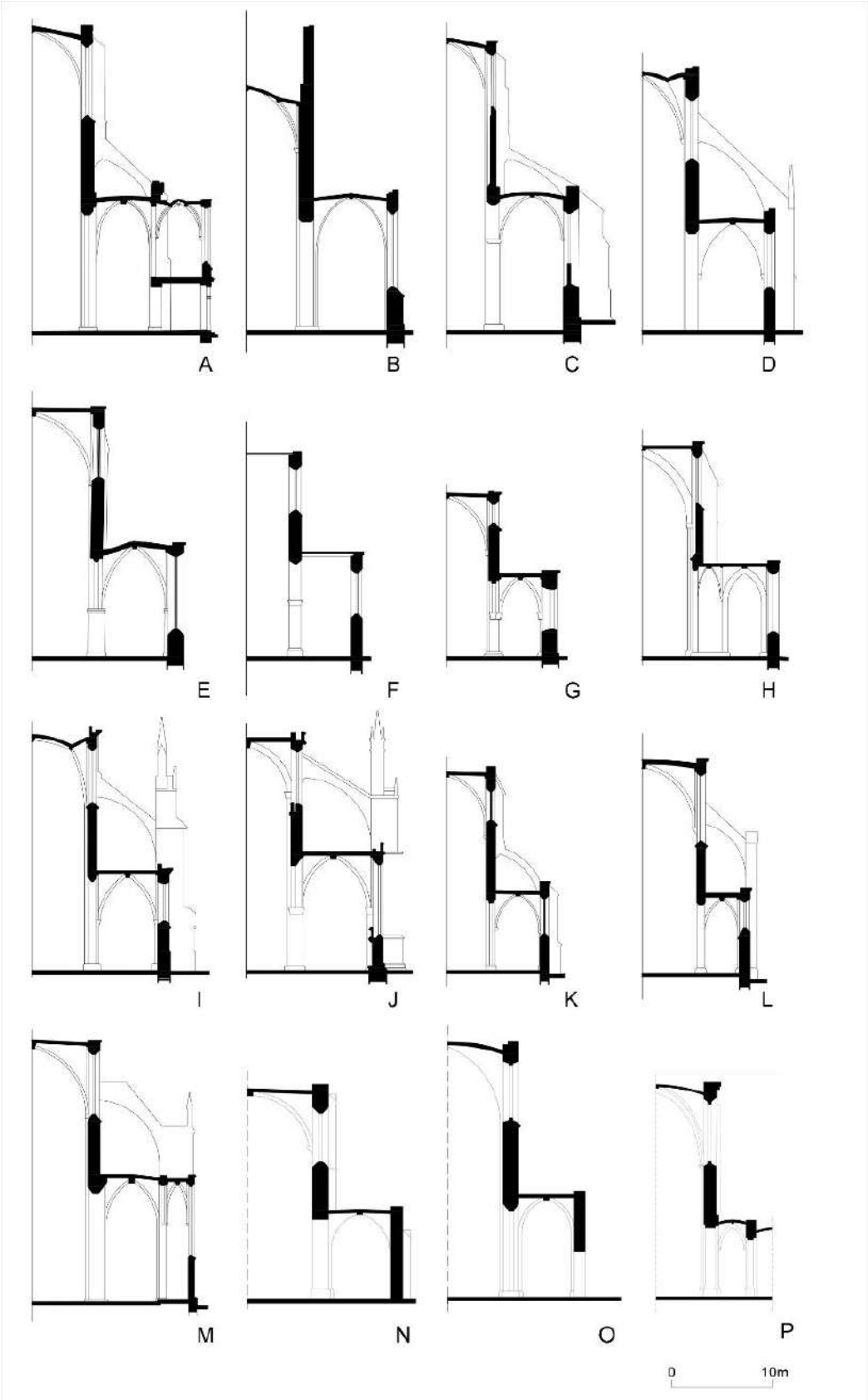
Pojawia się naturalne pytanie o rolę największego z kościołów stolicy Śląska w tej grupie. Podstawowym problemem jest tutaj brak współczesnych, szeroko zakrojonych opracowań architektury tych obiektów. W związku z tym zagadnienie ich datowania pozostaje wciąż w dużej mierze nierozwiązane. Nie powinno jednak budzić wątpliwości, że zarówno korpus jak i przede wszystkim chór fary św. Elżbiety wywarły znaczący wpływ na architekturę regionu. Należałoby tu zwrócić uwagę na ogólne rozplanowanie rzutu kościoła oraz sposób kształtowania bryły zewnętrznej. Wysokie, wręcz niebezpieczne wyciągnięcie strefy okiennej nawy głównej przy braku widocznych łuków oporowych jest rozwiązaniem powtórzonym w kościołach Strzegomia (chór), Świdnicy i Brzegu, a więc w najokazalszych farach Śląska, ale również w Pradze (kościół NMP przed Tynem). Również lizenowa artykulacja prezbiterium oraz jego potrójne zamknięcie weszły do zestawu form powszechnych w regionie (Świdnica, Legnica, Strzegom, Kłodzko, Namysłów).

Wydaje się, że chęć wzniesienia okazałej, monumentalnej nawy głównej walczyła na Śląsku z dążeniem do stworzenia syntetycznej, prostej bryły zewnętrznej bez widocznych łuków przyporowych. W kościele św. Elżbiety doprowadziło to do zastosowania rozwiązań ryzykownych. Stosunkowo duża różnica w wysokości punktów podparcia sklepień i łuków oporowych prowadzi bowiem do problemów ze statyką ścian. Pytanie o pochodzenie tego dość nietypowego sposobu przenoszenia obciążenia ze sklepień nie jest proste.

[42] Szerzej o pojęciu i obecnym podejściu do jego użycia: (Adamski 2016).

Il. 137. Porównanie rozplanowania rzutów far głównych miast Śląska z XIV i XV wieku. A - k. św. Elżbiety we Wrocławiu, B - k. św. Jana w Oleśnicy, C - kościół św. Stanisława i Wacława w Świdnicy, D - k. św. Piotra i Pawła w Legnicy, E - k. św. Piotra i Pawła w Strzegomiu, F – kościół św. Mikołaja w Brzegu, G – kościół NMP w Kłodzku., H – kościół św. św. Piotra i Pawła w Namysłowie. Kompilacja za: B, E, G – (Pilch 1978, 112, 185, 249), C, D, F, H - (Mroczko i Arszyński 1995, 360, 444, 470, 530).

Il. 138. Szkice inwentaryzacyjne systemów konstrukcyjnych w kościołach europejskich. A - św. Elżbiety we Wrocławiu, B - Świdnica (fara), C - Brzeg (fara), D - Strzegom (fara), E - Ratyzbona (dominikański), F - Ratyzbona (franciszkański), G - Lahr (cysterski), H – Salem (cysterski), I – Thann (fara), J – Freiburg Br., K – Kaisheim (cysterski), L – Strasburg (St. Pierre-le-Jeune), M – Norymberga (fara św. Wawrzyńca), N – Ceske Budejovice (dominikański), O – Zlata Koruna (cysterski), P – Lubiąż (cysterski).

Zapewne można byłoby tu wymienić przywoływane już przez poprzednich badaczy budowle cysterskie w Salem i Kaisheim[43], obie monumentalne i pozbawione widocznych z zewnątrz łuków oporowych. Również kościół szarych mnichów w Lahr mieści się w tej kategorii, choć jego znacznie mniejsza skala minimalizuje wszelkie problemy konstrukcyjne. Za istotne można by było uznać również dwa kościoły mendykanckie Ratyzbony – św. Salwatora i św. Błażeja. Oba w formie zewnętrznej konsekwentnie operują prostą bryłą o wysokiej strefie okiennej i braku łuków przyporowych. W korpusie kościoła franciszkańskiego w ogóle nie założono sklepień decydując się na prosty strop. Z kolei u Dominikanów brak łuków przyporowych doprowadził do wyraźnych problemów z odchylaniem się ścian arkadowych. Jest to sytuacja do pewnego stopnia analogiczna do tej z fary św. Elżbiety, gdzie podobne problemy wystąpiły w skutek zbyt niskiego osadzenia łuków. Również kościół cysterski w Zlatej Korunie, mimo dość znacznej wysokości nie posiada obecnie łuków oporowych. Należy tu jednak zauważyć, że w starszych, północnych partiach korpusu (pierwsze trzy przęsła) miał on zapewne pierwotnie system zewnętrznych przypór, z których zrezygnowano dopiero przy odbudowie po zniszczeniu świątyni (Mareš i Sedláček 1918, 203; Libal 2001, 576). Świątynia ta faktycznie nosi cechy silnego podobieństwa do fary św. Elżbiety w zakresie sposobu artykulacji ścian i kształtowania filarów, na co zwracał uwagę Marian Kutzner. Jednak jej ogólne proporcje są zupełnie odmienne od kościoła wrocławskiego. Z kolei sklepienia nawy głównej kościoła dominikańskiego w Czeskich Budziejowicach podpierają wyłącznie ceglane przypory, co nie stanowi jednak problemu, gdyż jego nawa główna została wypiętrzona stosunkowo nisko.

Nieco odmiennie prezentują się rozwiązania konstrukcyjne kościołów Fryburga Bryzgowijskiego, Norymbergi, Thann, Colmar, st. Pierre-le-Jeune w Strasburgu. Wszystkie one były już przywoływane w kontekście fary św. Elżbiety (Adamski 2014, 2017; Stulin 1982). Należy tu zauważyć, że pewne cechy ich detalu architektonicznego faktycznie noszą silne znamiona podobieństwa do far śląskich z XIV i XV wieku, w tym do kościoła św. Elżbiety. Mowa tu przede wszystkim o negatywowym profilowaniu arkad czy lizenowej artykulacji wnętrza. Z punktu widzenia szerszego podejścia do kształtowania architektury i formowania bryły budynku wydają się jednak nieco bardziej odległe. Wszystkie z nich mają silnie eksponowane łuki przyporowe, których bogata dekoracja często stanowi o wyrazie zewnętrznej formy obiektu. Ich bryły stanowią formy skomplikowane, rozdrobnione, wyraźnie odmienne od monumentalnych i syntetycznych kształtów kościoła św. Elżbiety czy far Brzegu i Świdnicy.

Przy omawianiu generalnej dyspozycji przestrzennej fary św. Elżbiety niepomijalny jest również wpływ architektury cysterskiej. Szczególnie ważne są tu kościoły szarych mnichów w Lubiążu i Jemielnicy. Stanisław Stulin opisując swoją koncepcję początkowego zamierzenia fary św. Elżbiety jako pseudobazyliki, lub bazyliki o niskiej strefie okiennej przywoływał także świątynię w Henrykowie. Badacz zakładał jednak, że kamienne wiązki służek w zachodnim przęśle nawy głównej były zamierzone jako o ok. 4 m wyższe niż te w nawach bocznych. W rzeczywistości jednak kapitele wszystkich z nich znajdują się na jednej wysokości, co wskazuje na pierwotnie halową koncepcję dyspozycji przestrzennej fary. Koncepcję bliższych związków z kościołem henrykowskim można więc raczej porzucić. Istotniejsze wydają się

[43] Badania w obiektach zagranicznych autor prowadził w ramach własnego projektu „Błąd w sztuce czy moda warta ryzyka? Poszukiwania genezy nietypowej konstrukcji kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu." Finansowanego z programu Minigranty Szkoły Doktorskiej Politechniki Wrocławskiej w 2024 r.

detale dzielone ze świątynią w Lubiążu, zwłaszcza właściwie bezpośrednio powtórzone po niej negatywowe profilowania arkad z wklęskami rozdzielonymi uskokiem. Sprzeciw wobec takiego założenia wyrażał Marian Kutzner przekonując, że fara wrocławska była bezpośrednio związana z kościołem w Zlatej Korunie. Wydaje się jednak, że bliższe, lubiąskie analogie są nieco bardziej prawdopodobne. Korpus i skrzyżowanie naw świątyni Cystersów w Lubiążu są datowane na lata po 1310 (Łużyniecka 2002, 79, 303). Budowla może faktycznie być postrzegana jako źródło inspiracji dla profilowania arkad fary św. Elżbiety.

Zajmujący, gdyż użyty w całym szeregu świątyń Śląska, jest również sposób kształtowania wschodnich przęseł kościoła św. Elżbiety. Wszystkie nawy zamknięte są trójbocznie, co w XIV i XV wieku stało się rozwiązaniem szeroko stosowanym w parafialnych bazylikach Śląska (Il. 137). Andrzej Grzybkowski wskazywał na transfer tej formy z kościołów w Zlatej Korunie i Vyssim Brodzie (Grzybkowski 2020, 85) do Jemielnicy. Z kolei Dalibor Prix widział w Jemielnicy przykład pionierskiej architektury, który pojawił się na Śląsku wcześniej niż w Czechach (Prix 2006, 163). Warto tu jednak zauważyć, że datowanie początków kościoła jemielnickiego jest bardzo szerokie – od przełomu XIII i XIV wieku (Łużyniecka 2002, 187) aż po jego trzecią ćwierć (Andrzejewski, Kajzer, i Pietrzak 1998, 176). Ogólny problem z datowaniem budowli średniowiecznych w przypadku tej świątyni jest jeszcze wyraźniejszy, ze względu na bardzo skromny detal i prostą formę. Nie jest więc pewne, czy zamknięcie wschodnie kościoła w Jemielnicy nie jest wtórne wobec już istniejącego (czy też wznoszonego) chóru kościoła św. Elżbiety.

Marian Kutzner dopatrywał się inspiracji dla użycia tej formy w farze św. Elżbiety w kościele Matki Bożej przed Tynem w Pradze (Kutzner 1996, 36). Jest jednak raczej pewne, że na Śląsku model ten pojawił się już wcześniej, o czym przekonywał Dalibor Prix (Prix 2006). Datowania budowy kościoła przed Tynem są również szeroko rozrzucone, choć oscylują wokół połowy XIV wieku jako początku budowy (Čevonová Pařízková 2021, 31–39).

Jakub Adamski zauważył, że poszukiwanie jednego wzorca dla trójapsydowego rozwiązania chóru kościoła św. Elżbiety wydają się być skazane na porażkę w obliczu licznych, przytoczonych przez badacza analogii z całych niemal dziejów średniowiecznej architektury sakralnej Europy (Adamski, 2017, 441, 451). Należy tu jednak zauważyć, że badacz (za Romualdem Kaczmarkiem) wskazywał też na możliwość bezpośredniej inspiracji kościołem NMP na Piasku, budowanym zapewne od ok. połowy lat 30-tych XIV wieku (Pilch 1978, 321; Kozaczewska-Golasz 1997, 43; Kaczmarek 1999, 115; Adamski 2017, 437–438). Dość subtelne różnice w metrykach obu obiektów oraz brak datowań bezwzględnych nie pozwalają z całkowitą pewnością tego potwierdzić. Co do ogólnego pytania: skąd motyw trójapsydowego zamknięcia przywędrował do Wrocławia? Należy jednak zachować pewną powściągliwość przez brak widocznych, jednoznacznych kierunków napływu tej bardzo rozpowszechnionej formy. Jest natomiast zupełnie jasne, że kościół św. Elżbiety musiał mieć (zapewne wraz z kościołem NMP na Piasku) olbrzymi wpływ na propagację tego rozwiązania na Śląsku.

W kwestii detalu architektonicznego, prócz wspomnianych już świątyń alzackich i południowo-niemieckich należy bez wątpienia wspomnieć kościoły czeskie. Z nich bowiem najpewniej należałoby wywodzić poligonalne formy służek korpusu. Powszechność takich form w architekturze około roku 1300 w Czechach nie budzi wątpliwości. Można tu przywołać kościół i krużganek dominikański w Czeskich Budziejowicach, kościoły cysterskie w Zlatej

Korunie i Vyssim Brodzie. Również osadzenie służek naw bocznych na lizenowych, tzw. „czeskich" podkładkach należałoby chyba wywodzić z kręgu czeskiej architektury[44]. Stanisław Stulin kontynuując serię porównań kościoła św. Elżbiety ze świątyniami górnoreńskimi przywoływał jako analogię dla półośmiobocznych służek rozwiązania z Konstancji, Wormacji, Szafuzy, Esslingen i Heillbronn (Stulin 1982, 85). Te stwierdzenia wydają się jednak nieco mniej prawdopodobne od bliższej, prostszej, czeskiej genezy tych rozwiązań.

Dość obszerne były dotychczasowe rozważania badaczy na temat wsporników sklepień kościoła i ich powiązań stylowych. Zwłaszcza te znajdujące się w nawach bocznych stanowiły przyczynek do poszukiwań przykładów analogicznych. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że poziom zniszczeń w trzech katastrofach tej części świątyni był olbrzymi i w zasadzie zatarł jej pierwotny wygląd. Dla przykładu maswerkowe, żłobkowane wsporniczki na filarach nawy południowej stanowią rekonstrukcję lub kreację konserwatorską. Nie jest pewne, czy znajdowały się w tym miejscu przed katastrofą (AJS 65). Jednakże założenie, że XIX-wieczni konserwatorzy kościoła odtworzyli zniszczone partie zupełnie wiernie wydaje się być nieco nazbyt śmiałe. Należałoby raczej ograniczyć rozważania dotyczące przykładów analogicznych do zachowanych, średniowiecznych elementów detalu. Mowa tu przede wszystkim o grupach lejkowatych wsporniczków ze zgrubieniami w dolnych partiach (Il. 66C) oraz kielichowych, smukłych kapiteli wiązek służek w przęśle zachodnim (Il. 62). Liczne analogie do nich przytaczali już badacze historii sztuki (Adamski, 2017, 316; 398-400, Kutzner, 1996, 28–30). Wskazywane przez nich przykłady detalu z terenów Czech, Austrii, Niemiec i Polski zdają się wyczerpywać temat. Należy jednak jeszcze raz podkreślić, że próby rekonstrukcji kolejności etapów budowy na podstawie wyłącznie zmian w detalu muszą być skazane na niepowodzenie.

W farze św. Elżbiety użyte zostały dwustrefowe cokoły filarów o profilach z dwiema fazami rozdzielonymi wklęską. Ich górna część powtarza rzut filara kształtując charakterystyczne żłobkowania. Ten typ bazy, powtarzający się w obu częściach kościoła (choć w korpusie dziś niewidoczny) może być chyba wiązany z farą w Jaworze. Zwrócił na to uwagę Jakub Adamski, zakładając jednak, że cokoły te pojawiły się po raz pierwszy w znacznie późniejszym chórze fary św. Elżbiety, nie zaś w jej korpusie (Adamski 2017, 395–411, 448–84). Badacz zakładał, że forma ta wykształciła się w pełni w kościele NMP na Piasku około końca lat 30-tych XIV wieku (Adamski 2017, 440). Biorąc pod uwagę ich użycie nawet w najwcześniejszych, zachodnich partiach fary św. Elżbiety należałoby raczej założyć, że to właśnie budowa tej świątyni wprowadziła ten model cokołu, powtórzony później w szeregu śląskich kościołów.

Podobnej formy cokołu użyto, wraz z półośmiobocznymi służkami i jednakowym jak w farze św. Elżbiety profilowaniem arkad w korpusie kościoła św. św. Piotra i Pawła w Legnicy. Ten z kolei wydaje się być najbliższą śląską analogią dla budowli wrocławskiej, mimo zasadniczej różnicy w proporcjach wnętrza. Ta jednak wynika raczej ze zmiany koncepcji na późnym etapie budowy. Wydarzenie to mogło mieć miejsce po 1341 r. (Adamski 2017, 495), być może około lat 1360-1378 (Stulin 1982, 90). Mogłoby to więc nastąpić już po zawaleniu

[44] Należy jednak odnotować przekonującą pracę Dalibora Prixa, który postulował nieco bardziej zniuansowane spojrzenie na zagadnienie wpływów czeskich na Śląsku. Badacz sugerował, że „czeska podkładka" rozwijała się równolegle w obu regionach, nie była zaś formą migrującą z Czech na Śląsk (Prix 2006, 162).

się przęseł piątego i szóstego korpusu fary św. Elżbiety. Wydarzenie musiało odbić się echem na innych budowach Śląska i stanowić pewną przestrogę przed zbyt silnym obciążaniem podpór powstających właśnie świątyń. Jest możliwe, że katastrofa budowlana w kościele wrocławskim wpłynęła na zmianę zamierzeń budowlanych mieszczaństwa legnickiego. Z powodu bardzo niepewnych datowań obu wydarzeń założenie to musi oczywiście pozostać w sferze przypuszczeń, wydaje się jednak, że warto je rozważać.

Po przestudiowaniu przykładów analogicznych oraz kwerendzie dotychczasowej literatury łatwo można spostrzec, że w przypadku niemal wszystkich elementów stylowych architektury fary św. Elżbiety pojawiają się wątpliwości dotyczące ich genetycznych powiązań. W absolutnej większości przypadków problemy te wynikają z niedokładności datowań, zarówno kościoła wrocławskiego jak i świątyń z nim wiązanych. Wydaje się, że nawet nieco prostsze poszukiwania inspiracji kościołem św. Elżbiety wśród śląskich świątyń z podobnego okresu obarczone są pewną dozą wątpliwości. Można jednak chyba ostrożnie zakładać, że fara najbogatszego mieszczaństwa stolicy regionu wiodła pewien prym i stanowiła wzór. Przede wszystkim opisana powyżej metoda kształtowania prostej, syntetycznej bryły zewnętrznej w formie bazyliki o bardzo wysoko wypiętrzonej nawie głównej weszła do kanonu rozwiązań śląskich. Również artykulacja wnętrza chóru kościoła oraz trójapsydowe zamknięcie wschodnie stanowiły bez większych wątpliwości wkład kościoła św. Elżbiety w rozwój architektury regionu. Można tu również wymienić dwustrefowe profilowanie cokołów, powtarzające rzut trzonu filara powyżej.

Wśród analizowanych przykładów architektury europejskiej najsilniejsze podobieństwa do gotyckiej fary św. Elżbiety (prócz kościołów śląskich) nosiły kościoły klasztorne, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów cysterskich. Mowa tu przede wszystkim o kościołach w Lubiążu, Zlatej Korunie, Kaisheim i Salem. Żaden z nich nie powinien być jednak postrzegany jako dzieło tego samego warsztatu co świątynia wrocławska. Podobieństwo tych obiektów wynika najpewniej z pewnej panującej w okresie ich powstawania szerzej zakrojonej mody, najpewniej faktycznie emanującej z wiodących wówczas prym świątyń znad Renu i Jeziora Bodeńskiego. Silny wpływ kościołów cysterskich na farę św. Elżbiety skłonił Mariana Kutznera do stwierdzenia, że celem patrycjatu wrocławskiego było wzniesienie świątyni stojącej w opozycji do arystokratycznych tradycji gotyku katedralnego. Inspiracja architekturą cysterską miała według badacza wynikać przede wszystkim z charakterystycznej duchowości mieszczaństwa (Kutzner 1975, 64–68; 1996, 50–52). Trzeba tu jeszcze raz zauważyć, że faktycznie to wśród budowli klasztornych można odnaleźć najbliższe analogie dla fary wrocławskiej. Pytanie o to, czy jest to rzeczywiście efekt monastycznych skłonności w duchowości mieszczańskiej nie może zostać rozstrzygnięte wyłącznie w oparciu o przedstawione tu badania architektoniczne.

VI. Podsumowanie

W poprzednich rozdziałach dysertacji podjęto próbę przedstawienia koncepcji przemian architektury kościoła św. Elżbiety w czasie między pierwszymi dekadami XIII i XXI wieku. Na zakończenie tych rozważań, w poniższym rozdziale zaprezentowano skrótowo zestawienie poglądów autora na temat poruszonych zagadnień oraz odpowiedzi na pytania badawcze. W dalszej części skonfrontowano je z poglądami dotychczasowych badaczy. Pracę kończą postulaty badawcze.

VI.1. Konkluzje dotyczące tezy i zagadnień badawczych

W pracy przedstawiono model przeobrażeń kościoła św. Elżbiety w trakcie ok. 800 lat jego historii, którego najpełniejszym zapisem jest zawarte w niej rozwarstwienie chronologiczne. Na podstawie przeprowadzonych badań autorowi udało się udowodnić następującą tezę: Budowa kościoła św. Elżbiety była wielowątkowym, skomplikowanym procesem utrudnionym przez katastrofy budowlane i problemy konstrukcyjne.

Przeprowadzone badania wykazały, że proces wznoszenia świątyni nie daje się uprościć do określenia pierwszeństwa czasu powstania korpusu nad chórem. Nie jest również dopuszczalne uproszczenie, według którego obiekt ten budowano z zachodu na wschód. Proces wznoszenia kościoła był skomplikowany, zarówno ze względu na zmiany koncepcji projektowych, jak również przez problemy konstrukcyjne. Dowodzi tego obecność aż 74 odrębnych jednostek stratygraficznych i 9 faz w murach świątyni.

Wykazano, że niektóre partie korpusu musiały runąć jeszcze w trakcie budowy. Wskazano również, że ściany nawy głównej powyżej dachów naw bocznych wznoszono w chórze i korpusie w podobnym czasie, gdy dolne partie obu były już ukończone. Co najmniej raz dokonano diametralnej zmiany w projekcie, przekształcając kościół z planowanej hali w bazylikę. Jednocześnie najpewniej cały proces budowy świątyni gotyckiej trwał stosunkowo krótko. Nie licząc wieży zamykałby się w latach ok. 1320-1370. Wszystko to dowodzi bardzo dużej złożoności procesu budowlanego, którego poszczególne akcje bywały prowadzone w kilku miejscach kościoła jednocześnie. Był on też co najmniej raz przerywany przez katastrofę budowlaną czy problemy z posadowieniem obiektu.

W korpusie kościoła doszło do trzech katastrof budowlanych. Pierwsza z nich miała miejsce najpewniej w latach 60-tych XIV wieku, podczas wynoszenia ku górze ścian arkadowych kościoła. Runęły wtedy dwa wschodnie przęsła budowanego wciąż korpusu. Po raz kolejny część nawowa runęła w 1649 r. Najpewniej doszło do tego w wyniku nadmiernego obciążenia ściany arkadowej organami. Wtedy to zawaliły się nie tylko filary nawy północnej, ale też sklepienia nawy głównej, bocznej i kaplic. Do ostatniego zawalenia doszło w 1857 r., podczas prac renowacyjnych. Odkryto wówczas silne uszkodzenia struktury południowej ściany arkadowej. Po usunięciu jednego z filarów runęły dwa sąsiednie.

Zasadnym wydaje się przypuszczać, że przyczyną wszystkich tych wydarzeń była zbyt niska nośność fundamentów korpusu. Porównanie jego sposobu posadowienia z chórem dość jasno wykazuje, dlaczego prezbiterium nie zawaliło się ani razu, podczas gdy część nawowa runęła aż trzy razy. Ta wada wyniknęła zaś bezpośrednio ze zmiany koncepcji z halowej na bazylikową we wczesnym etapie budowy.

Opracowanie zawiera poglądy autora na wyszczególnione, kluczowe dla zrozumienia istoty przemian architektury kościoła św. Elżbiety zagadnienia. Poniżej prezentowany jest ich skrót, wraz z odnośnikami do poszczególnych części pracy, zawierającymi szersze omówienie:

1. **Fundator i pierwotna funkcja kościoła św. Elżbiety:**

   Pierwszy kościół (o niepewnym wezwaniu) stanowił najprawdopodobniej fundację książęcą. Stwierdzenie to dotyczy zarówno chóru jak i korpusu kościoła, choć trzeba tu odnotować, że stan rozpoznania nieistniejącej już części nawowej jest bardzo nikły. Była to najpewniej świątynia parafialna, być może przez jakiś czas służąca minorytom. (II.3. Zagadnienie fundacji i pierwotnej funkcji świątyni)

2. **Rekonstrukcja formy architektonicznej i datowanie pierwszego prezbiterium:**

   Pierwotne prezbiterium było prostokątne, dwuprzęsłowe i nakryte sklepieniami. Najpewniej były one krzyżowo-żebrowe, czteropolowe, choć dopuszczalne są również sześciodzielne. Opierało się ono na częściowo zachowanych służkach i attyckich bazach. Od północy do chóru przylegały przebudowywane w czasie jego istnienia aneksy. Powstało najpewniej w latach ok. 1220-1240 r. (podrozdział IV.3.: AJS 1, podrozdział V.1.: Faza I (ok. 1220 r. – ok. 1240 r.), podrozdział V.3.: Faza I (ok. 1220 – ok. 1240 r.))

3. **Rekonstrukcja formy architektonicznej i datowanie pierwszego korpusu:**

Relikty pierwotnego korpusu nie są dziś w zasadzie dostępne. Badania archeologiczne z lat 70-tych XX wieku nie przyniosły jednoznacznych odpowiedzi a ich dokumentacja jest stosunkowo skromna. Pewne jest, że korpus miał rzut prostokąta i był budowlą trójnawową. Rozważania na temat jego dyspozycji przestrzennej, dekoracji i sposobu przekrycia nie są jednak uprawnione. Część nawowa pierwotnej fary powstawała najpewniej w latach ok. 1241-1257. (podrozdział IV.3.: AJS 2, podrozdział V.1.: Faza II (ok. 1241 – ok. 1300 r.), podrozdział V.3.: Faza II (ok. 1241 – ok. 1300 r.))

4. **Ustalenie chronologii powstawania gotyckiego kościoła:**

Chronologia budowy obecnej świątyni jest zawiła i wielowątkowa. Została ona odtworzona w postaci rozwarstwienia chronologicznego i rekonstrukcji faz: III, IV i V. Ten zbyt złożony dla wiernego oddania w formie skrótowej proces opisano w: (IV.3. Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne, V. Przeobrażenia kościoła, fazy budowlane, rekonstrukcje, analogie, V.3. Rekonstrukcje kolejnych faz budowlanych, V.2. Zbiorcza stratygrafia budowli)

5. **Datowanie i związki stylistyczne kościoła gotyckiego,**

Czas budowy dolnych partii korpusu gotyckiego wyznaczono na lata ok. 1320-1350. Z kolei prezbiterium wznoszono najpewniej w latach ok. 1350-1370. Te dwa procesy w niektórych fragmentach, najpewniej ok. roku 1350 były równoczasowe. Wyższe części chóru i korpusu budowano jednocześnie. Wschodnie partie części nawowej odbudowywano po zawaleniu, gdy większość prezbiterium już istniała (V.I. Fazy budowlane i próby ich datowania, V.3. Rekonstrukcje kolejnych faz budowlanych).

Przeprowadzone poszukiwania i analizy obiektów analogicznych pozwoliły na ostrożne wskazanie kościołów klasztornych (Lubiąż, Zlata Koruna, Kaisheim, Salem) jako najwyraźniej powiązanych z farą św. Elżbiety. Żaden obiekt nie został uznany za dzieło tego samego warsztatu lub bezpośrednią inspirację dla świątyni wrocławskiej (Podrozdział: V.4. Konkluzje dotyczące tezy i zagadnień badawczych).

Przedstawione badania przyniosły również odpowiedzi na zadane w początkowych etapach prac pytania badawcze:

1. **Czy rekonstrukcje korpusu i prezbiterium kościoła pierwotnego proponowane przez badaczy są uzasadnione i poprawne?**

   Przeważająca większość rekonstrukcji prezbiterium zaproponowanych dotychczas była słuszna. Należy jednak zwrócić uwagę na zagadnienia przemian aneksów północnych oraz przede wszystkim na kwestię systemu sklepiennego. Jego rekonstrukcja jako sześciodzielnego jest możliwa, lecz budzi pewne zastrzeżenia. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują raczej na istnienie w tym miejscu sklepień czteropolowych. (Podrozdział IV.3.: AJS 1, podrozdział V.1.: Faza I (ok. 1220 r. – ok. 1240 r.), podrozdział V.3.: Faza I (ok. 1220 r. – ok. 1240 r.)).

2. **Która część obecnej świątyni powstała jako pierwsza – korpus czy prezbiterium?**

   Bez wątpienia najstarsze partie gotyckiego kościoła znajdują się w korpusie (ściana zachodnia, fundamenty). W ogólnym zarysie część nawowa jest starsza. Sam proces budowy nie daje się jednak uprościć do tego stopnia, by jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie. Niektóre (wyższe) partie obu części są równoczasowe. Inne fragmenty korpusu są z kolei młodsze niż prezbiterium. (IV.3. Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne, V. Przeobrażenia kościoła, fazy budowlane, rekonstrukcje, analogie)

3. **Kiedy wznoszono kolejne części kościoła?**

   Datowanie niemal wszystkich elementów kościoła w dzisiejszej formie przedstawiono w podrozdziale V.1. Fazy budowlane i próby ich datowania. Gotycka świątynia powstawała w podstawowym zrębie w latach ok. 1320-1370. W ostatniej ćwierci XIV wieku wznoszono kaplice (później częściowo przebudowywane) i wynoszono ku górze wieżę. Ta osiągnęła pełną wysokość części murowanej w 1458 r. W latach 1482-1486 wzniesiono gotycki hełm, który runął w 1529 r. i został odbudowany 6 lat później.

4. **Czy między budową korpusu a prezbiterium miała miejsce przerwa w budowie?**

   Najprawdopodobniej budowa korpusu i chóru nie były od siebie odległe czasowo, co więcej najpewniej przynajmniej niektóre ich części powstawały równocześnie. Opisane w opracowaniu badania architektoniczne wykazały, że proces budowy, choć zróżnicowany, wielowątkowy i przerwany katastrofą był stosunkowo ciągły. IV.3. Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne, V. Przeobrażenia kościoła, fazy budowlane, rekonstrukcje, analogie).

5. **Czy sklepienia nawy głównej zostały założone dopiero po wzniesieniu korpusu i prezbiterium, czy dla każdej z tych części wykonano je osobno?**

   Przedstawione badania wskazują, że najpewniej wyniesienie ścian arkadowych i przesklepienie nawy głównej było mniej więcej równoczasowe w obu częściach kościoła. Bardzo słaby stan zachowania tych partii murów w korpusie utrudnia potwierdzenie tego z całkowitą pewnością (IV.3. Badania stratygraficzne – Architektoniczne Jednostki Stratygraficzne, V.I. Fazy budowlane i próby ich datowania, V.3. Rekonstrukcje kolejnych faz budowlanych, V.2. Zbiorcza stratygrafia budowli).

6. **Czy zachowane w zachodniej ścianie obecnego korpusu wiązki służek zostały wykorzystane wtórnie?**

   Najprawdopodobniej nie. Zapewne jest to pozostałość po niezrealizowanym, halowym korpusie kościoła. Uzyskane wyniki badań architektonicznych umocniły prawdopodobieństwo koncepcji zmiany dyspozycji przestrzennej realizowanego korpusu na wczesnym etapie budowy. Wtórne użycie tych elementów nie jest jednak zupełnie wykluczone. (Podrozdział IV.3.: AJS 8, podrozdział V.1.: Faza III (ok. 1320 – ok. 1350 r.), podrozdział V.3.: Faza III (ok. 1320 – ok. 1350 r.)).

7. **Czy pierwotnie planowano budowę korpusu halowego, a obecna bazylika powstała po gwałtownej zmianie koncepcji? Jak daleko posunęła się ewentualna realizacja kościoła halowego?**

   Najpewniej korpus rozpoczęto wznosić z zamierzeniem wybudowania trójnawowej hali. Do tego etapu budowy przypisano niższe partie ściany zachodniej i fundamenty korpusu. Przedstawione rozwarstwienie chronologiczne kościoła umocniło tę koncepcję. Ustalenie konkretnego zasięgu realizacji tego etapu budowy jest utrudnione przez pokrycie ścian wewnętrznych tynkami. (Podrozdział IV.3.: AJS 8, podrozdział V.1.: Faza III (ok. 1320 – ok. 1350 r.), podrozdział V.3.: Faza III (ok. 1320 – ok. 1350 r.)).

8. **Jakie były powody kolejnych katastrof budowlanych kościoła? Jak daleko posunięte były prace przy odbudowach?**

   Pierwotnym powodem wszystkich trzech katastrof korpusu były najprawdopodobniej zbyt słabe fundamenty. Te wykonano zapewne jeszcze na etapie planowania kościoła halowego, którego nawa główna miała być ponad dwukrotnie niższa niż ostatecznie zrealizowana bazylika. W prezbiterium zastosowano już wyraźnie silniejsze posadowienie, dzięki czemu ta część kościoła nie runęła nigdy. Odbudowy pokryły niemal wszystkie części korpusu, z wyjątkiem przęsła zachodniego.

VI.2. Zestawienie dawnych hipotez z interpretacjami autora

Skomplikowane dzieje fary św. Elżbiety oraz ranga architektoniczna obiektu skłoniły do prac przy nim wielu badaczy, co zaowocowało szeregiem opinii i stwierdzeń dotyczących wszystkich niemal jego elementów. Dotychczas nie ukazało się żadne współczesne, zbiorcze opracowanie tego tematu oparte o badania architektoniczne. Te zostały przeprowadzone i stanowiły podstawę przedstawionego opracowania. Konfrontacja wyników tych badań z dotychczasowymi poglądami badaczy pozwoliła na potwierdzenie części z nich oraz poddanie w wątpliwość innych. W tym podrozdziale przedstawione zostaną kolejno zagadnienia dotyczące dziejów kościoła w ujęciu wcześniejszych badaczy oraz autora.

Osoba fundatora pierwotnego prezbiterium św. Elżbiety oraz jego funkcja stanowiła przedmiot niezgody w dotychczasowej literaturze. Jerzy Rozpędowski i Czesław Lasota uznali, że chór wzniesiono z fundacji księcia Henryka Brodatego. Tak też stosunkował się do tego zagadnienia Mateusz Goliński (Goliński 2001, 104; Lasota i Rozpędowski 1980, 61–63). Z tymi poglądami należy się zgodzić. Jednak założenie, że kościół został wzniesiony pierwotnie jako świątynia franciszkańska (Goliński 2001, 104) wydaje się nie w pełni uzasadnione. Kształt prezbiterium, nawiązujący bez wątpienia do mendykanckich chórów (najbliższy: dominikański we Wrocławiu), wydaje się być jednak wynikiem pewnej mody. Wspominane w rocznikach przebywanie minorytów *in foro* w tym okresie byłoby raczej czasowym pobytem związanym z pracami budowlanymi w ich własnym, wrocławskim kościele. Chór został więc wzniesiony z intencją budowy świątyni parafialnej. Jest to pogląd zgodny z dotychczasowymi wnioskami Jerzego Rozpędowskiego, Czesława Lasoty, Hanny Kozaczewskiej-Golasz, Jerzego Piekalskiego i Jakuba Adamskiego (Adamski 2017, 161–162; Lasota i Rozpędowski 1980; Kozaczewska-Golasz 1997, 31; Lasota i Piekalski 1996, 11).

Z poglądami dotychczasowych badaczy na temat formy kościoła pierwotnego z fazy I (prezbiterium i aneks) należy zgodzić się niemal w całej rozciągłości. Budowla ta była, jak pisali już badacze, prostokątna, dwuprzęsłowa i sklepiona. Od północy do przęsła zachodniego przylegała zakrystia (Adamski 2017, 161; Kastek i Mruczek 2019; Kozaczewska-Golasz 2015, 228-232; 1986; Lasota and Piekalski 1996, 13-17; Lasota and Rozpędowski 1980, 61-63). Ta powstała równocześnie z chórem. Nie należy z całą pewnością przyjmować rekonstrukcji sklepień w postaci sześciopolowej. Odtworzenie ich kształtu na podstawie zachowanych do wysokości ok. 1,5m reliktów nie jest możliwe. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak istnienie w tym miejscu sklepień czteropolowych. Być może warto również dopuścić inny niż prostokątny kształt aneksu – np. półośmioboczny. Na pewno należy natomiast zgodzić się z obserwacją Hanny Kozaczewskiej-Golasz o istnieniu zakrystii wzniesionej równocześnie z prezbiterium (Kozaczewska-Golasz 2015, 227).

W kwestii datowania pierwszego prezbiterium poglądy badaczy były w ogólnym zarysie dość spójne. Odkrywcy reliktów uważali, że zostało ono wzniesione w pierwszej tercji XIII-ego wieku (Lasota i Rozpędowski 1980, 61–64). Zgodzili się z tym Roland Mruczek i Tomasz Kastek, wskazując na okres 1220-1330 r. (Kastek i Mruczek 2019, 74) oraz Hanna Kozaczewska-Golasz (pierwsza ćwierć XIII w.)(Kozaczewska-Golasz 2015, 227) Nieco późniejsze były datowania Jakuba Adamskiego na lata 30-te XIII w. (Adamski 2017, 162). Przeprowadzone badania nie przyniosły wyników w zakresie datowań bezwzględnych. Na podstawie metod względnych można przyjąć, że prezbiterium wzniesiono najpewniej w latach ok. 1220-1240. Ten dość obszerny przedział czasu powinien w zupełności wystarczyć na wzniesienie budowli.

Aneks przylegający od północy do pierwotnego chóru w szerokości zachodniego przęsła, przypisany do fazy II.2 odkrywcy kościoła datowali szeroko na drugą połowę XIII wieku (Lasota i Rozpędowski 1980, 64). Pogląd ten jest prawdziwy. Obiekt ten wzniesiono najpewniej po 1253 r. Możliwe jest wiązanie jego powstania z rokiem 1293 (fundacja szkoły), jest to jednak hipoteza, która nie znalazła bezpośredniego potwierdzenia.

W kwestii analogii stylowych pierwszego chóru przywoływane były budowle cysterskie (Trzebnica (Lasota i Rozpędowski 1980, 63)) i mendykanckie (Franciszkanów w Głogowie (Mruczek Kastek 2019, 78) oraz wrocławskich Dominikanów (Adamski 2017, 161–162)). Rozważania na temat architektury tak słabo zachowanego prezbiterium są bardzo trudne. Faktycznie dwuprzęsłowy, wydłużony chór o jednej nawie zdaje się być zaczerpniętym z architektury zakonów żebrzących. Oba przytoczone przykłady wydają się być w jakiś sposób stylowo związane z kościołem wrocławskim. Za silniejsze najpewniej należałoby uznać związki z architekturą mendykancką. Trudności w datowaniu utrudniają jednak jednoznaczne określenie kierunku migracji form. Pogląd odkrywców pierwszego kościoła, jakoby był on dziełem warsztatu wznoszącego świątynie Cysterek w Trzebnicy nie zyskał potwierdzenia. Podobieństwo detalu niekoniecznie świadczy o wykonaniu go przez ten sam warsztat. Jego silnie rozpowszechniona na Śląsku pierwszej połowy XIII w. forma nie jest wystarczającym argumentem.

Zasadnicze podziały wśród poprzednich badaczy świątyni wywołała kwestia dyspozycji przestrzennej pierwszego korpusu. Część z nich postulowała układ halowy (Kozaczewska-Golasz 1997, 33; Adamski 2017, 162), część bazylikowy (Lasota i Rozpędowski 1980, 63), zgodnie przyjmując jednak, że budowla ta miała trzy nawy. Faktycznie trójnawowość pierwotnego korpusu zdaje się nie budzić wątpliwości. Wynika to z jego szerokości, potwierdzonej archeologicznie. Niestety wszelkie rozważania na temat dyspozycji przestrzennej na podstawie niedostępnych od dziesięcioleci i dość skromnych reliktów archeologicznych nie wydają się zasadne w tej pracy. Nie jest znany nawet rozstaw i kształt filarów międzynawowych tej budowli. Badania architektoniczne nie przynoszą odpowiedzi na pytanie o jej formę. Stąd też należałoby raczej z pewną ostrożnością dopuścić oba rozwiązania – bazylikowe i halowe. Poglądy Jakuba Adamskiego dotyczące związków stylowych korpusu z Bawarią i Górnym Palatynatem poprzez świątynie w Tepli (Adamski 2017, 163) nie zyskały potwierdzenia w przeprowadzonych badaniach. Wydaje się, że bardzo słaby stan zachowania korpusu i całkowity brak dostępu do reliktów utrudnia wyciągnięcie jakichkolwiek wniosków dotyczących jego stylowych powiązań.

Jednym z najistotniejszych podziałów wśród dotychczasowych badaczy było datowanie istniejących dziś, gotyckich części kościoła. Badacze niemieccy zakładali, że starsze jest prezbiterium, podczas gdy powojenni badacze polscy widzieli w tej roli korpus. Słuszność późniejszych badań jest jasna i potwierdzona archeologicznie oraz przez przekonujące analizy stylowe elementów gotyckiego korpusu. Należy jednak zauważyć, że badacze przedwojenni nie znali podziemnych reliktów – np. pierwotnych cokołów tej budowli.

Dużo uwagi w dotychczasowych opracowaniach poświęcono wiązkom cylindrycznych, kamiennych służek w zachodniej ścianie korpusu. Część badaczy widziała w nich spolia (Kutzner 1996, 28; Güttel 1933, 2:88), pozostali zaś dostrzegali w nich pozostałość po niezrealizowanym, halowym korpusie (Lasota i Rozpędowski 1980, 63–64; Adamski 2017, 312–315; Kozaczewska-Golasz 2015, 230; Stulin 1982, 82). W świetle przeprowadzonych badań ta druga koncepcja zyskała bardzo na prawdopodobieństwie. Choć archaiczna dość forma i niespotykany w innych służkach kościoła materiał mogą sprawiać wrażenie, że

elementy te wykorzystano wtórnie, nie tłumaczy to użycia trzonów powyżej kapiteli w nawie głównej. Co więcej, na rzecz koncepcji halowej przemawia słabe posadowienie korpusu.

W kwestii datowań ostatecznie wzniesionego korpusu gotyckiego badacze nie byli zgodni. Nie powinno to dziwić, jeśli weźmie się pod uwagę wyjątkowo skromne źródła oraz bardzo słaby stan zachowania oryginalnej tkanki tej budowli. Jerzy Rozpędowski i Czesław Lasota datowali początek budowy na lata 1300-1330 (Lasota i Rozpędowski 1980, 64). Badacze zauważyli też, że ściany arkadowe podwyższono dopiero po ukończeniu niższych partii korpusu i chóru. Marian Kutzner zakładał, że część nawowa powstała w latach 1319-1350 (Kutzner 1996, 26–42). Badacz postulował też, że ścianę arkadową wyniesiono do pełnej wysokości dopiero po ukończeniu ścian obwodowych i arkadowych korpusu. Stanisław Stulin bardzo precyzyjnie wyznaczył ten moment na lata 1309-1318 (Stulin 1982, 83). Hanna Kozaczewska Golasz zaproponowała wyjątkowo wczesne datowanie na ostatnią ćwierć XIII wieku (Kozaczewska-Golasz 2015, 232). Bardzo obszernie opisał przebieg budowy Jakub Adamski zasadniczo odrzucając koncepcje Jerzego Rozpędowskiego, Czesława Lasoty i Mariana Kutznera o późniejszym wynoszeniu ku górze ścian arkadowych. Zaproponował też datowanie korpusu halowego na lata ok. 1300, zmianę koncepcji na drugą dekadę XIV wieku (Adamski 2017, 397, 401).

W kwestii datowania korpusu przeprowadzone badania przemawiają silnie za koncepcją Jerzego Rozpędowskiego i Czesława Lasoty. Bez wątpienia korpus i prezbiterium zostały wzniesione w dolnych partiach a dopiero w następnej kolejności podniesiono mury nawy głównej do pełnej wysokości. Wynika to bezpośrednio z obserwacji styków murów na strychach budowli. Najpewniej korpus zaczęto też wznosić stosunkowo późno, być może najtrafniej moment ten wyznaczył Marian Kutzner (1319-1350 r.). Warto tu zauważyć, że w dotychczasowych opracowaniach nie brano pod uwagę obecności pod filarem korpusu macewy. Badacze nie poruszali też zagadnienia pierwszej, XIV-wiecznej katastrofy.

Z kolei kwestia datowania prezbiterium budziła dotychczas mniej sporów. Jerzy Rozpędowski i Czesław Lasota szeroko datowali chór na drugą połowę XIV wieku (Lasota i Rozpędowski 1980, 64). Stanisław Stulin dostrzegał czas budowy części chórowej na lata 1350-1360 (Stulin 1982, 86). Z kolei Jakub Adamski datował budowę na lata 1340-1369 (Adamski 2017, 450). Wszystkie te poglądy w świetle przeprowadzonych badań zdają się być bliskie prawdy. Na podstawie przedstawionych tu ustaleń prezbiterium należy datować na lata ok. 1350-1370. Warto tu jednak jeszcze raz podkreślić, że proces budowy świątyni nie był podzielony na dwa zupełnie odrębne okresy wznoszenia korpusu i prezbiterium. Bez wątpienia miały miejsce szeroko zakrojone prace prowadzone jednocześnie w obu częściach. Szczególnie istotne jest tu równoczasowe wznoszenie górnych partii ścian nawy głównej, naprawy po katastrofie z lat 60-tych XIV wieku oraz przesklepianie całości.

Najistotniejszym wnioskiem, który przyniosły przeprowadzone badania wydaje się być obserwacja dotycząca zawalenia się korpusu jeszcze podczas budowy. Ta informacja była wyjątkowo słabo odnotowana w dotychczasowych opracowaniach. Jedynie w pracy Günthera Grundmanna i Ludwiga Bürgemeistra pojawia się lakoniczna wzmianka o katastrofie jeszcze przed 1649 r. (Güttel 1933, 2:80). Wydarzenie to miało absolutnie kluczowe znaczenie dla zrozumienia stratygrafii chronologicznej kościoła i dziejów jego budowy. Co więcej w konfrontacji z koncepcją realizacji zachodnich części korpusu według projektu halowego unaoczniło ono związki między wszystkimi trzema katastrofami w części nawowej. Przeprowadzone badania wykazały przynależność fundamentów całego (zapewne) korpusu do etapu III.1, który realizowany był jeszcze według projektu świątyni halowej. Zmiana koncepcji na bazylikową miała więc wymiar nie tylko stylowy, ale być może przede wszystkim strukturalny. Doprowadziła ona ostatecznie do trzech zawaleń i bardzo słabego stanu zachowania korpusu, które utrudniło datowania dotychczasowym badaczom.

VI.3. Postulaty badawcze

Opisane tu badania w ciągu niemal całości swojego trwania były ograniczane przez mały stopień dostępności oryginalnej tkanki murów kościoła. Wtórne tynki oraz przelicowania większości powierzchni ścian utrudniły pełne rozpoznanie jego historii i zmusiły do ostrożnego, zachowawczego formułowania wniosków. Ich weryfikacja wymagać będzie bardziej precyzyjnych badań stratygraficznych wykonanych po odsłonięciu murów świątyni. W przypadku jakichkolwiek prac budowlanych we wnętrzach kościoła wymagających użycia rusztowań należy wykonać precyzyjne oględziny i dokumentację wyżej położonych detali i dostępnych partii nieotynkowanego muru (łęki arkad, lizeny, służki). Najistotniejsza byłaby jednak dokumentacja i analiza ścian i filarów po usunięciu tynków. Również prace remontowe przy wieży prowadzone z rusztowań powinny pociągnąć za sobą takie badania. Wydaje się, że najistotniejszymi elementami wymagającymi dokładnych badań są kaplice boczne oraz dzwonnica, przypisane do fazy V. Chronologia wyznaczonych w niej etapów wymaga doprecyzowania. Te partie kościoła zostały najsilniej przekształcone i są najtrudniej dostępne. Badania w nich przy użyciu rusztowań i po skuciu tynków wydają się konieczne do pełniejszego zrozumienia historii kościoła w ostatnich dekadach XIV i XV wieku.

Dokładniejszego spojrzenia wymagałby również szereg elementów kościoła, które choć zostały przypisane do konkretnych faz, nie mają zidentyfikowanej funkcji. Mowa tu przede wszystkim o trzeciej kondygnacji wieży, na której znajduje się niewielkie pomieszczenie o nieznanym przeznaczeniu oraz szereg wnęk w niszach okiennych. Podobnie nieokreślone pozostaje przeznaczenie niewielkiego otworu w przęśle czwartym południowej ściany arkadowej widocznego na strychu. Również pewne różnice w formach detalu wymagają dalszej uwagi badaczy. Mowa tu przede wszystkim o kapitelach służek cylindrycznych w ścianie zachodniej. Nie została rozpoznana przyczyna ich odmiennej formy w nawie głównej.

W miarę możliwości, wynikających również z prowadzonych prac budowlanych w kościele, należy przeprowadzić szerzej zakrojone prace archeologiczne. Powinny one dotyczyć zwłaszcza części nawowej pierwotnego kościoła. W ich trakcie należałoby dokonać drobiazgowej inwentaryzacji fotogrametrycznej lub laserowej wykopów z odkrytymi reliktami. Celem badań powinno być przede wszystkim ustalenie rozstawu filarów pierwszego kościoła oraz formy jego zachodniego zamknięcia. Również pełna dokumentacja pierwszego poziomu użytkowego korpusu gotyckiego wydaje się niezbędna. Ukryte pod posadzkami cokoły obecnych filarów i służek czy relikty posadzek z pewnością mogą przynieść cały szereg informacji. Jasno wskazuje na to wpływ analizy jedynego dostępnego z tego typu reliktów na wnioski przedstawione w tej pracy. Ustalenia wymaga między innymi przyczyna i czas skucia niemal wszystkich cokołów służek przyściennych znajdujących się pod posadzkami.

W kwestii analogii stylowych konieczne wydaje się rozpoznanie związków fary św. Elżbiety z obiektami do tej pory nie przytaczanymi w literaturze. Przedstawione w tym opracowaniu studia nad związkami genetycznymi fary Wrocławia skupione były na weryfikacji dwóch dominujących w dyskusji koncepcji. Należy jednak założyć, że problem jest szerszy i badania historyków sztuki powinny zostać rozszerzone. Postulowanym kierunkiem byłaby architektura ceglanych far hanzeatyckich miast nadbałtyckich. Ten powinien zostać poddany precyzyjnym badaniom opartym na przykładach analogicznych. Najistotniejsze wydają się

prace nad precyzyjnym datowaniem kolejnych obiektów, bez którego rozważania nad kierunkami migracji form skazane są na pewną dozę domysłu.

Wyjątkowo ważne jest również systematyczne prowadzenie badań stratygraficznych kolejnych obiektów Śląska – ze szczególnym uwzględnieniem far w Legnicy, Świdnicy i Brzegu. Potwierdzenie ich postulowanych tu związków z kościołem św. Elżbiety wymaga ustalenia chronologii budowy tych obiektów oraz określenia, które z ich części są oryginalne, które zaś wtórne. Po przeprowadzeniu przedstawionych tu badań fary wrocławskiej wydaje się, że dalsze studia nad mieszczańskimi świątyniami Śląska stanowią wyjątkowo interesujący i wciąż słabo rozpoznany kierunek. Co jednak istotne, ustalenie ich wzajemnych powiązań powinno być poprzedzone badaniami przemian ich architektury.

Użycie narzędzi cyfrowych – skanów 3D (fotogrametrycznych i LiDAR), modelowania 3D, fotografii lotniczej pozwoliło na przeprowadzenie opisanych badań sprawniej i dokładniej. Ich zastosowanie powinno stać się standardem w badaniach architektonicznych. Rozwiązania te pozwalają na przeprowadzenie bardzo szeroko zakrojonych prac w obiektach olbrzymiej skali w stosunkowo krótkim czasie. Jest jednak jasne, że świątynia wielkości fary św. Elżbiety nie może być, nawet przy wykorzystaniu narzędzi cyfrowych, przebadana w całości w ciągu czterech lat. Dlatego też postuluje się dalsze prowadzenie badań w obiekcie. Wspomniane już wcześniej, konieczne badania tego typu w innych obiektach mieszczańskiej architektury sakralnej Śląska również powinny zostać oparte na użyciu narzędzi cyfrowych.

Podstawowym problemem przedstawionych tu badań było określenie datowania bezwzględnego kościoła. Zasób źródeł pisanych jest stosunkowo niewielki, zwłaszcza dla pierwszych etapów historii obiektu. Metody porównawcze stosowane dla elementów stylowych nie dają z kolei całkowitej pewności. Wyjątkowo istotne jest więc przeprowadzenie w kościele badań nad datowaniem kolejnych jego elementów z użyciem narzędzi dendrochronologicznych, radiowęglowych, termoluminescencyjnych. Chronologia względna obiektu, która została przedstawiona w tej pracy powinna być uściślona i weryfikowana w ramach dalszych badań.

VII. Bibliografia, wykaz skrótów, spis ilustracji

VII.1. Bibliografia

Źródła:

Źródła ikonograficzne:

Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia:

Elisabethkirche zu Breslau. Längen-Durchschnitt des südlichen Seitenschiffes. 1857. Rysunek techniczny. 30946. 1 MAt-VI. Teczka 1461. Magistrat. Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia.

Elisabethkirche zu Breslau (...). 1857. Rysunek techniczny. 4633. Teczka 166. Magistrat. Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia.

Plan kaplicy rodziny Krappów oraz domów altarystów przy kościele pw. św. Elżbiety we Wrocławiu. Cap.16.1.8. Teczka 1801 (Policja budowlana). Magistrat. Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia.

Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu:

Biernacki, Z., i Tomczyk, M. 1969. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Inwentaryzacja budowlana.* Proj. 152/16. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

Kamiński, Andrzej. 1981. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Architektura.* Proj. 152/168. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

———. 1985. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Wieża. Architektura.* Proj. 152/85. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

———. 1992. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Projekt zamienny muru krypty.* Proj. 152/201. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

———. 1993. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety Schody do krypty.* Proj. 152/202. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

Marchwicki, Stanisław. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Krypta. Architektura.* Proj. 152/191. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

Węgrzyn, Izabela. 1974. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Wieża kościoła. Inwentaryzacja konserwatorska.* Proj. 152/33. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

———. 1975. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Wieża kościoła. Inwentaryzacja konserwatorska detali.* Proj. 152/75. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

———. 1975. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Wieża kościoła. Koncepcja odbudowy.* Proj. 152/34. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

Wojdon, Stanisław. 1960. *Wrocław. Kościół św. Elżbiety. Szczyt wieży. Inwentaryzacja*. Proj. 152/2. Wrocław-grodzki. Wrocław. Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu:

Elisabeth Kirchplatz. 1897 – 1939. 82/102/0/8/157. Parafia św. Elżbiety we Wrocławiu. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław.

Kościół św. Elżbiety - widok ogólny od strony południowo-wschodniej. 1910. 82/1868/0/7/767. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196107

Kościół św. Elżbiety - widok ogólny od strony północno-wschodniej. 1910. 82/1868/0/7/768. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196108

Kościół św. Elżbiety - widok ogólny od strony północno-wschodniej (bez prezbiterium). 1910. 82/1868/0/7/769. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196109

Kościół św. Elżbiety - widok ogólny od strony północnej. 1910. 82/1868/0/7/770. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196110

Kościół św. Elżbiety - widok ogólny od strony północno-zachodniej. 1910. 82/1868/0/7/771. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196111

Kościół św. Elżbiety - widok ogólny od strony południowo-zachodniej. 1910. 82/1868/0/7/772. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196112

Kościół św. Elżbiety - portal wejściowy południowej nawy bocznej. 1910. 82/1868/0/7/773. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196113

Kościół św. Elżbiety - wnętrze (prezbiterium). 1910. 82/1868/0/7/774. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196114

Kościół św. Elżbiety - wnętrze (Chrystus na Krzyżu pod łukiem triumfalnym). 1910. 82/1868/0/7/781. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196121

Kościół św. Elżbiety - rzeźba (zewnętrzna). 1910. 82/1868/0/7/780. Fotografia. Zbiór ikonograficzny. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław. https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/30196120

Organisten, Musiker, Sängerchor der Kirchen Orgeln, Glocken. 1861-1898. 82/102/0/8/189. Parafia św. Elżbiety we Wrocławiu. Archiwum Państwowe we Wrocławiu.

Umbau der Engler Orgel. 1938-1941. 82/102/0/8/196. Parafia św. Elżbiety we Wrocławiu. Archiwum Państwowe we Wrocławiu.

Bildarchiv Foto Marburg:

Haag, Paul, i Amruth, Ramesh. 1982a. *Katholische Stadtpfarrkirche Sankt Elisabeth*. LA 4.472/35. Fotografia. Bildarchiv Foto Marburg. Universität Marburg. http://id.bildindex.de/thing/0001483098

———. 1982b. *Katholische Stadtpfarrkirche Sankt Elisabeth*. fmb1820_06. Fotografia. Bildarchiv Foto Marburg. Universität Marburg. http://id.bildindex.de/thing/0001483098

Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej:

Biskup, Elżbieta. 1976a. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w nocy z 9-10 czerwca 1976 roku. Widok od strony Rynku*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/96275.

———. 1976b. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w nocy z 9-10 czerwca 1976 roku. Widok od ulicy Kiełbaśniczej i św. Mikołaja*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/96274.

———. 1976c. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w nocy z 9-10 czerwca 1976 roku. Widok spalonego chóru, na którym znajdowały się organy*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/98719.

———. 1976d. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w nocy z 9-10 czerwca 1976 roku. Widok spalonego chóru*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/96277.

———. 1976e. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w nocy z 9-10 czerwca 1976 roku*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/98713.

———. 1976f. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w nocy z 9-10 czerwca 1976 roku*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/98714.

Łabęcki, Z. 1975. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w dniu 20 września 1975 roku. Dach nawy bocznej od strony ulicy św. Mikołaja*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/98700.

Łabęcki, Z. 1975. *Wieża kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu po pożarze w dniu 20 września 1975 roku. Widok od strony Rynku*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/98701.

Wdowiak, Grzegorz. 1977a. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Widok na bazę służki przy ścianie północnej*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/96342.

———. 1977b. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Widok na bazę służki przy ścianie północnej*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/74906/edition/96350/content

———. 1977c. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Widok na cokół pierwszego filara od wschodu*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. http://www.dbc.wroc.pl/Content/96347.

———. 1977d. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Widok na bazę służki przy ścianie południowej*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/74900/edition/96340/content.

———. 1977e. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Widok na bazę służki przyściennej, zamurowany portal i okno w południowej ścianie korpusu*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/74863/edition/96321/content.

———. 1977f. *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Widok na bazę służki przyściennej, zamurowany portal i okno w południowej ścianie korpusu*. Fotografia. Instytut Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/74877/edition/96322/content.

Pozostałe:

Braun, Georg. 1594. *Civitates orbis terrarum. Urbium praecipuarum totius mundi. Liber quartus*. Coloniae Agrippinae.

Burg, Johann Friedrich, red. 1761. *Allgemeines und vollständiges Evangelisches Gesangbuch: für die Kgl. Preußis. Schlesis. Lande also eingerichtet, daß es in allen evangelis. Gemeinden zu gebrauchen ist, indem man darinnen die erbaulichsten Lieder aus allen in Schlesien zeithero übl. Gesan*. Breßlau: Korn, Wilhelm Gottlieb. https://books.google.pl/books?id=D6wbGBFDi-MC&pg=RA4-PA1&hl=pl&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false.

Krone, Hermann. *Breslau, Elisabethkirche*. Negatyw. 95 x 190 mm. KAD N 0731. Hermann-Krone-Sammlung. TU Dresden.
Dresden. https://www.deutschefotothek.de/documents/obj/89040875/tu_hks_0000877.

Die Thurm Wächten zu St. Elisabeth in Bresslau. 1674. 2010. https://polska-org.pl/799402,foto.html?idEntity=508940.

Grossmann, Max von. 1830-1833. „Ulica św. Elżbiety w latach 30-tych XIX wieku. Max Grossmann. Miedzioryt kolorowany.” 2008. https://polska-org.pl/745405,foto.html.

Groß, Friedrich. 1578. *Stadtpläne Breslau.* 127510. NBA. Herder Institut. https://www.herder-institut.de/bildkatalog/index/pic?id=c47467877f63bdcb34c09243e3fc87ea.

Hartmann, Schedel. 1493. „BRESSLA”. W *Liber Chronicarum*. Nurnberg.

Hauer, Georg. 1591. *Vrbis Wratislaviae Silesiorum Metropolis Genvina Descripto.* 353x480 mm. 1850,0612.164. Hollstein / German engravings, etchings and woodcuts c.1400-1700 (5). British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1850-0612-164.

Illustrirte Zeitung. 1857. „Der Einsturz in der Elisabethenkirche zu Breslau am 29. Oktober”, 26 grudzień 1857.

Makarewicz, Henryk. 1945. *Wrocław wyzwolony. Drobner prezydentem miasta. Obóz w Buchenwaldzie [!] [Buchwaldzie] pod Wrocławiem. Wiec.* Kronika, PKF 12/45. WFDiF. http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/4480

Południowa ściana Bazyliki pw. św. Elżbiety Węgierskiej. 1948. 3/39/0/-/2438-13. Fotografia. Wojskowa Agencja Fotograficzna. Narodowe Archiwum Cyfrowe.
https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/38609612

Ruina Templi Elisabethani Wratisl: facta 14 August, h hor 9 mafr: 1649. 2013. https://fotopolska.eu/Bazylika_sw._Elzbiety_Kosciol_garnizonowy_Wroclaw?f=376602-foto.

Stridbeck, Johann. 1691. *Skizzenbuch.* Staatsbibliothek Berlin, Ms. boruss. qu. 9a.

Weiner, Bartherl, i Barthel (syn) Weiner. 1826. *Contrafactur der Stadt Breslau*. Breslau: Carl Foerster.

Wernher, Friedrich Bernhard. b.d.-a. *Topographia oder Prodromus Delineati Silesiae Ducatus [...]*.

———. b.d.-b. *Topographia seu Compendium Silesiae. Pars II*.

Źródła pisane i edycje źródłowe:

Bimler, Kurt. 1936. *Quellen zur Schlesischen Kunstgeschichte. Heft 1*. Breslau: Kommissionsverlag Maruschke & Berendt.

———. 1941. *Quellen zur Schlesischen Kunstgeschichte. Heft 6*. Breslau: Kommissionsverlag Maruschke & Berendt.

Chmielewska, Mieczysława. 1995. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 6, 1380-1391*. Wrocław: Wydawnictwo i Drukarnia DTSK „Silesia".

Dereń, Andrzej, i Rościsław Żerelik. 1996. *Archiwum Państwowe we Wrocławiu Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*. Wrocław: Wydawnictwo Arboretum.

Irgang, Wienfried. 1978. *Schlesisches Urkundenbuch Zweiter Band 1231-1250*. Köln, Wien, Graz: Hermann Böhlaus.

Irgang, Winfried. 1984. *Schlesisches Urkundenbuch Dritter Band 1251-1266*. Köln, Wien: Böhlau Verlag.

Libri signaturarum et excessum. 1452-1456. 82/28/0/7/675. Akta Miasta Wrocławia. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław.

Journal des Kirchevaters Antonius Hornig. 1456. 82/28/0/15/3991. Akta Miasta Wrocławia. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław.

Jahresrechnungen des Kirchenschaffners zu St. Elisabeth, zum Zwecke der Rechnungslegung an die Kircheväter aus den Jahren. 1514-1515. 82/28/0/15/3992. Akta Miasta Wrocławia. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław.

Jahresrechnungen der Kirchenvorsteher zuS. Elizabeth aus den Jahren. 1515-1552. 82/28/0/15/3992-4008. Akta Miasta Wrocławia. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław.

Pol, Nikolaus. 1815. *Die Jahrbücher der Stadt Breslau, 1815, Bd. 2, St. 26*. Zredagowane przez Johann Gustav Gottlieb (1783–1829). Hrsg. Büsching. *Graß und Barth*. Graß und Barth. http://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/edition/322244.

Rechnung betr. D. Kosten i. d. J. 1856 - 1866 f. d. Renovation u. bauliche Herstellung der Elisabethkirche. 1856-1866. 82/28/0/15/4145. Akta Miasta Wrocławia. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław.

Stelmach, Roman. 1991a. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 1 (do 1300 r.)*. T. 1. Wrocław: Wydawnictwo i Drukarnia DTSK „Silesia".

———. 1991b. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t.2, 1301-1327*. Wrocław: Wydawnictwo i Drukarnia DTSK „Silesia".

———. 1991c. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 5, 1366-1379*. Wrocław: Wydawnictwo i Drukarnia DTSK „Silesia".

———. 1991d. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 4, 1351-1365*. Wrocław: Wydawnictwo i Drukarnia DTSK „Silesia".

———. 1993. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 7, 1392-1400*. Wrocław: Wydawnictwo i Drukarnia DTSK „Silesia".

———. 2016. „Źródła archiwalne do dziejów kościoła garnizonowego pw. św. Elżbiety zachowane w zbiorach wrocławskiego Archiwum Państwowego". W *Centrum staromiejskie we Wrocławiu*, zredagowane przez Tomasz Głowiński i Halina Okólska, 46–57. Wrocław: GAJT Wydawnictwo 1991.

Stelmach, Roman, i Rościsław Żerelik. 1998. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 8, Indeksy do t. I-VII (do 1400 r.)*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski (UWr).

Verzeichnisse der gutwilligen Beiträge, die unter der Breslauer Bürgerschaft 1649 zur Unterstützung des Reformationsbaus der Elisabethkirche nach dem Enstuze dreier Pfeiler gesammelt worden sind. 1649. 82/28/0/15/3952-3962. Akta Miasta Wrocławia. Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Wrocław.

Żerelik, Rościsław. 1991. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 3, 1328-1350*. Wrocław: Wydawnictwo i Drukarnia DTSK „Silesia".

———. 1998. *Katalog dokumentów przechowywanych w Archiwach Państwowych Dolnego Śląska t. 9, Archiwa Książęce i drobne akcesje część 1, (1401-1509)*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski (UWr).

Opracowania:

Adamski, Jakub. 2014. „Między Strasburgiem a Wrocławiem. O genezie artykulacji elewacji wewnętrznych śląskich bazylik XIV wieku". W *Procesy przemian w sztuce średniowiecznej. Przełom – regres – -innowacja – tradycja. Studia z historii sztuki*, zredagowane przez Rafał Eysymontt i Romuald Kaczmarek, 117–130. Warszawa.

———. 2016. „Czy istniała «śląska szkoła architektoniczna XIV wieku»? Przyczynek do rozważań nad śląską tożsamością regionalną w zakresie architektury sakralnej". *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 71:3–16.

———. 2017. *Gotycka architektura sakralna na Śląsku w latach 1200-1420*. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana.

Andrzejewski, Aleksander, Leszek Kajzer, i Janusz Pietrzak. 1998. „Zespół pocysterski w Jemielnicy na Śląsku Opolskim w świetle badań terenowych". *Acta Universitatis Lodzensis FOLIA ARCHAEOLOGICA* 22:167–78.

Barthel, Gustav. 1944. *Der Stätte Königin. Das Stadtbild Breslaus in der Schau des Künstlers*. Breslau: Schlesien-Verlag.

Bernaś, Agnieszka. 2005. „XIV-wieczne portale główne w kościołach wrocławskich". *Architectus* 17–18:35–50.

Bochnak, Władysław. 2003. „Królewscy rodzice księżnej Anny Śląskiej i współcześni władcy". *PERSPECTIVA Legnicke studia Teologiczno-Historyczne* 2:184–90.

Bojko, Krzysztof. 2020. „Polska a imperium mongolskie oraz Złota Orda w latach 1241–1502". *Perspektywy Kultury* 31 (4): 169–206. https://doi.org/10.35765/pk.2020.3104.13.

Burg, Johann Friedrich. b.d. *Allgemeines und vollständiges Evangelisches GesangBuch*. Breslau: W. Korn.

Buśko, Cezary, i Jerzy Niegoda. 1999. „Kaplica św. Materna przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu". *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 41:337–48.

Čevonová Pařízková, Jana. 2021. *Týnský kostel a architektura poděbradské doby*. Olomouc: Univerzita Palckého.

Chorowska, Małgorzata. 2010. „Regularna sieć ulic. Powstanie i przemiany do początku XIV w. ". *Vratislavia Antiqua* 11:67–90.

Chorowska, Małgorzata, i Mateusz Goliński. 2017. „Rozwój społeczny i przestrzenny Miasta polokacyjnego". W *Atlas Historyczny Miast Polskich. Tom IV: Śląsk. Zeszyt 13. Wrocław*, zredagowane przez Roman Czaja, Rafał Eysymontt, Mateusz Goliński, i Marta Młynarska-Kaletynowa, 16–21. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Czerner, Olgierd. 1989. *Wrocław na dawnej rycinie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo.

Dickmann, Friedrich. 2014. „Licht und Schatten Die heilige Elisabeth und Konrad von Marburg". *Journal of Religious Culture* 190:2–14.

Eysymontt, Rafał. 2011a. „Rozwój przestrzenny i urbanistyczny miasta do połowy XIX wieku". W *Leksykon Architektury Wrocławia*, zredagowane przez Rafał Eysymontt, Jerzy Ilkosz, Agnieszka Tomaszewicz, i Jadwiga Urbanik, 17–30. Wrocław: Via Nova.

———. 2011b. „Zamek Cesarski". W *Leksykon architektury Wrocławia*, zredagowane przez Rafał Eysymontt, Jerzy Ilkosz, Agnieszka Tomaszewicz, i Jadwiga Urbanik, 375–76. Wrocław: Via Nova.

———. 2019. „Fara w mieście od średniowiecza do współczesności : społeczność, duchowość, architektura, wystrój : studia z historii sztuki". W *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność- Duchowość- Architektura- Wystrój*, zredagowane przez Rafał Eysymontt i Dariusz Galewski, 21–36. Wrocław: Stowarzyszenie Historyków Sztuki ; Wrocław : Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego : Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

Gołaszewski, Janusz, i Adrian Górski. 2016. *Życie, śmierć i zbawienie. Inskrypcje kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle rękopisu z 1649 r.* Wrocław: Wydawnictwo Eternum.

Goliński, Mateusz. 1991. „Pas nadodrzański Starego Miasta we Wrocławiu - dzieje i podstawy pewnej koncepcji (do połowy XX w.) ". *Wratislavia Antiqua* 1:15–20.

———. 2001. „Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku". W *Historia Wrocławia. Tom 1. Od pradziejów do końca czasów habsburskich*, 97–220. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.

Grünhagen, Colmar. 1867. „Die Anfänge der Pfarrkirchen zu Maria-Magdalena und Elisabet in Breslau". *Abhandlungen der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Philosophisch-Historische Abtheilung*, 27–43.

Grzybkowski, Andrzej. 2020. *Gotycka architektura murowana w Polsce*. Warszawa: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego.

Gurlitt, Cornelius. 1906. *Historische Städtebilder*. T. 9. Berlin: Ernst Wasmuth A.-G.

Güttel, Werner. 1933. *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*. Zredagowane przez Ludwig Burgemeister i Gũnther Grundmann. T. 2. Breslau: Wilhelm Gottlieb Korn Verlag.

Hackemer, Franciszek. 2023. „Badania architektoniczne krypty w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu". *Wiadomości* 76:153–71.

Heck, Roman. 1978. „Wrocław w latach 1241-1526". W *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, zredagowane przez Zygmunt Świechowski, 56–76. Warszawa: Arkady.

Hoyenski, Alicja. 2023. „Przeobrażenia architektury kościoła św. Jakuba i Wincentego we Wrocławiu". Wrocław: Politechnika Wrocławska.

Jędrusik, Monika. 2006. „Sredniowieczne kościoły klasztorne Minorytów na Śląsku. Rozwój architektoniczny i cechy warsztatu budowlanego". Wrocław: Politechnika Wrocławska.

Jokilehto, Jukka. 1986. *A History of Architectural Conservation. The contribution of English, French, German and Italian Thought towards an International Approach to the Conservation of Cultural Property*. York: The University of York, England. Institute of Advanced Architectural Studies.

Kaczmarek, Romuald. 1999. *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

———. 2011. „Kościół pw. św. Elżbiety". W *Leksykon architektury Wrocławia*, zredagowane przez Rafał Eysymontt, 242–45. Wrocław: Wydawnictwo Via Nova.

Kaczmarek, Romuald, i Jacek Witkowski. 2011. „Kościół pw. św. Macieja". W *Leksykon Architektury Wrocławia*, zredagowane przez Rafał Eysymontt, Jerzy Ilkosz, Agnieszka Tomaszewicz, i Jadwiga Urbanik, 259–60. Wrocław: Via Nova.

Kantak, Stefan Kamil Janusz. 1937. *Franciszkanie polscy T. 1 1237-1517*. Kraków: Prowincja polska oo. Franciszkanów.

Kastek, Tomasz A. 2012. „Brama Świdnicka II w zewnętrznym pasie średniowiecznych umocnień Wrocławia". W *Nie tylko trony*, zredagowane przez Janusz L. Dobesz, Gryglewska Agnieszka, i Marta M. Rudnicka-Bogusz, 177–93. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

———. 2019. „Początki obwarowań miejskich na Dolnym Śląsku w świetle najnowszych badań". *Architectus* 57:113–27.

Kastek, Tomasz, i Roland Mruczek. 2019. „Kościoły grodowe, targowe i parafialne wczesnego Wrocławia na tle śląskiej i europejskiej architektury sakralnej." W *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności: społeczność - duchowość - architektura - wystrój : studia z historii sztuki : [materiały z konferencji naukowej, Wrocław, 15-16 listopada 2018]*, zredagowane przez Rafał Eysymontt i Dariusz Galewski. Wrocław: Stowarzyszenie Historyków Sztuki.

Konczewski, Paweł, i Jerzy Piekalski. 2010. „Stratygrafia nawarstwień i konstrukcje ulic". *Wratislavia Antiqua* 11:91–158.

Konwiarz, Richard, i Heinrich Goetz, red. 1913. *Alt-Schlesien : Architektur, Raumkunst, Kunstgewerbe*. Stuttgart: Verlag von Julius Hoffmann.

Kostowski, Jakub. 1997. ... „... da unser Herr im Garten knieet... Dawna kaplica Krappów przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu". W *Architektura Wrocławia t. 3. Świątynia*, zredagowane przez Jerzy Rozpędowski, 109–26. Wrocław: Wydawnictwo "WERK:

Kozaczewska-Golasz, Hanna. 1986. „Miejskie kościoły parafialne pierwszej połowy XIII w. na Śląsku". *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 31:17–41.

———. 1997. „Średniowieczne kościoły halowe Wrocławia". W *Architektura Wrocławia, Świątynia*, zredagowane przez Jerzy' 'Rozpędowski. T. 3. Wrocław: Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej.

———. 2013. „Średniowieczne kościoły halowe na Śląsku. Część 1. Kościoły z XIII w." *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 58:5–56.

———. 2015. *Halowe kościoły z XIII wieku na Śląsku*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

Kühnau, Richard. 1929. *Breslauer Sagen*. Breslau: Ostdeutsche Verlagsanstalt.

Kunisch, Johann Gottlieb. 1841. *Die St. Elisabet-Kirche zu Breslau und ihre Denkmäler*. Breslau: Grass, Barth & Comp.

Kutzner, Marian. 1967. „Sztuka gotycka". W *Sztuka Wrocławia*, zredagowane przez Tadeusz Broniewski i Mieczysław Zlat, 52–174. Wrocław - Warszawa - Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo.

———. 1975. „Koscioly bazylikowe w miastach slaskich XIV wieku”. W *Sztuka i ideologia XIV wieku: Materialy Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk Warszawa, 29 i 30 listopada 1973 r. [Kunst und Ideologie des 14. Jahrhunderts]*, zredagowane przez Piotr Skubiszewski, 275–316. Warszawa.

———. 1989. „Architektura średniowiecznych klasztorów i kościołów franciszkańskich w Polsce”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznastwo i Konserwatorstwo* 13:3–46.

———. 1996. „Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu na tle śląskiej szkoły architektonicznej XIV w.” W *Z dziejów Wielkomiejskiej fary: Wrocławski Kościół Św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, zredagowane przez Mieczysław Zlat. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego.

Labuda, Gerard. 1959. „Wojna z Tatarami w roku 1241”. *Przegląd Historyczny* 50 (2): 189–224.

Łagiewski, Maciej. 1991. *Macewy mówią*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo.

Lasota, Czesław, i Jerzy Piekalski. 1996. „Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych”. W *Z dziejów Wielkomiejskiej fary: Wrocławski Kościół Św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, zredagowane przez Mieczysław Zlat, 11–18. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego.

Lasota, Czesław, i Jerzy Rozpędowski. 1980. „Pierwotny kościół parafilany św. Wawrzyńca i św. Elżbiety we Wrocławiu”. *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej* 13 (Z badań średniowiecznej architektury Śląska): 61–66.

Libal, Dobroslav. 2001. *Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek*. Praha: Unicornis.

Luchs, Hermann. 1860. *Die Denkmäler der St. Elisabeth-Kirche zu Breslau : mit einem lithographirten Grundriss der Kirche*. Breslau: Ferdinand Hirt’s Königl. Universitäts-Buchhandlung.

Łuniewicz, Zygmunt. 2019. „Turris cupro tecta Wczesnonowożytne hełmy wieżowe na Śląsku i ich pochodzenie na tle retrospektywnych tendencji w kulturze europejskiej około roku 1500”. Wrocław: Politechnika Wrocławska.

Lutsch, Hans. 1886. *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien Bd. 1: Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*. Breslau: von Wilh. Gottl. Korn. http://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/docmetadata?id=8346.

Łużyniecka, Ewa. 1995. *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubiąskiej*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

———. 2002. *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

———. 2022. „The use of 2D vector studies as an architectural research stage in the era of digital spatial models”. *Architectus* 71:67–82.

Małachowicz, Edmund. 1974. „Późnogotyckie hełmy wież wrocławskich i problem odbudowy hełmów wież katedry”. *Ochrona Zabytków* 27 (4): 268–84.

———. 1976. *Stare Miasto we Wrocławiu*. Warszawa-Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Maleczyński, Karol, Marian Morelowski, i Anna Ptaszycka. 1956. *Wrocław. Rozwój urbanistyczny*. Warszawa: Budownictwo i Architektura.

Mandziuk, Józef. 1981. „Kult św. Elżbiety Węgierskiej na Śląsku”. *Nasza Przeszłość* 55:25–44.

Mareš, František, i Jan Sedláček. 1918. *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Krumlovském*. Praha: Archaeologická kommisse pri Ceské akademii císare Frantiska Josefa.

Markgraf, Hermann. 1881. „Breslau als deutsche Stadt vor dem Mongolenbrande von 1241". *Zeitschrift des Vereins für Geschichte (und Alterthum) Schlesiens* 15:527–44.

Młynarska-Kaletynowa, Marta. 1986. „Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze". *Polska Akademia Nauk - Oddział we Wrocławiu. Prace Komisji Archeologicznej* 4.

Mroczko, Teresa, i Marian Arszyński. 1995. *Architektura gotycka w Polsce t. 2 Katalog zabytków*. Zredagowane przez Andrzej Włodarek. Warszawa: Instytut Sztuki PAN.

Mruczek, Roland. 2000. „Kurzy Targ we Wrocławiu. Uwagi o pierwotnym planie miasta". *Vratislavia Antiqua* 2:259–76.

Mruczek, Roland, i Tomasz A. Kastek. 2016. „Średniowieczne obwarowania i fortyfikacje Wrocławia w świetle odkryć w rejonie Narodowego Forum Muzyki". W *Centrum staromiejskie we Wrocławiu. Materiały z sesji naukowej pod patronatem Prezydenta Wrocławia Rafała Dutkiewicza, która odbyła się w dniach 19-20 listopada 2015 r. w Ratuszu Wrocławskim*, zredagowane przez Tomasz Głowiński i Halina Okólska, 10–36. Wrocław: GAJT Wydawnictwo 1991.

Mruczek, Roland, Dominik Nowakowski, i Michał Stefanowicz. 2005. „Zamek lewobrzeżny we Wrocławiu w świetle nowszych badań". *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 47:175–91.

Musiał, Marcin. 2015. „Opis wybuchu wrocławskiej baszty prochowej w 1749 r. z kroniki konwentu reformatów jako przykład formy kształtowania pamięci wspólnoty o wydarzeniu". *Pisma Humanistyczne* XIII:99–114.

Oszczanowski, Piotr. 2012. „O dwóch rzeźbach z początku wrocławskiego renesansu. Na marginesie twórczości Andreasa Walthera". *Quart. Kwartalnik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego*, nr 4 (26), 91–99.

Piekalski, Jerzy. 1994. „Stratygrafia nawarstwień kulturowych w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu". *Sląskie Sprawozdania Archeologiczne* 35:393–99.

———. 2016. „Uwagi o strukturze przestrzennej Wrocławia w XI–XIII wieku". *Archaeologia Historica Polona* 23 (czerwiec):215–27. https://doi.org/10.12775/AHP.2015.009.

Pilch, Józef. 1978. *Zabytki architektury Dolnego Śląska*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydawnictwo.

Prix, Dalibor. 2006. „Związki Śląsko-Czeskie w architekturze średniowiecznej w okresie panowania Luksemburgów". W *Śląsk, perła w koronie czeskiej*, 149–72. Praha: Muzeum Miedzi w Legnicy.

———. 2011. *Dlouhý presbytář kostela v Žárech. K sakrální architektuře moravsko-slezského pomezí kolem roku 1300*. Opava: Slezská univerzita w Opave.

Puchalska-Dąbrowska, Bernadetta M. 2021. „Leprosus i księżna. Pielęgnacja zakaźnie chorych w świetle dokumentów z procesu kanonizacyjnego św. Elżbiety Węgierskiej". *Tematy i Konteksty* 16 (11): 24–41. https://doi.org/10.15584/tik.2021.2.

Rozpędowski, Jerzy. 1995. „Wrocław pierwszej lokacji". W *Architektura Wrocławia. T. 2, Urban*, zredagowane przez Jerzy Rozpędowski, Jadwiga Urbanik, i Ewa Różycka, 41–51. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

Schmeidler, Johann Carl. 1857. *Die evangelische Haupt- und Pfarrkirche zu St. Elisabeth: Denkschrift zur Feier ihres 600 jährigen Bestehens*. Breslau: Josef Max und Komp.

Sładziak, Aleksander. 1966. „Problemy ochrony zabytkowych mechanizmów wyciągowych". *Ochrona Zabytków* 19 (1): 55–71.

Stulin, Stanisław. 1982. *Kierunki kształtowania się stylu regionalnego architektury sakralnej na Śląsku 1320-1370*. Wrocław.

Szostak, Michał. 2022. „The rebirth of Michael Engler's treasure in Wrocław". *The Organ* 400:4–19.

Tajchman, Jan, i Andrzej Jurecki. 2020. *Historia technik budowlanych. Fundamenty, rusztowania, mury, więźby, sklepienia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Tintelnot, Hans. 1951. *Die mittelalterliche Baukunst Schlesiens*. Kitzingen/Main: Holzner-Verlag.

Walter, Ewald. 1971. „Zur ältesten Baugeschichte und zum Patrozinium der abgebrochen Kapelle zu den hll. Maternus und Servatius in Breslau". *Archiv für schlesische Kirchengeschichte* 29:68–89.

Wodziński, Marcin. 1996. *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII-XVIII wieku*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej.

Wutke, Konrad, Erich Randt, i Hans Bellée, red. 1923. *Codex Diplomaticus Silesiae T.29 Regesten zur schlesischen Geschichte 1334-1337*. Breslau: Ferdinand Hirt.

Żelbromski, Jan. 1996. „Przekształcenia polichromii architektonicznej ścian we wnętrzu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu". W *Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki.*, zredagowane przez Mieczysław Zlat, 139–54. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Zgraja, Alicja. 2018. „Kościół pw. św. Jakuba we Wrocławiu". W *Dziedzictwo Architektoniczne: badania podstawowe i ich dokumentowanie*, zredagowane przez Ewa Łużyniecka, 17–26. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.

VII.2. Wykaz skrótów

APWr – Archiwum Państwowe we Wrocławiu
AMWr – Akta miasta Wrocławia
PśEwW – Parafia św. Elżbiety we Wrocławiu
ABMW – Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia
CDS – Codex Diplomaticus Silesiae
Herder – Archiwum Instytutu Herdera
IHASiT – Instytut Historii Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej
Marburg – Bildarchiv Foto Marburg
MMWr – Muzeum Miejskie Wrocławia
NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe
NID – Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu
SIP – System Informacji Przestrzennej

VII.3. Spis ilustracji

Il. 1. Lokalizacja kościoła św. Elżbiety. A - na mapie Starego Miasta we Wrocławiu, B - zbliżenie północno-zachodniego naroża Rynku i przyległych kwartałów. Oprac. autora. Na podstawie SIP Wrocław. 4

Il. 2. Dokumentacja fotogrametryczna kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ortofotografia elewacji północnej na podstawie oteksturowanego modelu siatkowego, B - ortofotografia elewacji zachodniej wieży na podstawie oteksturowanego modelu, C - przekrój przez przęsło zachodnie korpusu (chmura punktów). Oprac. autora. 8

Il. 3. Zmiany rozplanowania miasta. A - Wrocław lewobrzeżny ok. 1200 r.; A - B - Wrocław lewobrzeżny ok. 1225 r.; 1 - kościół św. Elżbiety, 2 - k. św. Marii Magdaleny, 3 - k. św. Wojciecha, 4 - cmentarz żydowski, 5 - cmentarze, 6 – wcześniejsze trakty istniejące / rekonstruowane, 7 – najnowsze trakty istniejące / rekonstruowane, 9 – granice działek lokacyjnych. Przerys i oprac. za: (Chorowska 2010; Kastek i Mruczek 2019). 11

Il. 4. Zmiany rozplanowania miasta. A - Wrocław lewobrzeżny ok. 1250 r.; B - Wrocław lewobrzeżny ok. 1275 r. 1 - kościół św. Elżbiety, 2 - k. św. Marii Magdaleny, 3 - k. św. Wojciecha, 4 - cmentarz żydowski, 5 – trakty istniejące / rekonstruowane, 6 – fosy istniejące / rekonstruowane, 7 – kościoły, 8 – granice działek lokacyjnych, 9 – relikty wałów odkrytych podczas prac archeologicznych, 10 – relikty fos odkrytych podczas prac archeologicznych. Przerys i oprac. za: (Chorowska 2010; Kastek i Mruczek 2019)..... 12

Il. 5. Rzut przyziemia kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. I – korpus, II – prezbiterium, 1 – nawa główna, 2 – nawa północna, 3 – nawa południowa, 4 – wieża, 5 – kaplica Uthmannów (PD2), 6 – kaplica Mikołaja Gätke (PD3), 7 – kaplica Dompnigów (PD4), 8 – kruchta południowa, powyżej kaplica bogatych kupców (PD5), 9 – kaplica Dumlose (PD6), 10 – kaplica Pfinzigów (PD7), 11 – kaplica Huegelów (PD8), 12 – kaplica Saurmannów (PD9), 13 – zakrystia (PN7-9), 14 – mała zakrystia, niegdyś kaplica rodziny von Restis (PN6), 15 – kruchta północna, powyżej kaplica Ottona z Nysy (PN5), 16 – kaplica Prockendorffów (PN4), 17 – kaplica Rehdigerów (PN3), 18 – kaplica św. Anny (PN2), 19 – kruchta północno-zachodnia, powyżej kaplica Smedchina (PN1). Oprac. autora. 31

Il. 6. Widok ogólny elewacji południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2025 r. Fot. autora. . 33

Il. 7. Widoki ogólne elewacji wschodniej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - od południa, B - od północy, 2025 r. Fot. autora. 35

Il. 8. Widoki ogólne elewacji północnej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2025 r. A - od zachodu, B - od wschodu. Fot. autora. 36

Il. 9. Widok elewacji zachodniej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu., 2025 r. Fot. autora. 38

Il. 10. Zachodni szczyt kaplicy Smedchina przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu. W dolnej części widoczna pozostałość po dekoracji z zendrówek. 2022 r. Fot. autora..... 39

Il. 11. Elewacja zachodnia kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu Styk kaplicy Smedchina z nawą północną. 2022 r. Fot. autora. 39

Il. 12. Widok nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z empory cesarskiej w kierunku wschodnim. 2022 r. Fot. autora. 40

Il. 13. Widoki nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, A - z korpusu w kierunku wschodnim, B – ściana południowa korpusu, C - prezbiterium widziane z przęsła szóstego w kierunku wschodnim. 2022 r. Fot. autora..... 41

Il. 14. Widoki nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, A - w kierunku wschodnim, B - w kierunku zachodnim. 2022 r. Fot. autora. 42

Il. 15. Widoki nawy północnej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, A - w kierunku zachodnim, B - w kierunku wschodnim. 2022 r. Fot. autora. 43

Il. 16. Południowa ściana arkadowa kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022 r. Oprac. autora. 44

Il. 17. Strych nawy południowej kościoła. A, B - przęsło 8, C - przęsło 6. 2022 r. Fot. autora. 44

Il. 18. Północna ściana arkadowa kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022. Oprac. autora. 45

Il. 19. Elewacja południowa wieży kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - kondygnacje 1 i 2, B - kondygnacje 3 i 4. 2022 r. Fot. autora. 46

Il. 20. Elewacja południowa wieży kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - kondygnacja piąta, B – kondygnacja szósta, C – kondygnacja siódma. 2022 r. Fot. autora. 49

Il. 21. Widoki wnętrz wieży. A - kondygnacja 3; B - kondygnacja 4, C - kondygnacja 5, D - kondygnacja 6, E - kondygnacja 7 (detal betonowej okładziny gotyckiej ściany), F - wnętrze hełmu. 2022-2023 r. Fot. autora. 49

Il. 22. Lokalizacja krypty na rzucie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – zasięg krypty, B – dostępne relikty kościoła pierwotnego, C – rekonstrukcja rzutu pierwotnego kościoła. 2022 r. Oprac. autora... 50

Il. 23. Widoki ogólne krypty w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu. A - w kierunku zachodnim, B - w kierunku wschodnim. Widoczne komory grobowe oraz relikty kościoła późnoromańskiego. 2022 r. Fot. autora. 51

Il. 24. Widok Wrocławia z Liber Chronicarum Hartmanna Schedla z 1493 r. (Schedel 1493). 52

Il. 25. Jan Kapistran adorowany przez mieszczan na tle widoku perspektywicznego Wrocławia od południa. Obraz nieznanego malarza z początku XV w. Za: (Czerner, 1989, 61). 53

Il. 26. "Epitafium wieży" płaskorzeźba o autorstwie przypisywanym Andreasowi Waltherowi na wschodniej elewacji wieży kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Fot. autora. 53

Il. 27. Fragment tzw. planu Weinerów przedstawiający kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w 1562 r. (Weiner i Weiner 1826). 54

Il. 28. Rzut kościoła św. Elżbiety na planie Wrocławia z 1578 r. (Herder, 1578, sygn. 127510). 55

Il. 29. Widok kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony południowej na grafice Petera Tröschela (najpewniej na podstawie rysunku Biebera), za: (Czerner, 1989, 43). 56

Il. 30. A - Plan Wrocławia autorstwa Frederika Hendriksa Vrooma i Friedricha Grossa. Fragment przedstawiający kościół św. Elżbiety. (Braun, 1594), B - Fragment planu Georga Hauera z 1591 r. przedstawiający kościół św. Elżbiety. (British Museum, sygn. 548424001). 57

Il. 31. Obraz "Ruina Templi Elisabethani (...)" z 1649 r. Autorstwo nieznane. https://fotopolska.eu/376602,foto.html?s=0.99&cx=659&cy=486. Dostęp: 14.06.2025 r. 58

Il. 32. Drzeworyt "Die Thurm Wächten zu St. Elisabeth in Bresslau" z 1674 r., autorstwo nieznane. . 59

Il. 33. Rysunek z widokiem kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony południowej autorstwa Johanna Stridbecka z 1691 r. (Stridbeck 1691). 60

Il. 34. Dwa rysunki kościoła autorstwa F. B. Wernhera. A - od strony południowo-wschodniej (Wernher, n.d., 171), B - od strony zachodniej (Wernher, n.d., 170). 60

Il. 35. Dwa rysunki z widokiem Rynku wrocławskiego z kościołem św. Elżbiety w tle autorstwa F. B. Wernera (fragmenty) A - (Wernher, n.d., 187), B - (Wernher, n.d.-b, 99). 61

Il. 36. Grafika z widokiem kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony północno-wschodniej. Najpewniej autorstwa Jana Dawida Schleuena według rysunku F. B. Wernera. 1751 r. (Czerner 1989, 105)..... 62

Il. 37. Targ wełny na rynku wrocławskim z kościołem św. Elżbiety w tle. Grafika nieznanego autorstwa z ok. 1760 r. na podstawie rysunku F. B. Wernera. (Czerner, 1989, 125). 62

Il. 38 Grafika z frontyspisu Episteln und Evangelia, wie man sie durchs ganze Jahr an Sonntagen und andern Festen pflegt zu lesen. Wie auch Historia der Passion. (…)" z "Allgemeines und vollständiges Evangelisches GesangBuch" z lat 1767-1774. (Burg, b.d.)..... 63

Il. 39. Grafika z widokiem kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony południowo-wschodniej. Wykonana przez Maxa von Grossmanna na podstawie niezachowanego rysunku. Ok. 1820 r. (Czerner, 1989, 195)..... 63

Il. 40. Dwa rysunki z widokami kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu autorstwa Heinricha Mützela. A - z widokiem kościoła a od południowego wschodu w 1824 r. (Kühnau 1929, 37), B – widok od południa z 1827 r. (Czerner, 1989, 194). 64

Il. 41. Widok ul. św. Elżbiety we Wrocławiu w kierunku wschodnim na miedziorycie Maxa von Grossmanna z lat 1830-1840. https://polska-org.pl/745405,foto.html, dostęp: 24.06.2025 r. 65

Il. 42. Grafika przedstawiająca wnętrze kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu po katastrofie z 1857 r. (Illustrirte Zeitung 1857, 413) 66

Il. 43. Fotografia stereoskopowa z widokiem północno-zachodniego naroża Rynku we Wrocławiu z widocznym kościołem św. Elżbiety autorstwa Hermanna Krone (ok. 1860-1870 r.) („Breslau, Elisabethkirche", b.d.). 67

Il. 44. Fotografia z widokiem kościoła od strony rynku, ok. 1885-1890 r. (Konwiarz i Goetz, 1913). 68

Il. 45. Fotografia wnętrza korpusu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z przełomu XIX i XX wieku. (Gurlitt, 1906)..... 68

Il. 46. Fotografie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu ze zbiorów APWr (APWr, sygn. 82/1868/0/7/767-774, 781). A - widok od strony południowo-zachodniej, B - widok od strony północno-wschodniej, C - widok od strony północno-zachodniej, D - widok od strony północnej, E – widok od strony południowej, F – wnętrze korpusu, przęsło 6, widok w kierunku północnym. 69

Il. 47. Fotografia przypory między przęsłami: szóstym a siódmym od zachodu po stronie północnej (zakrystia) kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z lat 20-tych XX wieku. (APWr, sygn. 82/1868/0/7/780). 70

Il. 48. Dwie fotografie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu od strony skrzyżowania ulic Kiełbaśniczej i św. Mikołaja w 1948 r. A - wieża, B - przyziemie kościoła. (NAC, sygn. 3/39/0/-/2438-13)..... 71

Il. 49. Dwa widoki kościoła po zniszczeniach z 1976 r. A - widok przyziemia wieży, B - widok wieży od strony południowo-wschodniej w 1977 r. Fot. Elżbieta Biskup. 72

Il. 50. Fotografie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu po zniszczeniach z 1976 r. A - przęsła zachodnie nawy głównej, B - widok od strony północno-zachodniej, C - zniszczenia chóru cesarskiego, D – widok od strony kwartału (obecnie zabudowanego) między ulicami: Kiełbaśniczą, Rzeźniczą, Ruską i św. Mikołaja, E - zamknięcie wschodnie nawy głównej, F - zamknięcie wschodnie od strony południowej. Fot. Elżbieta Biskup. 73

Il. 51. Dokumentacja fotograficzna wykopów archeologicznych w kościele, 1977 r. Niedostępne dziś elementy architektury korpusu gotyckiego. A, D - służki ścian obwodowych, B - cokół filara, C - narożna służka między ścianą zachodnią a północną. Fot. Grzegorz Wdowiak. 73

Il. 52. Dwie fotografie ściany południowej kościoła (przyziemie wieży) z 1977 r. A – ogólny widok wykopu i ściany, B – zbliżenie służki i zamurowanego portalu. Fot. Grzegorz Wdowiak. 74

Il. 53. Dwie fotografie kościoła z 1982 r. A - widok kaplicy Smedchina od strony północno-zachodniej, B - widok kaplicy Dumlose od strony południowej. Fot. Paul Haag, Ramesh Amruth. (Marburg, sygn..: mi05049d03, fmb1820_06, mi05049d02, mi05049d04, mi05049d05, mi05049d06). 75

Il. 54. Przekrój podłużny nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu z czasu po katastrofie z 1857 r. (ABMW, Magistrat: TECZKA 1461; 1 MAt-VI; SYGNATURA 30946). 76

Il. 55. Przekrój podłużny nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w kierunku południowym z czasu po katastrofie z 1857 r. (ABMW, Magistrat: TECZKA 166 sygn. 4633). 77

Il. 56. Inwentaryzacja kościoła z 1969 r. autorstwa M. Tomczyka i Z. Biernackiego. A - przekrój poprzeczny przez prezbiterium, B - przekrój podłużny nawy północnej, C - przekrój podłużny nawy południowej. (NID 1969, sygn. 152/16). 79

Il. 57. Bazy pierwotnego prezbiterium kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - północny filar tęczowy, B - półfilar między przęsłami przy ścianie północnej. 2021 r. Fot. autora. 83

Il. 58. Relikty fragmentów portali; A, B – kościół św. Elżbiety we Wrocławiu: kieszeń zasuwy, węgar i uskok portalu (rys. i fot. autor), C – kościół Franciszkanów w Głogowie, kieszeń zasuwy. 2022 r. Fot. Zygmunt Łuniewicz. 84

Il. 59. Styk zaczątku ściany czołowej nawy północnej pierwotnego korpusu (AJS 1) z jej kontynuacją (AJS 2), 2022 r. Krypta kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Fot. autora. 84

Il. 60. Destrukt posadzki powyżej wytartego, ceramicznego progu portalu. Północna ściana krypty w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu. 2021 r. Fot. autora. 85

Il. 61. Płyta nagrobna Merkelo Grasevingira w krypcie kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2021 r. Fot. autora. 86

Il. 62. Detale architektoniczne ściany zachodniej korpusu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - służki przy południowej ścianie obwodowej, B - kapitele służek przy południowej ścianie arkadowej (od strony nawy bocznej), C – kapitele służek służka przy południowej ścianie obwodowej, D – kapitele (?) służek przy południowej ścianie arkadowej (od strony nawy głównej). 2023 r. Fot. autora. 88

Il. 63. Styk muru fundamentowego z filarem tęczowym pierwotnego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ortofotografie na podstawie skanu fotogrametrycznego, B - widok styku (zbliżenie). 2022 r. Fot. i oprac. autora. 90

Il. 64. Pierwotna baza piątego od zachodu filara korpusu po stronie północnej. Północno-zachodnie naroże krypty kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ortofotgrafie na podstawie skanu fotogrametrycznego, B - widok. 2022 r. Fot. i oprac. autora. 91

Il. 65. Detale południowej ściany obwodowej korpusu na strychach nawy i kaplic kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – gzyms, przęsło 2, B, C – gzyms, przęsło 3. D - Styk dwóch etapów budowy południowej ściany obwodowej korpusu w przęśle piątym. 2023 r. Fot. autora. 92

Il. 66. Formy artykulacji wnętrz korpusu zastosowane w AJS 11. A - widok północnej strony arkady spływającej na lizenę z wspornikiem żebra sklepiennego, B - przekrój lizeny, C – lejkowate konsolki z naw bocznych (przęsło 1 w nawie północnej i przęsła 1-4 w nawie południowej). 2022 r. Fot. i oprac. autora. 93

Il. 67. Profile cokołów filarów kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - pierwotne cokoły korpusu, B - obecne cokoły korpusu, C - zachowany, pierwotny cokół piątego filara od zachodu po stronie północnej widoczny w krypcie, D - cokół filara prezbiterium, E - cokół filara korpusu (obecny). 2022 r. Oprac. i fot. autora. 93

Il. 68. Fundamenty obecnego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu widoczne w krypcie. A - ława fundamentowa, płyta posadzki i cokół filara korpusu; B ława fundamentowa i spoczywająca na niej stopa fundamentowa (ceglana) filara prezbiterium. Ortofotografie na podstawie skanu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora. 94

Il. 69. Wsporniki sklepienne naw bocznych prezbiterium A – przęsło PD6/7, ściana obwodowa; B – przęsło PD 6/7, filar; C – przęsło PD 7/8, ściana obwodowa; D – przęsło PD 7/8, filar; E – przęsło PD 8/9, ściana obwodowa; F – przęsło PD8/9, filar; G – przęsło PD 9/10, filar; H – zamknięcie wschodnie południowej; I – przęsło PD 9/10, ściana obwodowa, J – przęsło PN6/7, filar; K – przęsło PN 6/7, ściana obwodowa; L – przęsło PN 7/8, filar; M – przęsło PN 7/8, ściana obwodowa; N – przęsło PN 8/9, filar; O – przęsło PN 8/9, ściana obwodowa; P – przęsło PN 9/10, filar; R – przęsło PN 9/10, ściana obwodowa; S – zamknięcie wschodnie północne. 2023 r. Fot. i oprac. autora. 96

Il. 70. Zworniki naw bocznych prezbiterium. A - przęsło PN7, B - przęsło PN8, C - przęsło PN9, D - przęsło PN10, E - przęsło PD7, F - przęsło PD8, G - przęsło PD9, H - przęsło PD10. 2023 r. Fot. i oprac. autora. 96

Il. 71. Styki ścian arkadowych z zamknięciem wschodnim na strychu nawy głównej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - ściana północna, B, C - ściana południowa. 2022 r. Fot. autora. 97

Il. 72. Granice AJS 16 (szwy murów). A - ortofotografia szwu w przęśle 5 południowej ściany nawy głównej, B - zbliżenie szwu z przęsła 5 ściany południowej nawy głównej, C - fotografia lotnicza szwu z przęsła 5 ściany południowej nawy głównej, D - łęk otworu nieistniejącej klatki schodowej w przęśle 6 ściany południowej nawy głównej. 2022 r. Fot. i oprac. autora. 99

Il. 73. Łęk odciążający piąty od zachodu filar po stronie południowej, Ortofotografia na podstawie skanów fotogrametrycznych strychów nad przęsłami piątym i szóstym nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2022 r. Oprac. autora. 99

Il. 74 Wspornik sklepienia między 5 i 6 przęsłem nawy południowej, ściana obwodowa. 2022 r. Fot. autora 100

Il. 75. Szew muru w przęśle szóstym północnej ściany nawy głównej. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2022 r. Oprac. autora. 100

Il. 76. Dekoracja rzeźbiarska sklepień nawy głównej prezbiterium. Wsporniki: A – przęsło 6/7, strona PD; B – przęsło 6/7, strona PN; C – przęsło 7/8, strona PD; D – przęsło 8/9, strona PD; E – przęsło 9/10, strona PD; F – zamknięcie wschodnie, strona PD; G – przęsło 7/8, strona PN; H – zamknięcie wschodnie, strona PN; I – przęsło 9/10, strona PN. Zworniki: J - przęsło 7, K - przęsło 8, L - przęsło 9, M - przęsło 10. 2023 r. Fot. i oprac. autora. 101

Il. 77. Kruchta zachodnia kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - widok ogólny w kierunku zachodnim, B - wspornik sklepienia (południowo-wschodni), C - wspornik sklepienia (południowo-zachodni), D - sklepienie, E - wspornik sklepienia (północno-zachodni), F – wspornik sklepienia (północno-wschodni). 2022 r. Fot. autora..... 103

Il. 78. Elewacja południowa wieży. Zaznaczony poziomy styk murów.. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora..... 109

Il. 79. Styk wieży z korpusem w elewacji zachodniej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Ortofotografia na podstawie modelu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora. 110

Il. 80. Elewacja południowa wieży, gzyms powyżej poziomu +2. Widoczna warstwa główek - granica etapów budowy. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego, 2022 r. Oprac. autora..... 111

Il. 81. Kapa sklepienna rozpięta w przęśle szóstym na strychu nawy południowej kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022. A - Dawna podstawa klatki schodowej istniejącej w tym miejscu, B – przestrzeń między sklepieniem nawy a kapą sklepienną widoczną na fot. A. 2023 r. Fot. autora. 113

Il. 82. Styk ośmiobocznej klatki schodowej wieży (po lewej) z łękiem dawnego okna ściany obwodowej korpusu (po prawej). Strych kaplicy w przęśle drugim po stronie południowe. 2023 r. Fot. autora... 114

Il. 83. Styk muru w ścianie północnej nawy głównej, przęsło drugie od zachodu. Ortofotografia na podstawie skanu fotogrametrycznego. 2022 r. Oprac. autora..... 117

Il. 84. Wsporniki sklepień nawy północnej korpusu kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - przęsło 5/6, ściana obwodowa, B -przęsło 3/4, ściana obwodowa. 2022 r. Fot. autora. 119

Il. 85. Maswerkowe konsolki na pierwszym od zachodu filarze nawy południowej. 2022 r. Fot. autora. 122

Il. 86. Kolejne poziomy użytkowe na przekroju przez nawę główną (C-C) kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, 2022. 0 - 116,75 m n.p.m., pierwotny poziom gruntu; 1 - 117,25 m n.p.m., pierwszy próg kościoła pierwotnego; 2 - 117,45 m n.p.m., druga posadzka kościoła pierwotnego; 3 - 117,70 m n.p.m., trzecia posadzka kościoła pierwotnego (~1333 r.); 4 – 117,95 m n.p.m., posadzka kaplicy św. Materna (przed 1358 r.); 5 – 118,80 m n.p.m. poziom korpusu gotyckiego (pierwotny); 6 – 120,10 m n.p.m., prezbiterium gotyckie oraz korpus obecnie. Oprac. autora. 128

Il. 87. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu, zasięg faz: I, II w krypcie. A – rzut, B – rozwinięcie ściany północnej, C – przekrój A-A, D – rozwinięcie ściany wschodniej, E – przekrój B-B. Oprac. autora. 132

Il. 88. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy III. A- rzut, B – przekrój K-K; C – przekrój I-I. Oprac. autora. 135

Il. 89. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy III. A – elewacja zachodnia, Oprac. autora. 136

Il. 90. Dachówka ze szlichty fundamentu chóru gotyckiego kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. Fot. autora. 137

Il. 91. Fragment macewy z inskrypcją użyty jako płyta posadzkowa pod cokołem filara PN5. Krypta kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. 2021 r. Fot. autora..... 138

Il. 92. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy III. A – przekrój D-D, B - przekrój C-C. Oprac. autora. 139

Il. 93. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora. 141

Il. 94. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - przekrój D-D (południowa ściana arkadowa), B - przekrój C-C (północna ściana arkadowa). Oprac. autora. 142

Il. 95. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zakres fazy IV. A - elewacja wschodnia, B - elewacja południowa. Oprac. autora. 143

Il. 96. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - elewacja wschodnia wieży, B – elewacja zachodnia. Oprac. autora. 146

Il. 97. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - przekrój H-H (południowa ściana arkadowa), B - przekrój J-J (północna ściana arkadowa). Oprac. autora. 147

Il. 98. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IV. A - przekrój G-G, B- przekrój I-I, C - przekrój K-K. Oprac. autora. 148

Il. 99. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. Przekrój E-E korpusu. Oprac. autora. 150

Il. 100. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora. 151

Il. 101. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. Elewacja południowa. Oprac. autora.... 152

Il. 102. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy V. A – przekrój D-D, B – przekrój I-I, C – przekrój K-K. Oprac. autora. 153

Il. 103. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VII. A – przekrój J-J, B – przekrój K-K. Oprac. autora. 156

Il. 104. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu, zasięg fazy VII. A - rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora. 157

Il. 105. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VII. A- przekrój E-E; B - Elewacja południowa. Oprac. autora. 158

Il. 106. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VII. A – przekrój D-D, B – przekrój C-C. Oprac. autora. 159

Il. 107. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora. 161

Il. 108. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. Elewacja południowa. Oprac. autora. 162

Il. 109. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. A – przekrój F-F, B – przekrój E-E. Oprac. autora. 163

Il. 110. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy VIII. A – przekrój D-D, B – przekrój C-C. Oprac. autora. 164

Il. 111. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autor. 166

Il. 112. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – elewacja wschodnia wieży, B – elewacja północna wieży, C – elewacja zachodnia. Oprac. autora. 167

Il. 113. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – przekrój F-F, B - przekrój E-E. Oprac. autora. 168

Il. 114. Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu. Zasięg fazy IX. A – przekrój I-I, B - przekrój K-K. Oprac. autora. 169

Il. 115. Rozwarstwienie chronologiczne krypty kościoła. A - rzut, B - rozwinięcie ściany północnej, C - rozwinięcie ściany południowej, D - przekrój A-A, F - przekrój B-B. Oprac. autora. 172

Il. 116. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. Autora. 173

Il. 117. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – rzut, B – elewacja północna. Oprac. autora. 173

Il. 118. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – elewacja wschodnia, B – elewacja południowa. Oprac. autora. 174

Il. 119. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – elewacja wschodnia wieży, B – elewacja północna wieży, C – elewacja zachodnia. Oprac. autora. 175

Il. 120. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A – przekrój F-F, B – przekrój E-E. Oprac. autora. 176

Il. 121. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu..A - przekrój D-D, B - przekrój C-C. Oprac. autora. 177

Il. 122. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - przekrój J-J (ściana arkadowa północna), B - przekrój H-H (ściana arkadowa południowa). Oprac. autora. 178

Il. 123. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu. A - przekrój G-G, B- przekrój I-I, C - przekrój K-K. Oprac. autora. 179

Il. 124. Propozycja rekonstrukcji kolejnych etapów wznoszenia kościoła św. Elżbiety. A - faza I, B - faza II, C - faza II.2, D - faza III, E - faza IV, F - faza V, G - stan obecny. Oprac. autora. 180

Il. 125. Propozycja rekonstrukcji kościoła w fazie I. Oprac. autora. 181

Il. 126. Propozycja rekonstrukcji kościoła w fazie II.1. A – korpus halowy, B – korpus bazylikowy. Oprac. autora. 182

Il. 127. Propozycja rekonstrukcji kościoła w fazie II.2. A – rozbudowa o prostokątny, sklepiony aneks, B – rozbudowa o kaplicę półośmiobocznną. Oprac. autora. 183

Il. 128. Propozycja rekonstrukcji kolejnych etapów budowy kościoła (Fazy III i IV). A - budowa korpusu przy istniejącym, pierwotnym prezbiterium (III.1, III.2); B - rzut kościoła gotyckiego przed zawaleniem się przęseł 5 i 6 korpusu (IV.1, IV.2). Oprac. autora. 184

Il. 129. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza III. A - widok od strony południowo-zachodniej, B - widok od strony północno-wschodniej; Oprac. autora. 185

Il. 130. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza IV.1. A - widok od strony południowo-zachodniej, B - widok od strony północno-wschodniej; Oprac. autora. 186

Il. 131. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza IV.2 i IV.3. A – rzut kościoła po ukończonej odbudowie w fazie IV.3. Filary między przęsłem 5 i 6 najpewniej w dolnych

partiach z fazy III, w górnych – IV.3. B – widok po katastrofie budowlanej od strony południowo-zachodniej (z pominięciem dachów naw bocznych), C - widok po katastrofie budowlanej od strony północno-wschodniej (z pominięciem dachów naw bocznych); D – widok po odbudowie (IV.3) od strony południowo-zachodniej; E – widok po odbudowie (IV.3) od strony północno-wschodniej. Oprac. autora. 187

Il. 132. Rekonstrukcja faz budowy kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu - faza V. A - widok od północnego-wschodu, B - widok od południowego-zachodu. C – rzut. Oprac. autora. 189

Il. 133. Rekonstrukcja faz budowy kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, przed katastrofą z 1649. Faza VI. A – rzut dachu, B - widok od strony południowo-zachodniej. Oprac. autora. 190

Il. 134. Rekonstrukcja faz budowlanych kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu – fazy VI i VII. A - widok od strony północno-wschodniej, skutki katastrofy; B – rekonstrukcja fazy VII, widok od strony północno-wschodniej, C – rekonstrukcja fazy VII, rzut. Oprac. autora. 191

Il. 135. Rekonstrukcja kościoła w fazie VIII. Rzut. Oprac. autora..... 192

Il. 136. Zestawienie profili baz z XIII-wiecznych kościołów Wrocławia; A – pierwotny kościół św. Elżbiety, B – Kościół św. Idziego, C – kaplica (tzw. Relikwiarzowa) z Ostrowa Tumskiego, D – kościół św. Jakuba i Wincentego, E – kościół cysterek w Trzebnicy, F – portal kościoła NMP w Środzie Śląskiej, G – kościół narodzenia NMP w Złotoryi; H-J – kościół cysterski w Henrykowie; A, F, G – oprac. autor; B–D – przerys za E. Małachowiczem (Małachowicz 1994, 45), E – przerys za: (Świechowski 1955, 283), H-J – przerys za E. Łużyniecką (Łużyniecka 1995, 94). 194

Il. 137. Porównanie rozplanowania rzutów far głównych miast Śląska z XIV i XV wieku. A - k. św. Elżbiety we Wrocławiu, B - k. św. Jana w Oleśnicy, C - kościół św. Stanisława i Wacława w Świdnicy, D - k. św. Piotra i Pawła w Legnicy, E - k. św. Piotra i Pawła w Strzegomiu, F – kościół św. Mikołaja w Brzegu, G – kościół NMP w Kłodzku., H – kościół św. św. Piotra i Pawła w Namysłowie. Kompilacja za: B, E, G – (Pilch 1978, 112, 185, 249), C, D, F, H - (Mroczko i Arszyński 1995, 360, 444, 470 530). 196

Il. 138. Szkice inwentaryzacyjne systemów konstrukcyjnych w kościołach europejskich. A - św. Elżbiety we Wrocławiu, B - Świdnica (fara), C - Brzeg (fara), D - Strzegom (fara), E - Ratyzbona (dominikański), F - Ratyzbona (franciszkański), G - Lahr (cysterski), H – Salem (cysterski), I – Thann (fara), J – Freiburg Br., K – Kaisheim (cysterski), L – Strasburg (St. Pierre-le-Jeune), M – Norymberga (fara św. Wawrzyńca), N – Ceske Budejovice (dominikański), O – Zlata Koruna (cysterski), P – Lubiąż (cysterski). 197

Politechnika Wrocławska

DYSCYPLINA: Architektura i urbanistyka

ROZPRAWA DOKTORSKA

Przeobrażenia architektury kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu

TOM II

Dokumentacja Architektonicznych Jednostek Stratygraficznych

Mgr inż. Franciszek Hackemer

Promotor:
prof. dr hab. inż. arch. Ewa Łużyniecka

Słowa kluczowe: Wrocław, kościół św. Elżbiety, architektura gotycka, Średniowiecze

WROCŁAW 2025

TOM II

I. Tabele tekstowe 235

AJS 1 235
AJS 2 236
AJS 3 236
AJS 4 236
AJS 5 237
AJS 6 237
AJS 7 237
AJS 8 238
AJS 9 239
AJS 10 239
AJS 11 240
AJS 12 242
AJS 13 246
AJS 14 246
AJS 16 247
AJS 17 248
AJS 18 249
AJS 19 249
AJS 20 250
AJS 21 251
AJS 22 252
AJS 23 252
AJS 24 254
AJS 25 255
AJS 26 256
AJS 27 257
AJS 28 258
AJS 29 259
AJS 30 260
AJS 31 260
AJS 32 261
AJS 33 262
AJS 34 263
AJS 35 264
AJS 36 265
AJS 37 266
AJS 38 266
AJS 39 267
AJS 40 268
AJS 41 269
AJS 42 269
AJS 43 269
AJS 44 270
AJS 45 270
AJS 46 270
AJS 47 271
AJS 48 272
AJS 49 272
AJS 50 273
AJS 51 274
AJS 52 275
AJS 53 275
AJS 54 276

AJS 55 ……276
AJS 55 ……277
AJS 57 ……277
AJS 58 ……277
AJS 59 ……278
AJS 60 ……278
AJS 61 ……278
AJS 62 ……279
AJS 63 ……279
AJS 64 ……279
AJS 65 ……280
AJS 66 ……282
AJS 69 ……284
AJS 70 ……285
AJS 71 ……285
AJS 73 ……286
AJS 75 ……290
AJS 76 ……291
AJS 78 ……291
AJS 79 ……291
AJS 80 ……292

II. Tabele graficzne ……293

III. Zbiorcze zestawienie AJS……419

TOM II

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej pracy, zarówno w całości, jak i we fragmentach, nie może być reprodukowana w sposób elektroniczny, fotograficzny i inny bez zgody właściciela praw autorskich.

AJS		PARAMETRY					
1	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	I		
	PN część krypty	Prezbiterium pierwotnego kościoła	Relikty: ściany północnej, północnego filara tęczowego, cokołu półfilara, portalu	~1561 x 256 x 235cm			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	PN część krypty	Mur ceglany opus emplectum, wątek wendyjski	cegła pełna (27-29 x 12 x 7-8,5cm),	trójkątna *(dachfuga)*,	-	-	-
	PORTAL						
	PN-WSCH część krypty. Portal w ścianie północnej pierwotnego prezbiterium, ok. 130cm od ściany wschodniej	uskokowy	cegła pełna (27-29 x 12 x 7-8,5cm), szrafowana	j.w.	uskok prosty, o wymiarach 1/2 x 1/2 cegła	-	-
	PODPORA (KOLUMNA/FILAR/SŁUŻKA)						
	PN część krypty. PN filar tęczowy pierwotnego kościoła.	filar o uskokowym profilu z symetrycznie ustawionymi cylindrycznymi służkami.	cegła pełna i cylindryczne kształtki ceramiczne	j.w.	-	-	-
	COKÓŁ						
	j.w.	cokół murowany z cegły pełnej	cegła pełna (27-29 x 12 x 7-8,5cm), wątek wendyjski	j.w.	-	-	-
	COKÓŁ (2)						
	PN część krypty. półfilar między przęsłami chóru dawnego kościoła.	j.w.	j.w.	j.w.	-	-	-
	BAZA						
	PN część krypty. PN filar tęczowy pierwotnego kościoła.	monolityczny	granit	-	attycki, o wydatniejszym dolnym torusie. Z żabkami przy partiach służek.	-	-
	PN część krypty. półfilar między przęsłami chóru dawnego kościoła.	j.w.	j.w.	-	attycki, o wydatniejszym dolnym torusie.	-	destrukt, zachowane jedynie fragmenty.
	POSADZKA						
	j.w.	Relikty ceramicznej posadzki	Cegła 27-29 x 12 x 7-8,5cm	-	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
2	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	II.1		
	Narożе między ścianą północną krypty a wschodnią (czołową) korpusu pierwotnego kościoła.	Korpus kościoła pierwotnego	Ściana (zaczątek)	0,35 x 0,85 x ? m (dostępna część)			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	Mur (zbyt mały fragment, aby rozpoznać wątek)	Cegła pełna - ~26 x 9,5 x 12,5 cm	Beżowa, duże grudki niezlasowanego wapna. Spoina nieopracowana.	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
3	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	II.2		
	na licu AJS 1 (PN część krypty)	Prezbiterium pierwotnego kościoła	Tynk na licu muru AJS 1	168 x 80cm; 180 x 50cm; 75 x 50cm			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	TYNK						
	j.w.	Relikty tynku o gr. 1,5-2cm	Tynk wapienny	-	-	Zachowana w bardzo nikłym stopniu polichromia: beżowa, różowa	-

AJS	PARAMETRY						
4	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	II.2		
	Północno-wschodnia część krypty	Prezbiterium pierwotnego kościoła	Destrukty posadzki, tynk na ścianach prezbiterium	2,30 x 0,50 x 0,13 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	POSADZKA						
	Powyżej ceramicznego progu zamurowanego portalu północnej ściany chóru pierwotnego kościoła	-	Zaprawa wapienna I gruz ceramiczny	-	-	-	Destrukt
	TYNK						
	na licu AJS 1 (PN część krypty)	Relikty tynku o gr. 1,5-2cm	Tynk wapienny	-	-	Zachowana w bardzo nikłym stopniu polichromia imitująca wątek ceglany	-

AJS		PARAMETRY					
5	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	II.2		
	Północno-wschodnia część krypty	Prezbiterium pierwotnego kościoła	Mur ceglany	105 x 50 x ?cm			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Zamurowany portal we wschodniej części widocznej w krypcie północnej ściany chóru pierwszego kościoła	Mur ceglany, wątek gotycki	Cegła ~26-28 x 11-13 x 7-8,5cm,	Nieopracowana, żółto-beżowa	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
6	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	II.2		
	Krypta, środek pomieszczenia na wysokości kanału C.O.	Prezbiterium pierwotnego kościoła	Trzy grobowce	3,1 x 3,1 x 1,8 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICH-ROMIA	INNE / UWAGI
	FUNDAMENT						
	j.w.	Mieszany	Cegła gotycka o nieregularnych wymiarach (ok. 27 x 13 x 9cm)	Beżowa, wapienna. Spoina nieopracowana. W niektórych partiach wtórnie uzupełniona.	-	-	Element ten stanowi ściany prostokątnych jam grobowych, jednocześnie fundament pod płytę nagrobną.

AJS	PARAMETRY						
7	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	II.2		
	Krypta, środek pomieszczenia na wysokości wej ścia	Prezbiterium pierwotnego kościoła	Grobowiec I płyta nagrobna	3,1 x 3,1 x 1,8 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	FUNDAMENT						
	j.w.	Mieszany	Cegła gotycka o nieregularnych wymiarach (ok. 27 x 13 x 9cm),	Beżowa, wapienna. Spoina nieopracowana. W niektórych partiach wtórnie uzupełniona.	-	-	Element ten stanowi ściany prostokątnej jamy grobowej, jednocześnie fundament pod płytę nagrobną.
	INNE						
	j.w.	Monolityczna	Kamień (granit?)	-	Prosta płyta zdobiona bordiurą z tekstem	-	Płyta Merkelo Grasevingira z 1333 r.

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)			
	Ściana ZACH korpusu do wys. ~9,5 m powyżej chodnika ul. Kiełbaśniczej; zaczątki ścian arkadowych I obwodowych w przęśle 1 o niepotwierdzonym zasięgu	Korpus gotycki	Ściany, służki, kapitele, arkada (?),	29,7 x 9,5 x ? m	III.1		
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	FUNDAMENT						
	PN-ZACH narożnik krypty	Ława fundamentowa wykonana w wykopie wąskoprzestrzennym	Eratyki I gruz ceramiczny	Beżowa / żółtawa zaprawa wapienna z dużymi grudkami niezlasowanego wapna	-	-	-
	ŚCIANA (1, 2, 3, 4)						
	j.w.	Gotycki	Cegła pełna 8-9 x 11-12 x 25-26 cm	Wtórna spoina konserwatorska: beżowa, wapienna, z rysą	-	Tynki wtórne (AJS 73)	Uwaga! Zasięg AJS w obrębie ścian obwodowych I arkadowych korpusu niepotwierdzony.
	SŁUŻKA (1-6)						
8	Naroża między ścianą ZACH korpusu I zaczątkami ścian arkadowych I obwodowych	Kształtki kamienne	Kamień (piaskowiec?)	-	Wiązki trzech cylindrycznych służek	-	Dolne partie służek urwane w na różnych wysokościach powyżej posadzki. Służki w nawie głównej o nietypowej strukturze - trzony ciągnące się również powyżej kapiteli
	KAPITEL (1-4)						
	j.w.	j.w.	Kamień (piaskowiec?)	-	Zestawy trzech kielichowych, walcowatych kapiteli (dla wiązek służek) z kryzą I gzymsem impostowym	-	W nawie PD kapitele widoczne wyłącznie po stronie PD. Po stronie przeciwnej zastąpione inną formą. W nawie PN kapitele wyłącznie po stronie PN. Po stronie przeciwnej skute.
	COKÓŁ (?)						
	Ściana ZACH korpusu, lico zewn.	Bloki kamienne	Kamień (granit?)	-	Trzy warstwy podłużnych bloków kamiennych o boniowanym licu	-	Przynależność do AJS niepewna. Cokół najpewniej wtórny.

AJS	PARAMETRY						
9	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	III.2		
	Północno-wschodnia część krypty	Prezbiterium pierwotnego kościoła	Mur ceglany	105 x 50 x ?cm			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Zamurowanie portalu we wschodniej części widocznej w krypcie północnej ściany chóru pierwszego kościoła	Mur ceglany, wątek gotycki	Cegła ~26-29 x 11-13 x 7-9cm,	Nieopracowana	-	-	-

AJS		PARAMETRY					
10	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	III.2		
	Północna część krypty w linii tęczy pierwotnego kościoła	Kościół gotycki / kościół pierwotny	Mur ceglany	105 x 50 x ?cm			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	FUNDAMENT						
	Zachodnia strona północnego filara tęczowego pierwotnego kościoła	Mur ceglany opus emplectum, wątek nieregularny	Cegła rozbiórkowa o nieregularnych wymiarach	Nieopracowana	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
11	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	III.2		
	Korpus kościoła gotyckiego	Kościół gotycki (korpus) / krypta	ściana, fryz, lizena, arkady, wspornik, filar, gzyms, posadzka, baza, sklepienie, zwornik	42,4 x 48,50 x 29,2 m			
	SZCZEGÓŁOWE						
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1)						
	Ściana arkadowa między nawami PN a G. Przęsło 1.	Gotycki	Cegła pełna 8-9,5 x 10,5-11,5 x 25-26 cm	Beżowa, wapienna. Widoczne duże grudki niezlasowanego wapna. Spoina nieopracowana.	-	Tynki wtórne wewnątrz nawy (AJS 73)	Górne partie ściany powstały być może później i zostały przypisane do AJS 14. Szew poziomy nie został ustalony.
	ŚCIANA (2)						
	Ściana arkadowa między nawami PD a G. Przęsła 1 - 4.	j.w.	j.w.	j.w.	-	j.w.	Górne partie ściany powstały być może później i zostały przypisane do AJS 14. Szew poziomy nie został ustalony. Dolne partie ściany I filary przynależne do AJS 65
	ŚCIANA (3)						
	Ściana zachodnia korpusu gotyckiego od wys. Ok. 9,5 m do 21,5 m	Gotycki	j.w.	j.w.	-	j.w.	-
	FRYZ						
	Ściany obwodowe korpusu (widoczne na strychach kaplic)	j.w.	j.w.	j.w.	Prosta wnęka poniżej gzymsu	Tynk niezachowany	-
	LIZENA (?)						
	Ściany arkadowe PN, PD, przęsło 1/2	Murowana	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	Beżowa, wapienna, spoina nieopracowana (strzępia na strychu)	Obustronnie wklęska	Tynki wtórne wewnątrz nawy (AJS 73)	-
	ARKADY						
	Północne arkady w przęśle 1, oraz zaczątki w przęśle 2.	Gotycki	j.w.	j.w.	wklęska - uskok - wklęska	-	Arkada przęsła 5 została przypisana do AJS 17. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że jej niższe partie należały do AJS 11. Granica AJS niepewna.

Ciąg dalszy tabeli na kolejnej stronie.

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
11	**WSPORNIK (1)**						
	Ściana obwodowa nawy północnej, służka między przęsłami: 1, 2	Wieniec konsolek	Piaskowiec (?)	-	Lejkowaty, z pogrubioną partią dolną. Impost o dwóch sekcjach	-	-
	WSPORNIK (2)						
	Nawa PD, ściana arkadowa, przęsło 1	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Para wsporników wielobocznych z maswerkowymi żłobieniami	-	-
	ZWORNIK						
	j.w.	j.w.	j.w.	-	Cylindryczny z wklęską	-	-
	FILAR (1)						
	Filar PN1 ściany arkadowej	Murowany, wątek gotycki	Cegła pełna 8,5-9,5 x 11,5 cm (główki)	Beżowa, wapienna. Z rysą.	Podłużny filar o narożach: Wklęska-uskok-wklęska. Służki półośmioboczne, od strony nawy bocznej na lizenie.	-	-
	FILAR (2)						
	Filar PN 5	j.w.	Cegła pełna I kształtki ceramiczne	Beżowa, wapienna, z rysą.	Wklęska-uskok-wklęska oraz obustronnie służki półośmioboczne	-	Nieustalony szew poziomy między AJS 11 I AJS 17. Być może cały filar aż do zaczątka arkady należy do którejś z tych jednostek. Duża część spoin uzupełniona konserwatorsko (gładka)
	GZYMS						
	Ściana obwodowa korpusu, obecne strychy kaplic	Murowany, ceramiczny	Kształtki ceramiczne	j.w.	Gotycki, fazowo-wklęskowy	-	-
	POSADZKA						
	Pod cokołem filara 5 nawy północnej (północno-zachodni narożnik krypty)	Płyta posadzkowa na fundamencie	Granitowa płyta, użyta wtórnie (macewa)	-	-	-	Pozostałość inskrypcji: צך (...) מל
	BAZA (2)						
	Baza filara PN5 widoczna w krypcie (północno-zachodni narożnik)	Monolityczne	Piaskowiec	-	Cokół dwustrefowy. Partia górna zwieńczona gzymsem faza-wklęska-faza, zaś dolna: faza-wklęska. Rzut powtarzający przekrój filara.	-	-
	SKLEPIENIE						
	Nawa PN, PD przęsło 1	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	?	Żebro: wklęska-wklęska-faza	-	Żebra częściowo przemurowywane podczas prac z AJS 73

AJS	PARAMETRY						
12	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IV.1		
	Nawy: G I PN, przęsła 7-10	Prezbiterium gotyckie	Ściana, arkady, filary, bazy, fundamenty	27,5 x 29,6 x 33,30 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	FUNDAMENT (1, 2)						
	PD ściana krypty	Stopy fundamentowe: mur w wątku gotyckim stojące na wspólnej ławie; Ława fundamentowa wykonana w wykopie wąskoprzestrzennym.	Stopy: cegła pełna 25-26 x 10,5-11,5 x 8-9cm; Ława: eratyki I gruz ceramiczny.	Wapienna, beżowa. Spoina nieopracowana.	-	-	
	OKNO (1)						
	Nawa G, przęsło 10. Okno wschodnie, centralne	Ostrołuczne okno z maswerkiem	Piaskowiec	-	Okno dwupoziomowe. Niższa partia wydzielona maswerkowym fryzem wieńczącym trzy lancetowate pasy szklenia. Powyżej podział na trzy kontynuowany, zwieńczony maswerkiem z rozbudowanym, wielolistnym, centralnym polem, flankowanym przez dwa rybie pęcherze. Laska z fazą i wklęską.	-	Duże części okna wymienione w trakcie prac XIXw. (AJS 40). Do tej jednostki należą wyłącznie zachowane fragmenty oryginalne.
	OKNO (2, 3)						
	Nawa G, przęsło 10. Okna wschodnie, boczne.	Ostrołuczne okno z maswerkiem	Piaskowiec	-	Okno dwupoziomowe. Niższa partia wydzielona maswerkowym fryzem wieńczącym trzy lancetowate pasy szklenia. Powyżej podział na trzy kontynuowany, zwieńczony maswerkiem z potrójnym czworoliściem flankowanym przez dwa rybie pęcherze. Laska z fazą i wklęską.	-	j.w.
	OKNO (4, 5)						
	Nawy PD, PN, przęsło 10. Okna wschodnie, czołowe (centralne)	Ostrołuczne okno z maswerkiem	Piaskowiec	-	Okno dwudzielne, zwieńczone maswerkiem z potrójnym czworoliściem w trójącie Reuleaux I (powyżej) pięcioliściem w polu okrągłym. Laska z fazą i wklęską.	-	j.w.
	OKNO (6, 7, 8, 9)						
	Nawy PD, PN, przęsło 10. Okna wschodnie, boczne	Ostrołuczne okno z maswerkiem	Piaskowiec	-	Okno dwudzielne, zwieńczone maswerkiem z potrójnym trójliściem. Laska z fazą i wklęską.	-	j.w.

Ciąg dalszy tabeli na kolejnej stronie.

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
12	**PODPORA (KOLUMNA/FILAR/SŁUŻKA)**						
	Lizeny na ścianach obwodowych PD I PN, przęsła: 7-10	Mur opus emplectum (?) wątek nieregularny, wiele główek	Cegła pełna 25-26 (?) x 10,5-11,5 x 8-9 cm, kształtki ceramiczne	Wapienna, beżowa, częściowo uzupełniona zaprawą jasnoszarą. Zagładzona, z rysą - prawdopodobnie konserwatorską.	Wklęska-uskok-wklęska. Od strony nawy G I bocznych lizeny z wklęskami po bokach	Tynki wtórne wewnątrz nawy (AJS 73)	-
	BAZA (1)						
	Lizeny na ścianach obwodowych PD I PN, przęsła: 7-9	Monolityczne	Piaskowiec	-	Cokół dwustrefowy. Partia górna zwieńczona gzymsem faza-wklęska-faza, zaś dolna: faza-wklęska. Rzut powtarzający przekrój lizeny.	-	-
	BAZA (2)						
	Lizeny na ścianach obwodowych (WSCH) przęsła 10	Monolityczne	Piaskowiec	-	Cokół dwustrefowy. Partia górna zwieńczona gzymsem faza-wklęska-faza, zaś dolna: faza-wklęska. Rzut powtarzający przekrój lizeny. Wyraźnie wyższa od baz w pozostałych przęsłach	-	-
	BAZA (3)						
	Bazy filarów międzynawowych PD, PN przęsła 7-10	Monolityczne	Piaskowiec	-	Cokół dwustrefowy. Partia górna zwieńczona gzymsem faza-wklęska-faza, zaś dolna: faza-wklęska. Rzut powtarzający przekrój filara chóru.	-	-
	ŚCIANA (1)						
	Ściana arkadowa PN, PD przęsła 7-10 do wys. Parapetów okien	Gotycki	cegła pełna 25-26 x 10,5-11,5 x 8-9cm;	j.w.	-	Tynki wtórne wewnątrz nawy	-
	ŚCIANA (2)						
	Ściana obwodowa prezbiterium, przęsła 7-10	Gotycki	j.w.	j.w.	-	Tynki wtórne wewnątrz nawy	-

Ciąg dalszy tabeli na kolejnej stronie.

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	POLICHROMIA/ TYNK	INNE / UWAGI
12	**FRYZ**						
	Fryz nawy głównej, zamknięcie wschodnie	j.w.	j.w.	-	Prosta wnęka poniżej gzymsu	Tynk wtórny - AJS 73	-
	SKLEPIENIE						
	Nawa PN, PD przęsła 7-10	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	?	Żebro: wklęska-wklęska-faza	-	Żebra częściowo przemurowane podczas prac z AJS 73
	WSPORNIK (1-3)						
	Wsporniki między przęsłem 6 I 7 nawy PD	Monolityczne	Piaskowiec	-	Wsporniki trójboczne dekoracją liściastą, z głowami ludzkimi u podstawy, zwieńczone gzymsem.	-	-
	WSPORNIK (4-8)						
	Wsporniki w przęsłach: 7-9 nawy PD	Monolityczne	Piaskowiec	-	Wsporniki pięcioboczne dekoracją liściastą, z głowami ludzkimi u podstawy, zwieńczone gzymsem.	-	-
	WSPORNIK (9)						
	Wsporniki między przęsłem 8 I 9 na ścianie obwodowej nawy PN	Monolityczne	Piaskowiec	-	Wsporniki pięcioboczne dekoracją liściastą, z przedstawieniem psa u podstawy, zwieńczone gzymsem.	-	-
	WSPORNIK (10-12)						
	Wsporniki w przęśle 10 nawy PN	Monolityczne	Piaskowiec	-	Wsporniki trójboczne dekoracją liściastą zwieńczone gzymsem.	-	-
	ZWORNIK (1)						
	Nawa PN, przęsło 7	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny	Dekoracja liściasta (zielona) na ciemno-czerwonym / brązowym tle	Polichromia zapewne wtórna
	ZWORNIK (2)						
	Nawa PN, przęsło 8	Monolityczny	Piaskowiec	-	j.w.	j.w.	j.w.
	ZWORNIK (3)						
	Nawa PN, przęsło 9	Monolityczny	Piaskowiec	-	j.w.	j.w.	j.w.
	ZWORNIK (4)						
	Nawa PN, przęsło 10	Monolityczny	Piaskowiec	-	j.w.	Dekoracja liściasta (zielona z błękitnym konturem) na ciemno-czerwonym / brązowym tle	j.w.

Ciąg dalszy tabeli na kolejnej stronie.

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
12	**ARKADY**						
	Arkady międzynawowe PD, PN, przęsła 7-9,	Murowane	Cegła pełna 25-26 x 10,5-11,5 x 8-9cm I kształtki ceramiczne	Wapienna, beżowa, częściowo uzupełniona zaprawą jasnoszarą. Zagładzona, z rysą - prawdopodobnie konserwatorską.	Wklęska-uskok-wklęska	-	-
	FILAR						
	Filary międzynawowe PN, PD przęsła: 7-10	Mur opus emplectum (?) wątek nieregularny, wiele główek	Cegła pełna 25-26 (?) x 10,5-11,5 x 8-9cm I kształtki ceramiczne	Wapienna, beżowa, częściowo uzupełniona zaprawą jasnoszarą. Zagładzona, z rysą - prawdopodobnie konserwatorską.	Wklęska-uskok-wklęska. Od strony nawy G I bocznych lizeny z wklęskami po bokach	Tynki wtórne wewnątrz nawy (AJS 73)	-

AJS	PARAMETRY						
13	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IV.2		
	Nawa G, przęsła 7-10	Prezbiterium gotyckie	Ściana, fryz	22,50 x 15,50 x 9,70 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1)						
	Ściana arkadowa PD, PN przęsła 7-10, pow. Linii parapetów	Gotycki	cegła pełna 25-26 x 10,5-11,5 x 8-9cm;	j.w.	-	Tynki wtórne wewnątrz nawy (AJS 73)	-
	FRYZ						
	Fryz nawy głównej, przęsła 7-10 ściany PN	j.w.	j.w.	-	Prosta wnęka poniżej gzymsu	Tynk wtórny - AJS 73	-

AJS	PARAMETRY						
14	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IV.2		
	Nawa G, przęsła 5-10, nawa PD, przęsła 5-6	Korpus gotycki	Ściany, fryz, szczyt	29,50 x 15,00 x 23,90 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1, 2)						
	Ściany arkadowe PN (przęsło 1), PD (przęsła 1-4) pow. Wys. Parapetów okien nawy G.	Gotycki	Cegła pełna 8-9 x 10,5-11,5 x 25-26 cm	Beżowa, wapienna. Widoczne duże grudki niezlasowanego wapna. Spoina nieopracowana.	-	Tynki wtórne wewnątrz nawy (AJS 73)	-
	ŚCIANA (3)						
	Ściana zachodnia od wysokości ok. 21,5 m	j.w.	j.w.	j.w.	-	-	-
	FRYZ						
	Fryz nawy głównej, strona PD (przęsła 1-4), strona PN (przęsło 1)	j.w.	j.w.	-	Prosta wnęka poniżej gzymsu	Tynk wtórny - AJS 73	-
	SZCZYT						
	ZACH szczyt nawy G	j.w.	Cegła 8,5-9 x 11,5-12 x 24,5-25,5 cm	Beżowa, wapienna ?	Dekoracja blendowa - siedem smukłych, ostrołucznych blend ustawionych symetrycznie. Trzy środkowe przeprute niewielkimi oknami.	j.w.	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IV.3		
	Nawa PD, przęsła 5-6	korpus gotycki	Ściana, arkada, fryz, wspornik	10,00 x 13,00 x ~30,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
		ŚCIANA (1)					
16	Ściana arkadowa PD, przęsła 5 I 6	Gotycki	Cegła pełna 8-9 x 10,5-11,5 x 25-26 cm	Beżowa, wapienna. Widoczne duże grudki niezlasowanego wapna. Spoina nieopracowana.	-	-	Na strychu nawy bocznej widoczny szeroki łęk konstrukcyjny.
		ŚCIANA (2)					
	Ściana obwodowa PD, przęsła 5 I 6	j.w.	j.w.	j.w.	-	-	-
		ARKADA					
	Ściana arkadowa PD, przęsło 5 i 6	j.w.	j.w.	Beżowa, wapienna	Wklęska-uskok-wklęska	-	-
		FRYZ					
	Fryz nawy G, ściana PD, przęsła 5 I 6	j.w.	j.w.	-	Prosta wnęka poniżej gzymsu	Tynk wtórny - AJS 73	-
		WSPORNIK (1)					
	Nawa PD, ściana obwodowa, Przęsło 5/6,	Monolityczny	Piaskowiec	-	Wspornik z trzema dekorowanymi roślinnie konsolkami	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)			
	Nawa PN, przęsło 6, WSCH partie przęsła 5	korpus gotycki	Ściana, filar, arkada, baza, sklepienie, wspornik, zwornik, fryz	10,00 x 11,00 x ~30,00 m	IV.3		
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1)						
	Ściana arkadowa PN, przęsło 6 I fragmenty przęsła 5	Gotycki	Cegła pełna 8-9 x 10,5-11,5 x 25-26 cm	Beżowa, wapienna. Widoczne duże grudki niezlasowanego wapna. Spoina nieopracowana.	-	Tynk wtórny - AJS 73	-
	ŚCIANA (2)						
	Ściana obwodowa PN, przęsło 6 I fragmenty przęsła 5	j.w.	j.w.	j.w.	-	Tynk wtórny - AJS 73	-
	FILAR (?)						
17	Filar PN 5	j.w.	Cegła pełna 8-9 x 10,5-11,5 x 25-26 cm I kształtki ceramiczne	Beżowa, wapienna, z rysą.	Wklęska-uskok-wklęska oraz obustronnie służki półośmioboczne	-	Nieustalony szew poziomy między AJS 11 I AJS 17. Być może cały filar aż do zaczątka arkady należy do którejś z tych jednostek. Duża część spoin uzupełniona konserwatorsko (gładka)
	ARKADA						
	Ściana arkadowa PN, przęsło 6 I fragmenty przęsła 5	j.w.	j.w.	Beżowa, wapienna	Wklęska-uskok-wklęska	-	j.w.
	SKLEPIENIE						
	Sklepienie nawy PN, przęsło 6	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna I kształtki ceramiczne, piaskowcowe	?	Żebro: wklęska-wklęska-faza,	Wtórny tynk na kapach sklepienia	
	WSPORNIK 1-3						
	Wsporniki ściany obwodowej PN, przęsło 6. Wspornik PN filara PN5	Monolityczny	Piaskowiec	-	Żebra spływające bezpośrednio na służkę. Wspornik łączący wiązke profili fazowo-wklęskowych z półośmioboczny m	Wspornik malowany na ceglasto	-
	ZWORNIK						
	Nawa PN, przęsło 6	j.w.	j.w.	-	Zwornik zamknięty, cylindryczny	Polichromia z motywami roślinnymi	-
	FRYZ ?						
	Fryz nawy głównej, przęsła 5-6 ściany PN	Prosta wnęka poniżej gzymsu	Cegła pełna 8-9 x 10,5-11,5 x 25-26 cm I kształtki ceramiczne	Beżowa, wapienna, nieopracowana	-	Tynk wtórny - AJS 73	-

AJS	PARAMETRY						
18	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IV.3		
	Nawa G, przęsła 1, 6-10	Korpus gotycki, prezbiterium gotyckie	Sklepienie	66,00 x 9,50 x 6,90 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA / TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	SKLEPIENIE (1)						
	Sklepienia nawy G, przęsło 1	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne I piaskowcowe	-	Żebro, zwornik otwarty: wklęska-wklęska-faza,	Tynk wtórny - AJS 73	-
	SKLEPIENIE (2)						
	Sklepienia nawy G, przęsła: 7-10	j.w.	j.w.	-	Żebro, zwornik otwarty: wklęska-wklęska-faza, zworniki zamknięte cylindryczne, wklęska-wklęska-faza	Wtórna polichromia z motywami roślinnymi	-
	ZWORNIK (1)						
	Sklepienia nawy G, przęsło 1	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny	-	-
	ZWORNIK (1)						
	Sklepienia nawy G, przęsła 7-10	j.w.	j.w.	-	Cylindryczny. W przęsłach 7, 9 z częściowo zatartą dekoracją rzeźbiarską - przedstawienia symboli ewangelistów (Kaczmarek 1999, 185)	-	-
	WSPORNIK (2-13)						
	Sklepienia nawy G, przęsło 7-10	j.w.	j.w.	-	12 wsporników o dekoracji płaskorzeźbionej. Motywy głów ludzkich wraz z roślinnością. Zwieńczone impostami.	-	-

AJS	PARAMETRY						
19	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IV.3		
	Filary PN8 I PD8, centralna część przęsła 10 nawy PD	Prezbiterium gotyckie	Ołtarze	Ołtarz: 1,30 x 0,90 x 1,40 m, cała AJS: 12,00 x 16,50 x 1,40 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	OŁTARZ (1-2)						
	j.w.	Gotycki	Cegła 8-9 x 11-11,5 x 25,5-27 cm, płyta kamienna	Beżowa, wapienna, zagładzona z rysą. Spoina najpewniej konserwatorska (AJS 73)	Płyta: faza-wklęska	-	-

AJS	PARAMETRY						
20	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.2		
	Przęsło 1 nawy głównej, parter.	Korpus gotycki	Sklepienie, wsporniki, zworniki	8,60 x 10,20 x 7,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Gwiaździste	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	?	Żebro: wklęska-wklęska, Żebra diagonalne: drobno profilowane szeregiem wklęsek I półwałków	Pokryte wtórnym tynkiem	-
	WSPORNIK (1)						
	j.w., narożе PD-ZACH	Monolityczna	Piaskowiec	-	Dwustrefowy. Płyta - wałek - wklęska.	-	-
	WSPORNIK (2)						
	j.w., strona wschodnia	j.w.	j.w.	-	Mocno zanieczyszczony. Płyta ujęta w wałki, z tarczką herbową.	Pokryte częściowo wtórnym tynkiem	-
	WSPORNIK (3)						
	j.w., narożе PN-ZACH	Monolityczna	Piaskowiec	-	Rozdrobniony, geometryczny profil z szeregiem wklęsek, uskoków I wałków	-	-
	ZWORNIK (1)						
	j.w., centralny	j.w.	j.w.	-	Cylindryczny, pełny, z motywem kwiecistym	-	-
	ZWORNIK (2)						
	dwa zworniki kruchty, oś wschód - zachód	j.w.	j.w.	-	j.w.	-	-
	ZWORNIK (3)						
	dwa zworniki kruchty, oś północ-południe	j.w.	j.w.	-	Cylindryczny, pełny, z tarczą herbową	-	-

AJS	PARAMETRY						
21	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Zakrystia. Strona PN, przęsła 7-9	Prezbiterium gotyckie	Ściany, sklepienia, wsporniki, zworniki,	19,50 x 6,20 x 6,20 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	Mur ceglany	Cegła 25-26 x 11 x 7,5-8,5 cm	?	-	-	Eksponowane partie muru przespoinowane od zewnątrz, wewnątrz kryte tynkiem (wtórnym)
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Krzyżowo-żebrowe, przęsła wydzielone gurtami	Cegła (?)	?	Żebro: faza - wklęska - faza	Na częściach żeber i gurcie konserwatorsko odsłonięte resztki polichromii z motywami roślinnymi.	-
	ZWORNIK (1)						
	j.w. przęsło wschodnie	Monolityczny	Piaskowiec (?)	-	Cylindryczny, pełny, motywem roślinnym	Wtórnie otynkowany	-
	ZWORNIK (2)						
	j.w. przęsło wschodnie	Monolityczny	Piaskowiec (?)	-	Cylindryczny, pełny	Wtórnie otynkowany	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)			
	Kaplica, strona PD, przęsło 3. Tzw. Kaplica Gatke	korpus gotycki	Ściana, sklepienie, wspornik, zwornik, arkada	5,70 x 5,70 x 10,50 m	V.1		
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Ściana obwodowa kaplicy	Gotycki	Cegła 8,5-9,5 x 11,5-12,5 x 26-27 cm	Strych: nieopracowana spoina. Zaprawa bežowa, grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Lico muru (zewn.) przespoinowane. Wnętrze tynkowane wtórnie
	ARKADY						
22	Ściana między kaplicą a nawą PD	Ostrołuczna	Cegła j.w. silnie uzupełniona kitami.	Zagładzona.	Z wklęską	Duża część muru o podmalowanych na biało spoinach	Większość lica uzupełniona kitami I zaprawą, z wymalowanym wątkiem. Faktyczne wymiary cegły I cechy spoiny niewidoczne. Profil wklęski w dużej mierze przekształcony w wałek.
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PD, przęsło 3	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	-	Żebro: faza - wklęska - faza	-	Dwuprzęsłowe
	WSPORNIK (1-4)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Dół wspornika z twarzą o szeroko otwartych ustach, powyżej dekoracja roślinna I gzyms	-	Cztery wsporniki o jednakowej kompozycji
	ZWORNIK (1-2)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny	Pozostałości polichromii (prawdopodobnie dekoracji liściastej) przykryte wtórną dekoracją	-

AJS	PARAMETRY						
23	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Mała zakrystia (przęsło 6, strona północna)	Korpus gotycki	Ściana, sklepienie, arkada, wsporniki, zworniki	8,50 x 7,60 x 14,20m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	Gotycki	cegła 25,5-27 x 12-12,5 x 7,5x8,5 cm	Na zewnątrz spoina wtórnie wymieniona. Wnętrza tynkowane. Na strychach spoiny nieopracowane.	-	-	-
	ARKADY						
	Między zakrystią a nawą PN.	Arkada ostrołuczna	Kształtki ceramiczne	?	Wklęska-uskok-wklęska	Podmalowane na ceglasto	Arkada wtórnie zaślepiona. Spoiny konserwatorskie (AJS 73), zagładzone, podmalowane na ceglasto
	SKLEPIENIE						
	Mała zakrystia (przęsło 6, strona północna)	Gwiaździste	Cegła pełna	?	?	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PN, przęsło 5	Korpus gotycki	Mur ceglany	5,90 x 3,10 x 17,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
24		ŚCIANA					
	Ściana obwodowa kaplicy	Gotycki	Cegła 7,5-9,5 x 11-12,5 x 25-26 cm	Strych: nieopracowana spoina. Zaprawa beżowa, grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Eksponowane partie muru przespoinowane od zewnątrz, wewnątrz kryte tynkiem (wtórnym). Spoiny na zewnątrz (wtórne - AJS 73 - z rysą)
		ARKADY					
	Ściana między kaplicą a nawą PN	Ostrołuczna arkada	Cegła uzupełniona kitami	?	Z wklęską	Oprawa arkady pokryta tynkiem / kitami z wymalowaną imitacją cegły	-
		OKNO (11)					
	Okno w kaplicy: strona PN, przęsło 5	j.w.	j.w.	-	Okno trójdzielne, z maswerkiem trójpromiennym z trójliściem w centralnym, okrągłym polu.	-	Nie jest pewne, czy okno jest pierwotne i należy do AJS 24
		SKLEPIENIE					
	Kaplica, strona PN, przęsło 5	Sieciowe	Cegła (?)	?	?	-	Brak dostępu do sklepienia

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PD, przęsło 4/ Tzw. Kaplica Dompnig	korpus gotycki	Ściana, sklepienie, wspornik, zwornik, arkada,	6,3 x 3,3 x 10,50m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Ściana obwodowa kaplicy	Gotycki	Cegła 8,5-9,0 x 11-12 x 25-26 cm	Strych: nieopracowana spoina. Zaprawa beżowa, grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Lico muru (zewn.) przespoinowane. Wnętrze tynkowane wtórnie
	ARKADY						
25	Ściana między kaplicą a nawą PD	Ostrołuczna	Cegła j.w. silnie uzupełniona kitami. Widoczne nikłe ślady glazury. Kształtki piaskowcowe (dolna partia ościeży).	Zagładzona.	Z wałkiem	Duża część muru uzupełniona kitami z imitowanym wątkiem muru	-
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PD, przęsło 4	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	-	Żebro: faza - wklęska - faza	-	Dwuprzęsłowe
	WSPORNIK						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Dół wspornika z twarzą o szeroko otwartych ustach, powyżej dekoracja roślinna I gzyms	-	Cztery wsporniki o jednakowej kompozycji. Pokryte wtórnie tynkiem.
	ZWORNIK (1)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny z tarczą herbową rodziny Dompnig	-	-
	ZWORNIK (2)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny z klejnotem: hełmem garnczkowym ze skrzydłami	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PD, przęsło 6 Tzw. Kaplica Dumlose	korpus gotycki	Ściana, sklepienie, wspornik, zwornik, arkada, więźba dachowa (?)	10,60 x 10,40 x 20,50m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	?	?	?	-	-	Lico muru (zewn.) całkowicie wymienione. Wnętrze tynkowane wtórnie. Brak dostępu do strychu
	ARKADY						
	Ściana między kaplicą a nawą PD	Ostrołuczna	Kształtki ceramiczne o wys. 8,5-9,5 cm silnie uzupełnione kitami.	Zagładzona / z rysą	Z wklęską	Duża część muru uzupełniona kitami z imitowanym wątkiem muru	-
	SKLEPIENIE						
26	Kaplica, strona PD, przęsło 6	Krzyżowo-żebrowe	Cegła	?	Żebro: faza-wklęska-faza	-	-
	WSPORNIK						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	W parti dolnej ludzkie twarze (3 damskie I 1 męska skierowane ku dołowi. Przedstawienia kobiece w koronie (1) I diademach (2). Powyżej sekcja dekoracji liściastej I gzyms.	Wsporniki polichromowane. Tło błękitne, dekoracja liściasta, gzyms oraz korona I diademy złote. Twarze I włosy w kolorach naturalnych. Polichromia konserwatorska.	Cztery wsporniki o zbliżonej kompozycji
	ZWORNIK (1)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny z tarczą herbową rodziny Dumlose	Polichromia konserwatorska. Zwornik błękitny, tarcza czerwona, skrzyżowane w niej ramiona białe.	-
	ZWORNIK (3)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny z herbem garnczkowym z labrami I klejnotem (herbu rodziny Dumlose)	Polichromia konserwatorska. Zwornik błękitny, hełm I klejnot białe. Labry biało-czerwone.	-
	WIĘŹBA DACHOWA (?)						
	j.w.	Płatwiowo-kleszczowa	Drewno	-	-	-	Brak dostępu. Informacje za inwentaryzacją z 1981 r.

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PD, przęsło 5.	korpus gotycki	Ściana, sklepienie, wspornik, zwornik, arkada,	6,1 x 5,0 x 10,50m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Ściana obwodowa kaplicy	Gotycki	Cegła 24,5-25 x 10,5-11 x 7,5-8,5 cm	Strych: nieopracowana spoina. Zaprawa beżowa, grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Lico muru (zewn.) przespoinowane. Wnętrze tynkowane wtórnie
	ARKADY						
27	Ściana między kaplicą a nawą PD. Na poziomie +1	Ostrołuczna	Cegła j.w. silnie uzupełniona kitami. Kształtki piaskowcowe (dolna partia ościeży)	Zagładzona.	Z wklęską	Duża część muru uzupełniona kitami z imitowanym wątkiem muru	-
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PD, przęsło 5	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	-	Żebro: wklęska - wklęska	-	-
	WSPORNIK (1)						
	j.w., narożе PN-WSCH	Wspornik sklepienny, narożny	Kamień (piaskowiec?)	-	Głowa kobieca zwieńczona profilowanym gzymsem	-	-
	WSPORNIK (2-4)						
	j.w., narożе PN-WSCH	Wspornik sklepienny, narożny	Kamień (piaskowiec?)	-	Profil nierozpoznany	-	-
	ZWORNIK						
	j.w.	Monolityczny	j.w.	-	Cylindryczny	-	Cylindryczny wspornik pełny, bez dekoracji

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PD, przęsło 9 Tzw. Kaplica Saurmann	Prezbiterium gotyckie	Ściana, sklepienie, wspornik, zwornik, arkada,	5,4 x 1,1 x 16,10m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w. ściana czołowa	?	?	?	-	-	Lico muru zewn. Mocno wymienione, wnętrze otynkowane wtórnie. Brak dostępu do strychu
	SKLEPIENIE						
28	Kaplica, strona PD, przęsło 9	Sieciowe	Cegła	?	Żebro: faza-wkląska-faza	-	-
	WSPORNIK (1)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Dekoracja zoomorficzna zwieńczona gzymsem	-	Dwa wsporniki o jednakowej kompozycji
	WSPORNIK (2)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Dekoracja roślinna zwieńczona gzymsem	Polichromia konserwatorska - tło dla roślinności podmalowane na czerwono.	Dwa wsporniki o jednakowej kompozycji
	ZWORNIK (1)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny	*Facie Christi? Twarz na tle błękitnym ze złotym krzyżem.*	-
	ZWORNIK (2)						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny	*Baranek Boży na błękitnym tle*	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica Smedchina I kruchta poniżej (przęsło 1, strona północna)	Korpus kościoła gotyckiego	Mur ceglany	7,90 x 10,50 x 10,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
		ŚCIANA					
	j. w.	Mur ceglany, wątek gotycki	Cegła 8-9 x 11,5-12,5 x 25,5-27,5cm	Nieopracowana / pod tynkiem. Na strychu: Beżowa, nieopracowana spoina. Duże grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Na ścianach wtórne tynki polichromowane (AJS 43)
		ARKADA					
	Arkada między kaplicą a nawą PN.	Mur ceglany	Kształtki ceramiczne	Nieopracowana / podmalowana na biało.	Wklęska - uskok - wklęska	-	Spoiny częściowo malowane na uzupełnieniach kitami. Przynależność do AJS niepewna
		PORTAL (1)					
29	kruchta północno-zachodnia (przęsło 1, strona północna)	Otwór prostokątny o ościeżach I nadprożu kamiennym	Piaskowiec (?)	-	Ościeża sfazowane	-	-
		PORTAL (2)					
	Kaplica Smedchina (przęsło 1, strona północna, kond. +1)	Otwór prostokątny o ościeżach I nadprożu kamiennym	Piaskowiec (?)	-	Ościeża sfazowane	-	-
		OKNO (?)					
	j.w.	Okno ostrołuczne z maswerkiem	Piaskowiec	-	Okno czterodzielne, z maswerkiem z trzema trójliśćmi w trójkącie Reuleaux, flankowanym rybimi pęcherzami I okręgami z wpisanym trójliściem. Laski boczne: z wklęską obustronnie; Laska centralna: gruszkowe	-	Możliwe, że dokonano wymiany kamieniarki w czasie prac przy AJS 66
		SKLEPIENIE					
	j.w.	Zaczątek sklepienia (dolne partie żeber)	Kształtki ceramiczne	?	Żebro: faza - wklęska - faza.	Element pokryty polichromią (wtórną - AJS 43). Górne partie sklepienia - AJS 30	-
		WSPORNIK (1)					
	Kaplica Smedchina (przęsło 1, strona północna, kond. +1)	Monolityczny	Piaskowiec	-	Ostrosłupowy wspornik zwieńczony profilowanym gzymsem	Element pokryty polichromią (wtórną - AJS 43).	-

AJS	PARAMETRY						
30	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica Smedchina (przęsło 1, strona północna)	korpus gotycki	Sklepienie, więźba dachowa	6,10 x 3,80 x 10,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Krzyżowo-żebrowe	cegła pełna, kształtki ceramiczne	?	Żebro: wklęska-wklęska-faza	Wtórna polichromia (AJS 43)	-
	ZWORNIK (1)						
	j.w.	Monolityczny, cylindryczny	j.w.	-	Z wklęską	-	Element pokryty polichromią (wtórną) - AJS 43
	ZWORNIK (2)						
	j.w.	j.w.	j.w.	-	Z wklęską	-	Element pokryty polichromią (wtórną) - AJS 43
	SZCZYT						
	Zachodni szczyt kaplicy, strona PN, przęsło 1. Wyłącznie dolne partie, powyżej zwieńczenie szczytu z AJS 66	Mur ceglany o wątku gotyckim, w wyższych partiach silnie przemurowywany, wątek zaburzony.	Cegła 8-9 x 11,5-12,5 x 25,5-27,5cm	Wtórna spoina konserwatorska (AJS 73). Beżowa, z rysą.	-	-	Widoczne pozostałości dekoracji z zendrówek. Być może miała ona kształt krzyża na trójramiennej podstawie
	WIĘŹBA DACHOWA (?)						
	Strych kaplicy Smedchina (przęsło 1, strona północna)	Storczykowa	Drewniana	-	-	-	Zachowany drewniany wał dźwigu. Przynależność więźby do AJS niepewna.

AJS	PARAMETRY						
31	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kruchta pod kaplicą Smedchina (przęsło 1, strona północna)	Korpus gotycki	Sklepienie, wsporniki, zworniki	7,90 x 10,50 x 3,50m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA /TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Sieciowe	-	-	Żebro: wałkowe	Pokryte wtórnie polichromią (AJS 44)	Pokryte wtórnie polichromią (AJS 44)
	WSPORNIK						
	j.w.	Monolityczny	Kamienny ?	-	Wspornik powtarza profil wiązki żeber z wklęskowym podcięciem u dołu.	-	Przykryte wtórną dekoracją rzeźbiarską (AJS 44)
	ZWORNIK						
	j.w.	?	Kamienny ?	-	Cylindryczny?	-	Przykryte wtórną dekoracją rzeźbiarską - podwieszona płyta z puttem (AJS 44)

AJS	PARAMETRY						
32	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PN, przęsło 2	Korpus gotycki	Ściany, sklepienie, arkada	6,30 x 5,50 x 11,80 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Strona PN, przęsło 2 - mury kaplicy.	Mur ceglany, wątek gotycki	Cegły 7,5-8,5 x 11-12 x 26-27 cm	Beżowa, nieopracowana spoina. Duże grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Mury od zewnątrz przelicowane, we wnętrzach pokryte wtórnym tynkiem. Wątek i spoina widoczne na strychach.
	ARKADY						
	Arkada między kaplicą a nawą PN.	Mur ceglany	Kształtki ceramiczne	Nieopracowana / podmalowana na biało.	Uskok-wklęska	-	Spoiny częściowo malowane na uzupełnieniach kitami.
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PN, przęsło 2	Krzyżowo-żebrowe	Cegły 7,5-8,5 x 11-12 x 26-27 cm	Beżowa, nieopracowana spoina. Duże grudki niezlasowanego wapna.	Żebro: faza-wklęska-faza	Wtórny	-
	WSPORNIK (1-4)						
	j.w.	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Wieloboczny, profilowany geometrycznie (sfazowania I wklęski)	-	-
	ZWORNIK						
	j.w.	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Cylindryczny zwornik o profilowanym analogicznie do żebra obwodzie	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PN, przęsło 3	Korpus gotycki	Ściany, sklepienie, arkada	6,10 x 3,80 x 11,80 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
33		ŚCIANA					
	Strona PN, przęsło 3 - mury kaplicy.	Mur w wątku gotyckim	Cegły 25-26,5 x 10,5-11 x 8-8,5 cm	Beżowa, nieopracowana spoina. Duże grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Mury od zewnątrz przelicowane, we wnętrzach pokryte wtórnym tynkiem. Wątek I spoina widoczne na strychach. Spoiny na zewnątrz (wtórne - AJS 73 - z rysą)
		ARKADY					
	Arkada między kaplicą a nawą PN.	Mur ceglany	Kształtki ceramiczne	Nieopracowana / podmalowana na biało.	Wklęska - uskok - wklęska	-	Spoiny częściowo malowane na uzupełnieniach kitami.
		SKLEPIENIE					
	Kaplica, strona PN, przęsło 3	Dwuprzęsłowe, krzyżowo-żebrowe	Cegły i kształtki ceramiczne (?)	?	Żebro: faza-wklęska-faza	wtórny	Budulec sklepienia niedostępny.
		WSPORNIK (1-4)					
	j.w., narożne	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Bardzo drobne wsporniki z twarzami (ludzkimi?), dekoracją roślinną i profilowanymi gzymsami.	-	-
		WSPORNIK (5-6)					
	Kaplica, strona PN, przęsło 3, wsporniki w osiach ścian	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Kontynuujący wiązkę żeber	-	-
		ZWORNIK (1-2)					
	Kaplica, strona PN, przęsło 3	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Cylindryczny zwornik o profilowanym analogicznie do żebra obwodzie. Wtórnie dekorowany rzeźbiarską, podwieszoną płytą.	-	-

AJS	PARAMETRY						
34	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PN, przęsło 4	Korpus gotycki	Ściany, sklepienie, arkada	4, 59 x 1,1 x 11,80 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Strona PN, przęsło 4 - mur obwodowy kaplicy.	Mur w wątku gotyckim	Cegły 8-8,5 x 11,5 x 25,5-27 cm	Beżowa, nieopracowana spoina. Duże grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Mury od zewnątrz przelicowane, we wnętrzach pokryte wtórnym tynkiem. Wątek I spoina widoczne na strychach.
	ARKADY						
	Arkada między kaplicą a nawą PN.	Mur ceglany	Kształtki ceramiczne	Nieopracowana / podmalowana na biało.	Wklęska - uskok - wklęska	-	Spoiny częściowo malowane na uzupełnieniach kitami.
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PN, przęsło 4	Krzyżowo-żebrowe	Cegły 7,5-8,5 x 11-12 x 26-27 cm	Beżowa, nieopracowana spoina. Duże grudki niezlasowanego wapna.	Żebro: faza-wklęska-faza	Wtórny	-
	WSPORNIK						
	Arkada między kaplicą a nawą PN.	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Wieloboczny, z maswerkowymi żłobieniami	-	-
	ZWORNIK						
	j.w.	Monolityczny	Kamień (piaskowiec?)	-	Cylindryczny zwornik o profilowanym analogicznie do żebra obwodzie	Wtórny	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)			
	Parter wieży, niższe partie kondygnacji +1	Wieża	Ściana, sklepienie, zwornik, wspornik, portal, gzyms, cokół, schody, okno	13,50 x 13,50 x 12,50 m	IV.2		
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
				ŚCIANA			
	j.w.	Gotycki	Cegła 7,5-8,5 x 11-12,5 x 25-26 cm	Spoina wtórna (AJS 73), beżowa, z rysą	-	-	-
				PORTAL			
	j.w. strona PD	Portal perspektywiczny	Piaskowiec	-	Portal z drobnym laskowaniem ościeży o bardzo wyciągniętych pionowo proporcjach, bez strefy kapiteli. Pozbawiony tympanonu. Flankowany dwoma filarami zwieńczonymi fialami z czołganką. Nad ostrym łukiem archiwolty wimperga z czterolisciem I rybimi pęcherzami. Powyżej nisza z figurą św. Wawrzyńca z kratą zwieńczona oślim grzbietem.	-	Duża część portalu wymieniona (AJS 66)
				OKNO			
35	Parter wieży, strona WSCH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno dwudzielne, bez maswerku	-	-
				OKNO (2)			
	Poziom +1 wieży, strona WSCH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno dwudzielne, z dwiema lancetami I prostym maswerkiem	-	-
				SKLEPIENIE			
	Parter wieży	Krzyżowo-żebrowe	Cegła I kształtki ceramiczne	-	Żebro: wklęska-wklęska-faza	wtórny	Cegła pod tynkiem, wymiary nieznane
				WSPORNIK			
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Powtórzenie profilu wiązki żeber.	-	-
				ZWORNIK			
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylinryczny	-	-
				COKÓŁ			
	j.w., zewnętrze	Kształtki kamienne	Piaskowiec	-	Dwustrefowy. Część dolna sfazowana, część górna: faza-wałek-wklęska	-	-
				GZYMS			
	Gzyms nad parterem - zewnętrze	Kształtki kamienne	Piaskowiec	-	Faza-wklęska-faza	-	-
				KLATKA SCHODOWA			
	Północno wschodni narożnik wieży	Spiralna klatka schodowa.	Stopnie kamienne, ściany z cegły 7,5-8,5 x 11-12,5 x 25-26 cm	Spoina wtórna (AJS 73), beżowa, z rysą	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Wieża, górne partie poziomu +1 I poziom +2	Wieża	Ściany, okna, schody, sklepienie, wspornik, zwornik	13,50 x 13,50 x 9,60 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	Gotycki	Cegła 8-9 x 11-12 x 25-26 cm	Spoina wtórna (AJS 73), beżowa, z rysą	-	-	-
	OKNO (1)						
	Okna poziomu +2, strony: WSCH I ZACH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno z dwiema lancetami i czteroliściem w maswerku	-	Kamieniarka okna w większości przynależna do AJS 73
	OKNO (2)						
	Okno poziomu +2, strona PD	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno z dwiema lancetami i czteroliściem w okręgu w maswerku	-	Kamieniarka okna w większości przynależna do AJS 73
	SKLEPIENIE (1)						
36	Poziom +2 wieży	Krzyżowo-Żebrowe	Cegła I kształtki ceramiczne	?	Żebro: dwuwklęskowy	-	-
	SKLEPIENIE (2)						
	Poziom +3 wieży	Krzyżowo-Żebrowe	Cegła I kształtki ceramiczne	?	Żebro: dwuwklęskowy	-	-
	WSPORNIK (1)						
	Poziom +2 wieży	?	?	-	?	-	Brak dostępu
	WSPORNIK (2)						
	Dwa wsporniki sklepienia: kondygnacja +3 wieży, strona zachodnia	Monolityczny	Piaskowiec (?)	-	Żłobkowany, maswerkowy pseudokapitel	-	-
	WSPORNIK (3)						
	Dwa wsporniki sklepienia: kondygnacja +3 wieży, strona wschodnia	-	-	-	Dwie strefy: faza-wklęska-faza rozdzielone wklęską	-	-
	ZWORNIK (1)						
	Poziom +2 wieży	?	?	-	?	-	Brak dostępu
	ZWORNIK (2)						
	Poziom +3 wieży	Monolityczny	Piaskowiec (?)	-	Z kwiatonem	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.2		
	Kondygnacje: +3, +4, +5 wieży.	Wieża	Ściany, sklepienia, wsporniki, zworniki, schody,	13,50 x 13,50 x 37,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
37		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	Gotycki	Cegła 6,5-8,5 x 11,5-13 x 25-27	Spoina wtórna (AJS 14), beżowa, z rysą	-	-	Duży rozstaw wielkości cegieł. Być może AJS złożona z kilku kampanii budowlanych. Szwy poziome nieczytelne.
	SKLEPIENIE						
	Kondygnacja +5 wieży	Krzyżowe	Cegła	-	-	Sklepienie tynkowane. Cechy tynku nierozpoznane. Najpewniej wtórny	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Strych nawy PD, przęsło 6	Korpus gotycki	Sklepienie	2,80 x 2,80 x 2,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
38		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Pojedyncza kapa sklepienna rozpięta między ścianą arkadową a ścianą w linii tęczy.	Cegła, klucz łęku z piaskowca	Beżowa, wapienna, z rysą	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
39	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PD, przęsło 2. Tzw. Kaplica Uthmann	korpus gotycki	Ściana, sklepienie, wspornik, zwornik, arkada	4,70 x 3,20 x 10,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Ściana obwodowa kaplicy	Gotycki	Cegła 7,5-8,5 x 11-12,5 x 24,5-25 cm	Strych: nieopracowana spoina. Zaprawa beżowa, grudki niezlasowanego wapna.	-	-	Lico muru (zewn.) przespoinowane. Wnętrze tynkowane wtórnie
	ARKADY						
	Ściana między kaplicą a nawą PD	Ostrołuczna	Cegła silnie uzupełniona kitami. Wozówka: 24-25 x 8-8,5 cm.	Podmalowana na biało. Częściowo z rysą, częściowo zagładzona.	Sfazowane krawędzie	Duża część muru o podmalowanych na biało spoinach	Spoiny w większości wymienione.
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PD, przęsło 2	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	?	Żebro: wklęska - wklęska - faza	-	-
	ZWORNIK						
	j.w.	Monolityczna	Piaskowiec	-	Cylindryczny	-	-

AJS	PARAMETRY						
40	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PD, przęsło 7 Tzw. Kaplica Pfintzig	Prezbiterium gotyckie	Ściana, sklepienie, wspornik, zwornik, arkada, okno	5,4 x 1,1 x 16,10m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w. ściana czołowa	?	?	?	-	-	Lico muru (zewn.) całkowicie wymienione. Wnętrze tynkowane wtórnie. Brak dostępu do strychu
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PD, przęsło 7	Krzyżowo-żebrowe	Cegła	?	Żebro: faza-wklęska-faza	-	-
	WSPORNIK						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec (?)	-	Powtórzenie profilu wiązki żeber.	-	-
	ZWORNIK						
	j.w.	Monolityczny	j.w.	-	Cylindryczny z tarczą herbową rodziny Pfintzig	Polichromia konserwatorska. Tło kremowe, tarcza błękitna, w niej tarcza czarno-złota	-
	OKNO						
	j.w.	Ostrołuczne z maswerkiem	j.w.	-	Okno czterodzielne zwieńczone rozdrobnionym maswerkiem o z czworobocznym polem flankowanym przez dwa okręgi. Wnętrza pól wypełnione skomplikowanym wzorem z trój l wieloliści	-	Niepewna przynależność do AJS. Być może okno zostało wymienione w ramach prac przy AJS 66.

AJS	PARAMETRY						
41	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.1		
	Kaplica, strona PD, przęsło 8 Tzw. Kaplica rodziny Heugel	Prezbiterium gotyckie	Mur, sklepienie, zwornik, wspornik	5,60 x 3,30 x 15,80 m			
	SZCZEGÓŁOWE						
	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI	
	ŚCIANA						
	j.w.	?	?	?	-	-	Lico muru (zewn.) całkowicie wymienione. Wnętrze tynkowane wtórnie. Brak dostępu do strychu
	SKLEPIENIE						
	Kaplica, strona PD, przęsło 8	Krzyżowo-żebrowe	Cegła	-	Żebro: faza-wklęska-faza	-	-
	WSPORNIK						
	j.w.	Monolityczny	Piaskowiec	-	Dwie wklęski zwieńczone sfazowaną płytą I rozdzielone wałkiem	-	Cztery jednakowe wsporniki
	ZWORNIK						
	j.w.	j.w.	- j.w.	-	Cylindryczny	-	-

AJS	PARAMETRY						
42	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.2		
	Kaplica, przęsło 5, strona PD	korpus gotycki	Ściany	4,50 x 3,90 x 3,80 m			
	SZCZEGÓŁOWE						
	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI	
	ŚCIANA (1-2)						
	Ściany PD I ZACH wyższych partii kaplicy	Gotycki	Cegła 26,5-27,5 x 11-11,5 x 8-9,5 cm	Spoina konserwatorska, beżowa, wapienna, z rysą.	W ścianie PD cztery blendy okienne, ostrołuczne o profilu wkleskowym	-	W ścianie zachodniej widoczna rolka z cegły na sztorc

AJS	PARAMETRY						
43	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VI		
	Kaplica Smedchina (przęsło 1, strona PN, poziom +1)	Korpus gotycki	Tynk polichromowany	7,90 x 10,50 x 8,50m			
	SZCZEGÓŁOWE						
	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI	
	TYNKI POLICHROMOWANE						
	j.w.	Tynki malowane	Tynk wapienny	-	-	Liczne polichromie z przedstawieniami m.in.: Modlitwy w Ogrójcu, Ukrzyżowania, Męczeństwa św. Marka, św. Bartłomieja, św. Benna, św. Józefa	-

AJS	PARAMETRY						
44	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VI		
	Kruchta pod kaplicą Smedchina (przęsło 1, strona PN)	Korpus gotycki	Tynk polichromowany, zworniki	7,90 x 10,50 x 3,50m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ZWORNIK (1)						
	j.w., zworniki boczne	Podwieszany	Drewno	-	Anielska głowa ze skrzydłami	Głowa w kolorach naturalnych, skrzydła złocone	-
	ZWORNIK (2)						
	j.w., zwornik centralny	Podwieszany	Drewno	-	Pełnoplastyczna gloria	Złocona	-
	INNE - TYNKI POLICHROMOWANE						
	j.w.	Tynki malowane	Tynk wapienny	-	-	Liczne polichromie z przedstawieniami m.in.: Mojżesza, Apostołów, Jana Chrzciciela	-

AJS	PARAMETRY						
45	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VI		
	Nawa PD, przęsło 6/7	korpus/prezbiterium gotyckie	Podmurowanie pod epitafium	1,30 x 0,30 x 4,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	MUR						
	PD-ZACH część filara tęczowego	Mur	Cegła	-	Wypełnienie uskoków I wklęsek filara.	-	Podmurówka dla epitafium

AJS	PARAMETRY						
46	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VI		
	Ściana obwodowa, strona PD, przęsło 3	Korpus gotycki	Portal	2,30 x 0,80 x 4,10 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	PORTAL						
	Ściana obwodowa, strona PD, przęsło 3	Portal o dwóch kolumnach niosących belkowanie z naczółkiem z herbem. Łuk portalu pełen, niesiony przez dwa pilastry z wolutami.	Piaskowiec	-	Naczółek z herbem Erasmusa Mullera von Malckowitz na tle okuciowej dekoracji. Poniżej klasyczny gzyms z simą, płytą I wałkiem oparty na geometrycznie dekorowanym fryzie I prostym architrawie. Całość niosą kolumny z głowicami wolutowymi, stojące na cokołach z ornamentem okuciowym. Pilastry wewnętrzne dekorowane analogicznie do fryzu	-	-

AJS	PARAMETRY						
47	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.2		
	Kruchta, Strona PD, przęsło 5	Korpus gotycki	Sklepienie, zworniki	4,70 x 4,00 x 2,00m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Przeskokowe	Cegła (?)	?	Żebro w dolnych partiach: faza-wklęska-faza, w partiach górnych prostokątne	Pola sklepienia: złote gwiazdy na błękitnym tle, całość otoczona bordowym pasem z kremowym rautowaniem. Żebra: kremowe z bordowymi I błękitnymi pasami przy zwornikach	-
	ZWORNIK (1)						
	j.w., centralny	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny z płalskorzeźbioną wagą	Tło bordowe/ciemnoczerwone, waga kremowa	-
	ZWORNIK (2)						
	j.w., boczne	Monolityczny	Piaskowiec	-	Cylindryczny	-	Płaskorzeźbione putta w zwornikach wtórne

AJS	PARAMETRY						
48	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Ściana obwodowa, kaplica Pfintzigów, strona PD, przęsło 7	Korpus gotycki	Portal	2,30 x 3,80 x 0,50m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	PORTAL						
	j.w.	Prosty portal o pełnym łuku I dekorowanych węgarach	Piaskowiec	-	Otwór portalu ujęty prostą, dwustrefową opaską, z kluczem w strzałce łuku. Powyżej trójkątny naczółek	-	-

AJS	PARAMETRY						
49	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Ściana obwodowa, kaplica Dumlose, strona PD, przęsło 6	Korpus gotycki	Portal	2,20 x 3,70 x 0,70m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	PORTAL						
	j.w.	Pełny łuk oparty o dwa pilastry	Piaskowiec	-	Pełny łuk portalu z dekorowanym kluczem wsparty na pilastrach zwieńczonych spłaszczonymi konsolkami z tryglifami. Naczółek odcinkowy, przerwany w środku.	-	-

AJS	PARAMETRY						
50	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VI		
	Wieża, kondygnacja +2, strona PD	Wieża	Sklepienie, portal, ściana	2,00 x 2,50 3,30 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	mur ceglany,	cegła o wys. 6,5-7cm	Beżowa, nieopracowana	-	Tynk gr. Ok. 1,5-2cm z polichromią z dekoracją roślinną	-
	PORTAL						
	j.w.	Prosty portal o dwóch węgarach I nadprożu	Piaskowiec ze szrafowaną powierzchnią	-	Prostokątny węgar - od 1/3 wysokości sfazowane wewnętrzne krawędzie. Nadproże powtarza profil węgara.	-	Znak kamieniarski: "M" na węgarze
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Kolebkowe	Cegła 6,5-7 x 19-20 cm	-	-	Tynk gr. Ok. 1,5-2cm z polichromią z dekoracją roślinną	-

AJS	PARAMETRY						
51	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	V.2		
	Poziom +1 powyżej zakrystii, przęsła 6-9, strona PN	Prezbiterium gotyckie	Sklepienia, wsporniki, zworniki, ściany	23,50 x 6,50 x 6,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	SKLEPIENIE						
	j.w.	Gwiaździste	Cegła I kształtki ceramiczne (?)	?	Żebro: wklęska-wklęska	Tynki wtórne	Budulec pod tynkiem. Dostep do strychów niemożliwy.
	WSPORNIK						
	j.w.	Monolityczny,	Piaskowiec (?)	-	Geometryczne, wieloboczne wsporniczki z gzymsem	Polichromia wtórna	-
	ZWORNIK						
	j.w.	Monolityczny,	Piaskowiec (?)	-	Cylindryczny z bokiem profilowanym analogicznie do żebra	-	-
	ŚCIANA						
	Wyższe partie ścian zakrystii (granica pozioma nieustalona)	Gotycki	Cegła o wymiarach: 7,5-8 x 10,5-12 x 24-25,5 cm	Beżowa, wapienna, w większej części konserwatorska	-	Tynki wtórne we wnętrzach	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Poziom +1 powyżej zakrystii, przęsła 6/7, strona PN	Prezbiterium gotyckie	Portal	4,50 x 0,70 x 4,50 m			
52		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	TYNKI POLICHROMOWANE						
	j.w.	Portal z łukiem koszowym	Kamień (piaskowiec?)	-	Portal o łuku koszowym, ościeża ujęte w pilastry zwieńczone gzymsami. Powyżej łuk koszowy z dekorowanym kluczem. W ościeżach po jednej wnęce zwieńczonej łukiem pełnym.	Wtórny	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Przęsła 2-5 nawy północnej wraz z północną ścianą arkadową i filarami nawy głównej.	Korpus k. gotyckiego	Filary, ściana arkadowa, łuki oporowe, sklepienia, ściany kaplic,	~ 24 x 30 x 13 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1)						
	PN ściana arkadowa, przęsła 2 - 5	Mur w wątku kowadełkowym	Cegła 8-8,5 x 14 x 28-29cm	Biała, nieopracowana, drobne kruszywo.	-	-	-
	ŚCIANA (2)						
53	Górne partie ścian między kaplicami w szerokości przęseł 2, 3, 4, 5	Mur w wątku kowadełkowym / mieszanym	Cegła 8-8,5 x 14 x 28-29cm + cegła rozbiórkowa	Biała, nieopracowana, drobne kruszywo.	-	-	-
	ARKADY						
	PN ściana arkadowa, przęsła 2 - 5	Mur w wątku kowadełkowym	Cegła 8-8,5 x 14 x 28-29cm, kształtki ceramiczne, piaskowiec	Biała, nieopracowana, drobne kruszywo.	Wklęska - uskok - wklęska	-	-
	SKLEPIENIE						
	Przęsła 2-5 nawy głównej I północnej.	Krzyżowo-żebrowe	Cegła pełna, kształtki ceramiczne	Biała, nieopracowana, drobne kruszywo.	Żebro: wklęska-wklęska-faza	-	Żebra przemurowywane w szerokim zakresie podczas prac z AJS 73
	WSPORNIK (1)						
	Przęsła 2-5 nawy głównej I północnej. Ściana arkadowa północna I północna strona południowej.	Monolityczna	Piaskowiec	-	Żebra spływające bezpośrednio na służkę. Wspornik łączący wiązke profili fazowo-wklęskowych z półośmiobocznym	-	Żebra przemurowywane w szerokim zakresie podczas prac z AJS 73

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
53	**WSPORNIK (2)**						
	Przęsła 2-5 nawy północnej - ściana obwodowa.	j.w.	j.w.	-	Żebra spływające bezpośrednio na służkę. Wspornik łączący wiązkę profili fazowo-wklęskowych z półośmiobocznym. Wspornik silniej rozbudowany niż (1) - widoczne po bokach elementy wspierające łęki wnęk w ścianie tarczowej.	-	-
	ZWORNIK (1)						
	Przęsła 2 - 5 nawy północnej	j.w.	j.w.	j.w.	Zwornik cylindryczny z dwiema wklęskami, pełny	Motywy liściaste na tle w kolorze byczej krwi	Być może wykorzystane wtórnie
	ZWORNIK (2)						
	Przęsła 2, 4, 5 nawy głównej	j.w.	j.w.	j.w.	Zwornik cylindryczny, pełny, profil z dwiema wklęskami	-	Uzupełniane w AJS 73
	FILAR						
	Filary PN2, PN3, PN4	Mur ceglany, wzmacniany blokami piaskowca	Cegła 8-8,5 x 14 x 28-29cm, kształtki ceramiczne, piaskowiec	Biała, nieopracowana, drobne kruszywo.	Arkada: Wklęska - uskok - wklęska; Służka: półośmioboczna	-	Spoiny w dużej części wymienione
	BAZA						
	Filary PN2, PN3, PN4	Monolityczna	Piaskowiec	-	Dwustrefowy, o dwóch gzymsach z simą	-	Na bazach widoczne jednakowe gmerki

AJS	PARAMETRY						
54	**OGÓLNE**				**FAZA**		
	LOKALIZACJA	**BUDOWLA**	**ELEMENTY**	**WYMIARY (maks.)**	**VII**		
	Północna ściana krypty, przy wschodnim licu ściany czołowej korpusu.	Kościół gotycki (chór)/ krypta	Wtórne uzupełniene luki między stopą fundamentową chóru i reliktami kościoła pierwotnego	1,6x1,5x0,6 m (dostępne)			
	SZCZEGÓŁOWE						
	KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	**BUDULEC**	**ZAPRAWA / SPOINA**		**PROFIL**	**TYNK**	**INNE / UWAGI**
	FUNDAMENT						
	j.w.	Mur ze sklepioną wnęką o łuku odcinkowym. Wątek gotycki / mieszany	Cegła pełna ~ 24 x 12 x 7cm	Jasna/srebrzysta. Spoina nieopracowana.	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
55	**OGÓLNE**				**FAZA**		
	LOKALIZACJA	**BUDOWLA**	**ELEMENTY**	**WYMIARY (maks.)**	**VII**		
	Południowa ściana krypty, w linii tęczy pierwotnego kościoła	Kościół gotycki	Wzmocnienie stopy fundamentowej filara	2,95 x 2,85 x ? m (dostępna część)			
	SZCZEGÓŁOWE						
	KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	**BUDULEC**	**ZAPRAWA / SPOINA**		**PROFIL**	**TYNK**	**INNE / UWAGI**
	FUNDAMENT						
	j.w.	Mur w wątku kowadełkowym / zaburzonym	Cegła rozbiórkowa o różnych wymiarach (gotycka)	Biała, srebrzysta zaprawa z drobnym kruszywem. Spoina nieopracowana.	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Nawa PN, przęsło 2	korpus gotycki	Strop, balustrada	8,50 x 5,50 x 6,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	INNE - STROP						
56	Empora w nawie PN	Strop drewniany oparty na łukach koszowych między filarami I ścianą obwodową nawy	Cegła, drewno	?	?	Sufit empory PN pokryty sztukaterią barokową.	Elementy murowane pokryte tynkiem, w większości zapewne wtórnym.
	INNE - BALUSTRADA (1)						
	j.w.	Pochwyty na tralkach	Drewno	-	Masywne, dwustrefowe tralki z wyraźym cokołem. Pochwyt o profilu gzymsu - z płytą i simą	-	Wtórna polichromia konserwatorska

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Trzy portale: Kaplice: strona PN, przęsła: 1, 5; strona PD, przęsło: 5	korpus gotycki	portale	3,50 x 5,20 x 0,50 m (jeden portal)			
		SZCZEGÓŁOWE					
57		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	PORTAL						
	j.w.	Prosty portal o pełnym łuku	Piaskowiec (?)	-	Portal o pełnym łuku archiwolty z wyraźnym kluczem, flankowany pilastrami z konsolkami pod gzymsem impostowym. Całość zwieńczona gzymsem	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Portal wejścia do klatki schodowej wieży. Strona PD, przęsło 1/2.	Wieża	Portal, okno	1,20 x 3,50 x 0,70 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
58	PORTAL						
	j.w.	Portal o łuku koszowym opartym na węgarach	Piaskowiec	-	Węgary ze szlakiem ryflowanym I opracowanym zwierciadłem, zwieńczone prostym gzymsem z trzech płyt. Łuk koszowy z puttem w kluczu. Powyżej niewielkie okno z piaskowcową opaską.	-	-
	OKNO						
	j.w.	Opaska z kratą I wprawionym wtórnie szkleniem	Piaskowiec	-	Opaska z prostą dekoracją z medalionymi ujętymi obramowaniem	-	-

AJS	PARAMETRY						
59	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Nawa G, przęsła: 1 i 2, empora pod prospektem organowym	korpus gotycki	Strop, balustrada	13,00 x 11,00 x 2,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	INNE - BALUSTRADA						
	j.w.	Balustrada pełna	Drewno	-	Bogata dekoracja wstęgowo-cegowa, chrząstkowa, liście akantu, w centralnym polu kartusz herbowy	Balustrada bogato polichromowana, pozłacana I marmuryzowana.	-
	STROP						
	j.w.	Konstrukcja empory przykryta posadzką, nierozpoznana.	Drewno (?)	-	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
60	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Nawa G, przęsła 1, 2, strona PD	korpus gotycki	Ściany	25,50 x 5,50 x 3,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1-2)						
	Zamurowania otworów okiennych w południowej ścianie nawy głównej	Kowadełkowy	Cegła o nieznanych wymiarach	?	-	Wtórny	-

AJS	PARAMETRY						
61	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Nawa G, przęsło 1, nawy PN I PD: przęsło 2	Korpus gotycki	empora organów Englera	8,50 x 23,50 x 4,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	PODPORA (KOLUMNA/FILAR/SŁUŻKA)						
	j.w.	Słup	Drewno	-	Prostokątny	-	-
	PODCIĄGI, MIECZE						
	j.w.	Belki oparte na parach słupów I wsparte mieczami	j.w.	-	j.w.	-	-

AJS	PARAMETRY						
62	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Filar PN6, strona WSCH	korpus/prezbiterium gotyckie	Podmurowanie pod epitafium	1,30 x 0,30 x 5,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	INNE - BALUSTRADA (1)						
	PN-WSCH część filara tęczowego	Mur	Cegła	-	Wypełnienie uskoków I wklęsek filara.	-	Podmurówka dla epitafium

AJS	PARAMETRY						
63	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Nawa PN, przęsło 8	korpus gotycki	Ściana, balustrada, strop	5,00 x 2,00 x 6,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	Empora w przęśle 8 nawy PN	Lekka konstrukcja szkieletowa I deski	Drewno	-	Pilastry flankujące wejście: wklęska-płyta-ćwierćwałek	Malowane wtórnie (konserwacja)	-
	BALUSTRADA						
	j.w.	Tralki I pochwyt	j.w.	-	Cylindryczne tralki zdwojone, pochwyt z simą I wklęską	-	-
	STROP						
	j.w.	-	j.w.	-	Gzyms: wklęska-sima-ćwierćwałek	-	-

AJS	PARAMETRY						
64	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VII		
	Północna I południowa ściana krypty, podziemia północnej części kościoła.	Kościół gotycki (chór)/ krypta	Kanały C.O.	2,75 x 1,40m (dostępne); 1,40 x 2,65 x 10,00m (dostępne)			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1)						
	Kanał C.O. łączący kryptę (północna ściana) z piwnicą pod pom. Dzisiejszej zakrystii (kotłownią)	Mur w wątku krzyżowym / mieszanym	Cegła pełna ~ 27 x 12,5 x 7cm	b. jasna, niemal biała zaprawa na drobnym kruszywie. Spoina zagładzona	-	-	-
	ŚCIANA (2)						
	Północna ściana krypty, odcinek zachodni	j.w.	j.w.	j.w.	-	-	-
	ŚCIANA (3)						
	Południowa ściana krypty, odcinek zachodni	j.w.	j.w.	j.w.	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)			
	Nawa PD, przęsła 2-6	Korpus kościoła gotyckiego	Wzmocnienie stopy fundamentowej filara, filary, arkady, sklepienie, wspornik, zwornik,	28,20 x 16,80 x 17,70 m	VIII		
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
				FUNDAMENT			
	j.w.	Mur w wątku krzyżowym	Cegła maszynowa 26 x 6,5 x 12,5cm	J.szara, spoina nieopracowana.	-	-	Stopa o kształcie ściętego ostrosłupa
				ŚCIANA			
	Zamurowania arkady międzynawowej po stronie PD w przęśle 1 (powyżej poziomu empory)	Murowana	Cegła?	?	-	-	Wątek I budulec ukryte pod wtórnym tynkiem
				ARKADY (1)			
65	Arkady międzynawowe. Przęsła 2-5, ZACH. Część przęsła 6. Strona PD	-	Cegła maszynowa o I kształtki o wys. 6,5cm	J.szara, spoina nieopracowana.	Wklęska - uskok - wklęska	-	Spoina w dużej części wymalowana na uzupełnieniach lica kitami / zaprawą. Miejscami konserwatorsko zagładzona.
				ARKADY (2)			
	Uzupełnienia I przemurowania arkad kruchty zachodniej: PN, PD, WSCH	Mur ceglany	Cegła maszynowa o I kształtki o wys. 6,5cm	J.szara, spoina nieopracowana.	Wklęska	-	Mur tynkowany, przynależność do AJS niepewna. W miejscach pozbawionych tynku widoczne uzupełnienia arkad przynależne do AJS, równolegle ze starszym, gotyckim murem.
				SKLEPIENIE			
	Przęsła: 2-6, strona PD	Krzyżowo-żebrowe	j.w.	?	Żebro: wklęska-wklęska	-	-
				WSPORNIK			
	Filary PD1-5, strona PD	Monolityczny	Gips / sztuczny kamień	-	Grupy pięciu maswerkowych, żłobionych pseudokapiteli	-	-
				ZWORNIK (1)			
	Przęsła: 2, 4, strona PD	j.w.	Piaskowiec	-	Cylindryczny z dwiema wklęskami	-	Zapewne wspornik wykorzystany wtórnie
				ZWORNIK (2)			
	Przęsła: 3, 5, 6, strona PD	j.w.	Kamień / sztuczny kamień	-	Cylindryczny, nieregularny	-	-

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
65	**FILAR (1)**						
	Filar PD1	Mur ceglany	Cegła maszynowa o I kształtki o wys. 6,5cm	J.szara, spoina nieopracowana.	Duża partia filaru PD1. Być może we wnętrzu zachowane pozostałości po pierwotnym filarze (AJS 8). Rzut inny niż w pozostałych filarach. Od strony południowej dostawiona blokowa podpora empory (jak w filarze PD 2). Kształtki o zbliżonych parametrach użyte w przyległych do filara arkadach kruchty zachodniej.	-	Spoina w dużej części wymalowana na uzupełnieniach lica kitami / zaprawą. Miejscami konserwatorsko zagładzona.
	FILAR (2)						
	Filar PD2	j.w.	j.w.	j.w.	Od strony południowej dostawiona blokowa podpora empory. Pozostałe cechy jak w filarach PD3-5	-	j.w.
	FILAR (3)						
	Filary PD3-5	j.w.	j.w.	j.w.	Podłużne filary o narożach: Wklęska-uskok-wklęska. Od strony nawy głównej I bocznych służki półośmioboczne.	-	j.w.
	BAZA (1)						
	Filar PD 2	Monolityczna	Piaskowiec	-	Dwustrefowy, o dwóch gzymsach z simą. Rzut powtarza rzut filara.	-	Filar o odmiennym przekroju - z dostawioną od strony południowej blokową podporą empory.
	BAZA (2)						
	Filary PD 3-5	Monolityczna	Piaskowiec	-	Dwustrefowy, o dwóch gzymsach z simą. Rzut powtarza rzut filara.	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)			
	Cała bryła kościoła wraz z kaplicami	Kościół gotycki	Lica murów, okna, elementy kamieniarskie (portal, czapki, gzymsy, parapety), gzyms, blendy, szczyty	71,50 x 47,80 x 23,00 m	VIII		
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1)						
	Zewnętrzne lico ścian obwodowych kościoła z wyłączeniem ścian nawy głównej (powyżej naw bocznych) oraz zamknięcia wschodniego chóru.	Gotycki	Silnie wypalona, wiśniowa cegła 9 x 12,5 x 28,5 cm o ostrych krawędziach.	Wtórna spoina konserwatorska (AJS 73). Zagładzona, beżowa.	-	-	-
	PORTAL						
	Duże partie portalu południowego wieży	Rzeźbione bloki kamienne	Piaskowiec	-	Laskowania, fiale, czołganki, wimperga, popiersia ludzkie, gzymsy faza-wklęska-faza	-	Elementy zapewne powtarzające formę pierwotnych
	OKNO (1)						
66	Rozeta na ścianie zachodniej korpusu	Rozeta	Piaskowiec	-	Osiem promieni zwieńczonych tróliśćmi	-	Okno zapewne przywrócone w miejscu pierwotnego, zamurowanego po wzniesieniu domów altarystów przy zachodniej ścianie.
	OKNO (2)						
	Okna (2) w kaplicach: strona PD, przęsła 2 I 4	Maswerkowe okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno czterodzielne, z maswerkiem z trzema trójliśćmi w trójkącie Reuleaux, flankowanym rybimi pęcherzami.	-	Okno w miejscu pierwotnego okna z AJS 39
	OKNO (3)						
	Okno w kaplicy: strona PD, przęsło 3	j.w.	j.w.	-	Okno czterodzielne, z maswerkiem z czterema trójliśćmi w czworobocznym polu flankowanym rybimi pęcherzami	-	Okno w miejscu pierwotnego okna z AJS 22
	OKNO (4)						
	Okno w kaplicy: strona PD, przęsło 5	j.w.	j.w.	-	Okno trójdzielne, z maswerkiem z czterema trójliśćmi (jeden centralnie, pozostałe wokół) I trzema trójkątami Reuleaux w okrągłym polu flankowanym rybimi pęcherzami	-	Okno w miejscu pierwotnego okna z AJS 25
	OKNO (5)						
	Okna (3) w kaplicy: strona PD, przęsło 6	j.w.	j.w.	-	Okno dwudzielne zwieńczone trójliściem w okręgu.	-	Okna w miejscu pierwotnych okna z AJS 26

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
66	**OKNO (6)**						
	Okna (2) w kaplicy: strona PD, przęsła 7 I 9	j.w.	j.w.	-	Okno czterodzielne zwieńczone rozdrobnionym maswerkiem o z czworobocznym polem flankowanym przez dwa okręgi. Wnętrza pól wypełnione skomplikowanym wzorem z trój I wieloliści	-	Okna w miejscu pierwotnych z AJS 40, 28. Przynależność okna z kaplicy PD7 do tej jednostki niepewna, być może jest oryginalne z AJS 40
	OKNO (7)						
	Okno w kaplicy: strona PD, przęsło 8	j.w.	j.w.	-	Okno czterodzielne zwieńczone rozdrobnionym maswerkiem o z okągłym polem flankowanym przez czworoboki. Wnętrza pól wypełnione skomplikowanym wzorem z trój I wieloliści oraz rybich pęcherzy	-	Okno w miejscu pierwotnego okna z AJS 41
	OKNO (?)						
	Okno w kaplicy: strona PN, przęsło 1	j.w.	j.w.	-	Okno czterodzielne, z maswerkiem z trzema trójliśćmi w trójkącie Reuleaux, flankowanym rybimi pęcherzami I okręgami z wpisanym trójliściem. Laski boczne: z wklęską obustronnie; Laska centralna: gruszkowe	-	Okno w miejscu pierwotnego okna z AJS 29. Być może w części lub całości zachowane pierwotne.
	OKNO (9)						
	Okna w kaplicy: strona PN, przęsła: 2, 4	j.w.	j.w.	-	Okno czterodzielne, z maswerkiem z pięcioma trójliśćmi w czworobocznym polu (jeden centralnie) flankowanym rybimi pęcherzami I okręgami z wpisanym trójliściem. Laski boczne: z wklęską obustronnie; Laska centralna: gruszkowe	-	Okna w miejscu pierwotnych okna z AJS 32, 34
	OKNO (10)						
	Okno w kaplicy: strona PN, przęsło 3	j.w.	j.w.	-	Okno czterodzielne, z maswerkiem z czterema trójliśćmi w trójkącie Reuleaux (jeden centralnie), flankowanym rybimi pęcherzami I okręgami z wpisanym trójliściem. Laski boczne: z wklęską obustronnie; Laska centralna: gruszkowe	-	Okno w miejscu pierwotnego okna z AJS 33
	OKNO (11)						
	Okno w kaplicy: strona PN, przęsło 5	j.w.	j.w.	-	Okno trójdzielne, z maswerkiem trójpromiennym z trójliściem w centralnym, okrągłym polu. Laski: gruszkowy	-	Okno w miejscu pierwotnego okna z AJS 24
	OKNO (12)						
	Okno zakrystii: strona PN, przęsło 6, poziom +1	j.w.	j.w.	-	Okno ostrołuczne z czterema lancetami. Laski: wkleska obustronnie	-	Poniżej okno (13) kontynuujące podziały. Zapewne jego parapet wyznacza pierwotną wysokość okna (12).
	OKNO (13)						
	Okno zakrystii: strona PN, przęsło 6, parter	j.w.	j.w.	-	Okno czterodzielne zwieńczone odcinkowo. Laski: wkleska obustronnie	-	Powyżej okno (12) kontynuujące podziały. Zapewne pierwotnie było to jedno okno, wtórnie rozdzielone.
	OKNO (14, 15, 16, 17)						
	Okno zakrystii: strona PN, przęsło 7, 8, 9, poziom +1	j.w.	j.w.	-	Okno ostrołuczne z czterema lancetami. Laski: wkleska obustronnie.	-	Cztery okna o podziałach analogicznych do okna (12), jednak o większej szerokości.
	Wschodni szczyt kaplicy, strona PN, przęsło 1	j.w.	j.w.	j.w.	Trójkątny szczyt zakończony kocim biegiem. Zwieńczony I flankowany niewielkimi słupkami z piaskowcową czapką o profilu faza-wklęska-faza. W szczycie pięć ostrołucznych blend, ustawionych symetrycznie, z najwyższą pośrodku. Blendy skrajne połówkowe. W dwóch blendach niewielkie okna zwieńczone odcinkowo.	-	-

AJS	PARAMETRY						
69	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	VIII		
	Strych nawy PD, przęsła 1-6	korpus gotycki	Ściany	25,50 x 5,50 x 3,00 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1-5)						
	Ściany uzupełniające przestrzenie pod łukami oporowymi strony PD korpusu	Kowadełkowy	Cegła 6 x 14 x 22/29 cm, maszynowa, kolor wiśniowy. Miejscowo użyty piaskowiec (kamienne bloki w szwach z pierwotnym murem)	Szara, cementowa, nieopracowana	-	-	Na jednym z ciosów piaskowca data - 1939 r.

AJS	PARAMETRY						
70	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IX		
	Północna część krypty, powyżej cokołu dawnego gurtu międzyprzęsłowego pierwotnego kościoła	Krypta / kościół pierwotny	Mur ceglany	105 x 50 x ? cm			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA						
	j.w.	Lico muru, gotycki	Cegła maszynowa 27 x 7 x 12cm	Zagładzona, jasnoszara	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
71	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IX		
	Północna ściana krypty	Krypta	Zamurowania otworów w ścianie fundamentowej (kanałów C.O)	1,6x1,5x0,6 m (dostępne)			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
	ŚCIANA (1)						
	Północno-zachodnia część krypty	Mur w wątku wozókowym	Cegła maszynowa 27 x 8,5 x 13cm	Szara, cementowa. Spoina nieopracowana.	-	-	-
	ŚCIANA (2)						
	Północno-wschodnia część krypty	Mur w wątku gotyckim	j.w.	j.w.	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IX		
	AJS rozproszona w całym kościele	Kościół gotycki	Ściany (lica murów), wieniec, gzyms, lukarny, hełm wieży, więźba dachowa, balustrady, baldachimy, okna, gzymsy, czapki przypór, fryz, mostek wieży, dach nad klatką schodową wieży, posadzki, stropy	72,50 x 44,50 x 92,50m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	FUNDAMENT						
	Północna część krypty. Środkowa część ściany północnej prezbiterium pierwotnego kościoła.	Stopa fundamentowa osadzona w murze AJS 1	Żelbet	-	-	-	Podobne stopy zapewne znajdują się pod wszystkimi słupami stalowymi w krypcie
	ŚCIANA						
73	Ściana zachodnia krypty	Słupy o przekroju prostokątnym I wypełnienie z cegły w wątku kowadełkowym	Słupy: żelbet; wypełnienie: cegła maszynowa 24 x 12 x 6,5cm	Szara, cementowa. Spoina nieopracowana.	-	-	-
	ŚCIANA (2)						
	Ściana wschodnia krypty	Ściana murowana w wątku kowadełkowym.	cegła maszynowa 24 x 12 x 6,5cm	j.w.	-	-	-
	ŚCIANA (3)						
	Liczne przelicowania starszych murów w całym kościele	Gotycki / kowadełkowy / mieszany	Cegła 8,5 x 12 x 26,5 cm, maszynowa, pomarańczowa	Konserwatorskie spoiny cementowo-wapienne (beżowe) wymienione w całym kościele. W partiach muru oryginalnego z rysą. W partiach przelicowanych zagładzone.	-	Bardzo liczne uzupełnienia tynków I wtórne tynkowania całych połaci ścian. Tynki wapienne 1,5-2cm, białe.	-
	ŚCIANA (4)						
	Ściana działowa zakrystii. Strona PN, przęsła: 8/9	?	?	?	-	Ściana tynkowana, budulec nieczytelny.	-
	OKNO (1)						
	Nawa główna, strona PN, przęsła: 3-5	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno czterodzielne z maswerkiem z trzema okrągłymi polami	-	-

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
73	**OKNO (2)**						
	Nawa główna, strona PN, przęsła: 6, 7, 9, strona PD, przęsła: 3, 9	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno czterodzielne z maswerkiem z czterolińciem w okrągłym polu I rybimi pęcherzami	-	-
	OKNO (3)						
	Nawa główna, strona PN I PD, przęsło: 8	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno czterodzielne z maswerkiem z dwoma czterolińciami I centralnym, okrągłym polem	-	-
	OKNO (4)						
	Nawa główna, strona PN, przęsło: 10	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno trójdzielne z maswerkiem z prostym, okrągłym polem	-	-
	OKNO (4)						
	Nawa główna, strona PD, przęsło: 6	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno czterodzielne z maswerkiem z centralnym pięcioliściem. Powyżej trójliść, po bokach dwa rybie pęcherze.	-	-
	OKNO (5)						
	Nawa główna, strona PD, przęsła: 4, 6	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno czterodzielne z maswerkiem z trzema trójliściami w okrągłym polu	-	-
	OKNO (6)						
	Nawa główna, strona PD, przęsło: 10	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno trójdzielne z maswerkiem z okrągłym polem flankowanym trójliśćmi	-	-
	OKNO (7)						
	Poziom +3 wieży, strona PD	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okno dwudzielne zwieńczone czterolińciem o pełnych łukach	-	-
	OKNO (8)						
	Poziom +3 wieży, strona WSCH I ZACH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okna dwudzielne zwieńczone czterolińciem o ostrych łukach	-	-
	OKNO (9)						
	Poziom +3 wieży, strona PD, WSCH I ZACH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okna dwudzielne zwieńczone rozbudowanym czterolińciem o ostrych łukach. Poniżej para lancetowatych blend.	-	-
	OKNO (10)						
	Poziom +4 wieży, strona PD, WSCH I ZACH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Duże, trójdzielne okna bez maswerku. Poniżej trzy lancetowate blendy.	-	-

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
73	**OKNO (11)**						
	Poziom +5 wieży, strona PD, WSCH I ZACH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Dwudzielne okna z maswerkiem z okrągłym polem. Poniżej dwie lancetowate blendy.	-	-
	OKNO (12)						
	Poziom +6 wieży, strona PD, WSCH I ZACH	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Dwudzielne okna z maswerkiem z okrągłym polem z trójliściem. Poniżej dwie lancetowate blendy.	-	-
	OKNO (13, 14, 15)						
	Nawa PN, zakrystia przęsła 7-9, parter,	Okno ostrołuczne	Piaskowiec	-	Okna ostrołuczne bez podziałów. Trzy lancety wykonane w postaci witrażu.	-	Planowane projektem z 1981 r. podziały kamienne nie zostały wykonane.
	WSPORNIK (1-6)						
	Przęsła: 1-5, Nawa G	Monolityczny	Piaskowiec	-	Wspornik o trzonie półośmiobocznym, rozgałęzionym na kolejne profile żeber sklepiennych	Polichromowany na ceglasto	-
	WSPORNIK (7-10)						
	Przęsła: 1-5, Nawa G	Monolityczny	Piaskowiec	-	Wieloboczny pseudokapitel, u dołu stożkowo zwężony, zwieńczony gzymsem z wałkiem	Polichromowany na ceglasto	-
	ZWORNIK (1, 2)						
	Przęsła: 3, 6, Nawa G	Zwornik okrągły, otwarty z czterech profili łączonych blachą stalową na mosiężnej kotwie	Piaskowiec	-	faza-wklęska-wklęska	j.w.	-
	BAZA (1)						
	Filar PN5	Imitacja - odlana forma bazy wokół ceglanego trzonu filara	Sztuczny kamień	-	Dwustrefowy, o dwóch gzymsach z simą. Rzut powtarza rzut filara.	-	-
	GZYMS						
	Gzyms pod tarasem wieży (uzupełnienia).	Profile kamienne	Piaskowiec	-	Masywna płyta ze spadkiem podparta profilem faza-wklęska faza. W narożach geometryczne rzygacze.	-	Uzupełnienia z tej AJS stanowią większość gzymsu. Niektóre elementy pierwotne przetrwały I zostały zachowane (poniżej 20%).
	GZYMS (2)						
	Liczne uzupełnienia gzymsów nawy głównej (pod parapetami, na przyporach) oraz wieży.	Profile kamienne	Piaskowiec	-	Faza-wklęska-faza	-	-
	GZYMS (3)						
	Gzymsy hełmu wieży	Opierzenia blacharskie	Blacha miedziana 1mm	-	Wklęska-wklęska	-	-
	WIĘŹBA DACHOWA (1)						
	Hełm wieży. Najwyższe kondygnacje wieży (7+)	Słupy żelbetowe ustawione w ośmioboku, stężane krzyżowo podciagami co kondygnację.	Żelbet	-	-	-	-

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK	INNE / UWAGI
73	**WIĘŹBA DACHOWA (2)**						
	Więźba dachowa nawy głównej	Więźba krokwiowo-jętkowa	Stal	-	Profile teowe, dwuteowe, ceowe	-	-
	POKRYCIE DACHU						
	Hełm wieży. Najwyższe kondygnacje wieży (7+)	-	Blacha miedziana 1mm	-	-	-	-
	POSADZKA (1)						
	Posadzka prezbiterium I korpusu kościoła	Płyty ceramiczne na płycie żelbetowej prefabrykowanej/stropie Ackermana	Płytki ceramiczne 27x27x4cm	Ciemnoszara, zagładzona fuga	-	-	-
	POSADZKA (2)						
	Wyniesione partie posadzki w nawie głównej prezbiterium		Płyty granitowe I marmurowe	j.w.	-	-	-
	INNE - UZUPEŁNIENIE LICA MURU AJS 1						
	Północno-wschodni narożnik krypty	Lico muru (niewielki fragment) dawnego prezbiterium (AJS 1) uzupełnione cegłą maszynową.	cegła maszynowa 24 x 12 x 6,5cm	Szara, cementowa. Spoina nieopracowana.	-	-	-
	INNE (2) - KONSTRUKCJA STALOWA STROPU - PODCIĄGI, BELKI						
	Wschodnia część krypty	Słupy, rygle I podciągi w indywidualnym układzie	Stal	-	Poziome I pionowe elementy konstrukcji stropu o przekrojach ceowych I dwuteowych	-	-
	INNE (3) - STROP						
	Krypta	Strop gęstożebrowy Ackermana	Stal, pustaki prefabrykowane, płyty żelbetowe	-	-	-	-
	INNE - BALUSTRADA (1)						
	Wieża, poziom +4. Balustrada mostu.	Balustrada stalowa	Stal	-	Przekroje okrągłe (pręty stalowe). Między tralkami prosta dekoracja z krzyżem wpisanym w okrąg.	-	-
	INNE - BALUSTRADA (2)						
	Balustrada tarasu wieży	Kamienna balustrada (słupki, pochwyt, panele z dekoracją maswerkową)	Piaskowiec	-	Panel (typ 1): czteroliść o ostrych łukach; Panel (typ 2): cztery trójliście w okręgu; Pochwyt: faza-wklęska-faza	-	-
	INNE - CZAPKI PRZYPÓR						
	Liczne czapki przypór przy wszystkich ścianach kościoła	Elementy kamienne kotwione do muru profilami teowymi	Piaskowiec I stal	-	Faza-wklęska-faza	-	-
	INNE - WIENIEC						
	Wieniec pod więźbą nawy głównej	Monolityczny	Żelbet	-	70x30cm	-	-

Ciąg dalszy tabeli na następnej stronie

AJS	LOKALIZACJA	KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	INNE - KANAŁY C.O.						
	Korpus I prezbiterium	Kanały z płyt prefabrykowanych	Żelbet	-	-	-	-
	INNE - LUKARNY						
	Lukarny na nawie głównej.	Kowadełkowy (?)	Cegła 8,5 x 12 x 26,5 cm	-	Gzyms z simą	Tynkowane. Tynk wapienny 1,5-2cm, kolor biały. Wątek niepewny - pod tynkiem.	Szczyt lukarny wschodniej poza AJS - zachowany.
	PODCIĄG						
	Powyżej PN filara tęczowego pierwotnego kościoła	Podciąg żelbetowy	Żelbet	-	-	-	-
	ŚCIANA						
73	WSCH partia muru PN pierwotnego kościoła dostepna w krypcie	Uzupełnienia muru	Cegła pełna, maszynowa, 24 x 7 x 12cm	j. szara, cementowa. Spoina nieopracowana.	-	-	
	POKRYCIE DACHU						
	Dach na klatce schodowej wieży	Monolityczny	Beton	-	Czapka o formie ostrosłupa, u dołu gzyms faza-wklęska-faza	-	-
	POMOST MIĘDZY WIEŻĄ I NAWĄ GŁÓWNĄ						
	Kondygnacja +4 wieży, strych nawy głównej	Dwie belki przykryte płytą	Żelbet	-	Balustrada z prętów stalowych z dekoracją z okręgów przeciętych dwoma prostopadłymi prętami.	-	-

AJS	PARAMETRY						
	OGÓLNE				**FAZA**		
	LOKALIZACJA	**BUDOWLA**	**ELEMENTY**	**WYMIARY (maks.)**	**IX**		
	Południowa ściana krypty, na wysokości kanału C.O.	Prezbiterium kościoła gotyckiego	Zamurowanie otworu dawnego kanału C.O.	1,61 x 1,35 x ? m (dostępna część)			
75	**SZCZEGÓŁOWE**						
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	**BUDULEC**	**ZAPRAWA / SPOINA**	**PROFIL**	**TYNK/ POLICHROMIA**	**INNE / UWAGI**
	ŚCIANA						
	j.w.	Mur w wątku krzyżowym	Cegła maszynowa 24 x 12 x 6 cm	J. szara. Spoina nieopracowana.	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
76	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IX		
	Południowa ściana krypty, na wysokości wejścia	Prezbiterium kościoła gotyckiego	Schody wejściowe do krypty	6,00 x 5,00 x 3,20 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
		SCHODY					
		j.w.	Monolityczne schody trójbiegowe.	Beton	-	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
78	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IX		
	Kaplice, strona PD, przęsła 4, 6	korpus gotycki	Posadzki, schody	18,50 x 5,00 x 0,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
		POSADZKA					
		j.w.	Płyty posadzkowe	Kamień	Cienka fuga	-	-	-
		SCHODY					
		j.w.	Stopień monolityczny I stopnica	Granit	-	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
79	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IX		
	Dachy nawy głównej I naw bocznych	Kościół gotycki	Pokrycie dachowe	67,50 x 34,50 x 34,00m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
		POKRYCIE DACHU					
		j.w.	Dachówka mnich-mniszka	Angobowana dachówka mnich-mniszka, ceramiczna. Na nawie głównej dwubarwna - zielona I czerwona w układzie szachownicowym. Na nawach bocznych I kaplicach ceglasta.	-	-	-	-

AJS	PARAMETRY						
80	OGÓLNE				FAZA		
	LOKALIZACJA	BUDOWLA	ELEMENTY	WYMIARY (maks.)	IX		
	Empora, nawa główna, przęsła: 1, 2	korpus gotycki	Organy	10,00 x 15,50 x 13,50 m			
		SZCZEGÓŁOWE					
		KONSTRUKCJA/ TYP/WĄTEK	BUDULEC	ZAPRAWA / SPOINA	PROFIL	TYNK/ POLICHROMIA	INNE / UWAGI
	INNE - ORGANY						
	j.w.	Instrument z prospektem wsparty konstrukcją drewnianą kotwioną do ścian arkadowych	Drewno	-	Instrument złożony z ponad 3000 piszczałek. Prospekt o dwóch kondygnacjach, zdobiony szeregiem detali snycerskich: girland, putt, kwiatonów, glorii, pełnoplastycznych figur.	Prospekt polichromowany (marmuryzacja - ciemna zieleń I róż) I złocony	-

II. Tabele graficzne

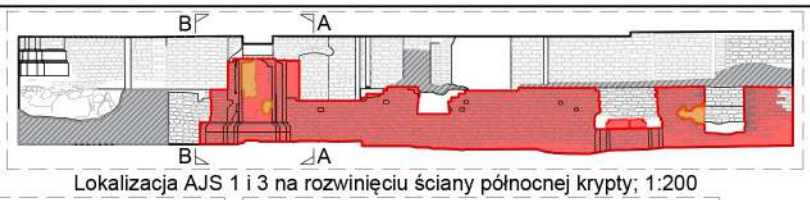

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

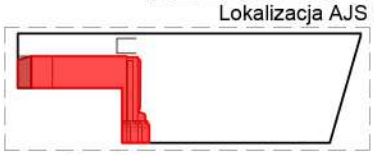
1 - 3
numer AJS

LOKALIZACJA

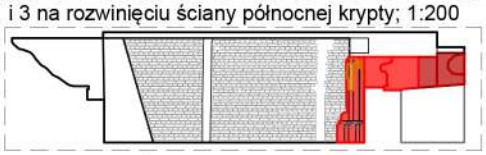
AJS 1
AJS 2
AJS 3

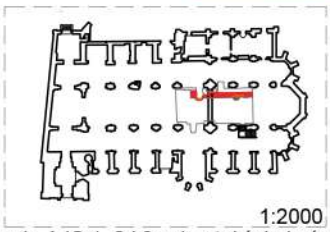
Lokalizacja AJS 1 i 3 na rozwinięciu ściany północnej krypty; 1:200

Przekrój B-B przez kryptę, 1:200

Przekrój A-A przez kryptę, 1:200

1:2000

Lokalizacja AJS 1, 2 i 3 w kontekście kościoła

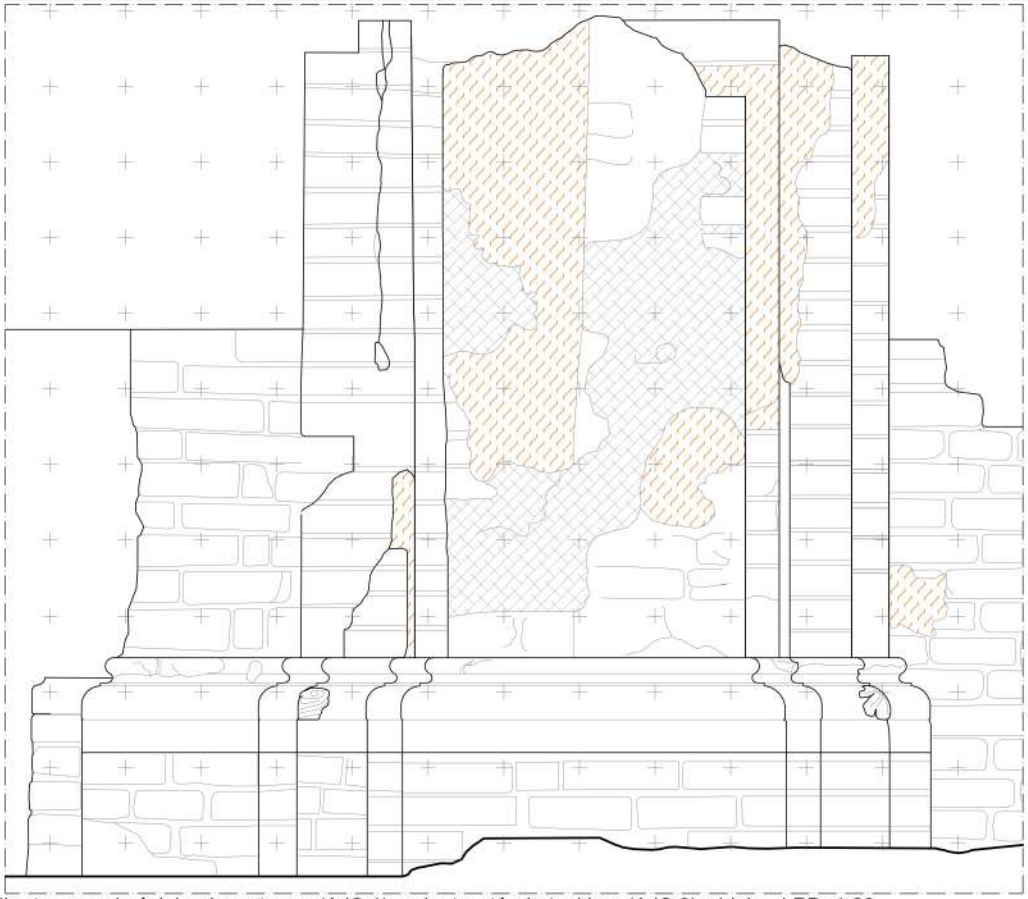
0 2 10 [m]
1:200

SKŁADOWE

SKALA: 1:20

Tynk - AJS 3

Lico zerwane

PN filar tęczowy kościoła pierwotnego (AJS 1), pokryty wtórnie tynkiem (AJS 3) widok od PD; 1:20

340 320 300 280 260 240 220 200 180 160 140 120 100 80 60 40 20 10 0

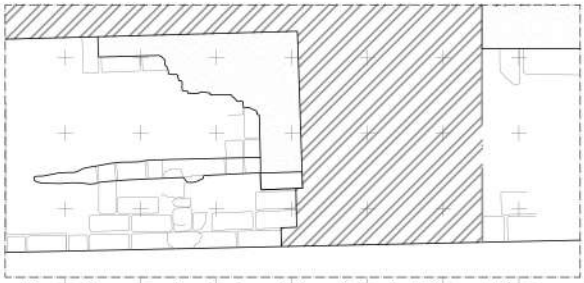
0 10 20 40 60 80 100 120 140 160 180 200 220 240

SKALA: 1:50

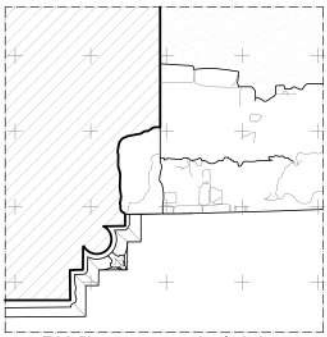
Brak dostępu

Piach

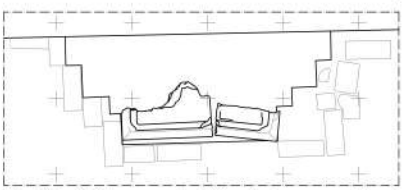
Cegła szrafowana

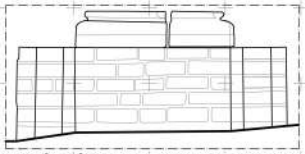
Kieszeń zasuwy i uskok portalu w ścianie PN prezbiterium pierwszego kościoła, rzut

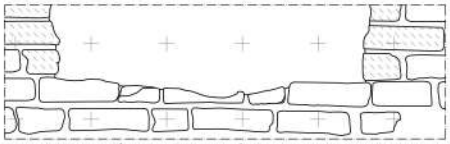
PN filar tęczowy kościoła pierwotnego, rzut

Cokół półfilara gurtu PN między przęsłami prezbiterium pierwszego kościoła, rzut

Cokół półfilara gurtu PN między przęsłami prezbiterium pierwszego kościoła, widok od PD

Pierwotny próg portalu w ścianie PN pierwszego kościoła; widok od PD

850 800 750 700 650 600 550 500 450 400 350 300 250 200 150 100 50 25 0

0 25 50 100 150 200 250 300 350 400

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

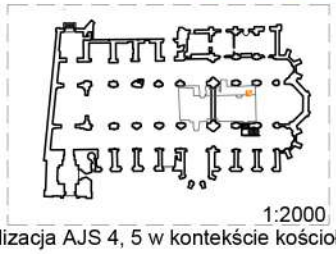
4, 5
numer AJS

AJS 4
AJS 5

Lokalizacja AJS 4, 5 na rozwinięciu ściany północnej krypty; 1:200

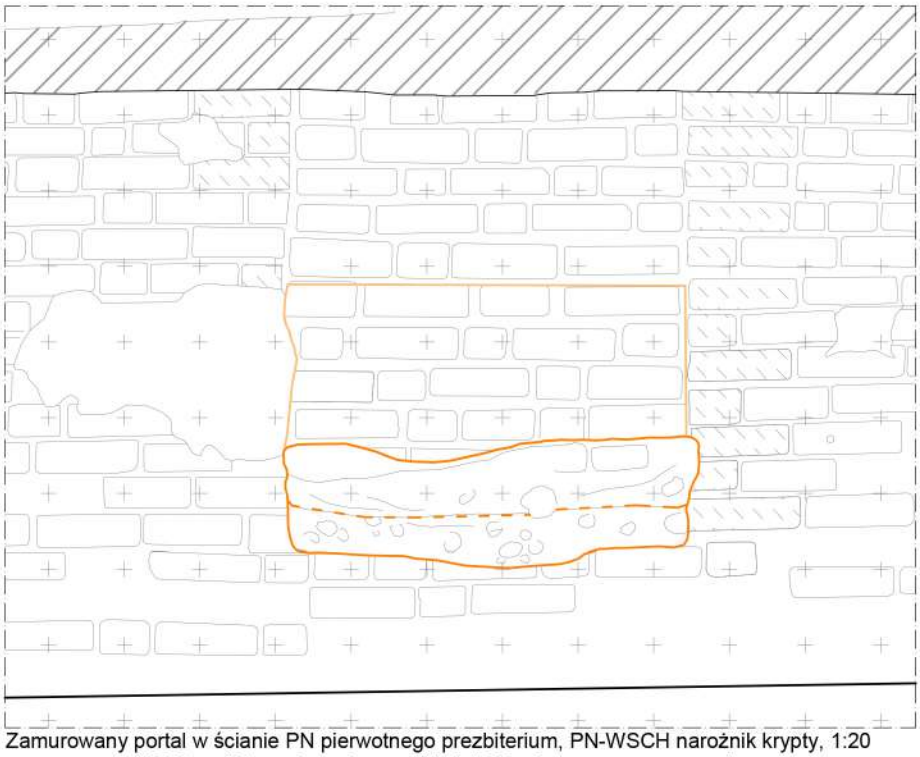
0 2 10 [m]
1:200

1:2000
Lokalizacja AJS 4, 5 w kontekście kościoła

SKŁADOWE

SKALA 1:20
AJS 4
AJS 5
Cegła szrafowana
Brak dostępu

Zamurowany portal w ścianie PN pierwotnego prezbiterium, PN-WSCH narożnik krypty, 1:20
AJS 4 - relikt wapiennej posadzki, AJS 5 - pierwsze zamurowanie,

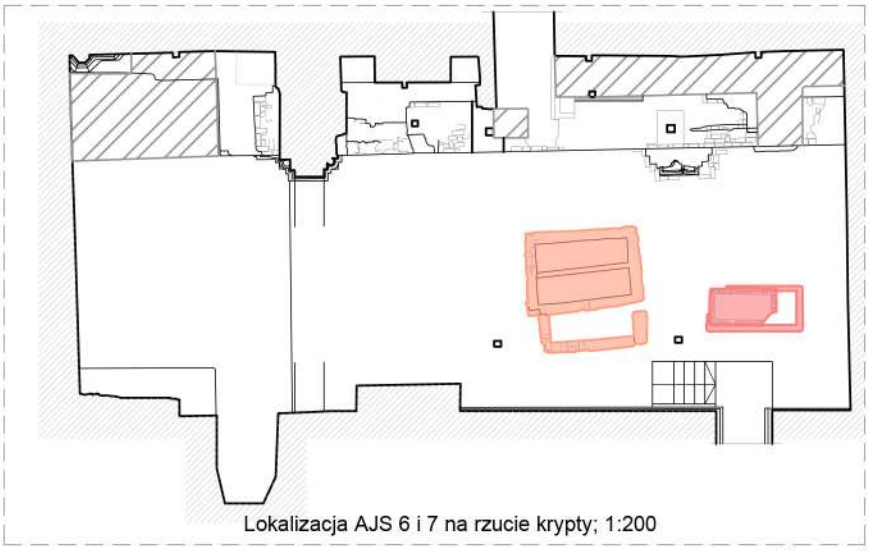
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

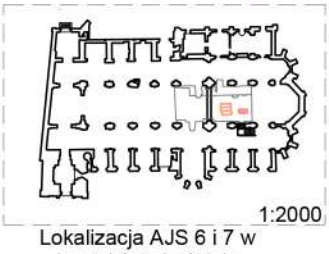
6, 7
numer AJS

LOKALIZACJA

AJS 6
AJS 7
Brak dostępu

Lokalizacja AJS 6 i 7 na rzucie krypty; 1:200

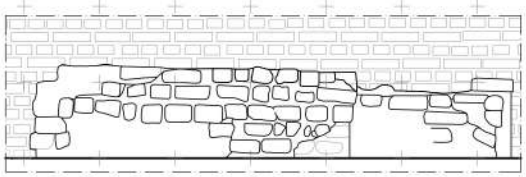

1:2000

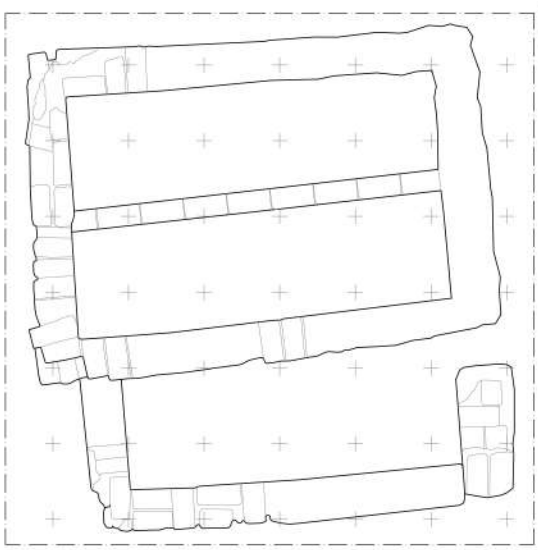
Lokalizacja AJS 6 i 7 w kontekście kościoła

0 2 10 [m]
1:200

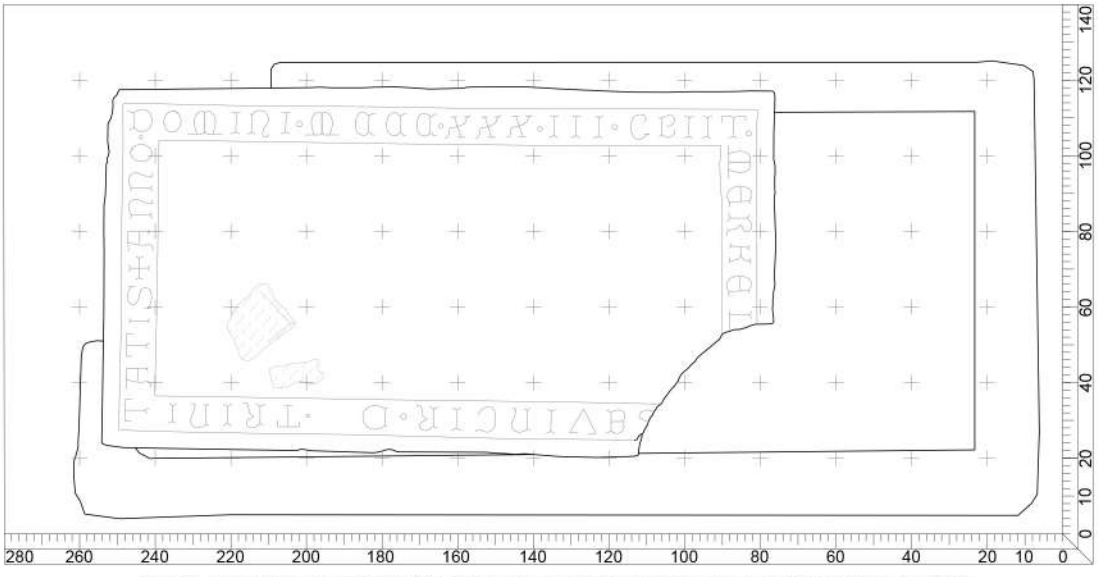
SKŁADOWE

AJS 8 - widok ZACH trzech komór grobowych, 1:50

AJS 8 - rzut trzech komór grobowych, 1:50

AJS 7 - Rzut komory grobowej Merkelo Grasevingira z uszczerbioną płytą nagrobną, 1:20

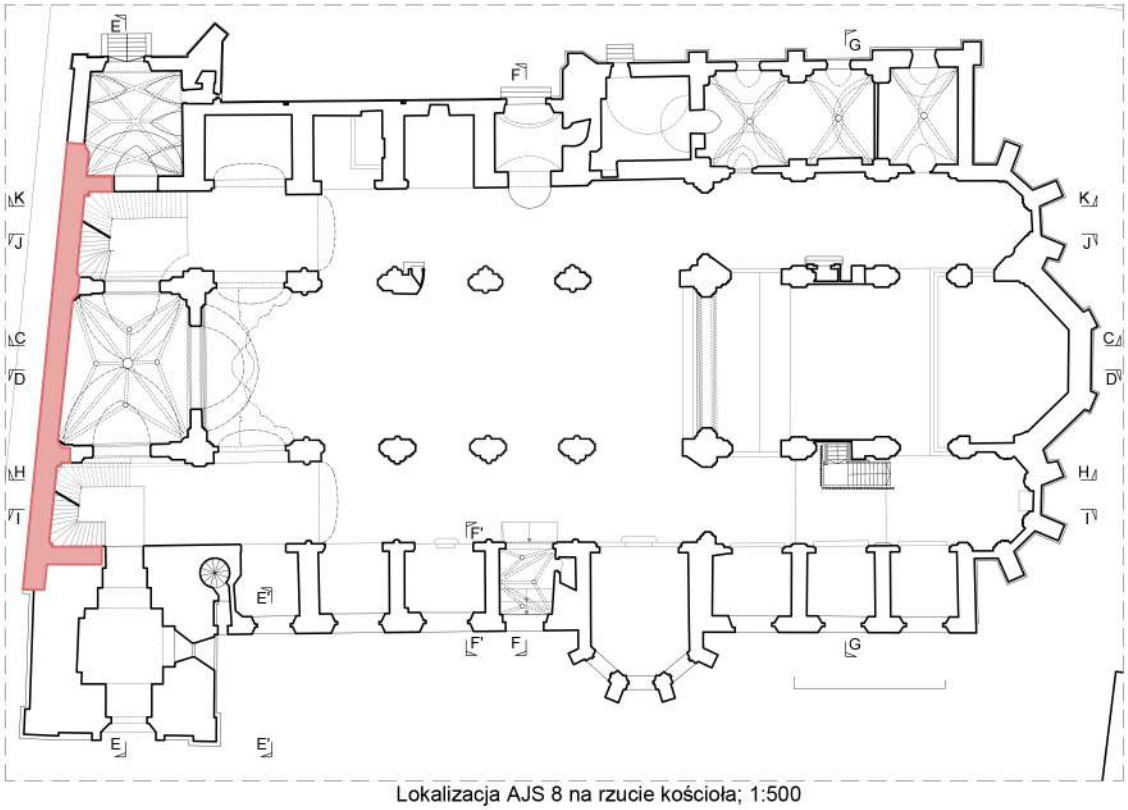
Uszkodzenie - zabrudzenie płyty zaprawą cementową

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

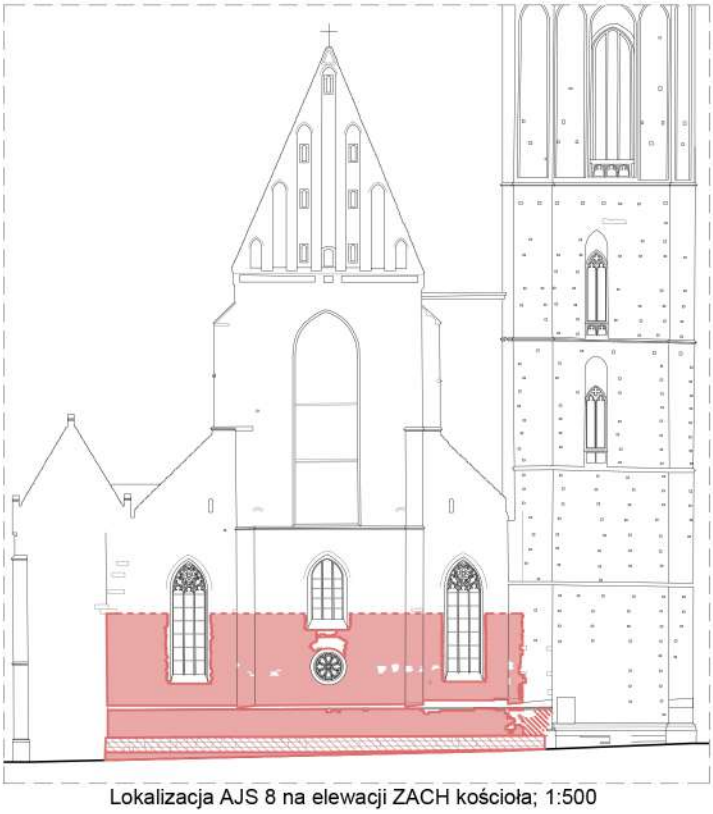
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

8
numer AJS

Lokalizacja AJS 8 na rzucie kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 8 na elewacji ZACH kościoła; 1:500

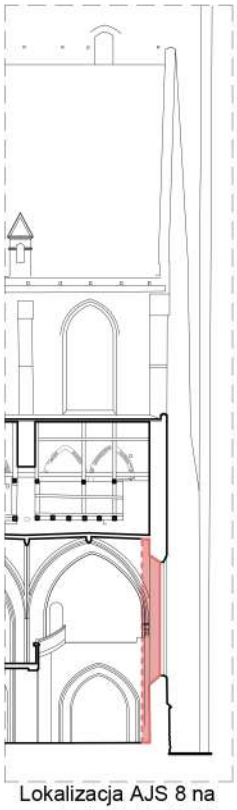
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

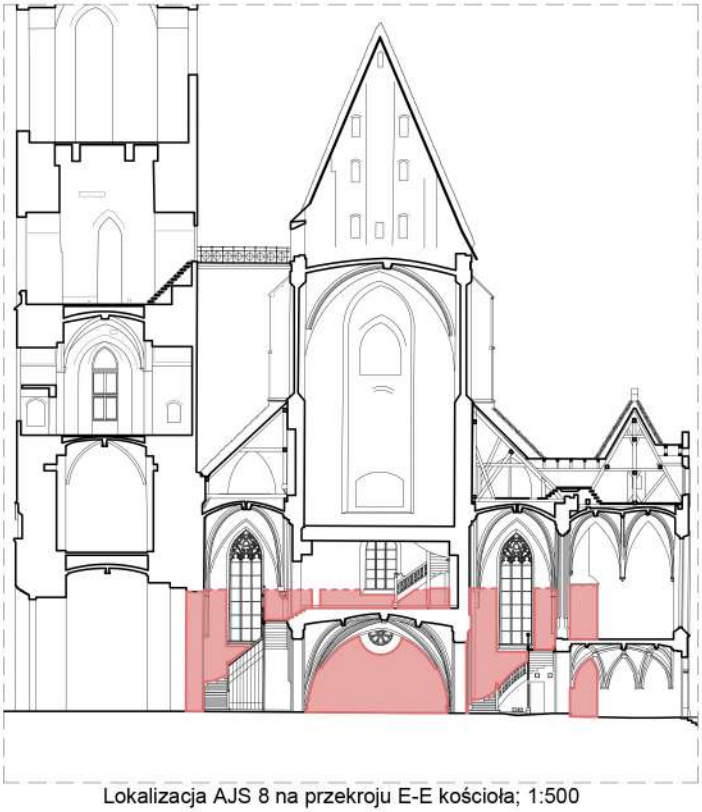
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

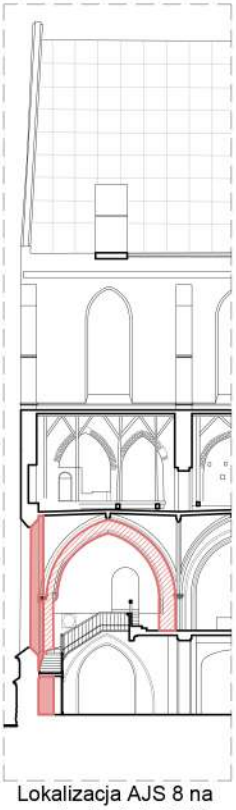
8
numer AJS

Lokalizacja AJS 8 na przekroju H-H, 1:500

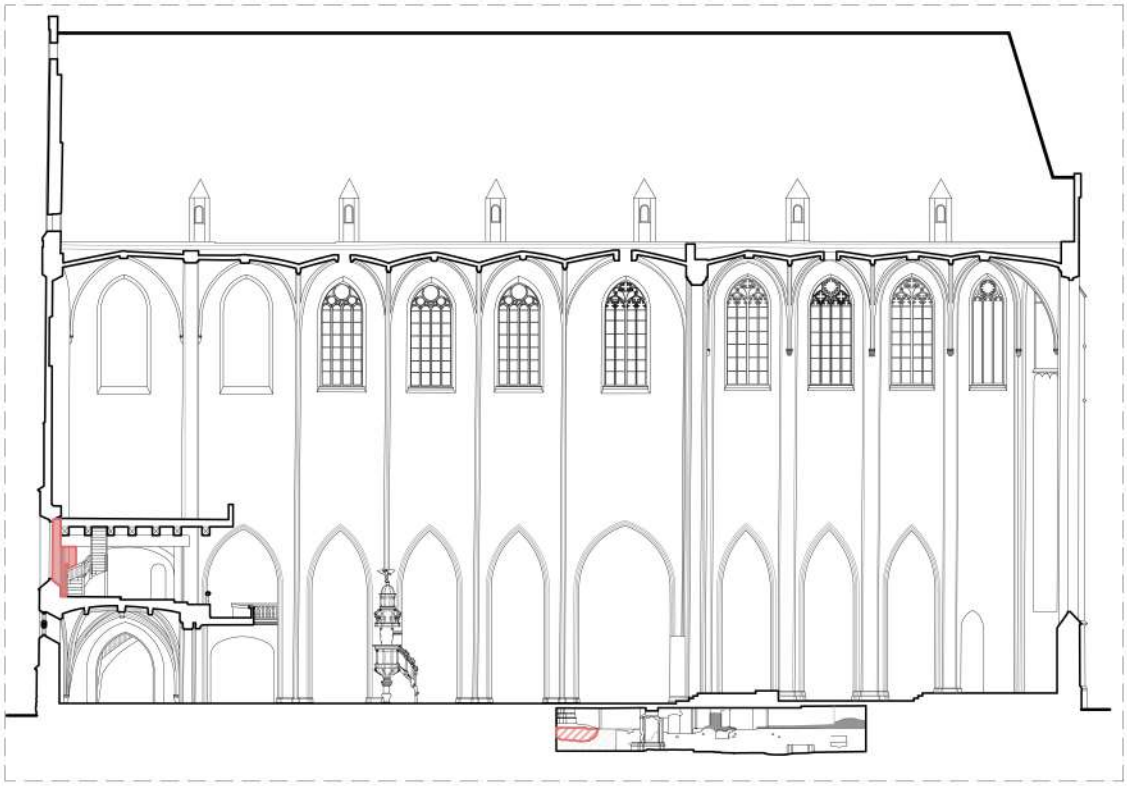

Lokalizacja AJS 8 na przekroju E-E kościoła; 1:500

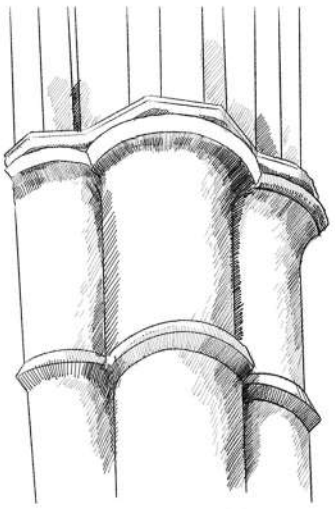
Lokalizacja AJS 8 na przekroju J-J, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Lokalizacja AJS 8 na przekroju C-C; 1:500

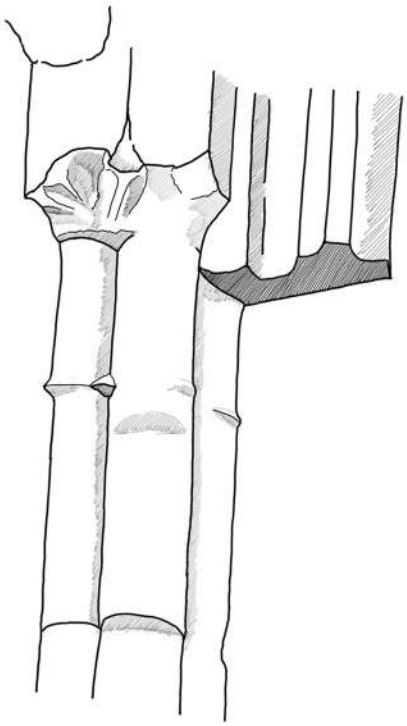
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

Kapitele służek na ścianie obwodowej nawy PD, przęsło 1

Kapitele służek na ścianie obwodowej nawy PN, przęsło 1

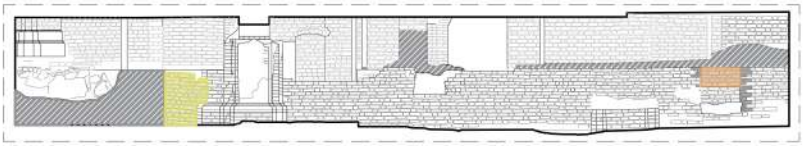
Kapitele służek na ścianie arkadowej nawy PN, przęsło 1

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

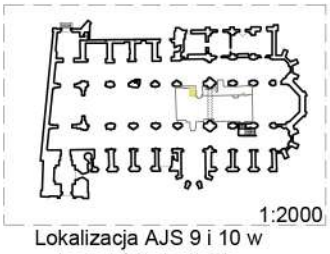
LOKALIZACJA

9, 10
numer AJS

AJS 9
AJS 10

Lokalizacja AJS 9, 10 na rozwinięciu ściany północnej krypty; 1:200

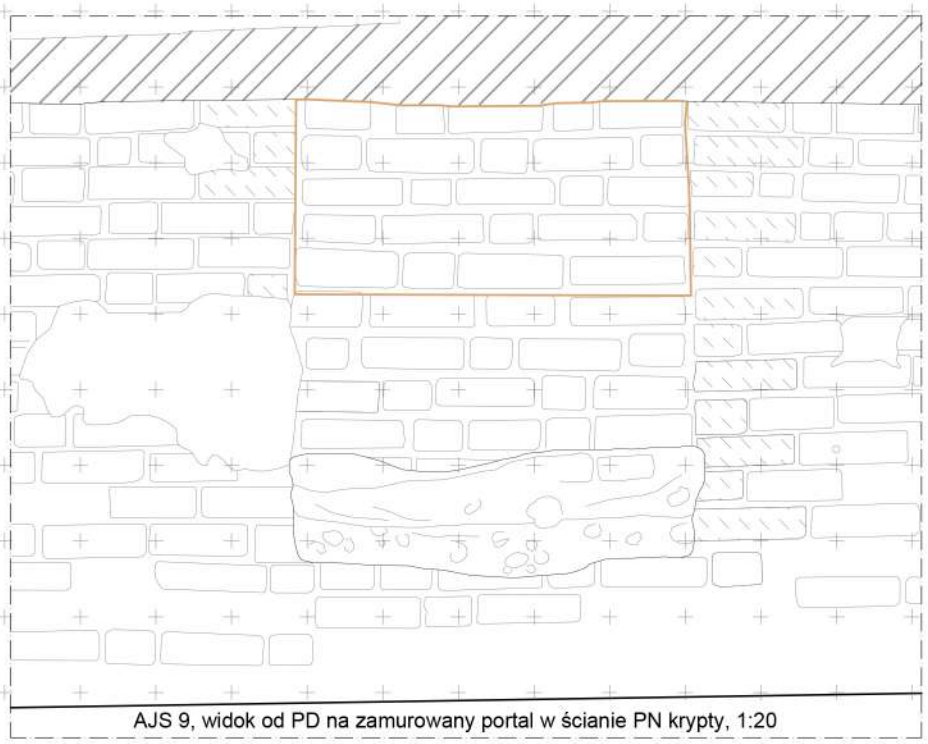
1:2000

Lokalizacja AJS 9 i 10 w kontekście kościoła

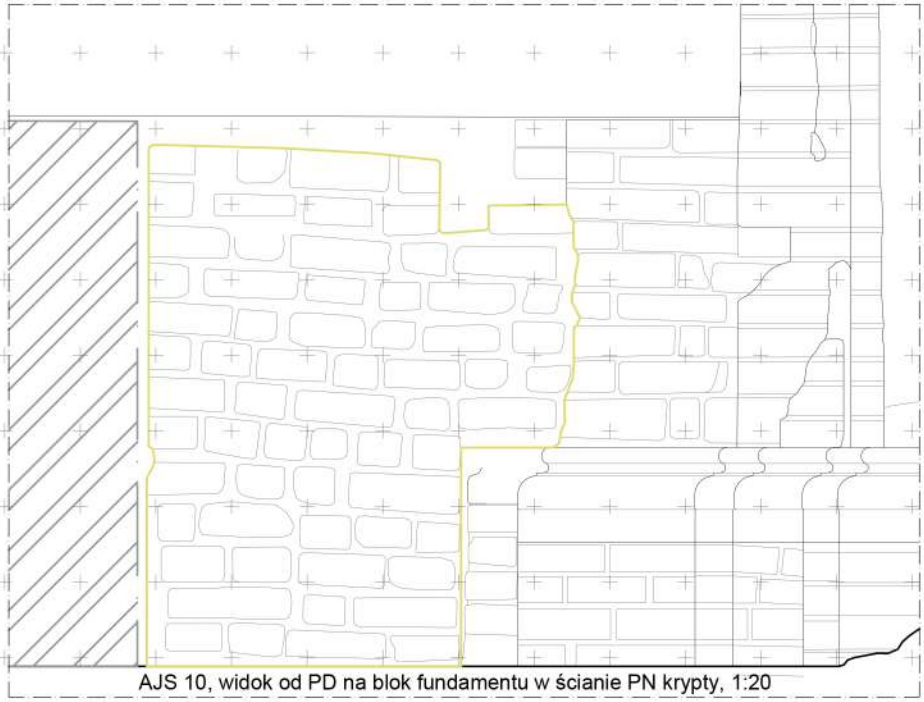
SKŁADOWE

SKALA: 1:20

AJS 9
AJS 10

AJS 9, widok od PD na zamurowany portal w ścianie PN krypty, 1:20

AJS 10, widok od PD na blok fundamentu w ścianie PN krypty, 1:20

340 320 300 280 260 240 220 200 180 160 140 120 100 80 60 40 20 10 0

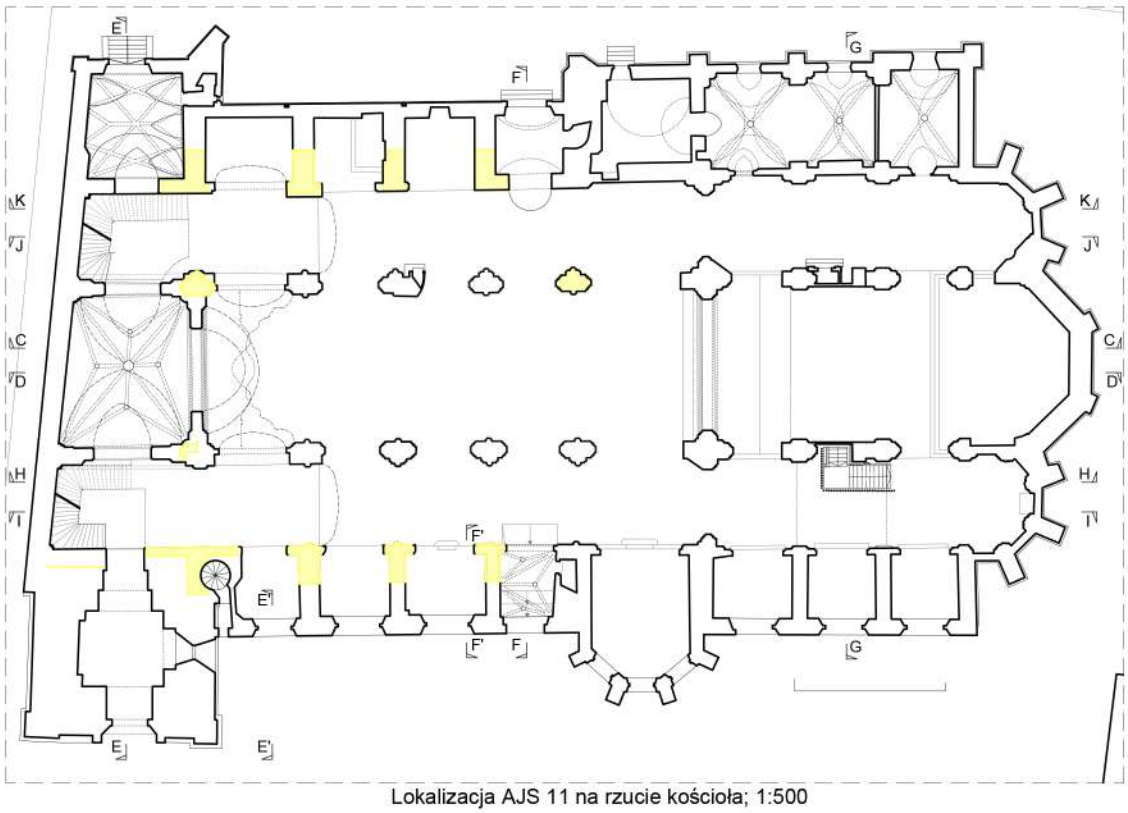
0 10 20 40 60 80 100 120 140 160 180 200 220 240 260 280 300 320 340 360 380 400

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

11
numer AJS

Lokalizacja AJS 11 na rzucie kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 11 na elewacji ZACH kościoła; 1:500

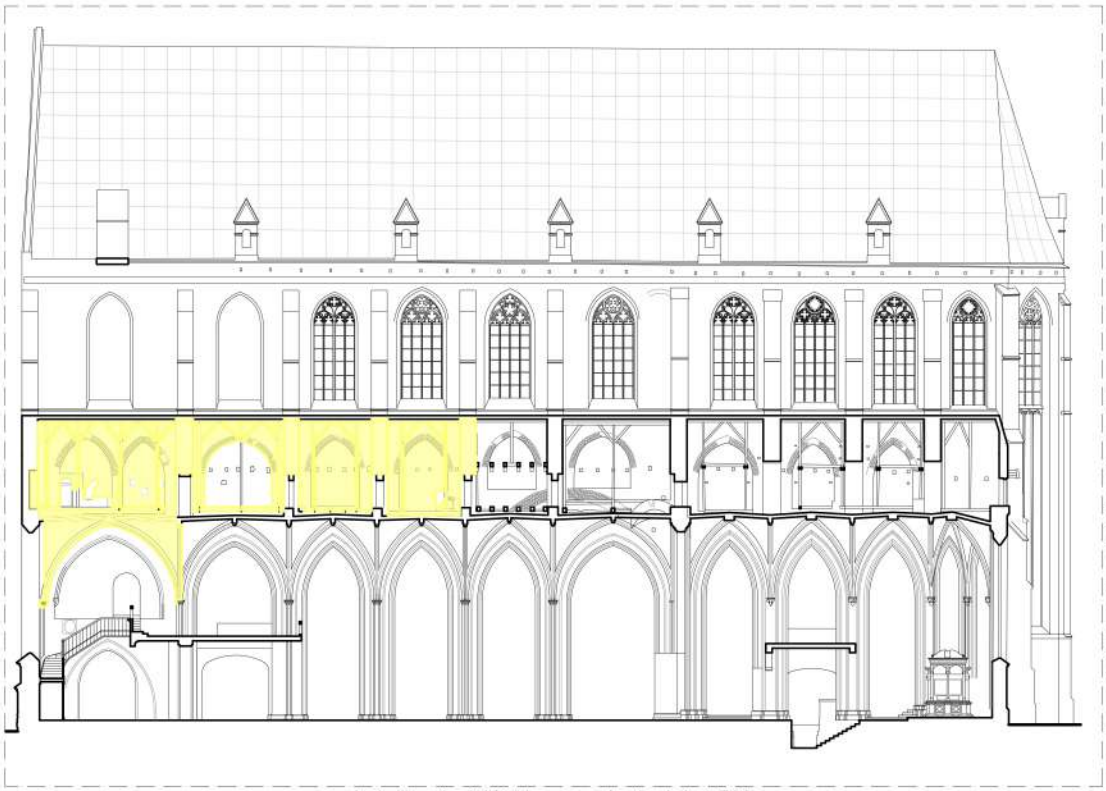
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

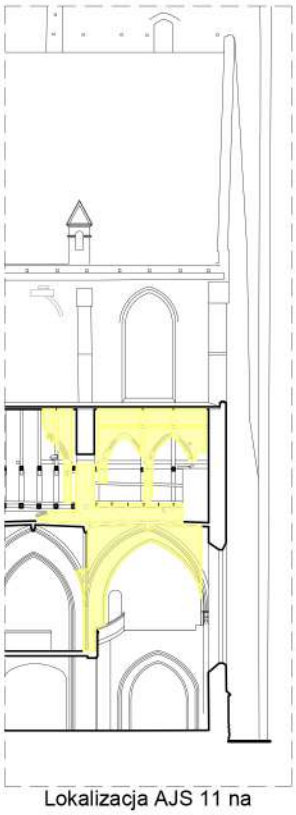
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

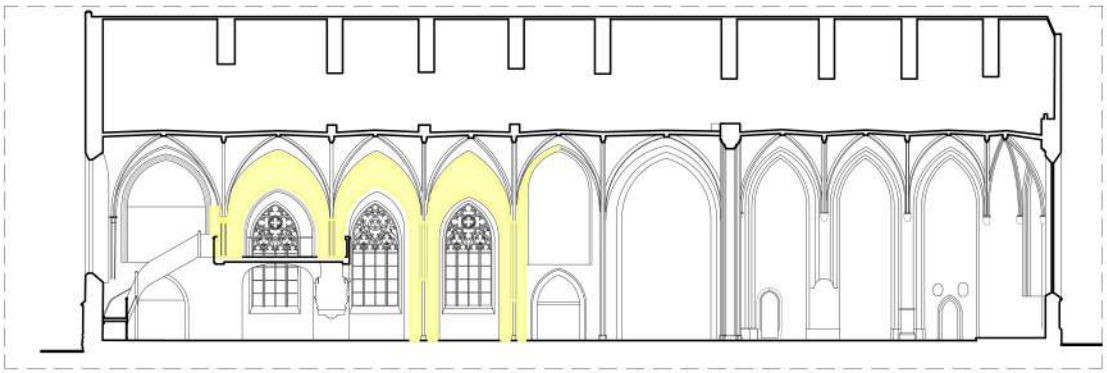
11
numer AJS

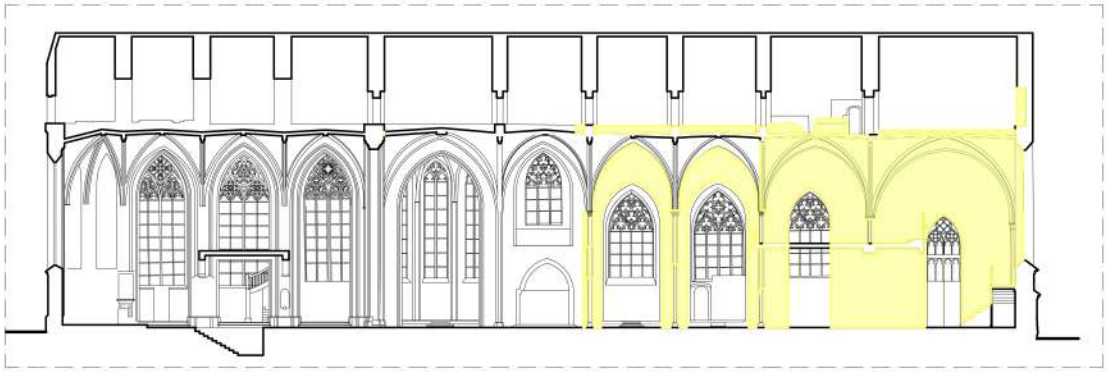
Lokalizacja AJS 11 na przekroju J-J, 1:500

Lokalizacja AJS 11 na przekroju H-H, 1:500

Lokalizacja AJS 11 na przekroju K-K, 1:500

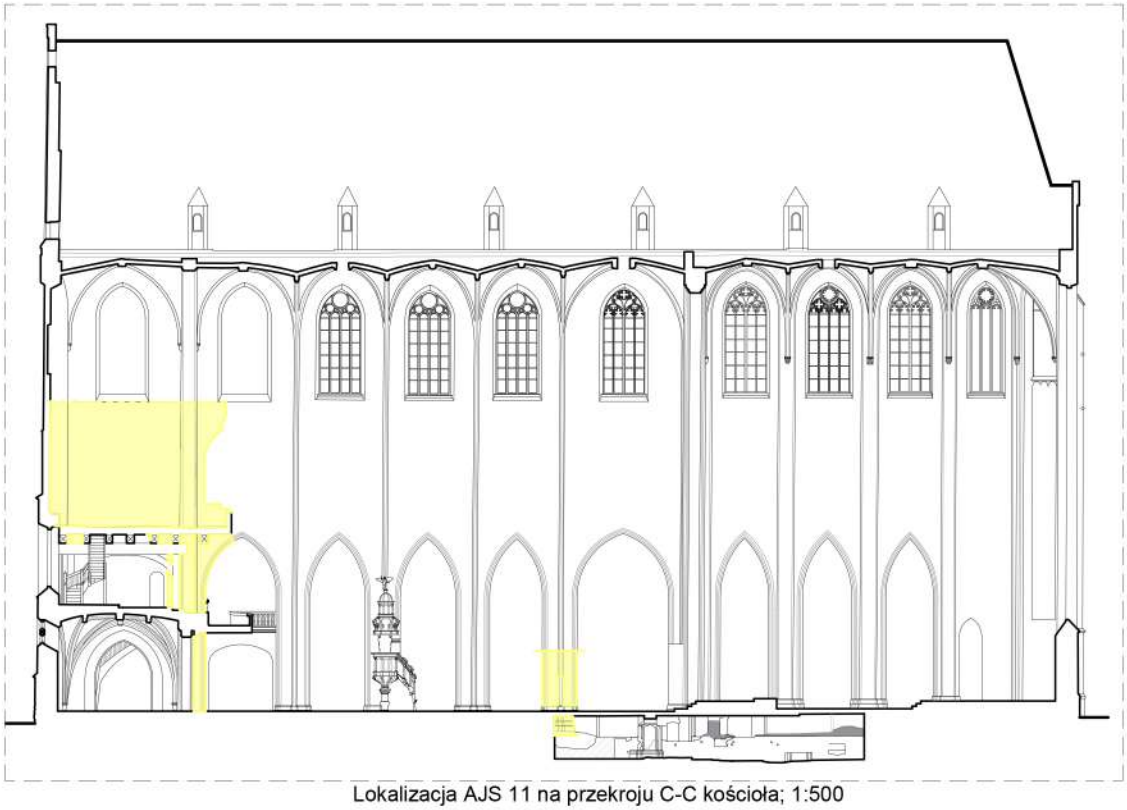
Lokalizacja AJS 11 na przekroju I-I, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

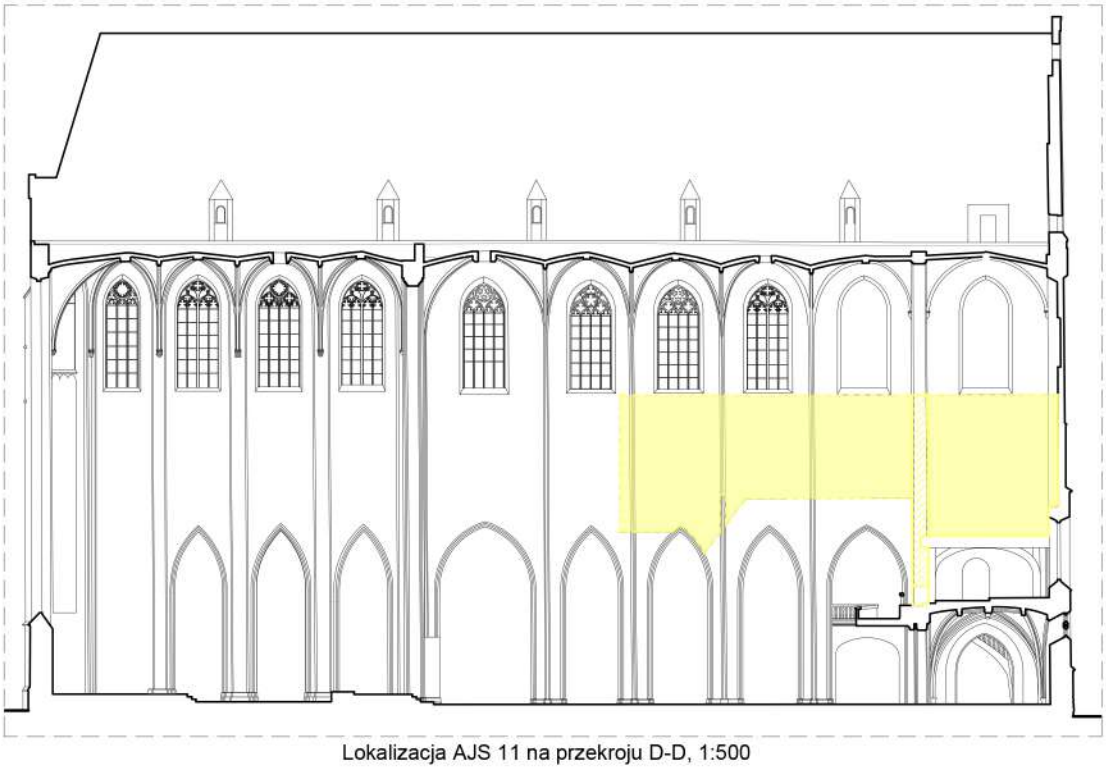
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

11
numer AJS

Lokalizacja AJS 11 na przekroju C-C kościoła; 1:500

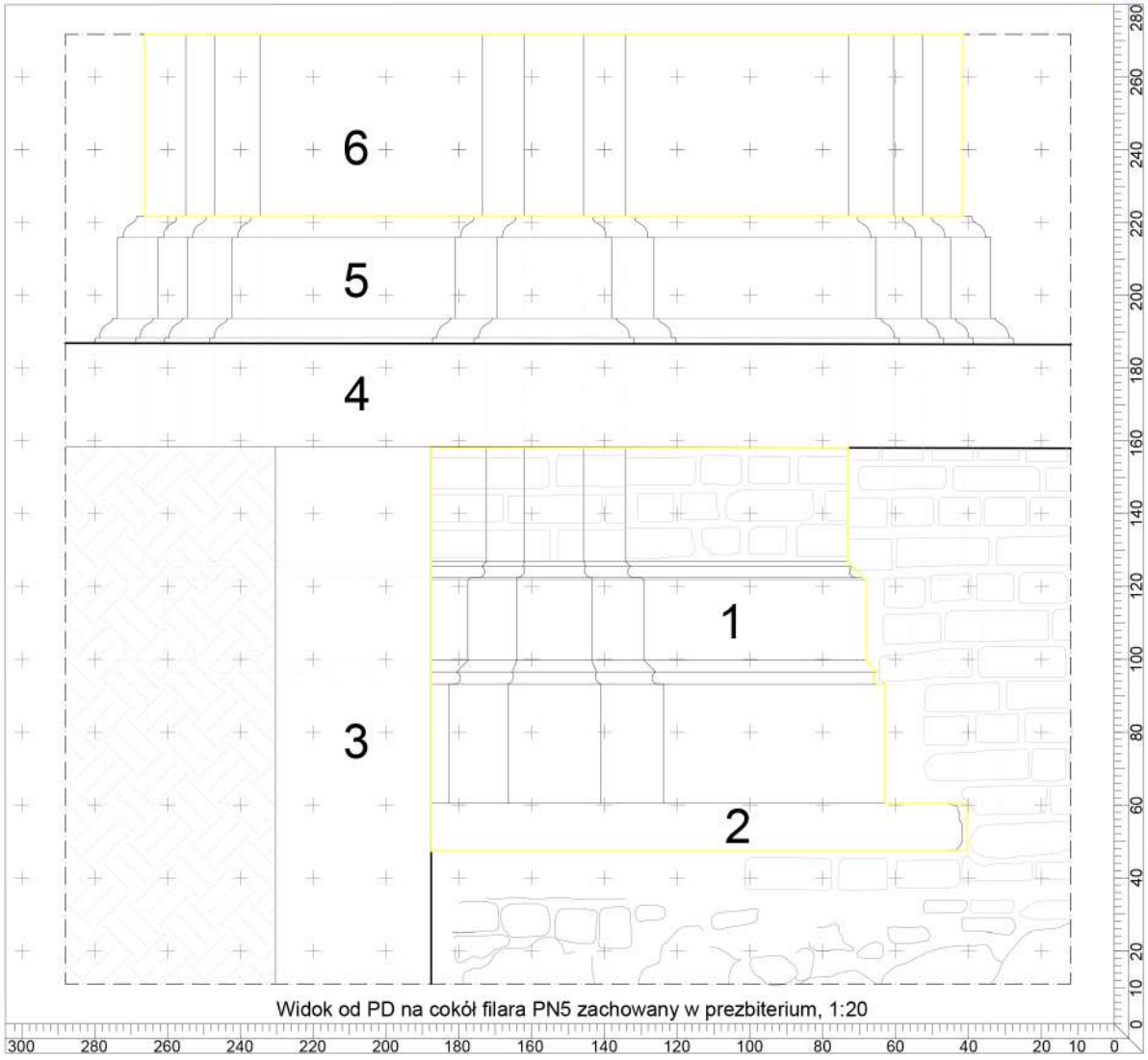
Lokalizacja AJS 11 na przekroju D-D, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

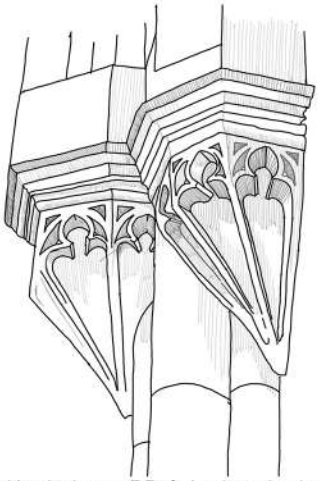
SKŁADOWE

11
numer AJS

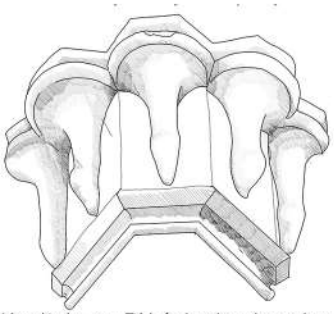

AJS 11

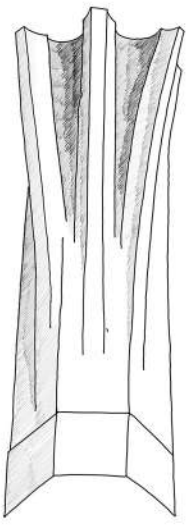
1. Baza (pierwotna) filara PN5
2. Płyta posadzkowa (macewa)
3. Ściana zachodnia krypty
4. Strop krypty
5. Baza filara PN5 (wtórna)
6. Filar PN5

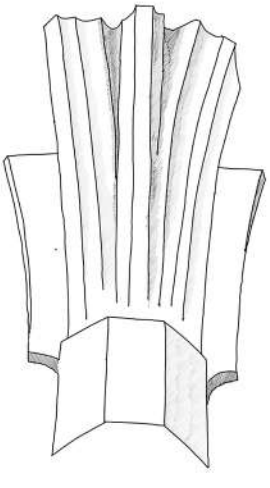
Kapitele na PD ścianie arkadowej od strony nawy PD, przęsło 1

Kapitele na PN ścianie obwodowej przęsło 1/2, widok od PD

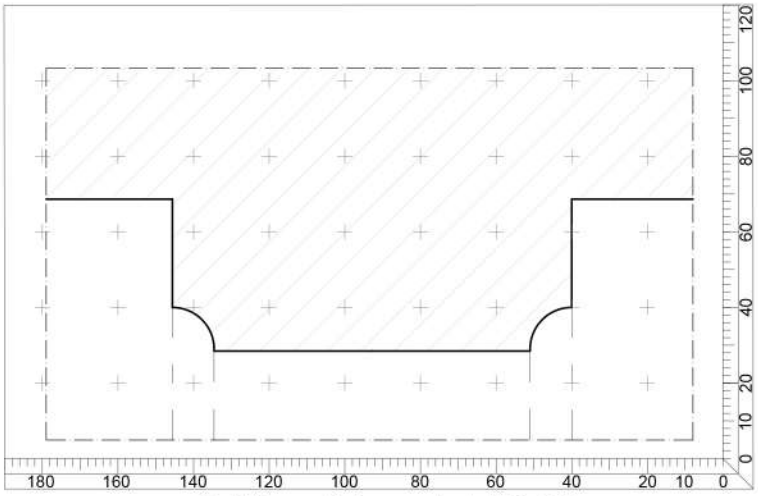

Wspornik sklepienia nawy PN filar PN1, strona PD

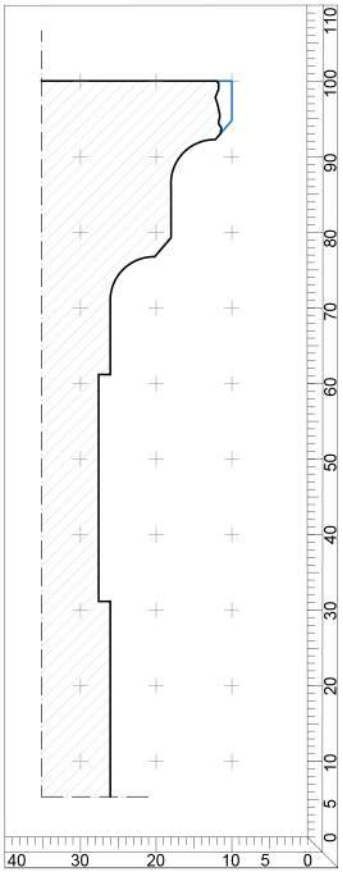

Wspornik sklepienia nawy PN przęsła 2-5, ściana obwodowa

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

Profil lizeny między przęsłami 1 i 2, 1:20

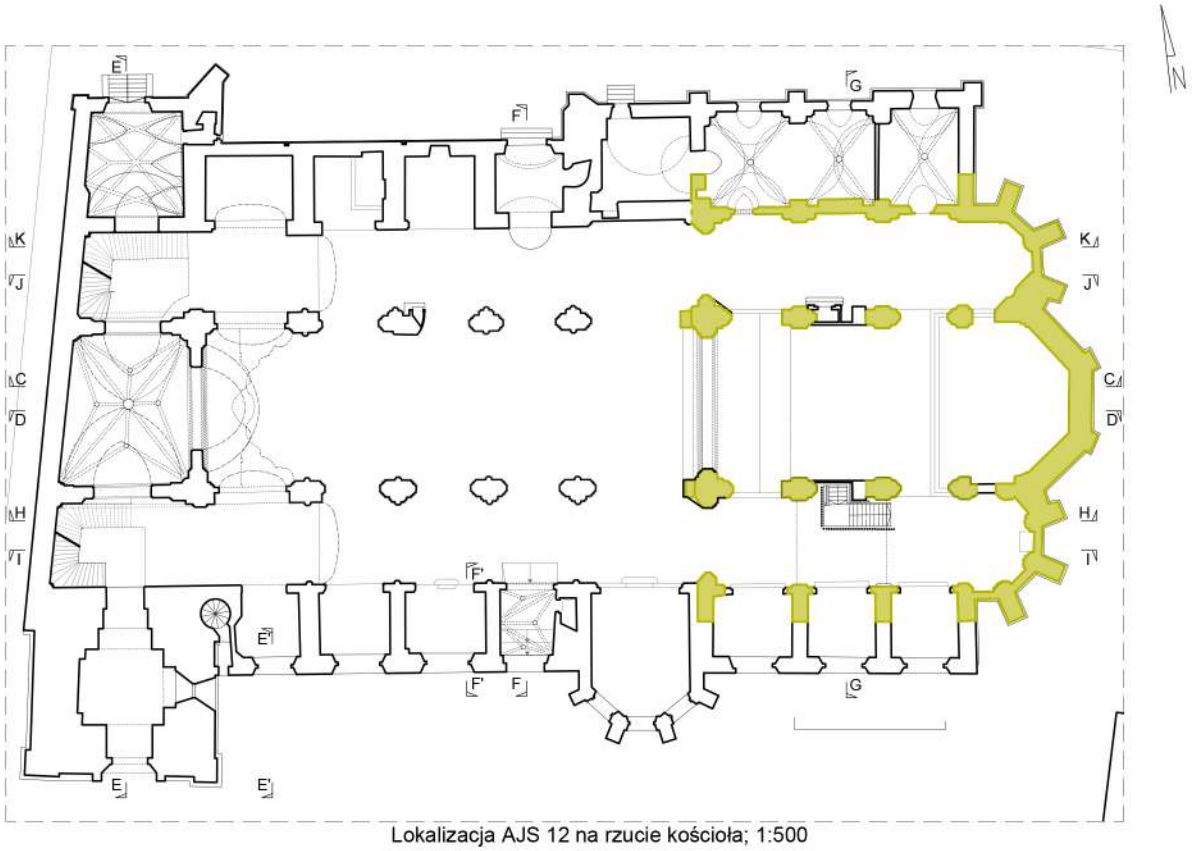

Gzyms ściany obwodowej nawy bocznej - rekonstrukcja.
Relikty zachowane na strychach powyżej kaplic.
1:10
partie rekonstruowane

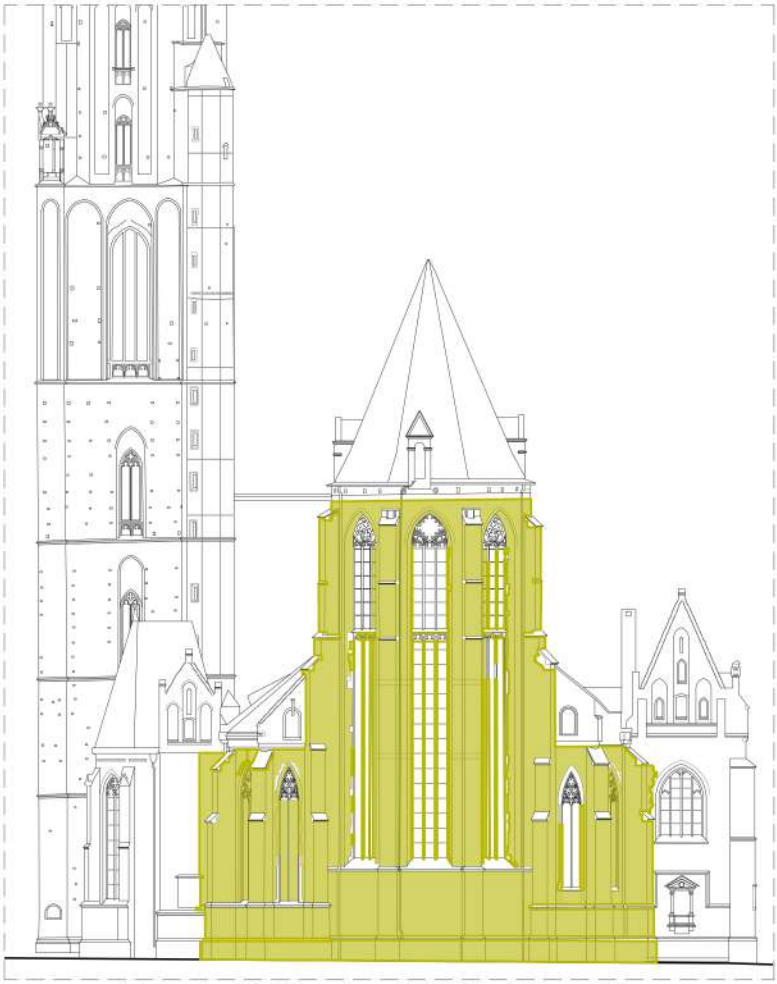
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

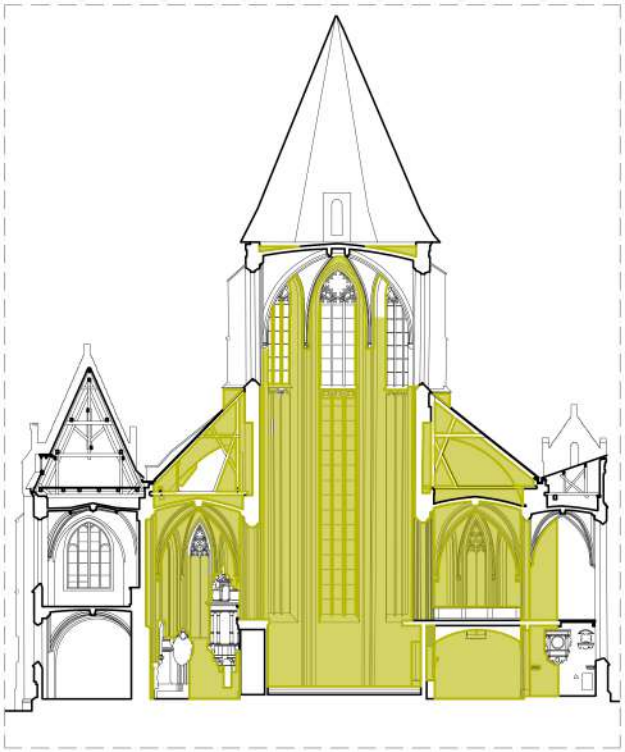
12
numer AJS

Lokalizacja AJS 12 na rzucie kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 12 na elewacji WSCH kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 12 na przekroju G-G kościoła; 1:500

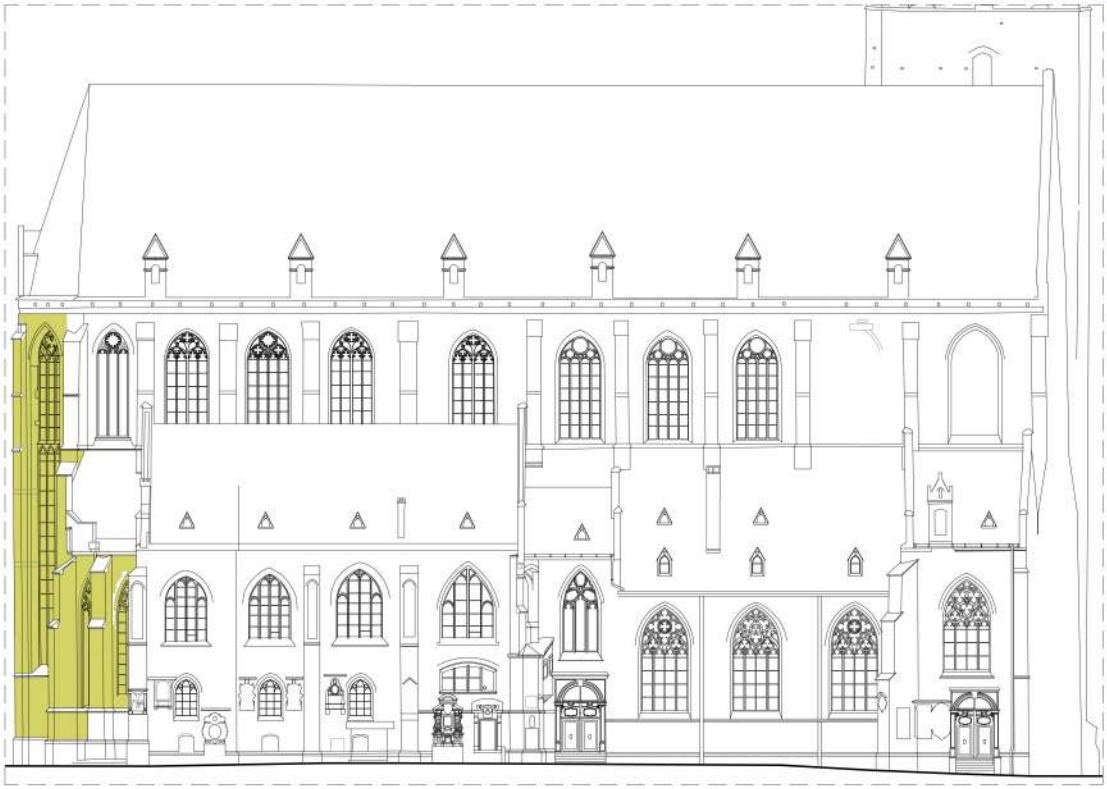
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

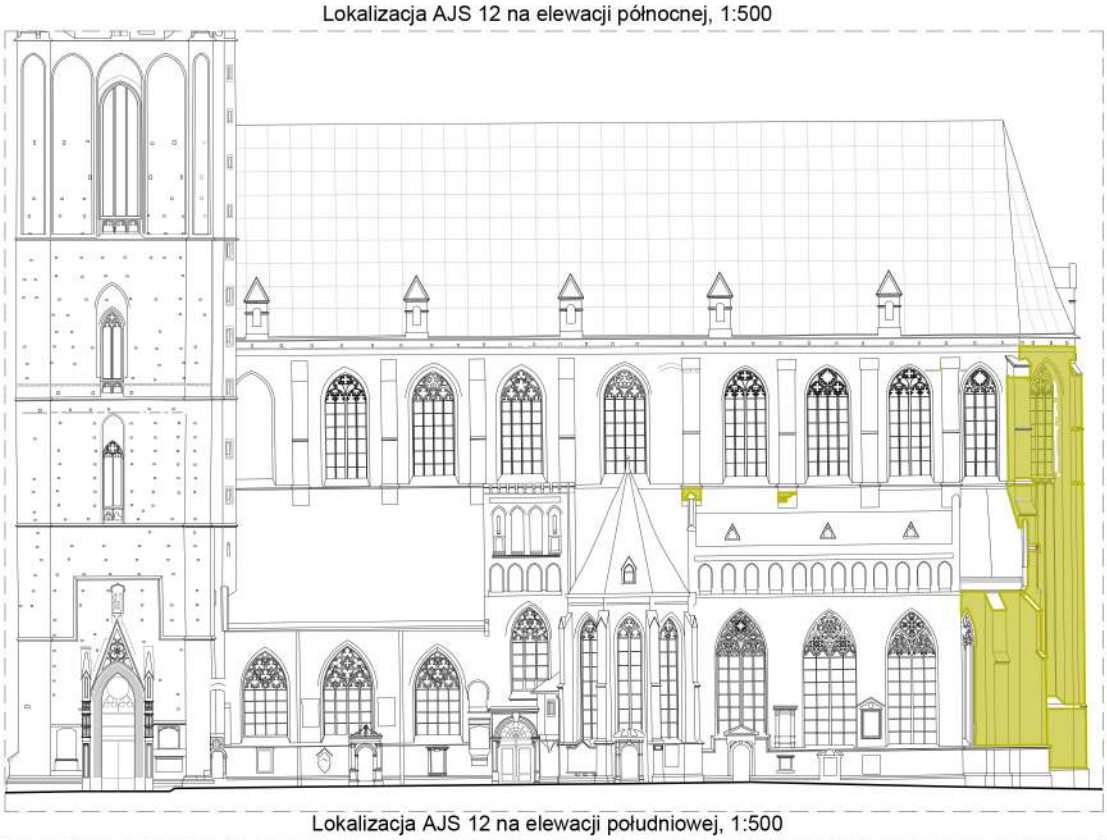
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

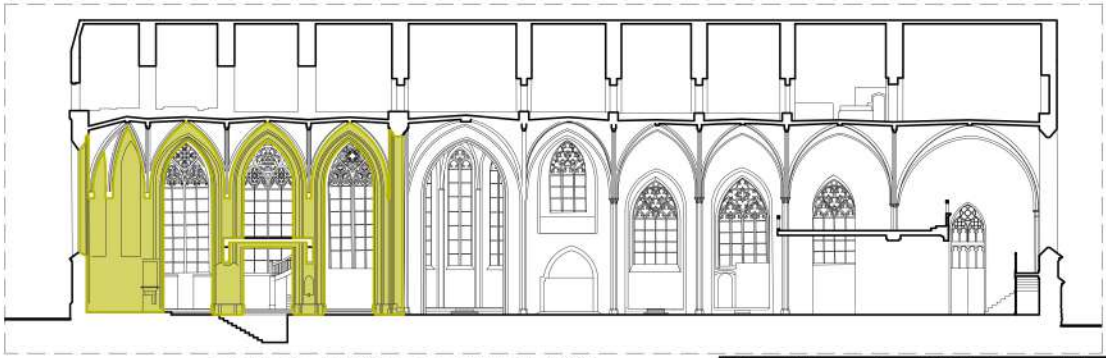
12
numer AJS

Lokalizacja AJS 12 na elewacji północnej, 1:500

Lokalizacja AJS 12 na elewacji południowej, 1:500

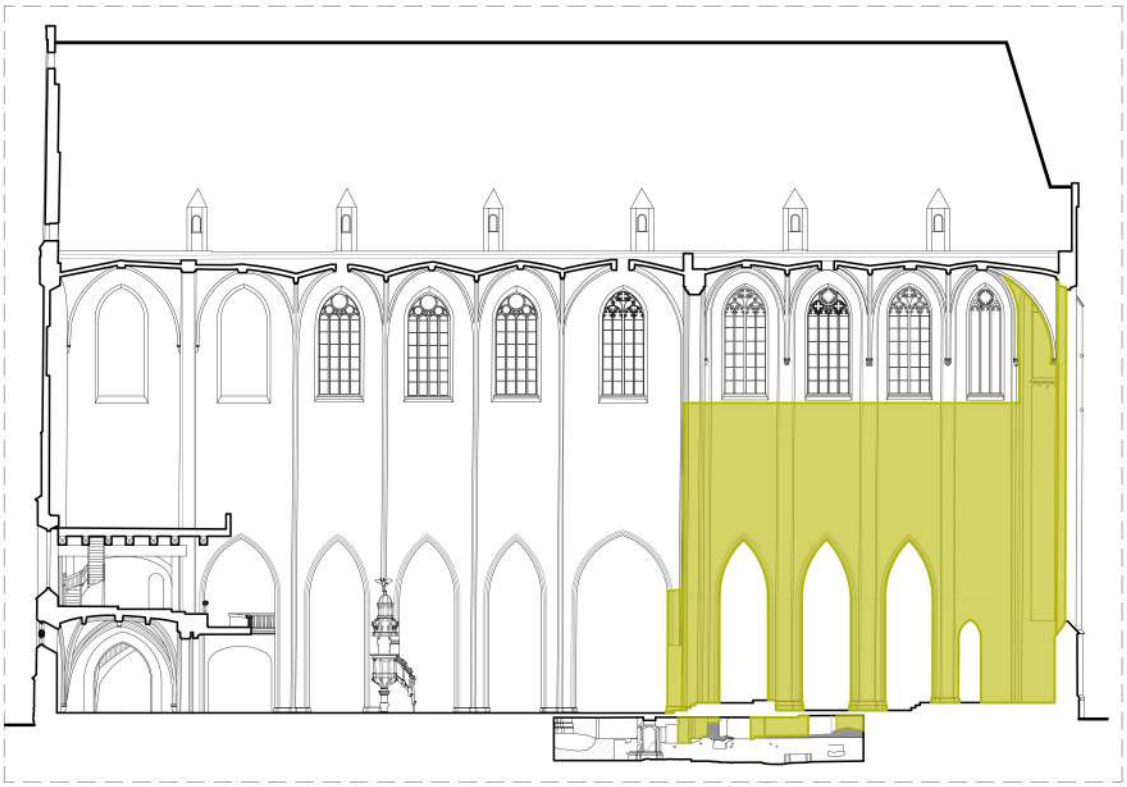
Lokalizacja AJS 12 na przekroju I-I, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

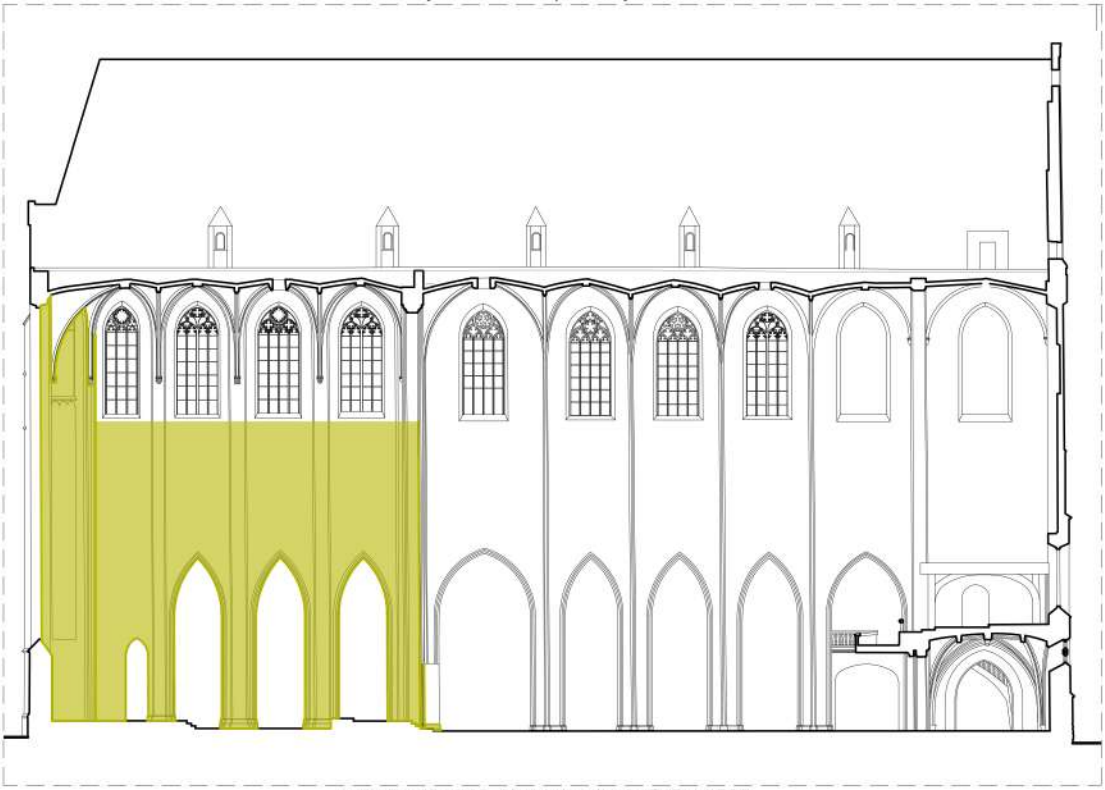
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

12
numer AJS

Lokalizacja AJS 12 na przekroju C-C kościoła; 1:500

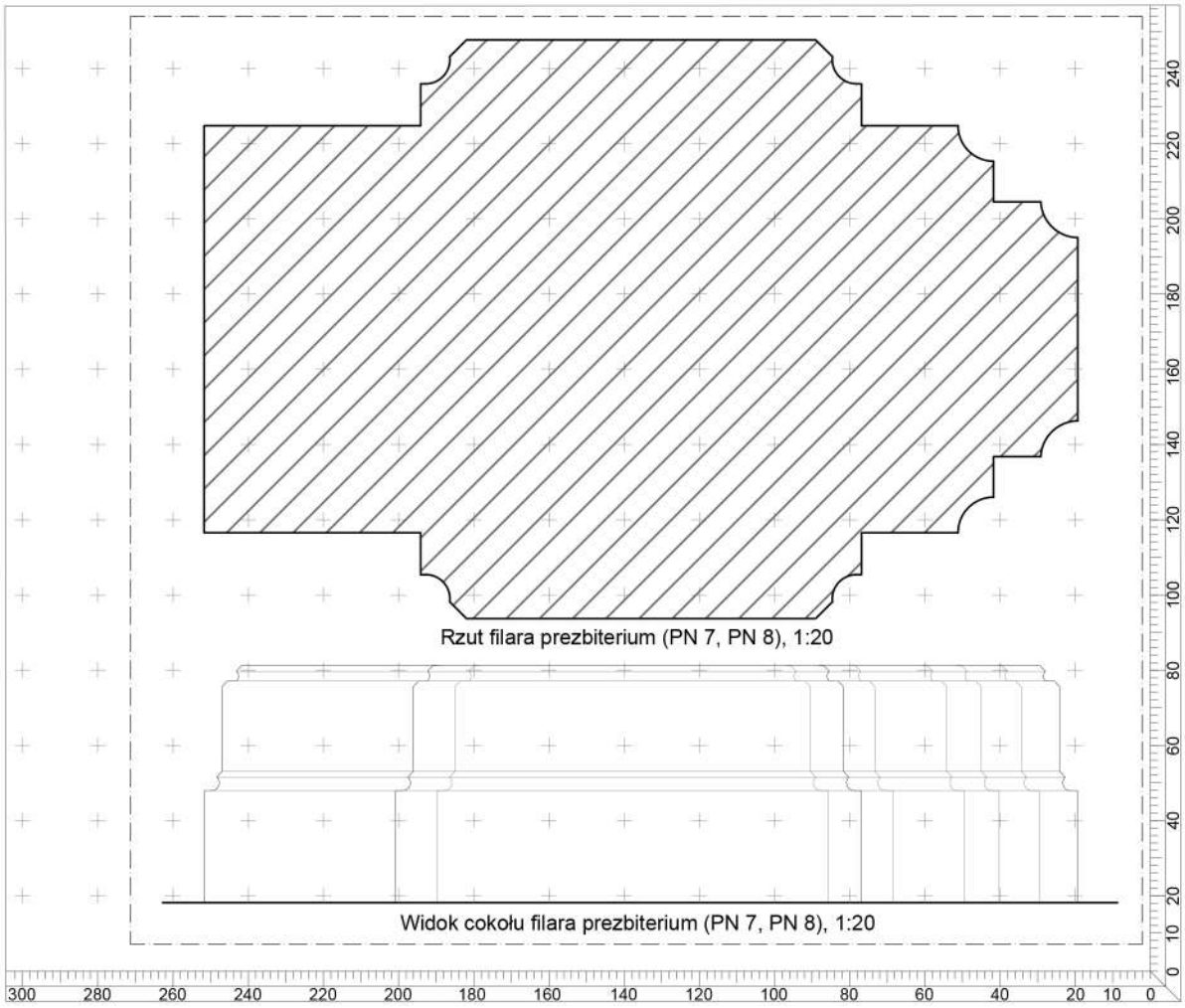

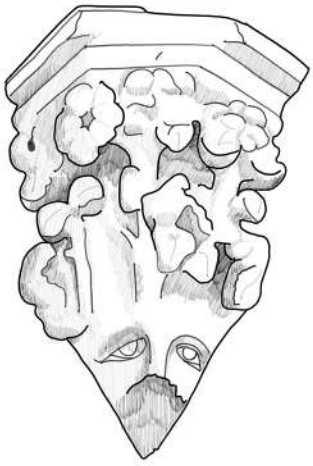
Lokalizacja AJS 12 na przekroju D-D, 1:500

Lokalizacja AJS 12 na przekroju K-K, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

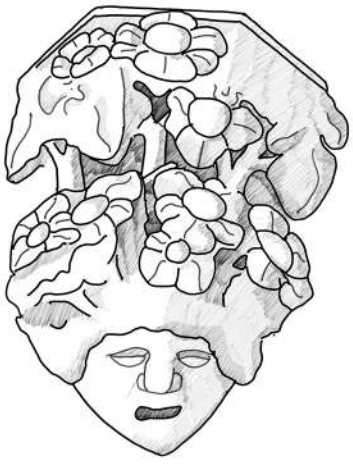

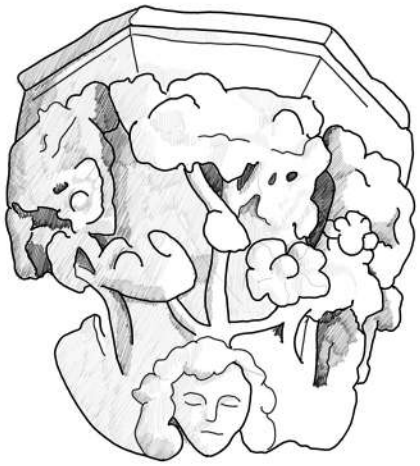
Wspornik, nawa PN, przęsło 7, ściana obwodowa.

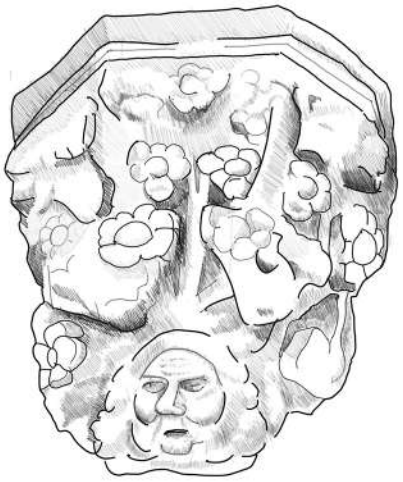
Wspornik, filar PN6, przęsło 6, strona PN

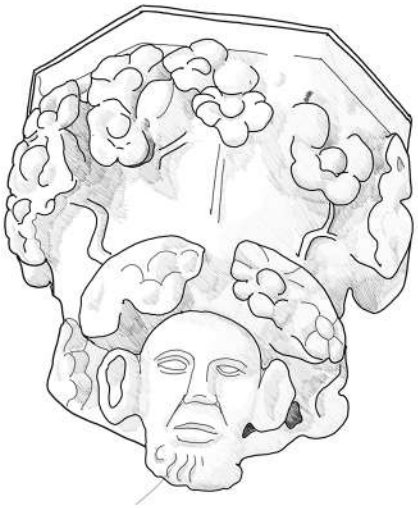
Wspornik, filar PN6, przęsło 7, strona PN

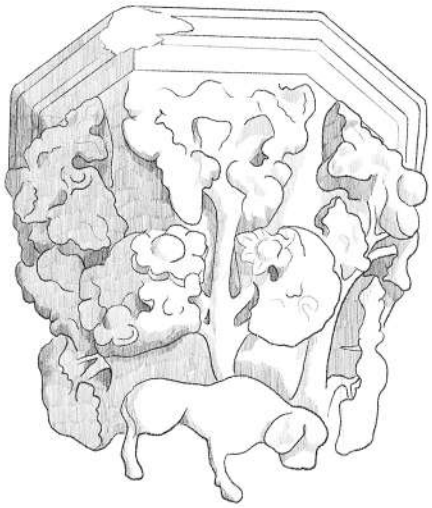
Wspornik, filar PN7
strona PN

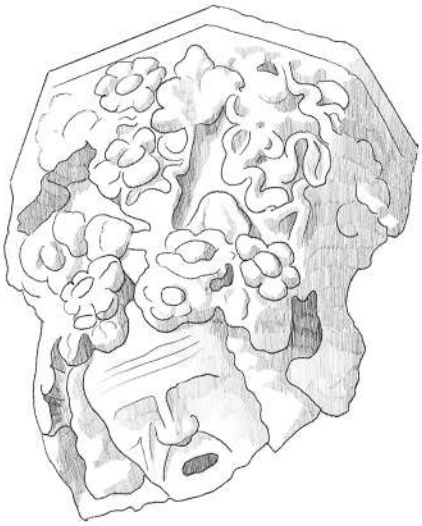
Wspornik, nawa PN,
przęsło 7/8

Wspornik, filar PN8
strona PN

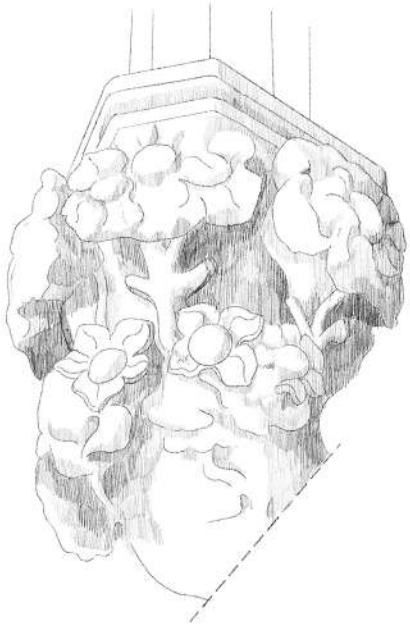
Wspornik, nawa PN,
przęsło 8/9

Wspornik, filar PN9
strona PN

Wspornik, nawa PN,
przęsło 8/9

Wspornik, nawa PN,
przęsło 10

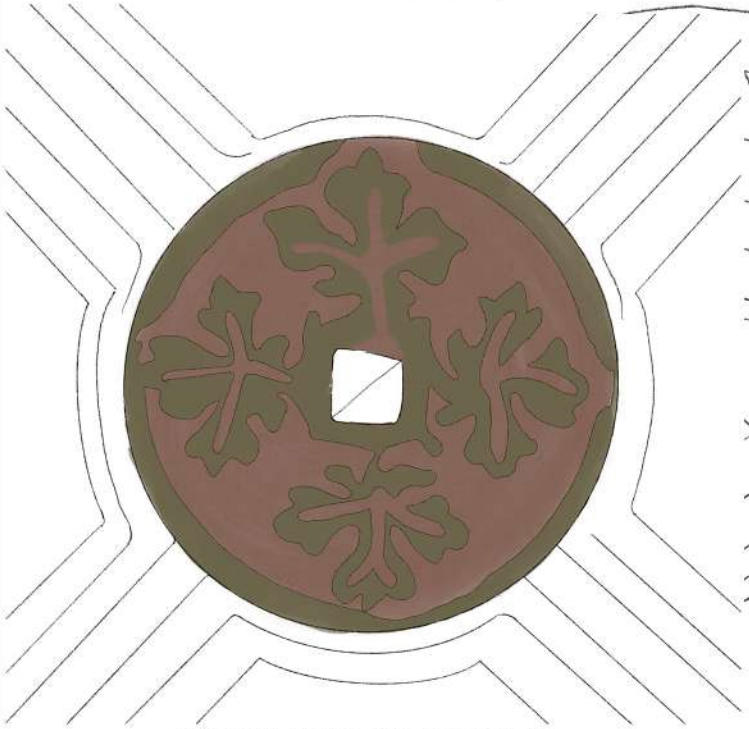
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWE

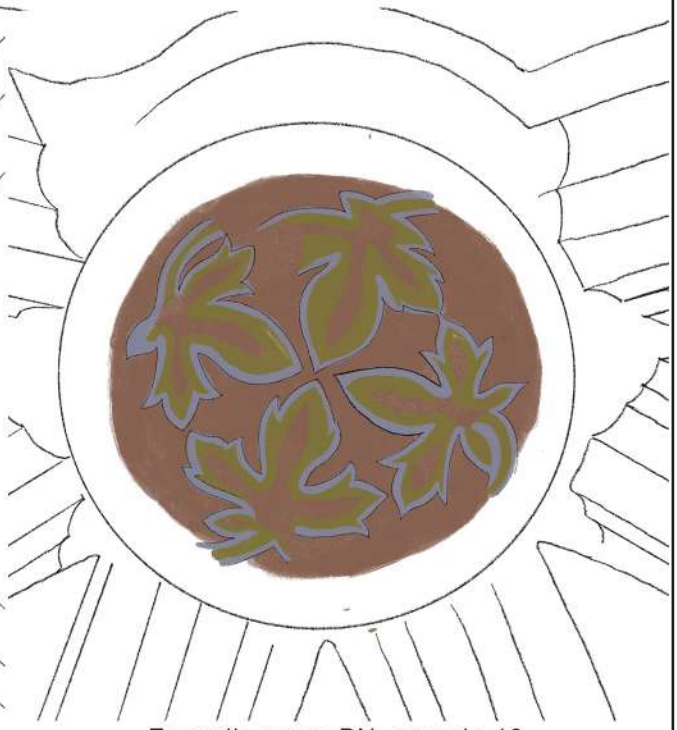
12
numer AJS

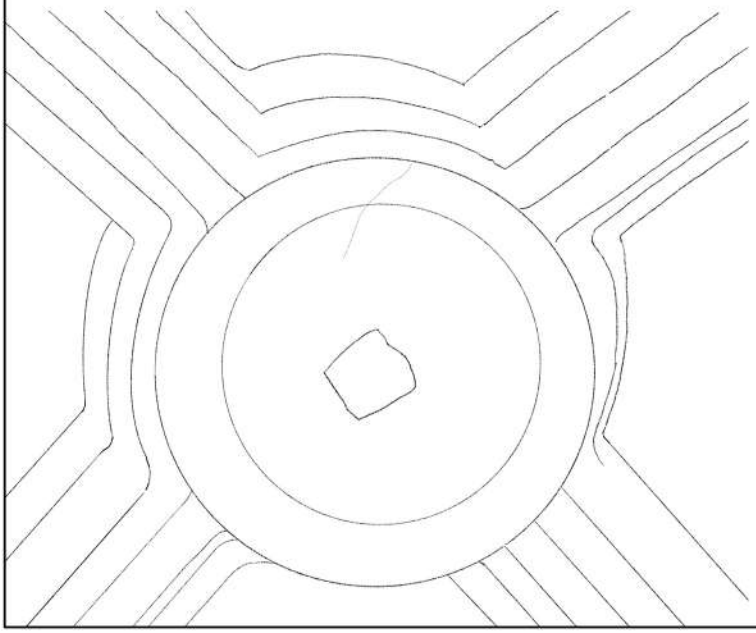
Zwornik, nawa PN, przęsło 7

Zwornik, nawa PN, przęsło 8

Zwornik, nawa PN, przęsło 10

Zwornik, nawa PN, przęsło 9

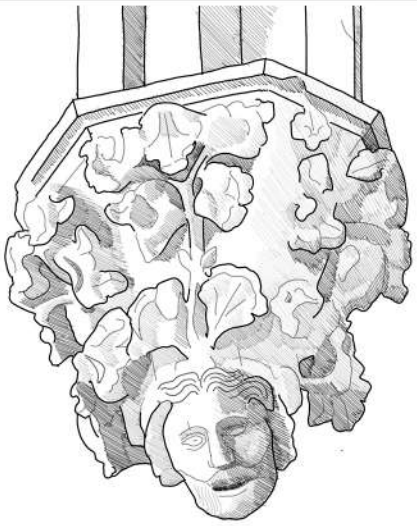
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWE

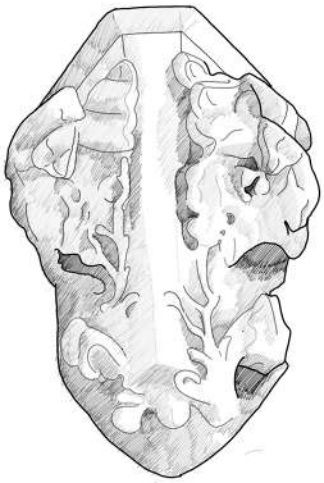
12
numer AJS

Wspornik, nawa PD, ściana obwodowa, przęsło 9/10

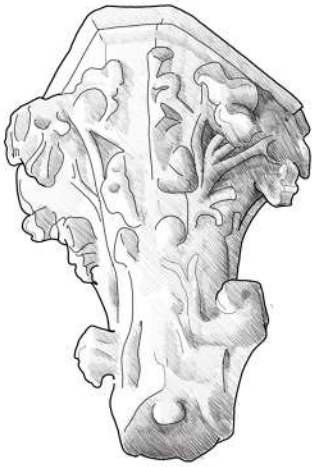
Wspornik, nawa PD, ściana wschodnia, przęsło 10

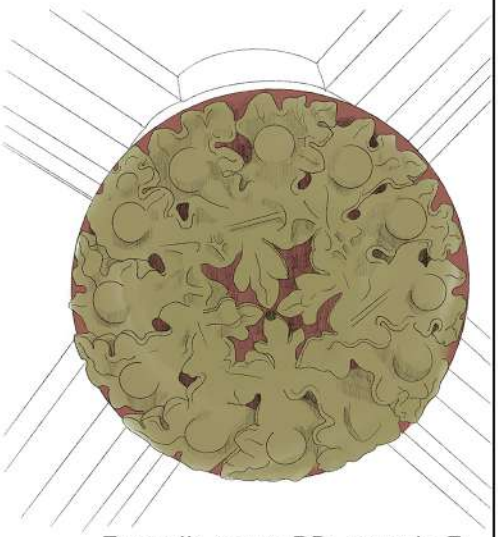
Wspornik, nawa PD, ściana wschodnia, przęsło 10

Wspornik, nawa PD, ściana wschodnia, przęsło 10

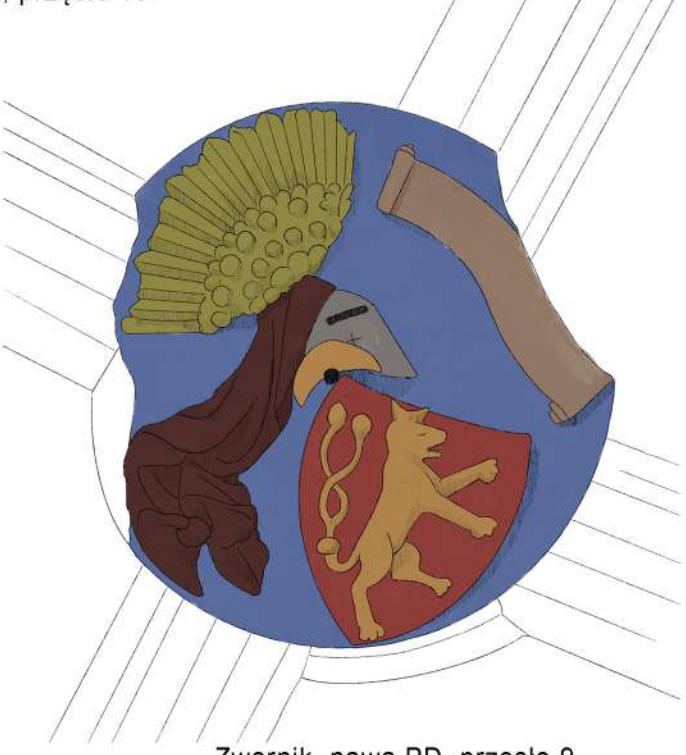
Wspornik, nawa PD, ściana wschodnia, przęsło 10

Zwornik, nawa PD, przęsło 7

Zwornik, nawa PD, przęsło 8

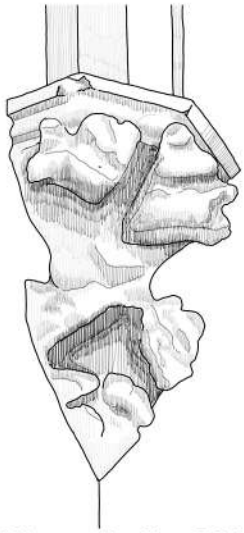
Zwornik, nawa PD, przęsło 9

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

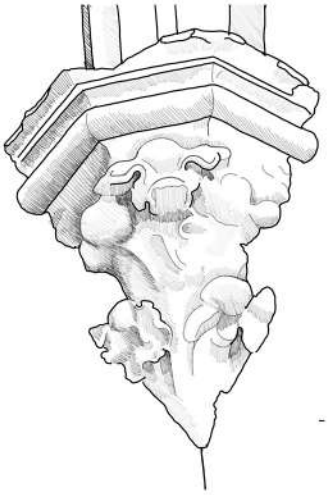
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWE

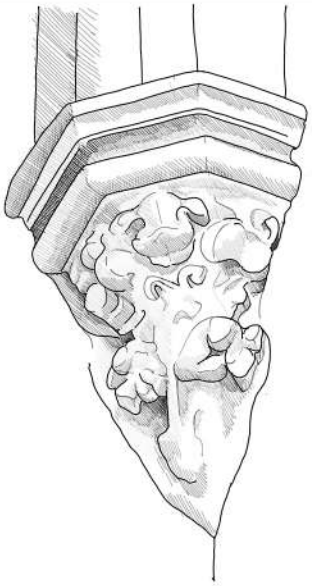
12
numer AJS

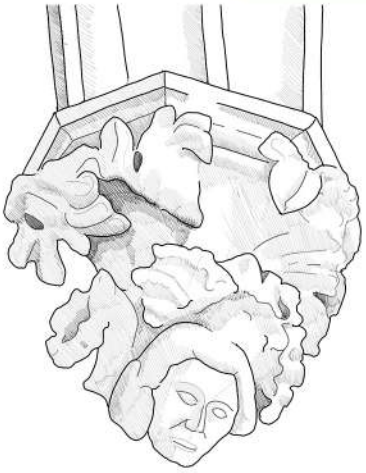
Wspornik, filar PD6,
przęsło 7, strona PD

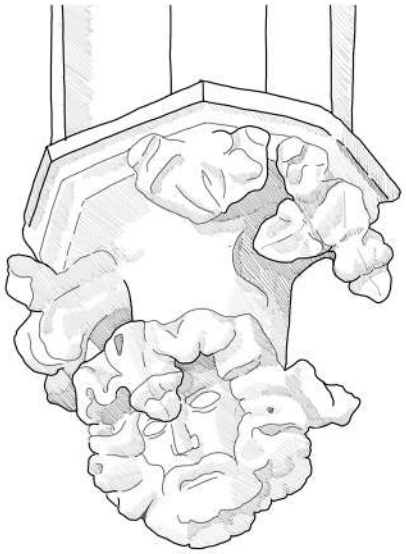
Wspornik, filar PD6,
przęsło 6, strona PD

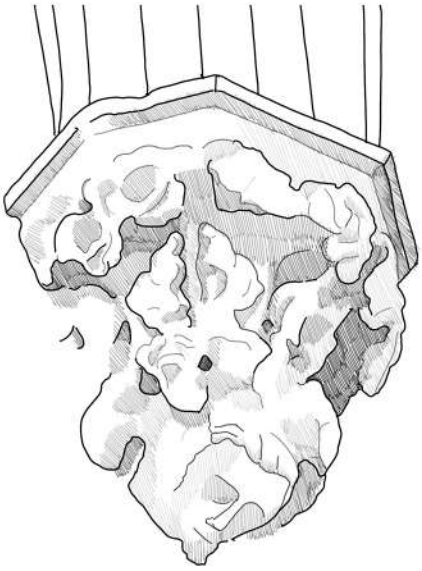
Wspornik, nawa PD
ściana obwodowa, przęsło 6/7

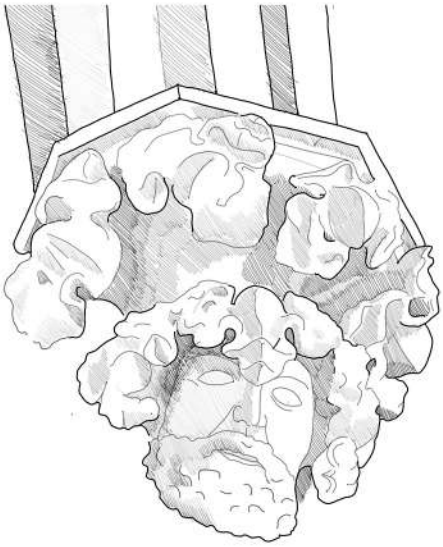
Wspornik, filar PD7,
strona PD

Wspornik, filar PD8
strona PD

Wspornik, nawa PD, ściana
obwodowa, przęsło 8/9

Wspornik, filar PD9
strona PD

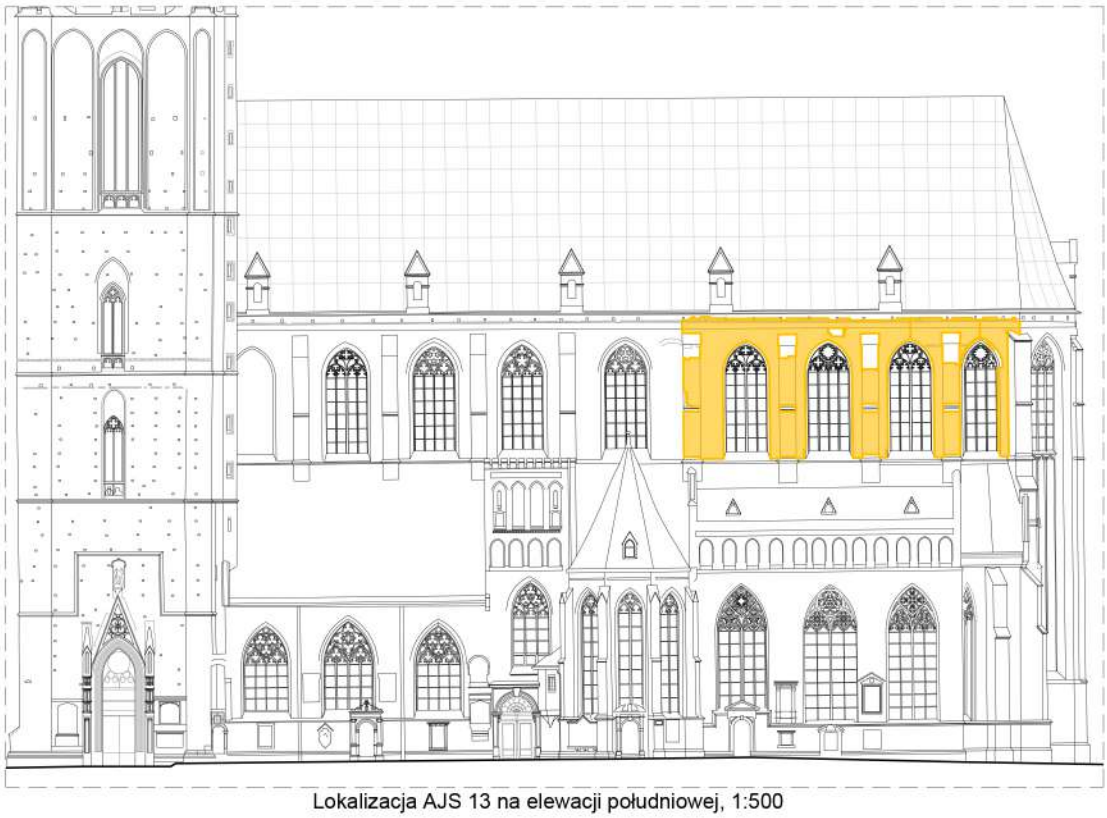
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

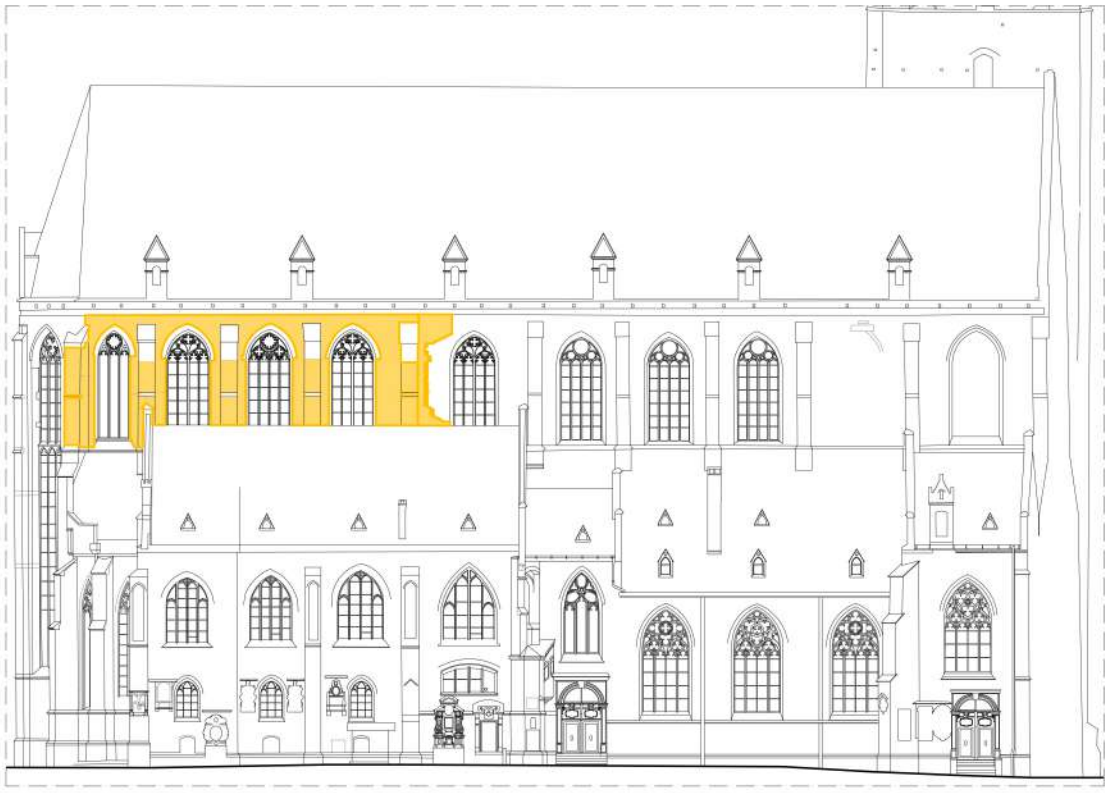
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

13
numer AJS

Lokalizacja AJS 13 na elewacji południowej, 1:500

Lokalizacja AJS 13 na elewacji północnej, 1:500

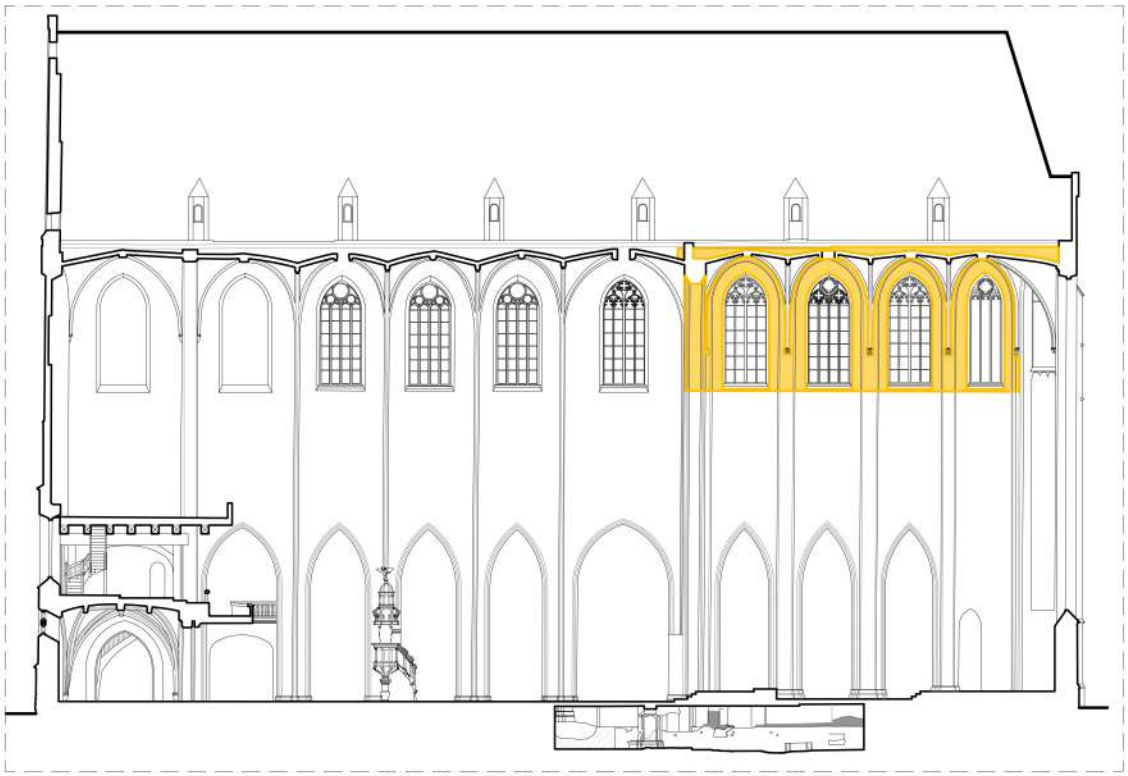
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

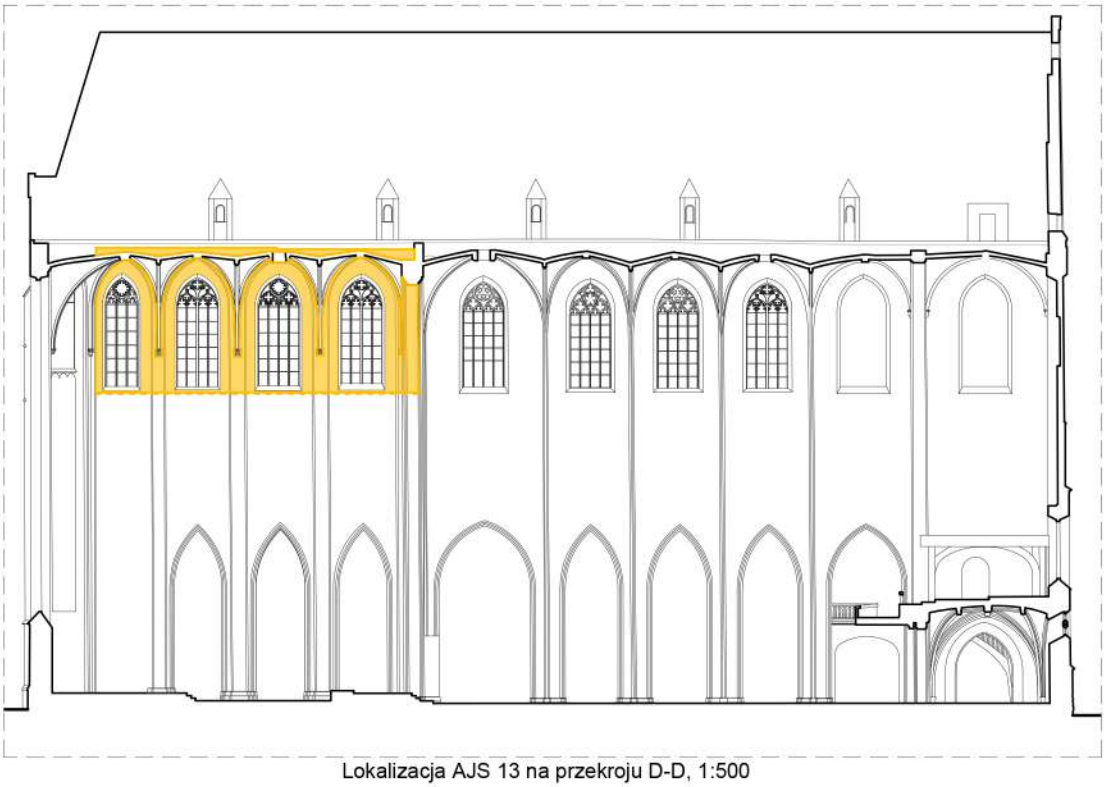
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

13
numer AJS

Lokalizacja AJS 13 na przekroju C-C kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 13 na przekroju D-D, 1:500

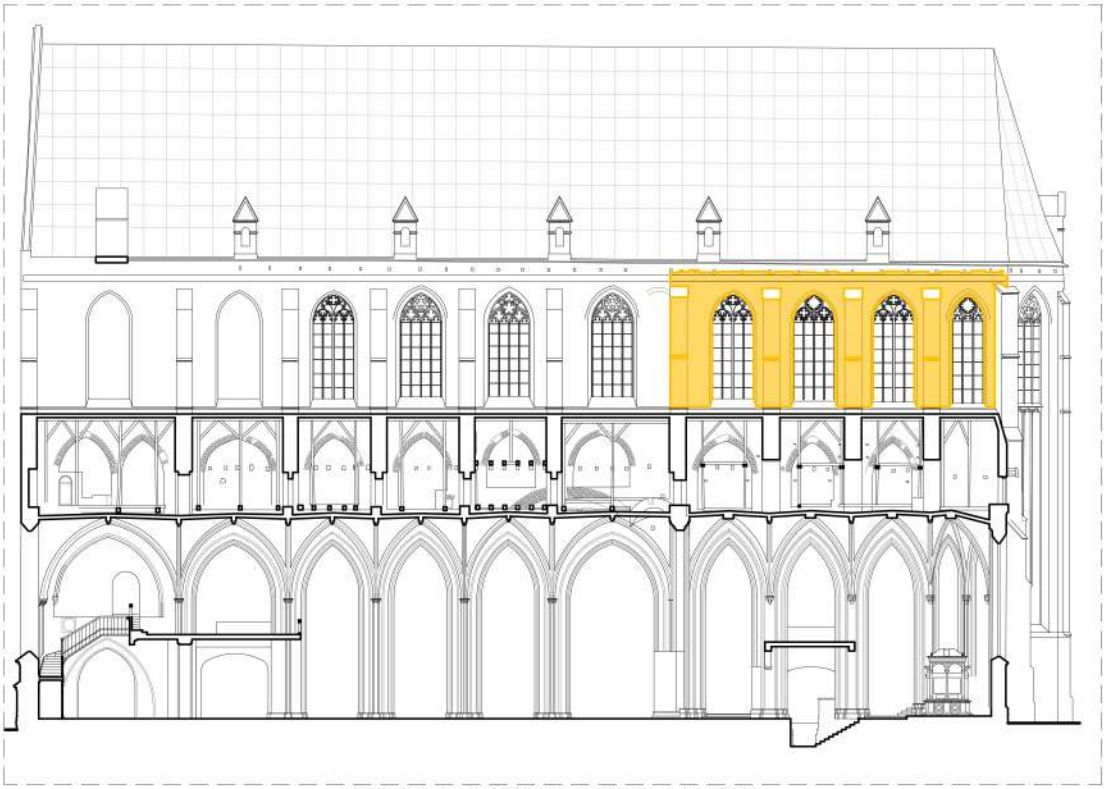
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

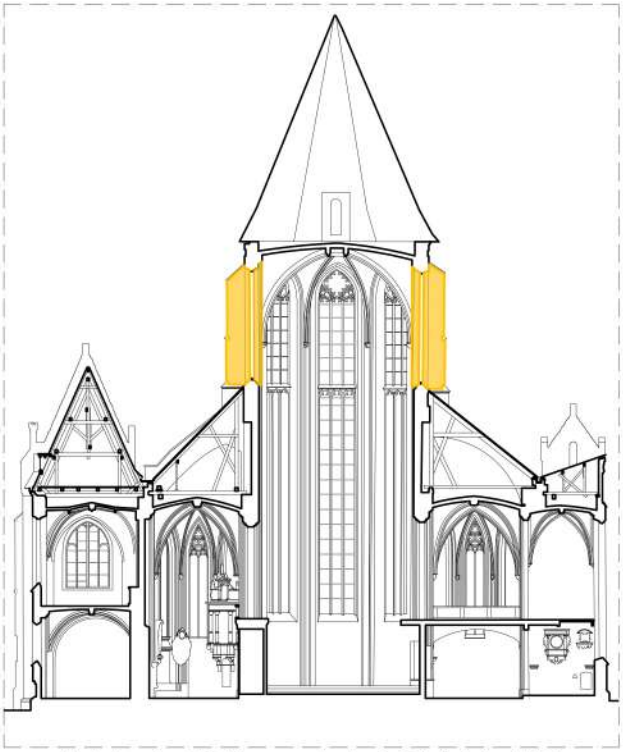
13
numer AJS

Lokalizacja AJS 13 na przekroju J-J, 1:500

Lokalizacja AJS 13 na przekroju H-H, 1:500

Lokalizacja AJS 13 na przekroju G-G kościoła; 1:500

0 5 25 [m]
1:500

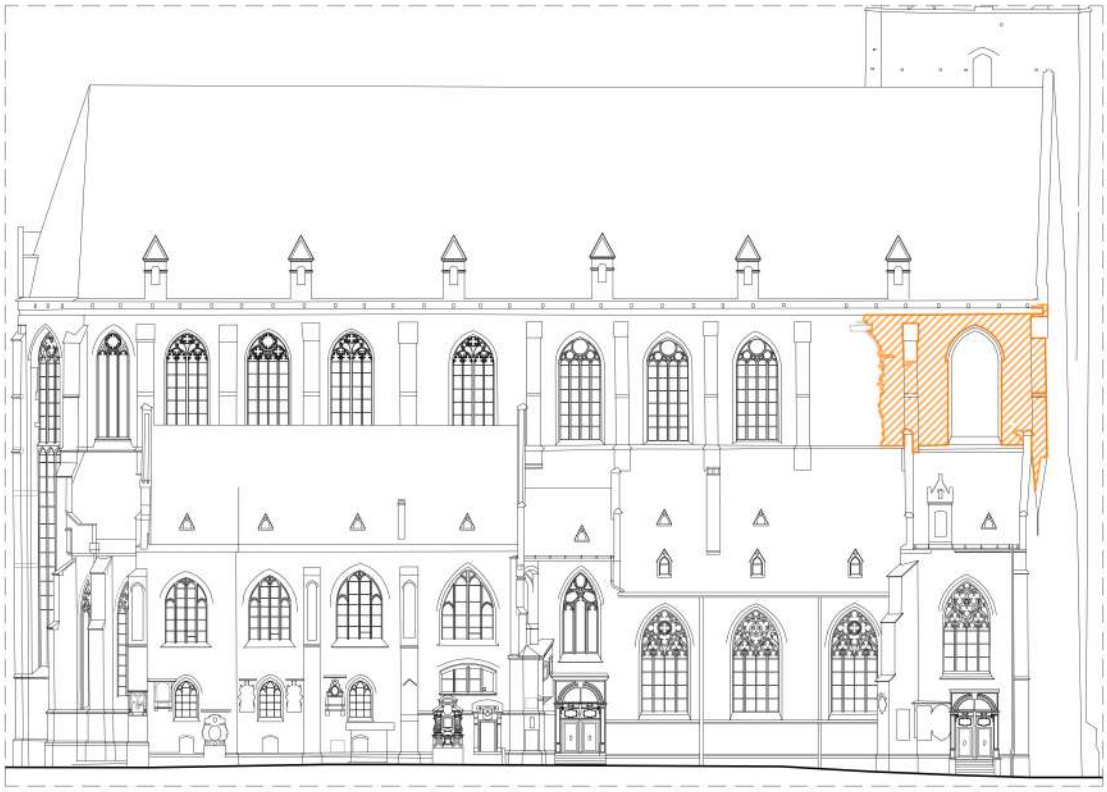
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

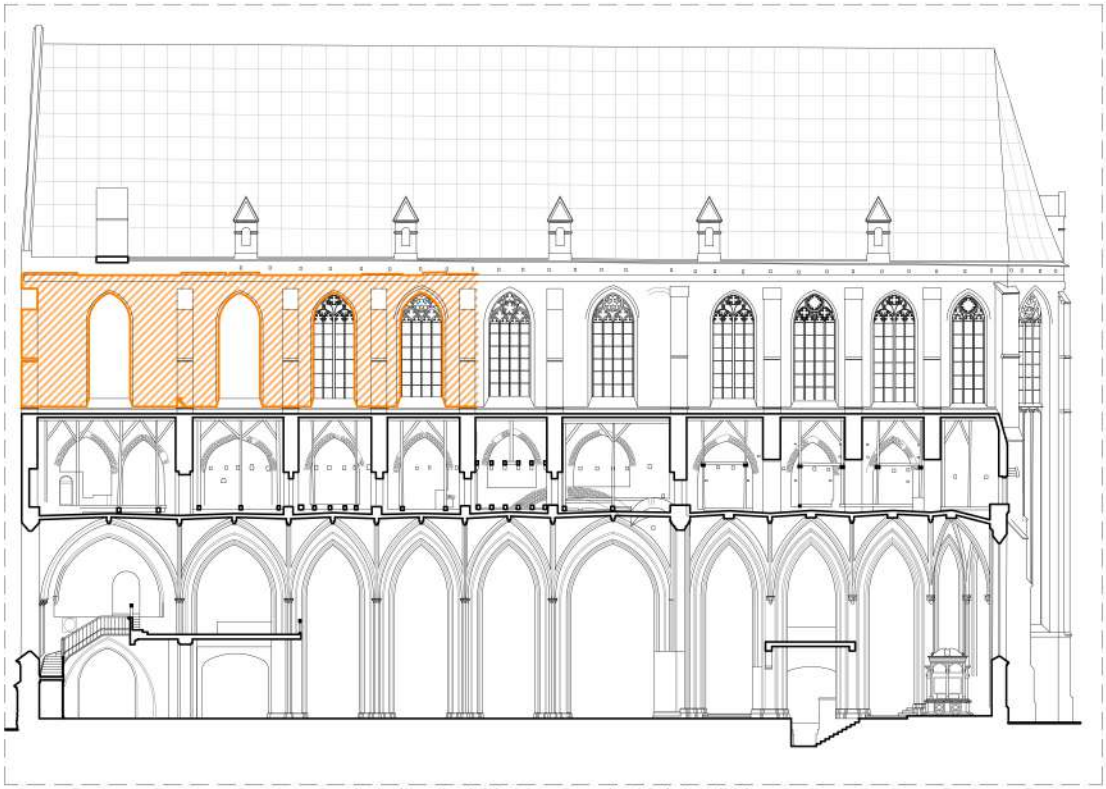
LOKALIZACJA

14
numer AJS

Uwaga! Szew poziomy między AJS 11 i AJS 14
nie został ustalony. Granice AJS wyznaczone
na podstawie innych przesłanek i niepewne.

Lokalizacja AJS 14 na elewacji północnej, 1:500

Lokalizacja AJS 14 na przekroju J-J, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

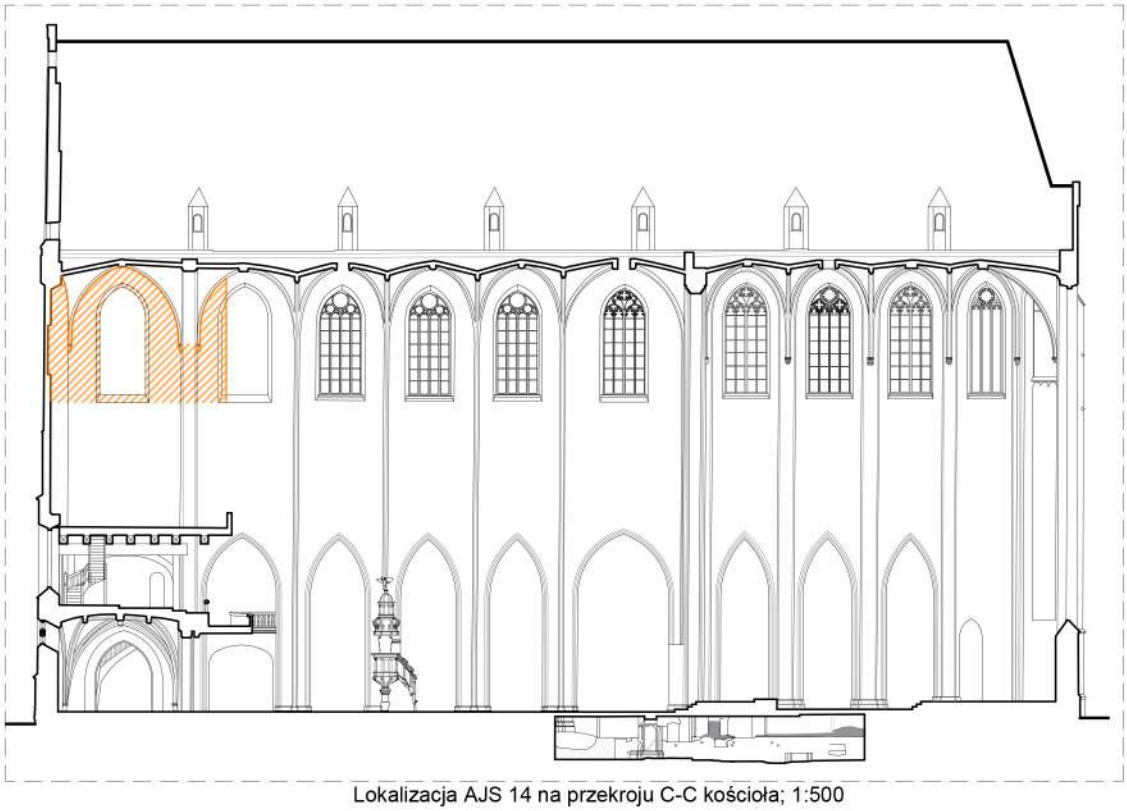
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

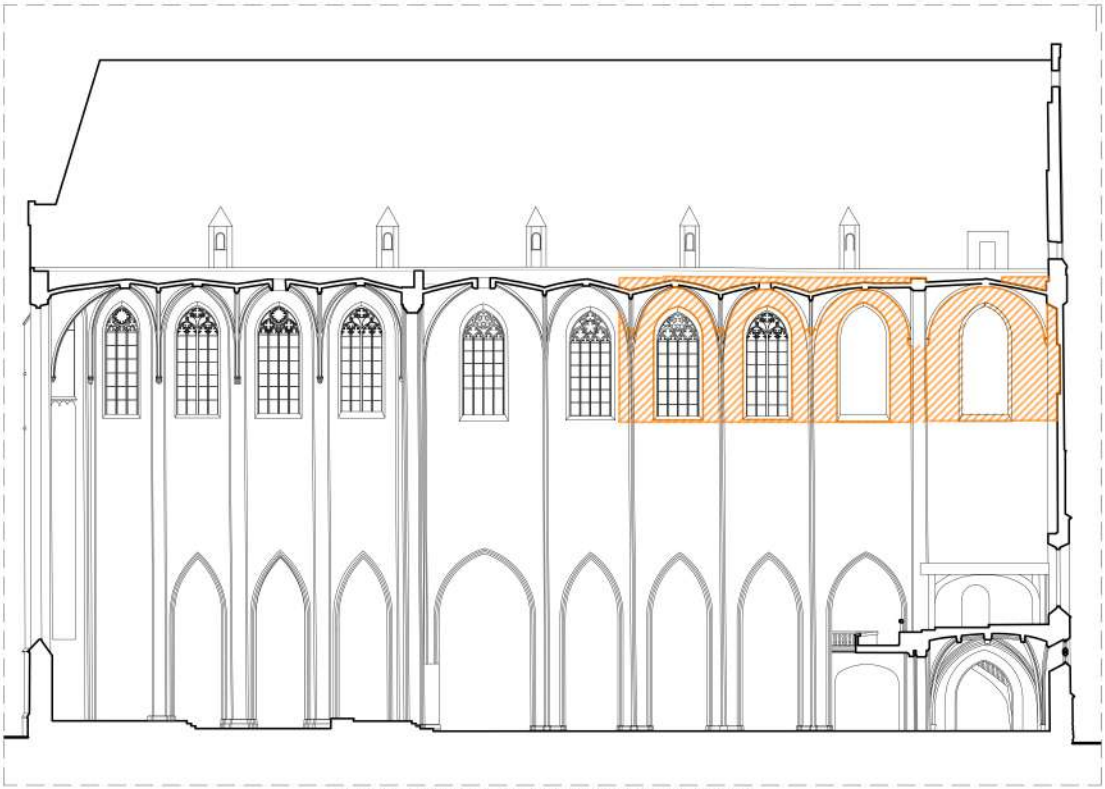
LOKALIZACJA

14
numer AJS

Uwaga! Szew poziomy między AJS 11 i AJS 14
nie został ustalony. Granice AJS wyznaczone
na podstawie innych przesłanek i niepewne.

Lokalizacja AJS 14 na przekroju C-C kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 14 na przekroju D-D, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

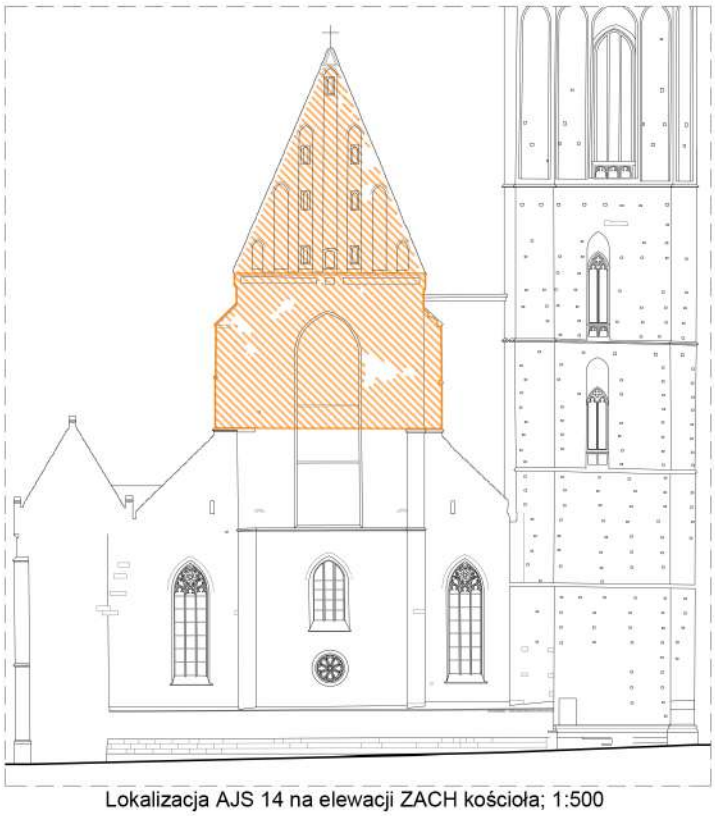
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

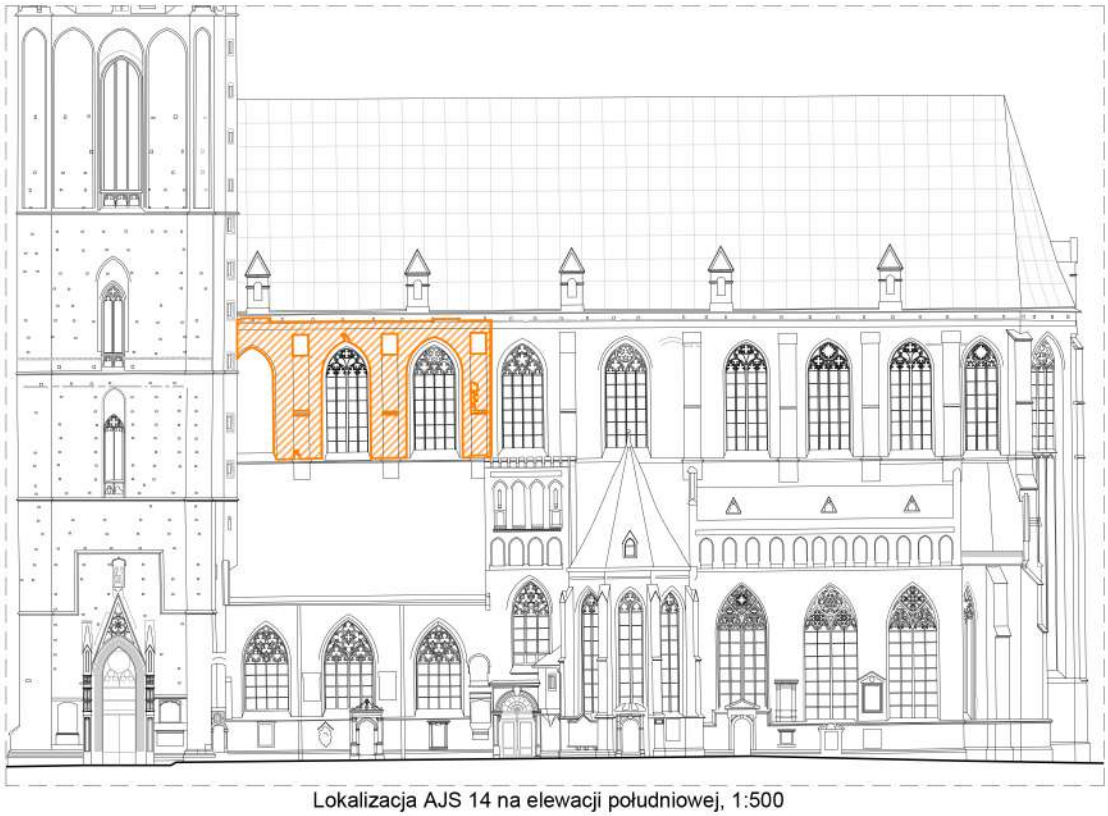
LOKALIZACJA

14
numer AJS

Uwaga! Szew poziomy między AJS 11 i AJS 14
nie został ustalony. Granice AJS wyznaczone
na podstawie innych przesłanek i niepewne.

Lokalizacja AJS 14 na elewacji ZACH kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 14 na elewacji południowej, 1:500

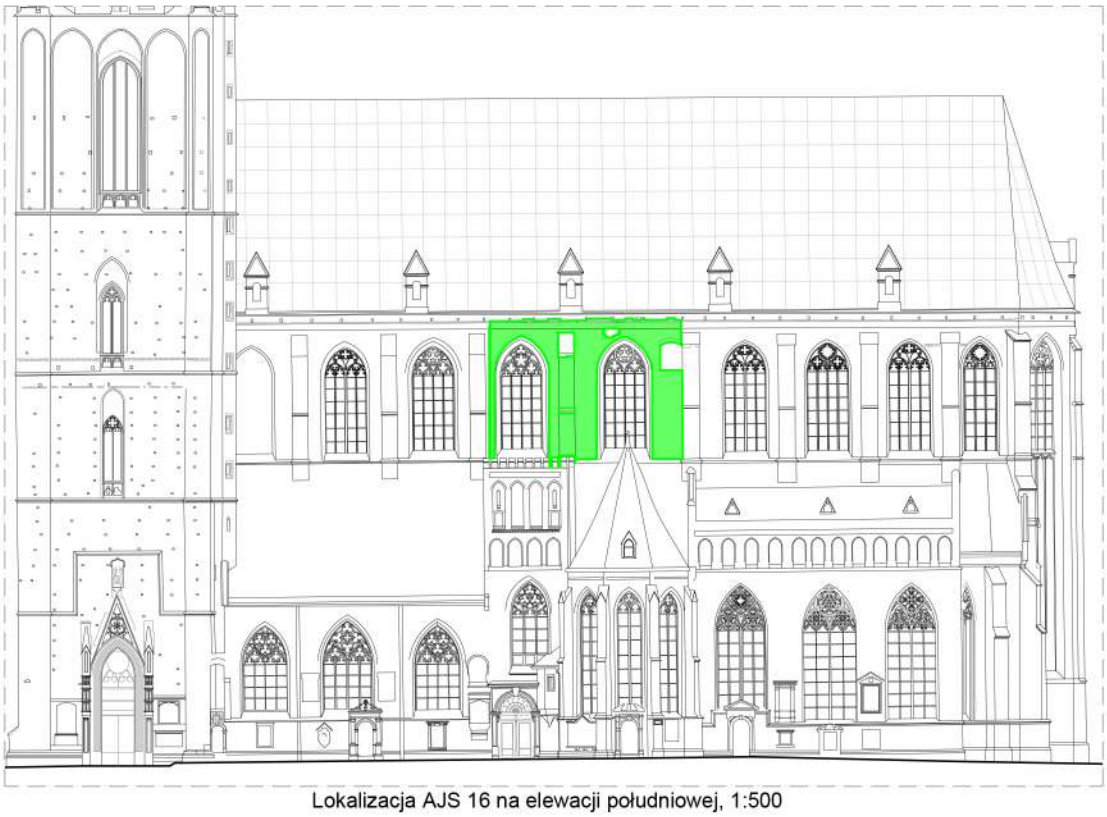
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

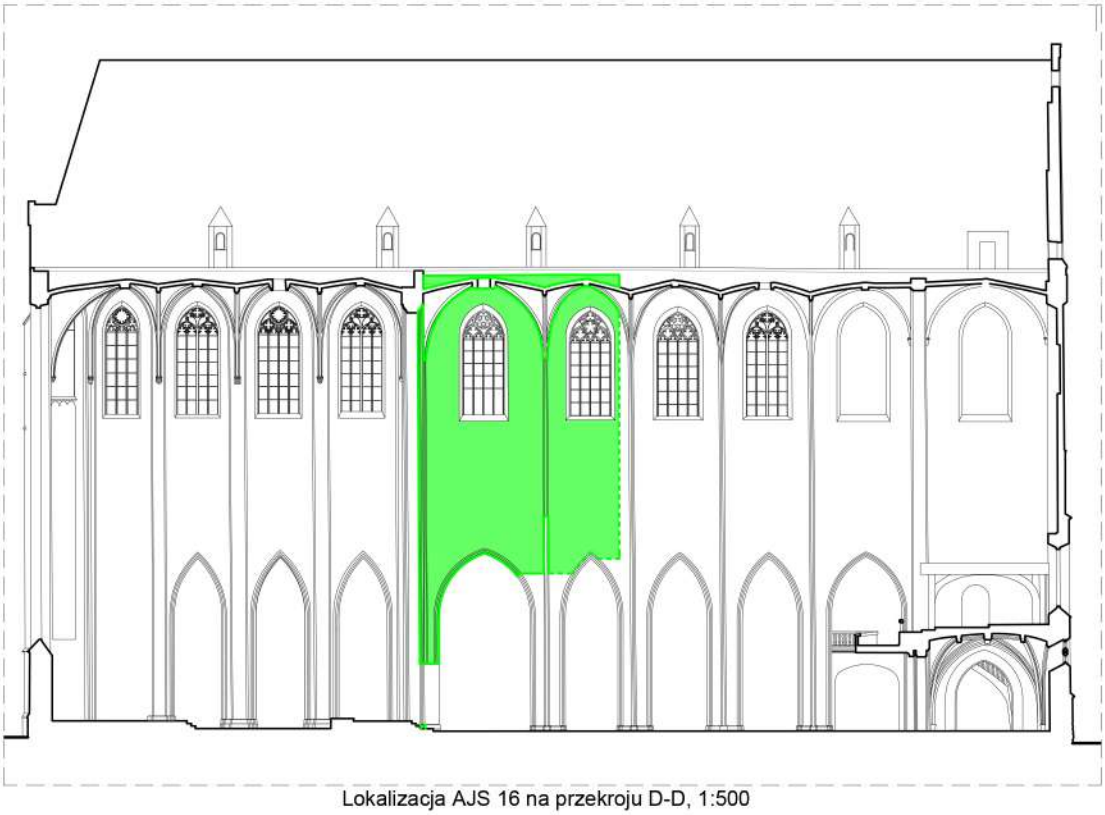
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

16
numer AJS

Lokalizacja AJS 16 na elewacji południowej, 1:500

Lokalizacja AJS 16 na przekroju D-D, 1:500

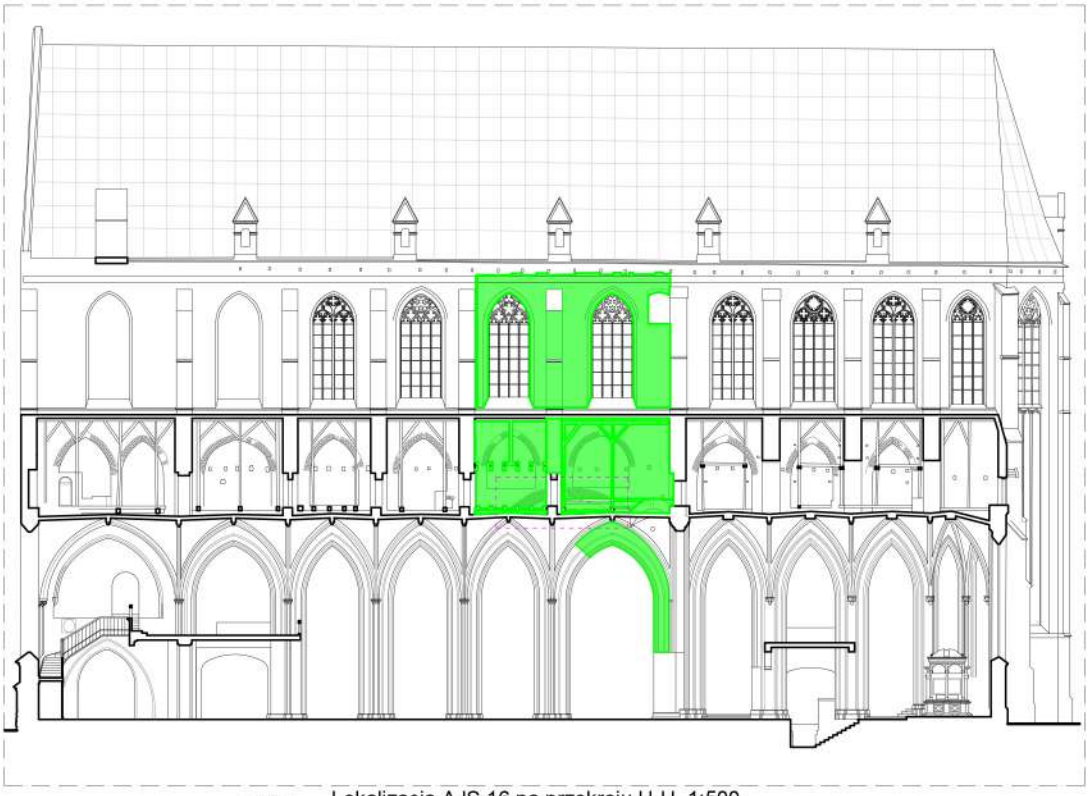
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

16
numer AJS

LOKALIZACJA

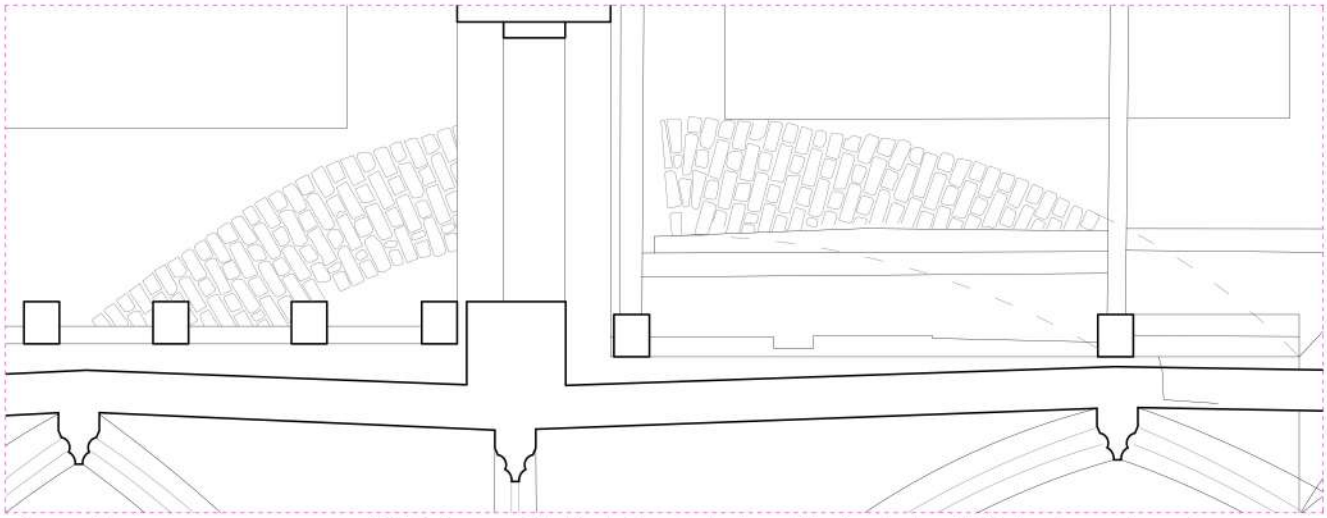

Lokalizacja AJS 16 na przekroju H-H, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

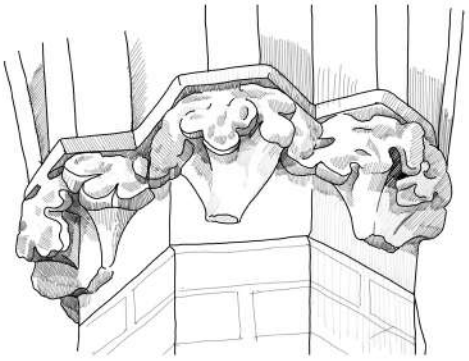
Lokalizacja detalu 1

SKŁADOWE

0 50 250 [Cm]
1:50

Detal 1 - łęk konstrukcyjny w ścianie arkadowej PD, strych nawy bocznej
fragment przekroju J-J; 1:50

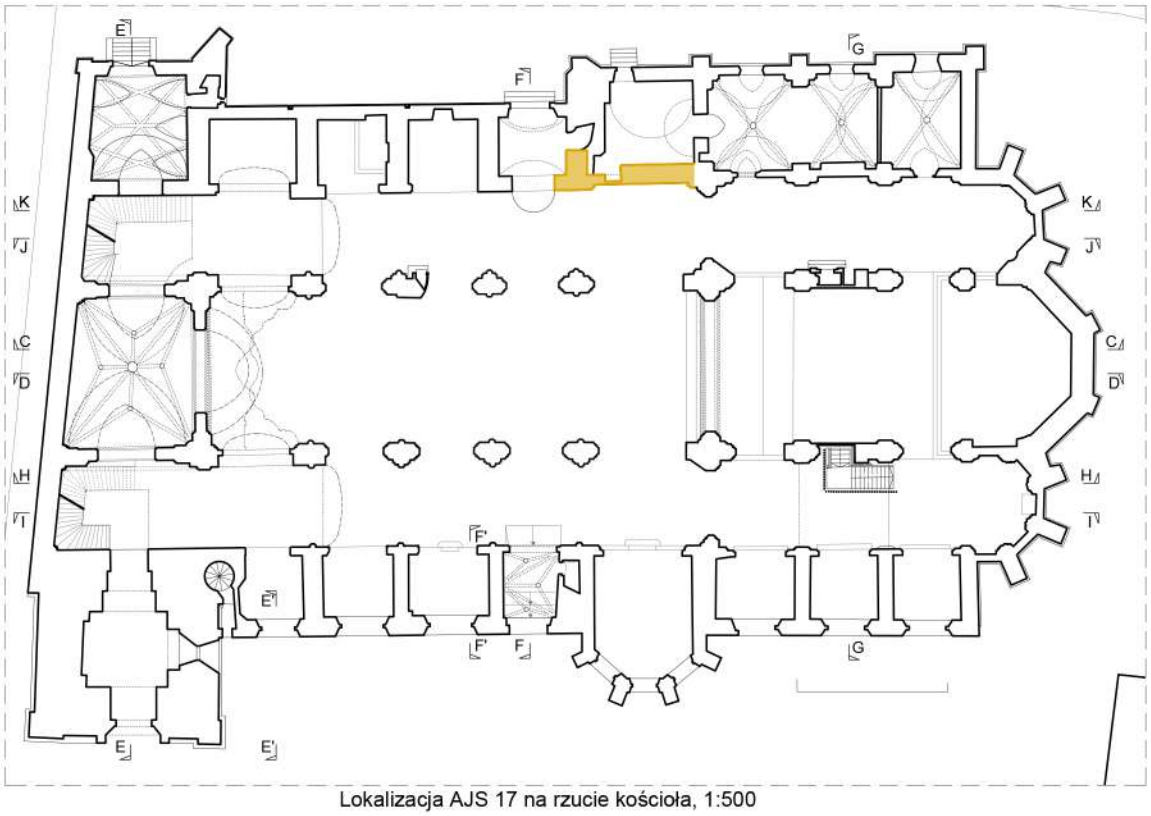
Wspornik sklepienia między przęsłem 5 i 6 nawy PD, sciana obwodowa.

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

17
numer AJS

Lokalizacja AJS 17 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 17 na elewacji północnej, 1:500

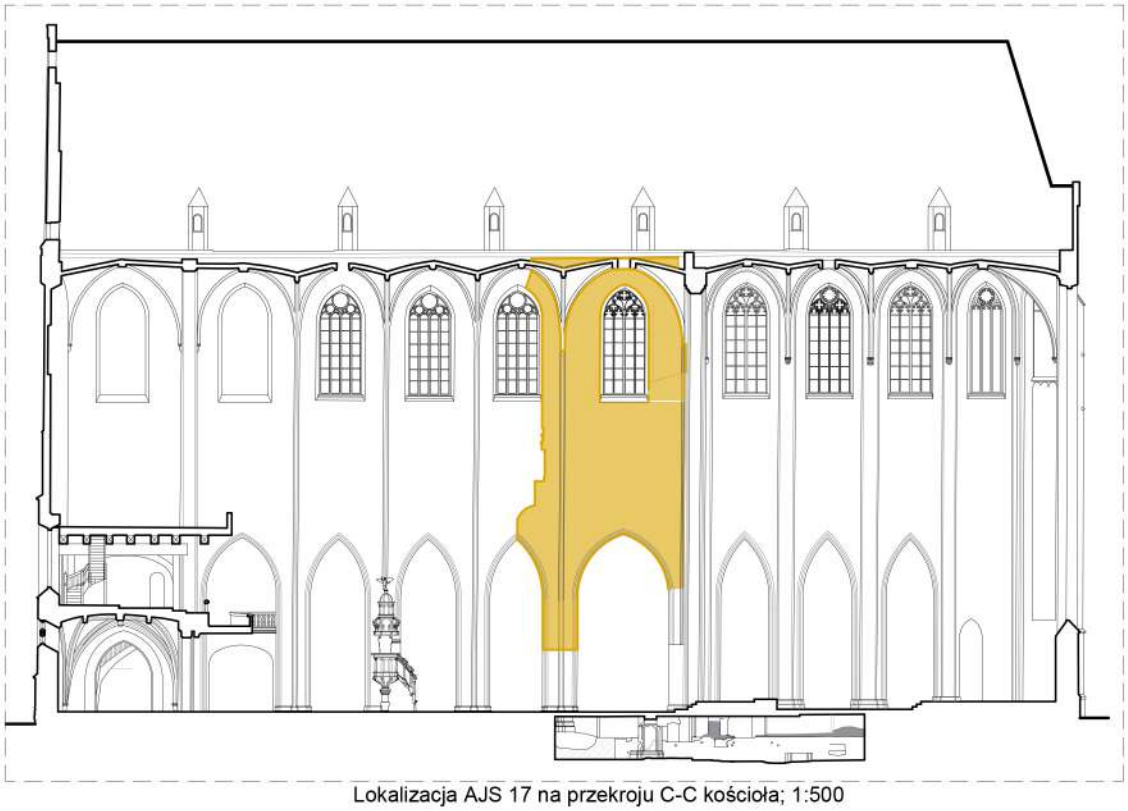
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

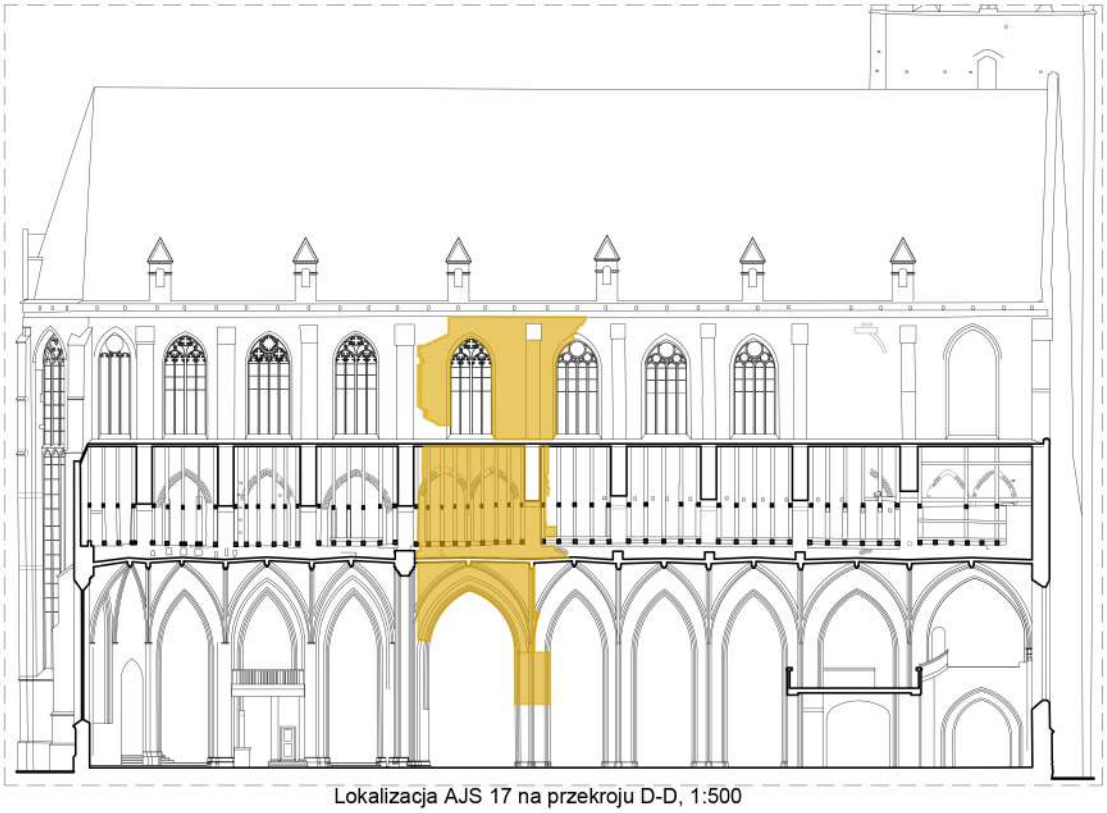
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

17
numer AJS

Lokalizacja AJS 17 na przekroju C-C kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 17 na przekroju D-D, 1:500

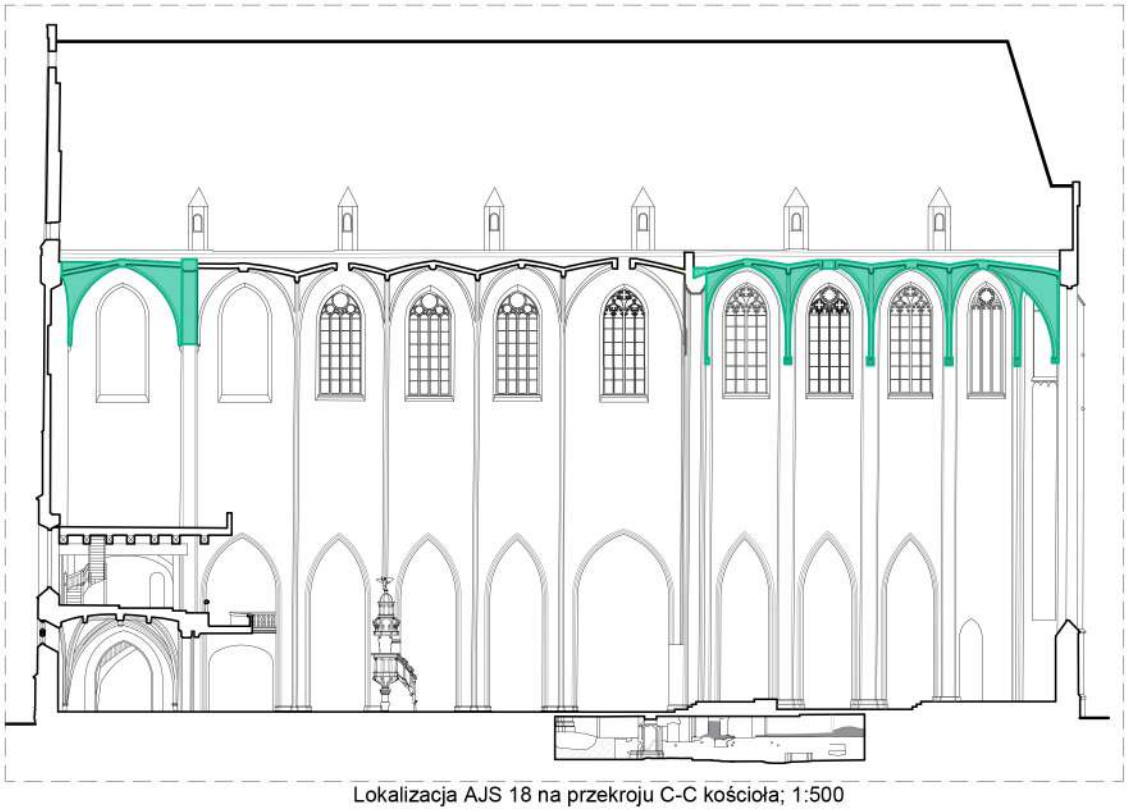
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

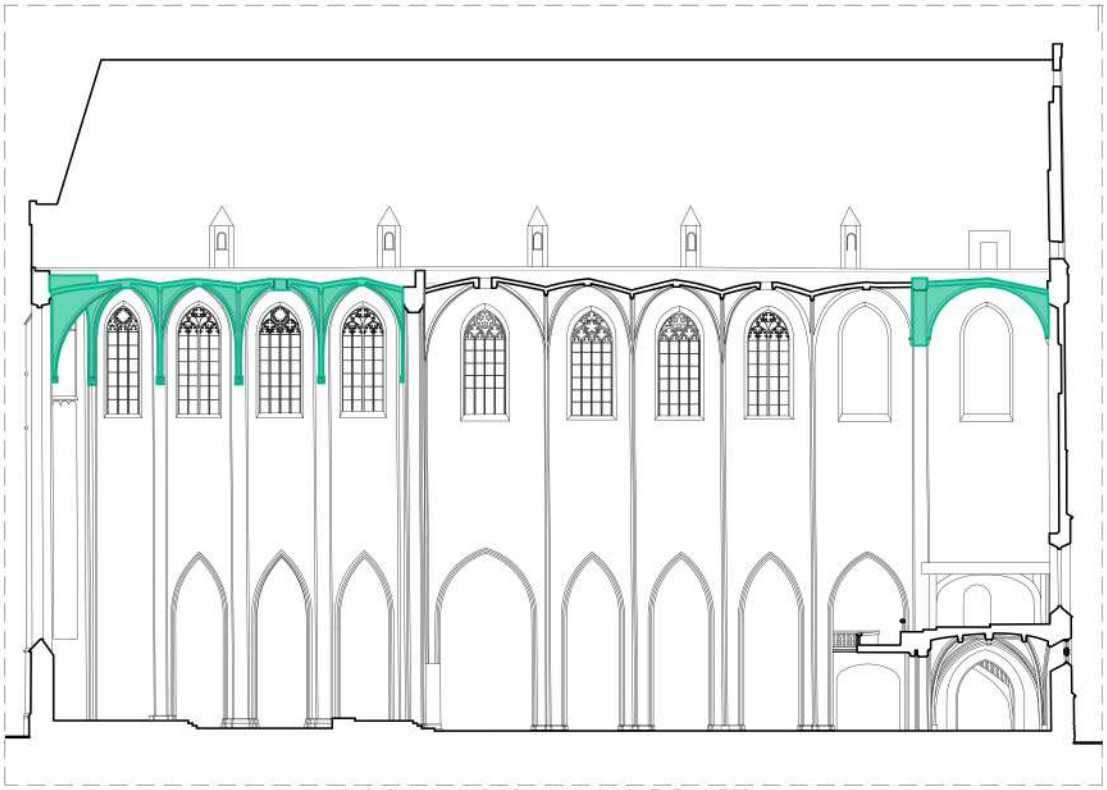
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

18
numer AJS

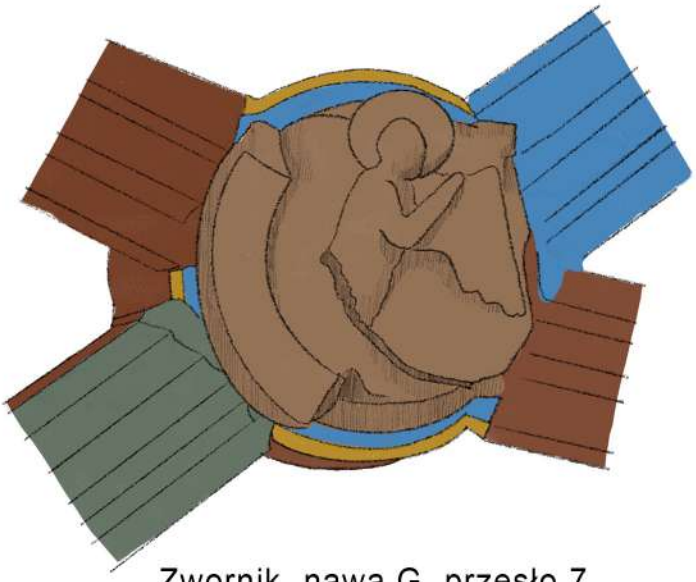
Lokalizacja AJS 18 na przekroju C-C kościoła; 1:500

Lokalizacja AJS 18 na przekroju D-D, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

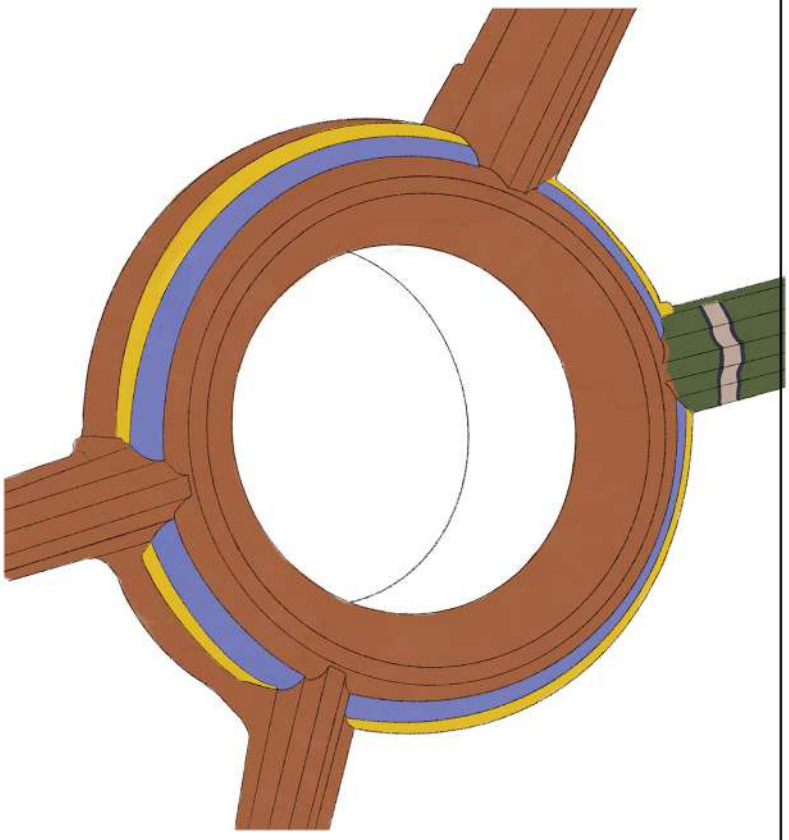
Zwornik, nawa G, przęsło 7

Wspornik, nawa G, filar PD6
strona wschodnia

Wspornik, nawa G, filar PN6
strona wschodnia

Zwornik, nawa G, przęsło 8

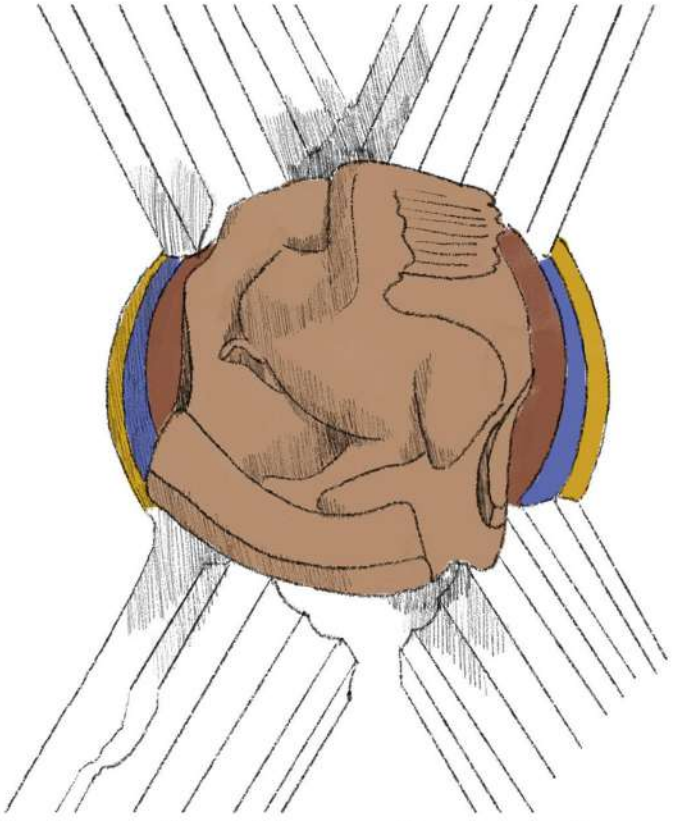
Wspornik, nawa G, filar PN7

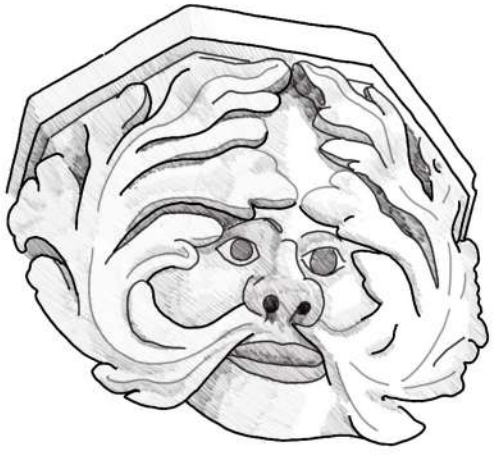
Wspornik, nawa G, filar PD7

Wspornik, nawa G, filar PN8

Zwornik, nawa G, przęsło 9

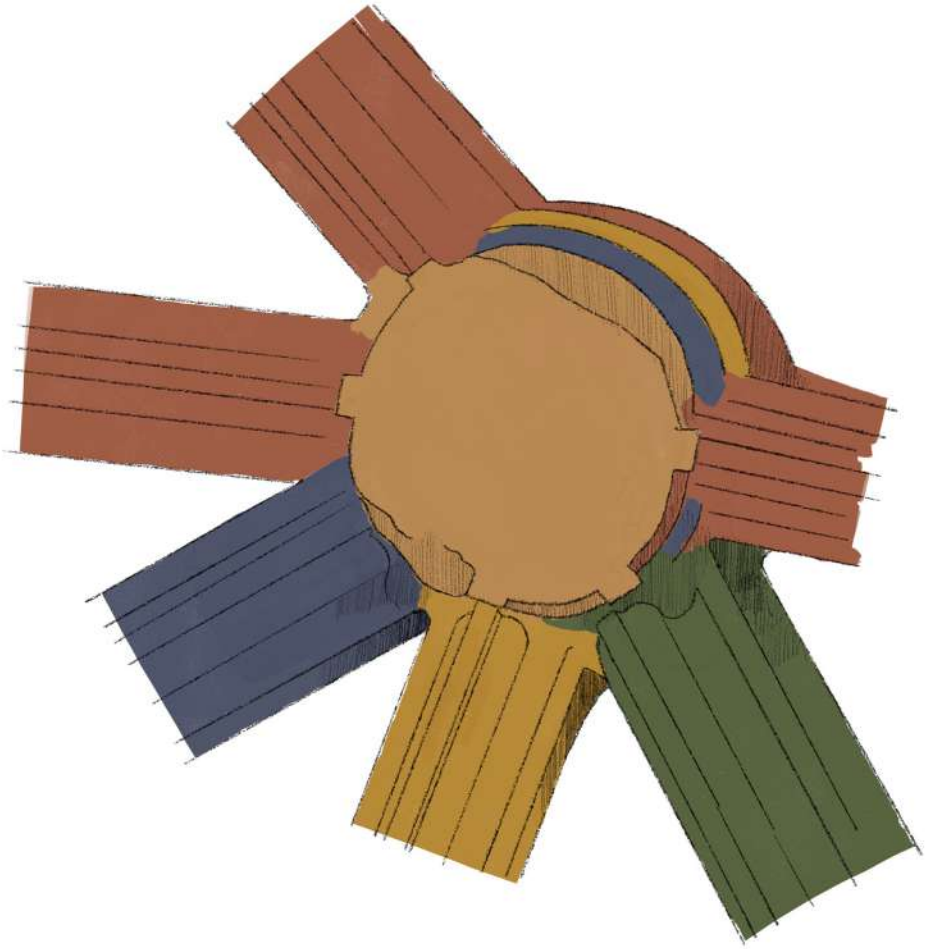
Wspornik, nawa G, filar PD8

Wspornik, nawa G, filar PN9

Wspornik, nawa G, filar PD9

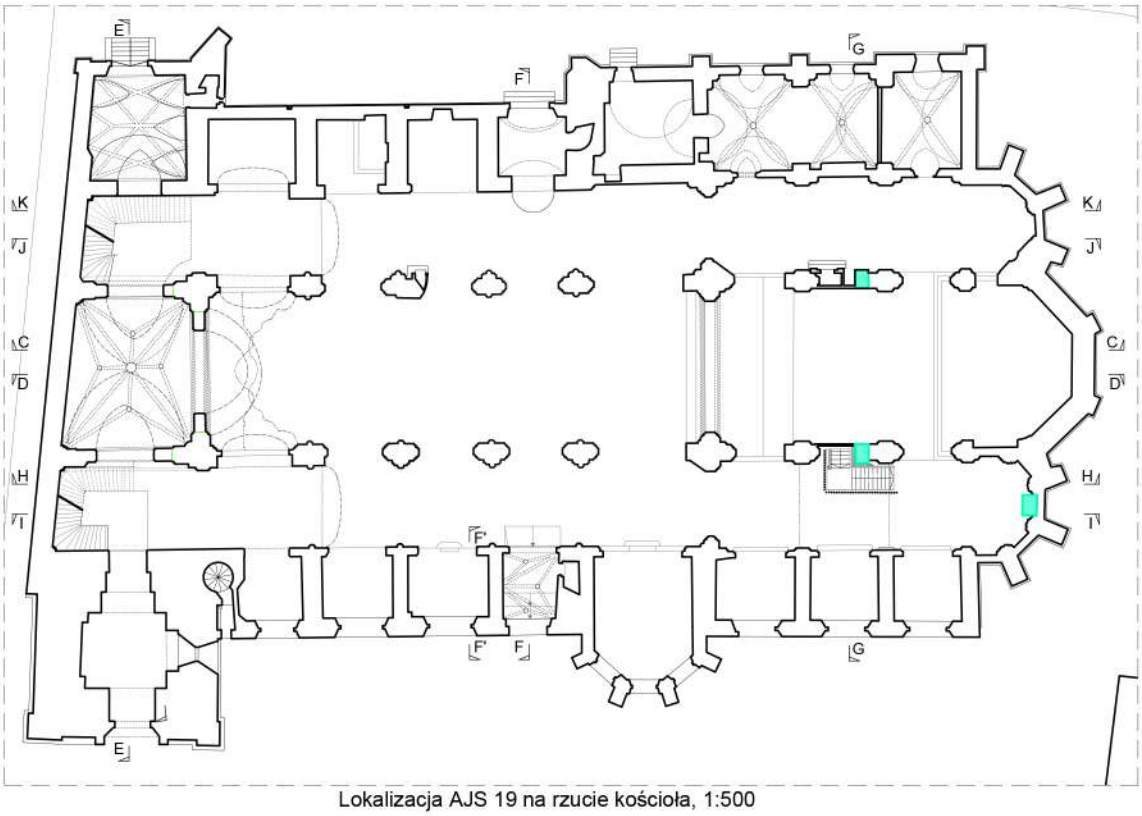

Zwornik, nawa G, przęsło 10

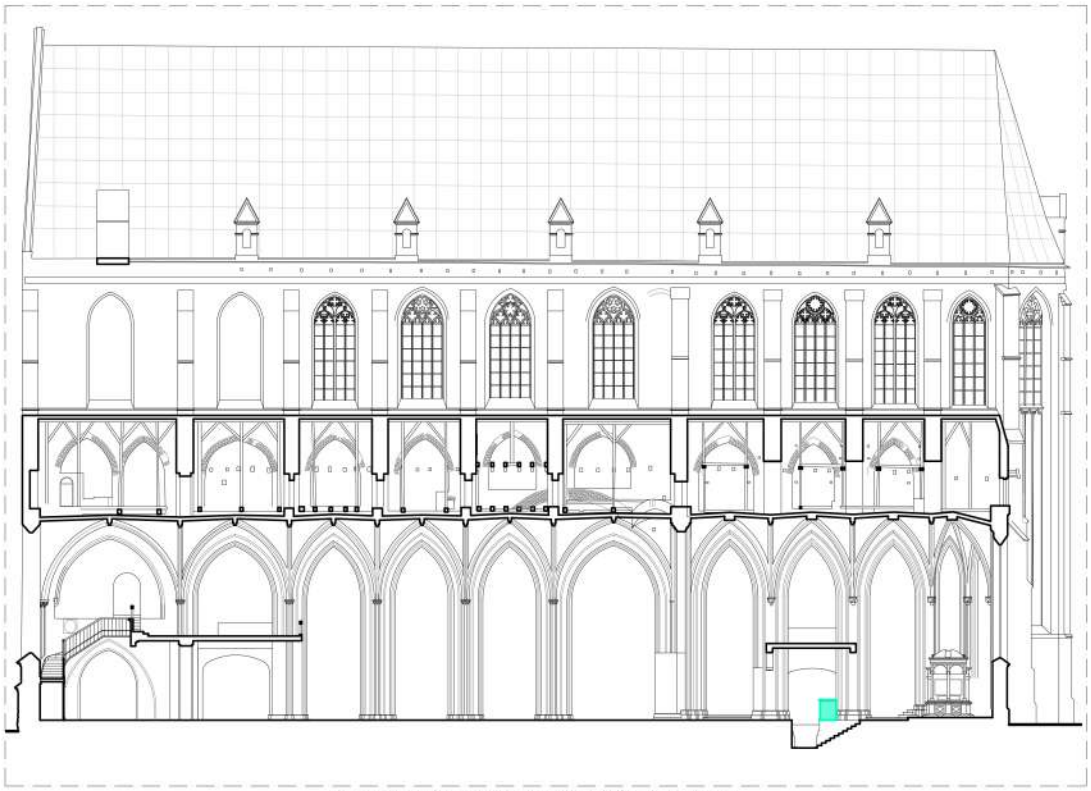
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

19
numer AJS

Lokalizacja AJS 19 na rzucie kościoła, 1:500

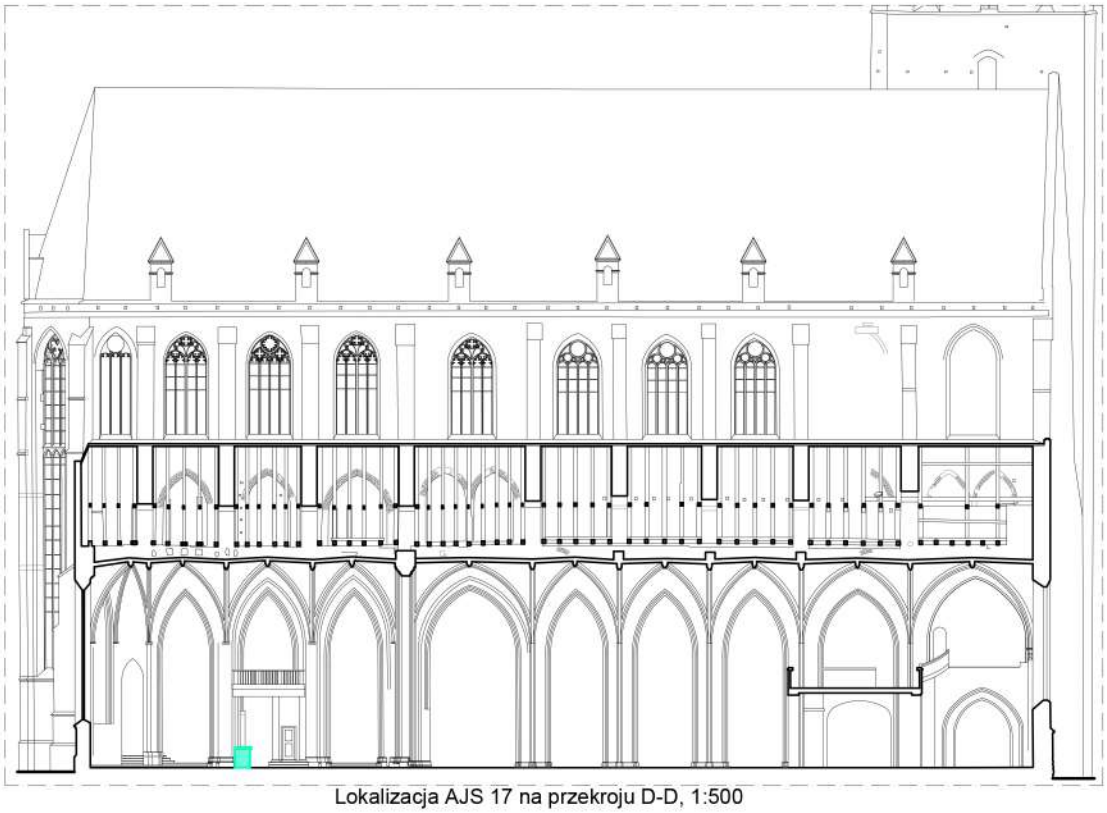
Lokalizacja AJS 19 na przekroju J-J, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

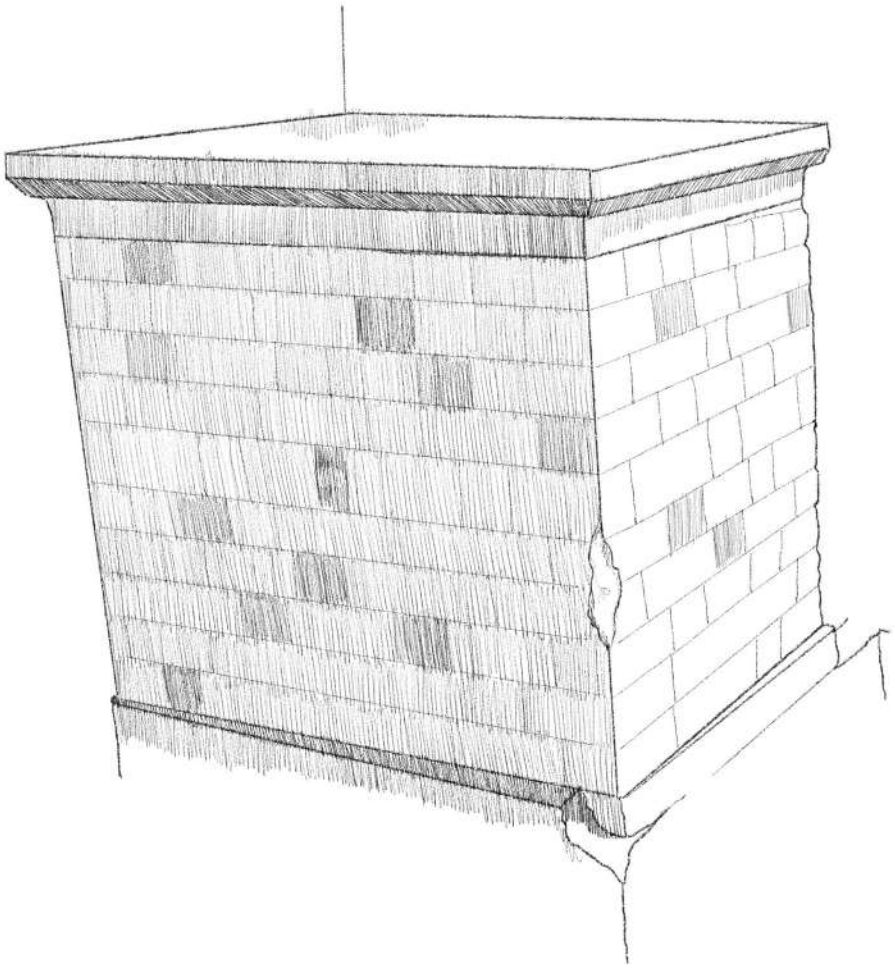
19
numer AJS

LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 17 na przekroju D-D, 1:500

SKŁADOWE

Ołtarz w nawie PD, (strona ZACH) filara PD8

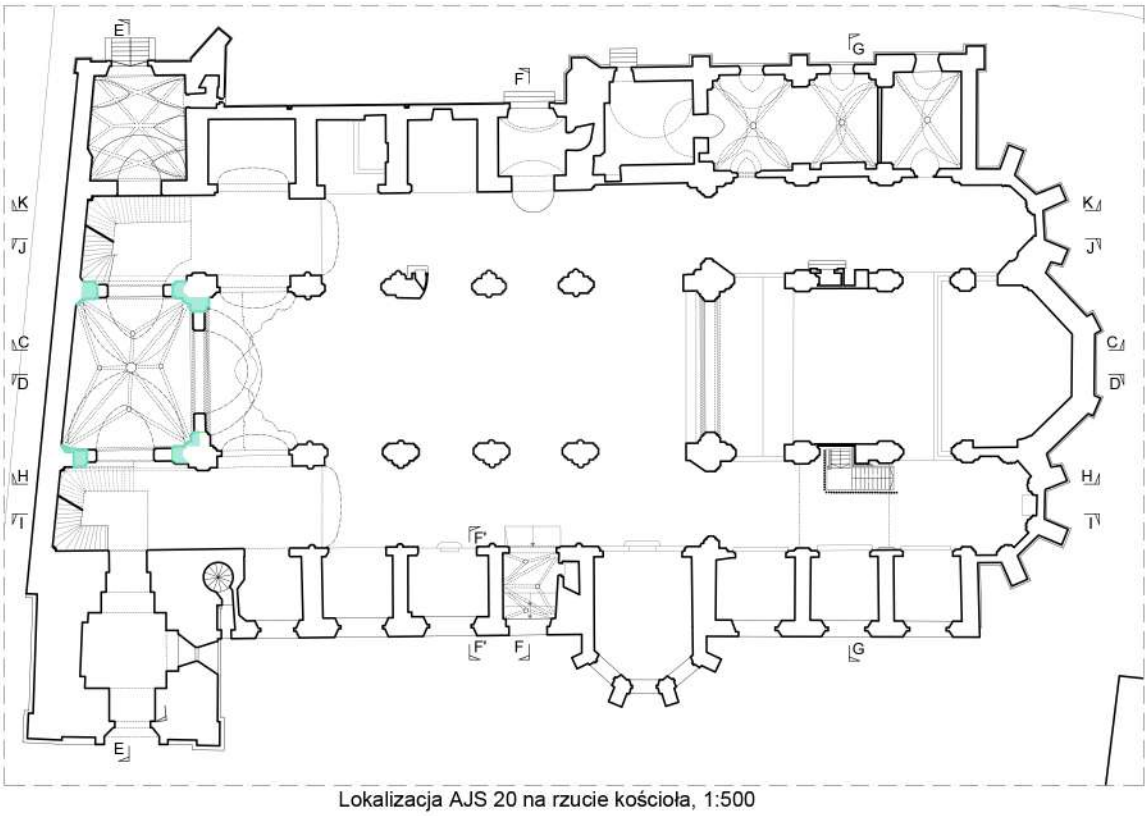
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

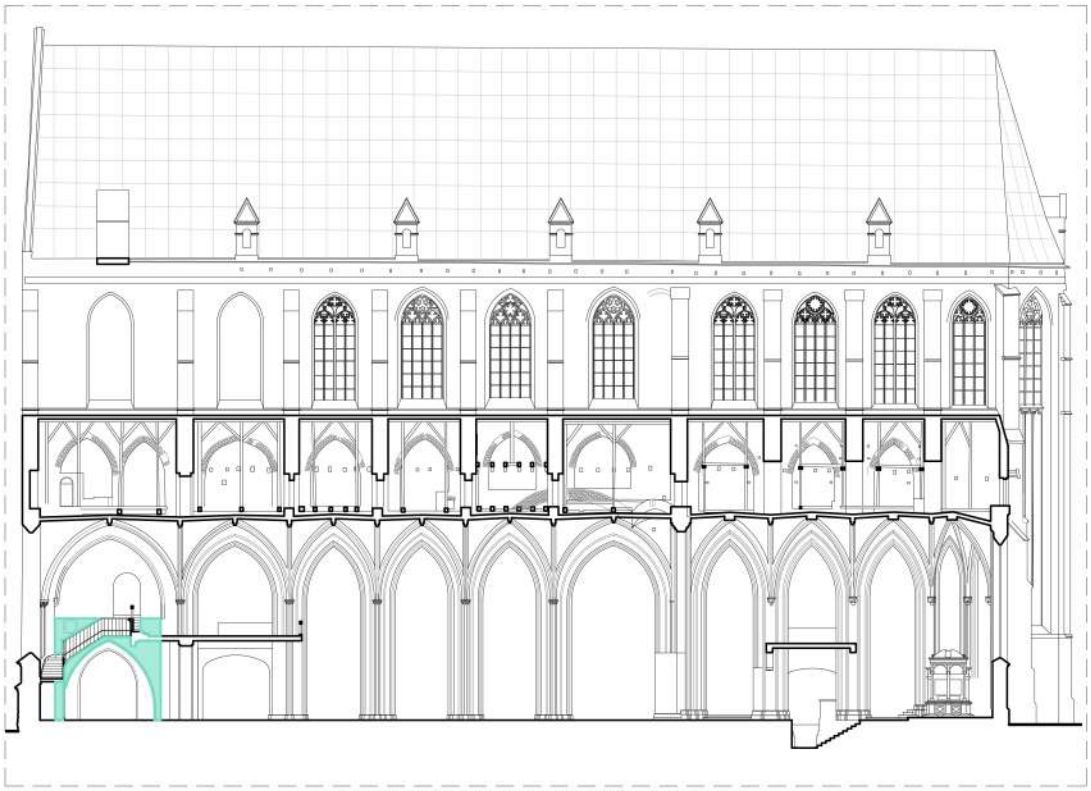
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

20
numer AJS

Lokalizacja AJS 20 na rzucie kościoła, 1:500

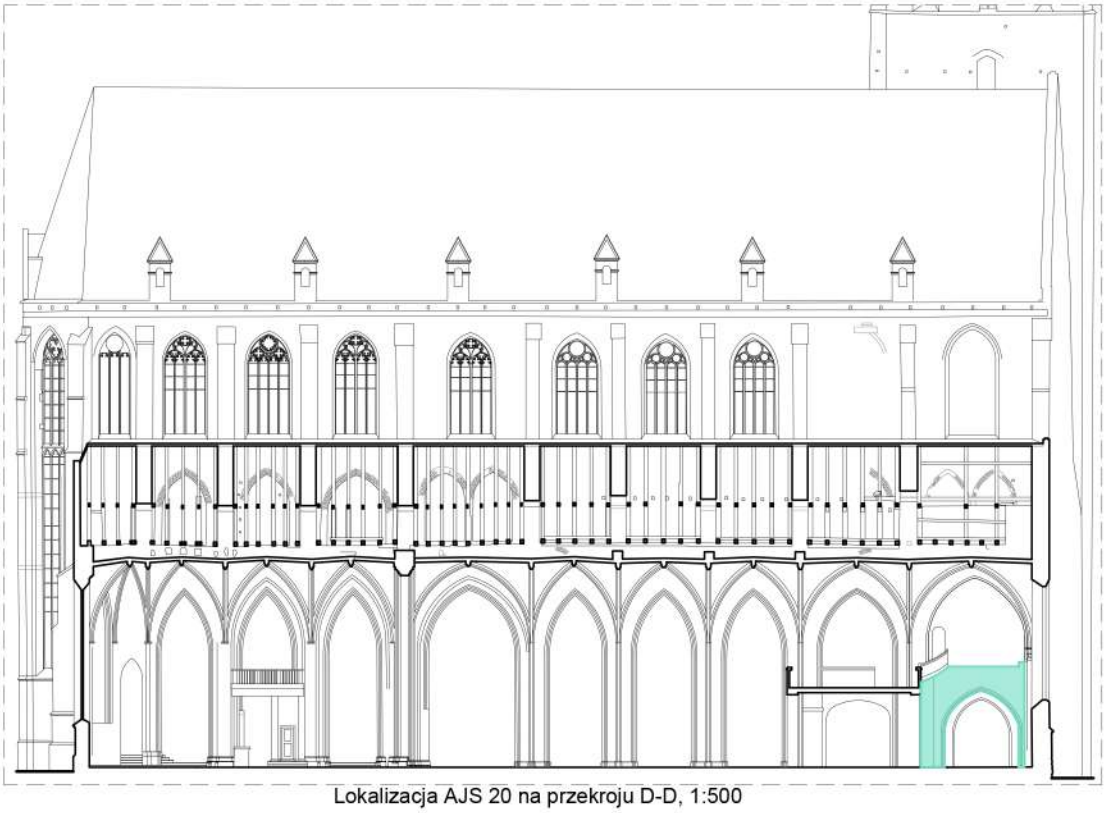
Lokalizacja AJS 20 na przekroju J-J, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

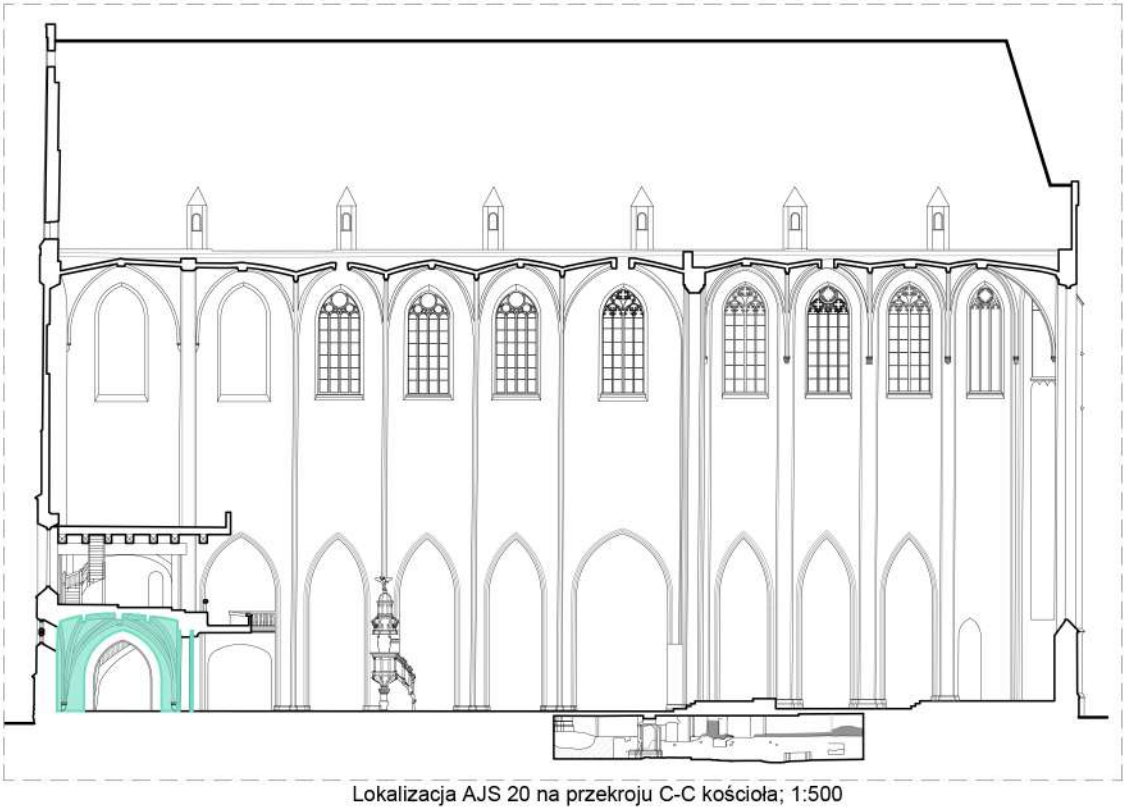
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

20
numer AJS

Lokalizacja AJS 20 na przekroju D-D, 1:500

Lokalizacja AJS 20 na przekroju C-C kościoła; 1:500

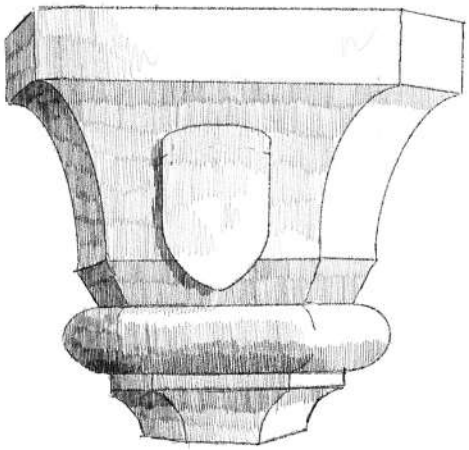
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

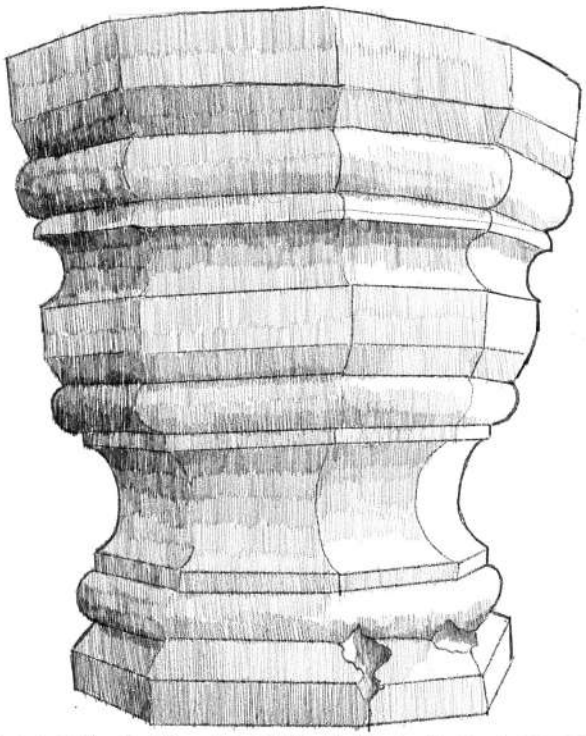
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWA

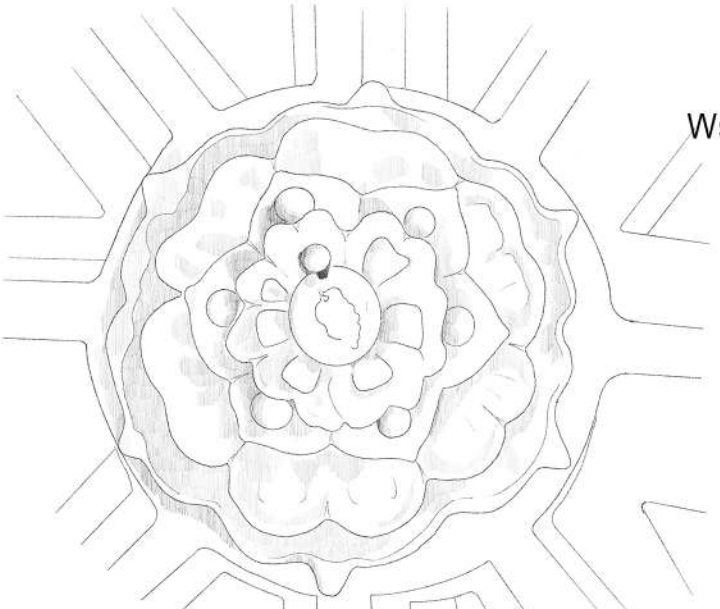
20
numer AJS

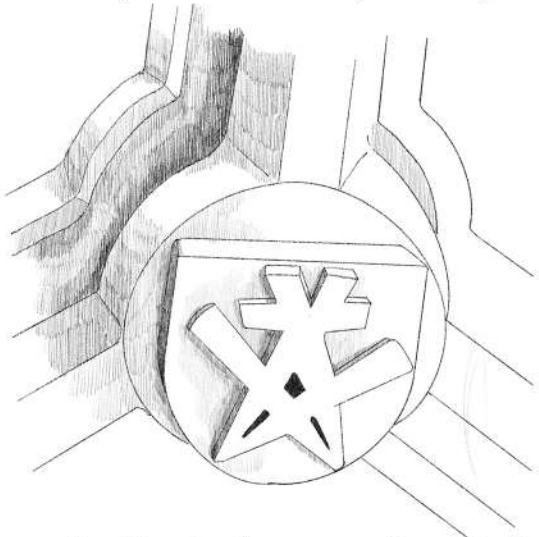
Wspornik, przęsło 1 (poziom posadzki), nawa G, strona PD-ZACH (kruchta)

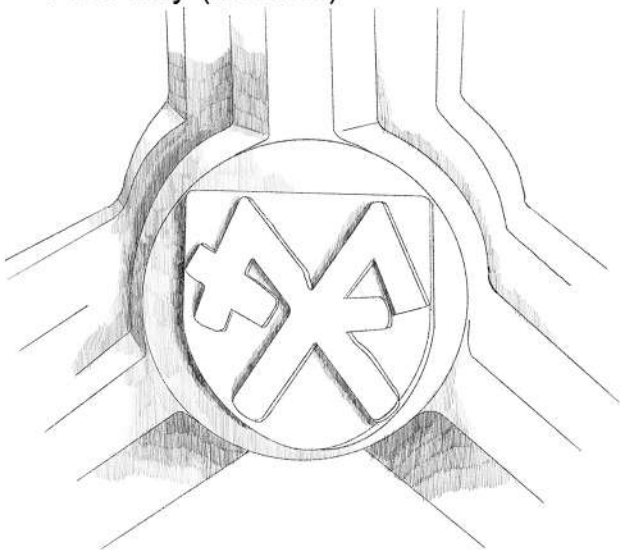
Wspornik (x2), przęsło 1 (poziom posadzki), nawa G, strona ZACH (kruchta)

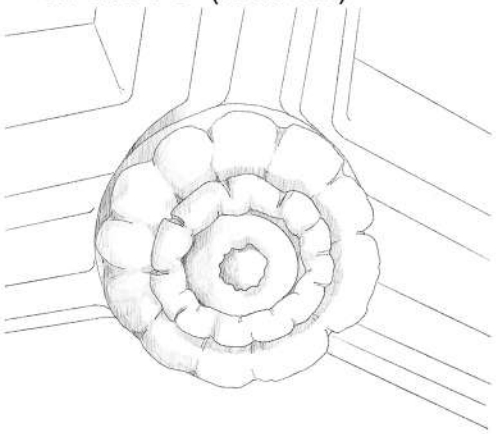
Zwornik sklepienia, nawa G, przęsło 1 centralny (kruchta)

Zwornik sklepienia, nawa G, przęsło 1 strona PD (kruchta)

Zwornik sklepienia, nawa G, przęsło 1 strona PN (kruchta)

Zwornik sklepienia, nawa G, przęsło 1 strona WSCH, ZACH (kruchta)

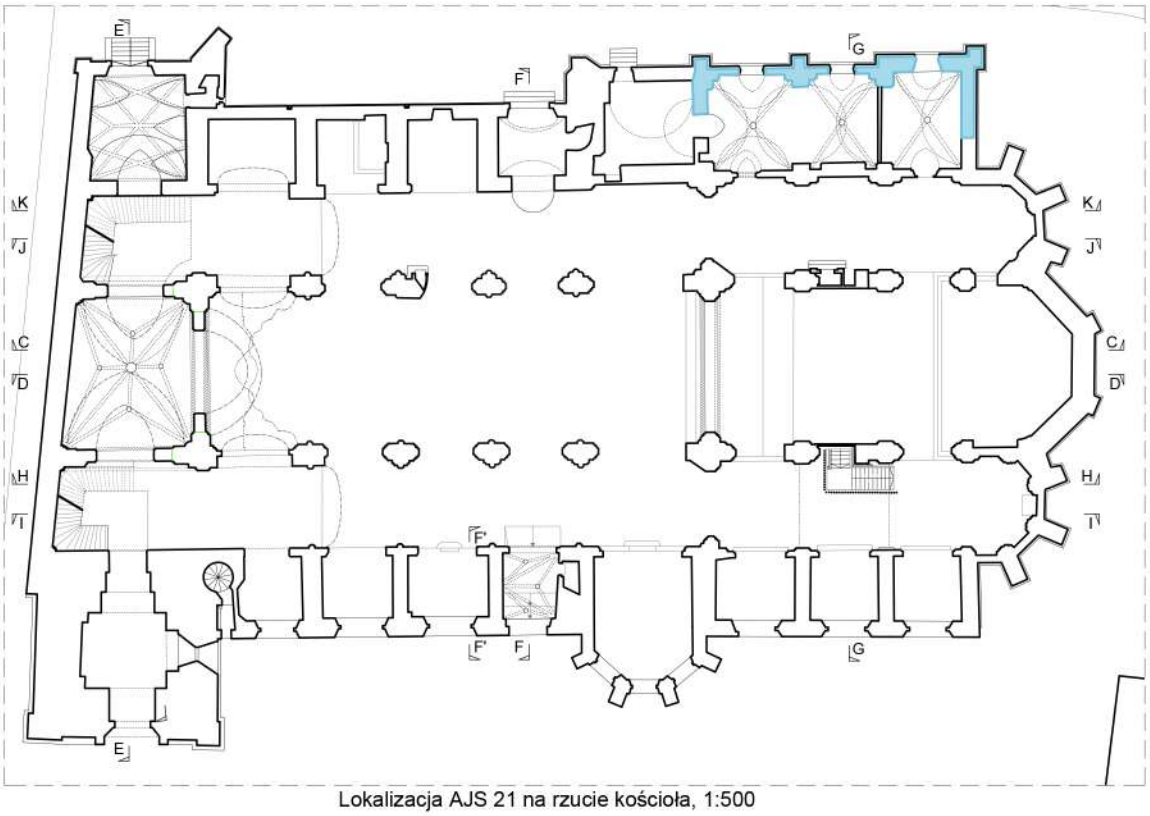
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

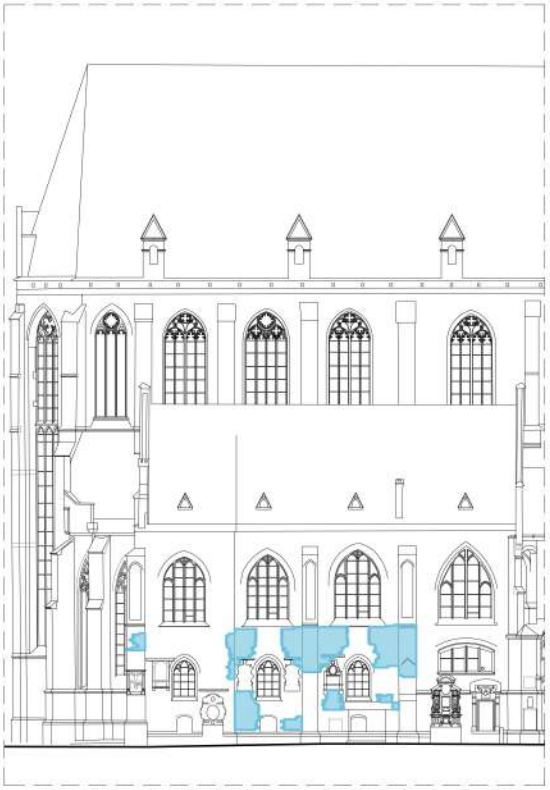
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

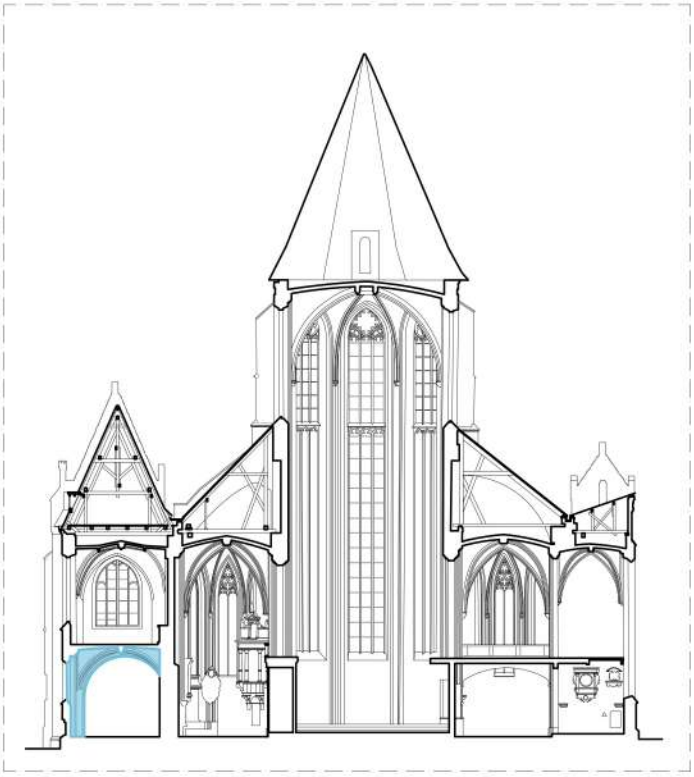
21
numer AJS

Lokalizacja AJS 21 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 21 na elewacji PN kościoła, 1:500

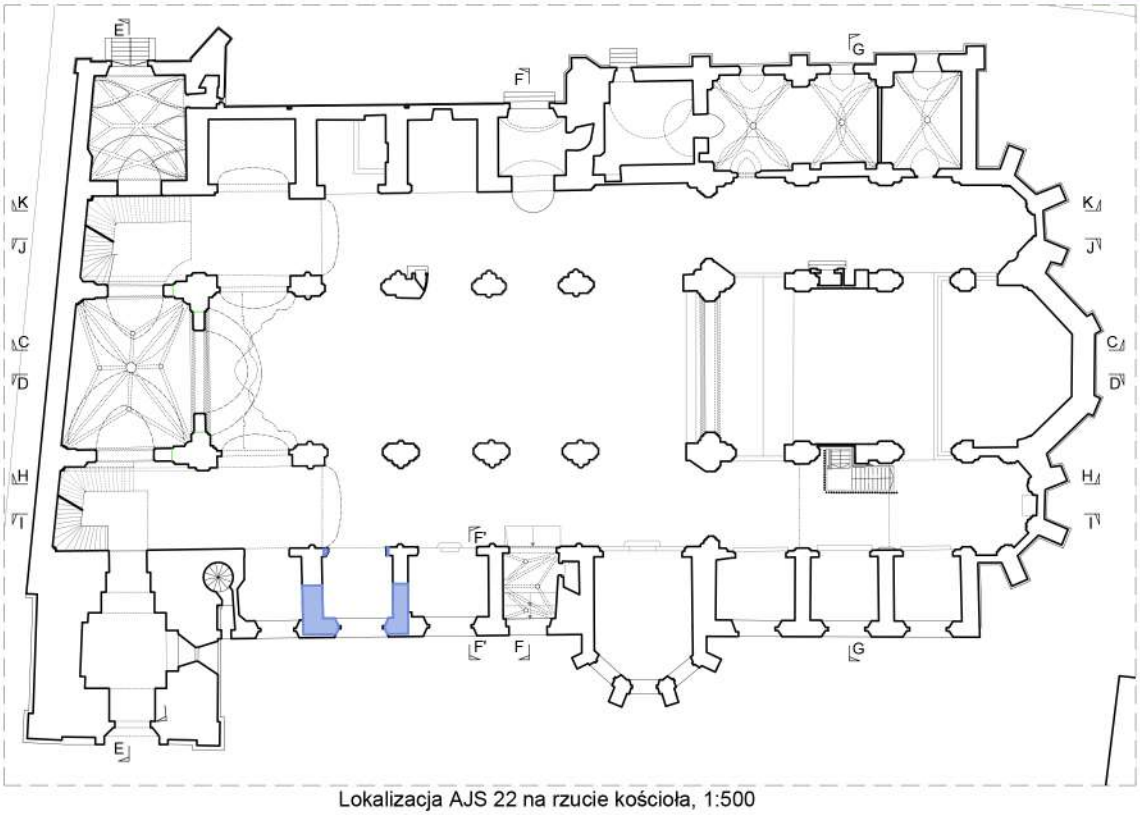
Lokalizacja AJS 21 na przekroju G-G, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

22
numer AJS

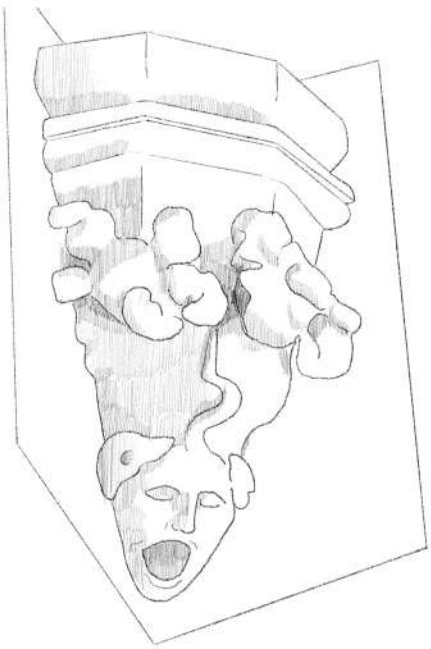

Lokalizacja AJS 22 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 22 na elewacji PD kościoła, 1:500

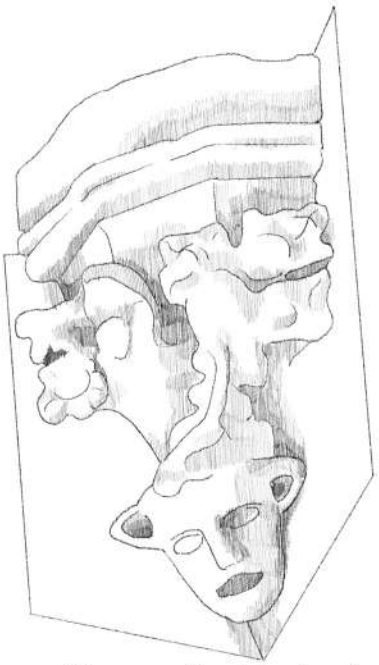
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

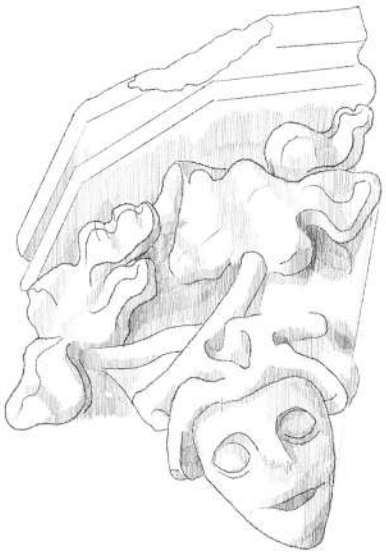
Wspornik sklepienia
strona PD-WSCH

Wspornik sklepienia
strona PD-ZACH

Wspornik sklepienia
strona PD-ZACH

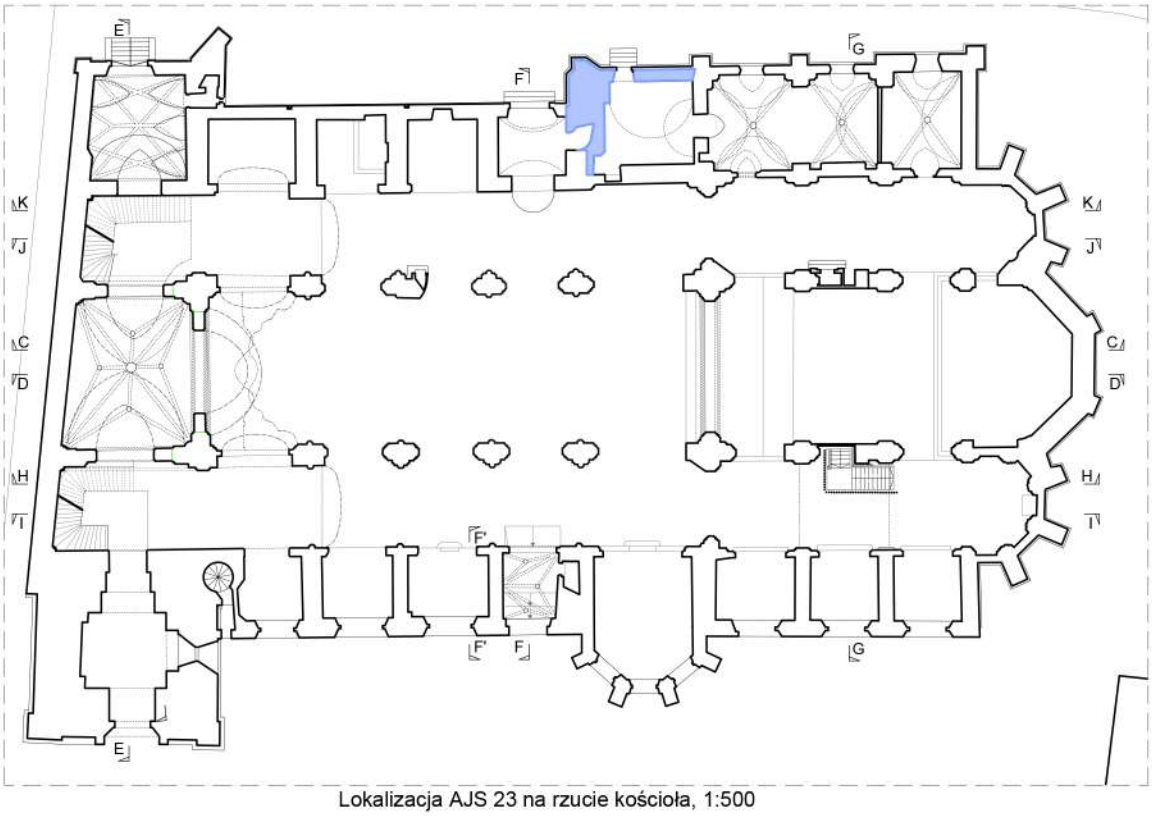

Wspornik sklepienia
strona PN-ZACH

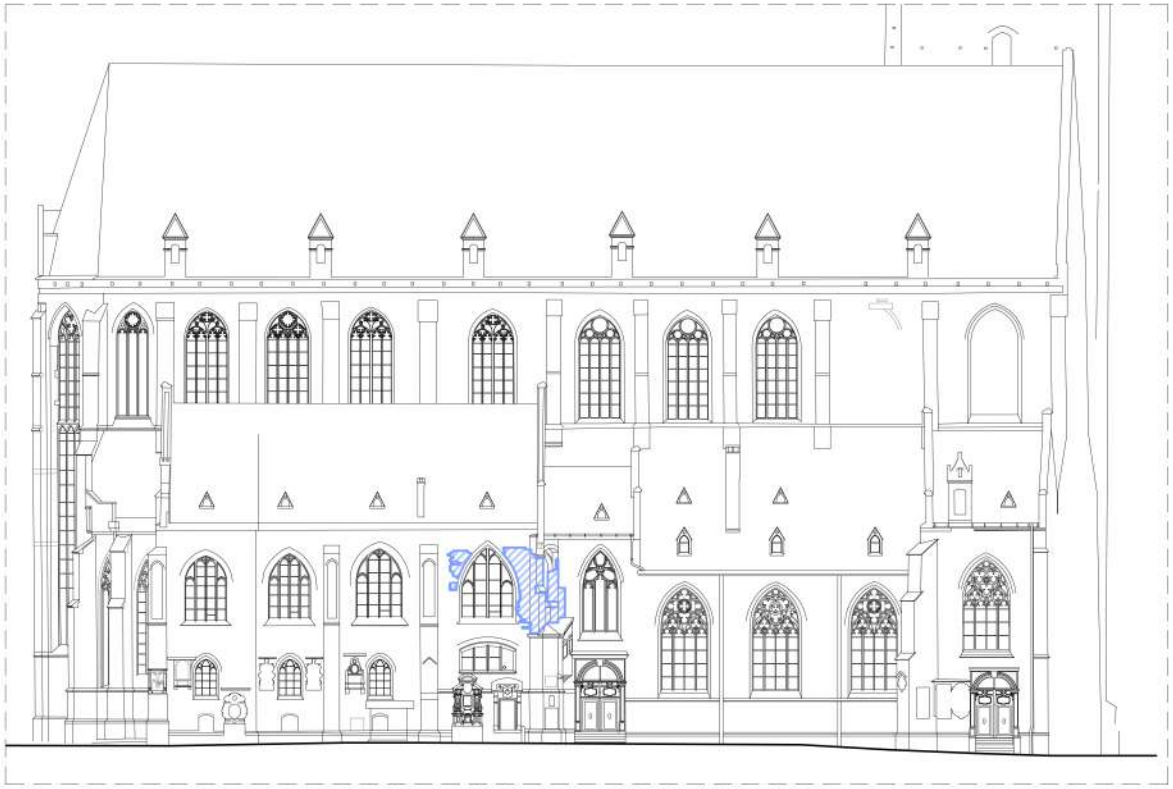
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

23
numer AJS

Lokalizacja AJS 23 na rzucie kościoła, 1:500

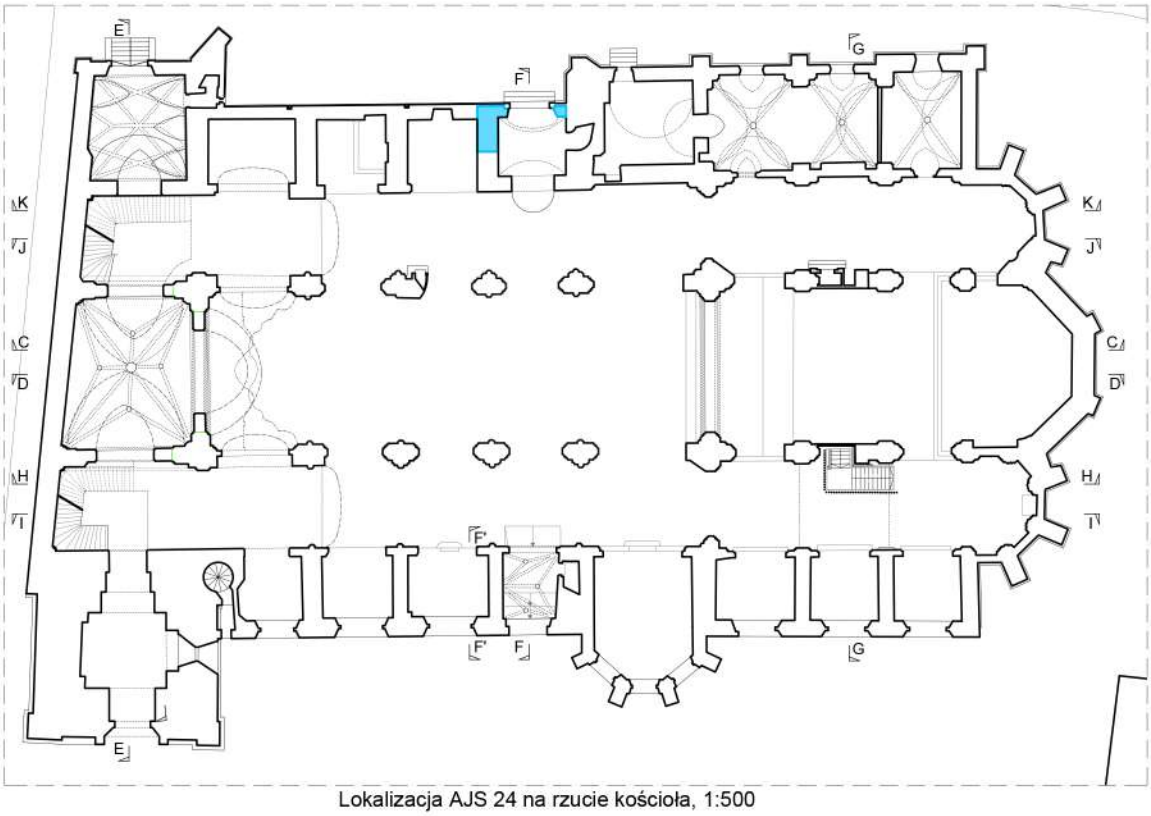
Lokalizacja AJS 23 na elewacji PN kościoła, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

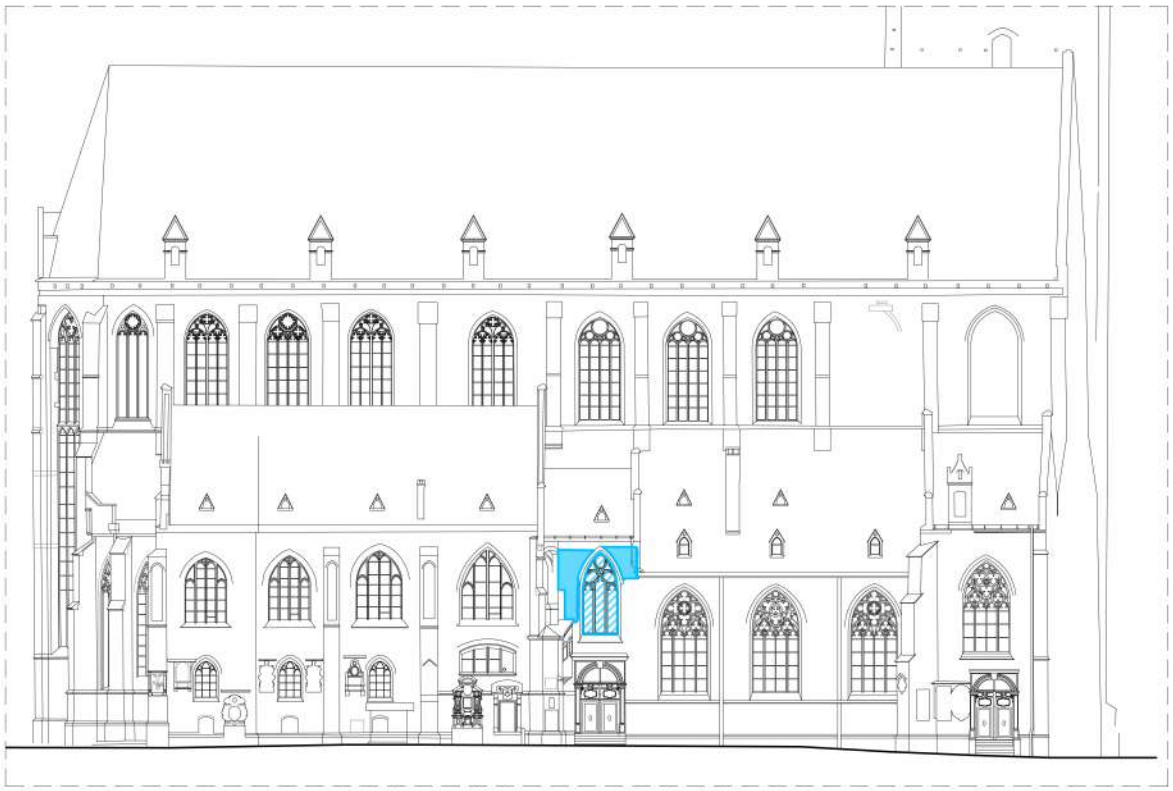
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

24
numer AJS

Lokalizacja AJS 24 na rzucie kościoła, 1:500

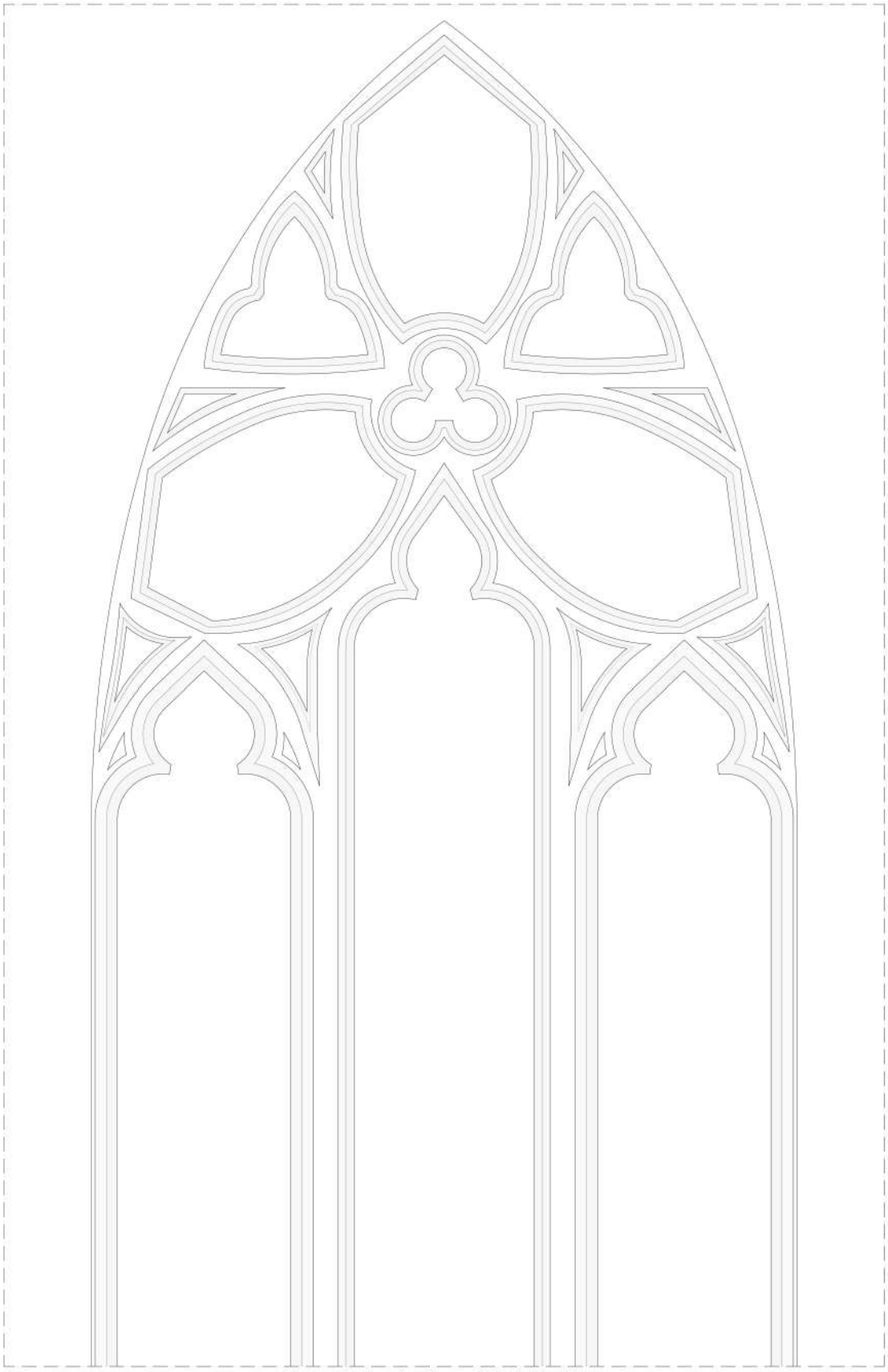
Lokalizacja AJS 24 na elewacji PN kościoła, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWE

24
numer AJS

Maswerk okna kaplicy z AJS 24 (?), 1:20

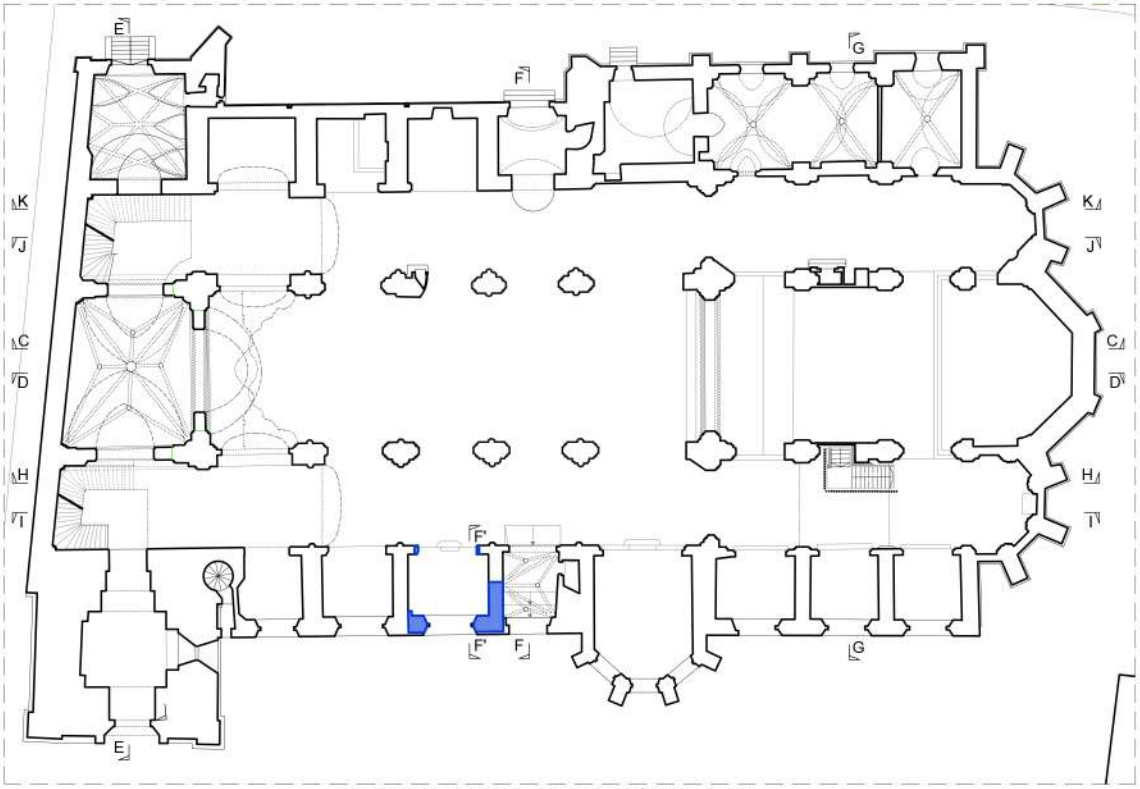
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

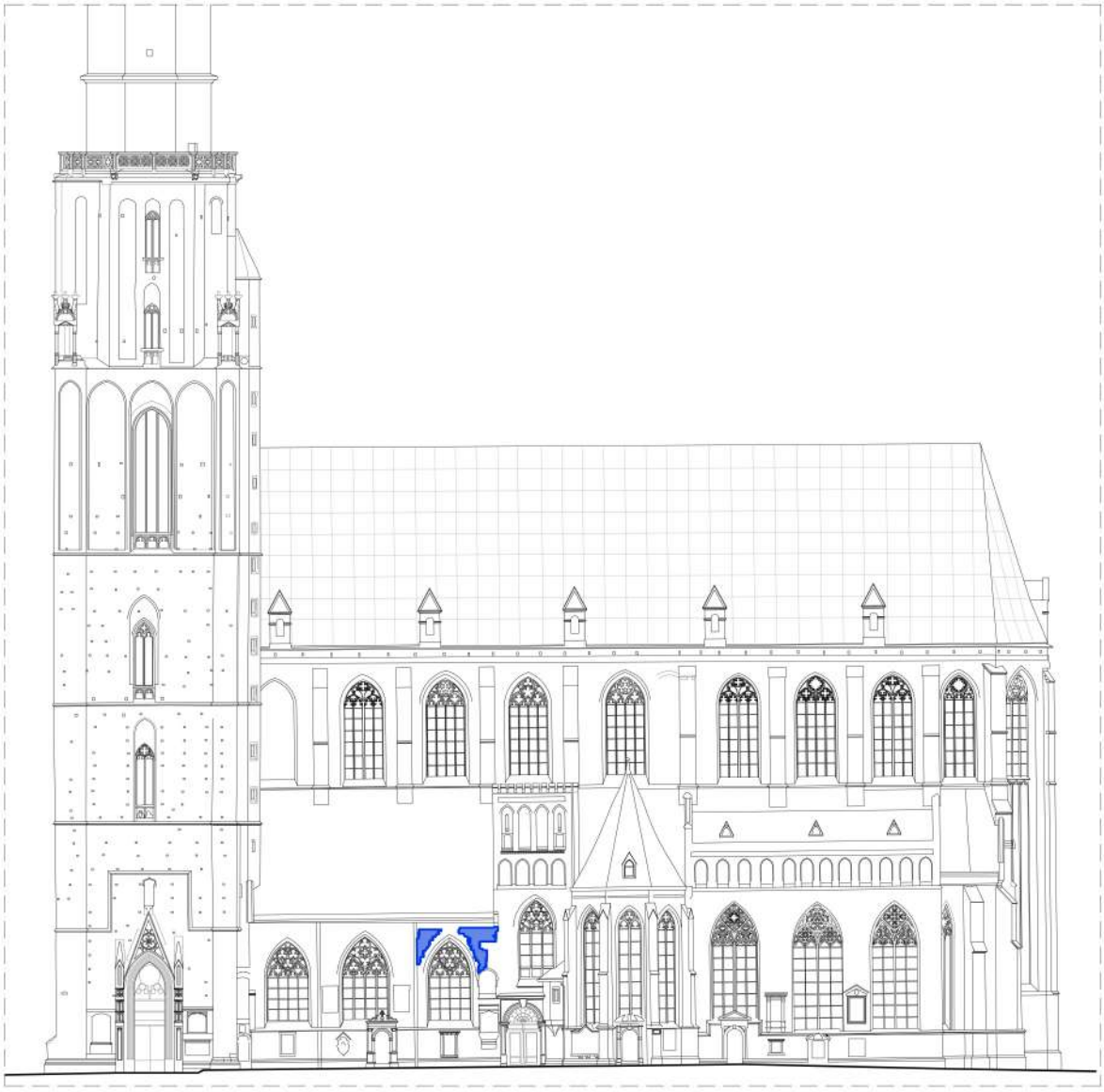
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

25
numer AJS

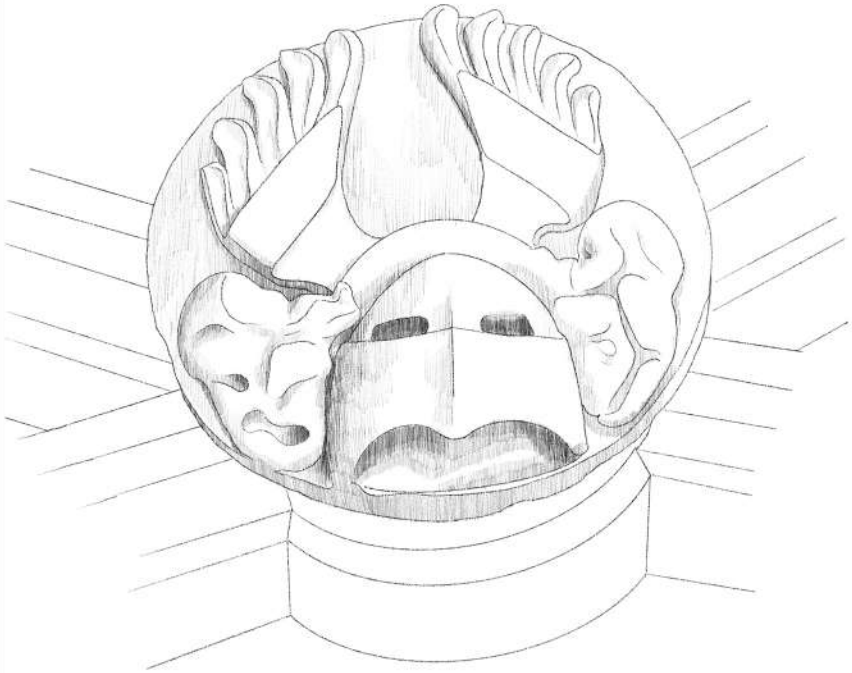

Lokalizacja AJS 25 na rzucie kościoła, 1:500

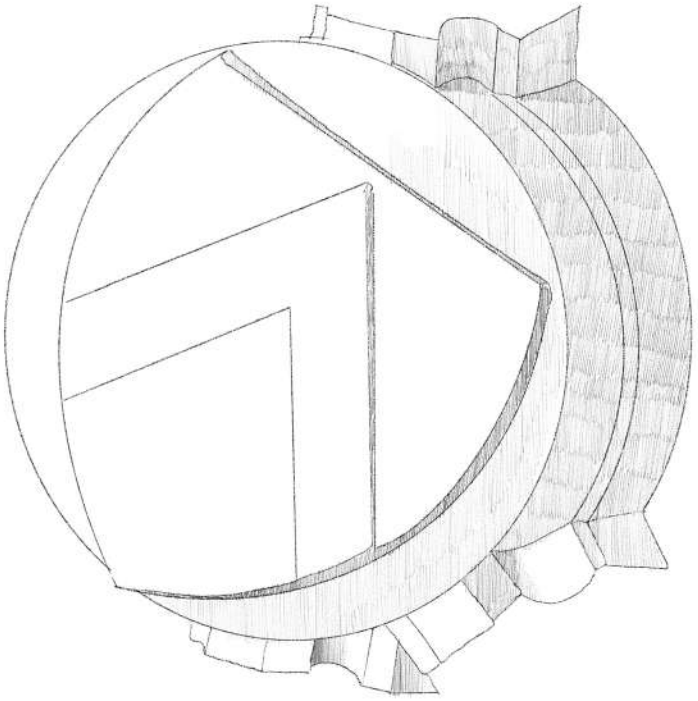

Lokalizacja AJS 25 na elewacji PD kościoła, 1:500

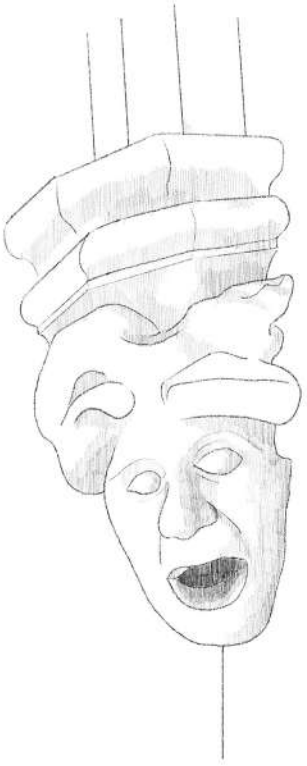
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

Zwornik sklepienia,
PD

Zwornik sklepienia,
PN

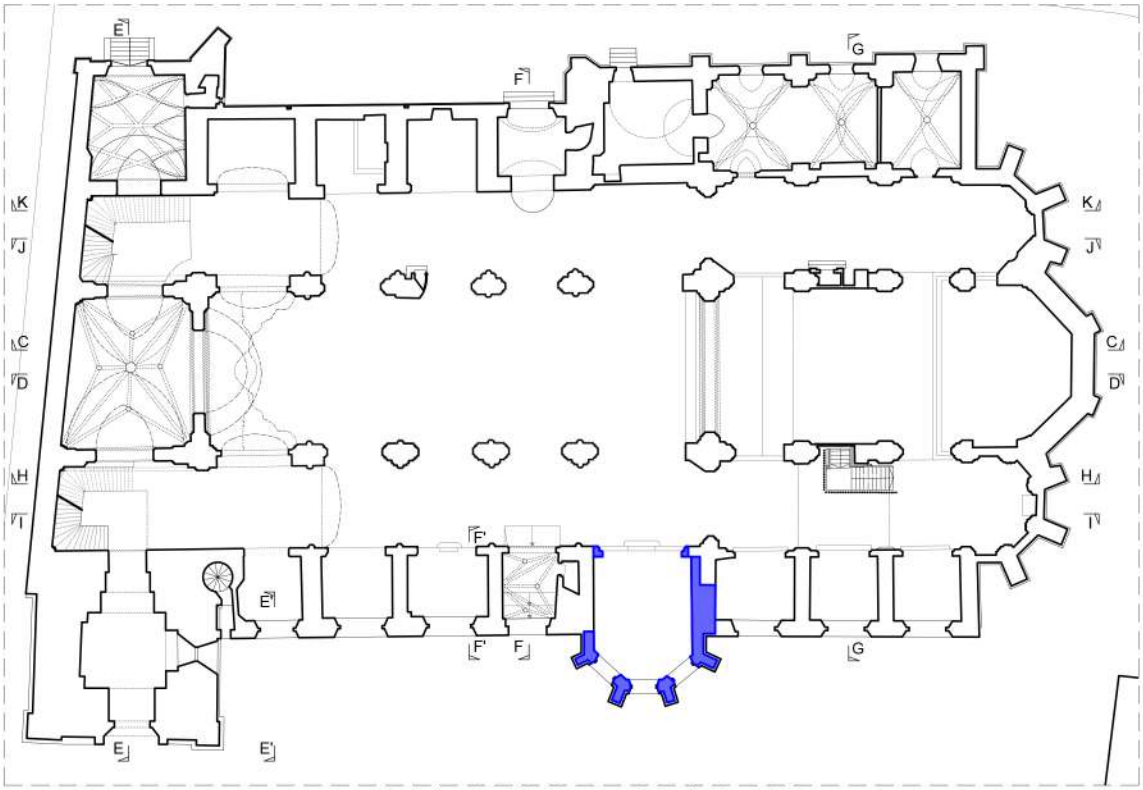

Wspornik sklepienia,
PN-ZACH

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

26
numer AJS

LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 26 na rzucie kościoła, 1:500

SKŁADOWE

Wspornik sklepienia
PD-ZACH

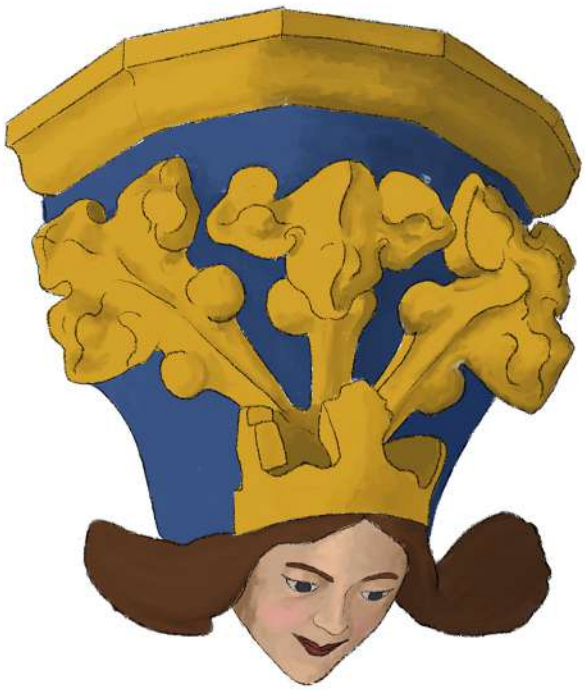

Wspornik sklepienia
ZACH

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

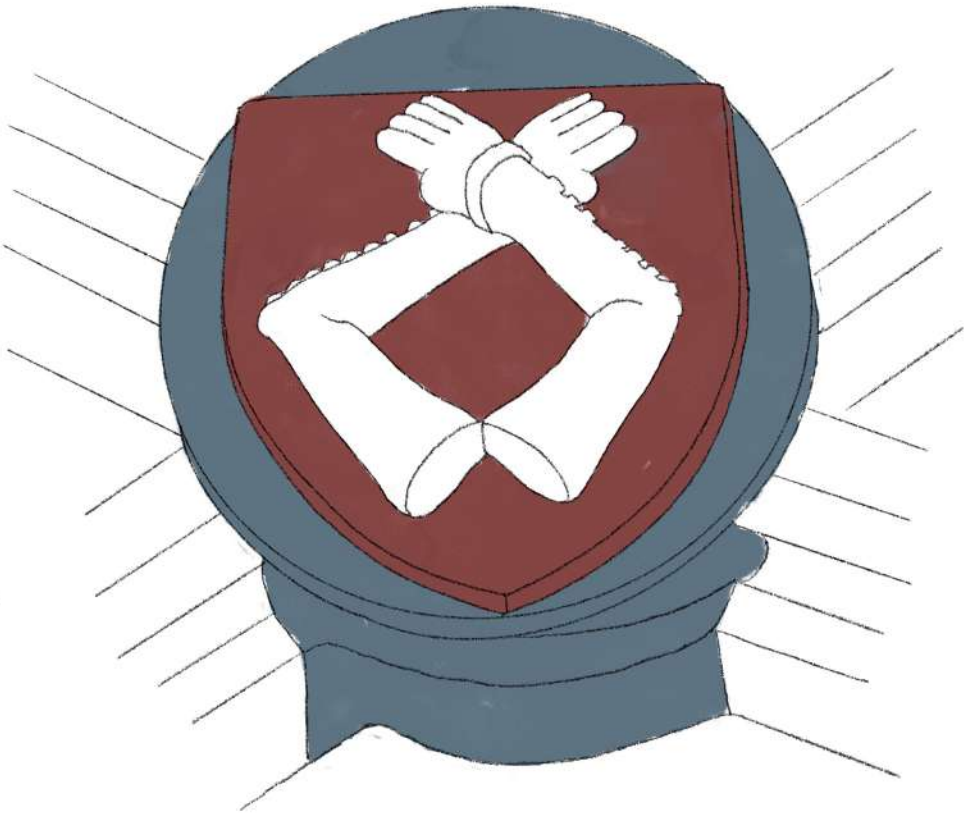
Wspornik sklepienia
PD

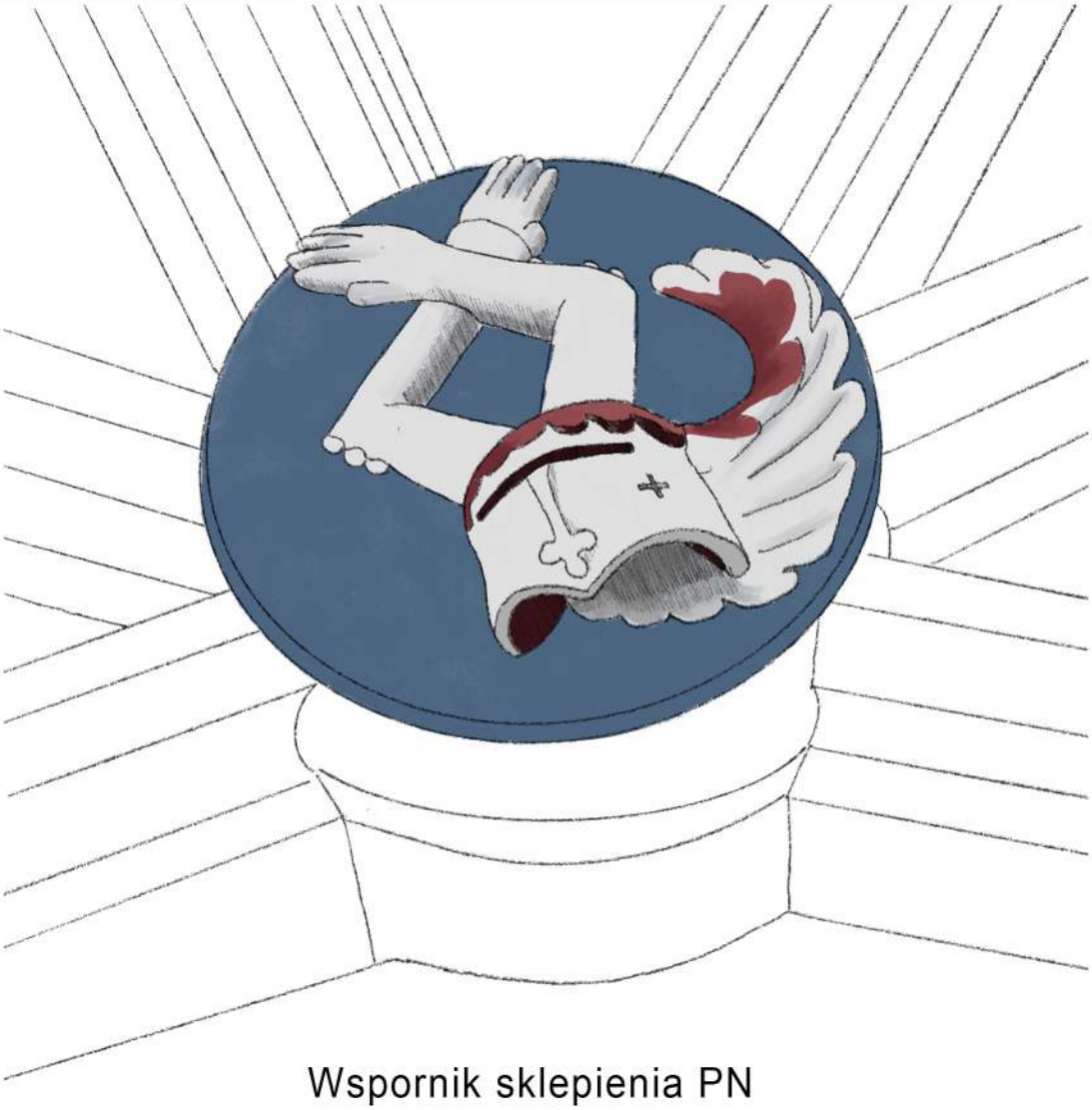
Wspornik sklepienia
PD-WSCH

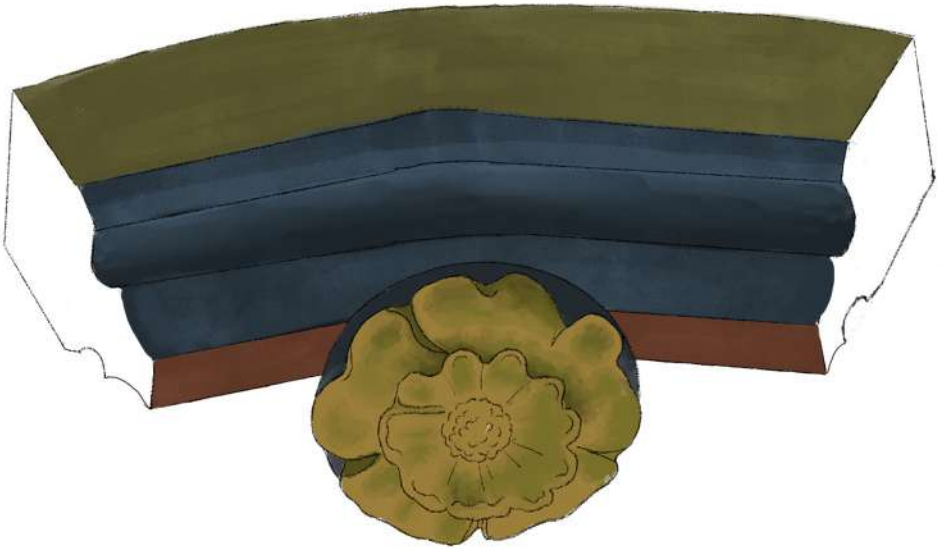
Wspornik sklepienia
PN-WSCH

Zwornik sklepienia
PD

Wspornik sklepienia PN

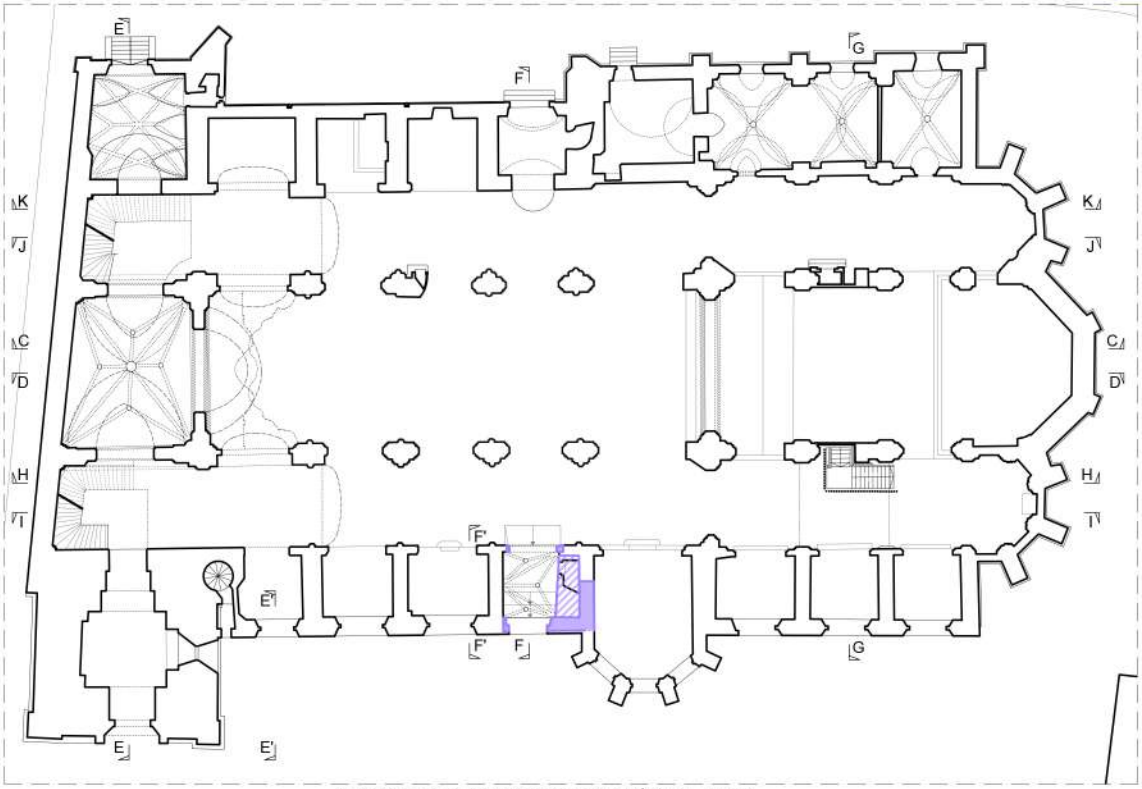

Żebro między przęsłami kaplicy

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

27
numer AJS

Lokalizacja AJS 27 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 27 na elewacji PD kościoła, 1:500

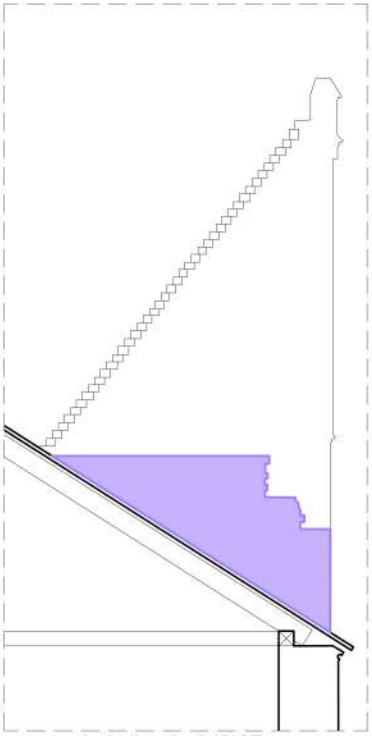
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

27
numer AJS

Lokalizacja AJS 27
na przekroju F'-F', 1:100

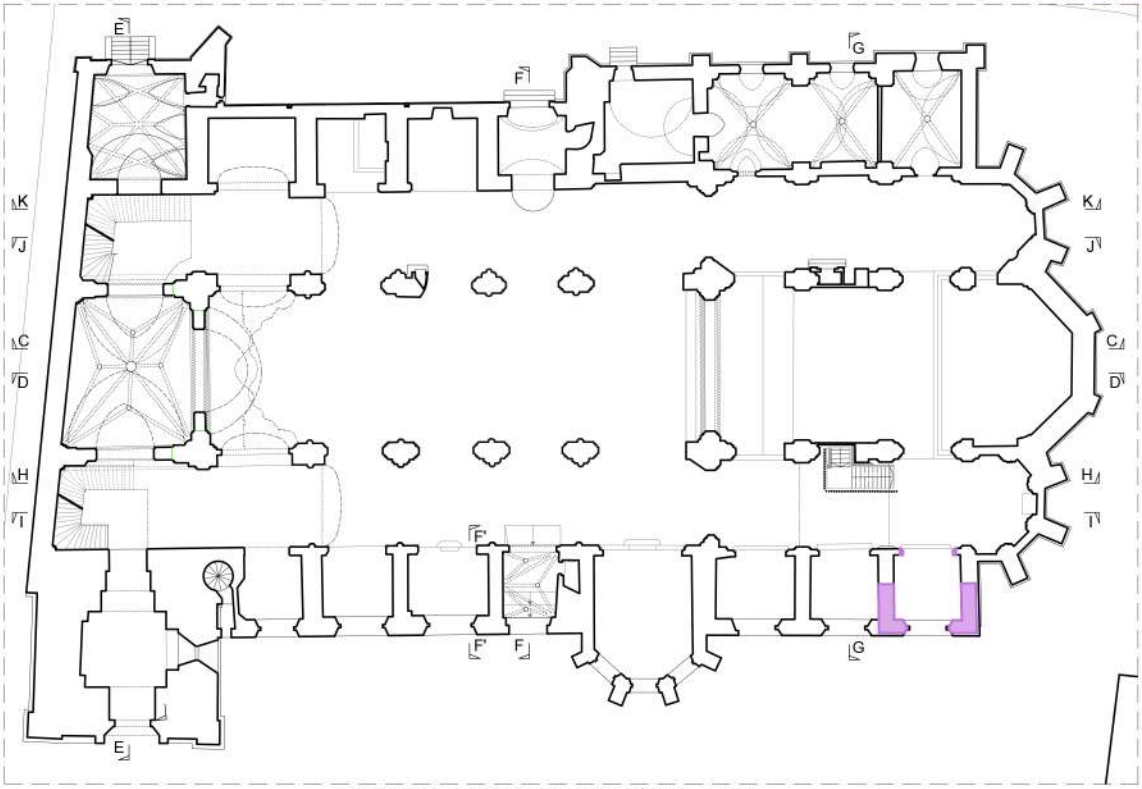
Lokalizacja AJS 27 na przekroju F-F, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

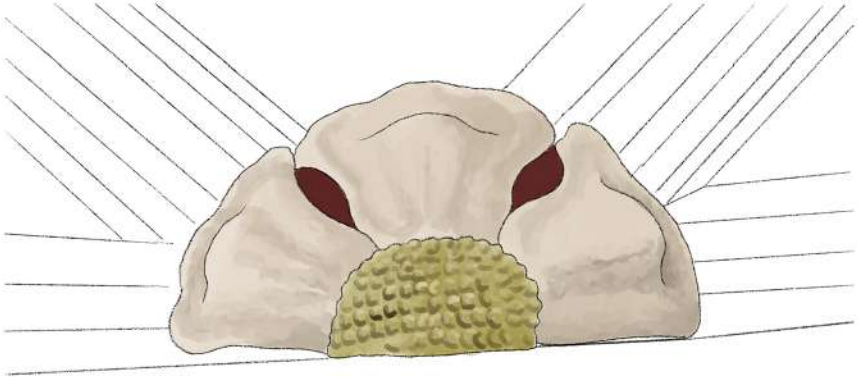
28
numer AJS

LOKALIZACJA

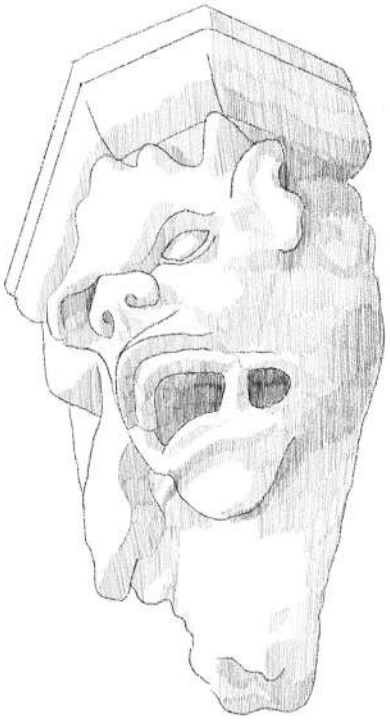

Lokalizacja AJS 27 na rzucie kościoła, 1:500

SKŁADOWE

Wspornik sklepienia,
strona PN

Wspornik sklepienia,
strona PN-ZACH

Wspornik sklepienia,
strona PD-ZACH i PD-WSCH

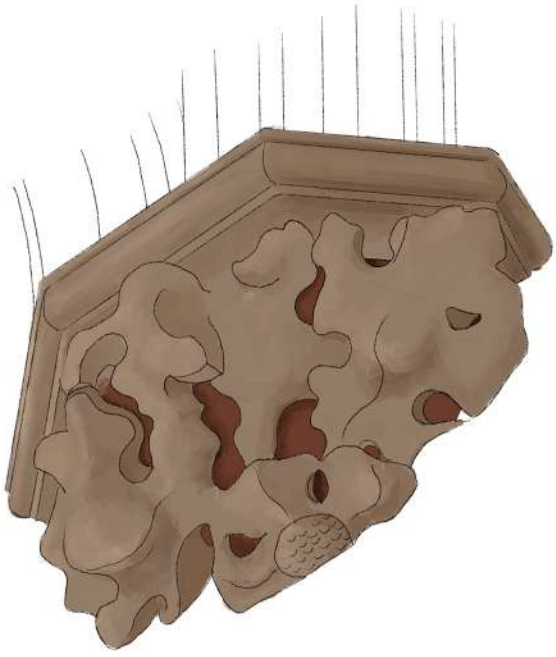
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

Zwornik sklepienia,
strona PD

Zwornik sklepienia,
strona PN

Wspornik sklepienia,
strona WSCH i ZACH

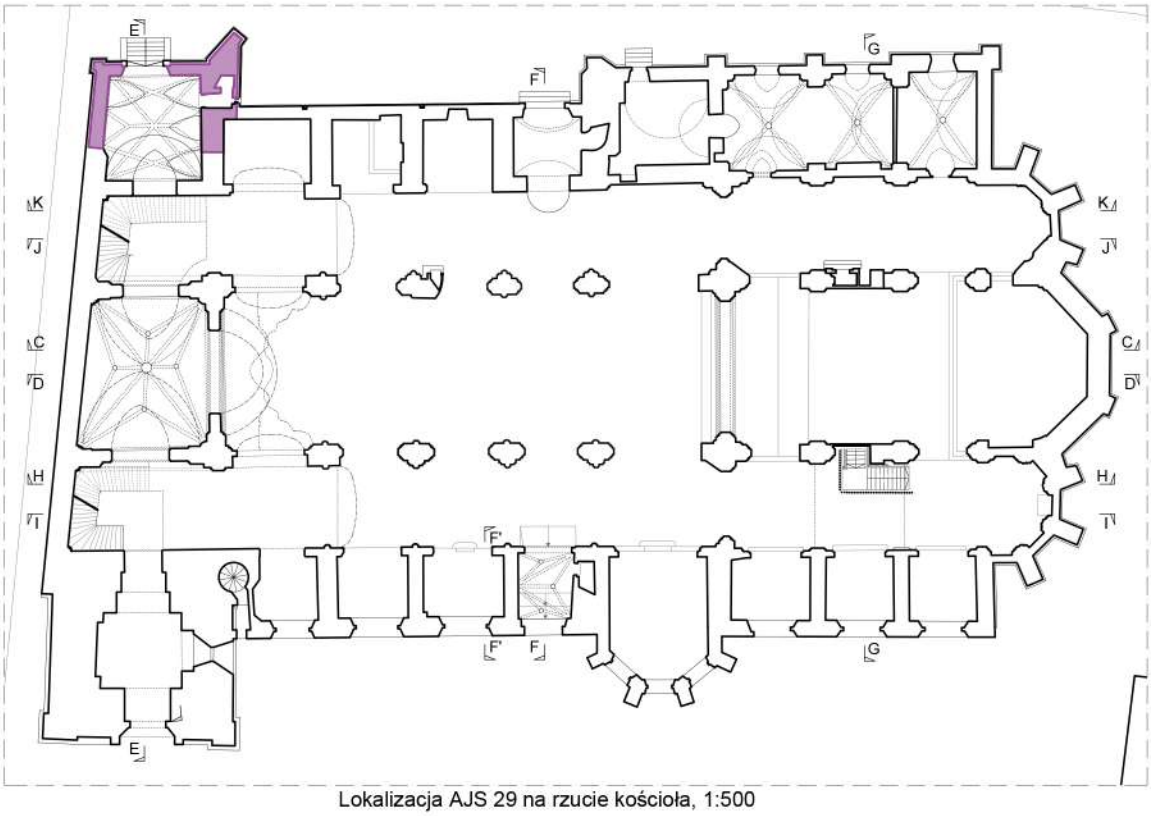

Wspornik sklepienia,
strona PN-WSCH

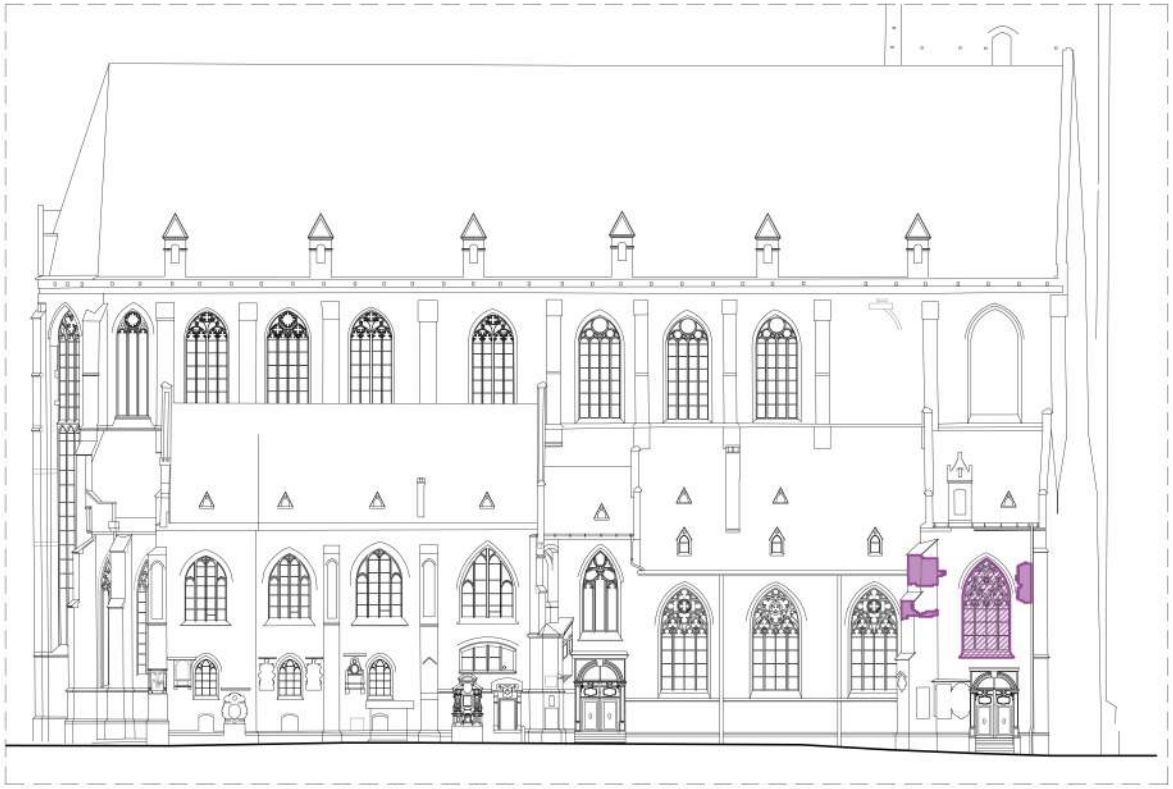
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

29
numer AJS

Lokalizacja AJS 29 na rzucie kościoła, 1:500

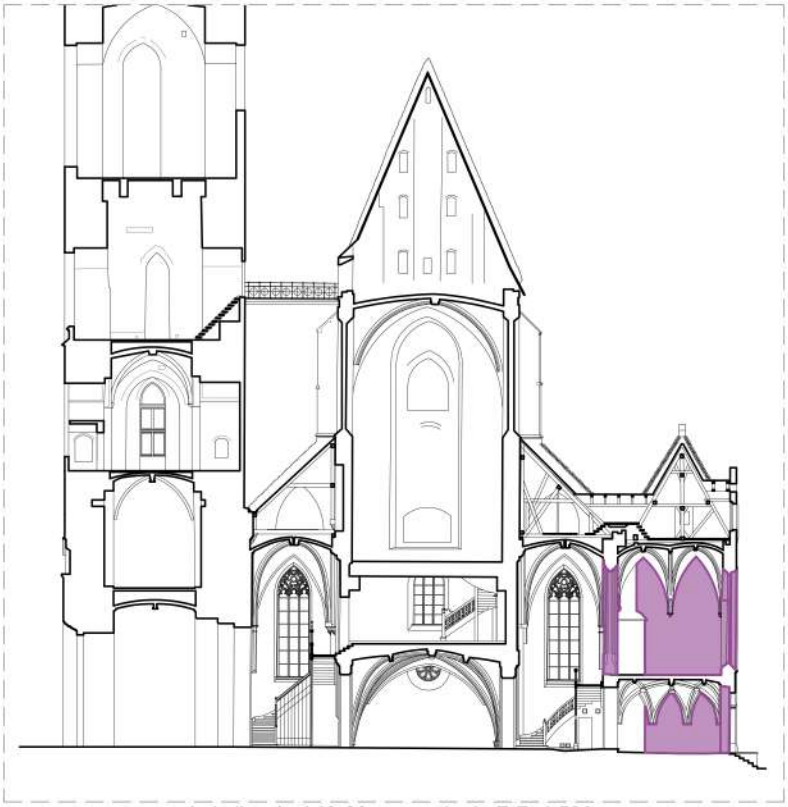
Lokalizacja AJS 29 na elewacji PN kościoła, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

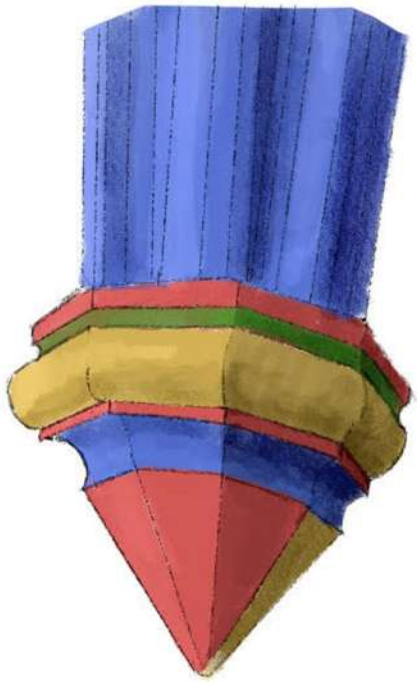
29
numer AJS

LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 29 na przekroju F-F, 1:500

SKŁADOWE

Wsporn ik sklepienia kaplicy

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

30
numer AJS

Lokalizacja AJS 30 na przekroju F-F, 1:500

SKŁADOWE

Zwornik sklepienia,
przęsło PD

Zwornik sklepienia,
przęsło PN

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

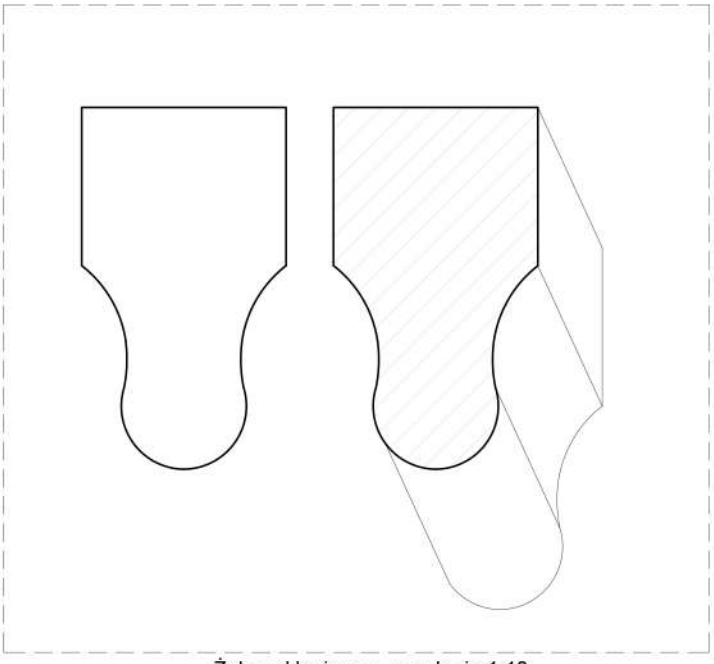
31
numer AJS

LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 31 na przekroju F-F, 1:500

SKŁADOWE

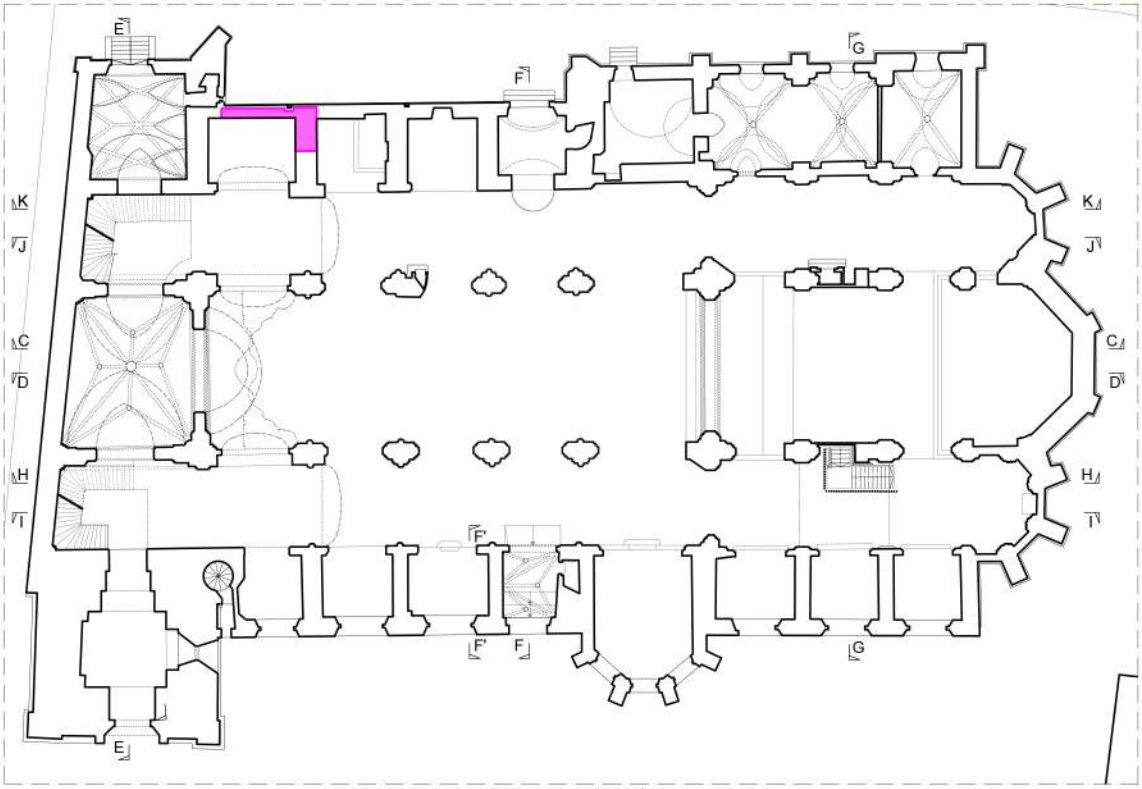
Żebro sklepienne - przekroje 1:10

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

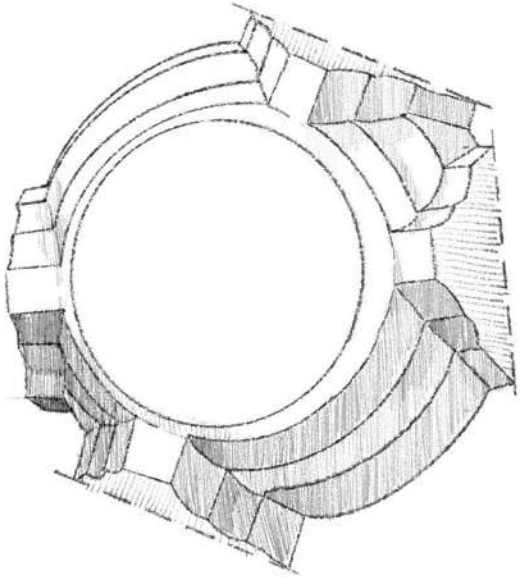
32
numer AJS

LOKALIZACJA

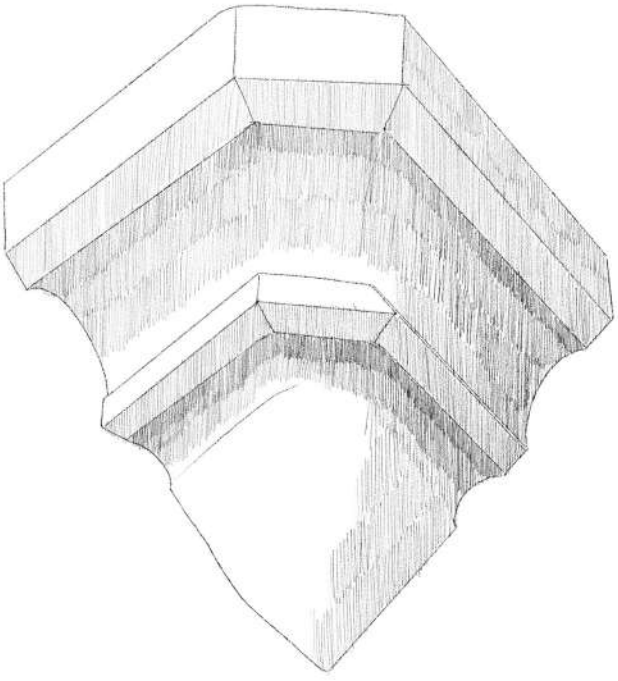

Lokalizacja AJS 32 na rzucie kościoła, 1:500

SKŁADOWE

Zwornik sklepienia

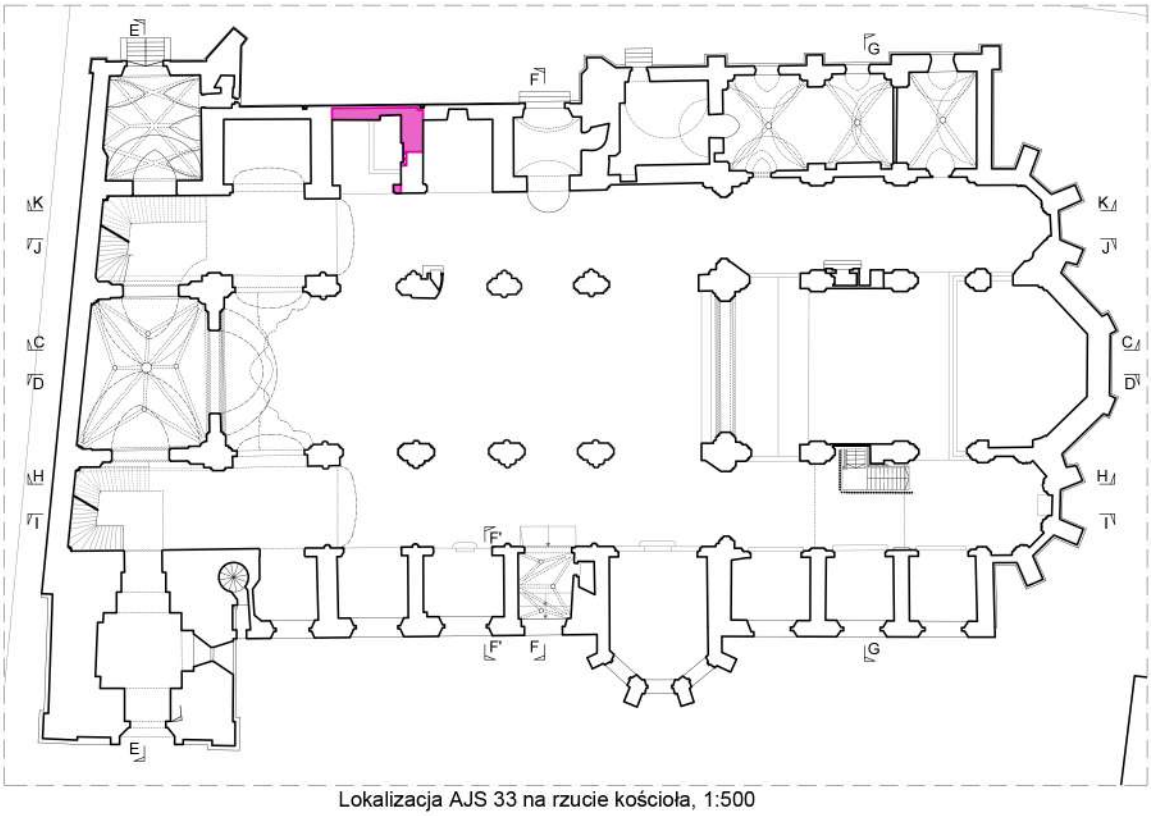
Wsporniki sklepienia

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

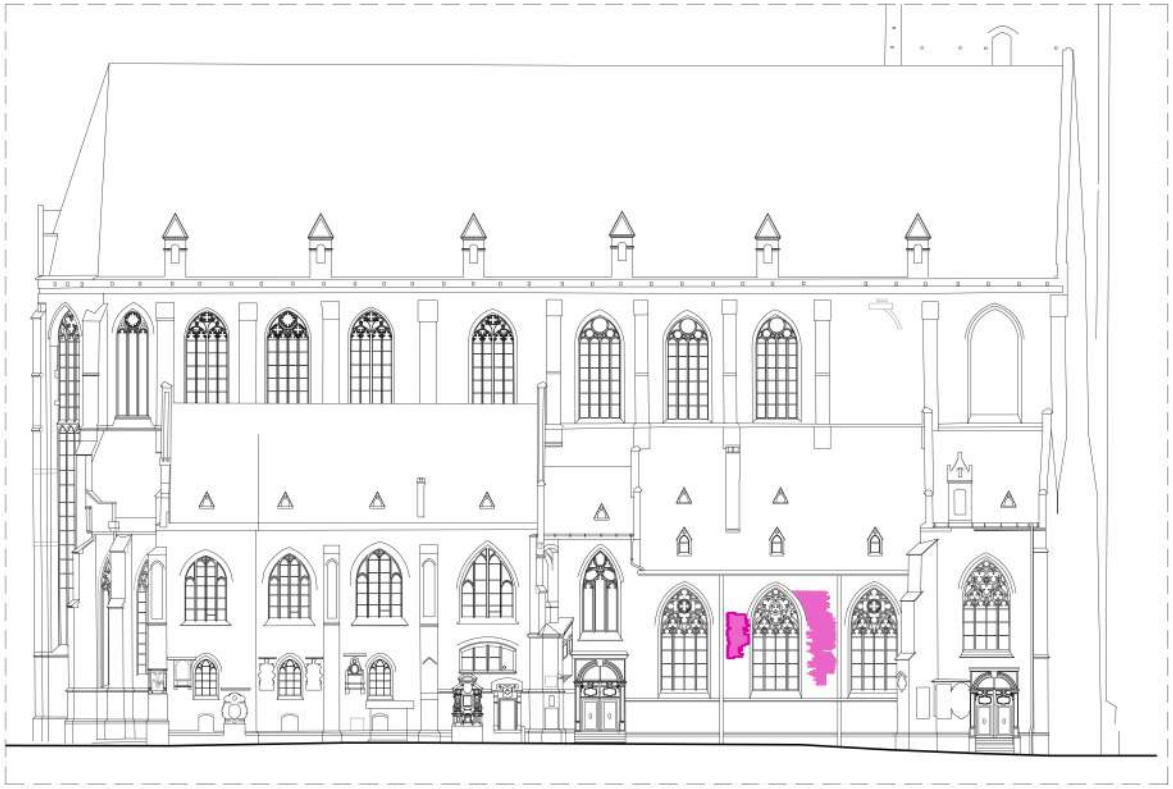
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

33
numer AJS

Lokalizacja AJS 33 na rzucie kościoła, 1:500

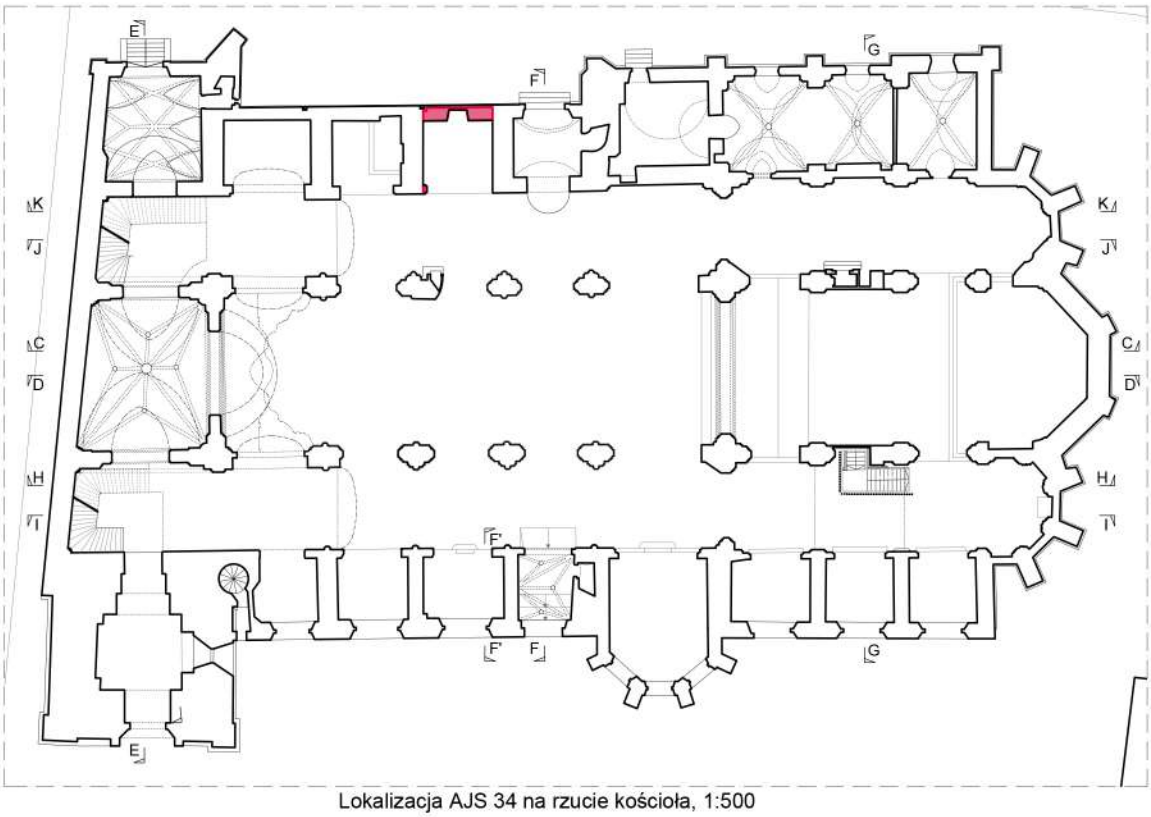
Lokalizacja AJS 33 na elewacji PN kościoła, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

34
numer AJS

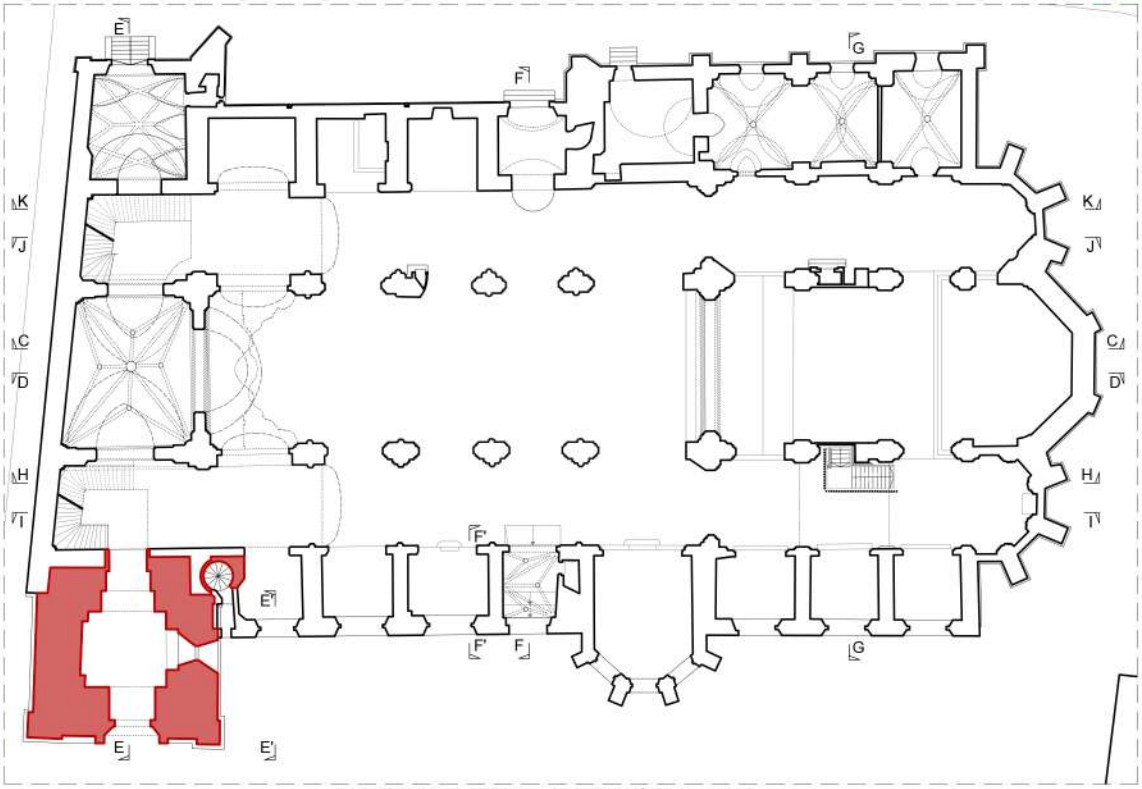
Lokalizacja AJS 34 na rzucie kościoła, 1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

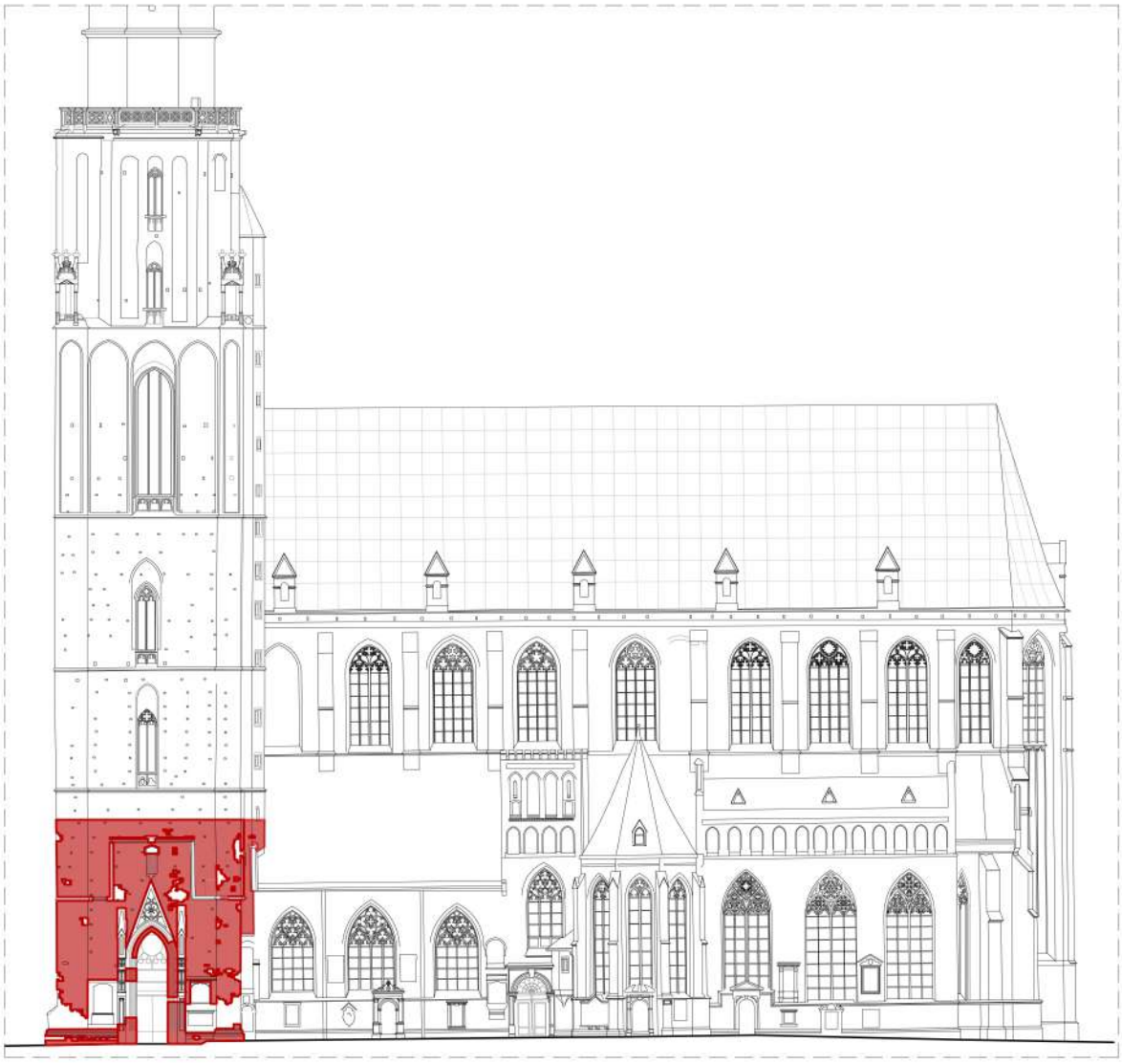
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

35
numer AJS

Lokalizacja AJS 35 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 35 na elewacji PD kościoła, 1:500

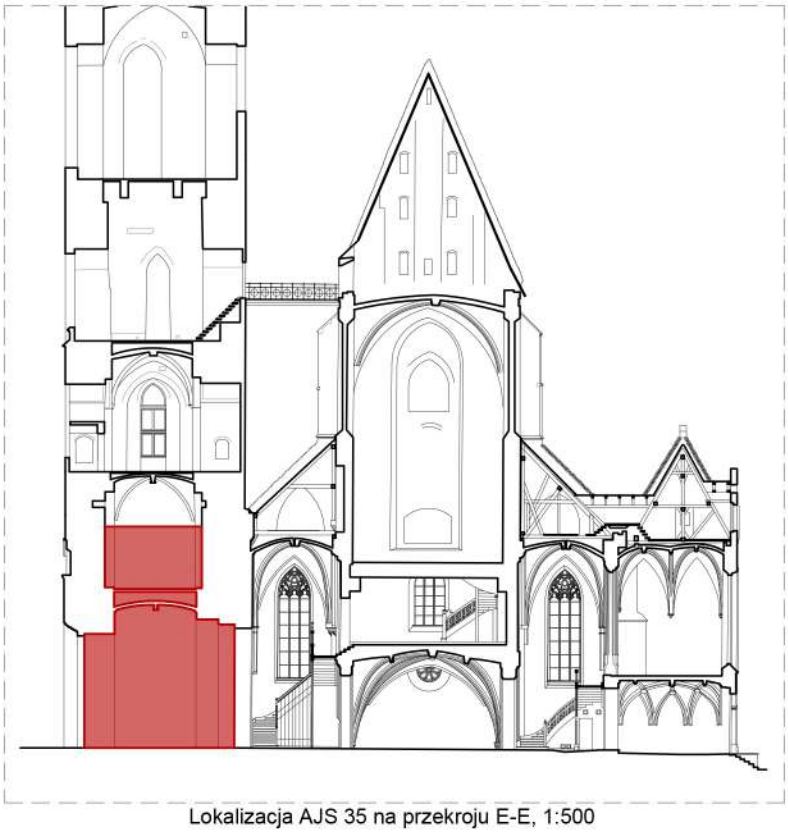
1:500 0 5 25 [m]

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

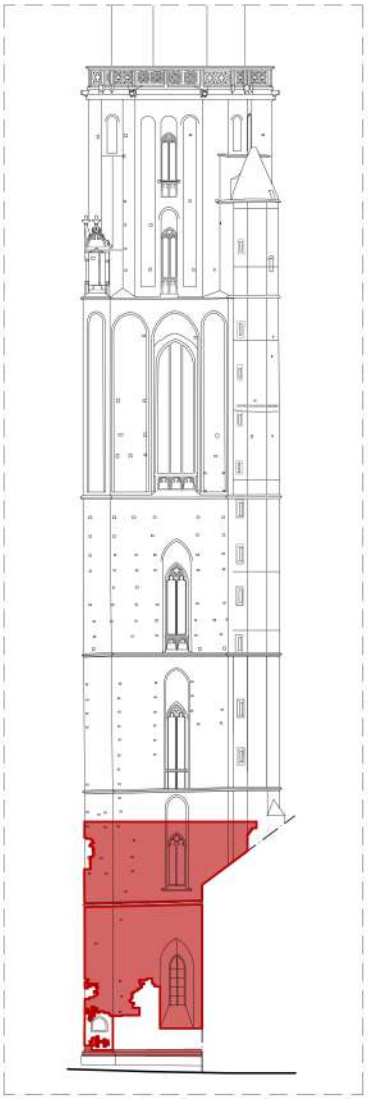
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

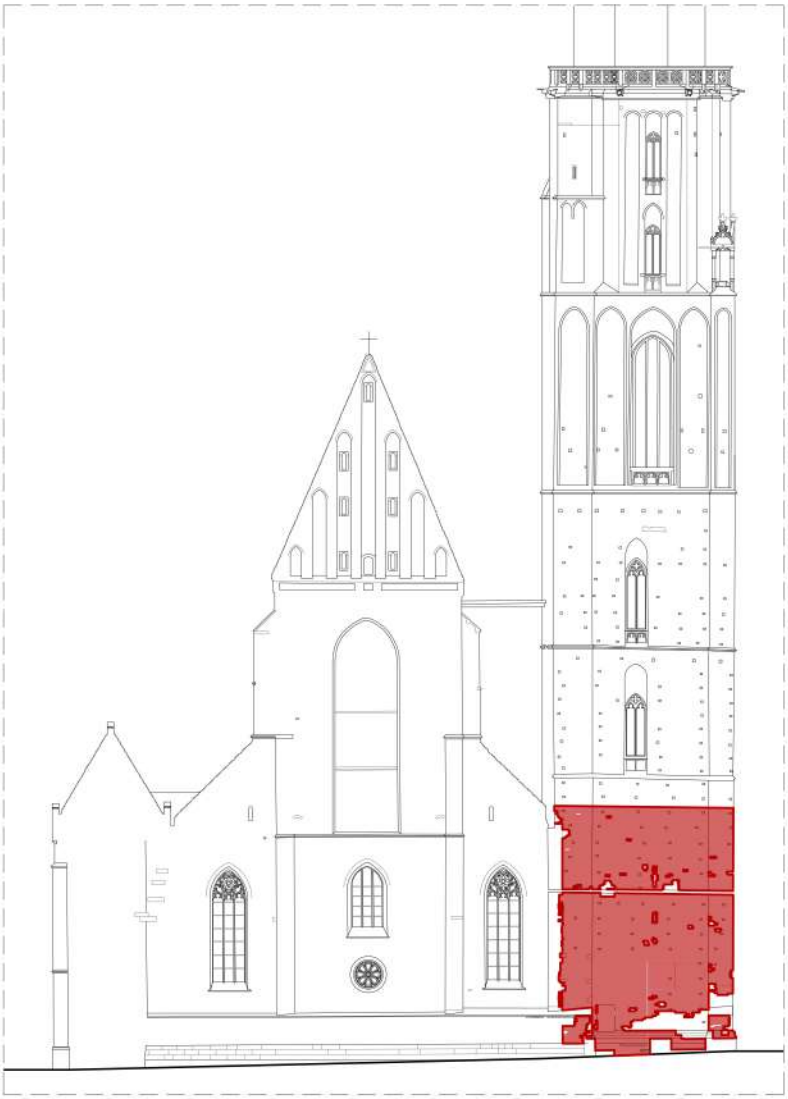
35
numer AJS

Lokalizacja AJS 35 na przekroju E-E, 1:500

Lokalizacja AJS 35 na przekroju E'-E', 1:500

Lokalizacja AJS 35 na elewacji ZACH, 1:500

0 5 25 [m]

1:500

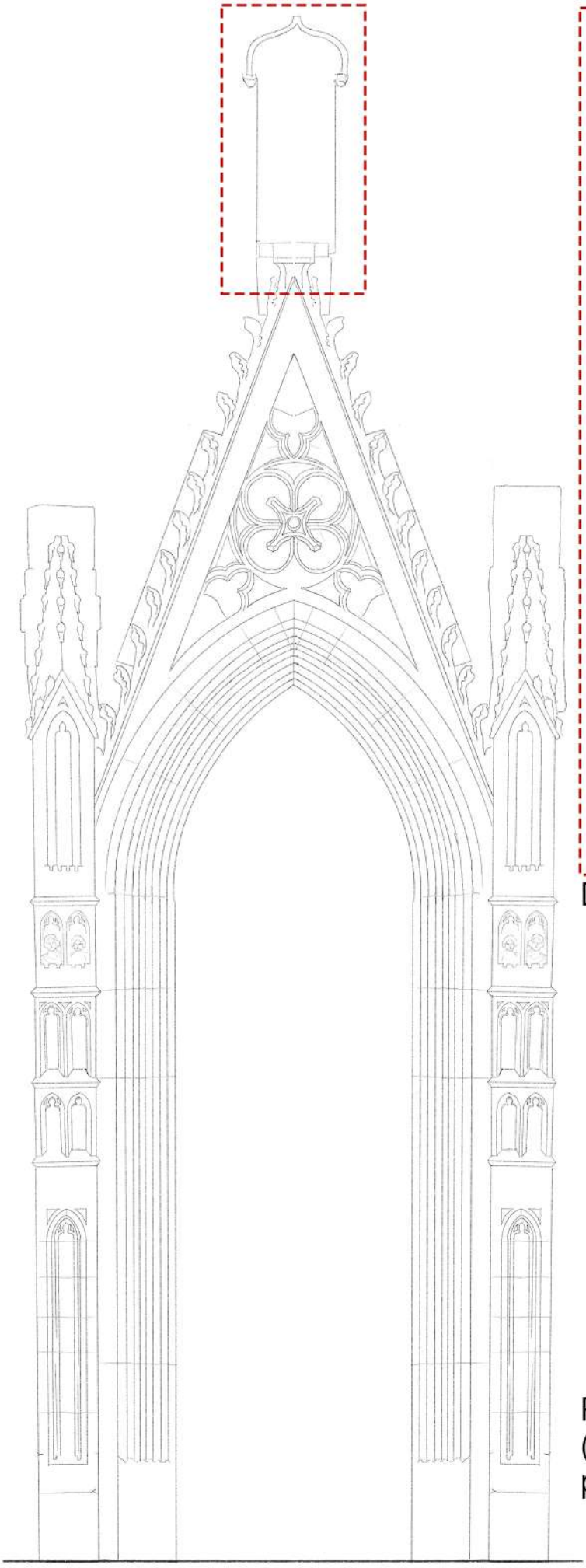
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWE

35
numer AJS

Detal figury św. Wawrzyńca

Portal PD wieży
(obszerne partie wymienione
podczas prac w XIX w.)

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

36
numer AJS

Lokalizacja AJS 36 na elewacji PD kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

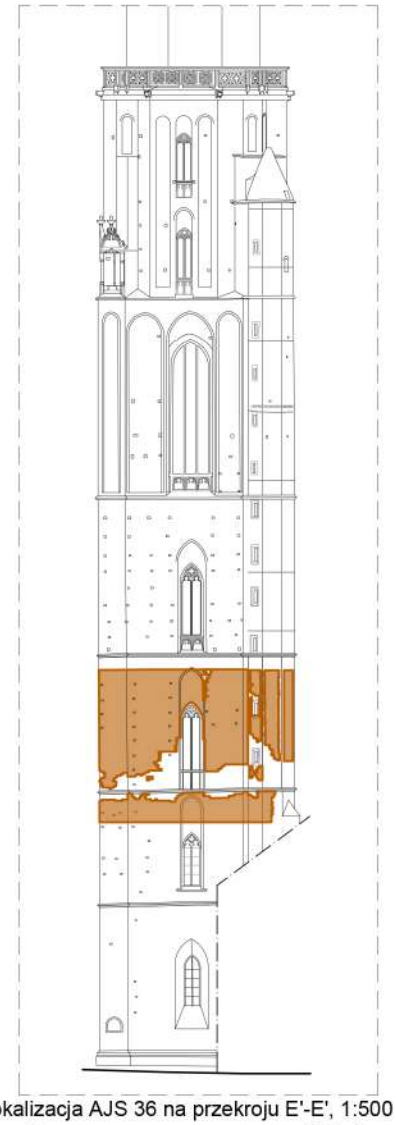
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

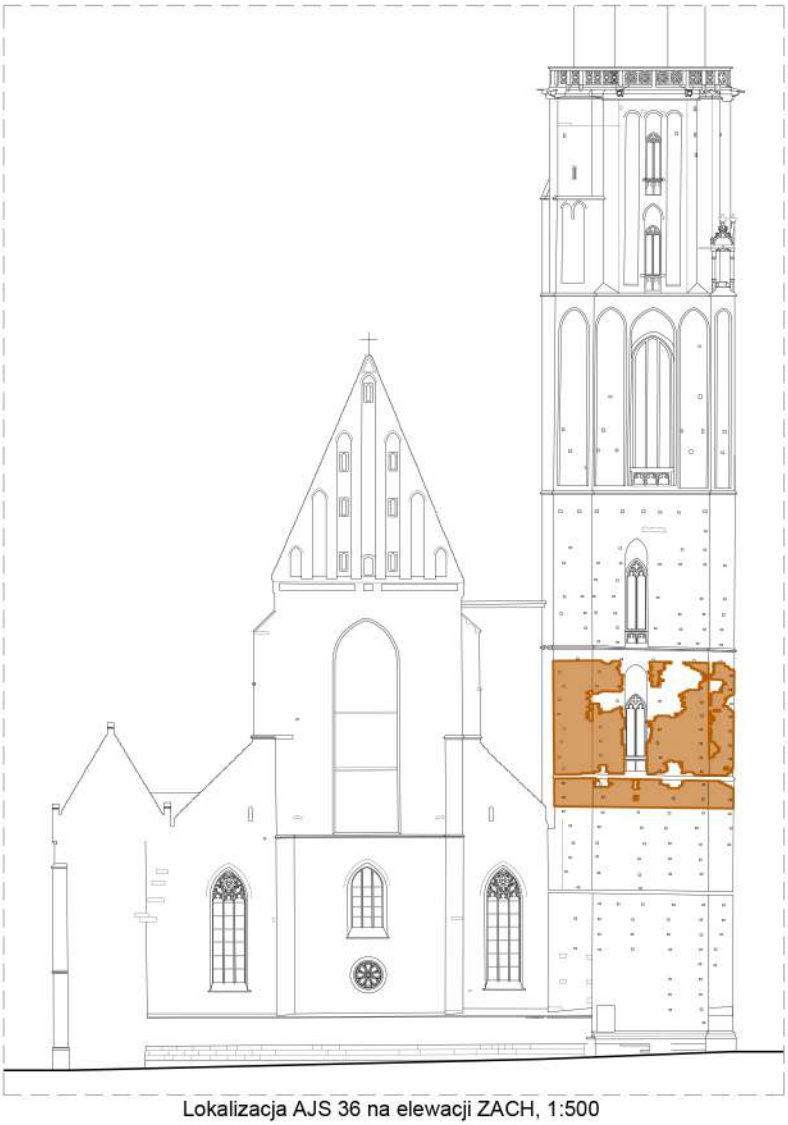
36
numer AJS

Lokalizacja AJS 36 na przekroju E-E, 1:500

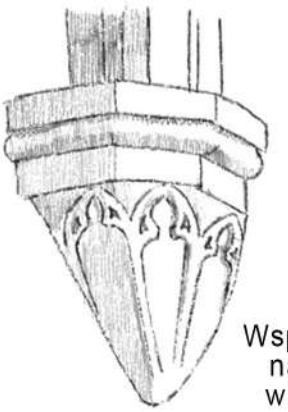
Lokalizacja AJS 36 na przekroju E'-E', 1:500

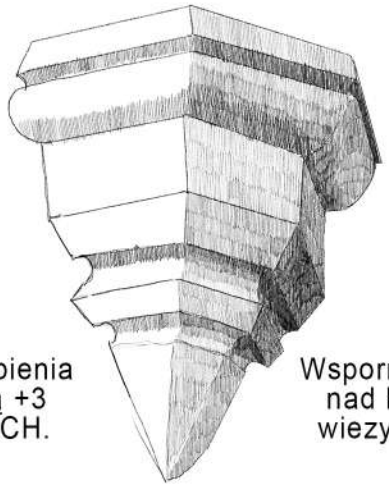
Lokalizacja AJS 36 na elewacji ZACH, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

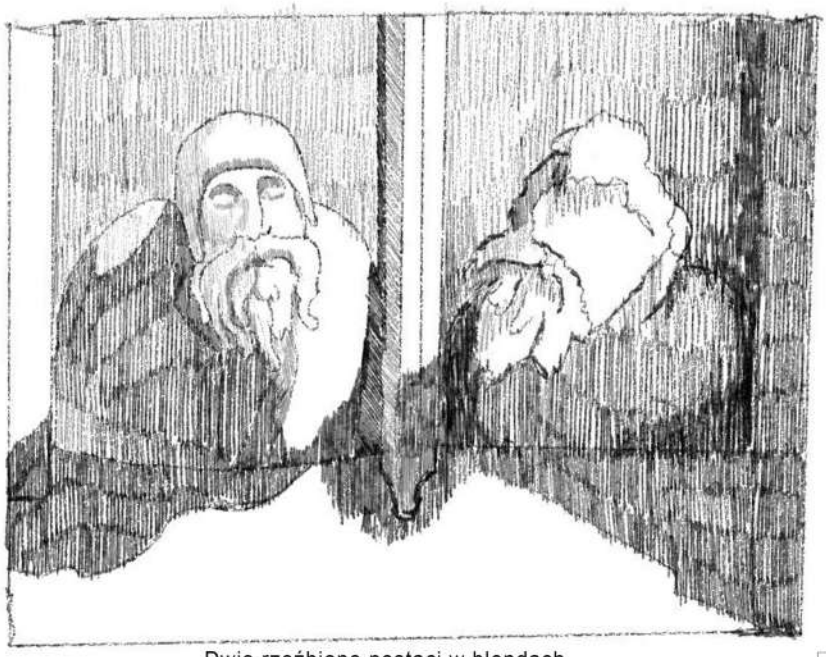
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

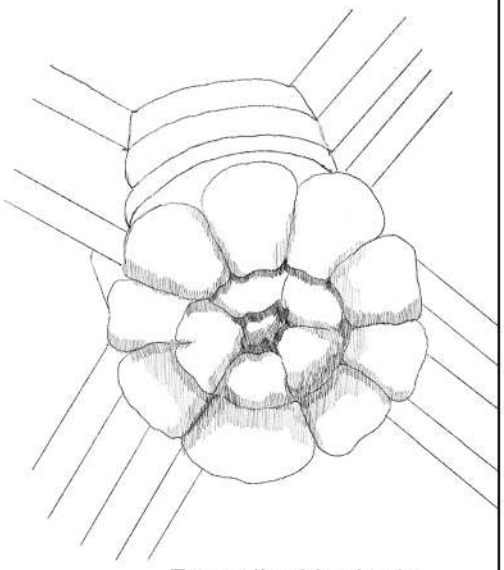
Wsporniki (2) sklepienia nad kondygnacją +3 wiezy. Strona ZACH.

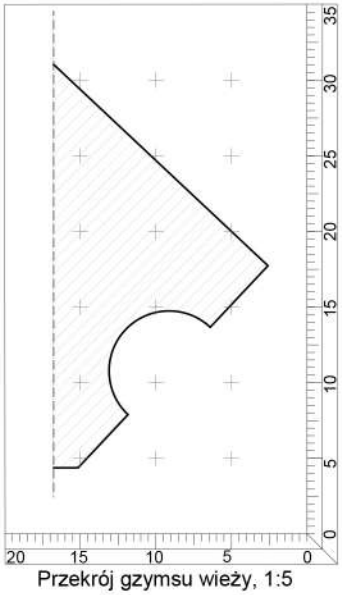
Wsporniki (2) sklepienia nad kondygnacją +3 wiezy. Strona WSCH.

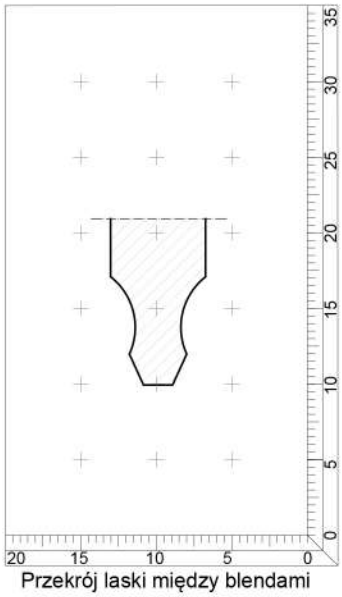
Dwie rzeźbione postaci w blendach pod parapetem okna w elewacji PD wiezy

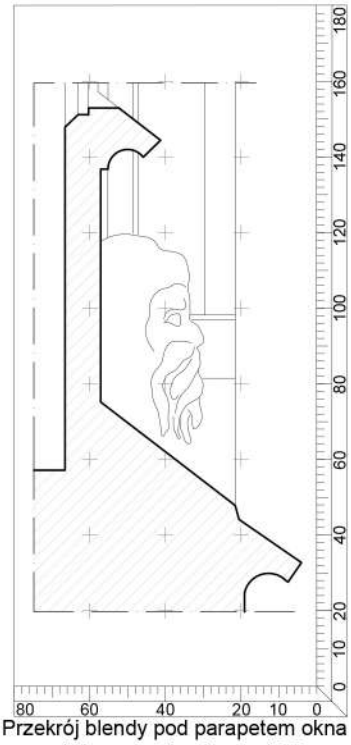
Zwornik sklepienia nad kondygnacją +3 wiezy.

Przekrój gzymsu wieży, 1:5

Przekrój laski między blendami pod parapetem okna wieży na poziomie +1, 1:5

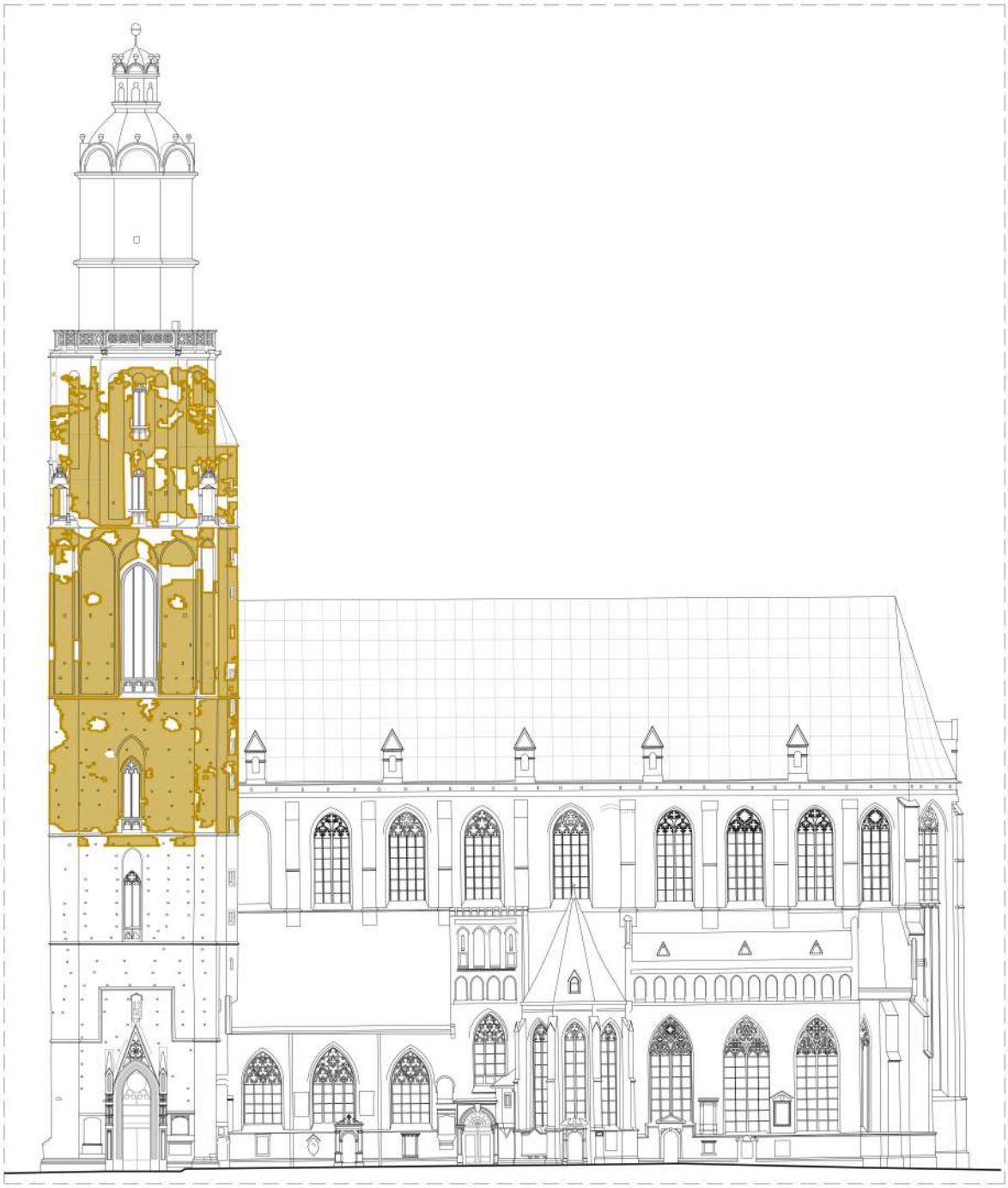

Przekrój blendy pod parapetem okna wieży na poziomie +1, 1:20

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

37
numer AJS

Lokalizacja AJS 37 na elewacji PD kościoła, 1:500

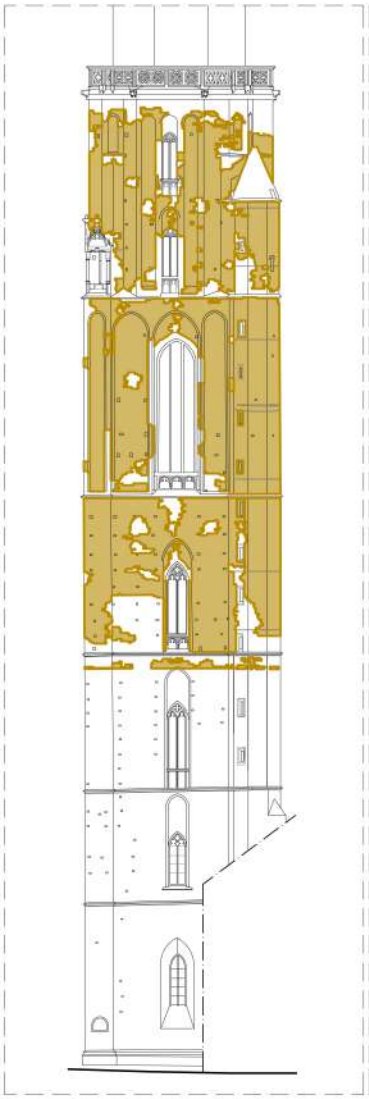
1:500 0 5 25 [m]

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

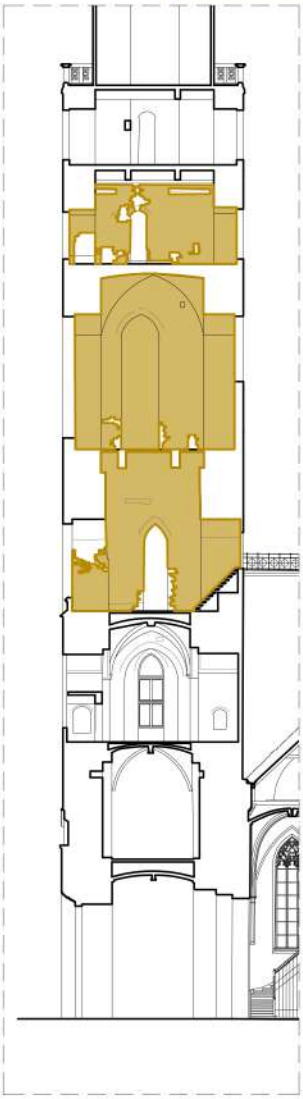
37
numer AJS

Lokalizacja AJS 37
na przekroju E'-E', 1:500

Lokalizacja AJS 37 na elewacji ZACH, 1:500

Lokalizacja AJS 37
na przekroju E-E, 1:500

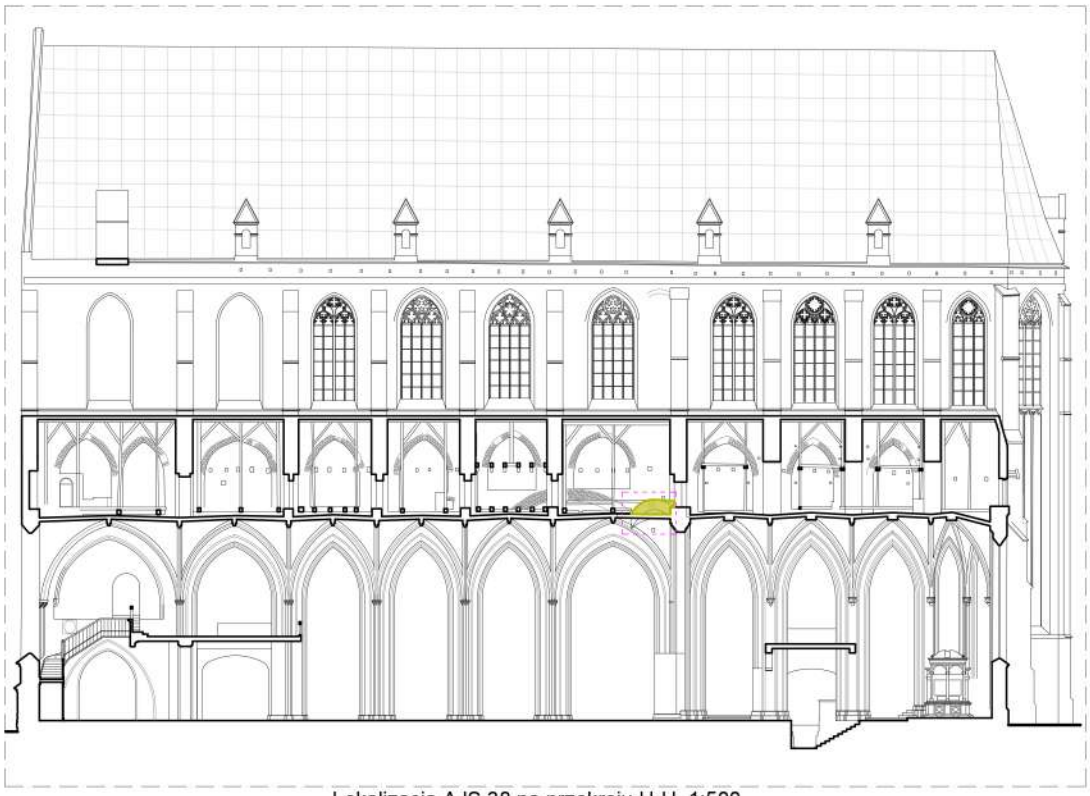
1:500 0 5 25 [m]

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

38
numer AJS

LOKALIZACJA

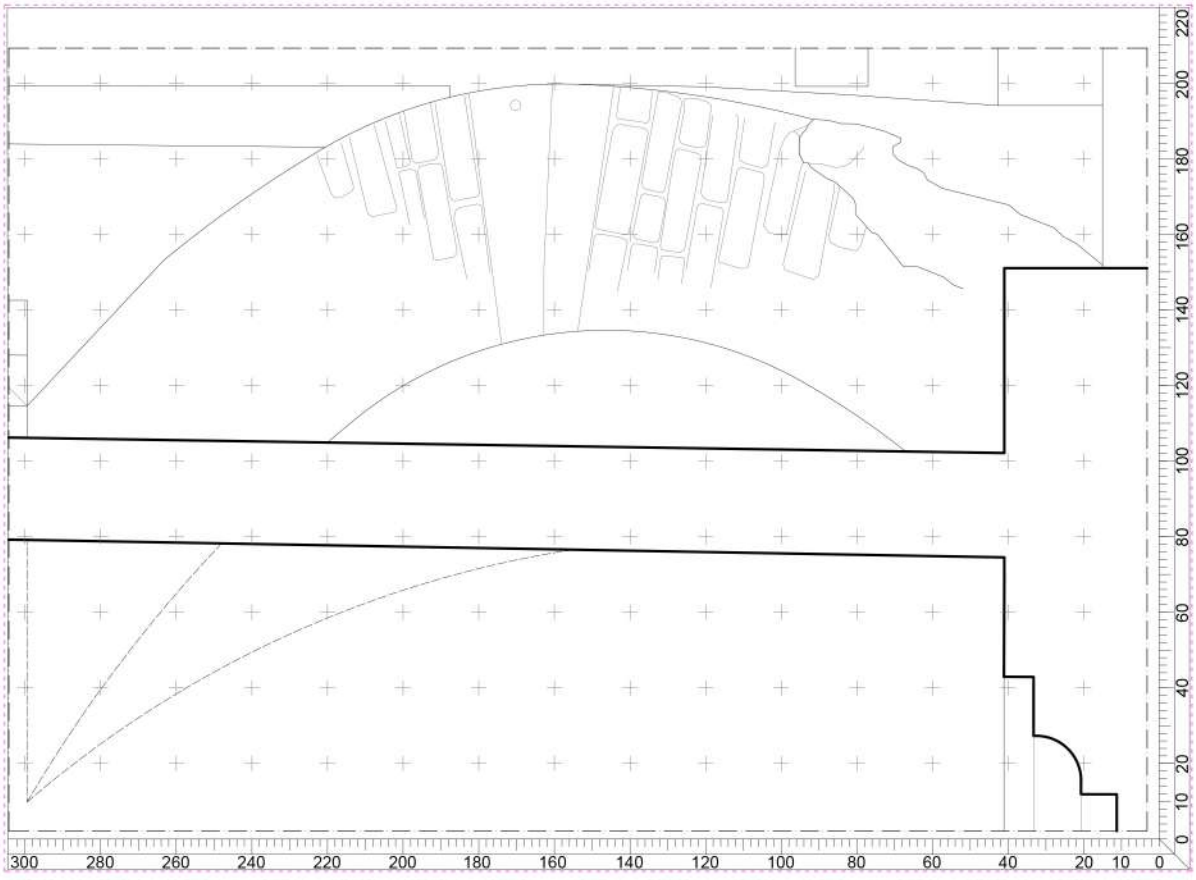

Lokalizacja AJS 38 na przekroju H-H, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Lokalizacja detalu 1

SKŁADOWE

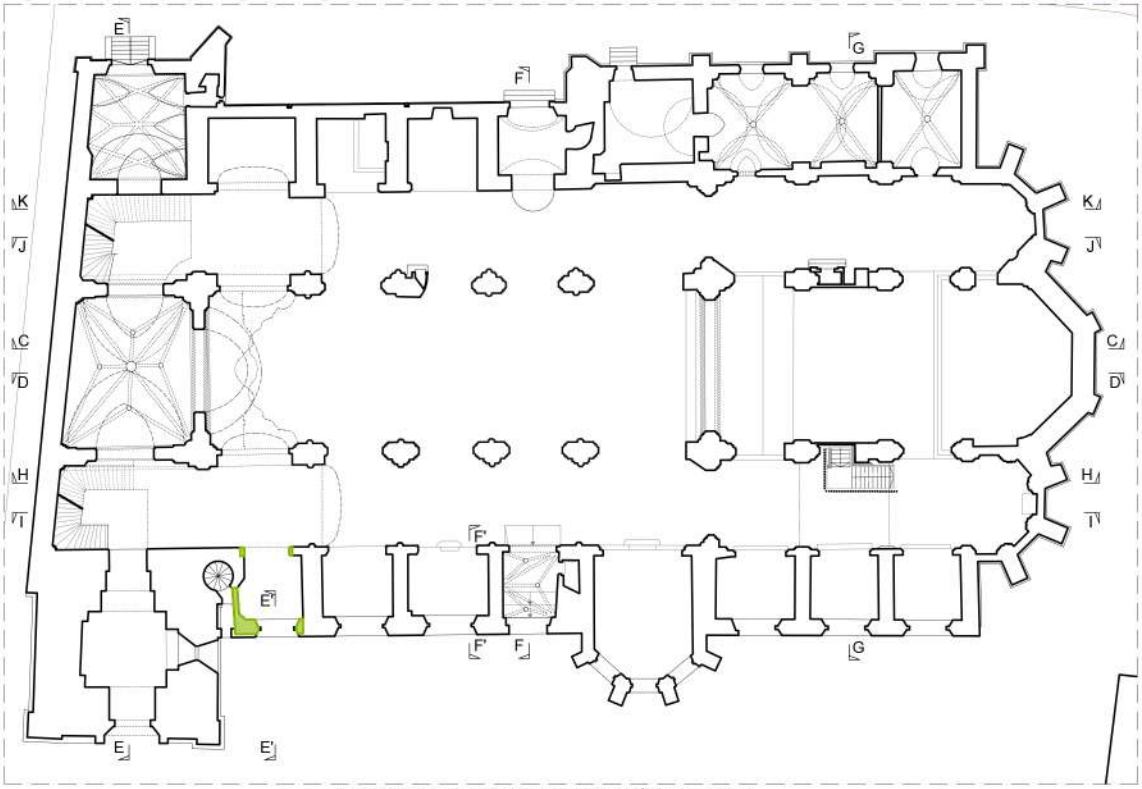
Kapa sklepienia widoczna od południa (detal przekroju J-J), 1:20

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

39
numer AJS

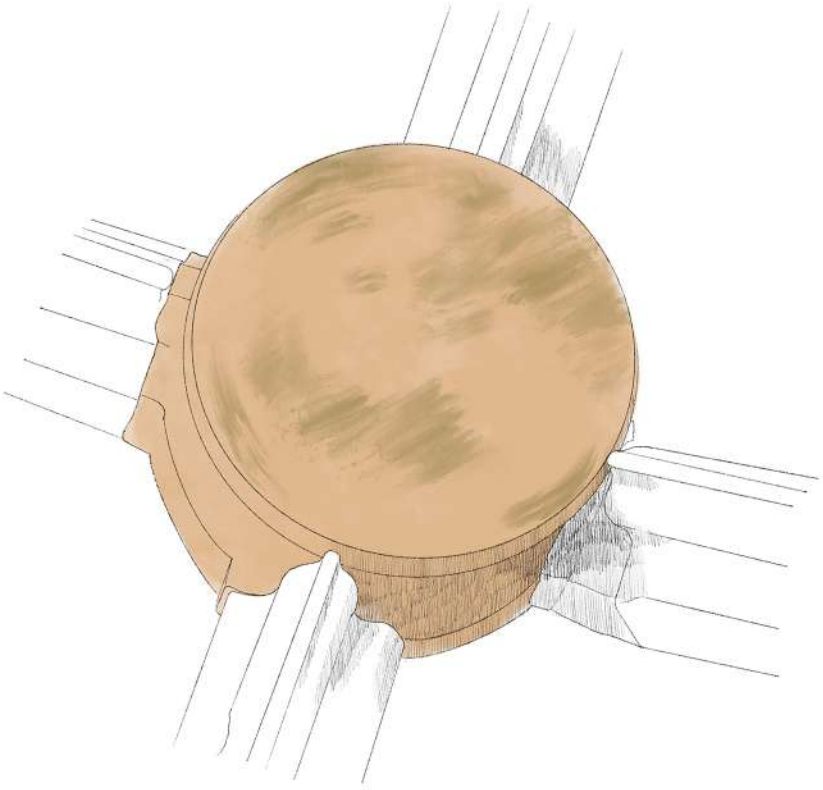
LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 39 na rzucie kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

SKŁADOWE

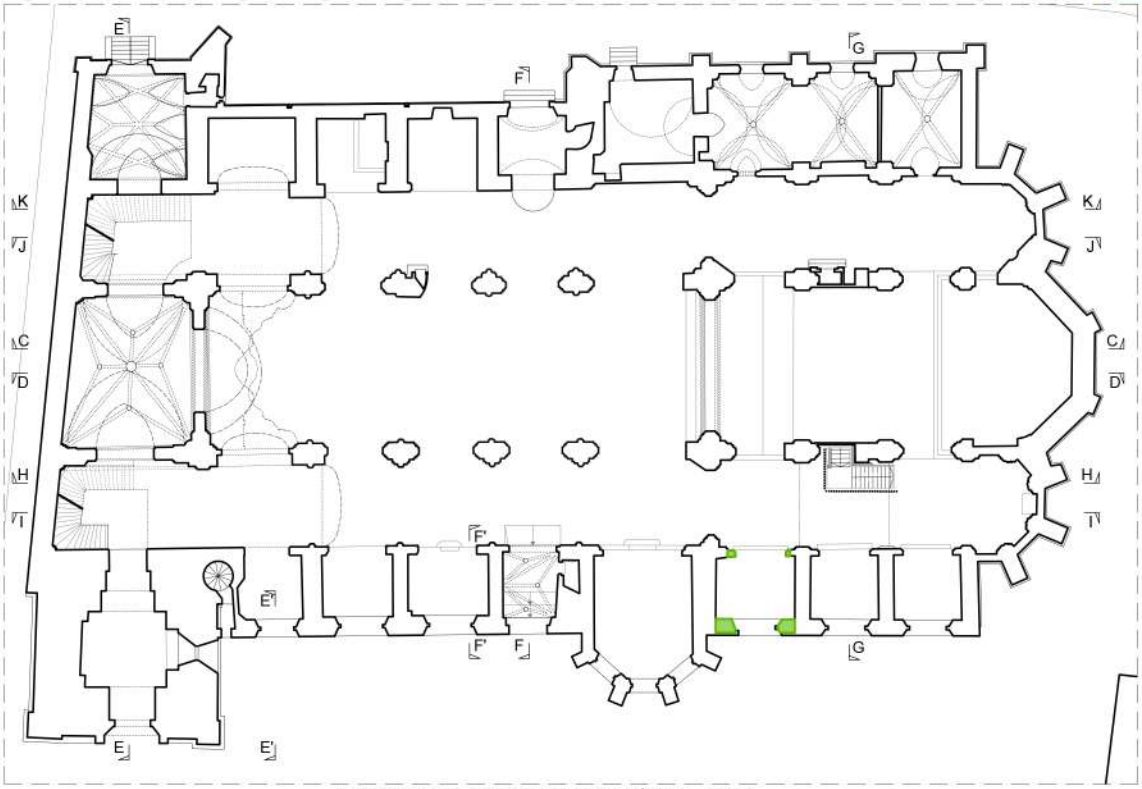
Zwornik sklepienia kaplicy

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

40
numer AJS

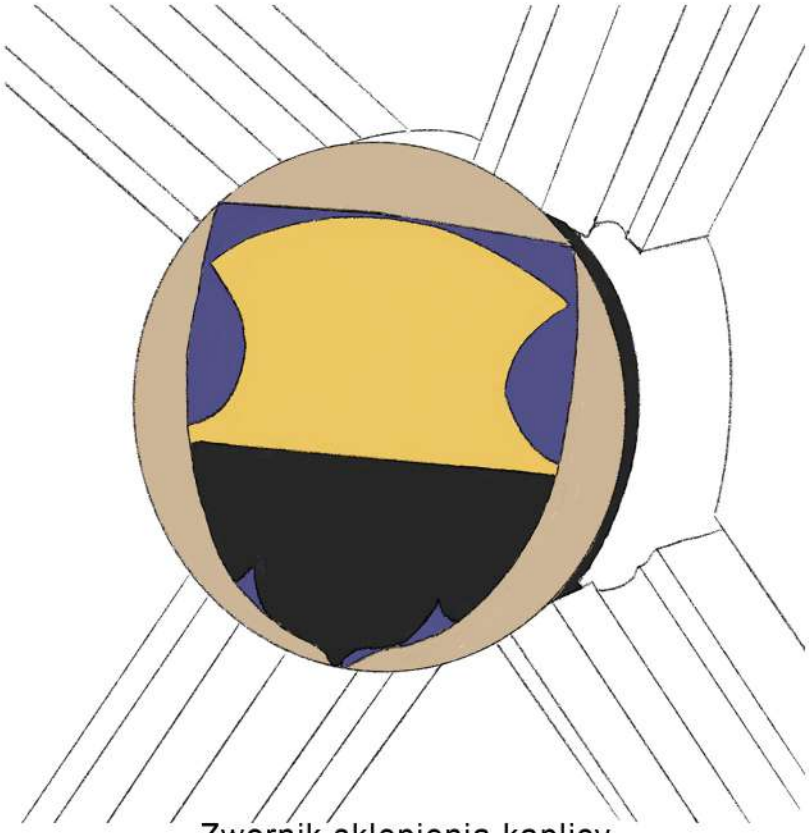
Lokalizacja AJS 40 na rzucie kościoła, 1:500

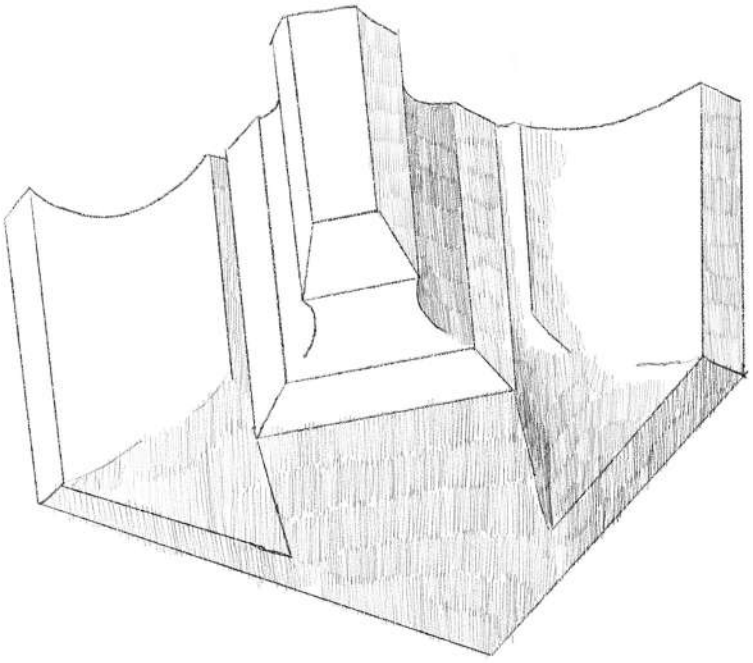
Lokalizacja AJS 40 na elewacji PD kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

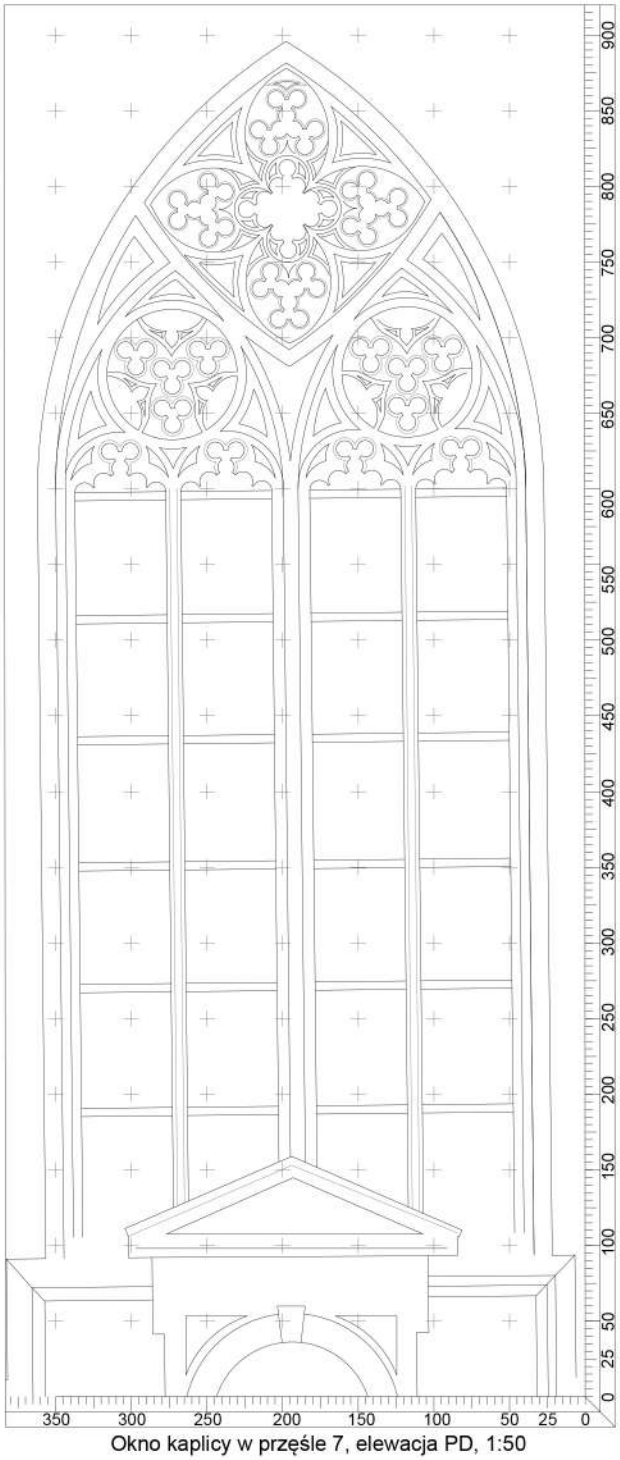
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

Zwornik sklepienia kaplicy

Wsporniki (4) sklepienia kaplicy

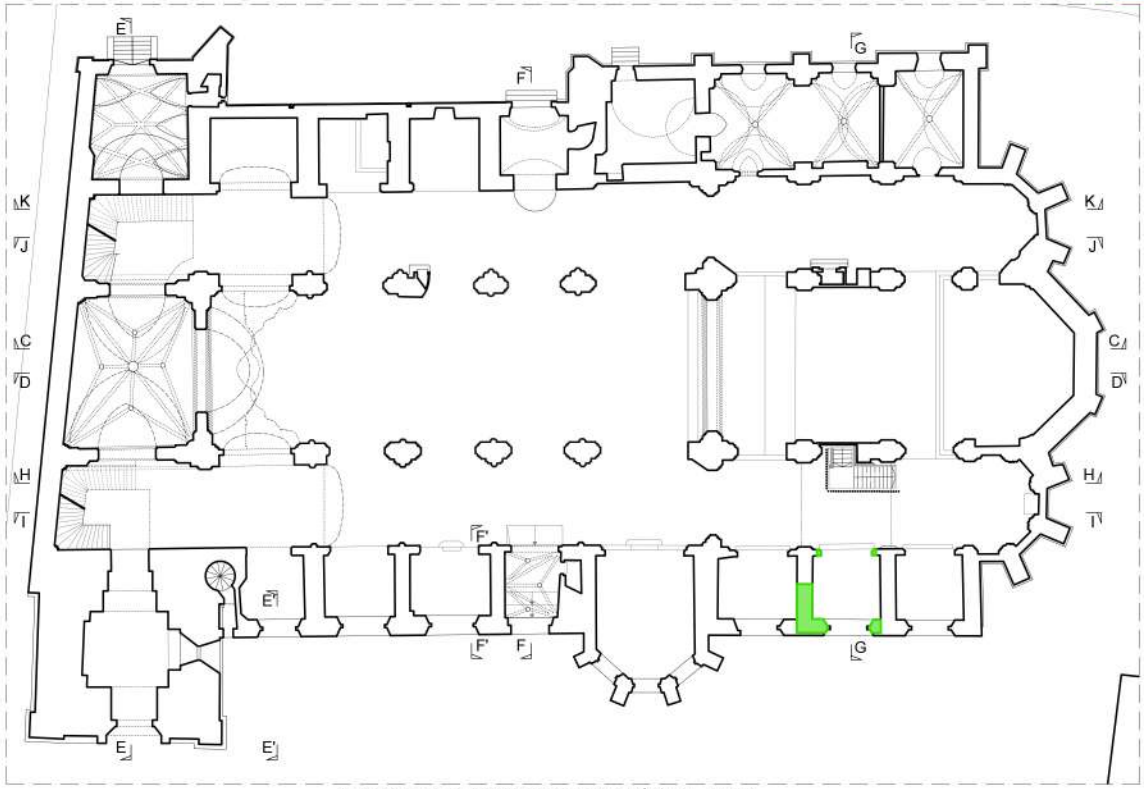

Okno kaplicy w prześle 7, elewacja PD, 1:50

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

41
numer AJS

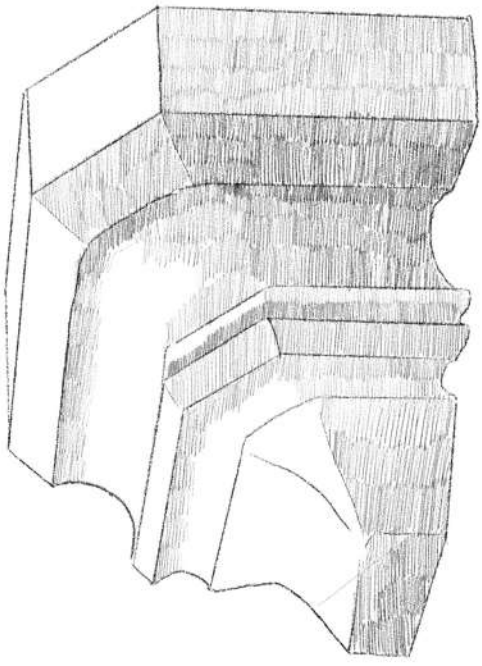
LOKALIZACJA

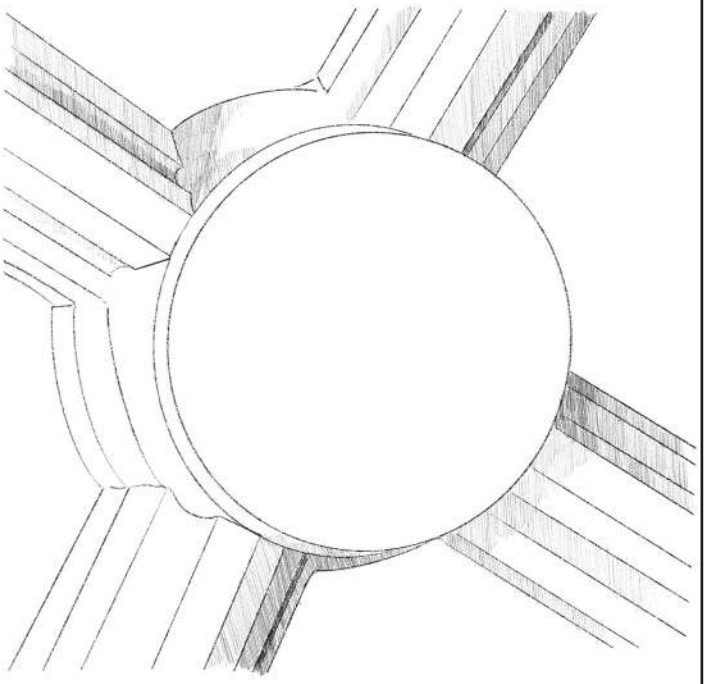
Lokalizacja AJS 41 na rzucie kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

SKŁADOWE

Wsporniki (4) sklepienia kaplicy

Zwornik sklepienia kaplicy

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

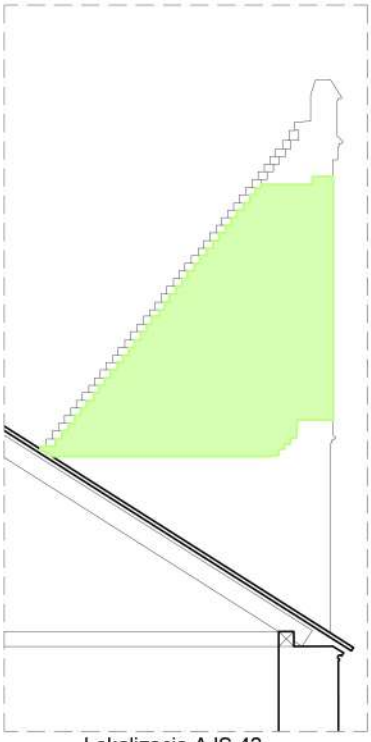
LOKALIZACJA

42
numer AJS

Lokalizacja AJS 42 na elewacji PD kościoła, 1:500

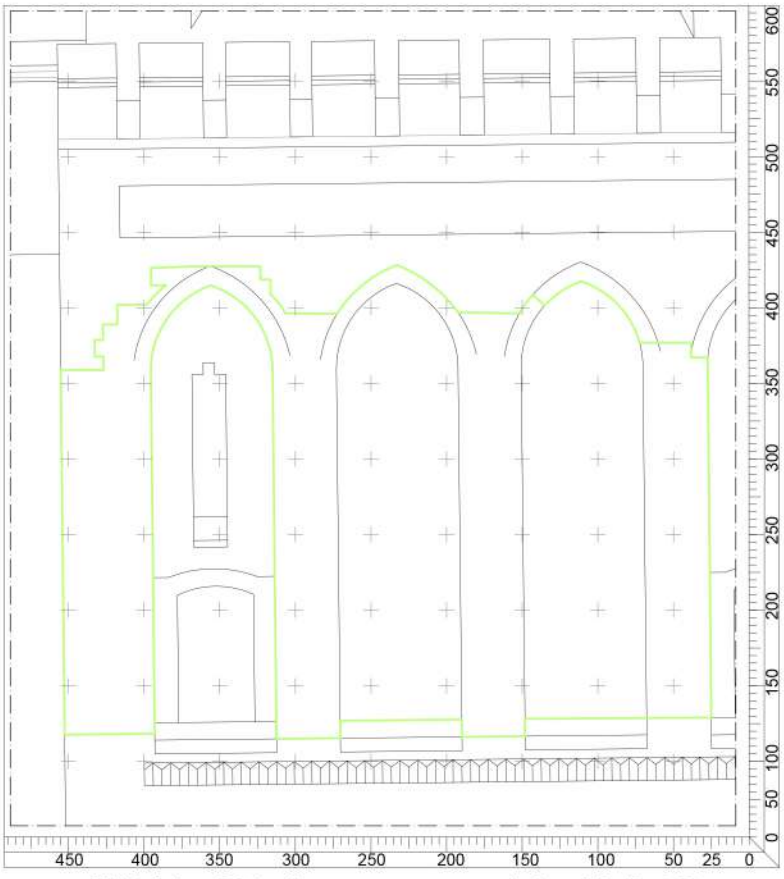
SKŁADOWE

Lokalizacja AJS 42
na przekroju F'-F', 1:100

Widok ściany PD kaplicy z zaznaczonym zasięgiem AJS 42; 1:50

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

43, 44
numer AJS

Lokalizacja AJS 43 na przekroju E-E, 1:500

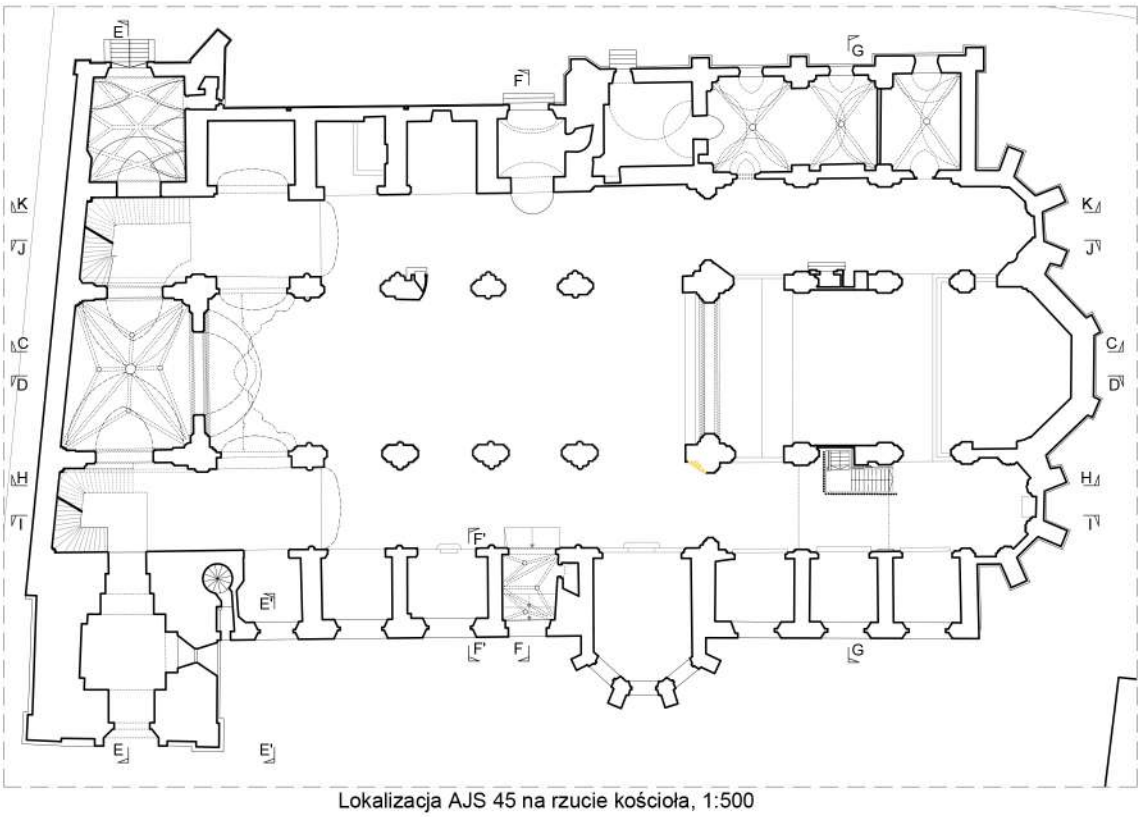
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

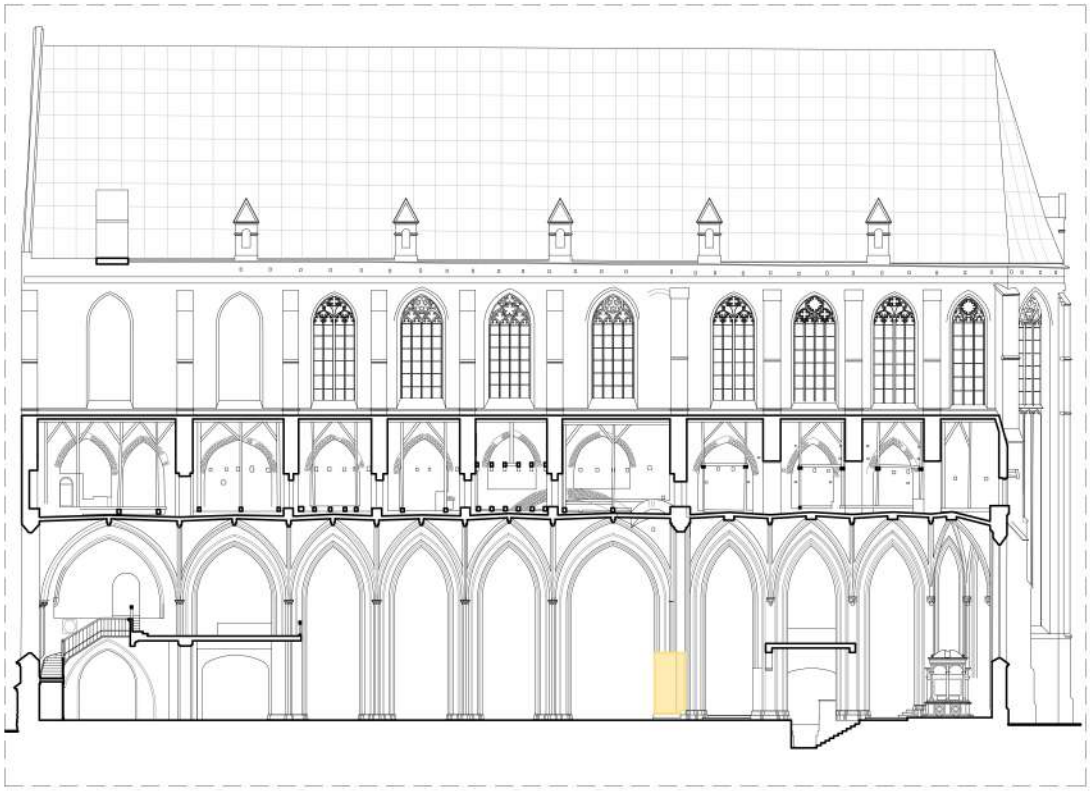
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

45
numer AJS

Lokalizacja AJS 45 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 45 na przekroju H-H, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

46
numer AJS

Lokalizacja AJS 46 na elewacji PD kościoła, 1:500

SKŁADOWE

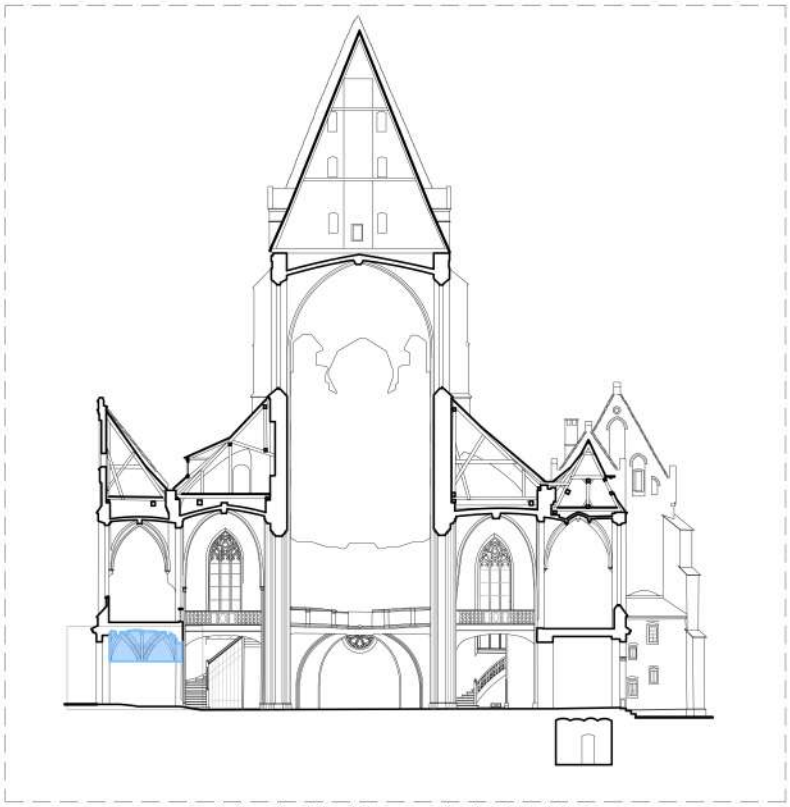
Widok portalu (AJS 46) od PD, 1:40

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

47
numer AJS

Lokalizacja AJS 47 na przekroju F-F, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

SKŁADOWE

Zwornik sklepienia, jedyny z widoczną oryginalną dekoracją.

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

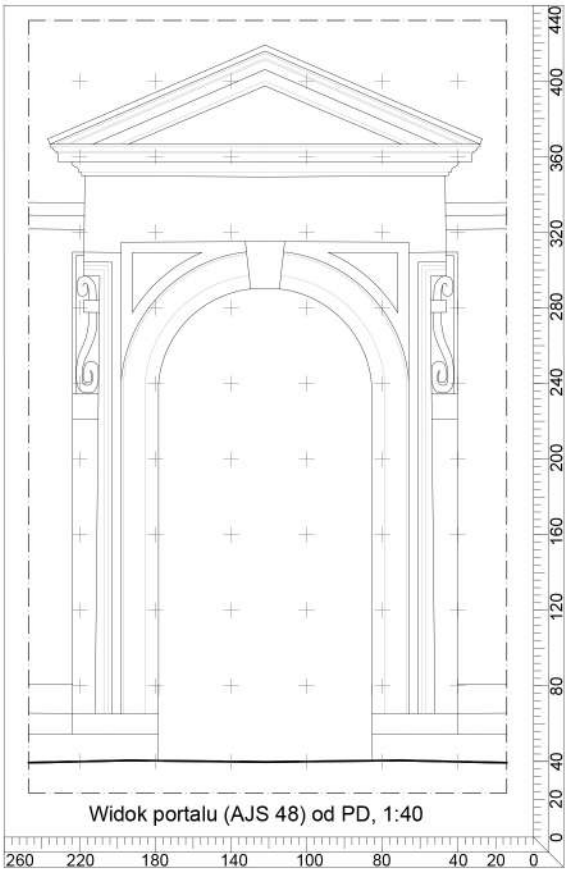
LOKALIZACJA

48, 49
numer AJS

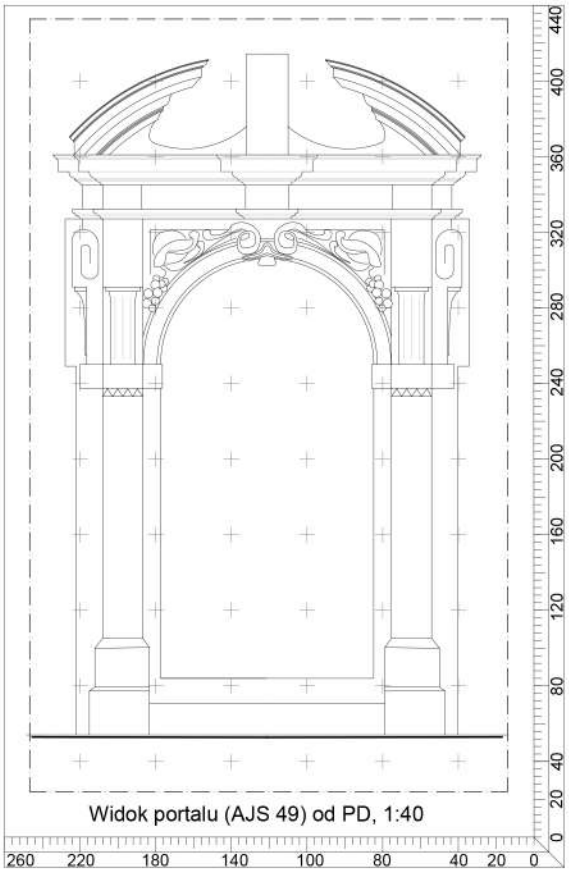

Lokalizacja AJS 48 I 49 na elewacji PD kościoła, 1:500

SKŁADOWE

Widok portalu (AJS 48) od PD, 1:40

Widok portalu (AJS 49) od PD, 1:40

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

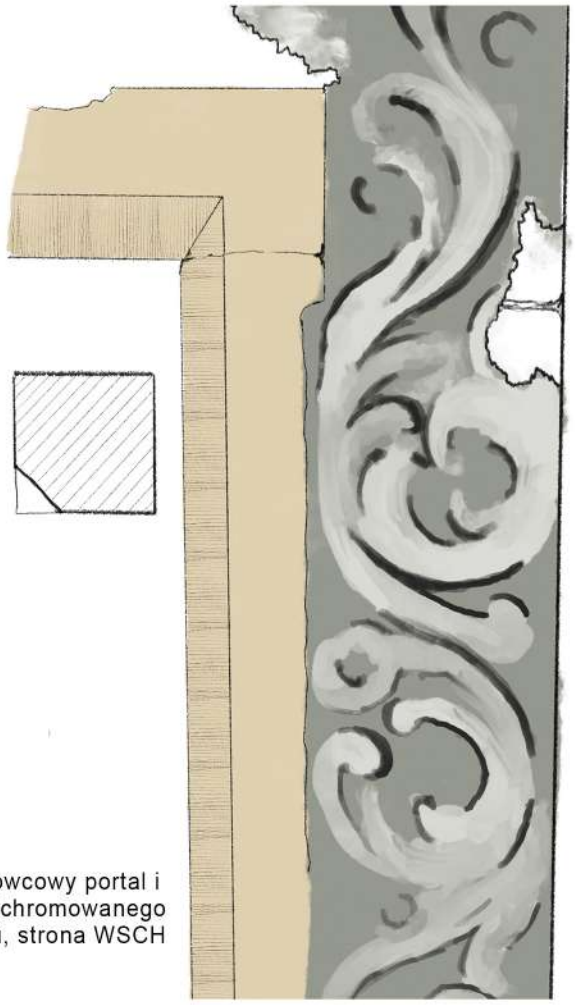
50
numer AJS

Lokalizacja AJS 50 na przekroju E-E, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

SKŁADOWE

Piaskowcowy portal i pozostałosci polichromowanego tynku, strona WSCH

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

51
numer AJS

AJS 51

Lokalizacja AJS 51 na przekroju G-G, 1:500

Lokalizacja AJS 51 na elewacji PD kościoła, 1:500

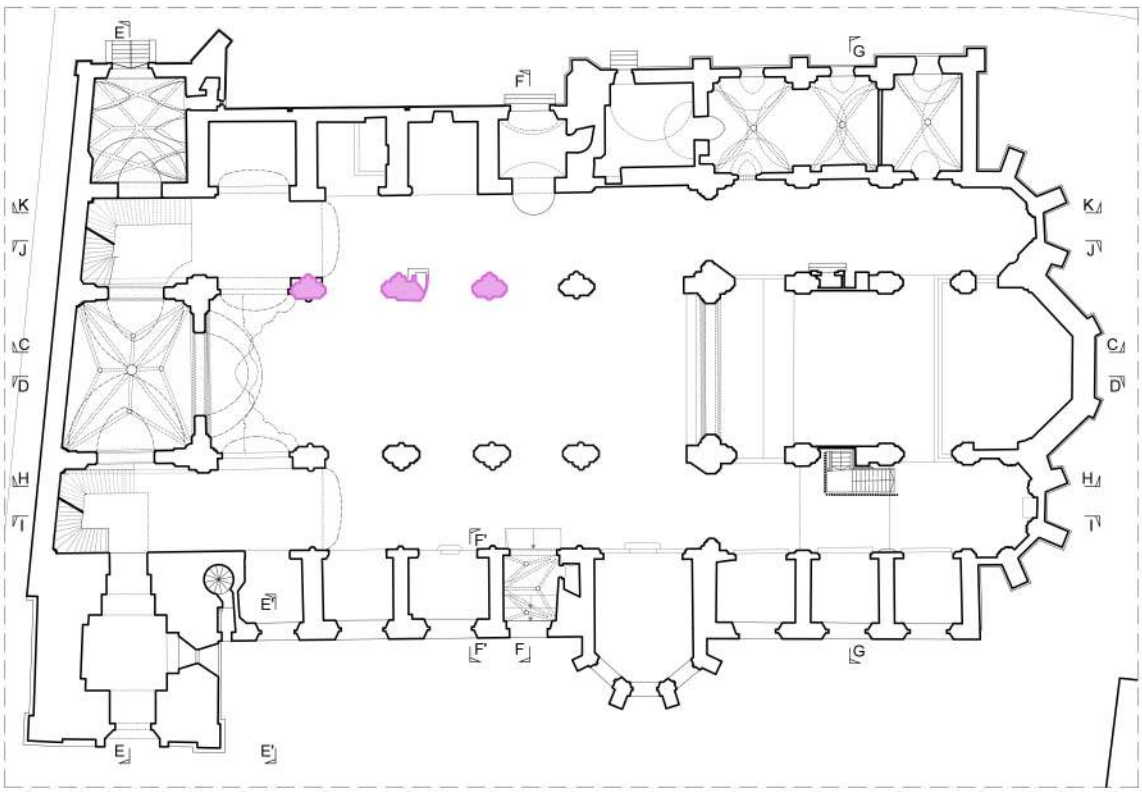
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

53
numer AJS

Lokalizacja AJS 53 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 53 na elewacji PN kościoła, 1:500

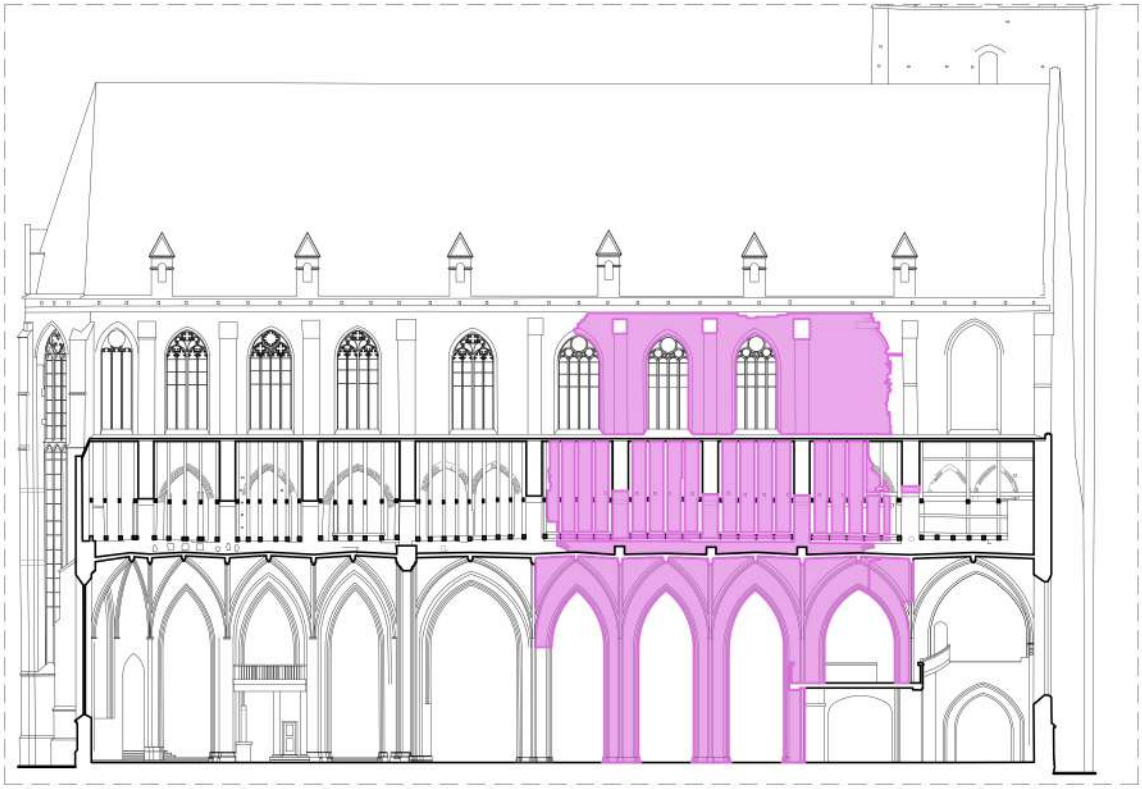
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

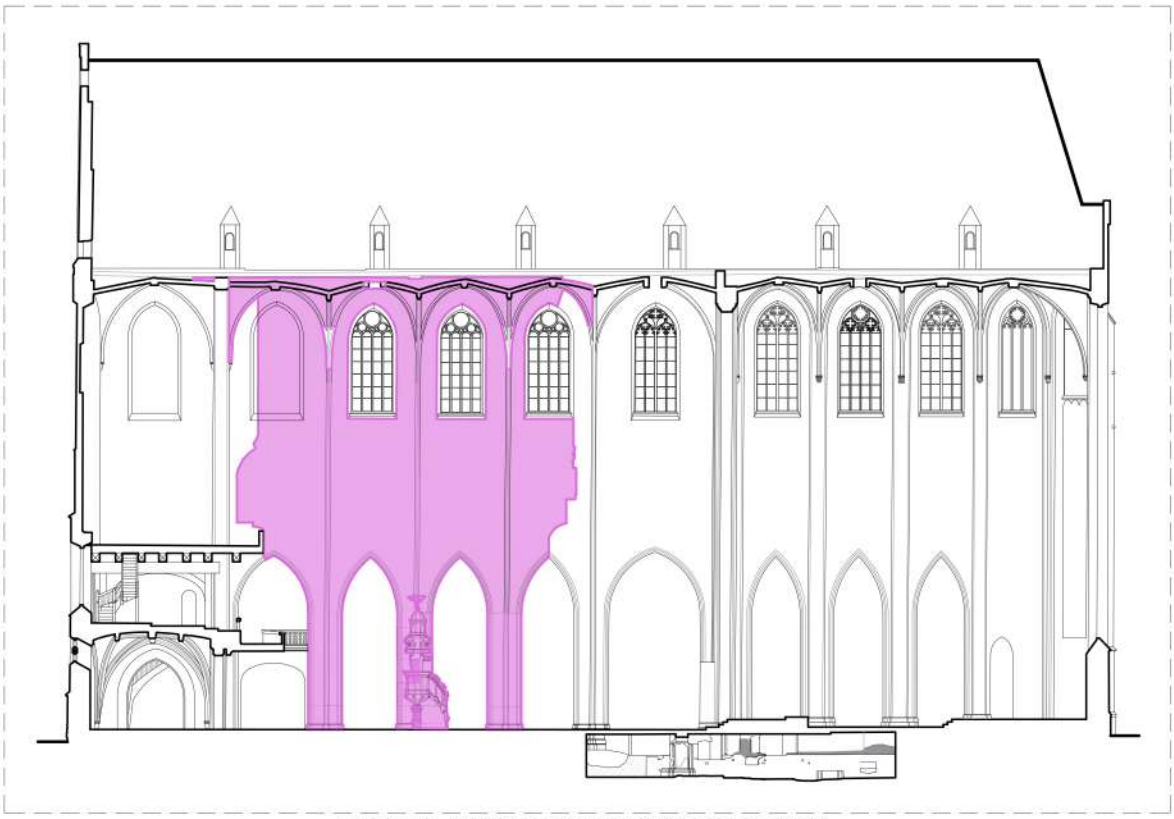
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

53
numer AJS

Lokalizacja AJS 53 na przekroju J-J, 1:500

Lokalizacja AJS 53 na przekroju C-C kościoła, 1:500

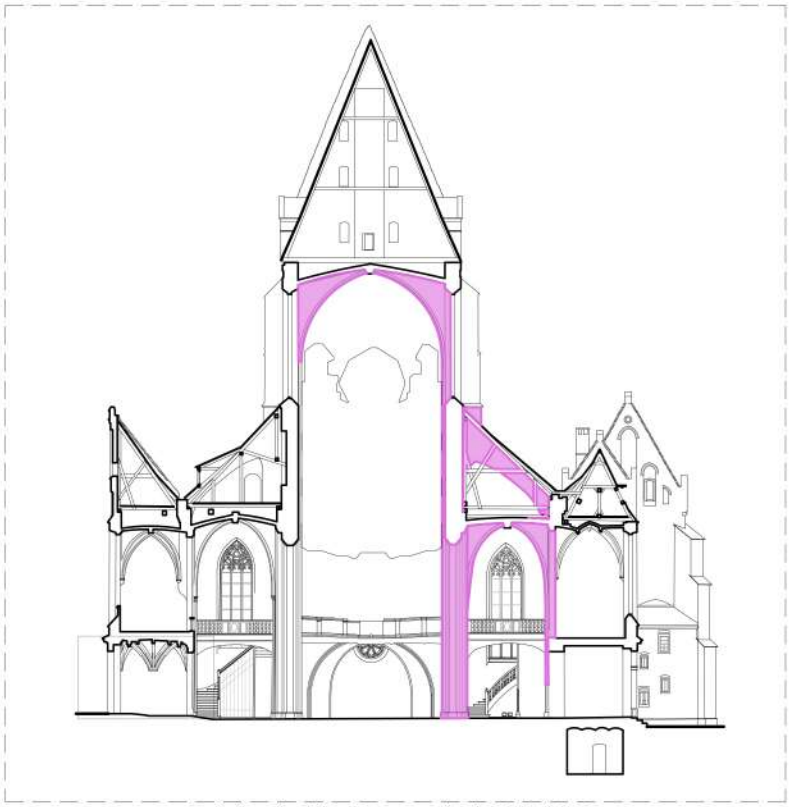
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

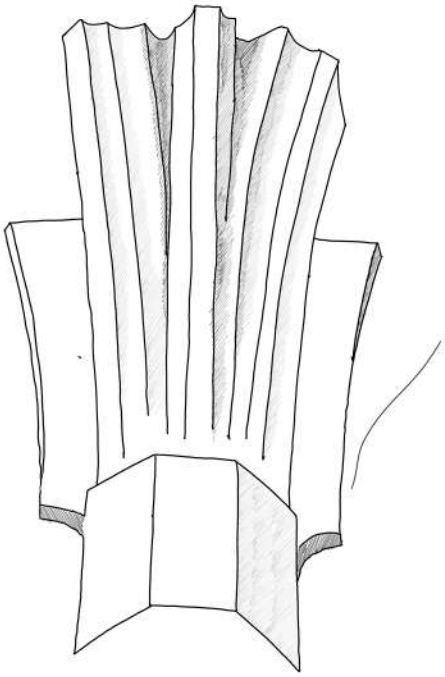
53
numer AJS

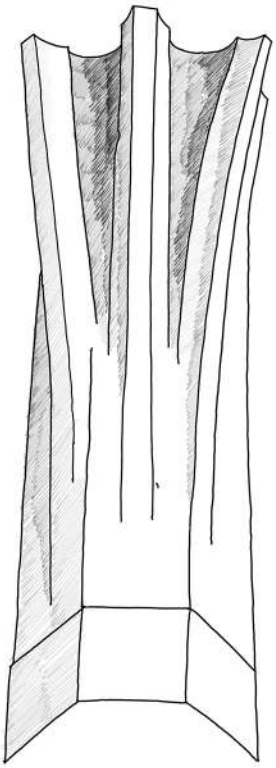
Lokalizacja AJS 53 na przekroju F-F, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

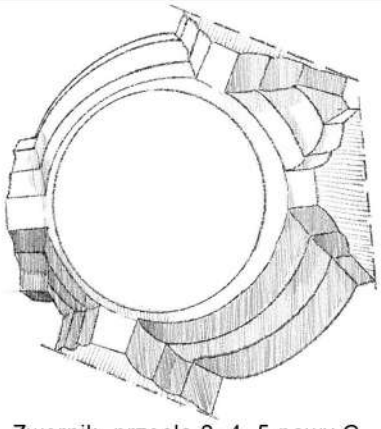
SKŁADOWE

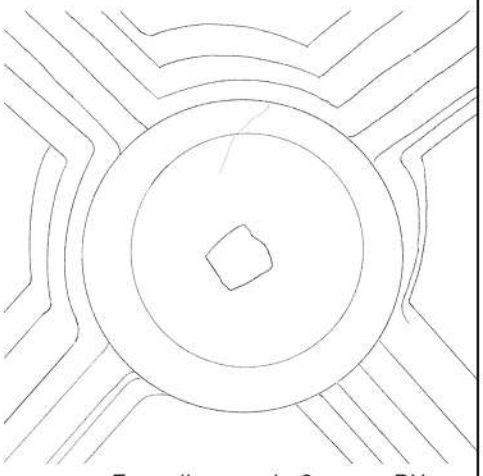
Zwieńczenie służki (wspornik)
przęsła: 2/3, 3/4, 4/5, nawa PN
ściana obwodowa

Zwieńczenie służki (wspornik)
przęsła: 2-6, G,
PN ściana arkadowa, oraz:
nawa PN, przęsło 6,
ściana obwodowa

Zwornik, przęsła 2, 4, 5 nawy G

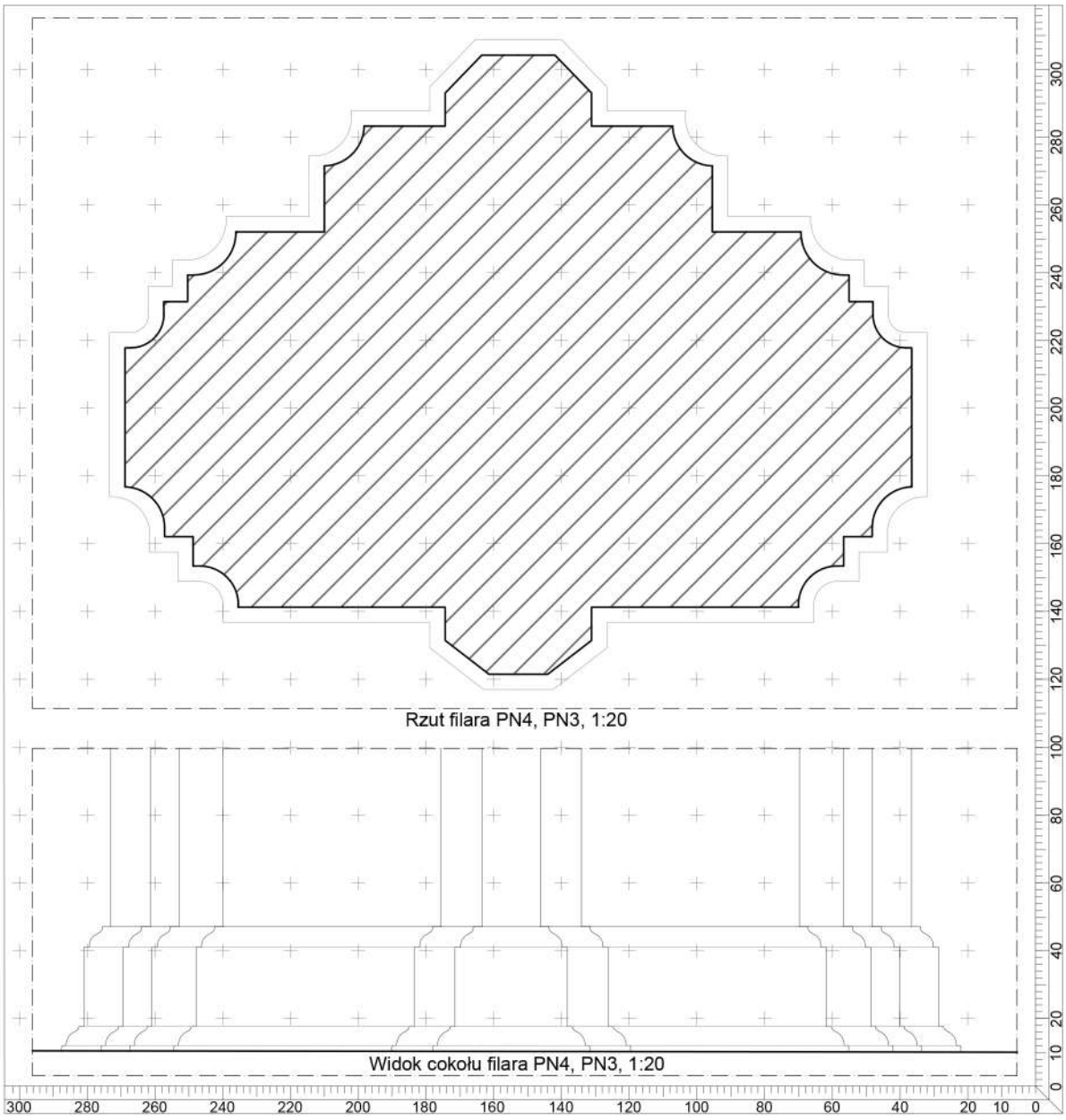
Zwornik, przęsło 2, nawa PN

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWE

53
numer AJS

Rzut filara PN4, PN3, 1:20

Widok cokołu filara PN4, PN3, 1:20

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

54, 55
numer AJS

Brak dostępu

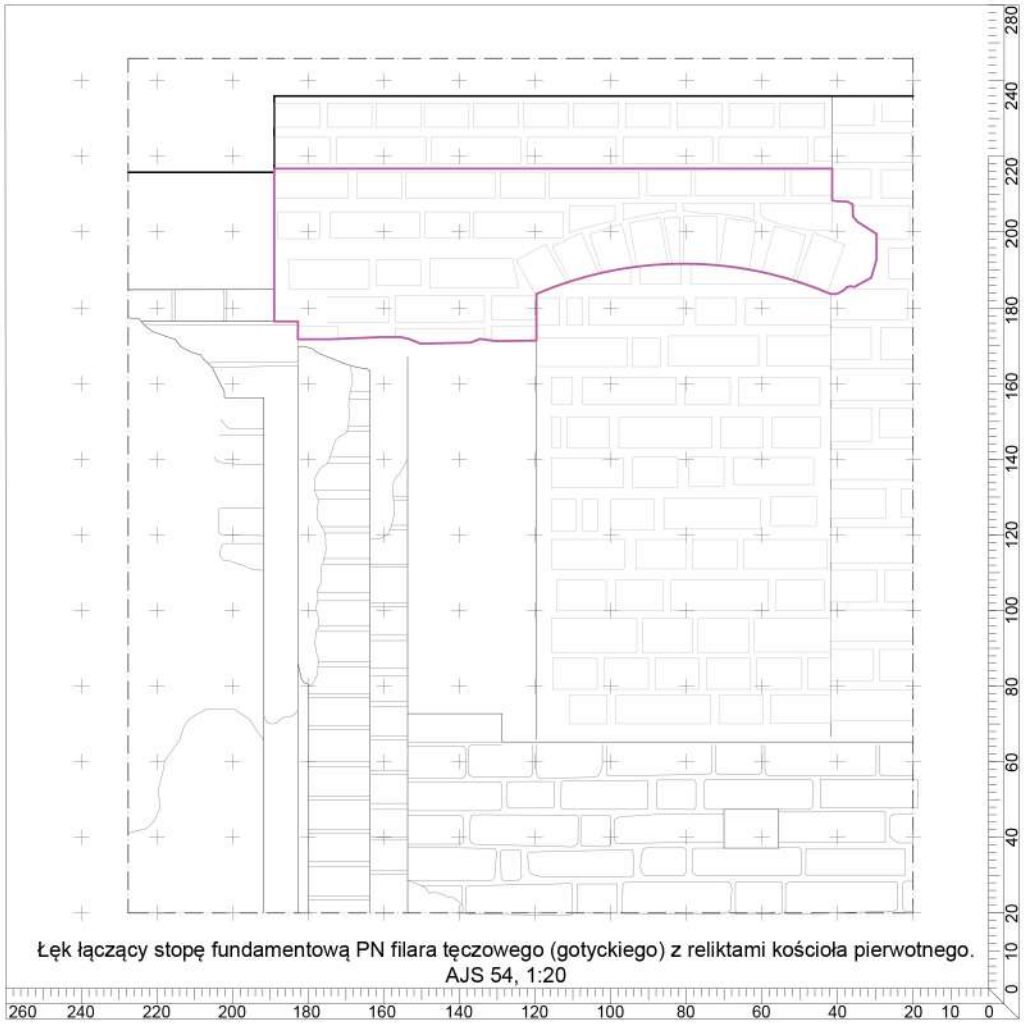
Lokalizacja AJS 54 na rozwinięciu ściany PN krypty; 1:200

Lokalizacja AJS 55 na rozwinięciu ściany PD krypty; 1:200

SKŁADOWE

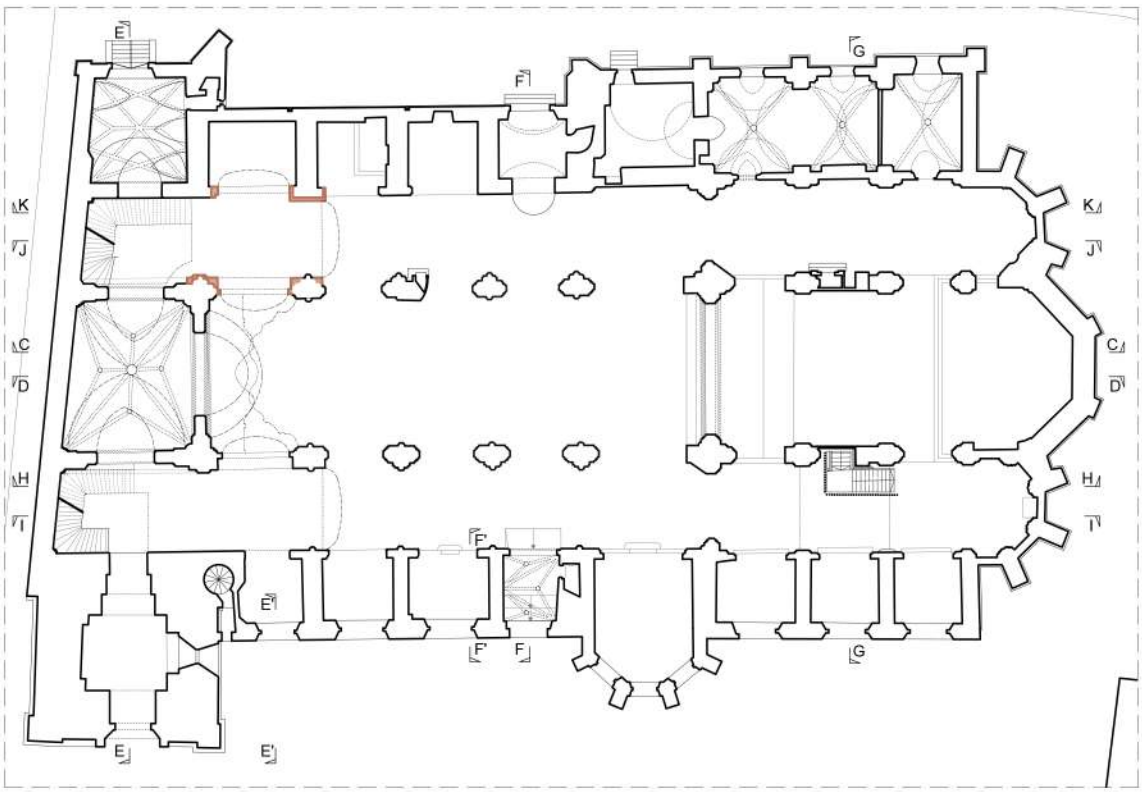
Łęk łączący stopę fundamentową PN filara tęczowego (gotyckiego) z reliktami kościoła pierwotnego.
AJS 54, 1:20

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

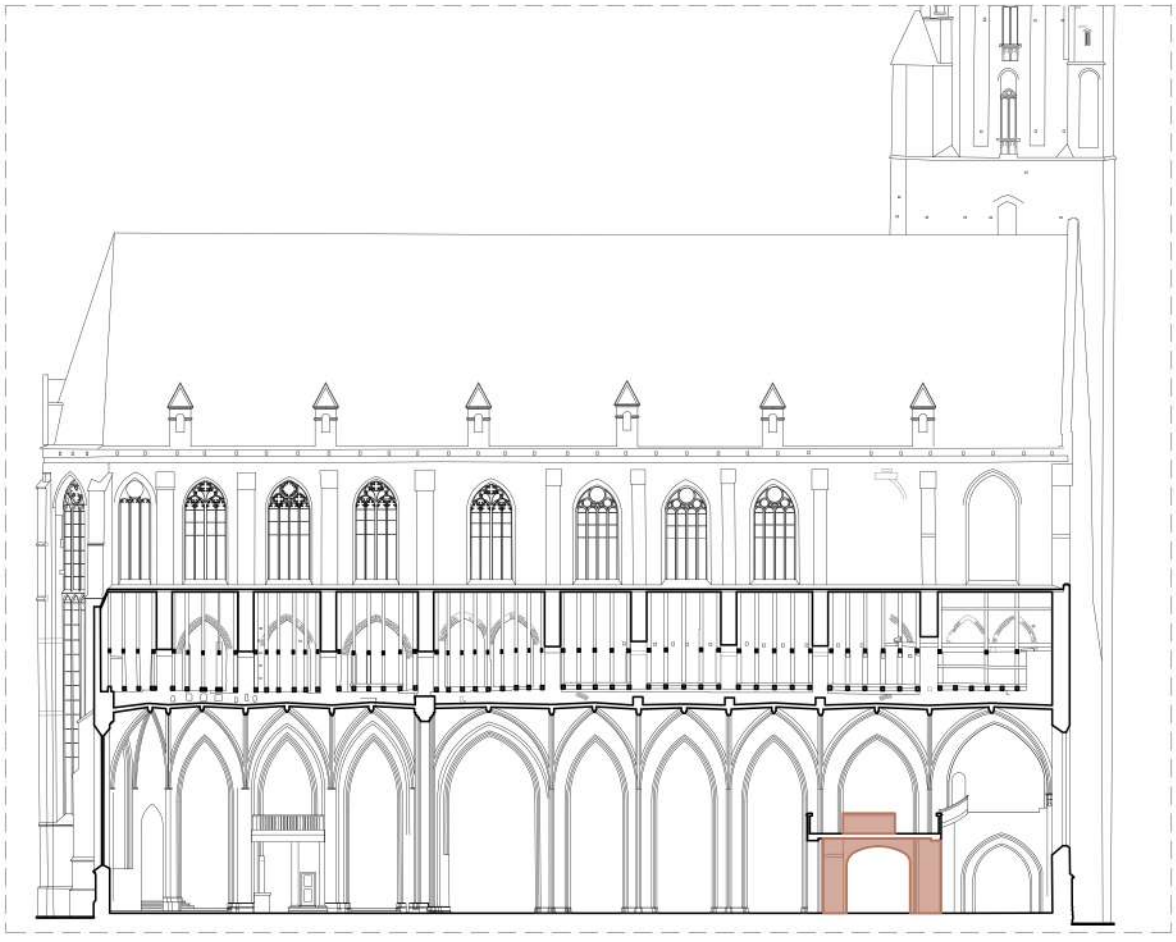
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

56
numer AJS

Lokalizacja AJS 56 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 56 na przekroju J-J kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

57
numer AJS

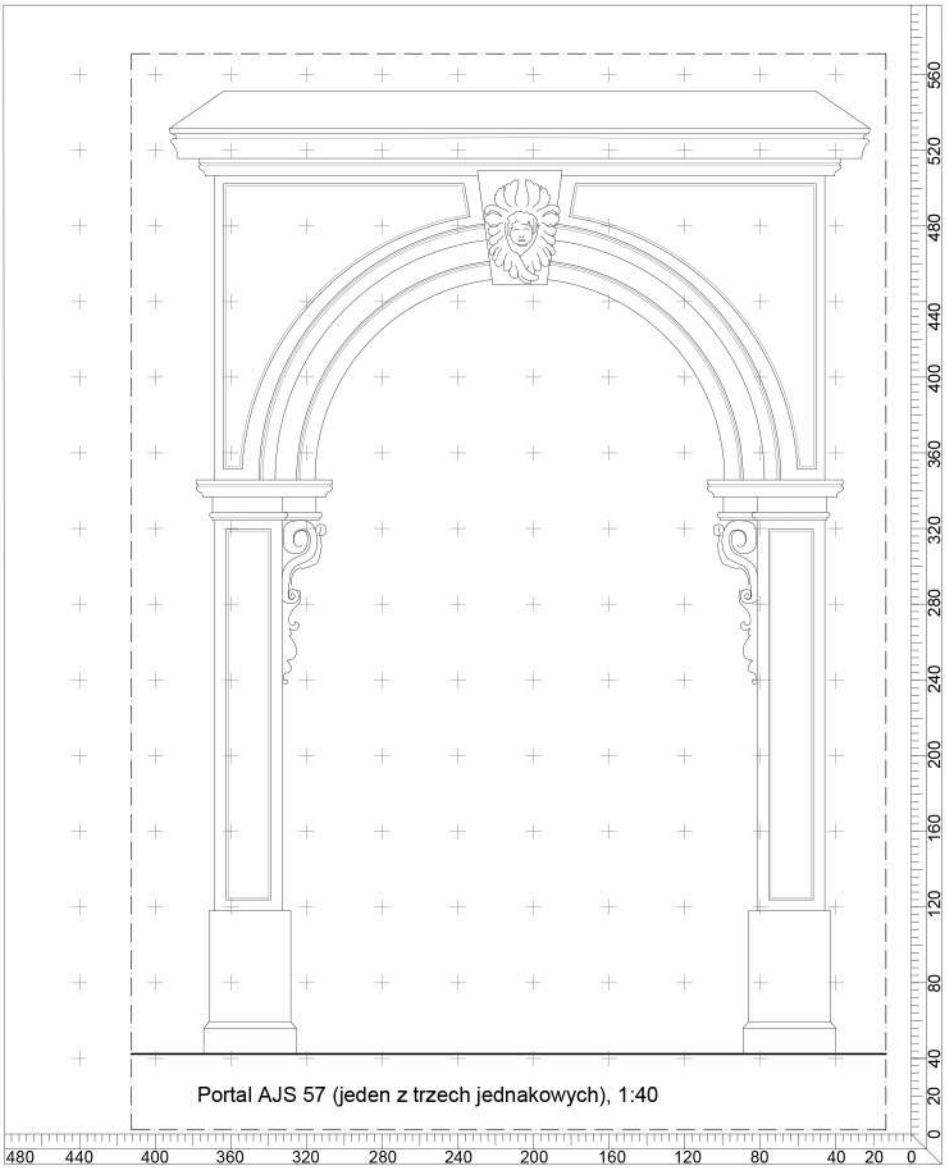
Lokalizacja AJS 57 na elewacji PD kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 57 elewacji PN kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

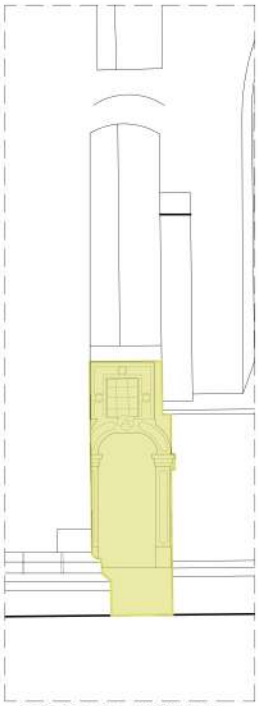

Portal AJS 57 (jeden z trzech jednakowych), 1:40

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

58
numer AJS

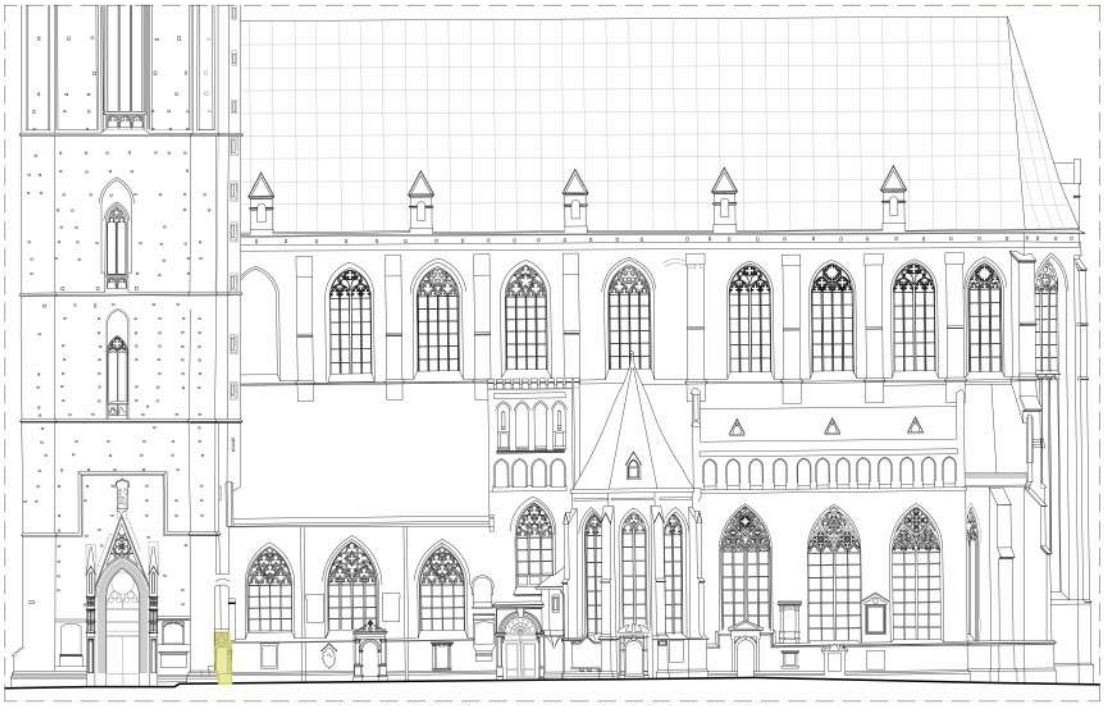
LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 58 na elewacji PD kościoła, 1:100

0 1 5 [m]

1:100

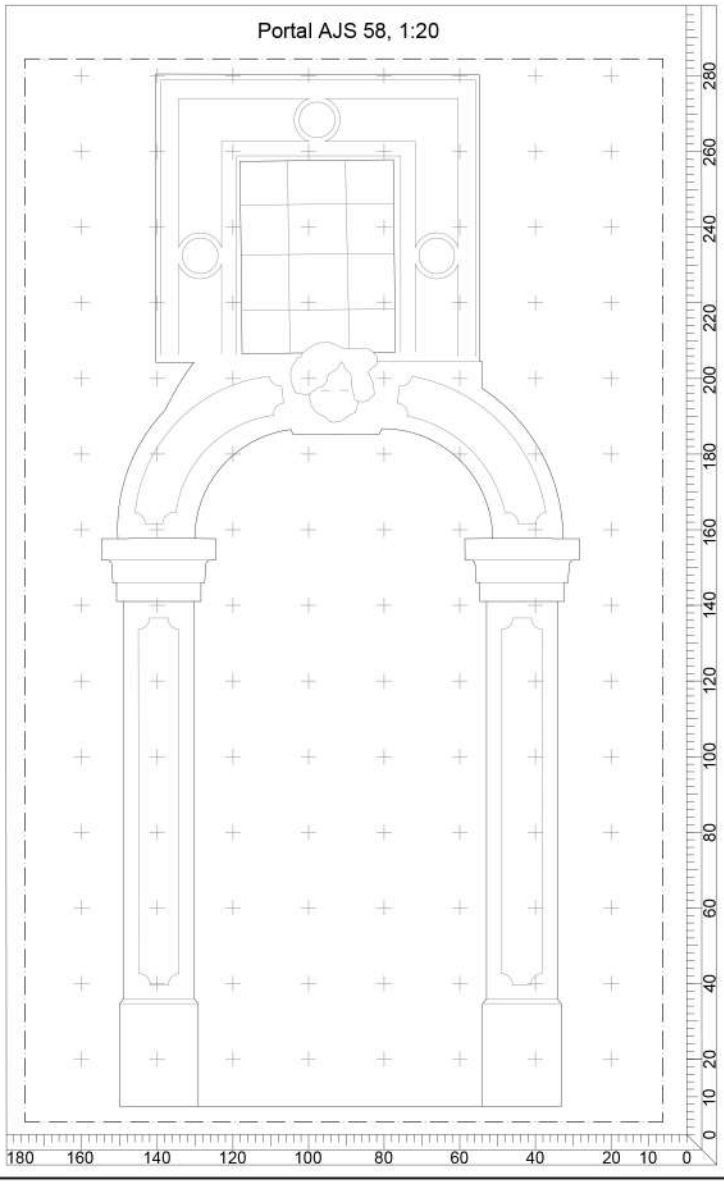
Lokalizacja AJS 58 na elewacji PD kościoła, 1:500

0 5 25 [m]

1:500

SKŁADOWE

Portal AJS 58, 1:20

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

59
numer AJS

Lokalizacja AJS 59 na przekroju F-F, 1:500

0 5 25 [m]

1:500

SKŁADOWE

Balustrada chóru widziana od WSCH

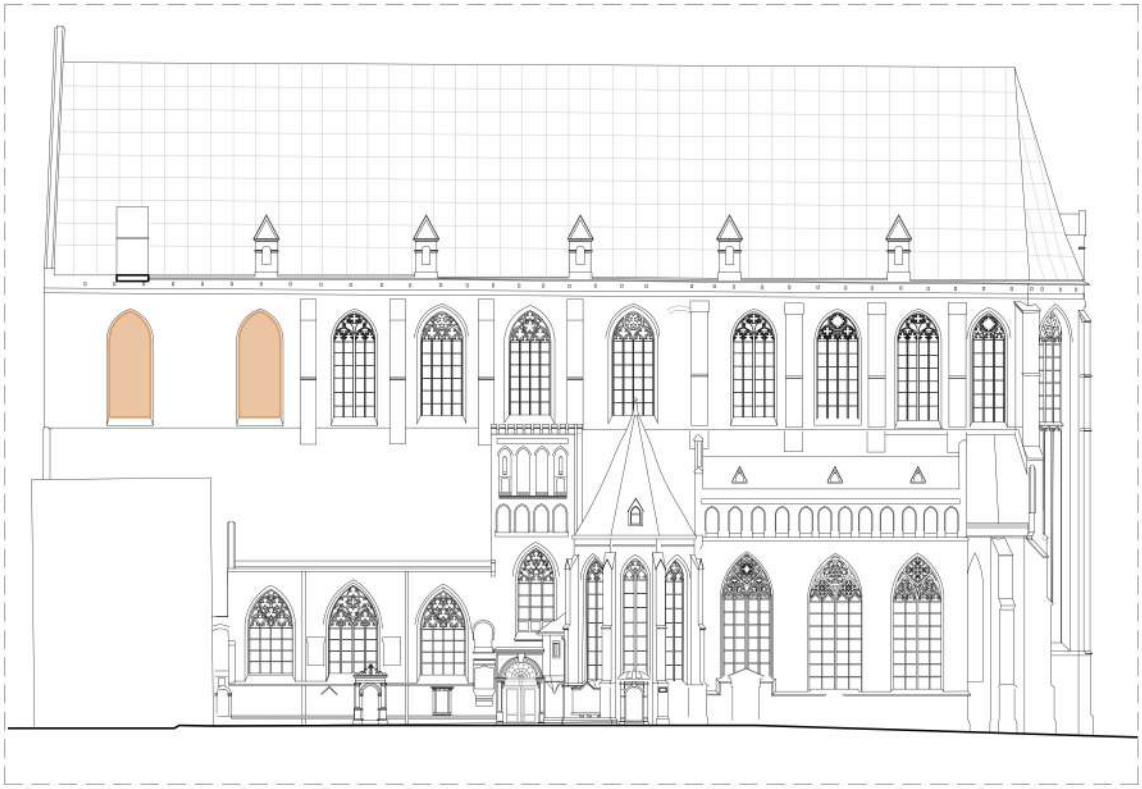
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

60
numer AJS

Lokalizacja AJS 60 na elewacji PD kościoła (z pominięciem wieży), 1:500

Lokalizacja AJS 60 elewacji PN kościoła, 1:500

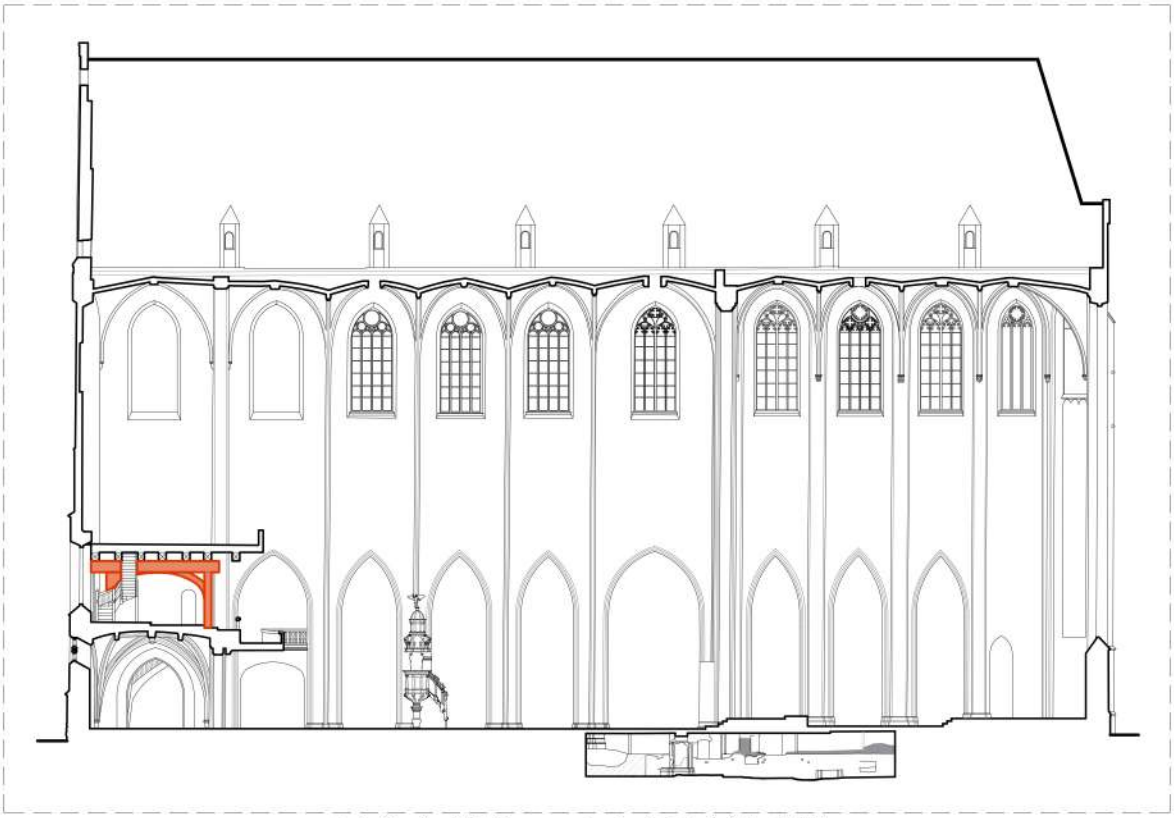
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

61
numer AJS

Lokalizacja AJS 61 na przekroju C-C kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 61 na przekroju E-E, 1:500

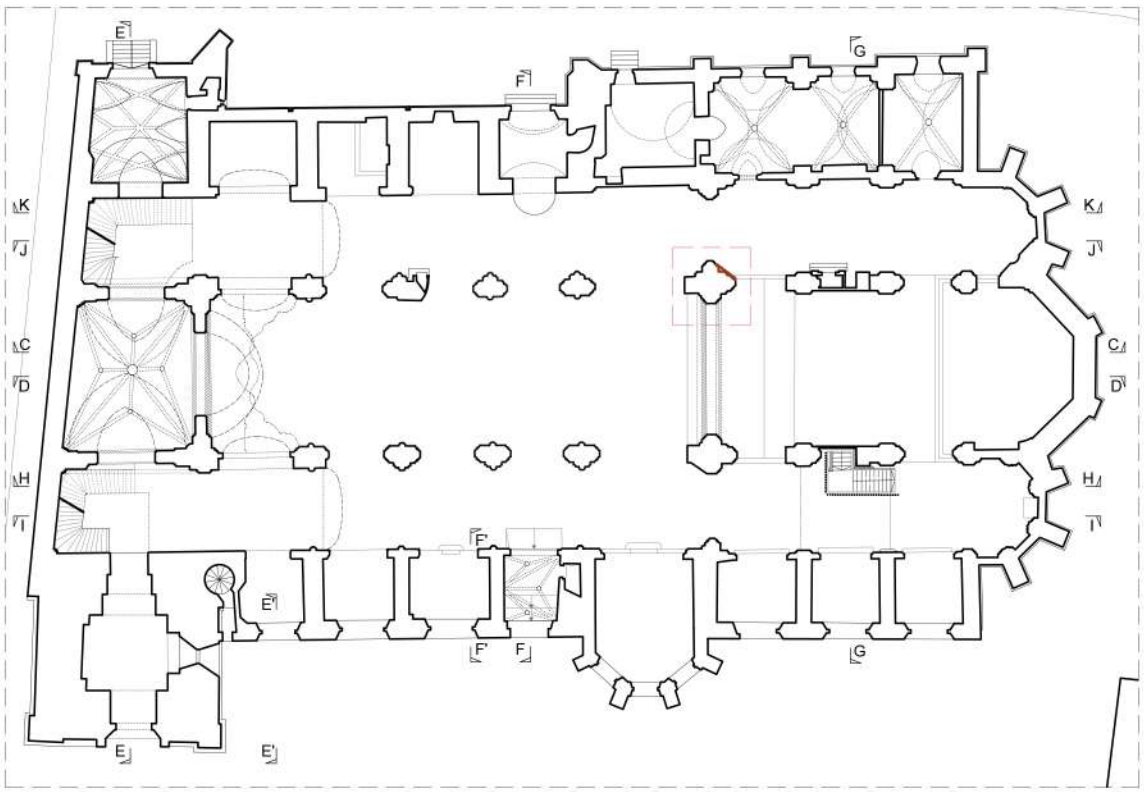
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

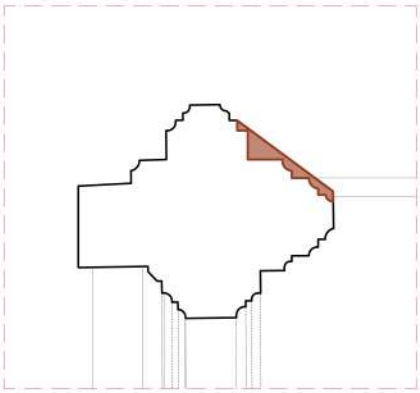
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

62
numer AJS

Lokalizacja AJS 62 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 62 na szczególe rzutu kościoła, 1:100

1:100 0 1 5 [m]

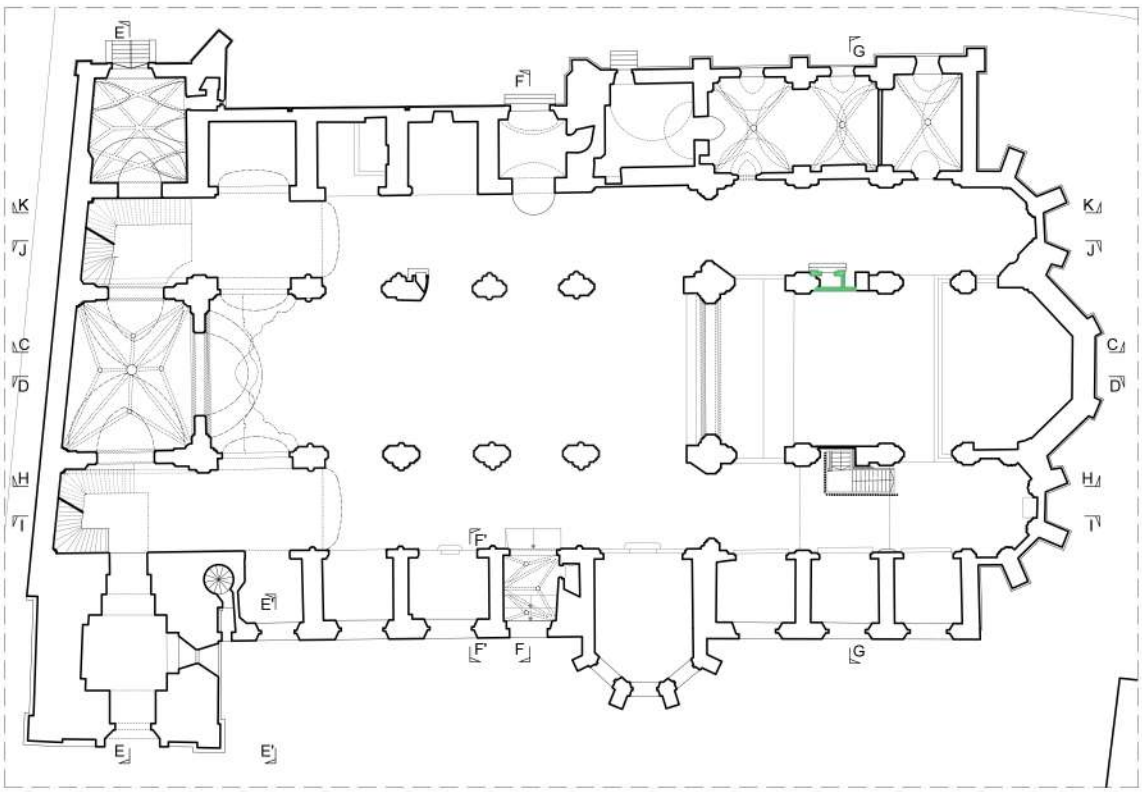
1:500 0 5 25 [m]

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

63
numer AJS

Lokalizacja AJS 63 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 63 na przekroju J-J kościoła, 1:500

1:500 0 5 25 [m]

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

64
numer AJS

Brak dostępu

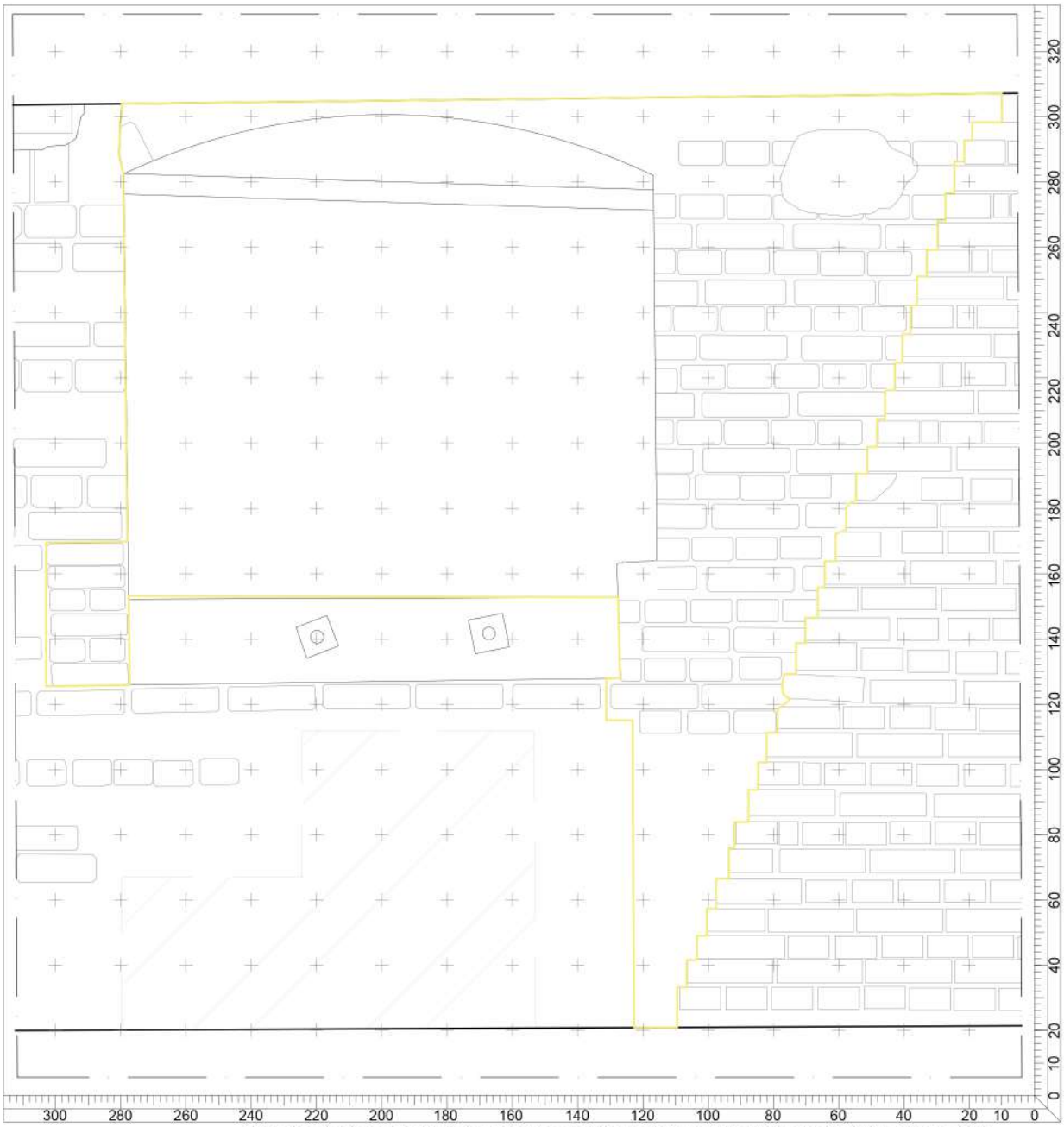
Lokalizacja AJS 64 na rozwinięciu ściany PN krypty; 1:200

Lokalizacja AJS 64 na rozwinięciu ściany PD krypty; 1:200

SKŁADOWE

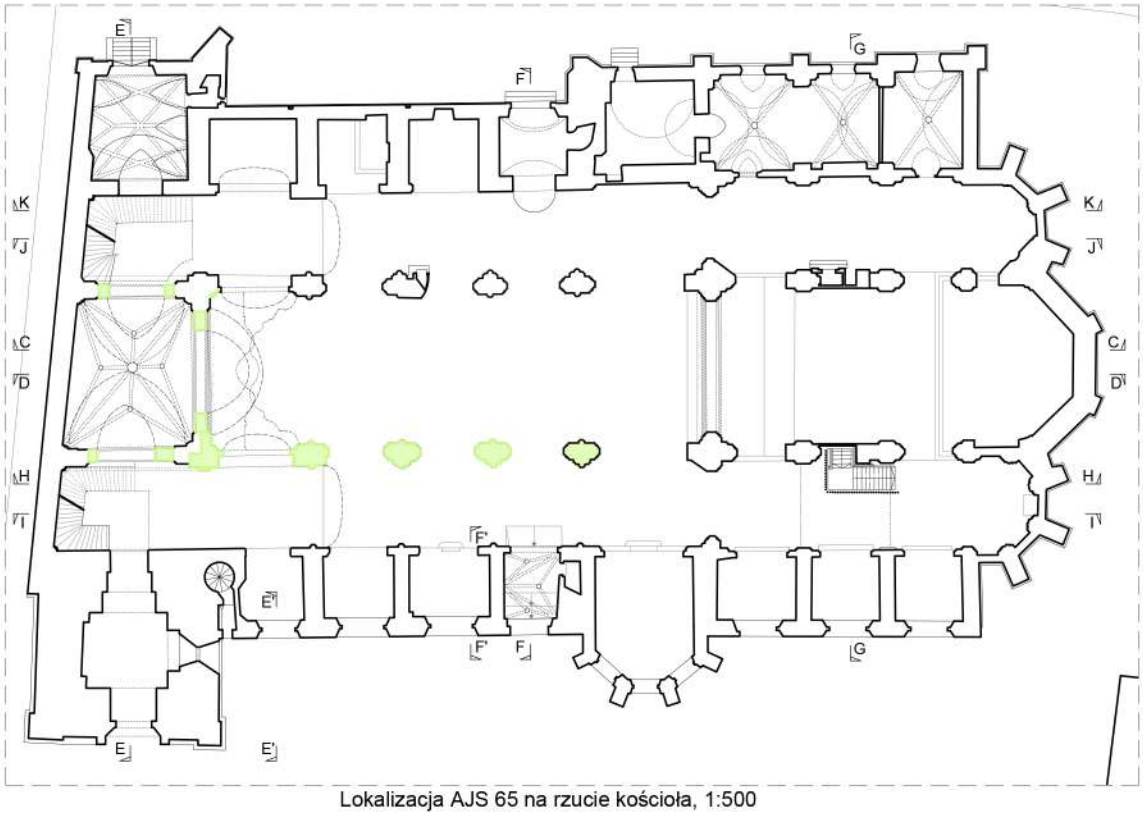
Widok najlepiej zachowanej i dostępnej partii kanału C.O. w południowej ścianie krypty, 1:20

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

65
numer AJS

Lokalizacja AJS 65 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 65 na przekroju J-J, 1:500

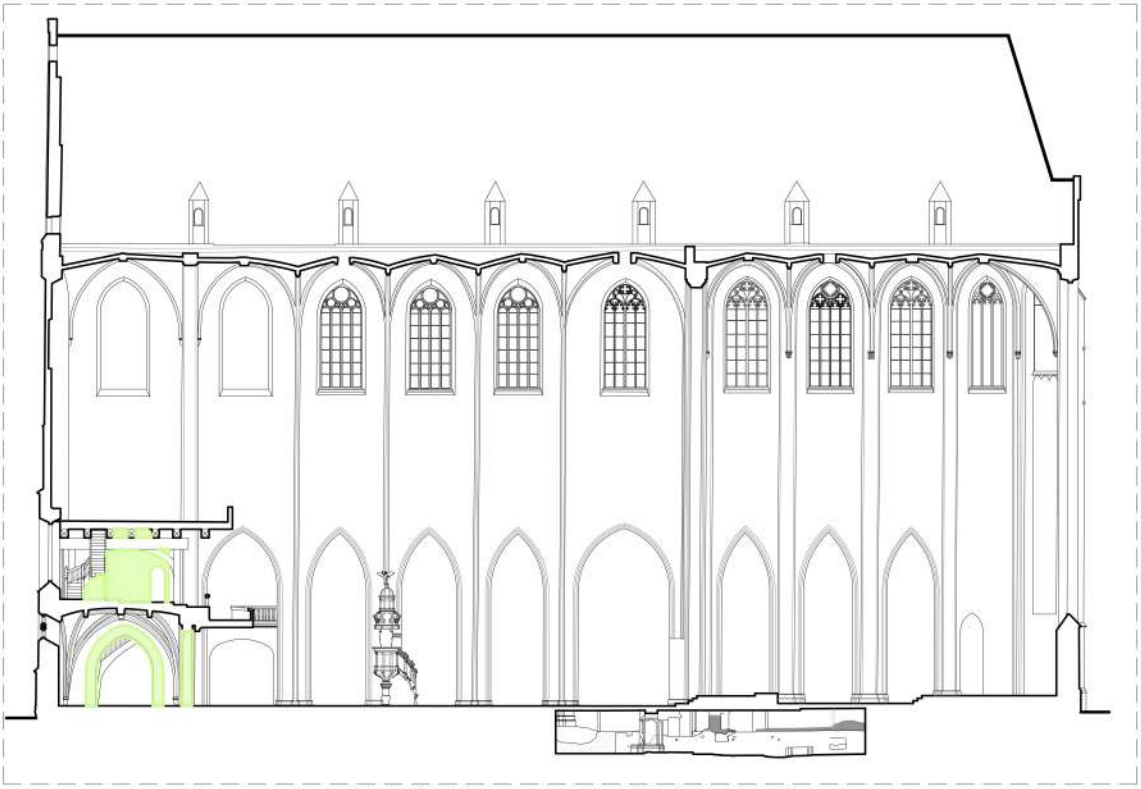
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

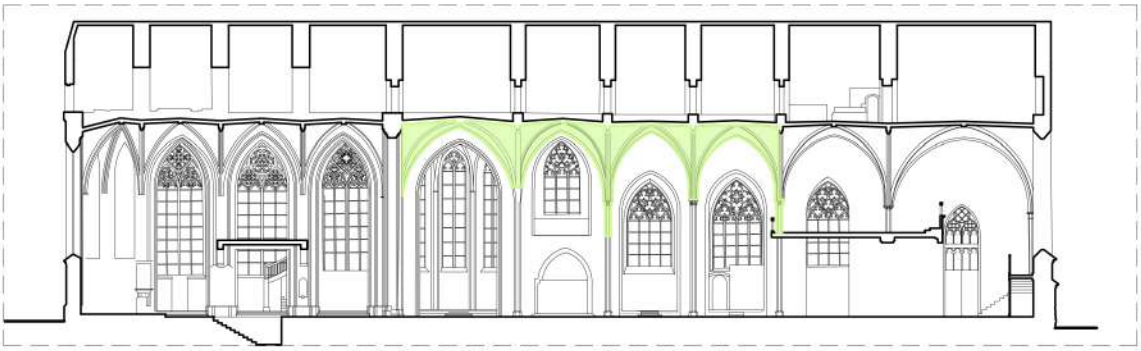
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

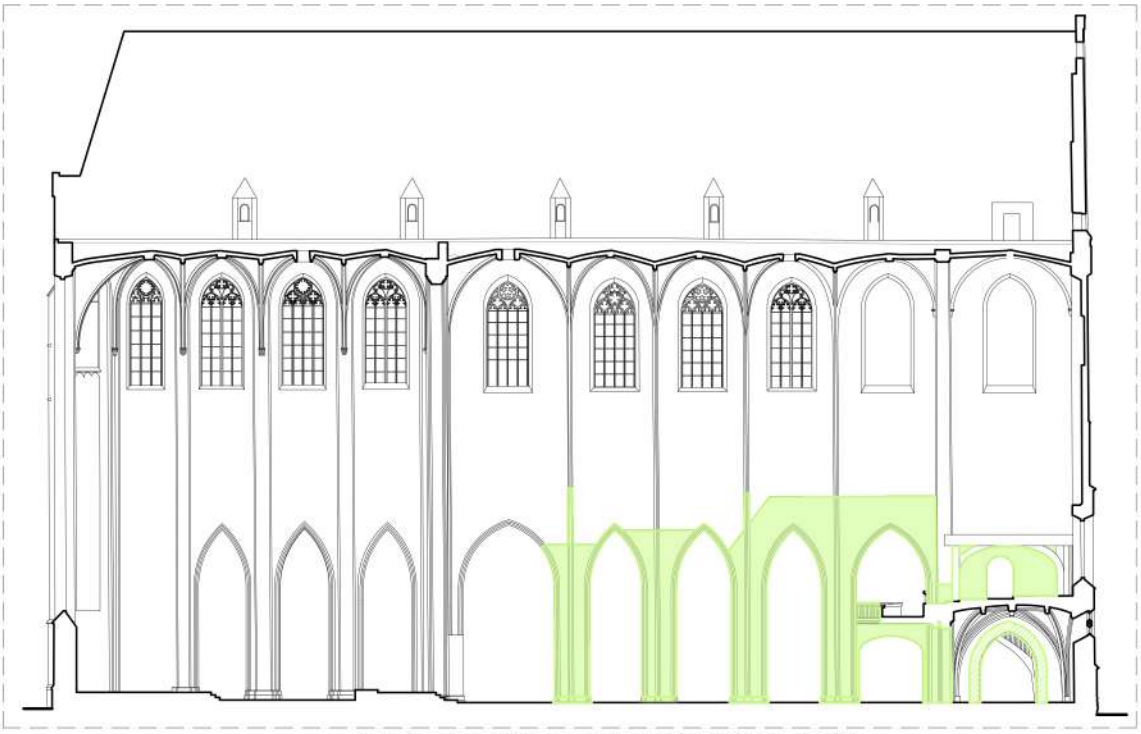
65
numer AJS

Lokalizacja AJS 65 na przekroju C-C kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 65 na przekroju I-I, 1:500

Lokalizacja AJS 65 na przekroju D-D kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

65
numer AJS

LOKALIZACJA

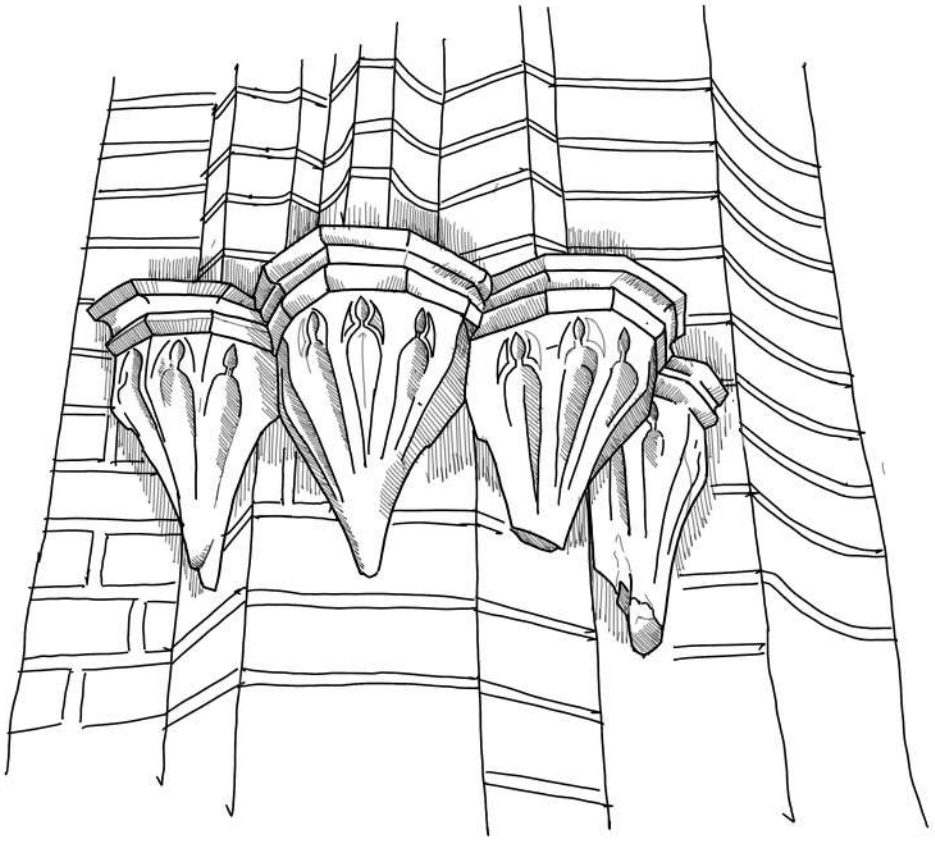
Brak dostępu

Lokalizacja AJS 65 na rozwinięciu ściany PD krypty; 1:200

0 2 10 [m]
1:200

SKŁADOWE

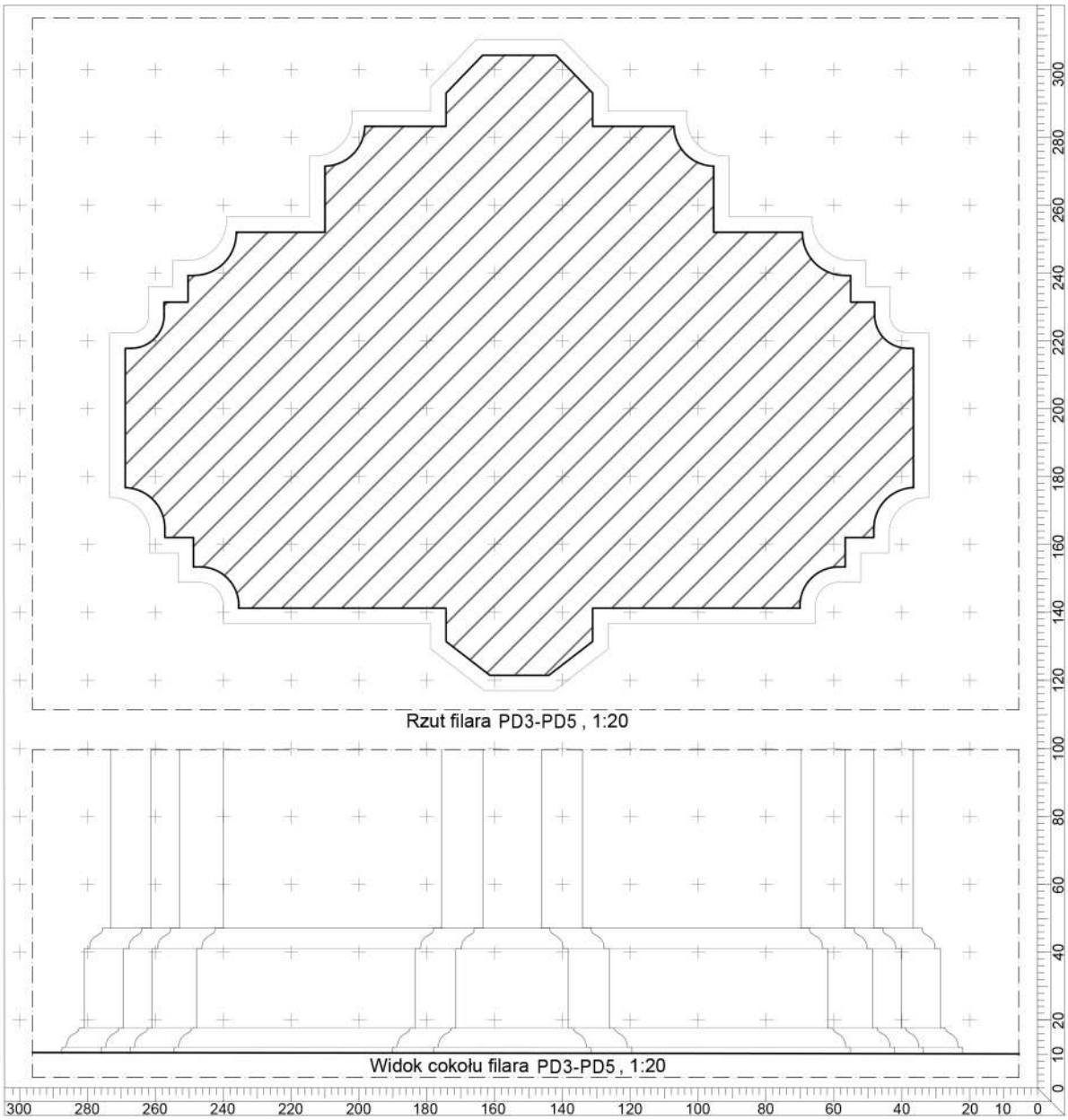
Pseudokapitele filarów PD1-PD5 od strony nawy PD

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

SKŁADOWE

65
numer AJS

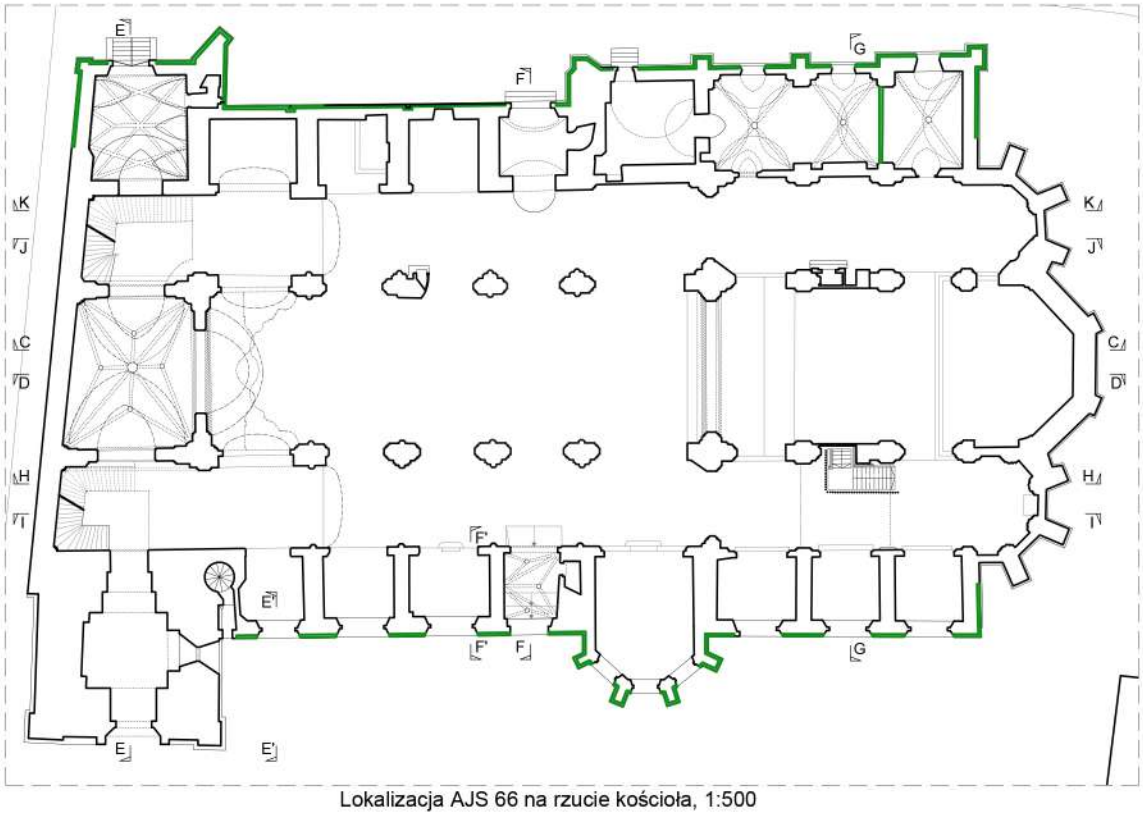
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

66
numer AJS

Lokalizacja AJS 66 na rzucie kościoła, 1:500

Lokalizacja AJS 66 na elewacji PD kościoła , 1:500

0 5 25 [m]

1:500

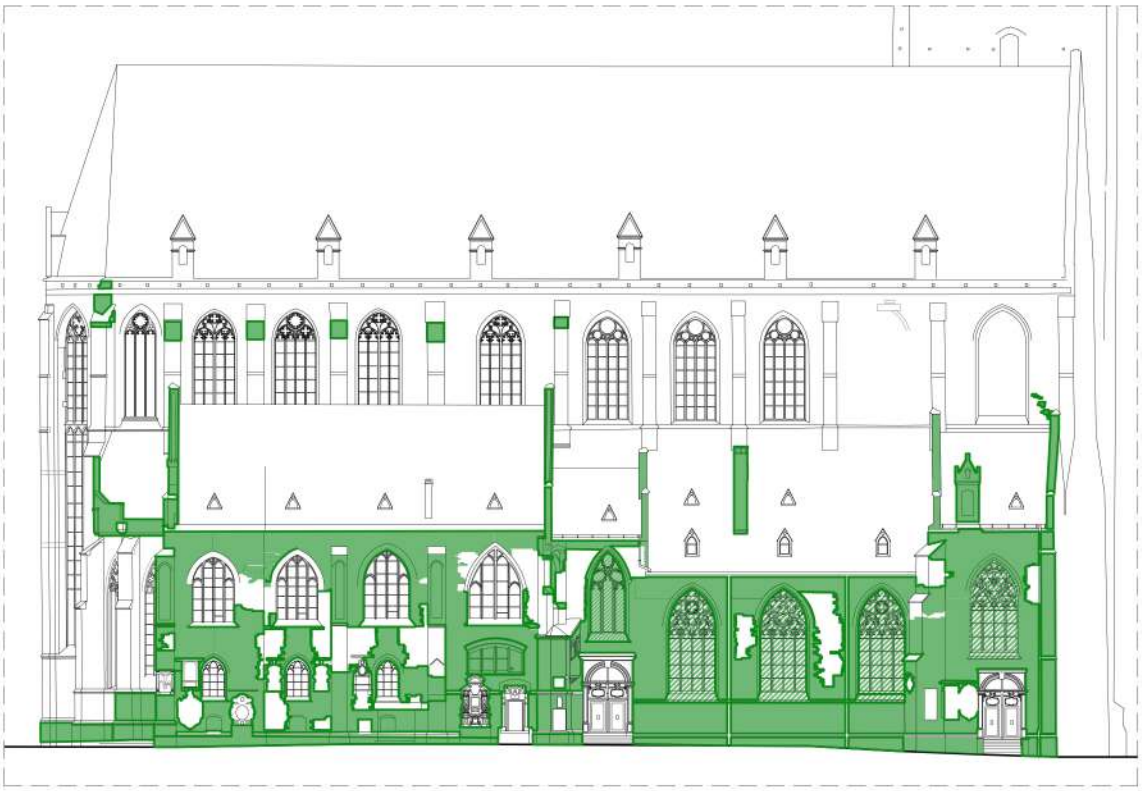
Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

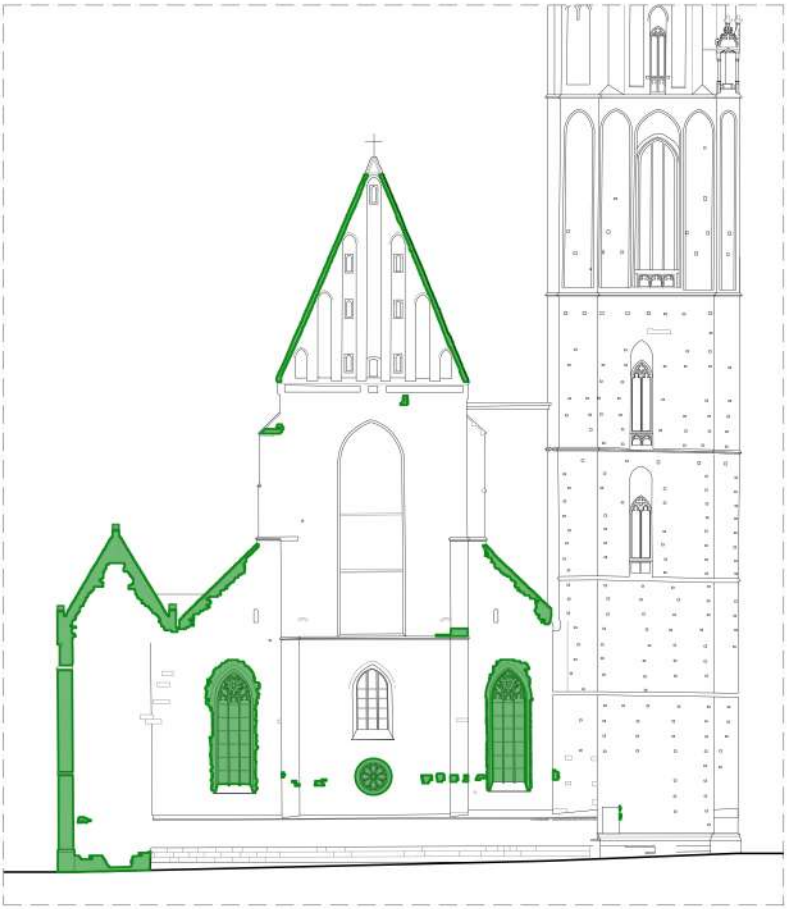
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

66
numer AJS

Lokalizacja AJS 66 na elewacji PN, 1:500

Lokalizacja AJS 66 na elewacji ZACH kościoła , 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

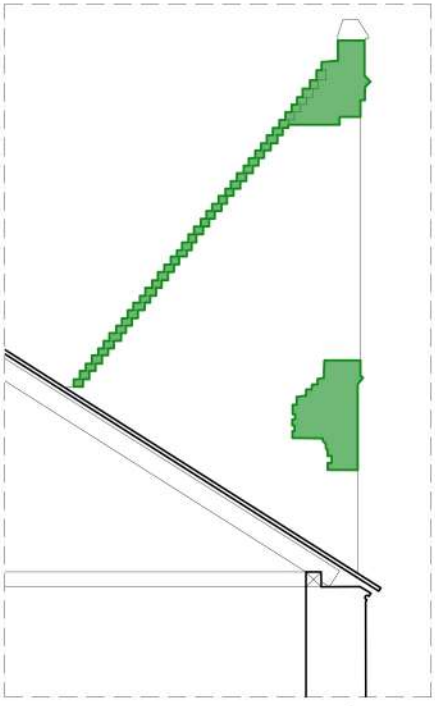
66
numer AJS

Lokalizacja AJS 66 na przekroju F-F kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 66 na przekroju E-E kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 66 na przekroju F'-F' kościoła , 1:100

1:100 0 1 5 [m]

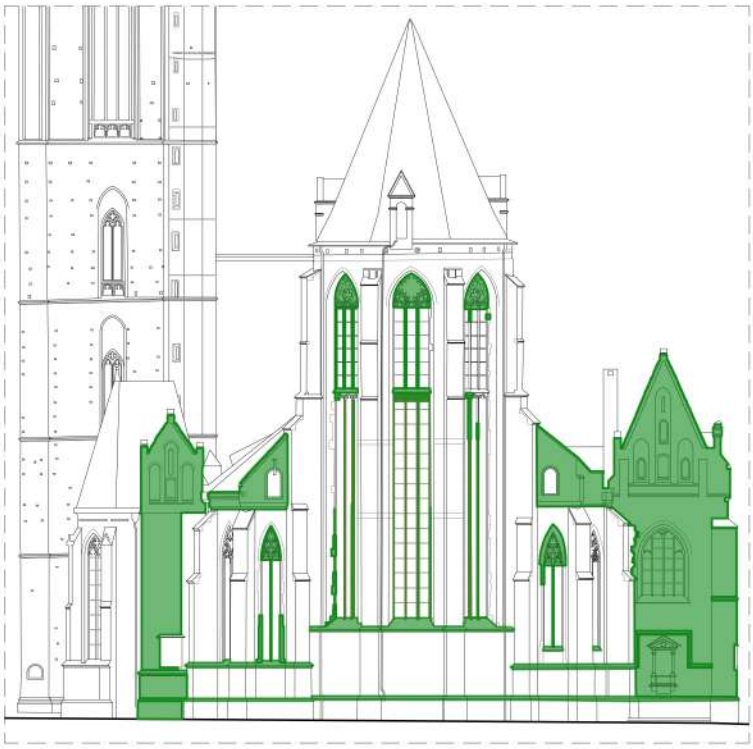
1:500 0 5 25 [m]

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

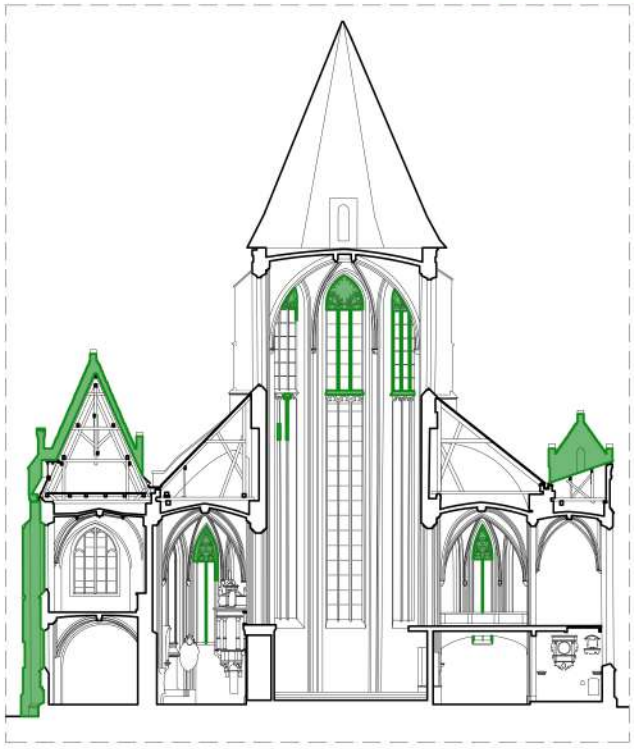
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

66
numer AJS

LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 66 na elewacji WSCH kościoła , 1:500

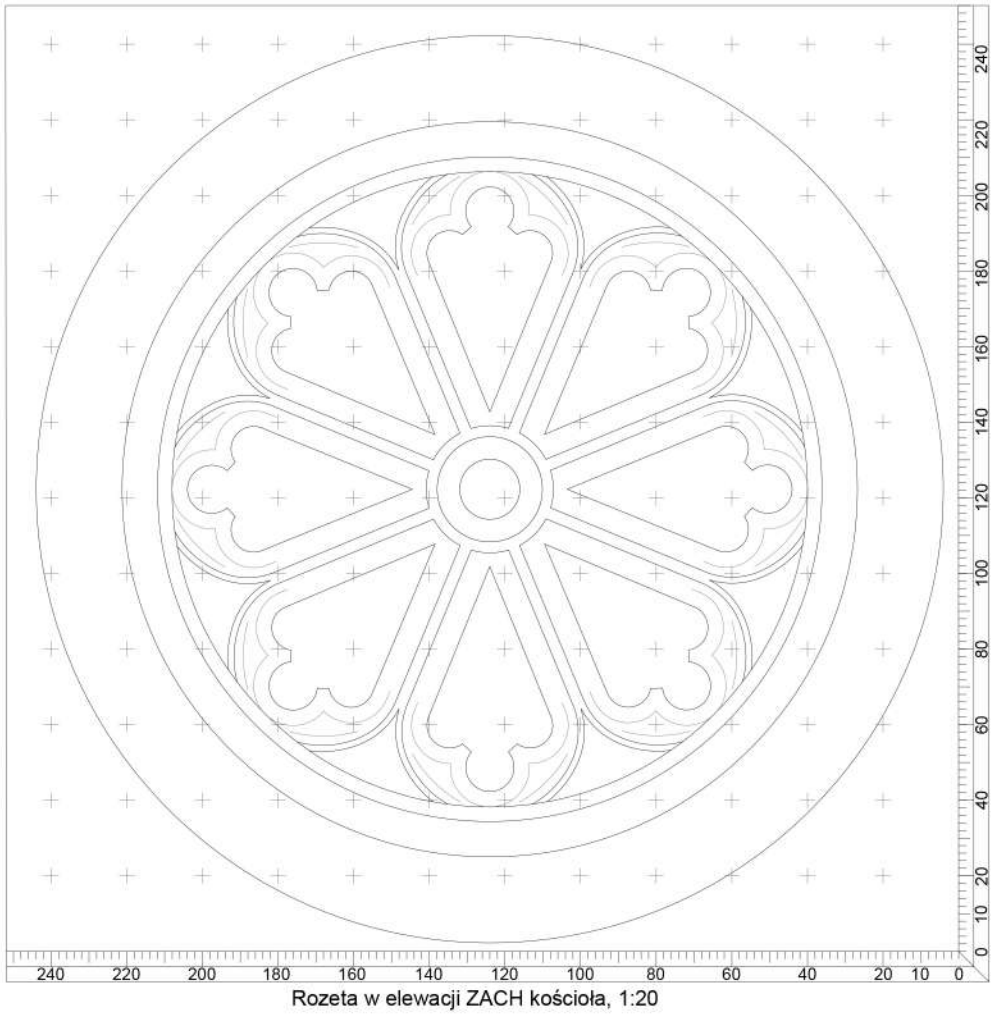

Lokalizacja AJS 66 na przekroju G-G kościoła , 1:500

0 5 25 [m]

1:500

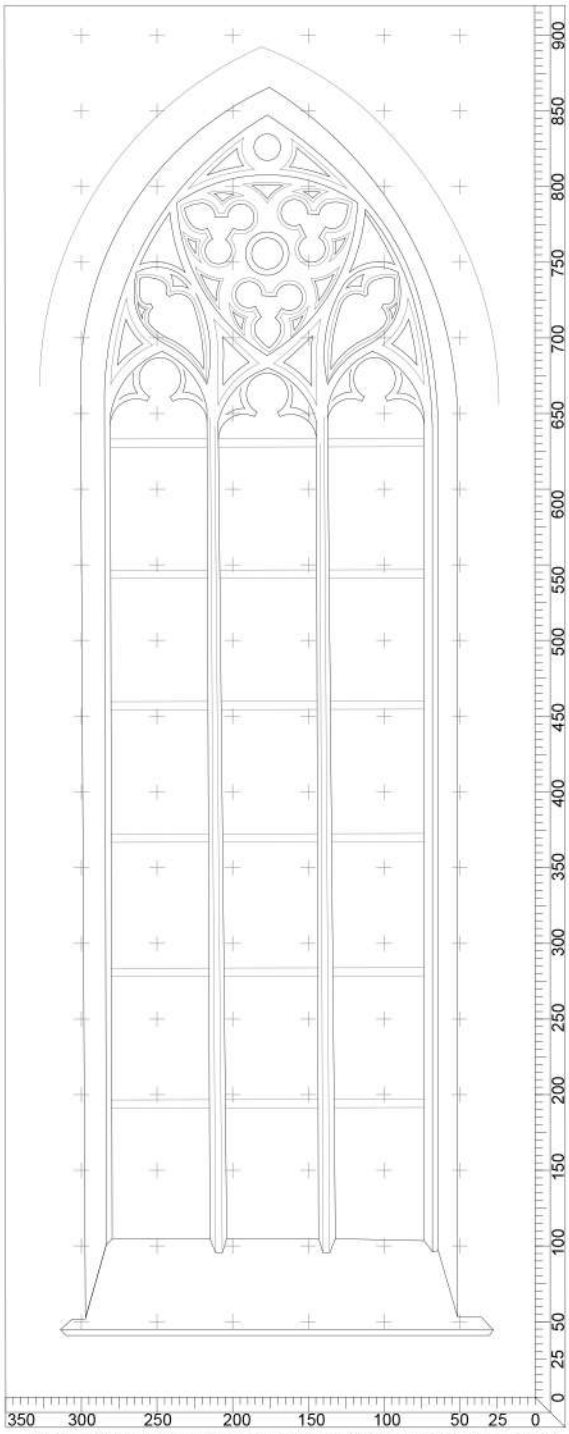
SKŁADOWE

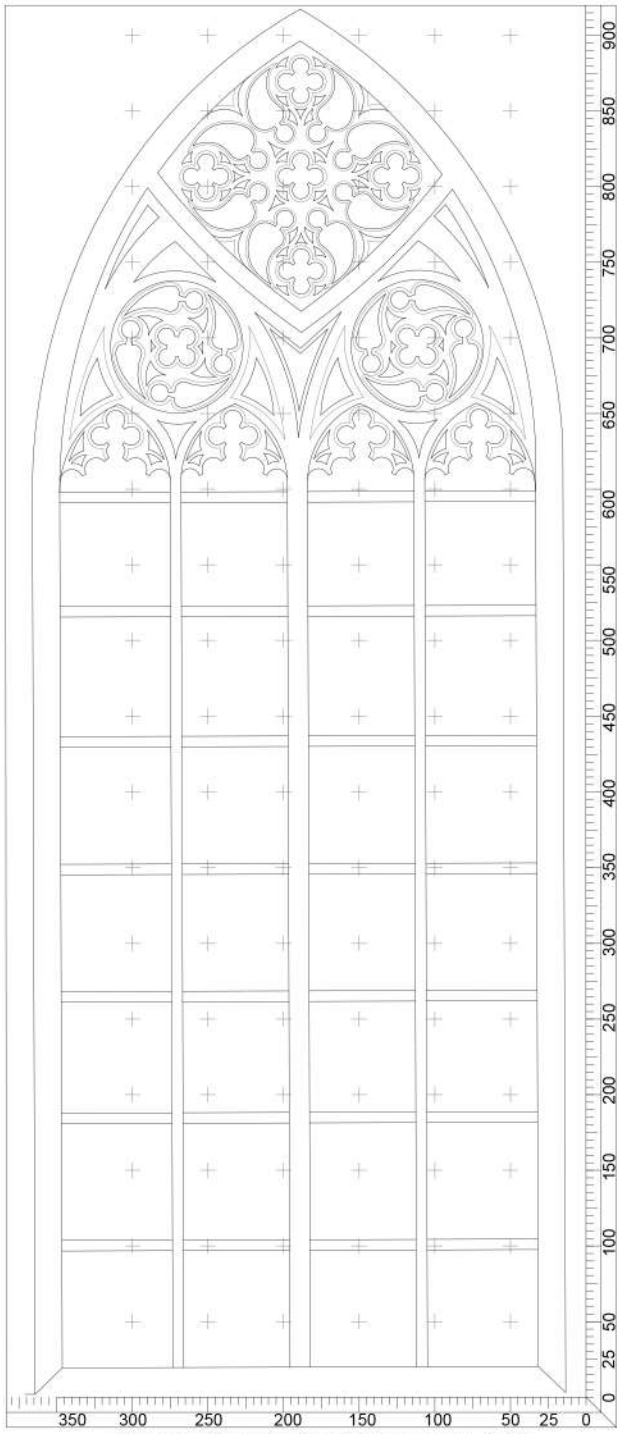
Rozeta w elewacji ZACH kościoła, 1:20

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu

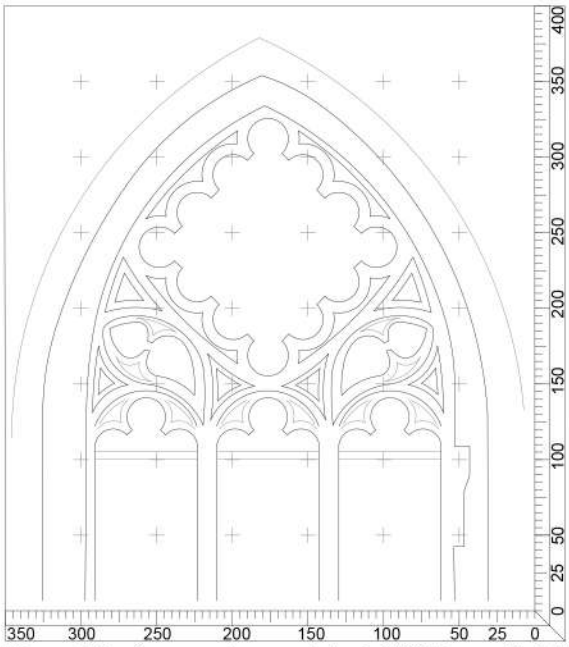
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

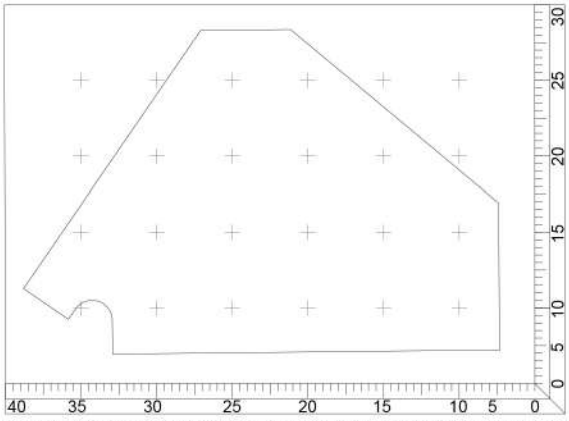
Okna (2) naw bocznych w elewacji ZACH kościoła, 1:50

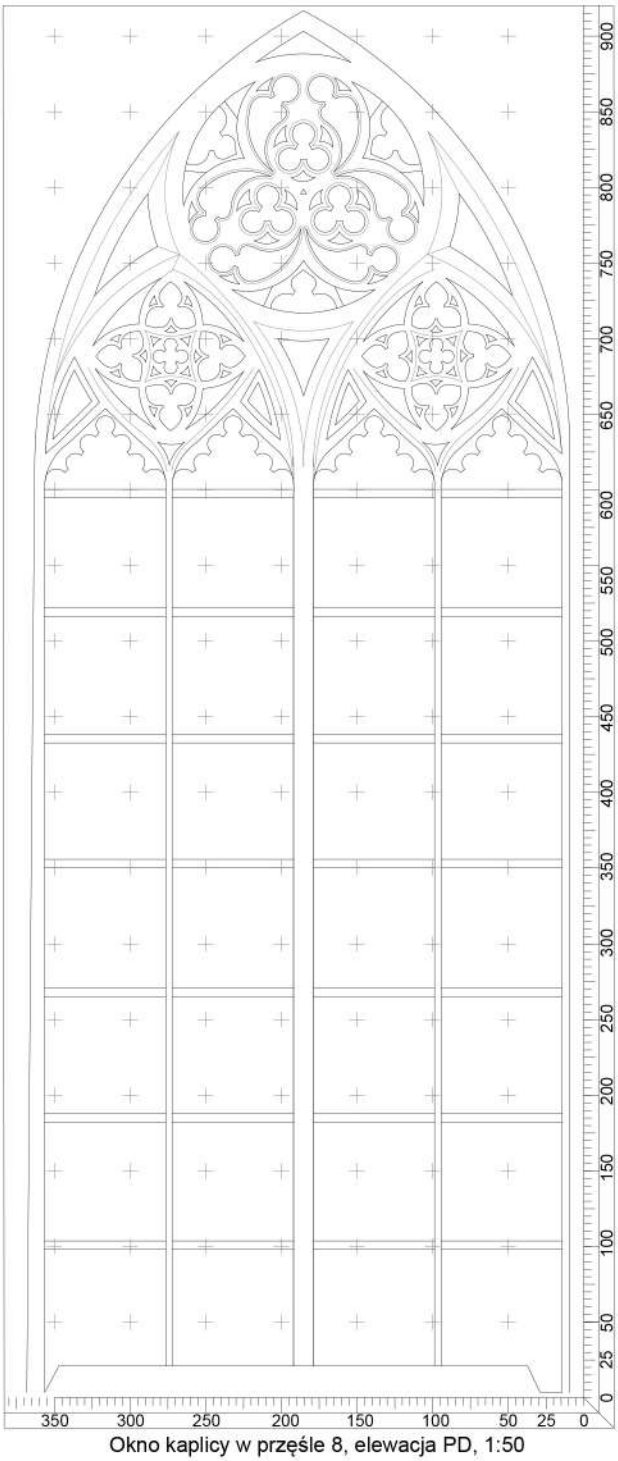
Okno kaplicy w przęśle 9, elewacja PD, 1:50

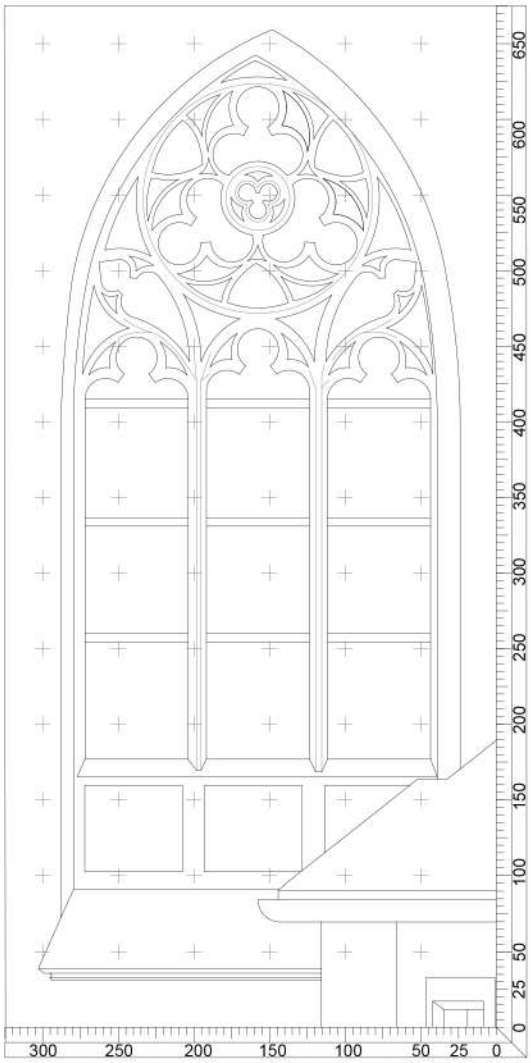
Maswerk środkowego okna zamknięcia WSCH nawy G, 1:50

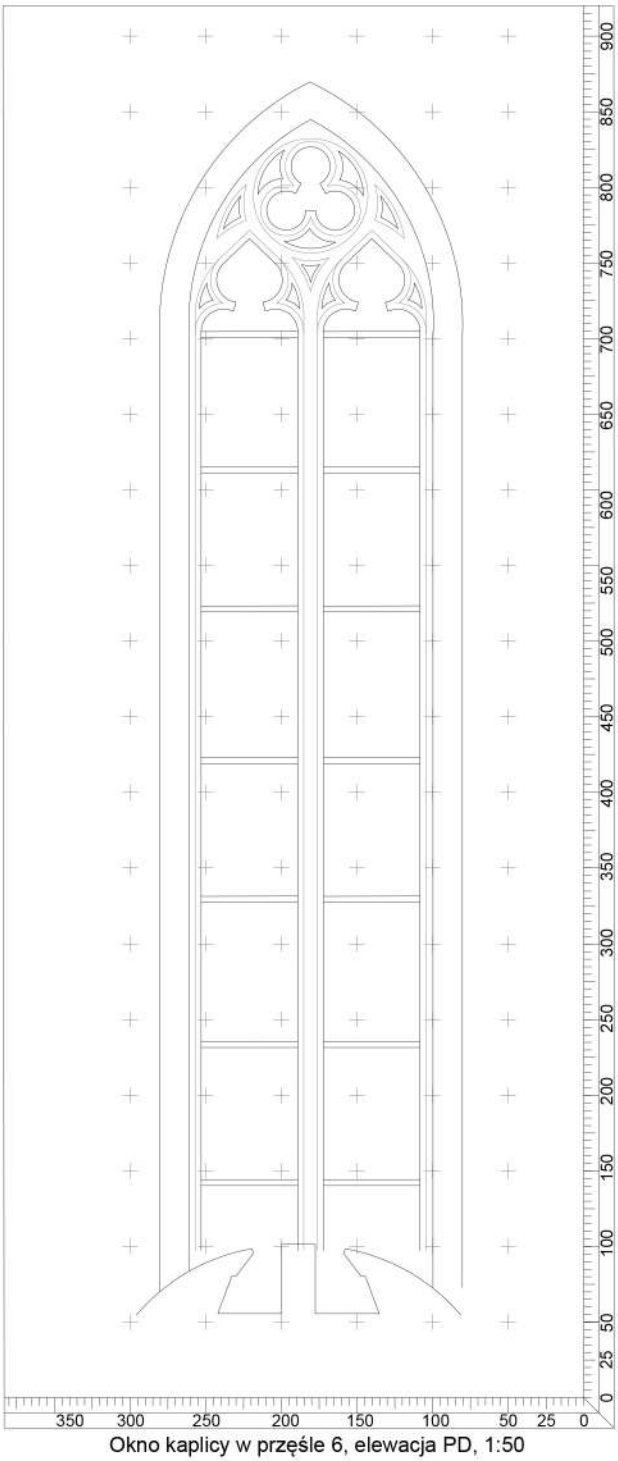
Kamienna czapka sterczyn na szczytach kaplic PN i PD, 1:20

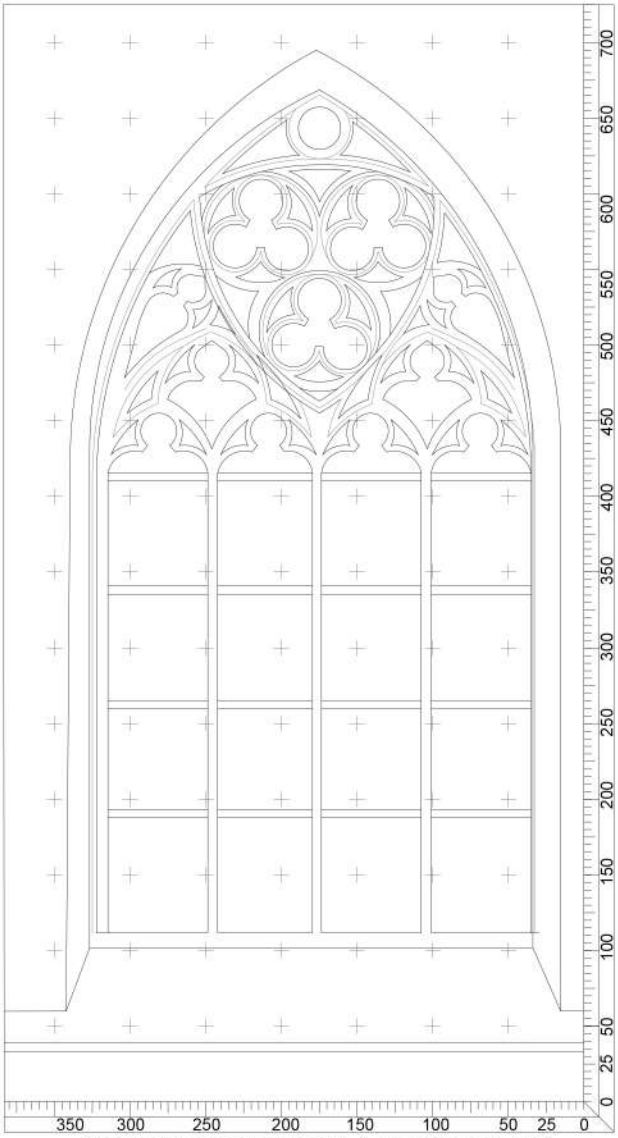
Okno kaplicy w przęśle 8, elewacja PD, 1:50

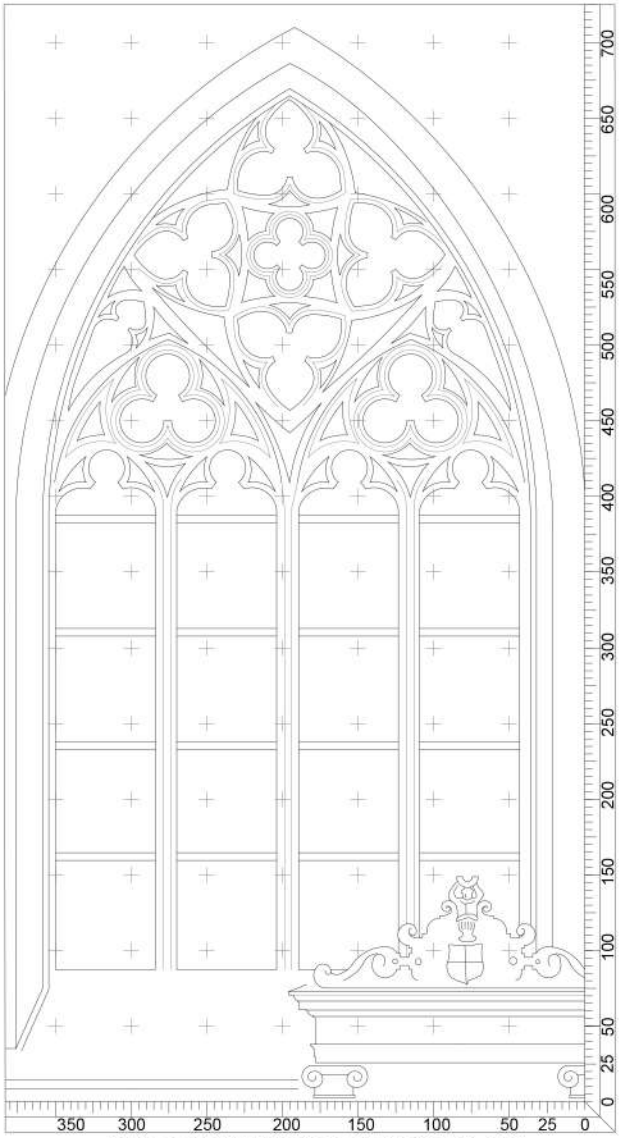
Okno kaplicy w przęśle 5, elewacja PD, 1:50

Okno kaplicy w przęśle 6, elewacja PD, 1:50

Okno kaplicy w przęsłach: 2, 4, elewacja PD, 1:50

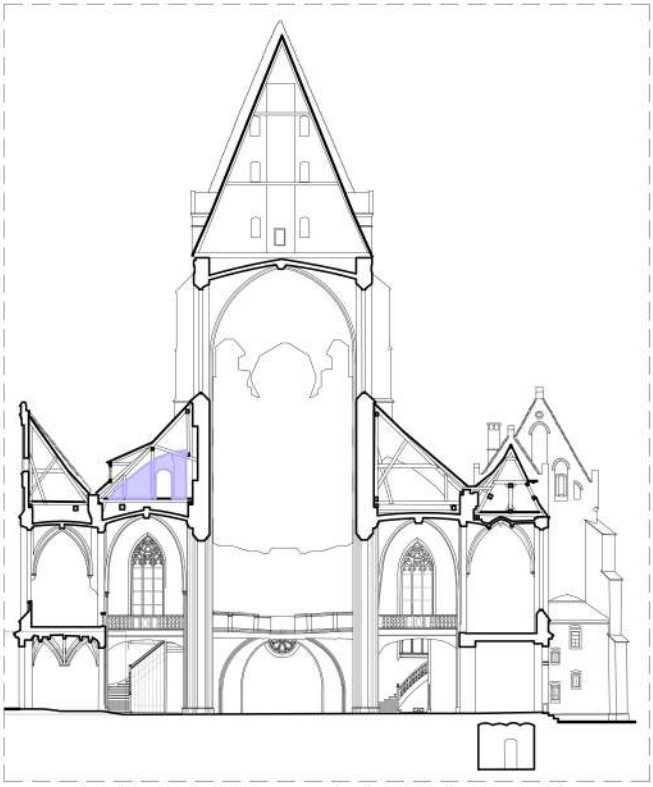

Okno kaplicy w przęśle 3, elewacja PD, 1:50

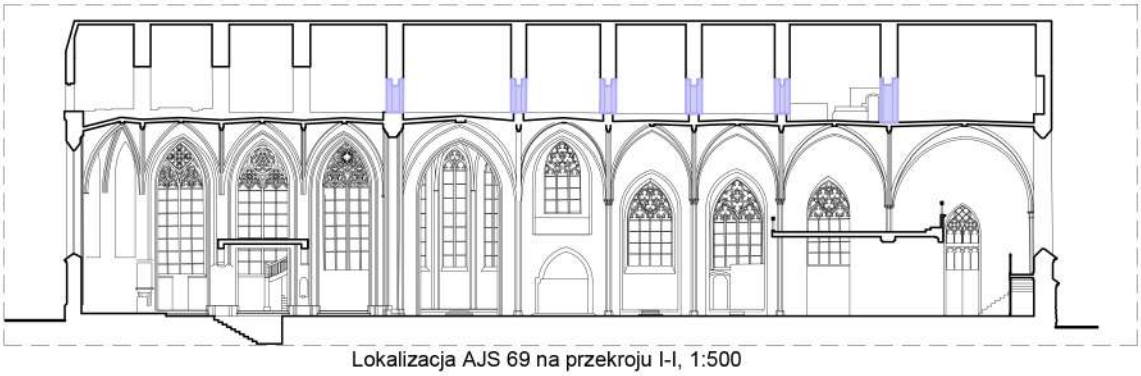
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

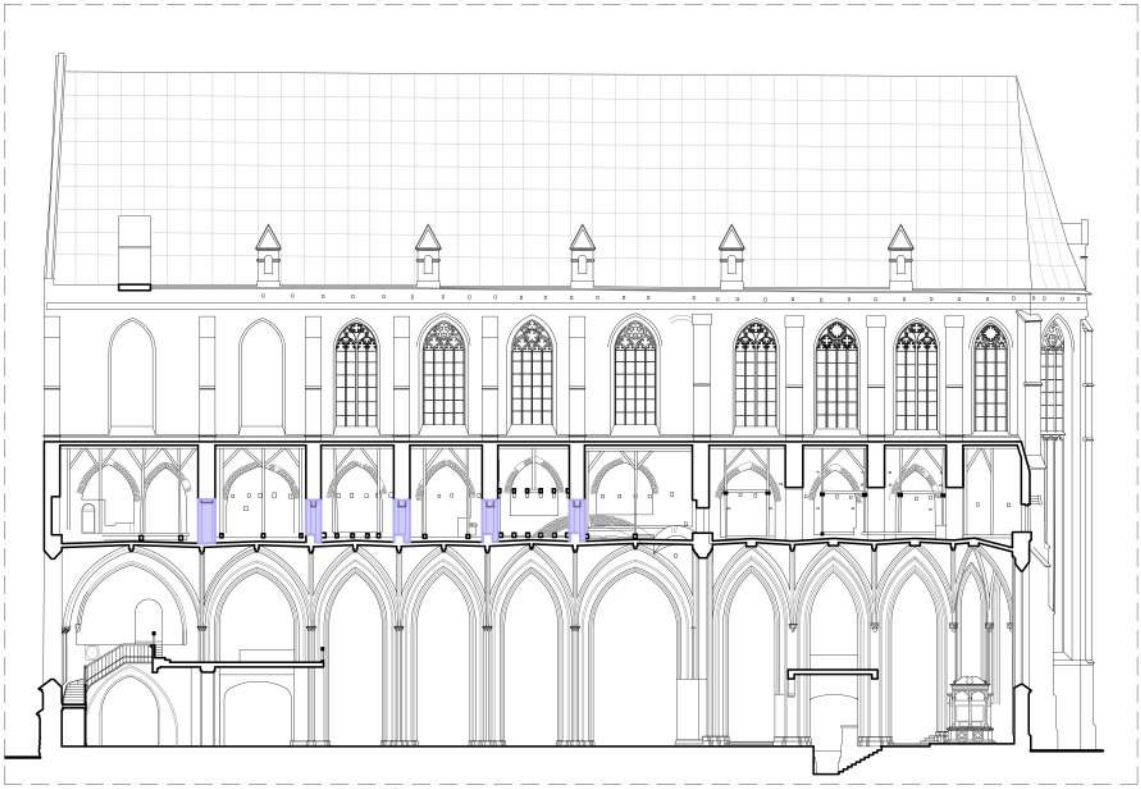
69
numer AJS

Lokalizacja AJS 69 na przekroju F-F kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 69 na przekroju I-I, 1:500

Lokalizacja AJS 69
na przekroju H-H
1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

70, 71
numer AJS

Brak dostępu

Lokalizacja AJS 70-72 na rozwinięciu ściany PN krypty; 1:200

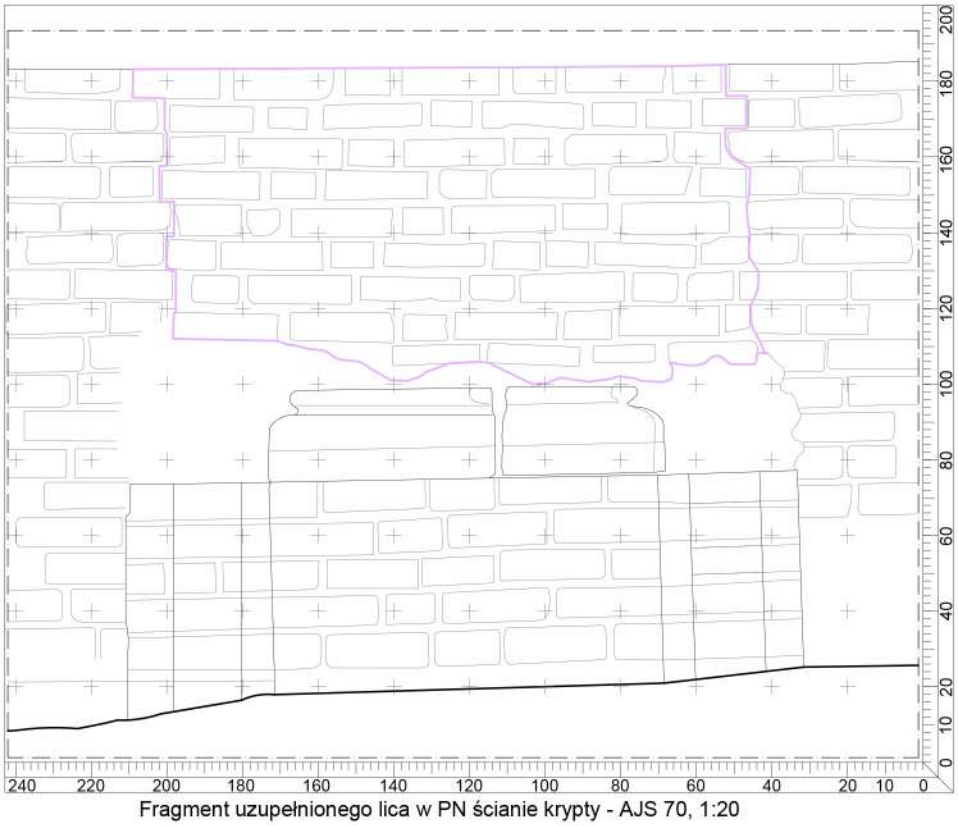

Lokalizacja AJS 70-72 na rozwinięciu ściany PD krypty; 1:200

AJS 70
AJS 71

0 2 10 [m]
1:200

SKŁADOWE

Fragment uzupełnionego lica w PN ścianie krypty - AJS 70, 1:20

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 na elewacji PD kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

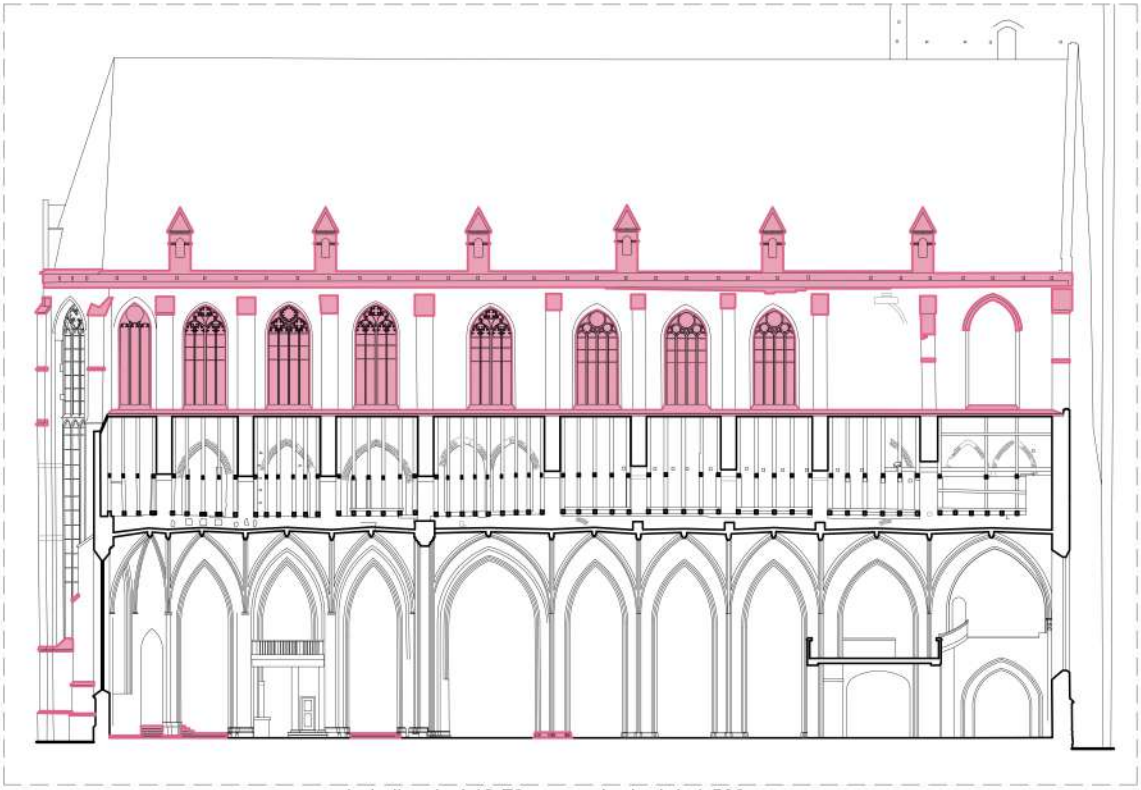
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 elewacji PN kościoła, 1:500
Uzupełnione fragmenty kamieniarki z AJS 66

Lokalizacja AJS 73 na przekroju J-J, 1:500

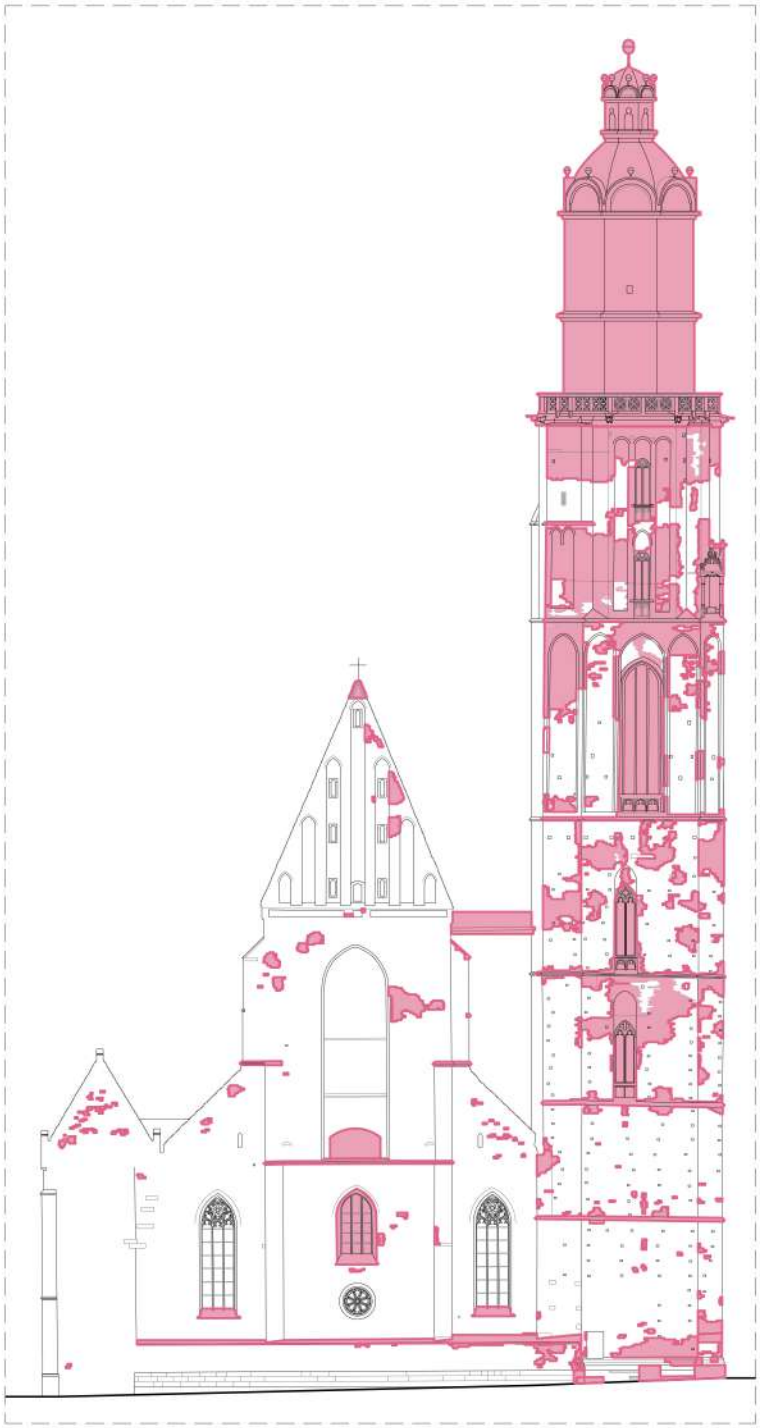
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

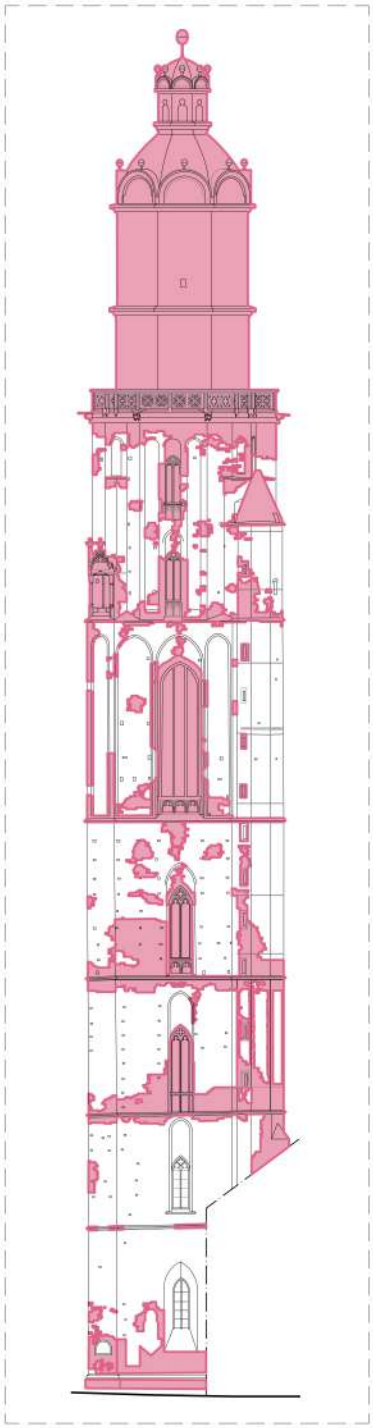
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 na elewacji ZACH kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 73 na elewacji WSCH wieży
1:500

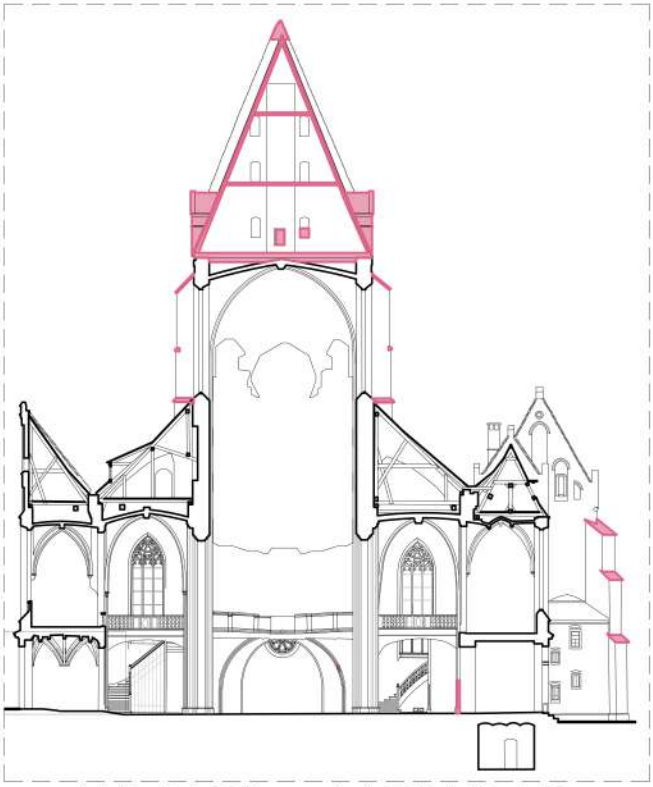
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

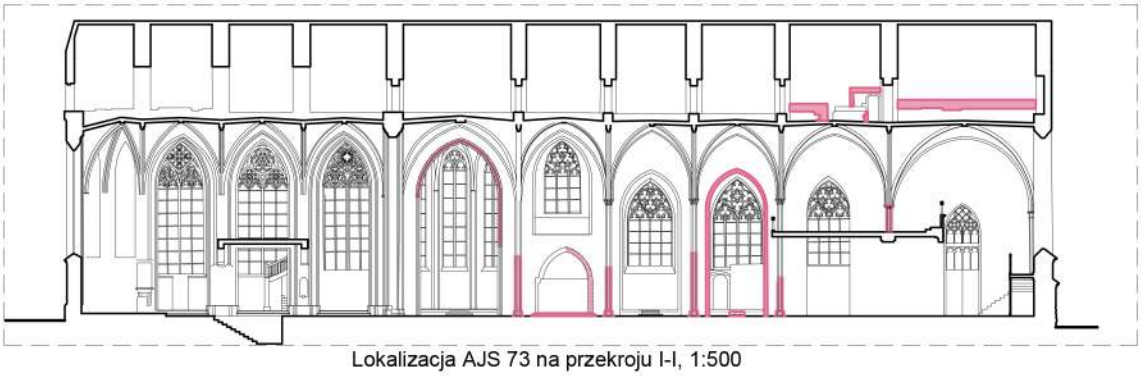
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

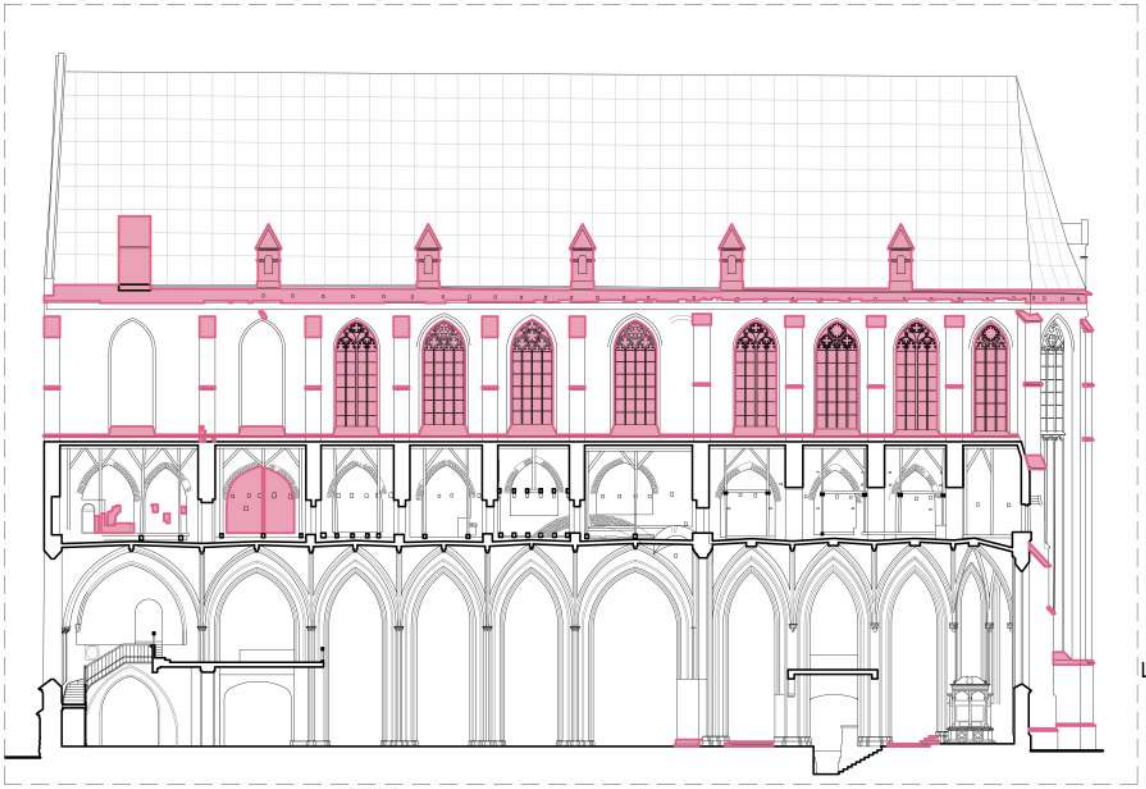
73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 na przekroju F-F kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 73 na przekroju I-I, 1:500

Lokalizacja AJS 73
na przekroju H-H
1:500

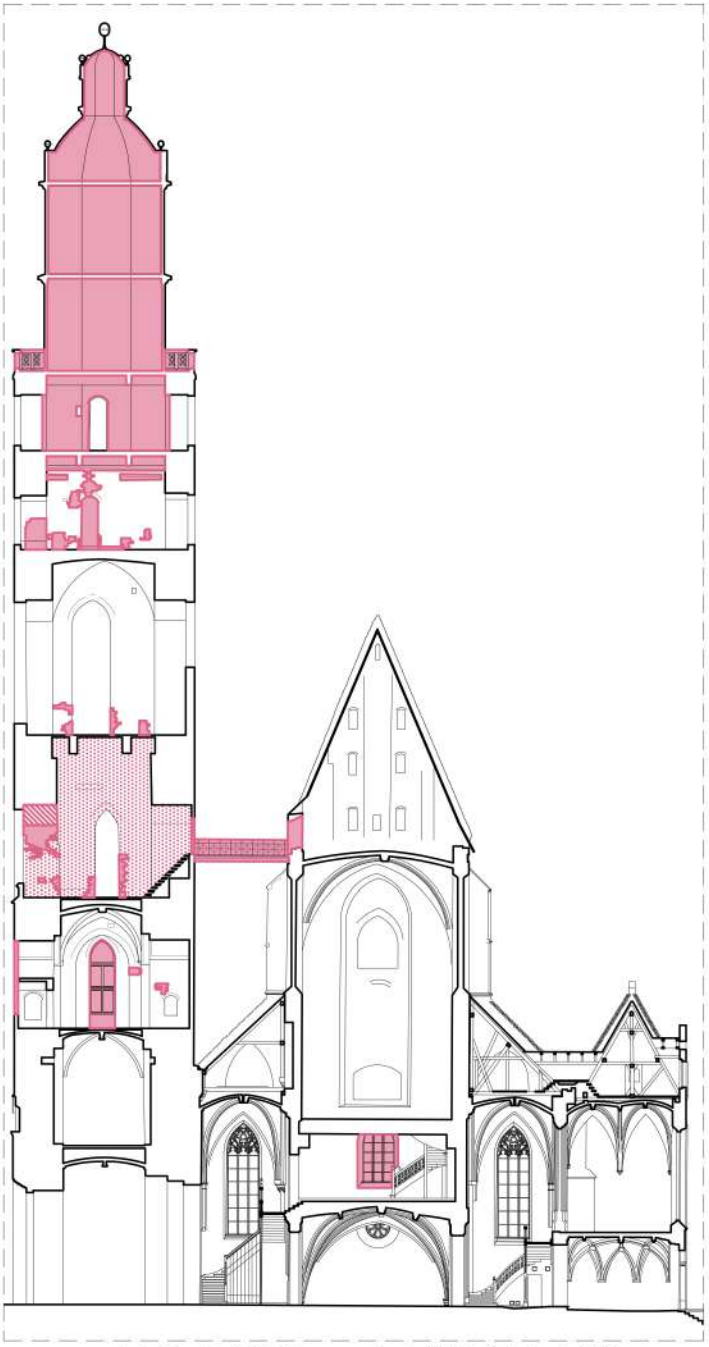
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

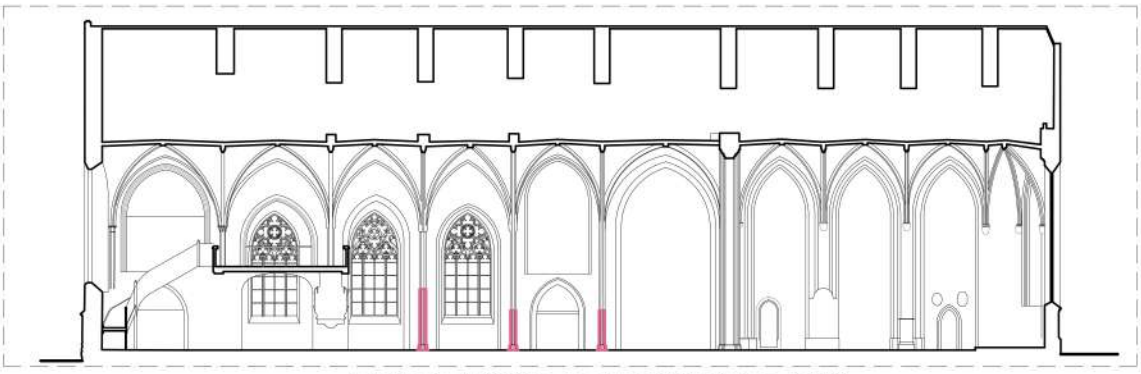
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 na przekroju E-E kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 73 na przekroju K-K kościoła , 1:500

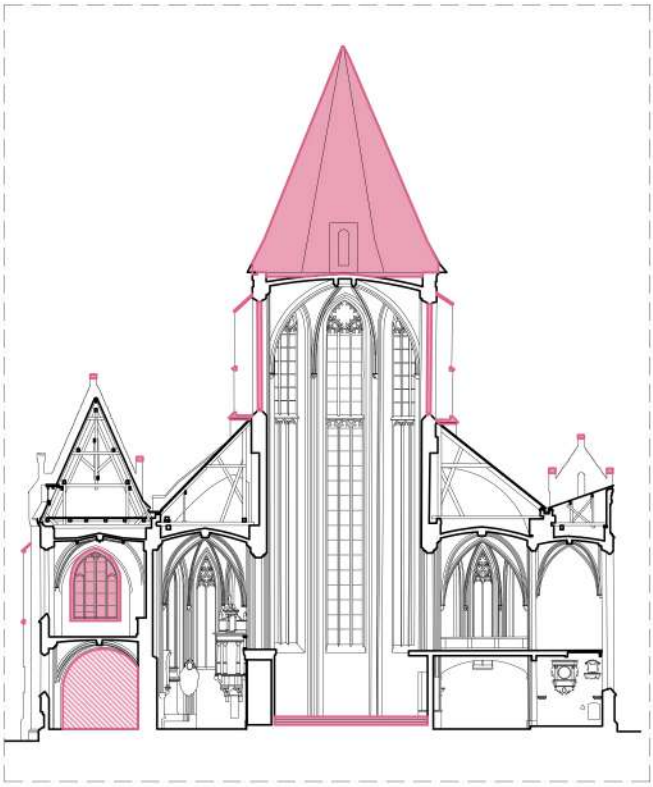
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

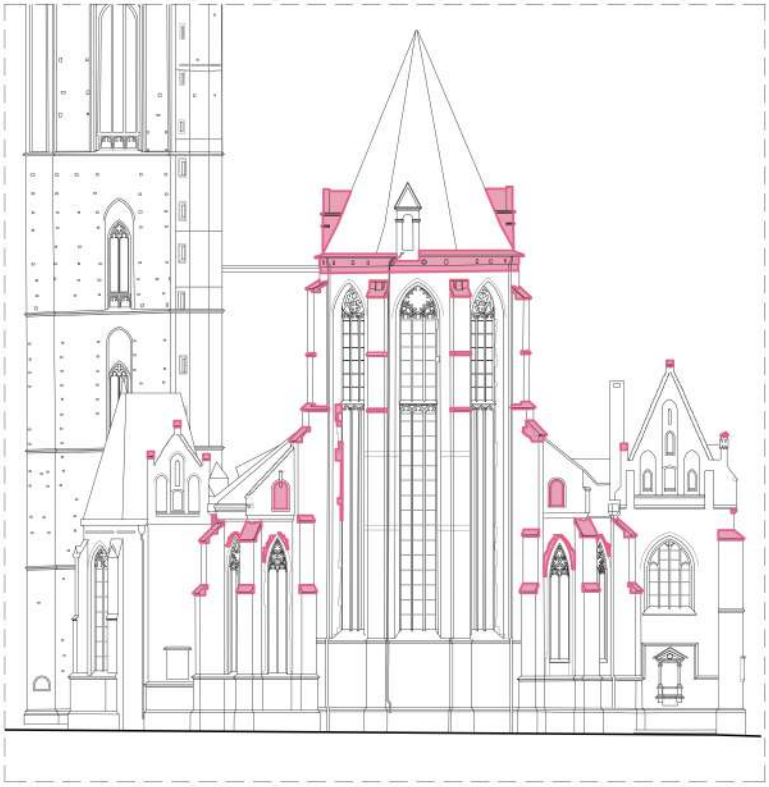
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 na przekroju G-G kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 73 na elewacji WSCH kościoła , 1:500
(z pominięciem zasięgu na wieży)

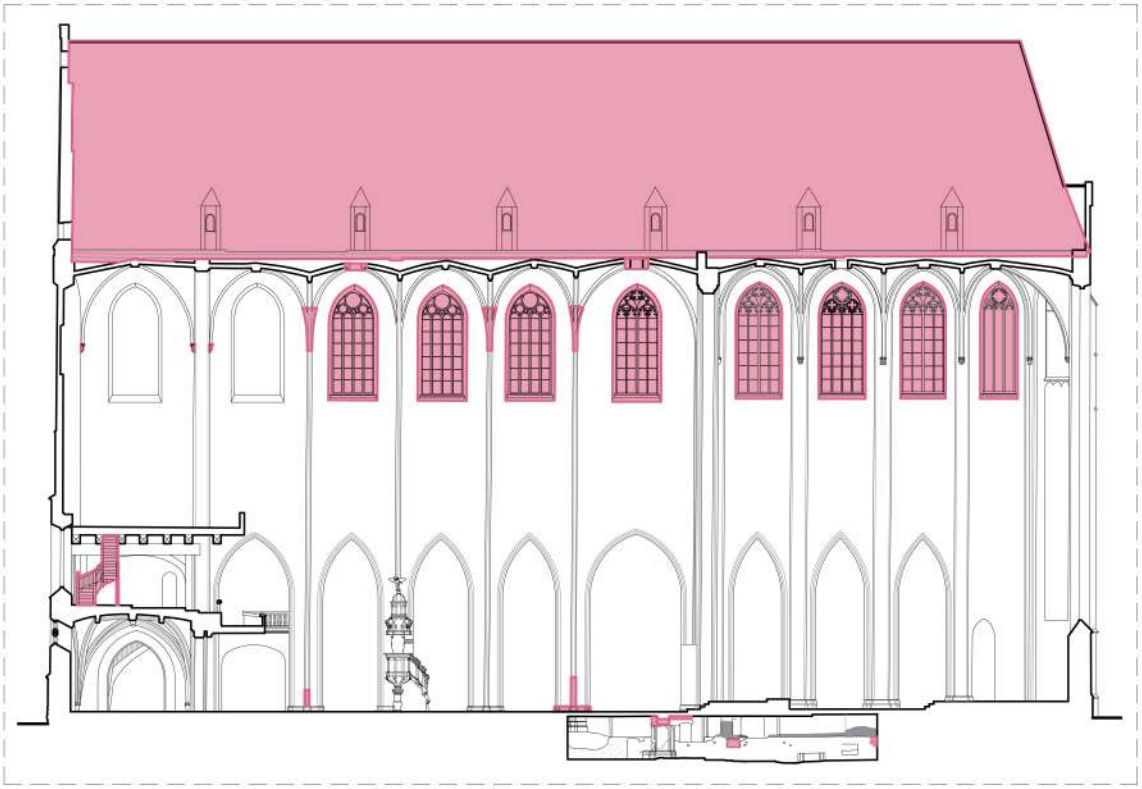
1:500 0 5 25 [m]

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

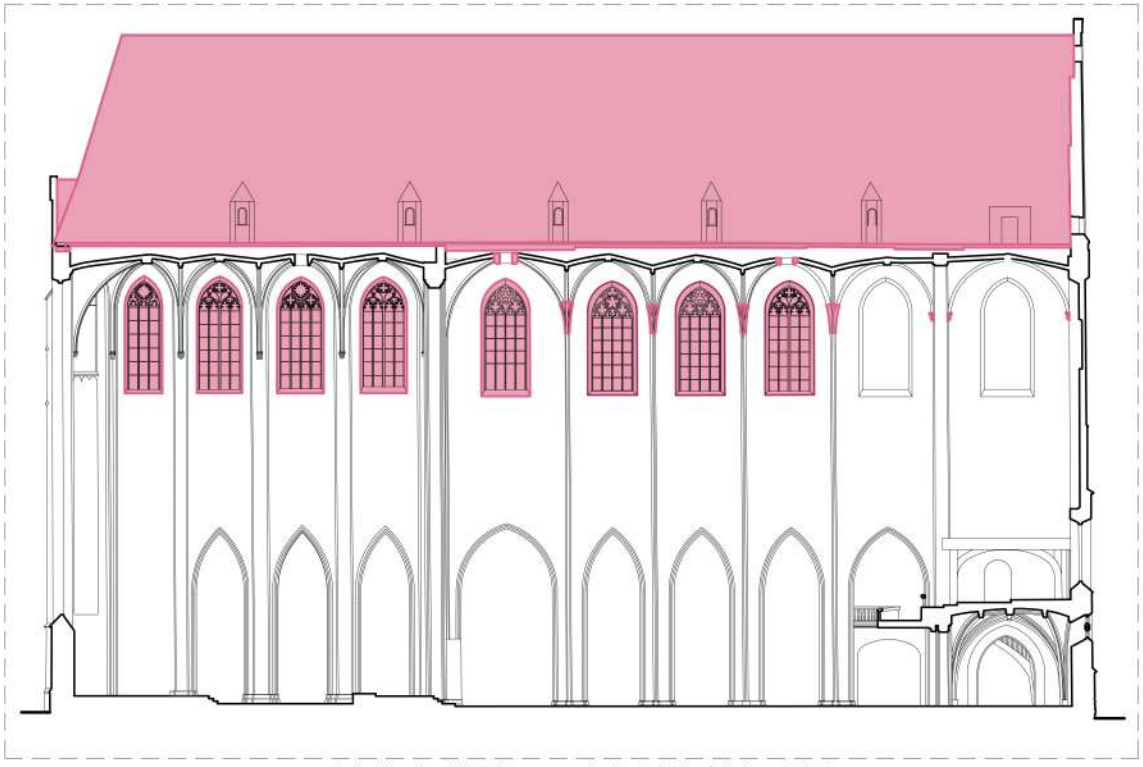
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 na przekroju C-C kościoła , 1:500

Lokalizacja AJS 73 na przekroju D-D kościoła , 1:500

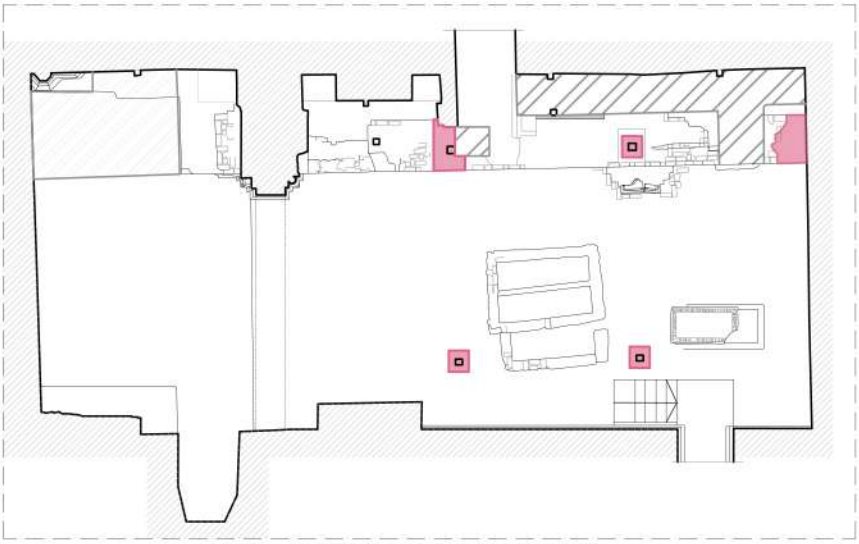
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

73
numer AJS

Lokalizacja AJS 73 na rzucie krypty; 1:200

0 2 10 [m]
1:200

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

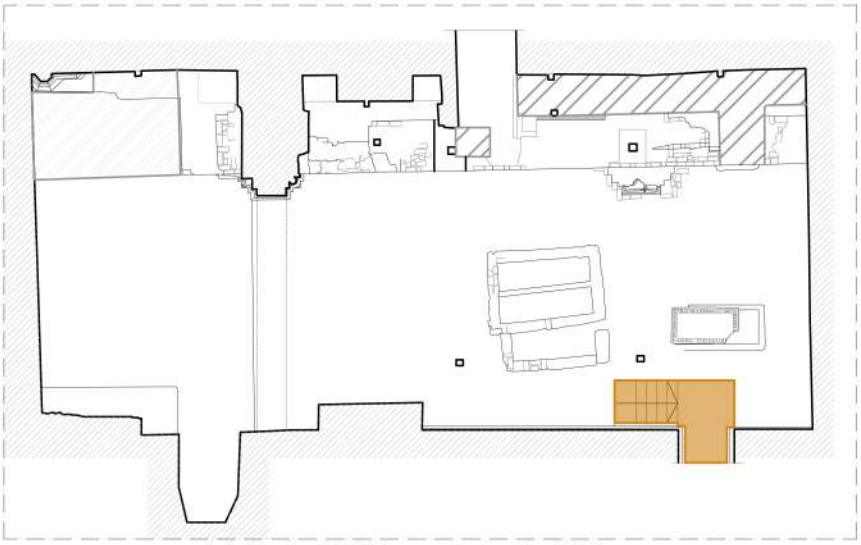
LOKALIZACJA

75, 76
numer AJS

Brak dostępu

AJS 75

AJS 76

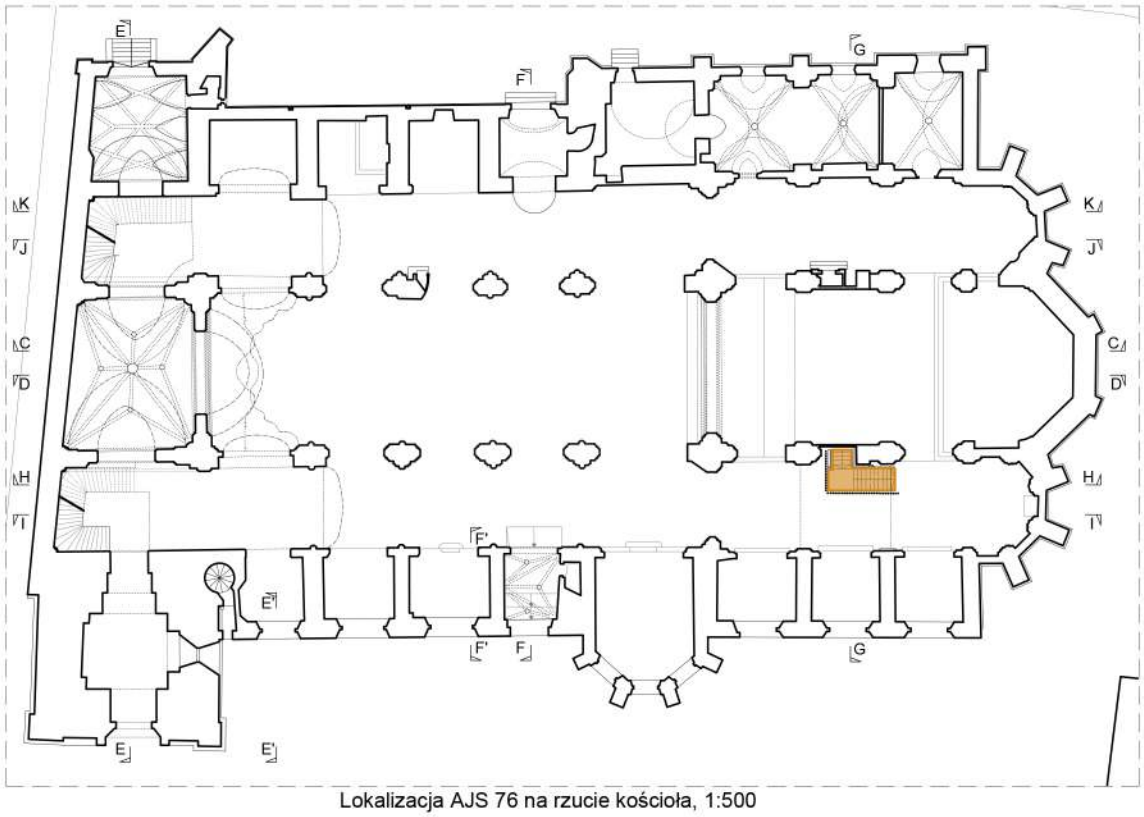

Lokalizacja AJS 76 na rzucie krypty; 1:200

Lokalizacja AJS 74-76 na rozwinięciu ściany PD krypty; 1:200

0 2 10 [m]
1:200

Lokalizacja AJS 76 na rzucie kościoła, 1:500

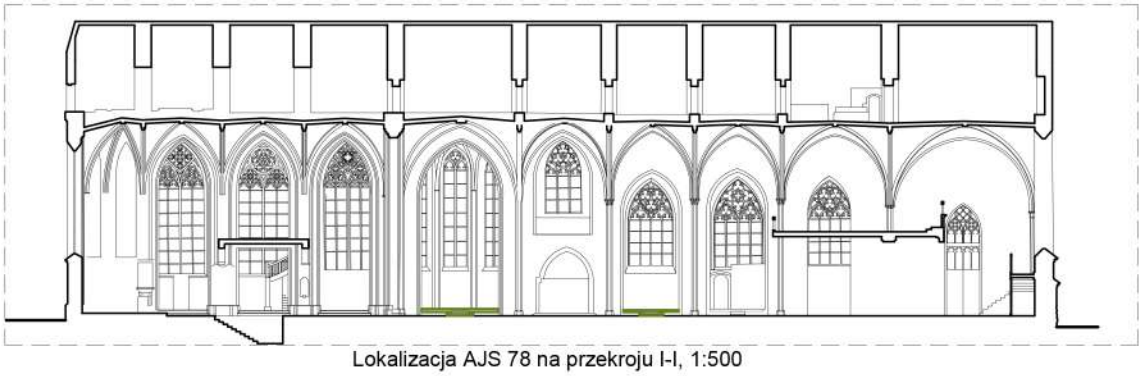
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

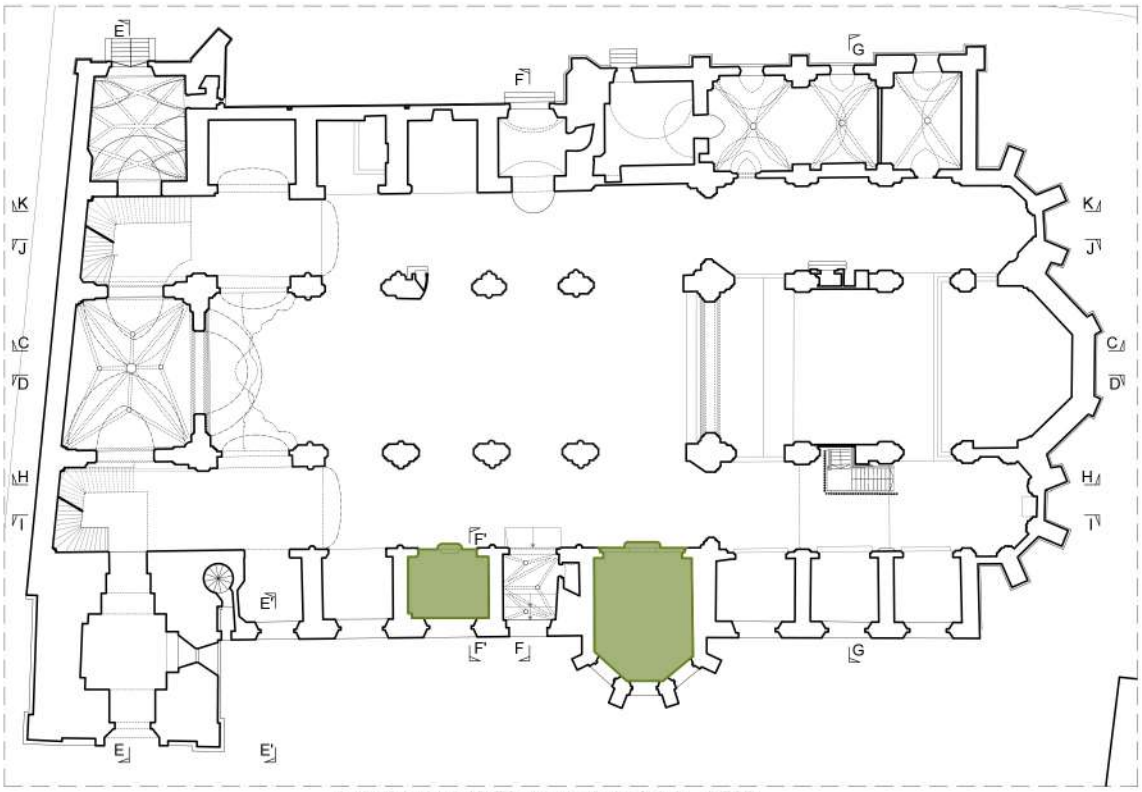
ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

78
numer AJS

Lokalizacja AJS 78 na przekroju I-I, 1:500

Lokalizacja AJS 78 na rzucie kościoła, 1:500

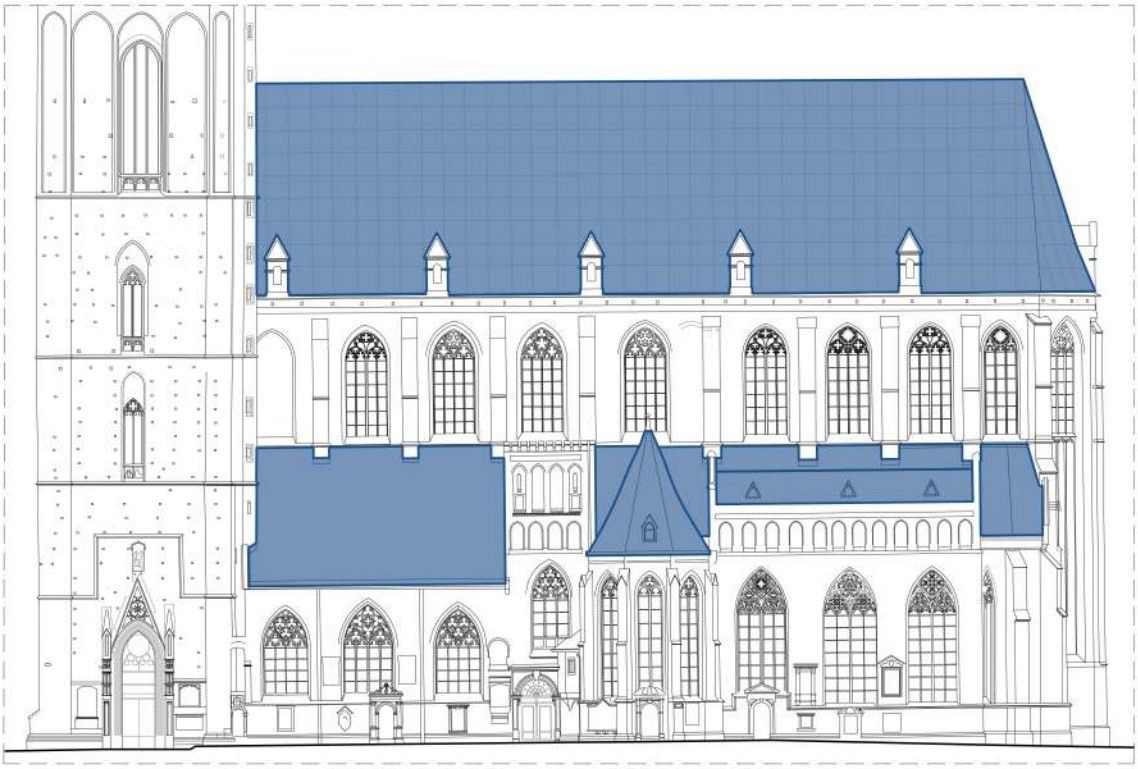
0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

LOKALIZACJA

79
numer AJS

Lokalizacja AJS 79 na elewacji PD wieży, 1:500

Lokalizacja AJS 79 elewacji PN kościoła, 1:500

0 5 25 [m]
1:500

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

ARCHITEKTONICZNA JEDNOSTKA STRATYGRAFICZNA

80
numer AJS

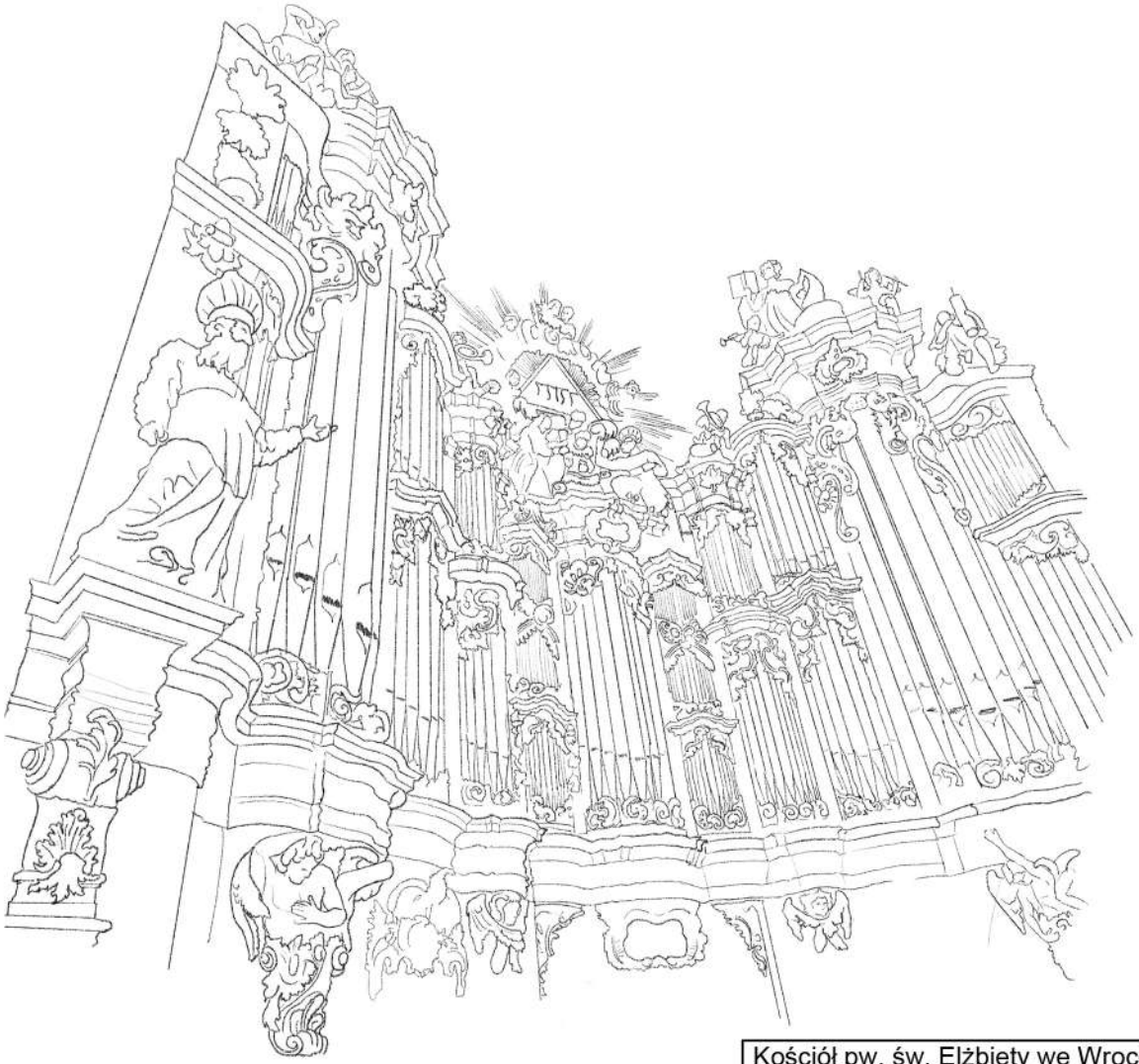
LOKALIZACJA

Lokalizacja AJS 80 na przekroju F-F kościoła , 1:500

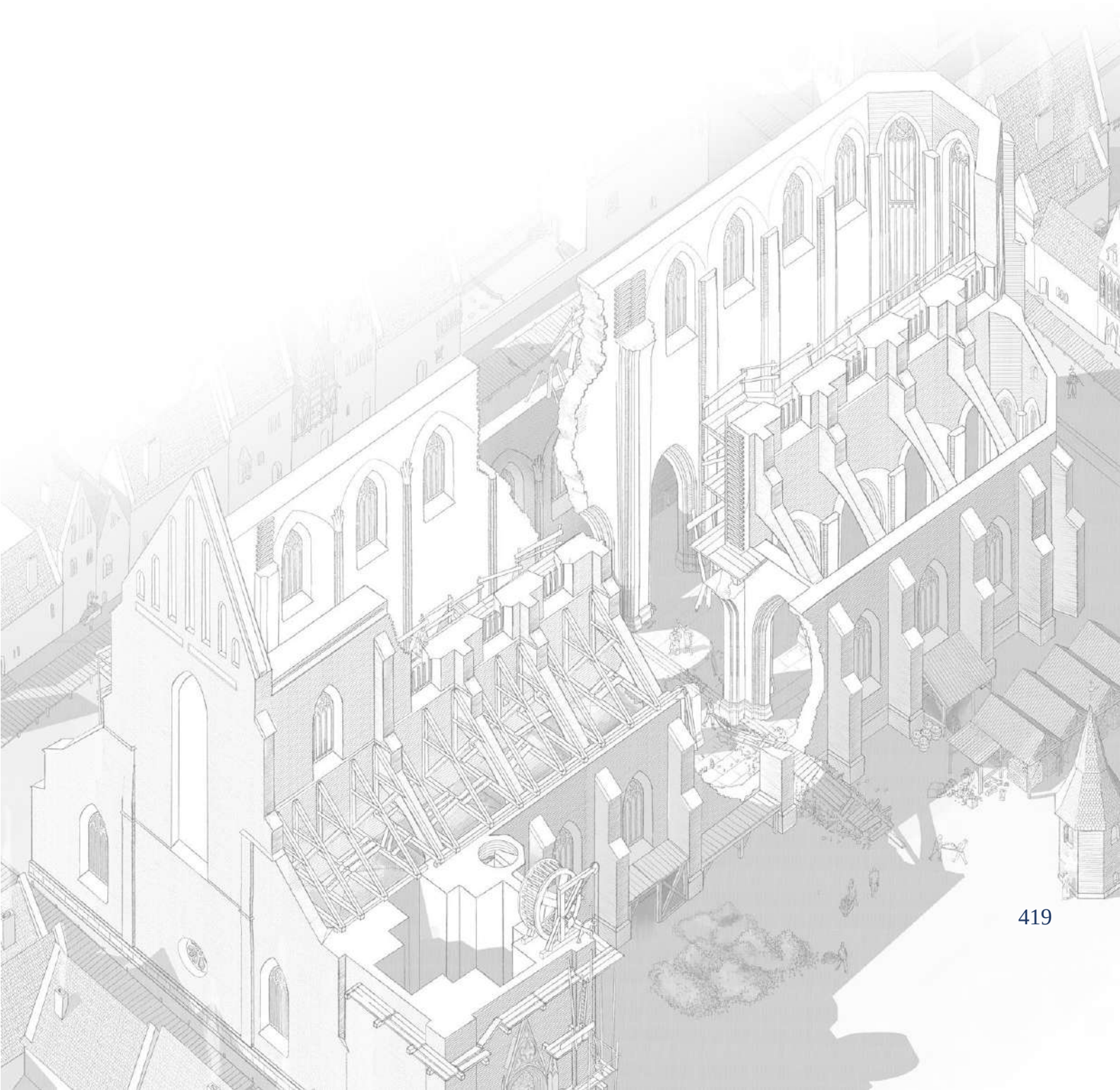
0 5 25 [m]
1:500

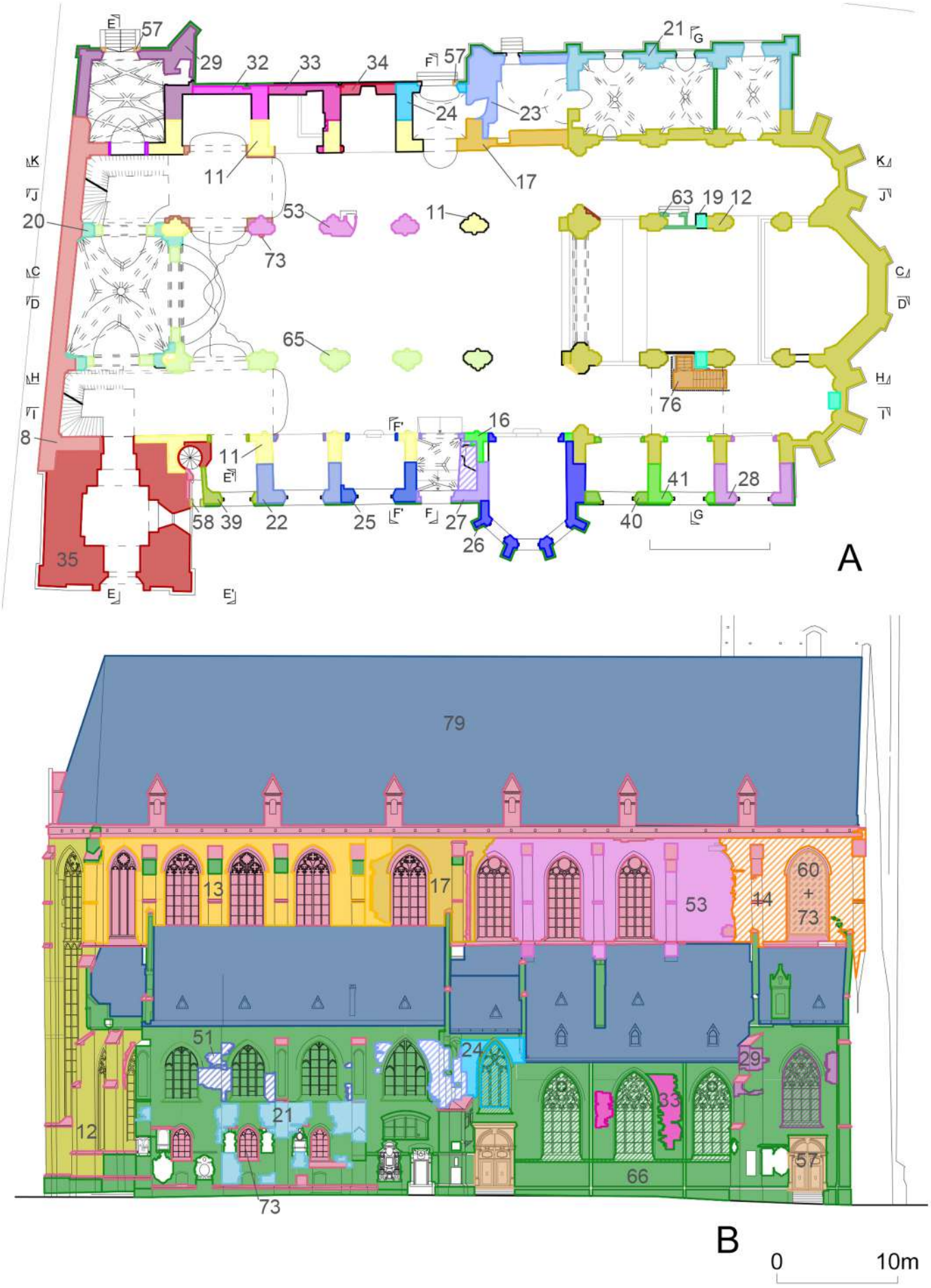
SKŁADOWE

Kościół pw. św. Elżbiety we Wrocławiu
ADRES: ul Św. Elżbiety 1/2; 50-111 Wrocław

III. Zbiorcze zestawienie AJS

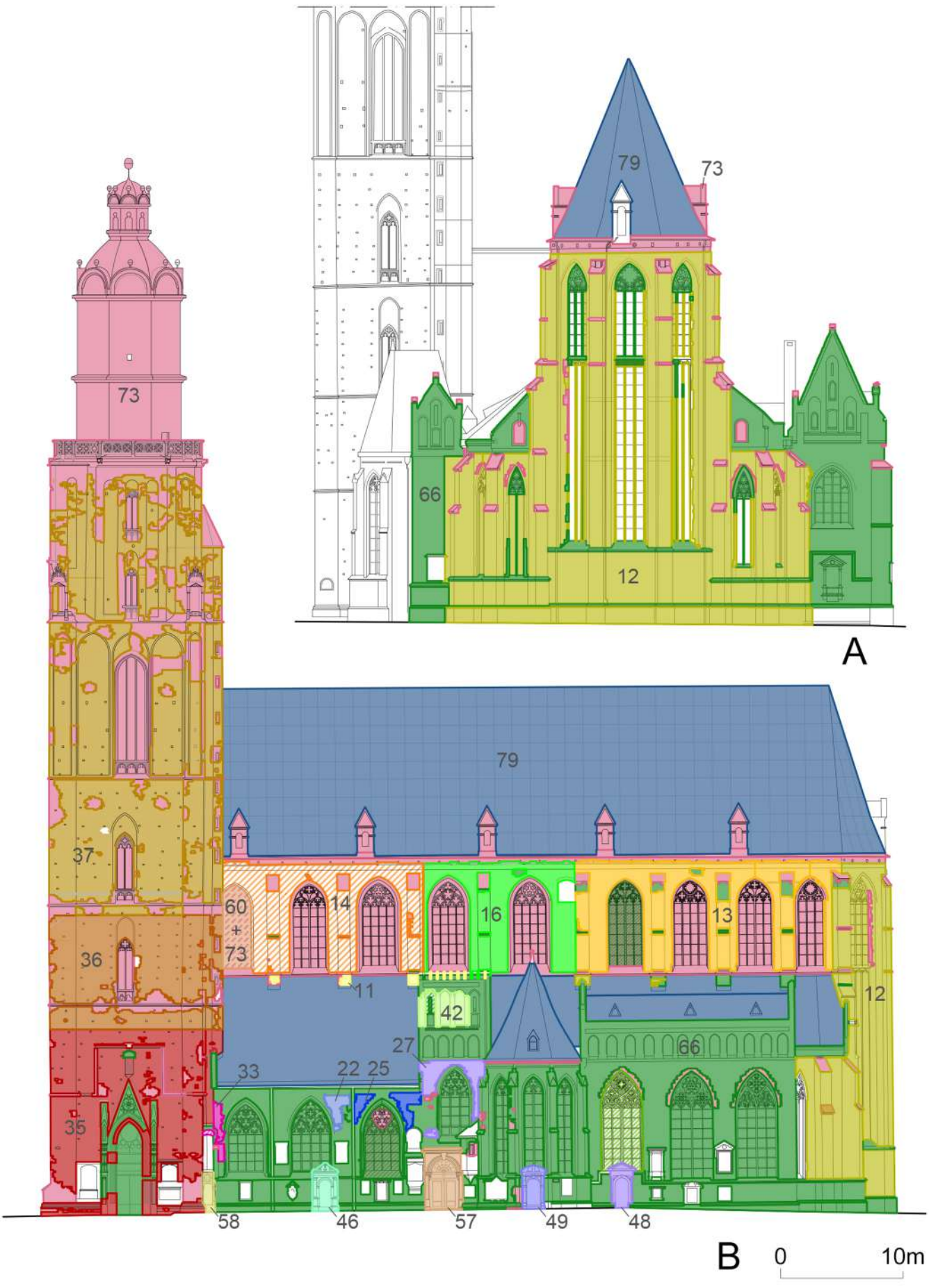

Zbiorcze zestawienie AJS. A - rzut, B - elewacja północna. Oprac. autora.

Przypisanie niepewne

Tynki

Zbiorcze zestawienie AJS. A - elewacja wschodnia, B - elewacja południowa. Oprac. autora.

Przypisanie niepewne

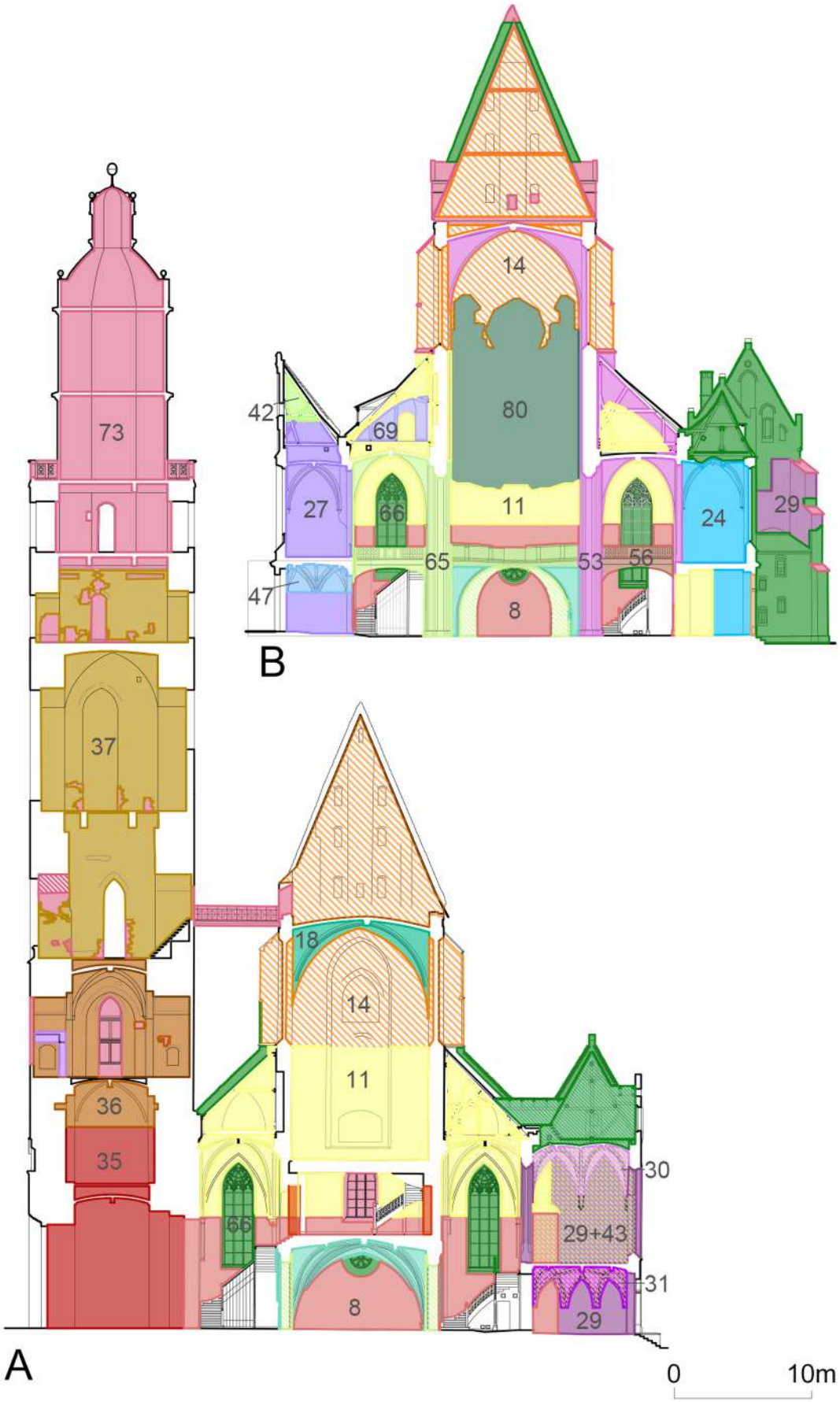
Tynki

Zbiorcze zestawienie AJS. A - elewacja wschodnia wieży, B - elewacja północna wieży.
C - elewacja zachodnia Oprac. autora.

Przypisanie niepewne

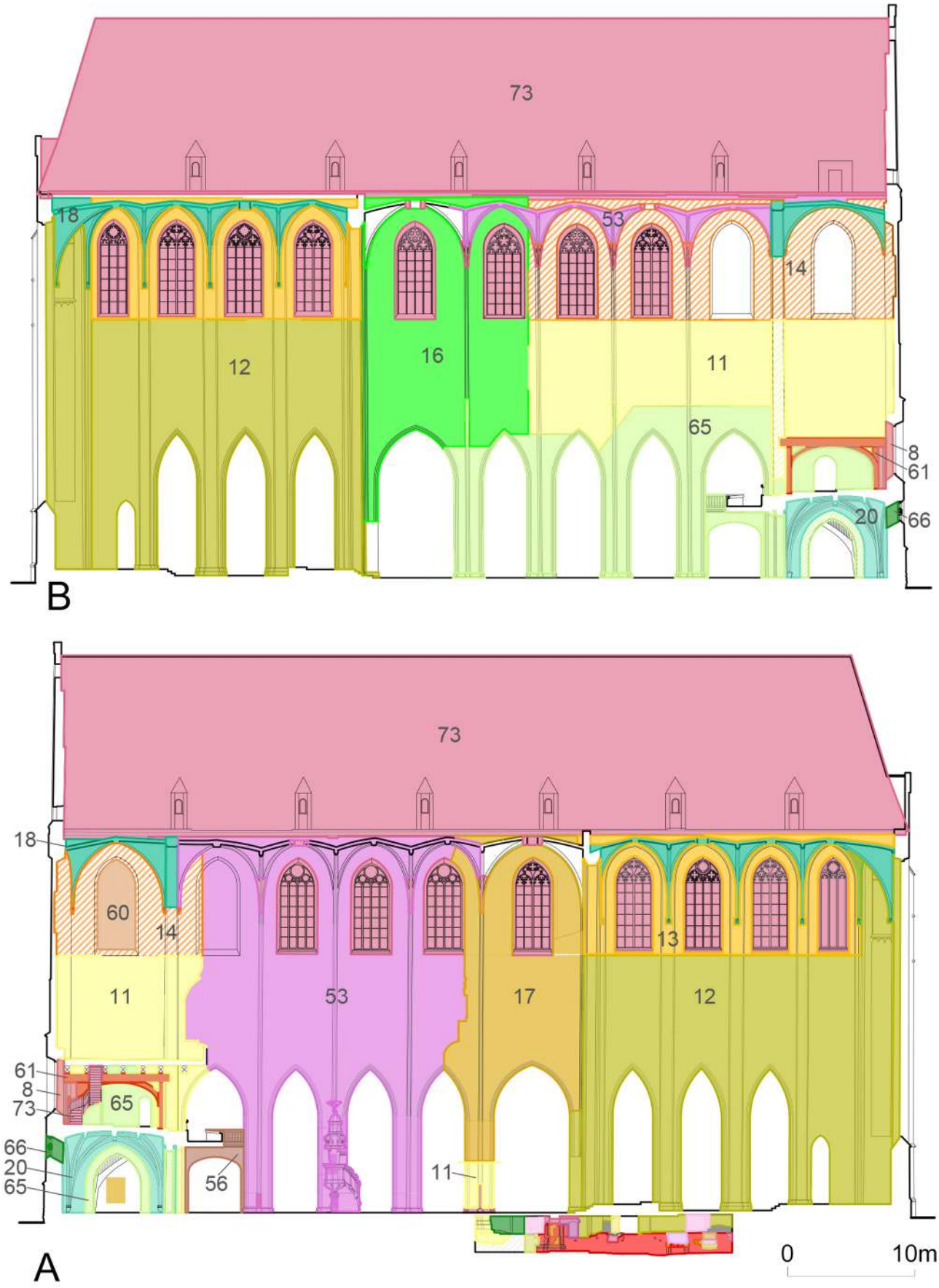
Tynki

Zbiorcze zestawienie AJS. A - przekrój E-E, B - przekrój F-F. Oprac. autora.

Przypisanie niepewne

Tynki

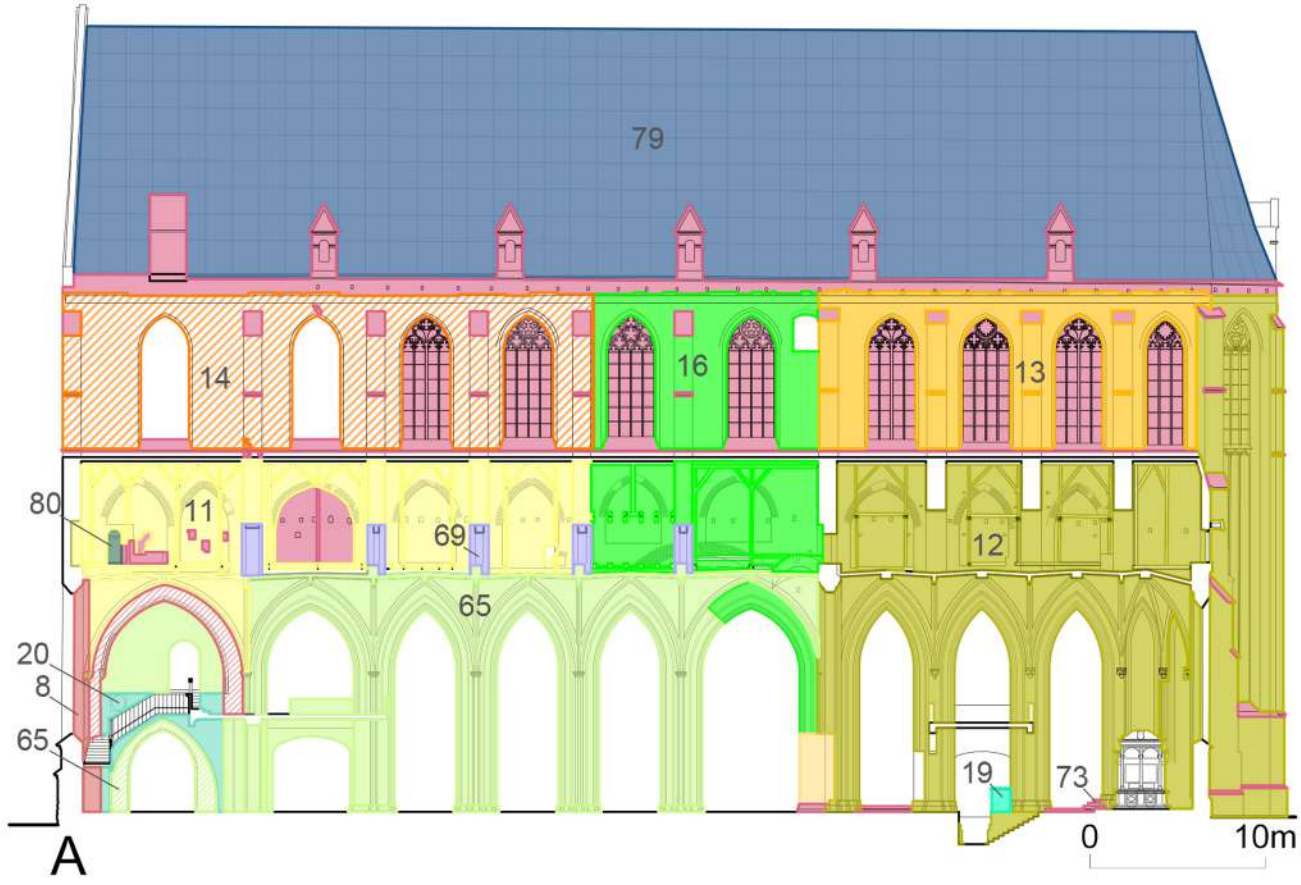
Zbiorcze zestawienie AJS. A - przekrój D-D, B - przekrój C-C. Oprac. autora.

Przypisanie niepewne

Tynki

B

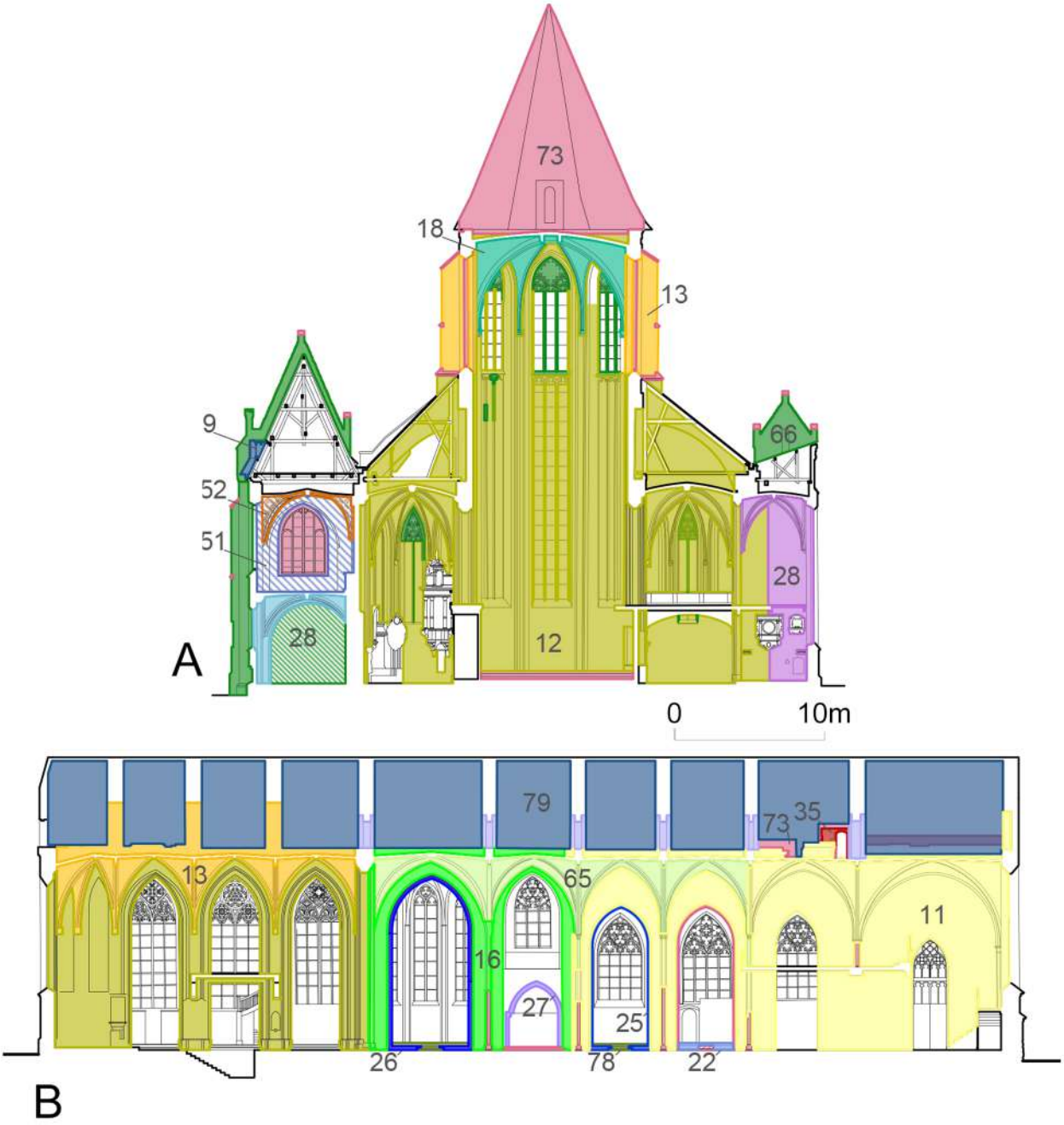

A

Zbiorcze zestawienie AJS. A - przekrój J-J, B - przekrój H-H. Oprac. autora.

Przypisanie niepewne

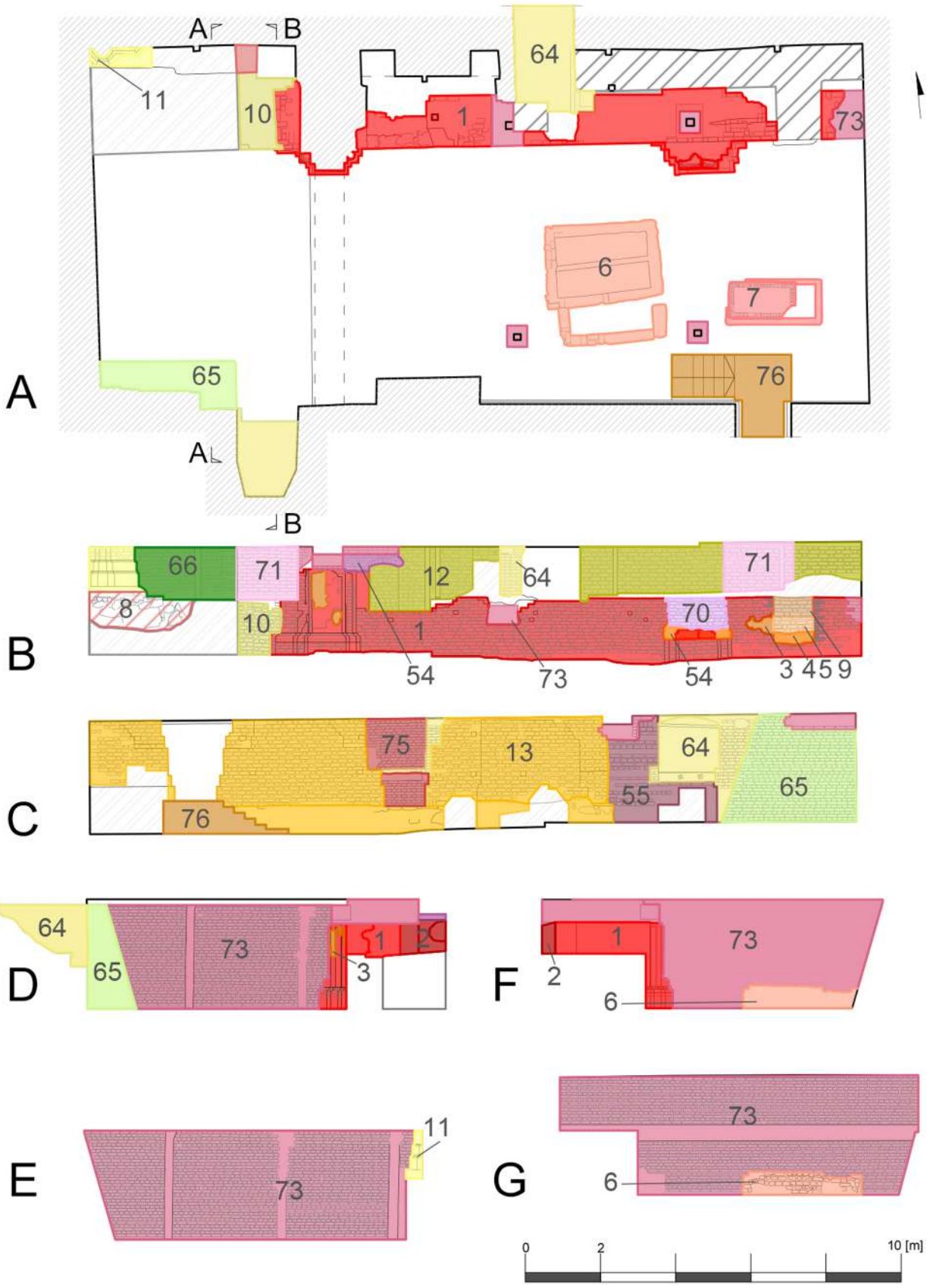
Tynki

Zbiorcze zestawienie AJS. A - przekrój G-G, B - przekrój I-I. Oprac. autora.

Przypisanie niepewne

Tynki

Zbiorcze zestawienie AJS w krypcie. A - rzut, B - rozwinięcie ściany północnej, C - rozwinięcie ściany południowej, D - przekrój B-B, E - rozwinięcie ściany zachodniej, F - przekrój A-A, G - rozwinięcie ściany wschodniej. Oprac. autora.

Przypisanie niepewne
Brak dostępu